

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Зоран Д. Бајин

МИРОСЛАВ СПАЛАЈКОВИЋ (1869–1951)
БИОГРАФИЈА

докторска дисертација

Београд, 2016.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Zoran D. Bajin

MIROSLAV SPALAJKOVIĆ (1869–1951)
A BIOGRAPHY

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

Др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Ђорђе Ђурић, доцент, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Др Станислав Сретеновић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Датум одбране: _____

Мирослав Спалајковић (1869–1951): биографија

Резиме

Мирослав Спалајковић је рођен у Крагујевцу 1869. године. Студирао је право у Паризу, где је докторирао 1897. Пошто је ступио у српску дипломатску службу, био је секретар Посланства у Петрограду (1900–1904), конзул у Приштини (1904–1906), шеф Конзуларног одељења (1906–1907) и начелник Министарства иностраних послова (1907–1911). Спалајковић се појавио као сведок на Фридриховом процесу у Бечу (децембра 1909) и доказао да је документ који је коришћен како би се показало да је учествовао у финансирању опозиције у Хрватској невест фалсификат. Касније је помогао чешком опозиционару Масарику да искористи аферу, што га је довело у сукоб с аустроугарским послаником у Београду Форгачем. Спалајковић је 1911. године постављен за посланика у Софији, где је, као блиски сарадник и повереник председника владе Миловановића и Пашића и штићеник руског посланика у Београду Хартвига, имао значајну улогу у дипломатској историји Балканских ратова. Као импулсивна особа, од одушевљеног присталице савеза са Бугарима постао је њихов огорчени противник.

На самом почетку 1914, Спалајковић је преузео свој нови дипломатски положај у Петрограду. Током Јулске кризе те године, телеграми које је слао из руске престонице подизали су самопоуздање у Србији и учврстили њену владу у отпору аустроугарском ултиматуму. После избијања Првог светског рата, уложио је све своје напоре у остваривање српских ратних циљева. Спалајковић је био очевидац руске револуције 1917. године и покушао је да помогне умереним елементима у Привременој влади. Од почетка је био непријатељски расположен према болшевицима и развио је снажна и непоколебљива антикомунистичка убеђења. Након што је, заједно са другим представницима Антанте, подржао Бели покрет у области Архангелска, напустио је Русију 1919. године.

У новообразованој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Спалајковић је био вршилац дужности министра иностраних послова (1920) и посланик у Уставотворној скупштини (1920–1922). Као повереник краља Александра, Спалајковић је вршио велики утицај на међуратну спољну политику Београда и био је именован за југословенског посланика у Паризу. Тамо је провео тринаест година (1922–1935), делујући као присталица потпуног политичког ослањања на Француску. После убиства краља Александра Спалајковић је пензионисан, али је сачувао мањи део утицаја захваљујући пријатељским односима с намесником кнезом Павлом, коме је у пролеће 1941. године покушао да помогне да јавности објасни зашто би Југославија требало да приступи Осовини.

Након војног удара у Београду и немачке окупације Југославије, Спалајковић је почео да делује као колаборациониста. Вођен својим антикомунизмом и реакционарном идеологијом, подстицао је на борбу против устанка и саветовао генералу Милану Недићу да прихвати немачки захтев за образовање колаборационистичке владе. Изражавајући своје ставове у штампи током три ратне године (1942–1944), стекао је репутацију Недићевог блиског саветника. Спалајковић је у септембру 1944. напустио Београд и придружио се Недићу и остацима његове владе у Аустрији. После завршетка рата, провео је годину дана у кућном притвору у Риму, услед захтева нових југословенских власти за изручење. Француска влада је Мирославу Спалајковићу дала тајно уточиште и он је умро у Севру 1951. године. Тако се завршио живот националисте деветнаестовековног типа који је, бачен у средишњи идеолошки сукоб новог века, изабрао пут контрареволуције.

Кључне речи: Мирослав Спалајковић, Србија, Југославија, дипломатија, Русија, Француска, национализам, антикомунизам, колаборација

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК: 327(497.1):929 Spalajković M.

Miroslav Spalajković (1869–1951): a biography

Summary

Miroslav Spalajković was born in Kragujevac in 1869. He studied law in Paris, where he defended his doctoral thesis in 1897. Having entered the diplomatic service of Serbia, Spalajković was the Secretary of the Legation in St Peterburg (1900–1904), the consul in Priština (1904–1906), the Chief of the Consular Department (1906–1907) and the Secretary General of the Ministry of Foreign Affairs (1907–1911). Spalajković appeared as a witness in the Friedjung trial in Vienna (December 1909) and proved that the document which had been used to show that he had participated in financing the opposition in Croatia was a poor forgery. He later helped a Czech oppositionist Masaryk to make use of the affair, which led to his conflict with the Austro-Hungarian Minister in Belgrade Forgách. In 1911, Spalajković was appointed the Minister in Sofia, where, as a close assistant and confidant of the Prime Ministers Milovanović and Pašić and a protégé of the Russian Minister in Belgrade Hartwig, he played important roles in the diplomatic history of the Balkan Wars. Being an impulsive person, he altered from an enthusiastic supporter of the Serbo-Bulgarian Alliance to a bitter antagonist of the Bulgarians.

At the very beginning of 1914, Spalajković took up his new diplomatic post in St Petersburg. During the July Crisis that year, his dispatches from the Russian capital boosted self-confidence in Serbia and made its leaders firmer in their resistance to the Austro-Hungarian ultimatum. After the outbreak of the First World War, he put all his efforts into achieving Serbia's war aims. Spalajković witnessed the Russian revolution of 1917 and tried to help moderates in the Provisional Government. From the beginning, he was hostile to the Bolsheviks and he developed strong and unwavering anti-communist sentiments. After supporting the White forces in the Archangel region together with the other representatives of the Entente, he left Russia in 1919.

In the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Spalajković was the acting Foreign Minister (1920) and the member of the Constituent Assembly (1920–

1922). As a confidant of King Alexander, Spalajković had a great influence on the Belgrade's interwar foreign policy and he was appointed the Yugoslav Minister in Paris. He spent there thirteen years (1922–1935), acting as a supporter of the complete political reliance on France. After the King Alexander's assassination Spalajković was sent into retirement, but he preserved somewhat of his influence due to his friendly relations with the Prince Regent Paul, whom he tried to help to explain to the public why Yugoslavia should join the Axis in the spring of 1941.

Following the military coup in Belgrade and the German occupation of Yugoslavia, Spalajković started acting as a collaborationist. Driven by his anti-communism and his reactionary ideology, he encouraged the fight against the uprising and advised General Milan Nedić to accept the German demand for the formation of a collaborationist government. While expressing his opinions in the press during the three war years (1942–1944), he gained a reputation as a close advisor to Nedić. In September 1944, Spalajković left Belgrade and joined Nedić and his ex-government in Austria. After the end of the war, he spent a year in house arrest in Rome, because of the new Yugoslavian authorities' demand for his extradition. The French government gave Miroslav Spalajković a secret asylum and he died in Sèvres in 1951. Thus ended the life of a nineteenth-century-style nationalist who, having been thrown into the central ideological conflict of the new century, had chosen the path of counter-revolution.

Key words: Miroslav Spalajković, Serbia, Yugoslavia, diplomacy, Russia, France, nationalism, anti-communism, collaboration

Scientific field: History

Narrow scientific field: History of Yugoslavia

UDC: 327(497.1):929 Spalajković M.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
ПРВО ПОГЛАВЉЕ. МЛАДОСТ И ШКОЛОВАЊЕ	9
Зидови ниских учионица (1869–1887)	9
Србин у Паризу (1887–1900)	24
ДРУГО ПОГЛАВЉЕ. УСПОН У СВЕТУ ДИПЛОМАТИЈЕ	50
У сенци (1900–1904)	50
Конзулове муке (1904–1906)	72
Двобој (1906–1911)	102
Сјај и беда Балканског савеза (1911–1914)	159
ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ. ПРЕЛОМНЕ ГОДИНЕ	222
Рат без повратка (1914–1917)	222
У вртлозима револуције (1917–1919)	284
ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ. НА ВРХУНЦУ КАРИЈЕРЕ	355
Краљев пријатељ (1919–1922)	355
Симплон експресом Париз–Београд–Париз (1922–1925)	385
У зениту (1925–1929)	430
Привременост која траје (1929–1935)	460

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ. ПРЕОКРЕТ И КОЛАБОРАЦИЈА	502
Невољни пензионер (1935–1941)	502
Колаборација (1941–1944)	519
Емигрантски усуд (1944–1951)	544
ЗАКЉУЧАК	575
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	581
Биографија аутора	617

ПРЕДГОВОР

Име Мирослава Спалајковића не значи много читаоцима заинтересованим за историју Србије и Југославије у првој половини двадесетог века, па чак ни већини стручњака за тај период. Ипак, ради се о личности чија улога у политичким догађајима који су га обележили није занемарљива, тим пре што су, у историји као и у позоришту, споредне улоге у великим драмама вредније пажње него главне у безначајним комадима. Спалајковићева улога, штавише, није била занемарљива ни у појединим догађајима европских размера, што доказује искрсавање његовог имена у књигама које су се, сто година касније, појавиле како би оживеле питање непосредних узрока Првог светског рата. Дуги живот Мирослава Спалајковића учинио га је учесником више епоха, а његов наизглед неочекивани завршетак загонетком за историчара. А пошто је Спалајковић био и очевидац најкрупнијих догађаја, гледање кроз његове зенице чинило се као покушај вредан труда. То је био и почетни подстицај за писање ове биографије. Руска револуција 1917. године историјски је феномен какав се не јавља сваког дана, па ни сваког века, јер је један цео протекао између најближег упоредивог феномена и ње. Ако се то има на уму, постаје разумљивије зашто је некоме, коме име и необично презиме извесног Мирослава није значило ништа, било важно како је у револуционарном Петрограду размишљала и писала особа чији је један од главних задатака био да анализира политичке прилике око себе. Затим се, иза куљања те 1917, постепено појавило још осамдесет година историјског тока.

Иако се Спалајковић може наћи у регистрима мноштва књига које се баве политичком историјом Србије и Југославије, његова личност готово да није била предмет посебног историографског интересовања. Заправо, једини рад посвећен улози Мирослава Спалајковића објављен је још 1935. године у ревизионистичком часопису *Berliner Monatshefte* и његов писац није био професионални историчар, већ некадашњи аустроугарски дипломата Алфред Рапапорт фон Арбенгау. Рапапоров чланак је написан на основу дотад објављене дипломатске грађе за године уочи Првог светског рата, али је у њему видљива тежња да се одговорност

за рат пребаци на победничку страну. Исто се може рећи и за каснијег аустријског аутора Фридриха Виртлеа и његово дело индикативног наслова *Die Spur führt nach Belgrad (Траг води у Београд)*. Мада је Виртлеово истицање значаја Мирослава Спалајковића и његовог личног сукоба с аустроугарским дипломатом Форгачем у следу догађаја који су довели до рата свакако претерано, његова књига је досад најисцрпнији покушај да се, макар и крајње пристрасно, скицира Спалајковићев портрет и оцени његова историјска улога. Из сасвим супротног угла је тај портрет, на подстицајан али сувише импресионистички начин, у студији *Ратни циљеви Србије 1914*, скицирао Милорад Екмечић, релативизујући значај Спалајковићевог деловања у јулу 1914. године. Кратак портрет Спалајковића, на основу података и расуђивања француских дипломата, донео је Станислав Сретеновић у књизи *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*.

Оскудност секундарне литературе наметала је као полазну тачку истраживања необјављену архивску грађу која се непосредно односи на Мирослава Спалајковића. Спалајковићева лична архива остала је 1918. године у Русији и највероватније је још у тадашњем револуционарном хаосу уништена. Макар се допустила претпоставка да она, премда је нико није споменуо скоро читав век, негде физички постоји, јасно је да би насумични покушаји трагања за њом представљали само неразумно трошење времена и финансијских средстава. Спалајковићеве хартије настале од 1918. до његовог напуштања Београда 1944. године чине Лични фонд Мирослава Спалајковића у Архиву Србије. Упркос томе што су оне, после упада војника нове власти у Спалајковићеву кућу, стигле у Архив у рђавом стању, може се закључити да је мало шта уништено или нестало. Лични фонд садржи велику количину корисне грађе, али не и концепте или преписе послатих писама, пошто Спалајковић, нажалост, није имао обичај да их саставља и чува. Недостатак грађе из последњих година његовог живота чинио се на почетку истраживања као крупан и тешко савладив проблем, али је срећан преокрет настао после сусрета са Жаном Спалајковићем и Горданом Балк-Молер, чијом је љубазношћу омогућен увид у хартије из емигрантске архиве Мирослава Спалајковића и његовог млађег сина, као и дневнике Драгице Спалајковић.

Поред Личног фонда Мирослава Спалајковића, и други фондови Архива Србије пружили су драгоцену грађу за писање његове биографије. Пре свих треба истаћи Фонд Министарства иностраних дела и његов подфонд Политичко одељење, а затим подфондове Политичко-просветно одељење, Посланство у Петрограду и друге. Најважнији део грађе Фонда Министарства иностраних дела за период од 1903. до 1914. године објављен је у колекцији *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, али је свеједно било неопходно прегледати га пажљиво, не само због необјављених докумената, већ и због непотписаних који су писани Спалајковићевом руком. Веома значајни били су и лични фондови Стојана Новаковића и Милована Миловановића.

За истраживање Спалајковићевог деловања до 1918. године била је корисна Збирка Јован Јовановић–Пижон у Архиву Југославије, а за време између два светска рата фондови истог архива били су од пресудне важности. Пошто је централна грађа Министарства иностраних послова највећим делом уништена, најзначајни је био Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској. Нажалост, у њему се налазе само извештаји париских посланика закључно са 1928. годином, што је представљало озбиљну тешкоћу приликом писања потпоглавља о последњим годинама Мирослава Спалајковића у дипломатији. Распожива српска и југословенска дипломатска грађа настала током прве три деценије његовог рада у дипломатији представљала је чврст темељ за писање претходних потпоглавља, који је француска дипломатска грађа за период од 1929. до 1935, због малобројности докумената у непосредној вези са Спалајковићевом делатношћу тих година, само мањим делом могла да замени. Та околност је узроковала веће ослањање на друге врсте извора, уз напор да се промена у квалитету изворног материјала што мање одрази на континуитет и складност излагања. Поред Фонда Посланства у Француској, од нарочитог значаја биле су Збирка Војислав Јовановић–Марамбо и дигитална Збирка кнеза Павла.

Грађа Дипломатског архива француског Министарства иностраних послова била је веома битна допуна грађи из српских архива. Поред фондова који су омогућили детаљније праћење улоге Мирослава Спалајковића у југословенско-француским, југословенско-италијанским и југословенско-совјетским односима у

међуратном периоду (Série Z-Europe 1918–1940: Sous-série Yougoslavie, Sous-série Italie, Sous-série URSS), прегледан је и један фонд значајан за разумевање његовог положаја у предратној српској дипломатији (Nouvelle Série 1897–1918: Sous-série Serbie). Ограничено време истраживања у Паризу није дозволило прегледање све релевантне грађе из коришћених фондова, као ни грађе из неколико других који су могли бити важни. Ипак, остао је утисак да је највећи део релевантне грађе пронађен и да је, с обзиром на околности, постигнуто много. Организованост и савестан рад француских архивиста допринели су томе да је током двонедељног истраживања у предграђу Ла Курнев прегледано преко шездесет фасцикли грађе уз неограничену доступност микрофилмова, док је последица три недеље одлажења у Жарково било добијање једне и по фасцикле.

Из остале коришћене архивске грађе требало би издвојити заоставштине Војислава Маринковића, Александра Белића, Милана Антића и Радослава Јовановића у Архиву Српске академије наука и уметности, Архиву Гргура Јакшића у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије, затим мањи део Спалајковићевих личних хартија који је прикључен Недићевој архиви у Војном архиву и, на крају, Лични фонд Илије Коловића у Историјском архиву Шумадије. Истраживања у руским архивима нису била могућа због финансијских разлога, али се чини да та празнина, коју су делом попунили подаци из објављених извора и мемоара, није превелика и да званични документи, нарочито за револуционарне године, не би значајно изменили погледе на Спалајковићево деловање у Русији.

Најзначајнију објављену архивску грађу за писање биографије Мирослава Спалајковића, поред већ споменутих *Докумената о спољној политици Краљевине Србије*, представљале су колекције дипломатских докумената великих сила у вези са узроцима Првог светског рата: *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, *Documents diplomatiques français*, *Международные отношения в эпоху империализма*, *British documents on the origins of the war*, *I documenti diplomatici italiani* и *Die große Politik der europäischen Kabinette*. Наредне серије збирки *I documenti diplomatici italiani* и *Documents diplomatiques français* биле су од великог значаја и за реконструкцију Спалајковићеве делатности у међуратном периоду. После неуспеха напора да се установи где се у Сарајеву налази Збирка Ајзнер, чији је део преписка Мирослава

Спалајковића с тастом Глигоријем Јефтановићем, њу је делимично заменио први и једини том збирке докумената *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges*, објављен у Бечу 1944. године. Мада место и година издавања довољно говоре о пропагандној тенденцији збирке, у њој није уочено ништа што би аутентичност преведених и објављених докумената довело у сумњу.

Новине су такође представљале значајан извор података за стварање шире слике о политичком деловању Мирослава Спалајковића. Темељно праћење листова попут *Политике*, *Самоуправе*, *Балкана* и *Српске ријечи* (чији су примерци, нажалост, били доступни у врло ограниченом обиму) понекад је деловало као беспотребно расипање енергије, али га у завршном рачуну ипак треба ставити у активу. Нарочито инспиративно било је писање појединих листова непријатељски расположених према Спалајковићу (*Штампа*, *Звоно*, *Радничке новине*, *Новости*), а без коришћења материјала који је пружала штампа под немачком окупацијом (пре свих *Ново време* и *Српски народ*) писање потпоглавља о том периоду било би немогуће. Недостатак времена је онемогућио намеру да се реконструкција свих периода Спалајковићевог деловања ослони на систематско прегледање неколико репрезентативних листова, али су то, срећом, делимично могле да надоместе дигитализоване новине на порталима *Gallica* и *Europeana*, као и исечци из Личног фонда Мирослава Спалајковића и Заоставштине Александра Белића.

Мемоарски извори су добили знатан простор у биографији Мирослава Спалајковића, како због тога што су често били важна допуна архивским изворима или чак замена за њих, тако и ради динамичности излагања и оживљавања духа времена. Тај други разлог утицао је на чињеницу да су цитати из мемоарских извора понегде дужи него што би просто утврђивање чињеница захтевало и да су у њима понекад допуштани не сасвим проверени детаљи. Суштински садржај цитата, међутим, увек је најпре био упоређиван с подацима из поузданијих извора. За период Спалајковићеве каријере уочи Првог светског рата од велике важности били су мемоари Андреја Тошева, Василија Штрандмана, Анатолија Некљудова и Симеона Радева. Још важнији били су мемоари дипломатских представника Антанте у Русији, који су највише допринели реконструисању одисеје савезничког дипломатског кора после болшевичког преузимања власти. Мада је понекад

наговештавао да ће то учинити, сам Спалајковић, који је једном приметио да му је „увек изгледало да је теже писати историју него стварати је“, није написао своје мемоаре. „Зар пожутела прашљива акта, њихови бројеви, године и датуми, могу пробудити неку осетљивост?“, додао је после питања „да ли историчар и може да осећа“, али му је „живе претставе“ својих успомена оставио само у фрагментима.

У секундарној литератури која је коришћена приликом писања поглавља о деловању Мирослава Спалајковића уочи Првог светског рата најинспиративнији је био *Милован Миловановић* Димитрија Ђорђевића. Поред већ помињане књиге Фридриха Виртлеа, доста корисних података дао је обимни чланак Ходимира Сиротковића *Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'–Friedjung*. За разумевање ширег, али незаобилазног контекста било је неопходно удубити се у бројне књиге које се баве узроцима Првог светског рата, а пре свих у класично дело Луиђија Албертинија *Le origini della guerra del 1914* (у енглеском преводу *The origins of the war of 1914*). Међу другим проучаваоцима те неисцрпне теме, највећу пажњу улози Мирослава Спалајковића у Јулској кризи посветили су Марк Корнвол (*Serbia u zborniku Decisions for war 1914*) и Кристофер Кларк (*The sleepwalkers*, односно *Mesečari* у српском преводу), који попут Виртлеа, премда на уздржанији начин, подвлачи значај Спалајковића и његовог сукоба с Форгачем.

За писање поглавља о деловању Мирослава Спалајковића у Русији главни ослонац била је књига Николе Поповића *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, која даје јасан, иако сувопаран, преглед готово свих аспеката српско-руских односа у прве четири ратне године, док се та јасност и потпуност помало губе с прелазом на хаотичније године револуције. С друге стране, неколико књига совјетског историчара Јурија Писарева које се баве истом темом било је од мале користи, између осталог због ауторовог првобитног идеолошког догматизма и каснијег публицистичког приступа. Напротив, за разумевање југословенског уједињења од велике користи биле су књиге Драгослава Јанковића *Србија и југословенско питање* и *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, као и *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije* Ђорђа Станковића. Богатство података о улози Мирослава Спалајковића у време Првог светског рата пружају радови Богумила Храбака, нарочито *Delatnost članova udruženja „Ujedinjenje ili smrt“ u Rusiji* и

Jugosloveni u intervencionističkim trupama na severu Rusije. Међутим, Храбакова расуђивања неретко су исхитрена, као у случају када из произвољних премиса о Спалајковићевој припадности масонерији и везама с масонима у Привременој влади извлачи закључке о његовом односу према црнорукцима у Русији, чију наводну повезаност са слободним зидарством ничим не објашњава.

Књиге Бранислава Глигоријевића *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji* и *Краљ Александар Карађорђевић*, упркос очигледној апологетској пристрасности у овој другој, највише су допринеле упознавању с југословенским политичким приликама у којима је деловао Мирослав Спалајковић. Најпрегледнију основу за разумевање француско-југословенских односа између два рата дала је споменута студија Станислава Сретеновића. Књига Вука Винавера *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata* обухвата већи временски период и писана је на задивљујуће широкој изворној основи, али су конфузност и расплнутост излагања чинили удубљивање у њу веома напорним, а понекад чак и узалудним. Сем ње, значајни су били и други Винаверови радови, пре свих *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929* и *Engleska i italijansko „zaokruživanje Jugoslavije“*. Другачији поглед на француско-југословенске односе који је дао Франсоа Гримел-Жакињон у књизи *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres* био је подстицајан, без обзира на претеривања у напорима да се разбије „српски мит у Француској“. За упознавање са француско-југословенским привредним односима међуратног периода била је корисна књига Владимира Цветковића *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske*. А пошто су се њихови политички односи великим делом одигравали у троуглу Париз–Рим–Београд, посебна пажња је посвећена књигама Масима Букарелија *Mussolini e la Jugoslavia* и Саше Мишића *Албанија – пријатељ и противник*.

Најпотпунији увид у сложену ситуацију под немачком окупацијом пружила је књига Бранка Петрановића *Srbija u Drugom svetskom ratu*, док *Kontrarevolucija u Srbiji* Милана Борковића и данас представља најпотпунији преглед деловања српских колаборациониста, упркос пишчевој склоности ка паролама и одсуству смисла за синтетичке закључке. За последњи период Спалајковићевог живота, као и за неке од ранијих у којима је његова политичка улога била слабо видљива, веће

ослањање на историографске синтезе није било могуће и због тога су примарни извори морали да буду главни ослонац у сваком погледу.

Сама форма биографије, као и жеља да се излагање учини живљим, условили су строго хронолошки приступ. Подела на петнаест потпоглавља чинила се логичном с обзиром на ток дипломатске каријере Мирослава Спалајковића и динамику историјских догађаја који су је пресецали. Логично је било и груписање у пет поглавља, одређених пре свега најкрупнијим међу тим догађајима, а то су – поред револуције 1917. године, која би наметала поделу на свега две целине – била два светска рата. Сви датуми у основном тексту, уколико није наглашено супротно, дати су према новом, грегоријанском календару.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

МЛАДОСТ И ШКОЛОВАЊЕ

Зидови ниских учионица (1869–1887)

Кнежевина Србија је 1869. године била земља прелаза. Српско друштво је, премда несигурним корацама, увелико почињало успон од патријархалне руралности према модерности. Српска држава је већ прешла већи део пута од импровизоване и неозакоњене аутономије ка пуној и уређеној самосталности. Само две године раније, последњи турски гарнизони напустили су Србију. Убиство кнеза, главног творца тог успеха, показало је сву крхкост државне младице, али је брзо повраћени поредак указивао на могућност да из ње ипак никне снажни политички организам, чији континуитет не би почињао од последњег преврата. У току је био рад на писању новог устава, из кога ће настати први заметак српског парламентаризма. Симболички, прелазак из старе у нову књижевност јасно је манифестовало званично усвајање новог правописа претходне 1868. године. Ипак, да се прелазност декретима не може прескочити, већ само убрзати, показивала је чињеница да је у стварности вуковској ортографији тек предстојало потискивање прошлости у многим главама. Када је у средишту српске кнежевине, Крагујевцу, свештеник Живота Остојић 25. априла 1869. године у протокол крштених уписивао име седам дана раније – 18. по новом, а 6. априла по тада у Србији важећем старом, јулијанском календару – рођеног мушког детета, његова рука, пре по инерцији него из тврдоглавости, није пропустила да га обложи салом дебелог јера; на хартији је остало записано: „Мирославъ Спалајкић“¹.

Прелазност се одражавала и у несталности презимена: у црквене књиге уношени су и Спалајкићи и Спалајковићи, а обе варијанте писане су на неколико различитих начина. Касаблијским трговцима, чије је ћепенке ватра за трен могла да

¹ Историјски архив Шумадије – Крагујевац (даље: ИАШК), Збирка матичних књига (Црква Крагујевац). Протокол крштених за 1869. годину.

претвори у пепео, стално презиме очигледно није ни било превише важно. Настајућа буржоазија, са својим зиданим складиштима, неће моћи без њега. У годинама након Мирослављевог рођења, отпадале су, једна за другом, најпре ортографске, и, на крају, морфолошка варијација; остали су само – Спалајковићи. У деветнаестовековном Крагујевцу род Спалајковића чинило је неколико, мање или више, имућних породица; све су биле трговачке и, разуме се, имале исту крсну славу – Свету Петку. Практични трговачки ум није их превише вукао ка образовању. Када је Мирослав рођен, тек први од њих завршавао је Крагујевачку гимназију – најстарију у земљи, која им је четири деценије била пред носом; па ни тај први, Петар Спалајковић, није постао ништа више од трговца². Ипак, времена, а с њима и људи и њихова схватања, убрзано су се мењала.

Крагујевац трговаца Спалајковића још је чувао непосредно сећање на време када је био престоница Србије, тим пре што су у њему, и пошто је Београд постао нова, одржаване све главније скупштине. Тамо је, недуго након рођења Мирослава Спалајковића, Велика скупштина донела нови устав; тамо су, девет година касније, пред скупштином прочитане одредбе Берлинског конгреса којима је земљи напоскон призната независност³. Како је град, који је у то време имао око седам хиљада становника, изгледао 1874. године описао је чешки историчар Константин Лиречек: „Београд је Европа. Али ако хоћете да видите право српско место, идите да видите Крагујевац. Он је доста велики, али се за дан или два може потпуно прегледати све што је у њему значајно. Кућице су приземне, углавном дрвене, са баштама испред или позади; улице су чисте и угледне изузев, наравно, калдрму. [...] Кроз средину места води *чаршија*, дуга, широка улица, или боље рећи трг, поплочана белим камењем. Она је потпуно источњачког карактера. Са обе стране ниже се дућан за дућаном испод такорећи непрекидне дрвене настрешнице. [...] У њима се виде или трговци у фесовима који нуде на продају најразличитије производе аустриске, енглеске, српске и турске, или разне занатлије; [...] У дрвеном Крагујевцу су једино државне зграде, установе и школе од камена, па и оне не све. То су углавном просте кућице, приземне или једноспратне. [...] Друштвени живот у

² *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833–1933*, Крагујевац 1934, 493.

³ Д. Бакић, *Пет векова Крагујевца*, Крагујевац 1972, 105–107.

Крагујевцу је веома скроман, иако тамо има и образованих људи, чиновника, официра и професора више гимназије и учитељске препарандије. У целом месту постоји само један клавир. [...] Унутрашњост крагујевачких кућа је каткад уређена сасвим по европском начину и укусно; али има и доста кућа намештених по старом турском начину. Усред зелених травњака стоје засебне дрвене зграде у које се улази степеницама подигнутим споља на кући. Собе су мале; у њима су свуда унаоколо миндерлуци, а намештај је домаћи или западњачки; [...] На зидовима се виде слике српских владара и хероја и њихових породица.⁴

У једној таквој кући становала је породица трговца Јована Спалајковића; његова кућа била је уређена по европском начину. Доста вредног намештаја остало му је још од оца: и читав век након доба овог савременика кнеза Милоша, велико огледало „деда Милете“ моћи ће добро да се уновчи⁵. Јован Спалајковић је рођен 1826. године. До замашног капитала дошао је тргујући разноврсном робом, а резервни занат му је, као и оцу, био абацијски⁶. Пословни врхунац достигао је седамдесетих година века, током којих су се на власти у Србији претежно налазили његови либерали и његов познаник, Крагујевчанин Јован Ристић. Највећу зараду остваривао је као лиферант крагујевачке Војне фабрике⁷ и њу је, по свој прилици, знатним делом дуговао управо повољним политичким околностима. Сем тога, својом робом снабдевао је и државне установе; крагујевачки Окружни суд је канцеларијски материјал набављао из Спалајковићеве радње⁸. Док је код куће, као срећан отац, гледао како му синчић Мирослав прави прве кораке и израста у здраво и напредно дете, у дућану је, као поносан газда, бројао гроше који су му пролазили кроз руке. Наравно, као вешт трговац, није их гомилао, већ их је улагао у нову робу и послове, претварао у некретнине или позајмљивао под интерес⁹.

⁴ К. Јиречек, „Србија, земља и народ“, *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд 1959, 54, 60.

⁵ Архив Србије (даље: АС), Лични фонд Мирослава Спалајковића (даље: МС), 456. Д. Коловић – М. Спалајковићу, 30. X 1943.

⁶ Н. Николић, „Абацијски занат у Крагујевцу и околини у XIX и првој половини XX века“, *Гласник Етнографског музеја*, 71 (2007), 205.

⁷ *Црвени барјак у Крагујевцу: грађа*, приредили Б. Витковић и Ж. Спасић, I, Крагујевац 1976, 130.

⁸ АС, Фонд Суда Округа крагујевачког, 141. Рачун из трговине Ј. Спалајковића, 29. (17) I 1876.

⁹ Исто, 137. Облигација Ж. Марковића, Ђ. Марковића и У. Рајића, без датума; 145. Ј. Спалајковић – Суду Округа крагујевачког, 25. (13) IX 1877.

Сем у привредном, Јован Спалајковић је учествовао и у друштвеном и политичком животу Крагујевца. Под утицајем изјава Владана Ђорђевића, 1876. године окупио је групу виђенијих грађана, припремио оснивачку скупштину и поднео статут првог одбора Црвеног крста у Србији; на скупштини је, природно, био изабран за првог председника. Пошто се приближавао рат с Турском, одбор је одмах развио веома живу активност. Спалајковић је учествовао у организовању болница у школским зградама, а затим у прикупљању помоћи за пострадале цивиле и избеглице. За ревносну службу у Првом српско-турском рату одликован је Таковским крстом V степена. И у Другом српско-турском рату крагујевачки одбор и његов председник имали су значајну улогу у организовању резервних болница. Када је 1880. одбор реорганизован, Спалајковић се поново нашао на његовом челу. Са каснијим губитком богатства и утицаја, међутим, постепено ће изгубити место у друштву чији је био оснивач.¹⁰

Крајем 1875. у крагујевачки Општински одбор изабрани су, највише радничким гласовима, представници политичке групе коју су, на челу с Пером Тодоровићем, чинили следбеници Светозара Марковића, језгро будуће Радикалне странке. Противници нове управе тражили су гласање о неповерењу, до кога је дошло фебруара наредне године. Веома посећени збор поделио се на две групе: у првој, „богаташкој“, био је Јован Спалајковић; у другој, „сиротињској“, фабрички радник Јован Буђевац, који му је крстио сина Мирослава. Расправа је била веома жучна, уз галаму и песнице; Спалајковић је викао колико га је грло носило: „Не требају нам комунци! Не дамо ми, да рита рукује општином!“ Присталице управе су успеле да силом избаце противнике, који су одржали сопствени збор у суседној згради, и изгласају поверење. После тога, извеле су унапред припремљену демонстрацију: развиле су црвену заставу с натписом „Самоуправа“ и под њом победнички, уз музику и понеко клицање републици и комуни, марширале градом и веселиле се. Заstraшени црвеним барјаком, кнез, влада и окружни начелник

¹⁰ 130 година Црвеног крста Крагујевца, Крагујевац 2006, 38–39, 46, 54, 63–64; В. Ђорђевић, *Историја српског војног санитета*, III, Београд 1880, 527.

послали су војску на улице, а потом су ухапшене вође покрета.¹¹ Они су на суђењу, поред одбране, износили оптужбе против тужилаца и политичког и друштвеног поретка. Алекса Поповић, сарач у Војној фабрици, који је после ношења заставе на фебруарским демонстрацијама постао Аца Барјактар, објаснио је зашто је нарочито радницима било стало да у Општинском одбору остану „људи, који ће у свему бити правични и праведнији“: „У томе је Одбору било радника који, дабогме, много су боље знали наше нужде и потребе, но што их зна и хоће да зна ћир Јова Спалајковић, ћир Блазнавац и другови ћирови.“¹² Либерали и Јован Спалајковић су повратили крагујевачку општину, али радикалска бујица је, и тад и касније, могла да буде заустављена само привремено.

Мирослављева мајка Станка била је одлучна и самосвесна жена, прикована за живот у свету ограничења која су јој наметали патријархални поредак и оскудно образовање. Била је из Страгара, из породице Карађорђевог барјактара Танаска Рајића који је славу стекао јуначком погибијом на Љубићу¹³. Своју жилавост и некњишку помућурност Станка као да је дуговала генерацијама својих прадедова и дедова, сељака који су у устанку постављали темеље модерне српске државе. У браку са шест година старијим Спалајковићем родила је, у распону од преко двадесет година, више од десеторо деце, али су многа умрла у детињству,¹⁴ а једна ћерка, Милева, као врло млада девојка. Задивљујућа дуговечност учиниће Станку анахронизмом у веку који ни по чему неће бити њен. То ће показивати њена, давно

¹¹ Ж. Спасић, *Црвени барјак у Крагујевцу 1876: прилог борби за самоуправу у Србији деветнаестог века*, Крагујевац 1976, 55–107; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, II, Београд 1924, 134–149.

¹² *Црвени барјак*, II, 137. Када је крајем 1881. године Тодор Туцаковић изабран за народног посланика, *Самоуправа* је писала да су крагујевачки либерали, уколико „нису могли псовком и подметањем да кога задобију“, користили подмићивање: „Јован Спалајковић дао је свом момку кесу са динарима, те је овај трчао по вароши и јавно појединим гласачима давао новце да гласају за либералног кандидата, а по свршеном избору исти је момак опијен победом свог госе викао у гостионици 'Касини'. 'Ово је изабрало Тодора', лупајући руком по кеси“. *Српска независност* је одговорила да Спалајковић поручује радикалима да дођу „по кусур новца, јер сва она кеса није потрошена“: „А и не знате, да је његов весео момак нарочито био дошао у 'Касину' да вас у невољи прочита. С тога је и лупао по кеси, да не жалите пића. Он је знао да ће то газда да одобри и ако је онда био у Пешти и без сумње веселио се што је Туцаковић изабрат.“ („Дописи“, *Самоуправа*, 29. XII 1881. [10. I 1882.]; „Дописи“, *Српска независност*, 24. I [5. II] 1882, 4)

¹³ „Предавање министра у пензији др Мирослава Спалајковића, одржано у Крагујевцу 28 ов. мес.“, *Ново време*, 1. IX 1943, 4; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 271–272.

¹⁴ ИАШК, Збирка матичних књига (Црква Крагујевац). Регистар рођених 1836–1887; Регистар умрлих 1857–1884; Протоколи крштених; Протоколи умрлих.

преживела, грађанска ношња и писма деци, у којима ће се мешати нова са старом ортографијом. Политику, у коју су се њен муж а затим зет и син уплели, није доживљавала нимало идеалистички: „напредњаци уновине исмејавају патриоте право имају запаре све треба најбоље своју кућу дасе гледа али садае доцкан“¹⁵. Мирославу ће, када се буде спремао за пресељење у Софију, саветовати да се чува јектике, Бугара, њиховог цара „фердинара“, „рђе швапске и слугу њини“: „страме одсвета неваљала итуна имаш доста непријатеља бог неким врати“.¹⁶ Када јој муж буде умро у осамдесетој години, судбина ће јој доделити још четврт века удовичког живота који ће, наравно, бити усредсређен на животе њене деце. Из Петрограда, у који ће је са собом повести син Мирослав, потомцима у Крагујевцу слаће оштре прекоре, прожете родитељском љубављу: „срамве било далисе тако мајке сећате дами честитате празник и дами пише те какосте [...] ние мени лако утуђим свету овамо никога свога [...] каемсе што сам дошла ништаме не занима велика варош само моја деца [...] одем уцркву пасе свима богу молим [...] билисмо едно вече позориште узео миро ложу билое врло лепо царско позориште можеш мислите каквое [...] каквое по крагуевцу [...] доksam риндала добрасам била сад неваљам види бог јасам мој живот дала завас и за вашу децу па до гроба [...] ние ми лако од свију мое деце зла сорта спалајковића тешко мене мој век ушта прође нежалим“.¹⁷ За унуке и праунуке неће бити баба или прабаба, већ ће, као и за целу породицу, бити искључиво Мајка. Од бриге за јединог преосталог сина, која ће каткад прерастати у мајчинску себичност, неће одустајати ни када овај буде био већ сасвим сед: „узми доста осуство пасе одмори и шетаи дођи овамо ти лудо риндаш заузимаш се за луду србију све лопови покрадоше видиш ли дигни руке живисе сасваким лепо“.¹⁸ За Мирослава ће Мајка остати жива веза с прошлошћу, топлином и сигурношћу детињства, можда једина непромењива и поуздана тачка ослонца у свету који ће се вртоглаво мењати и све мање личити на онај крагујевачки, из кога је кренуо у

¹⁵ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. С. Спалајковић – Д. Коловић, без датума.

¹⁶ АС, МС, 451. С. Спалајковић – М. Спалајковићу, 30. (17) IV 1911.

¹⁷ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. С. Спалајковић – Д. Коловић, 5. V (22. IV) 1914.

¹⁸ АС, МС, 451. С. Спалајковић – М. Спалајковићу, без датума.

живот. Када буде умрла, у сто првој години живота, плакаће као дете и, „потресен и збуњен“, недељама неће успевати да се у потпуности врати животної рутини.¹⁹

Станкин и Јованов најстарији син Драгослав најпре је, као и отац, трговао разноврсном робом, највише одећом²⁰. Када породични послови буду кренули наопако, потражиће излаз у државној служби, па ће до преурањене смрти у четрдесетој години живота радити као цариник у различитим пограничним местима. Попут Драгослава, и његове две сестре животни путеви ће одводити из родног града, али никада предалеко. Лепосава ће се удати за официра Живојина Крстића и живот ће проводити у Београду колико и у Крагујевцу. Крстић ће напредовати до генералштабног потпуковника, командоваће пуком у Крагујевцу, а на Војној академији предаваће географију²¹; његова познанства на Двору користиће шураку Мирославу у првој деценији каријере. Старост неће доживети, као ни његова супруга. Драга, школована у Аустро-Угарској²², удаће се за лекара и политичара Илију Коловића и брак ће јој, можда и више него сестри, у живот унети престоничко над варошким, државно над провинцијалним. Ипак, мужевљева смрт вратиће је тамо одакле је и пошла. Деценијама ће развлачити живот, који ће представљати сенку некадашњих дана и свет ће напустити непримећено, у свом, али већ потпуно измењеном и од Спалајковића напуштеном Крагујевцу.

Другачија је судбина остало троје деце Јована и Станке, чији се животни путеви неће ширити по Србији, већ по земном шару. Мирослава је, уз смрт у туђини, ишчекивала битна улога у европској дипломатији која ће се већим делом одигравати у две милионске престонице. Њу Јован Спалајковић у време рођења сина – када Србија, као сиромашна и формално зависна држава, није имала истинску дипломатску службу – није могао ни да измашта. Косара ће живети чак много даље, с друге стране Атлантског океана. Душевна неуравнотеженост ће јој се временом развити у озбиљну болест коју ће психијатри свести на параноју; ћерку

¹⁹ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. Д. Спалајковић – Д. Коловић, 4. XII 1932; Народна библиотека Србије – Одељење посебних фондова (даље: НБС-ПФ), Архива Гргура Јакшића, Р 558/IX/1228. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 7. I 1933.

²⁰ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. *Рачун из мануфактурно-помодне трговине Драгослава Ј. Спалајковића за госпођу Драгу Коловића*, 14. (2) V 1889.

²¹ *Споменица седмдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, 237, 277, 354.

²² ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. Оцене Д. Спалајковић, учинице петог разреда пансионата за девојке у Темишвару, 1878/1879.

Јована Спалајковића ће, губећи стрпљење, проглашавати за „један од најдосаднијих и најопаснијих типова болесника“. Када буде долазила у Београд, њено понашање, њена вика, њен поглед правиће „чуда“ свугде. Један од сестрића писаће о свом сталном страху „да не учини неку бруку за ујка Мирослава“ – поред бруке да, када прође крај његовог Министарства, „сви чиновници излете на прозор да је виде, Спалајковићеву сестру“²³. Њена трагедија добиће филмски обрт када на једној од њујоршких авенија буде испалила два, зачудо несмртоносна, метка у главу америчког милионера. У Косарину психичку ненормалност одбијаће да поверује мало ко, чак и у породици. Изузетак ће бити, наравно, Мајка и – брат Мирослав; али његови паћенички напори да своју „јадну сестру“ извуче из „гроба“ у који ће жива бити спуштена остаће безуспешни. Косара ће умрети у душевној болници, хиљадама и хиљадама километара далеко од родног Крагујевца.²⁴ Буденброковска коб трговцима Спалајковићима доћи ће са најмлађим сином, миљеником Војиславом. Талентовани сликар Воја ће, уз братовљеву финансијску помоћ, свој дар усавршавати у Француској, Русији и Сједињеним Америчким Државама. Умреће млад, од запаљења плућа, у једном санаторијуму у хладној и према њему сасвим равнодушној Финској²⁵.

Али седамдесетих година деветнаестог века све то је за породицу Јована Спалајковића била само бескрајно далека и ненаслућивана будућност. Мали Мирослав је у кући био окружен сестрама: седам година старији Драгослав тешко да је много марио за друштво брата; Војислав још није био ни рођен. Са шест година Мирослав је кренуо у четворогодишњу основну школу. У граду је постојала само једна и њени разреди се, сем првог, нису делили на одељења: тако је у њима бивало и по седамдесетак ученика²⁶. Ипак, и у таквој школи изразито интелигентни син Јове Спалајковића брзо је испољио склоност ка књижи и образовању. Рат против Турске 1876. године, који је у Крагујевац довео многобројне добровољце, заголицао му је машту. Много година потом, сећаће се како је, „као дете и не

²³ АС, МС, 457. Д. Крстић – Д. Спалајковић, 4. IX 1920.

²⁴ Исто, 453, *passim*.

²⁵ АС, Лични фонд Николе Пашића (даље: НП), 222/П. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) VI 1915; Хартије у поседу породице Спалајковић (даље: ХПС). Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 16. I 1965.

²⁶ *Споменица Гимназије у Крагујевцу 1833–1983*, Крагујевац 1989, 92.

разумевајући још ништа“, осећао да код њих, „нарочито код странаца, неких Руса, Шваба, Италијана“, „има нешто више него код других људи“²⁷. Дечак је наслућивао да се, изван оног који је познавао, простире несагледиви и непознати свет, који његов радознали дух неће моћи да игнорише; и да у оба постоје моћне силе, због којих су људи спремни и на најсмелије поступке.

Мирослав Спалајковић је постао ђак Крагујевачке гимназије у јесен 1879. године. Гимназије у Србији још су биле седморазредне, што је као последицу имало преоптерећеност ученика бројем часова. Учило се тринаест обавезних (Наука хришћанска, Српски језик, Латински језик, Француски језик, Немачки језик, Географија и космографија, Историја српска, Историја општа, Природне науке, Математичке науке, Цртање слободном руком, Краснопис и Гимнастика и војничко вежбање) и два необавезна предмета (Певање и музика и Стенографија). Од живих страних језика учили су се, дакле, немачки и француски: немачки – свих седам разреда, у нижим са четири, а у вишим са два часа недељно; француски – у последња три, са пет часова недељно.²⁸ Материјални услови нису били идеални. У Спалајковићевом сећању остаће урезани зидови „ниских учионица“ старе зграде²⁹, јер је ново, пространо и импресивно, здање гимназије грађено управо у време када је он похађао последња два разреда. Стара гимназија често је прокишњавала, а наставници би при већем невремену пуштали ђаке кућама. За време Српско-бугарског рата, крајем 1885. и почетком 1886. године, била је преузета за потребе војне болнице; настава је била у потпуности прекинута, а зграда додатно оштећена.³⁰ И у гимназији су разреди били крцати: они у које је Спалајковић ишао бројали су од седамдесетак до – како је са сваким наредним долазило до проређивања – тридесетак ученика.³¹

Спалајковић се у гимназији истицао радом и способностима. Тадашњи суплент математике Васа Димић сећаће се да је Мирослав „био уопште одличан ђак, па чак и у стенографији је био први“; у математици, коју је волео и која га је

²⁷ М. Спалајковић, „Краљ Петар и Аустрија“, *Српска ријеч*, 22. VIII 1921, 1.

²⁸ *Споменица Гимназије у Крагујевцу*, 102-103. Директор гимназије се у једном извештају из 1880. хвалио успехом ученика у учењу француског. (*Споменица Мушке гимназије*, 158)

²⁹ Исто, 242.

³⁰ *Споменица Гимназије у Крагујевцу*, 109–112.

³¹ Исто, 121.

веома занимала, био је исто тако одличан, али је ипак најбољи био његов друг Живко Бранисављевић.³² Спалајковић ће се с поштовањем сећати професора математике Радована Пејића, који је „волео разговоре о вишим проблемима, не само математичким него и метафизичким“, и радо их с времена на време водио са својим учеником Мирославом. С поштовањем ће се сећати и наставника српског језика Пере Ђорђевића, филолога и радикалског првоборца, који је на ђаке успевао да пренесе много од својих знања и књижевних погледа. О њему ће писати да је био „достојан ученик Даничићев и Новаковићев“: „Он ме је упознао са нашим старим језиком и црквеном књижевношћу. Он ме је учио срицати и глаголицу, коју сам већ одавно заборавио. [...] Захваљујући њему, осетио сам у раној младости сву лепоту наше народне епопеје. И сад у мени одјекује ритам оне дивне народне песме о Страхинићу Бану, коју нам је Пера Ђорђевић са толико љубави препрочитавао... Његови су ђаци излазили из Крагујевачке гимназије скоро као потпуни филолози и њихово обилно познавање народног језика и народне књижевности доприносило је у највећој мери развоју њиховог националног осећаја и мисли.“ Развој националистичких идеја подстицали су и часови новије српске историје. „Он није читао, ни говорио; он је причао“, сећаће се седи Спалајковић предавања професора Тасе Поповића. „За децу није било занимљивих часова. Многе је виђеније људе, нарочито из Милошевог доба, који су већ одавно били помрли, познавао лично. Говорећи о њима и њиховим делима, увек је наводио понеку анегдоту.“ Другачији приступ предавањима имао је много млађи професор опште историје и књижевности Милош Пејиновић, који је са старијим ученицима „радо расправљао питања о књижевној критици и анализи“: „Говорио нам је о чувеном француском критичару, Сен-Беву (чије је име редовно изговарао ’Сен-Беф’) позајмљујући нам на читање по неку свеску знаменитих *Lundis*.“³³

У гимназији је преовладавао националистички дух – како међу ученицима, тако и међу наставницима. Међутим, упркос конзервативизму гимназијске управе и њеним настојањима да сузбије такве појаве, међу ученицима је било и другачијих идејних утицаја. „Омладина је, једно другом испод руке додавала, читала и

³² *Споменица Мушке гимназије*, 328.

³³ Исто, 242–246.

критиковала, хвалила и кудила све што је успело да се на хартију стави, па било политичко или научно, допуштено или недопуштено – само недопуштено утолико радије и радозналије“, сећаће се један од тадашњих ученика.³⁴ Присутни су били дарвинизам, социјализам и атеизам. Мирослав Спалајковић ће се, пола века касније, сећати карактеристичне анегдоте о професору латинског језика Мати Млинару и свом школском другу немирног духа, који је волео „да дискутује о свему и свачему, и нарочито је полагао да не мисли као остали свет“: када је ученик „почео да развија и брани своје тезе о атеизму и материјализму, стари професор је са очајањем посматрао тог младића који је касније од туберкулозе умро, и у њему је гледао једну изгубљену душу, што му је једаред у срци и добацио, рекавши му: – Ти, онога, синко, нећеш осветити Косово!“³⁵ Међу крагујевачким гимназијалцима повремено је долазило до излива разуданости, у којима је, као одговор на строгост управе, било и протеста. У лето 1885, на завршетку школске године, ученици шестог разреда, у који је ишао и Спалајковић, читаву ноћ уочи Петровдана „банчили“ су и „лумповали“ по кафанама, а сутрадан, када је требало да по дужности иду на благодарење у цркву, нико од њих се тамо није појавио. Директор и професорски савет решили су да „демонстрацију“ не оставе без последица и на почетку наредне школске године ученици бившег шестог разреда били су строго кажњени, већином са по шест дана школског затвора.³⁶

Мирослављеве гимназијске дане обележио је и улазак једне нове личности у породицу. Његова четири године старија сестра Драга удала се за од ње тринаест година старијег лекара Илију Коловића. Завршивши студије медицине у Паризу, на које је отишао с дипломом Филозофског факултета београдске Велике школе, Коловић се 1882. вратио у Србију; постављен је за среског лекара у Краљеву, а од 1892. године биће физикус Крагујевачког округа. У политичком животу учествовао је као рани и истакнути радикал. Та чињеница није сметала либералу Спалајковићу када му је давао ћеркину руку: његова политичка страст, која никада није ни могла да се пореди са трговачком, с временом је сплашњавала, радикали се већ нису

³⁴ Исто, 287.

³⁵ Исто, 245.

³⁶ АС, Фонд Министарства просвете и црквених послова – Просветно одељење (даље: МПс-П), 1885, ф. XXV, 134. С. Живковић – С. Поповићу 27. (15) VII 1885; С. Живковић – С. Поповићу, 17. (5) IX 1885; С. Поповић – Д. Франасовићу 22. (10) IX 1885.

чинили онаквим комунцима као неколико година раније, а напредњаке на власти, који су му кварили пословне планове и наводно прогонили родбину³⁷, очигледно је мрзео много више. Уосталом, образовани лекар био је одлична прилика за зета и међу Спалајковићима је прихваћен оберучке; ташта ће га заволети „као рођеног сина“³⁸. Наступало је време радикала, које је са собом носило Коловићев политички успон. За народног посланика први пут биће изабран 1888. године; након, за радикале веома несталне, владавине последњег Обреновића, усталиће се у скупштини као представник Крагујевца и неспорни вођа тамошњих радикала, што ће и остати све док у време светског рата не буде, вршећи своју лекарску дужност, страдао као жртва епидемије.³⁹

Коловић ће се тако показати као једна од последњих успешних инвестиција Јове Спалајковића. Његови послови су осамдесетих година већ увелико ишли низбрдо. Поодмакло животно доба није му давало довољно енергије да закрпи све рупе које су се појављивале: пред крај, који се неумитно ближио, Спалајковић се више бавио издавањем својих дућана⁴⁰, него трговином у њима. Коначни слом ће на богатство, па и расипништво, навикнутој породици донети озбиљну трауму. Када јој, четири деценије потом, унук буде положио матуру, Мајка ће Мирославу послати савет у коме ће се огледати болне менталне последице: „гледај добро заштага спремаш и штаје за њега за трговца немој никако трговцису на ризик милијоне да има све пропадне а пензија до гроба“⁴¹. Син ће врло добро знати шта стоји иза тих редова; траума ће у њему развити тврдичлук, који ће се све више јачати с годинама. Ипак, Јован Спалајковић неће остати без игде ичега. Две ћерке ће, на време, с добрим миразом удати за имућну и угледну господу; старији син ће наћи ново занимање; средњи ће завршавати високе студије које ће му обећавати озбиљну каријеру. Сасвим је могуће да је на чињеницу да је Мирослав постао први универзитетски образовани Спалајковић утицало стање послова његовог оца; Јови

³⁷ „Дописи“, *Српска независност*, 12. X 1882, 3.

³⁸ АС, НП, 222/II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) VI 1915.

³⁹ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, *passim*; Z. Matović, *Istorija kragujevačke hirurgije*, Kragujevac 2002, 45, 67.

⁴⁰ „Огласи“, *Шумадинац*, 3. [15.] IV 1888, 4; „Огласи“, *Весник Крагујевачке општине*, 12. [24.] IV 1891, 4.

⁴¹ АС, МС, 567. С. Спалајковић – М. Спалајковићу, без датума.

Спалајковићу је могао да се наметне закључак да на свету, или барем у Србији, ипак постоје не само сигурније, већ и уносније професије од трговачке.

По завршетку гимназије, Мирослав Спалајковић се преселио у Београд како би своје образовање наставио на Великој школи. Крагујевац је напустио у колима, јер је управо тог лета, изградњом пруге којом је повезан са Лаповом, прикључен за једину пругу у земљи, Београд–Ниш. Први воз, којим је допутовао и краљ Милан, у град је ушао августа 1886, док је редовна возња железницом успостављена од почетка наредне године.⁴² Спалајковићева будућа путовања између Београда и Крагујевца биће много удобнија него то дводневно труцкање на колима, које ће, у све убрзанијем свету у ком ће живети, постати тешко замислива дангуба.

Спалајковић се, попут велике већине великошколаца, определио за Правни факултет. Систем студирања на Великој школи био је такав да су преовладавали општи и за све факултете заједнички предмети – нарочито на првој години, која је, услед тога, представљала наставак гимназијског школовања колико и почетак правних студија. Обухватала је шест предмета: Љубомир Недић је предавао Психологију и Логику, Настас Петровић Енциклопедију права, Стојан Бошковић Општу историју, Панта Срећковић Историју Срба, а Андра Ђорђевић Римско право.⁴³ Поред тога, спровођена је и прилично захтевна предвојничка обука свих студената, ради што бржег стварања резервног официјерског кадра.⁴⁴ Спалајковић ће годину проведenu на Великој школи пре свега памтити по развијању занимања за филозофију: изучавање психологије и логике код Недића подстакло га је да почне „самостално размишљати о основним проблемима из теорије сазнања, о простору и времену“.⁴⁵ Школован у Немачкој, ученик чувеног Вунта, Недић је био захтеван професор – предавања је држао језиком који се неким од студената неретко чинио неразумљивим, а слушаоце је упућивао на додатну литературу на немачком и француском; студентима за које би приметио да су дубље ушли у ту литературу посвећивао је више пажње и позајмљивао сопствене књиге.⁴⁶ На предавањима из психологије, која га је „веома занимала“, Мирослав Спалајковић се упознао са

⁴² Д. Бакић, *Пет векова Крагујевца*, 150–151; *Споменица Гимназије у Крагујевцу*, 88.

⁴³ Љ. Кандић, Ј. Даниловић, *Историја Правног факултета*, I, Београд 1997, 229, 407, 409, 413.

⁴⁴ В. Грујић, *Лицеј и Велика школа*, Београд 1987, 76.

⁴⁵ *Споменица Мушке гимназије*, 243.

⁴⁶ И. Марић, „Филозоф Љубомир Недић“, у: Љ. Недић, *Филозофски списи*, Београд 2000, 334–353.

четири године старијим Јованом Цвијићем, студентом Природно-математичког одсека Филозофског факултета; много година потом, сећаће се како је стенографисао Недићева предавања и после њих прегледао белешке заједно с Цвијићем, који би допуњавао „недостатке и пропусте захваљујући јединственим моћима свог чудесног памћења“.⁴⁷ Након одслушане године, Спалајковић је положио све предвиђене испите. На испитима код Недића добио је највишу, одличну оцену, а на Срећковићевом испиту из Српске историје – врло добру⁴⁸. Романтичар и неизграђени историчар, Панта Срећковић је пречесто давао предност националистичком заносу и верности народној традицији над критичношћу⁴⁹. То му је донело пораз у рату са представницима критичког правца у српској историографији; завршни ударац добио је, пред Спалајковићев долазак на Велику школу, на главном попришту – питању смрти цара Уроша. Пораз, међутим, није желео да призна и управо је припремао други том своје *Историје српскога народа*, који се завршавао 1367. годином; њу су, као годину Урошевог убиства, његови студенти уочи испита очигледно знали и у пола ноћи. Срећковићева предавања су била у истом духу као и његове књиге⁵⁰: код студента Спалајковића, који је с делима будућег професора могао да се упозна још у родитељском дому⁵¹, она свакако нису доприносила рационалном сагледавању српске историје. Ипак, како је Срећковић као историчар ускоро био прегажен за сва времена, његов утицај на умове великошколаца није био велик; а да се у њихово схватање прошлости увуче позитивизам, доприносио је професор опште историје Стојан Бошковић⁵².

Спалајковићу је и Београд био тесан. Одмах по завршетку прве године на Правном факултету, одлучио је да студије права, у које је у та два семестра само привирио, изнова започне у иностранству, и то баш у Паризу, омиљеном граду младих Срба жељних знања и ширих видика⁵³. О предностима и лепотама

⁴⁷ М. Spalaïkovitch, „Jovan Cvijić“, *Revue des Balkans*, 3 (1927), 93.

⁴⁸ АС, Фонд Велике школе (даље: ВШ), 1887, 13. Испитне оцене за 1887. годину.

⁴⁹ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци 2005, 811–814.

⁵⁰ В. Грујић, *Лицеј и Велика школа*, 96.

⁵¹ Јова Спалајковић је био међу пренумерантима за Срећковићевог *Синан-пашу*. (П. Срећковић, *Синан-паша*, Београд 1865, 135)

⁵² Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 801–811.

⁵³ „Овде у Паризу уверио сам се да се у избору места нисам преварио“, писао је Богдан Поповић, који се у Француску упутио кад и Спалајковић. „Штавише нашао сам да ћу овде имати још више средстава на располагању него што сам очекивао. Сваки кутак у коме се може шта научити,

француске престонице највише му је, без сумње, говорио Коловић, а да Велика школа ипак не може да пружи ни приближно онолико колико универзитети великих европских градова показивали су му примери многих талентованих сународника, које је, уосталом, на студије у иностранство често слала сама држава. Јован Спалајковић је подржао жељу свог сина; наду да ће успети да поправи стање својих послова и финансира немале трошкове живота у Паризу давао му је повратак либерала на власт јуна 1887. године⁵⁴. Коначну одлуку донео је тек након што је са Мирославом отишао да затражи патронски савет (и, вероватно, наговештај будуће државне помоћи) од новог председника владе, Јована Ристића, који је одобрио замисао амбициозног осамнаестогодишњака⁵⁵. Зелени Спалајковић је убрзо кренуо на пут. Правац је био – запад.

приступачан је свима и свакоме. Очевидно, овде је лакше радити но не радити.“ (АС, МПс-П, 1893, ф. XXXIX, 142. Досије Б. Поповића)

⁵⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, III, Београд 1934, 384–386.

⁵⁵ ХПС. М. Спалајковић – Ј. Ристићу, 30. (18) V 1889.

Србин у Паризу (1887–1900)

Почетком јесени 1887. године Мирослав Спалајковић је стигао у главни град Француске. Са преко два милиона становника, по величини други град у Европи, Париз је већ два века био њена интелектуална и културна престоница. Његова грандиозност морала је оставити снажан утисак на Спалајковића; он се у Париз преселио из преко педесет пута мањег Београда, који је за Србију био оличење великог града. Широки булеварии, уједначене зграде и фасаде, јавни паркови – последица великог урбанистичког планирања Наполеона III и Жоржа Османа¹, показивали су му да је дошао у трајнији и уређенији свет, различит од по мртвој прошлости древног, али у стварности тек настајућег балканског света из кога је потицао. У том сложеном велеграду, који је живео мноштво различитих живота, Мирослав Спалајковић је провео највећи део своје младости, али је у њему живео животом само једног Париза. Саром Бернар опчињени елитистички Париз, по чијим је салонима Марсел Пруст упијао утиске за будуће дело, био је од младог Србина удаљен једва нешто мање него раднички Париз индустријских предграђа. Он је живео Париз Латинског кварта.

У време Спалајковићевог доласка, у њему се школовало неколико десетина српских студената, међу којима су државни стипендисти представљали мањину. Као и он, већином су студирали право.² Током студија Спалајковић ће се упознати са три генерације српских студената у Француској. С последњом, којој ће бити нека врста предводника, започеће своју политичку делатност; у њој ће бити неколико представника који ће у политичком и културном животу Србије и Југославије играти значајну улогу³ и с којима ће у будућности опет укрштати путеве. У средњој студентској генерацији, уз изузетак Јована Јовановића Пијона, није било звучних имена, али их је било међу студентима које је Спалајковић у јесен 1887. затекао у

¹ J. Favier, *Paris: deux mille ans d'histoire*, Paris 1997, 203–213.

² Љ. Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*, Београд 2003, 122–135.

³ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, III, Београд 1997, 188–190.

Паризу. Тада се у француској престоници налазили Павле Маринковић и Милован Миловановић, а ускоро су тамо доспели Миленко Веснић и Живојин Перић.

Спалајковић је све време боравка у Паризу становао у непосредној близини Сорбоне, променивши неколико станова за изнајмљивање; из сваког од њих могао је да за пет минута стигне до зграде Правног факултета. Излазећи из ње, прво што би угледао био је Пантеон, црква чију је градњу започео краљ Луј XV, а завршила Француска револуција, претворивши је у републикански храм и гробницу славних људи.⁴ Спалајковићеви цимери биле су његове колеге, студенти из Србије. Према сећањима једног од њих, повезивао их је дух солидарности: студент који би имао новца за ручак повео би са собом сународника у новчаној кризи.⁵ Недоволно знање језика могло је да представља озбиљну препреку за српске студенте у Француској,⁶ на шта се жалио чак и Спалајковићев пријатељ Богдан Поповић.⁷ Спалајковић ће се, међутим, сећати да „коректно познавање француске граматике и синтаксе“ које је изнео из гимназије „није било потребно доцније много попуњавати“.⁸ А током студирања у Паризу толико ће усавршити француски да ће моћи да га употребљава готово подједнако лако као и матерњи језик.

Прве године Спалајковићевог боравка у Француској биле су време коначног учвршћивања републике. Ипак, слика Треће републике била је далеко од идеалне, јер су уз њу ишли буланжизам, Вилсонова и Панамска афера. Међу првим епизодама француског политичког живота с којима се срео пристигли српски

⁴ J. Favier, *Paris*, 308–310.

⁵ М. Милојевић, *Балканска равнотежа: сећања краљевог дипломате*, приредили М. Павловић и М. Шећеровић, Београд 1994, 66.

⁶ „Има две кафане у које долазе Срби: 'Vachette' и 'Cluny'“, писао је из Париза један српски стипендиста. „У 'Vachette'-у има више, но у 'Cluny'-у. Наравски и овамо су Срби у групи, као и свуда, јер и ако је Париз велики, мора се остати у 'quartier latin' и мора се с њима дружити, јер Французи неће да се приме да буду наше дадиље, да нас уче франц[уском] језику. Да се дружи [...] треба имати доста новаца а 200–250 динара у њиховим очима и није така сума, као у нашим. Кад нема пара, онда се мора ићи само на часове, дакле само чујеш како се говори, а кад изађеш с часа онда кући или у библиотеку и као што видиш у језику се не добије Бог зна колико.“ (НБС-ПФ, Р 558/IX/184. М. Гавриловић – Г. Јакшићу, 13. (1) II 1894)

⁷ АС, МПС-П, 1893, ф. XXXIX, 142. Досије Б. Поповића; Ф. Грчевић, „Школовање Богдана Поповића у Паризу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 3-4 (1963), 313–314. Различити животни путеви ће Спалајковићево и Поповићево пријатељство претворити само у далеку успомену из младости. (АС, МС, 439. Б. Поповић – М. Спалајковићу, 14. V 1934)

⁸ *Споменица Мушке гимназије*, 245.

студент био је скандал са зетом председника републике у улози продавца ордења.⁹ Суочен с наличјем француске демократије, Мирослав Спалајковић се није превише занео њеним начелима. После завршетка студија, код њега ће остати уважавање према републиканској Француској, али не и начелно републиканство. Своје политичке амбиције много више ће остваривати крећући се у близини крунисаних глава него са скупштинске говорнице или из партијског клуба.

Студије на Правном факултету у Паризу подразумевале су три године предавања, полагање два испита бакалората и писање тезе, чиме се стицао лисанс права. Након тога студије су се могле наставити ради стицања звања доктора права, што је подразумевало полагање три испита доктората и писање докторске тезе. На првој години лисанса предавали су се: Римско право, Грађански законик, Кривично законодавство, Кривично право и упоредно казнено законодавство и Историја француског права; на другој години: Римско право, Грађански законик, Грађански поступак и Политичка економија; на трећој: Грађански законик, Административно право, Трговачко право и Међународно приватно право.¹⁰ Универзитет је уживао велики углед, али српски студенти, упркос жељи да се школују управо у Паризу, често нису били одушевљени тамошњим начином студирања.¹¹

Спалајковић је студије започео успешно. Већ у јулу 1888. године положио је први испит бакалората. И други испит бакалората положио је непосредно после завршених предавања на другој години.¹² Два месеца раније, у јуну 1889, обратио се министру просвете молбом за стипендију, односно благодејање, праксу насталу из потребе српске државе за високообразованим кадровима коју Велика школа није могла да подмири¹³. У молби је писао да је, мада „уверен у дубини душе своје“ да треба тражити што мање од „миле отаџбине, која се налази у тешким финансијским незгодама“, принуђен оскудицом да затражи државну помоћ ради наставка студија. Као разлог оскудице навео је очеву „старост и немоћ“: „На имању му постоје

⁹ Ж. Лефевр, Ш. Путас, М. Бомон, *Историја Француске*, II, Београд 1961, 421–456; А. Sedgwick, *The Third French Republic, 1870–1914*, New York 1968, 39–62.

¹⁰ АС, МПС-II, 1894, ф. II, 109. Досије Н. Капетановића; 1888, ф. I, 117. Досије М. Миловановића.

¹¹ Исто, 1894, ф. II, 109. Н. Капетановић – Д. Маринковићу, 21. (9) V 1884; 1890, ф. XXVII, 97. М. Веснић – С. Милосављевићу, 4. VII (22. VI) 1889.

¹² Исто, 1897, ф. XXVII, 88. Досије М. Спалајковића; Archives Nationales Paris, AJ/16/1734. Досије М. Спалајковића.

¹³ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 33–61.

толики терети, да су готово већи и од стварне вредности имања; послови трговачки, којима ми се отац бави, постају из дана у дан све рђавији и заплетенији, тако да му је сад апсолутно немогућно, да ме и даље сам издржава.“ Притом је указао на „реципрочну корист“ од усвајања молбе – за српску државу која би га, без обзира што се две године школовао о свом трошку, подвргла свим обавезама стипендиста; и за себе, јер би само тако могао да доврши школовање и, „као способан и свестан радник“, посвети „сву своју снагу и радљивост будућности своје отаџбине“.¹⁴

Наду за добијање стипендије давала му је политичка ситуација у Србији. Почетком године абдицирао је краљ Милан, а најуглађенији од тројице намесника малолетном владару постао је Јован Ристић. Син Јове Спалајковића је, позивајући се на пријатељство према свом родитељу, замолио вођу либерала да код министра просвете потпомогне његову молбу: „Пре две године дана, полазећи за Париз, дођох први пут са својим оцем к Вама. Бејасте тада председник министарства; у разговору, пошто Вам изложих своју намеру – запитах Вас за савет, и Ви ми потпуно одобрите жељу моју за школовањем на париском факултету. И ја се тад кренух с веселим срцем и пун наде, да ћу срећно свршити своје студије, не тражећи ни у кога помоћи... Две су године већ протекле од тога доба, отац ме је до сад издржавао поред свих незгода својих, али сад му је самом то постало немогућно. Сумњам, да ћете се сетити, Господине, оних речи својих, које ми пре две године у искреној и пријатељској шали рекосте, показујући прстом на мога оца: 'Иди, школуј се, добра је то мисао, а у Јове ће се наћи још кој' закопани ћуп'... Рекосте то у шали, али сте и Ви, у исти мах помислили као и ја и мој отац: камо те лепе среће, да је бар још кој' ћуп остао читав!... Да, Господине, било је ћупова некада, било их је и до напредњака; али их данас више нема... Све сам цреп и полупано комађе. [...] Биће Вам можда познато очево садашње материјално стање, које са за ово неколико последњих година готово са свим пореметило, – терети који постоје на имању, надмашују скоро његову реалну вредност, – и поред тога, још петоро деце, које треба подићи и одгајити, а отац већ остарео и ослабео, те му је тешко а и немогућно

¹⁴ АС, МПС-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – С. Милосављевићу, 18. (6) V 1889. Спалајковић је, са те две године студирања о сопственом трошку, успео да заобиђе дипломирање на Великој школи. Наиме, државни стипендисти су морали да најпре заврше неки од београдских факултета, како би ефикасније студирали у иностранству. (Ј. Трговчевић, *Планирана елита*, 36)

одговорити свима дужностима својим.¹⁵ Упркос патетичном стилу, издржавани син није много претеривао. Јован Спалајковић је дуговао значајне суме новца, а његова непокретна имовина налазила се под хипотеком.¹⁶

Спалајковићева молба прослеђена је Академијском савету Велике школе, који је, узевши у обзир сведочанства о одличном успеху у гимназији и положеном испиту бакалората, предложио да се усвоји.¹⁷ Усвајање је, међутим, одложено до следеће године због неповољних финансијских прилика. Тако је тек 12. марта 1890, после поновљене молбе,¹⁸ министар донео одлуку у складу са препоруком Савета и одредио да се Спалајковићу преко Посланства у Паризу од марта 1890. до априла 1892. исплаћују месечна стипендија у износу од 150 динара и издаци за школарину и испитне таксе.¹⁹ На потписивање су му послата правила којих је требало да се придржава.²⁰ Она су, између осталог, благодетанце обавезивала да редовно шаљу опширне извештаје о своме раду. Али Спалајковић се те обавезе није придржавао, већ је посао само један импровизовани извештај прикључен молби за продужење стипендије – за који је и сам морао да призна да је „површан“.

Помоћ српске државе олакшала је Спалајковићу наставак студија после стицања лисанса права у јулу 1890. године²¹. Већ у првој молби за благодетанце изложио је намеру да после лисанса продужи школовање у Паризу за две године, посветивши се „специјалном изучавању економских и финансијских наука“. Тада је наводио две могућности: или докторат на Правном факултету или студије на

¹⁵ ХПС. М. Спалајковић – Ј. Ристићу, 30. (18) V 1889.

¹⁶ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 1. Облигације Ј. Спалајковића И. Коловићу из 1884, 1889. и 1890. године.

¹⁷ АС, ВШ, 1889, 57. С. Милосављевић – С. Николајевићу, 24. (12) V 1889; С. Николајевић – С. Милосављевићу, 23. (11) VI 1889.

¹⁸ „До сад сам се издржавао о своме трошку, али како су ми родитељи дошли у критичан пословни положај, морао бих због тога школу прекинути;“ писао је Спалајковић, „зато најучтивije молим г. министра, да ми одобри државну помоћ до 1 Априла 1892 год., – време које бих још морао провести на правном факултету париском. То је најкраћи рок, за који ћу према правилима факултетским моћи свршити правни лисанс и правне докторате“. (АС, МПС-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – С. Милосављевићу, 4. III (20. II) 1890)

¹⁹ Исто. Одлука С. Милосављевића од 12. III (28. II) 1890.

²⁰ Исто, 1890, ф. XXXII, 72. Правила прописана за државне питомце са потписом М. Спалајковића од 2. IV (21. III) 1890.

²¹ *Annuaire des diplômés 1890*, Paris 1891, 435. Након полагања два завршна испита, Спалајковић је добио одобрење да проведе распуст у Крагујевцу, пошто све до новембра није имао школских обавеза. Молбу министру образложио је и жељом да уреди своје војне обавезе. (АС, МПС-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – А. Николићу, 25. (13) VII 1890; „Регрутовани младићи за стални кадар, о којима се незна где су“, *Службени војни лист*, 12. V 1890, 16)

дипломатској и економској секцији Слободне школе политичких наука (где се школовала већина будућих француских дипломата²²), при чему је стављао до знања да је наклоњенији другој могућности.²³ Ипак, када је стекао лисанс, школовање је наставио на Правном факултету. Докторат права чинила су три докторска испита и докторска теза. Први испит доктората састојао се из римског права: Институције, Пандекте и Историја римског права. Други и трећи испит доктората чинили су обавезни и изборни предмети. Обавезни су били: Грађански законик, Историја француског права, Међународно јавно право и Уставно право; а кандидат је бирао два изборна предмета, међу којима су били понуђени: Финансије, Трговачко и индустријско право, Обичајно право и други.²⁴

Спалајковић је докторске испите полагао много спорије него што се могло очекивати на основу његовог дотадашњег школовања. Први испит доктората – истина, „са похвалом“ – положио је тек јануара 1892.²⁵ Као разлог неполагања тог испита у јуну 1891. навео је закашњење суме од деведесет динара, којом му је Министарство просвете плаћало испитну таксу; како, премда је најавио, испит није положио ни „у идућој сесији испитној“, прави разлози су били другде. У исто време, затражио је повећање стипендије на уобичајени износ од двеста динара: „Помоћ, коју ми држава даје као своме питомцу, једино је средство, којим сам се досад издржавао у Паризу. Живот, веома скуп у Паризу, заиста је немогућан у таквим околностима, нарочито, кад се у сред тих незгода мора озбиљно радити и спремати за испите. Због тога најпокорније молим г. Министра, да ми олакша тешкоће у којима се налазимо, јер у току полагања доктората, морам да спремам и изучим специјално неколико предмета, према томе и моје садашње студије нису само обична испитна спрема, него стручан рад, који захтева озбиљне напоре и веће трошкове, нарочито за набавку појединих већих дела.“ Захтев је био одобрен и Спалајковићу је од јула 1891. месечно исплаћивано двеста динара.²⁶

²² J. F. V. Keiger, *France and the origins of the First World War*, London 1983, 30; M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the origins of the First World War 1898–1914*, Oxford 1993, 28, 169.

²³ АС, МПс-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – С. Милосављевићу, 18. (6) V 1889.

²⁴ Исто, 1894, ф. II, 109. Досије Н. Капетановића; 1888, ф. I, 117. Досије М. Миловановића.

²⁵ Исто, 1897, ф. XXVII, 88. Досије М. Спалајковића; Archives Nationales Paris, AJ/16/1734. Досије М. Спалајковића.

²⁶ АС, МПс-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – А. Николићу, 29. (17) VI 1891; Одлука А. Николића од 25. (13) VII 1891.

Када му је у априлу 1892. истекла стипендија, министар је Спалајковићеву молбу за продужење упутио београдском Правном факултету. Тамо су сматрали „да се молиоцу, према поднесеним доказима, а нарочито према одлично положеном докторском испиту, може одобрити тражено продужење државне помоћи с тим, да господин министар нарочито обвеже молиоца на полагање испита у траженом року“;²⁷ али Спалајковић од тога није имао велике користи јер је, због буџетских ограничења, добио продужење од само три месеца.²⁸ Наредне године имао је више среће. После поновљене молбе, коју је Правни факултет још једном подржао, министар Јован Ђорђевић је донео одлуку да, почевши од месеца марта 1893, „прима и даље одређено му благодејање од *две стотине* динара месечно, и то све док не доврши започето полагање докторског испита из правних наука“.²⁹ Мада му је игнорисана жеља за повећањем износа на 250 динара, Спалајковићева срећа због одлуке, која чак није ни постављала рок његовом студирању, мора да је била огромна. Међутим, идилу му је априла следеће године прекинуо министар Андра Ђорђевић одлуком да још три месеца може да остане државни питомац, после чега је био дужан да се врати у Србију.³⁰ Спалајковић, наравно, није намеравао да се врати док не одбрани тезу, али су му све даље молбе, упркос полагању другог испита доктората у јуна,³¹ биле узалудне. Последњу, за шестомесечно продужење, упутио је почетком децембра 1894. У њој је тврдио да би своја обећања испунио да није било укидања стипендије и „незгодних последица“ које га прате од тада: „Рђаво стање, у коме сам сад, у толико је незгодније што се налазим при самом свршетку својих студија, јер, приморан да се борим са материјалним неприликама, принуђен сам да напустим свој прави рад.“ Министар је молбу одбио, уз образложење да је молилац имао „довољно времена да све испите сврши“.³²

²⁷ Исто. К. Алковић – А. Николићу, 11. VI (30. V) 1892.

²⁸ Исто. А. Николић – Посланству у Паризу, 16. (4) VI 1892. Спалајковић је притом, „последњим очајничким узвиком“, замолио свог бившег професора, начелника Министарства просвете Перу Ђорђевића, да утиче да се повољно одговори на његову молбу. (АС, Лични фонд Пере Ђорђевића, 53. М. Спалајковић – П. Ђорђевићу, 7. V (25. IV) 1892)

²⁹ АС, МПс-П, 1897, ф. XXVII, 88. Одлука Ј. Ђорђевића од 20. (8) III 1893.

³⁰ Исто. А. Ђорђевић – М. Ђорђевићу, 24. (12) IV 1894.

³¹ Archives Nationales Paris, AJ/16/1734. Досије М. Спалајковића.

³² АС, МПс-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – Љ. Клерићу, 5. XII (23. XI) 1894; Љ. Клерић – М. Гарашанину, 25. (13) XII 1894.

Финансијско стање у коме се Мирослав Спалајковић налазио заиста је било рђаво. Послови његовог оца дошли су до слома и управо те 1894. године, распродајом непокретног имања, извршен је стечајни поступак над њиме.³³ Тачност Спалајковићеве тврдње, изнесене у једној од молби,³⁴ да је од губитка стипендије морао да се задужује потврђује списак дуговања који ће, стицајем околности, сачувати и после губитка личне архиве. На њему је, испод подвучене црте, била сабрана застрашујућа сума од девет хиљада динара, што је било равно износу од 45 месечних стипендија. Највећи део новца, око четири хиљаде, дуговао је сестрама, затим је следило преко три хиљаде динара дуга ресторанима, а остатак је био дужан друговима, кројачу и газди *Суфлеа*, омиљеног кафеа париских Срба.³⁵ Неколико месеци Спалајковићу је финансијски помогао бивши краљ Милан, који се, по други пут напустивши Србију, настанио у Паризу под именом грофа од Такова.³⁶ Упркос томе, Спалајковић се упознао са сиромаштвом и он ће у позним годинама, вероватно и претерујући, својој деци причати како се, без новца за огрев, са двојицом цимера смрзавао у соби у Латинском кварту.

Последње године студија у Паризу Спалајковићу су донеле познанства с младићима чија ће имена ускоро постати позната у Србији, попут Војислава Маринковића, Косте Куманудија, Момчила Нинчића, Владислава Рибникара и других. Спалајковић се нарочито зближио с историчарем Гргуром Јакшићем и, вероватно преко њега, француским историчарем Албером Малеом³⁷, професором краља Александра Обреновића у време малолетства.³⁸ Заједно са својим друговима, Спалајковић је закорачио у свет политике поводом начина на који је маја 1896.

³³ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. Решење о намирењу К. Спалајковић из стечајне масе Ј. Спалајковића, 25. (12) II 1901.

³⁴ АС, МПС-II, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – Љ. Клерићу, 28. (16) IX 1894.

³⁵ АС, МС, 577. Списак дуговања М. Спалајковића, без датума.

³⁶ „Синови Шумадије“, *Народна слобода*, 17. [30.] XII 1909, 1. Бивши краљ је у Паризу време најчешће проводио у лову, а Србе је у већем броју позивао само на своју славу Никољдан. Када се састајао са одабраним српским студентима, међу којима су били Мирослав Спалајковић, Момчило Нинчић и Војислав Маринковић, чинио је то у расипничком стилу: показавши им свој раскошно уређени стан, одвео би их у неки од најлуксузнијих и најскупљих ресторана. (НБС-ПФ, Архива Владана Ђорђевића, Р 426/I/84. А. Ђорђевић – В. Ђорђевићу, Париз, 21. (9) II 1896; Р 558/IX/231. Г. Јакшић – С. Јакшићу, 25. (13) XI 1896; 235. Г. Јакшић – С. Јакшићу, 24. (12) XII 1896)

³⁷ Љ. Мирковић, „Краљев професор“, у: А. Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, приредила и превела Љ. Мирковић, Београд 1999, 7–60; D. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*, Paris 2013, 298–311.

³⁸ НБС-ПФ, Р 558/X/46. А. Мале – Г. Јакшићу, 30. VIII 1898; 48. А. Мале – Г. Јакшићу, 9. VII 1899; 208. А. Мале – Г. Јакшићу, 17. VIII 1900.

прослављана мађарска хиљадугодишњица.³⁹ Непосредни разлог био је чланак мађарског опозиционара Пазмандија, који је с ниподаштавањем писао о Румунији и Србији, увредљиво споменувши српске поразе код Ђуниса и Сливнице. Разљућени представници српске колоније у Паризу препустили су Мирославу Спалајковићу, Славку Грујићу и Гргуру Јакшићу састављање одговора за *Le Journal*. Уредништво листа је, међутим, одбило да објави једногласно усвојени одговор у коме су, уз алузију на некадашње антифранцуске изјаве председика угарске владе, осуђени ношење српске заставе у Будимпешти и Пазмандијев цинизам.⁴⁰ Пошто је уследио предлог мађарске колоније да нека париска улица понесе име Будимпеште, српски студенти су решили да покрену контрапропаганду. Када су се састали у *Суфлеу*, појавили су се представници чехословачке колоније и позвали их на заједнички рад, у који би били укључени и румунски представници. На заједничком састанку донета је одлука о образовању Одбора три народности, састављеног из три пододбора. За председника српске секције изабран је Спалајковић, који је имао дужи париски стаж него било ко други од српских студената, као и, очигледно због вишка ентузијазма стечени, надимак *Chevalier de la Lune* – Витез од Месеца⁴¹. За секретара секције изабран је Славко Грујић, а за чланове Драгутин Живадиновић, Гргур Јакшић, Павле Поповић, Владислав Рибникар и Коста Кумануди.⁴²

Након што је од представника сва три народа у Будимпешти добио овлашћења да може да говори у њихово име, Одбор три народности је 8. јуна донео одлуку да следећег месеца организује јавни митинг у Паризу. За место одржавања одабрана је пространа дворана Ваграм, послате су позивнице и разлепљени плакати;⁴³ ради растурања на митингу, написана је брошура у којој је наглашен

³⁹ В. Вучковић, „Париски комитет трију народности (1896)“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 15 (1956), 50–54. У време саме прославе у Будимпешти дошло је до збора „српске омладине у Паризу“ којем је председавао вајар Ђорђе Јовановић, а секретар био Павле Поповић. (Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Заоставштина Војислава Маринковића, 14.439/7. Резолуција српске омладине у Паризу, без датума)

⁴⁰ В. Вучковић, „Париски комитет“, 54–56; Г. Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти у Паризу (1896)“, *Историјски часопис САН*, 5 (1954/55), 149–150.

⁴¹ АСАНУ, Заоставштина Милана Антића, 14.387/9.545. Белешке М. Антића, 156.

⁴² Г. Јакшић, „Први покушај стварања Мале Антанте 1896“, *Политика*, 19. XII 1932, 2; В. Вучковић, „Париски комитет“, 56; Г. Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти“, 150.

⁴³ Г. Јакшић, „Први покушај“, В. Вучковић, „Париски комитет“, 56–57.

тежак положај немађарских народа у Угарској.⁴⁴ Српска секција је средином јуна, преко посланика Милутина Гарашанина који је био близак с неким од студената⁴⁵, безуспешно затражила новчану помоћ од председника владе Стојана Новаковића.⁴⁶ Ипак, новац за издавање брошуре био је пронађен на другим странама.⁴⁷

Захваљујући настојањима чланова Одбора, скоро сви париски листови су донели обавештења о митингу, а Спалајковић их је послао београдским новинама.⁴⁸ Радикалски *Дневни лист* објавио је његово писмо у коме је стајало да су Мађари, „са неистином коју само пуст и бесни шовинизам њихов може донекле објаснити“, пред европским јавним мњењем напали Румуне, Чехословаке и нарочито Србе, одричући им „сваку способност за државни живот и културни напредак“.⁴⁹ Спалајковић и Одбор су се потрудили да то саопштење пошаљу на што више адреса у Србији, а уз њега је ишло писмо којим су примаоци били замољени да дан уочи митинга, ради што јачег утиска на француску јавност, пошаљу телеграм подршке.⁵⁰ За успех митинга било је важно да се пронађе истакнута личност која би

⁴⁴ Г. Јакшић, „Први покушај“; Г. Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти“, 150. Аутори брошуре, професор Димитреску, инжењер Блахник и Гргур Јакшић, писали су у уводу да су румунски, српски и чехословачки студенти, у име „потлачене браће у Угарској“, образовали одбор „чији је циљ да јавно мњење у Европи упозна, преко штампе и јавне речи, са тероризмом који мађарска влада врши над више од 10 милиона немађарских становника“; уз стављање „под егиду Француске револуције“, затражена је „пресуда просвећеног јавног мњења“ у „престоници цивилизованог света“. (*La question des nationalités en Hongrie: brochure explicative du meeting tenu le 11 juillet 1896, à la salle Wagram, sous la présidence de M. E. Flourance*, Paris 1896, 1–4)

⁴⁵ К. Павловић, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, I, London 1955, 75.

⁴⁶ Изложивши разлоге свог организовања и намеру да се у договору са Румунима и Чехословацима приреди митинг и изда брошура, представници српских студената су Новаковића замолили да из диспозиционог фонда изда хиљаду динара у злату и обећали му потпуну дискрецију. Новаковић је Гарашанину одговорио да му је „немогуће одазвати се молби те господе“, јер је влада поводом ношења српске заставе у Будимпешти већ учинила све што је сматрала за потребно: „Такав митинг, наравно, може се приредити и одржати, ако ђаци имају за то воље, али се не види никакви разлог, да им се на ту циљ даје нарочита помоћ.“ (АС, Фонд Министарства иностраних дела – Политичко одељење (даље: МИД-ПО), 1896, ф. II, д. III. М. Гарашанин – С. Новаковићу, 19. (7) VI 1896; С. Новаковић – М. Гарашанину, 26. (14) VI 1896)

⁴⁷ Новац је вероватно већим делом скупљен прилозима самих чланова српске колоније. Спалајковић ће се много година потом сећати како су једном приликом он и други „сиромашни студенти дали пола своје мршаве стипендије за организацију пропаганде у Паризу“. („Hronika Jugoslovenske kolonije u Francuskoj“, *Jugoslavija u Francuskoj*, decembar 1928, 21)

⁴⁸ В. Вучковић, „Париски комитет“, 57. Спалајковић ће неколико година потом писати да *Le Temps* има правилне погледе на унутрашње прилике у Србији, али да је веома несталан када су у питању спољна политика Србије и положај Срба ван ње. (АС, МИД-ПО, 1901, ф. III, д. IV. М. Спалајковић – М. Вујићу, 10. VII (27. VI) 1901)

⁴⁹ „Једно патриотско дело“, *Дневни лист*, 24. VI [6. VII] 1896, 2.

⁵⁰ АСАНУ, Заоставштина Војислава Маринковића, 14.439/7; ИАШК, Лични фонд Илије Коловића ф. 2.

му председавала. Понуде су најпре учињене радикалу Жоржу Клемансоу и историчару Ернесту Лавису, да би се председавања прихватио Емил Флуранс, члан парламента и бивши министар иностраних послова, који је важио за пријатеља Словена и присталицу француско-руског зближавања.⁵¹

Митингу Одбора три народности 11. јула присуствовало је око хиљаду лица, међу којима и многи значајни француски политичари и новинари. Скуп је отворио председавајући Флуранс, који је истакао моралну обавезу Француске да заштити потлачене народе. У име српске секције, Драгутин Живадиновић је приказао тешко стање Срба у Угарској и Босни и Херцеговини, а секретар Грујић прочитао је телеграме подршке из више земаља. Потпредседник митинга Спалајковић није био међу главним говорницима, али је на крају имао краће иступање којим је, указавши на љубав српског народа према француском, захвалио Флурансу. Митинг је завршен једногласним усвајањем резолуције којом су окупљени поздравили Србе, Румуне и Чехословаке као верне пријатеље Француске и пожелели им „националну и политичку еманципацију“ у Угарској.⁵²

После тога, Одбор је растурао брошуру по Француској и у иностранству. Када је крајем новембра тај посао завршен, одлучено је да се један богато повезани примерак брошуре с посветом пошаље краљу Александру, а други уручи бившем краљу Милану.⁵³ Отправник послова Посланства у Паризу упитао је председника владе Новаковића може ли да прими на себе достављање брошуре краљу. Одговорено му је, са знатним закашњењем, да не може, јер „Његово Величанство никад не прима списе или изјаве агитационе природе“.⁵⁴ Реакција бившег краља, о којој је Београд на време био обавештен, била је много оштрија. Њему је брошуру

⁵¹ НБС-ПФ, Р 558/IX/1228. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 7. I 1933; В. Вучковић, „Париски комитет“, 56.

⁵² В. Вучковић, „Париски комитет“, 57–59; „Митинг Срба, Словака и Румуна у Паризу“, *Дневни лист*, 1. [13.] VII 1896, 2; „Са митинга у Паризу“, *Дневни лист*, 6. [18.] VII 1896, 1; „После париског митинга“, *Дневни лист*, 7. [19.] VII 1896, 1; „Париски листови о митингу“, *Дневни лист*, 10. [22.] VII 1896, 1; 11. [23.] 1896, 1–2; 13. [25.] 1896, 1; 14. [26.] VII 1896, 1–2. Митинг је наишао на значајан одјек у француској штампи, па чак и у штампи других европских држава. Због уздржаности српске владе, њен лист *Видело* прећутао је догађај. Друге београдске новине, пре свих *Дневни лист*, донеле су опширне извештаје на основу Спалајковићевих писама и француске штампе. (В. Вучковић, „Париски комитет“, 59)

⁵³ Г. Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти“, 151.

⁵⁴ АС, МИД-ПО, 1896, ф. IV, д. V. В. Марковић – С. Новаковићу, 2. XII (20. XI) 1896; С. Новаковић – В. Марковићу, 21. (9) XII 1896.

однео Спалајковић, кога је од студената најбоље познавао. Пошто није нашао Обреновића код куће, Спалајковић је оставио брошуру и замолио за аудијенцију због личних ствари. Два дана потом, седео је с Грујићем и Јакшићем у *Суфлеу*, када му је слуга бившег краља донео пакет с брошуром и писмом. „Прочитали смо и све разумели и решили да бруку никоме не казујемо, него да писмо чувамо“, известио је Гргур Јакшић свог брата Светислава.⁵⁵ Враћајући брошуру, Милан Обреновић је писмо адресовао на Спалајковића, не само зато што ју је он донео, већ и да избегне било какву везу с Одбором. У њему је писао да не може да оправда „став извесних младих сународника који сматрају да је смотрено, мудро и патриотски мешати се у унутрашње послове суседне земље“ и придружи се демонстрацијама против народа који се, као и Срби, „сјајно борио за одбрану хришћанства и који је у садашње доба, под владавином свог племенитог краља, пружио особите доказе своје снажне виталности“. „Идеје које ви представљате“, завршио је позвавши се на успомену кнеза Милоша, „у мојим очима су илузије које производе *фатаморгану*, и ви не можете од мене захтевати да изменим своја најодлучнија и најискренија убеђења.“⁵⁶ Тројка из *Суфлеа* није, међутим, успела да од других Срба и румунских и чехословачких пријатеља сакрије бруку. Наредног дана је писмо ексцентричног Обреновића објављено у листу *Le Matin*, уз коментар да ће сигурно представљати разочарање за организаторе митинга. Увече је прочитано на састанку српске колоније, чије су огорчење чланови Одбора делимично стишали. Скуп је изабрао одбор за састављање одговора на писмо, у коме је био Спалајковић; одговор је сутрадан био усвојен и потписали су га, сем двојице, сви присутни чланови колоније. Да би умањили тежину учињеног, истовремено су краљу Александру телеграфисали „израз своје безусловне верности и најдубље оданости“.⁵⁷

У писму које је 4. децембра у име српске омладине у Паризу упућено грофу од Такова јулски митинг је приказан као „леgitиман одговор“ на мађарске нападе, подстакнут жељом за „законском једнакошћу“ Срба у Угарској и ублажавањем жалосне судбине Срба у Босни и Херцеговини. „Идеја која нас је инспирисала била

⁵⁵ НБС-ПФ, Р 558/IX/235. Г. Јакшић – С. Јакшићу, 24. (12) XII 1896.

⁵⁶ „Une lettre du roi Milan“, *Le Matin*, 1. XII 1896, 2.

⁵⁷ Г. Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти“, 152; „Краљ Милан и српска омладина у Паризу“, *Народ: радикални лист*, 28–29. XI [10–11. XII] 1896, 1. Српска колонија је затим прогласила бојкот синова Николе Христића и Владана Ђорђевића, који су избегли потписивање.

је идеја јединства срца и осећаја с нашом браћом преко граница“, прокламовали су потписници, не пропустивши да на крају писма бившем владару објаве верност традицијама његових „бесмртних предака кнеза Милоша и кнеза Михаила“ и оданост краљу, отаџбини и народу. „Та идеја, господине грофе, не може се сматрати илузијом а да се тиме не нанесе увреда најсветијим осећајима сваког Србина. То јединство је запечаћено крвљу, освештано патњама и никакве границе, никакве баријере, никакве препреке неће га спречити да се искаже.“ Када је писмо било објављено у листу *L'Écho de Paris*,⁵⁸ отправник послова Војислав Марковић посетио је бившег краља и бившег Спалајковићевог мецену, који му је саопштио да је „писмо са свим потписима ђачким добио, да га оно нимало не изненађује па ни подписи синова напредњачких министара гг. Маринковића и Нинчића, пошто он није ни мислио својим писмом да угоди ђацима“. После тога се између министра и отправника послова развила преписка око тачног утврђивања имена потписника, нарочито благодетанаца, чија је имена бивши краљ посебно прибележио. Али ствар је запела код састављања коначне листе и проналажења главног покретача, па непосредних последица за потписнике није било.⁵⁹

Када скоро четири деценије потом сарадња југословенске, румунске и чехословачке државе буде била у зениту, Мирослав Спалајковић ће с поносом писати Гргуру Јакшићу о њиховом „ђачком издању Мале Антанте у Паризу“: „Ми смо били први покретачи, пре тридесет и неколико година, те политичке комбинације која данас представља тако значајан међународни фактор у Европи. Ми смо, сећаш се, још тада то наслућивали. Ти си најпозванији да о томе пишеш,

⁵⁸ „La jeunesse serbe et l'ex-roi Milan“, *L'Écho de Paris*, 11. XII 1896, 3. „Шта смо знали радити?“, писао је Гргур Јакшић брату. „Сазовемо збор свих ђака. Писмо се прочита и сви се згрозе. Одмах буде решено, да се једна аудијенција коју су извесни Срби били тражили и коју им је краљ Милан одобрио – *одбије*. Напише се одмах писмо и пошаље тј. однесе краљу Милану. У њему је просто речено, да после онога писма његовог у 'Матену' Срби не могу долазити к њему. [...] То је писмо убило краља Милана у појам. Он је мислио да ће довека имати посла са улицима и страшливцима. После је решено да му се напише одговор за новине. У јавност смо морали изаћи колико због Словака и Румуна, толико и због многобројних пријатеља које смо стекли у овдашњој штампи. [...] Спалајковић, Драгутин и ја саставимо одговор, који је од скупа једногласно усвојен. 'Матен' је отказао да га штампа и ми смо га дали Допенеу у 'Ехо де Пари'. [...] Напомињем ти још, да је писмо наше штампано у 'Ехо де Пари', послато претходно с оригиналним потписима свих нас, краљу Милану и то *преко поште*.“ (НБС-ПФ, Р 558/IX/235. Г. Јакшић – С. Јакшићу, 24. (12) XII 1896)

⁵⁹ АС, МИД-ПО, 1896, ф. IV, д. V. В. Марковић – С. Новаковићу, 11. XII (29. XI) 1896; С. Новаковић – В. Марковићу, 16. (4) XII 1896; ф. VI, д. V. В. Марковић – С. Новаковићу, 21. (9) XII 1896; С. Новаковић – В. Марковићу, 24. (12) XII 1896; В. Марковић – Ћ. Симићу, 2. I 1897. (21. XII 1896).

јер си ти био и један од најглавнијих учесника у целом том покрету. [...] Од историског интереса би било поменути разлоге, које нам је тада Клемансо навео, извињавајући се што се не може примити почаст да председава нашем митингу. [...] Помени и све даље последице митинга: писмо Краља Милана мени, наш одговор Краљу Милану (одговор у коме је она дивна фраза, сав наш омладински програм: 'Наши идеали су патњама освештани, крвљу запечаћени'), моја теза о Босни и Херцеговини (којој је био циљ да истакне те идеале и баци што пунију светлост на горе наведену реченицу), итд. Све је то повезано.⁶⁰

Афера с писмом пала је у заборав, а Мирослав Спалајковић се најзад, после пуних седам година на докторату,⁶¹ нашао пред одбраном тезе. Крајем априла 1897, он се обратио министру просвете с молбом да му се, будући да није у стању „поднети трошкове доста велике, које захтева једна теза“, новчано помогне и обећао да ће својим обавезама према држави одговорити у потпуности. Почетком јуна упутио је нову молбу и приложио јој примерак тезе *Босна и Херцеговина: студија из дипломатске историје и међународног права*, уз наду да ће министар оценити како незгодан положај у коме се налази, тако и корисност дела за упознавање „страног света“ с приликама српског народа, „његовом прошлoшћу и праведним аспирацијама“. Одговорено му је да нема буџетских могућности, а да ће му се касније помоћи „ако буду одобрени накнадни кредити“.⁶² Зато је морао да о свом трошку приступи одбрани тезе.

На замисао да пише о међународноправном положају Босне и Херцеговине Спалајковић је дошао током последњих година студирања, пошто је проучавање међународног јавног права било обухваћено тек последњим испитом доктората. У једном извештају из маја 1892. споменуо је да му је тај предмет још непознат, а две

⁶⁰ НБС-ПФ, Р 558/IX/1228. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 7. I 1933.

⁶¹ Слично као Миловановић пре њега, Спалајковић је у писмима министру просвете тврдио да су за докторат потребне три године труда. (АС, МПс-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – А. Николићу, 22. (10) II 1892; М. Спалајковић – А. Николићу, 7. IV (25. III) 1892; М. Спалајковић – Л. Докићу, 2. IV (20. III) 1893) Да се његово студирање у иностранству отегло много дуже него што је било уобичајено за српске стипендисте био је свестан и сам, па ће неколико година потом писати Јакшићу да наставља „добре традиције“ које је он „имао част засновати“: „Па ти, бре, састави два века у Паризу. Хоћеш ли сачекати и трећи, пишући тезу?“ (НБС-ПФ, Р 558/IX/309. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 13. I 1901. (31. XII 1900))

⁶² АС, МПс-П, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – А. Николићу, 26. (14) IV 1897; 1. VI (20. V) 1897; А. Николић – М. Гарашанину 9. VI (28. V) 1897.

године потом је као наслов своје тезе, коју је тобоже „већим делом обрадио“, наводио *Филозофско испитивање природног и позитивног права*. Разуме се, тема је била измишљена само да би се Министарство просвете убедило да му продужи стипендију до краја године.⁶³ До праве теме је очигледно дошао после полагања испита трећег доктората августа 1896,⁶⁴ а на избор је утицала делатност у Одбору три народности.⁶⁵ Спалајковић је рад на тези схватао као политички посао, па је у њега уносио и конспиративност. Када је почетком 1897. млади хрватски политичар Стјепан Радић дошао у Париз на наставак студија, њих двојица су брзо постали „добри знанци и готово пријатељи“. Радић ће, међутим, касније Спалајковићу пребацити да му, мада је он њему читао читава поглавља свог дипломског рада *Савремена Хрватска и Јужни Словени*, није ни споменуо *Босну и Херцеговину*.⁶⁶

Сложено питање положаја Босне и Херцеговине после окупације привукло је пажњу теоретичара међународног јавног права, међу којима се развио спор око питања суверенитета. Једни су, занемарујући међународне уговоре као привремене кулисе за прикривену цесију, као једино релевантну узимали непосредну власт над територијом и Босну и Херцеговину сматрали саставним делом Аустро-Угарске; други су, пак, сматрали да су уговори релевантни и да суверенитет и даље припада султану.⁶⁷ Ослањајући се на закључке друге групе, Спалајковић је решио да се укључи у спор, а избор теме га је одвео највећем ауторитету за међународно право на париском Правном факултету Лују Реноу.⁶⁸ Пошто се референт, професор Вајс,

⁶³ Исто. М. Спалајковић – А. Николићу, 3. V (21. IV) 1892; 15. (3) V 1894.

⁶⁴ Archives Nationales Paris, AJ/16/1734. Досије М. Спалајковића.

⁶⁵ Јакшић је, у име Одбора, писао уредницима српских листова у Босни и Далмацији и тражио „што више поузданих података о војном, политичком и грађанском гоњењу“ Срба у Босни и Херцеговини, тврдећи да је намера Одбора да, уз помоћ „једног славног професора универзитета и академичара“, изда „што потпуније дело о невољама и неправдама“ којима су те земље изложене. (НБС-ПФ, Р 558/IX/226. Г. Јакшић – Н. Кашиковићу, 24. (12) IX 1896; 227. Г. Јакшић – А. Фабрису, 24. (12) IX 1896); 230. С. Бјелановић– Г. Јакшићу, 22. (10) XI 1896)

⁶⁶ S. Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosni i Hercegovinu*, Zagreb 1908, 42–43. Слависта Емил Оман ће се сећати да је, када је Радић сазнао за Спалајковићеву тезу, дошло „до жучнијих препирки“ и тешких речи. („Једна успела прослава Св. Саве месец дана доцније“, *Време*, 1. III 1928, 4)

⁶⁷ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976, 12–36.

⁶⁸ Миленко Веснић је у извештајима министру просвете писао с великим уважавањем о Реноу, који је, током своје дуге каријере, био предавач и ментор већем броју Срба. Приликом једне свечаности у његову част, група некадашњих српских студената, међу којима ће бити Спалајковић, упутиће му поздравни телеграм и изразити вечну захвалност свом „одличном учитељу, који их је научио да се најбоље служи својој Отаџбини кад се служи правди“. Свечаности ће присуствовати Веснић који ће, обраћајући се Реноу, истаћи заједништво његових ученика: „Они знају, да ће у Вама имати увек

похвално изразио о дисертацији,⁶⁹ могло се приступити завршном чину. Докторска теза Мирослава Спалајковића одбрањена је „са похвалом“ 11. јуна 1897, пред трочланом комисијом чији су чланови, поред председавајућег Реноа, били професори Вајс и Пиле. Следеће године добила је награду Правног факултета.⁷⁰

Мада је било логично да се врати у отаџбину која је оскудевала у образованим људима, Спалајковић је још три године остао у Паризу. Попуњавајући сопствену кондуит-листу почетком 1902. године, записаће примедбу: „По свршетку школовања није могао за три године добити државну службу, из узрока непознатих.“ Четири године потом, под новим режимом, изразиће се другачије: „После свршеног школовања није могао, за четири године, добити државне службе због тадашњих прилика у Србији.“⁷¹ Тиме ће мислити на владановштину, иза које је, поново се вративши у земљу да одигра своју последњу улогу, стајао бивши краљ Милан.⁷² За коловођу дружине која је написала децембарско писмо није било места у државној служби у Србији, све док се у њој налазио његов прималац.

Спалајковић је, уосталом, сам пропустио прилику, јер су од завршетка његових студија до образовања владе Владана Ђорђевића протекла четири месеца. У јулу је секретар у Министарству иностраних послова Светислав Симић писао Гргуру Јакшићу о тешкоћама које му онемогућавају „успешан рад у пропаганди“.

оног истог доброг саветника, какав сте били у улици Cherche-Midi, кад им је требало да изаберу предмет за докторску дисертацију и када сте их само Вама својственом добротом упућивали и храбрили у њиховом раду.“ (АС, МПС-П, 1890, ф. XXVII, 97. Извештај М. Веснића од 4. VII (22. VI) 1889; М. Веснић, „Луји Рено“, *Архив за правне и друштвене науке*, 3 (1907), 119–127)

⁶⁹ Спалајковић ће много година потом имати прилику да се у Хагу сретне са потпредседником Сталног суда међународне правде и својим некадашњим професором Андреом Вајсом и подсети га на тај детаљ из прошлости. (Архив Југославије (даље: АЈ), Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској (388), ф. 6. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 1. VIII 1924)

⁷⁰ „Les distributions de prix: Faculté de droit de Paris“, *Le Temps*, 3. VIII 1898, 4; „A la Faculté de droit“, *Le Matin*, 3. VIII 1898, 2; „Les distributions de prix“, *Le Figaro*, 6. VIII 1898, 3. Војислав Маринковић је обавестио Гргура Јакшића да је у Београду „врло лепо примљен глас“ о додељеној златној медаљи, која је схваћена као нека врста јуристичког признања српских претензија на Босну и Херцеговину: „Почело се одмах распитивати о ’томе’ Спалајковићу. Ја сам се о томе разговарао са више људи, и видео сам да би се врло радо заузели, да растуре ту књигу, кад би се на српски превела, и до 2000 примерака. Спалајковићу се вероватно тамо не пресипа, а држим да би му добро дошла неколика стотина динара, што би на томе зарадио, а што је још важније – јер се ја у његове личне ствари не бих ни смео мешати без тога – то би била врло корисна пропаганда за окураживање духова у Србији.“ (НБС-ПФ, Р 558/IX/1.439. В. Маринковић – Г. Јакшићу, 10. VIII (29. VII) 1898)

⁷¹ АС, МИД-ПО, 1905, ф. V, д. II. Кондуит-листа М. Спалајковића, 14. (1) II 1902; Кондуит-листа М. Спалајковића, 13. I 1906. (31. XII 1905).

⁷² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1935, 245–467; С. Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 167–242.

Жалећи се да међу чиновницима нема ниједног који би био за тај посао, надао се да ће га се Спалајковић прихватити: „Ти га познајеш добро, а ја само по чувењу, па те молим, пиши ми о њему, да ли би био за овај посао и да ли би се хтео примити да овде остане. А ја те уверавам да се не би кајао, ако би ме хтео послушати, да овде дође.“⁷³ Спалајковић понуду није одмах прихватио. Када је у октобру схватио да ствари крећу погрешним током, завапио је, у писму Јакшићу који је боравио у Београду, да из Србије не добија очекивани новац: „Жао ми је, што се моја ствар тако отеже; јако сам рачунао на тебе, надајући се да ћеш се ти својски заузети, али сад ми се чини да неће ништа од свега тога бити. [...] А и иначе почиње ме већ у велико дегутирати, што сам се и ова четири месеца бернирао у варљивим надама.“⁷⁴ Врло брзо му је постало јасно да се у варљивим надама уљуљкивао и када је очекивао бољу понуду од Симићеве, јер више није добијао никакве. Између њега и запослења стајао је бивши краљ; он је, као врховни командант, могао да му онемогући дослужење војног рока, без чега се није могла добити државна служба.⁷⁵ Спалајковић је зато схватио да одлазак из Париза нема смисла. Ипак, није одустао од рада за националну ствар, већ је помагао српском Министарству иностраних послова у настојањима да се преко штампе утиче на француско јавно мњење.⁷⁶

Завршне године деветнаестог века у Француској обележило је објављивање и учвршћивање француско-руског савеза, манифестованог посетом Николаја II Паризу октобра 1896. године. Одушевљен том комбинацијом, Спалајковић се, без сумње, налазио у непрегледној маси која је хрлила да поздрави руског цара. Унутрашњу политику обележила је Драјфусова афера, која је француско друштво поделила на два супростављена пола⁷⁷. С обзиром на то да у будућности – мада ће и сам бити неистинито оптужен у једној афери са фалсификатима – на њу никада неће учинити ни најмању алузију, Спалајковић је вероватно више нагињао пораженим антидрајфусарима, чије ће истакнуте представнике Деруледи и Бареса хвалити као велике француске патриоте. Он, истина, као странац није имао разлога

⁷³ НБС-ПФ, Р 558/IX/249. С. Симић – Г. Јакшићу, 11. VII (29. VI) 1897.

⁷⁴ Исто/255. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 23. (11) X 1897.

⁷⁵ Исто/265. С. Јакшић – Г. Јакшићу, 16. (4) I 1898.

⁷⁶ АЈ, Збирка Јован Јовановић Пижон (80), ф. 40. М. Христић – Ј. Јовановићу, 19. (7) VIII 1898; 24. (12) VIII 1898.

⁷⁷ J. D. Bredin, *L’Affaire*, Paris 1993, 335–482.

да се утврди иза десне барикаде попут свог пријатеља Малеа⁷⁸, али се у његове националистичке снове о решавању српског питања свакако боље уклапала милитаристичка и антинемачка Француска антидрајфусара.

У Паризу је Спалајковићу остао и један недовршени посао – да допуни и поново објави своју тезу, коју је према факултетским правилима штампано, али у ограниченом броју примерака. За то је имао довољно времена и 1899. године његова *Босна и Херцеговина* је изашла у проширеном издању. Студија се састојала из три основне целине: увода под насловом *Источно питање*⁷⁹; првог дела под насловом *Босна и Херцеговина пре Берлинског уговора: историјско излагање*⁸⁰; и другог дела под насловом *Босна и Херцеговина после Берлинског уговора: правна студија*⁸¹. Увод није постојао у тези, већ је, као и последње поглавље, написан накнадно. Уз та два додатка, све друго је остало исто.

Спалајковићева студија је великим делом била заснована на два рада о међународноправном положају Босне и Херцеговине објављена у Србији: преводу студије немачког правника Ханса Шнелера и расправи београдског професора Глигорија Гершића.⁸² Заправо, значајан део Спалајковићеве тезе једноставно је био преузет од Шнелера и, у мањој мери, Гершића; често се радило о дословном преводу на француски, уз прекомпоновање и изостављање политички некорисних места. Уз то, Гершићева књига није била навођена у напоменама, док немачко издање Шнелерове јесте, али веома шкрто и некоректно. *Босна и Херцеговина* је,

⁷⁸ После образовања Валдек-Русоове владе и Драјфусовог одласка с Ђавољег острва, огорчени Мале је писао Јакшићу да ствари у Француској не иду како треба и да је „драјфусарска банда“ успела да се дочепа власти. (НБС-ПФ, Р 558/Х/48. А. Мале – Г. Јакшићу, 9. VII 1899)

⁷⁹ М.-Ј. Spalaïkovitch, *La Bosnie et l'Herzégovine: étude d'histoire diplomatique et de droit international*, Paris 1899, VII–XLIII.

⁸⁰ Исто, 1–133.

⁸¹ Исто, 135–338.

⁸² У питању су Гершићева расправа *Поглед на међународни и државноправни положај Босне и Херцеговине и острва Кипра према научним оценама претставника данашње међународно-правне теорије* и Шнелерова студија *Die staatsrechtliche Stellung von Bosnien und der Herzegowina*, коју је превео и предговором пропратио Миленко Веснић. У предговору, Веснић је хвалио оба рада, али је приметио да нису посветила довољно пажње догађајима учи Берлинског конгреса, на коме је бачено под ноге „најсветије питање сваке народности, право самоопредељења“. Стога је најавио да ће, ако му послови допусте, испунити празнину и написати књигу о положају Босне и Херцеговине. (Х. Шнелер, *Државно-правни положај Босне и Херцеговине*, превео М. Веснић, Београд 1893, III–VI) Такво дело никада није написао, али је можда утицао на Спалајковића. Он је маја 1897. пожуррио да му, као „добром и искреном пријатељу“, пошаље тек одштампани примерак тезе с поштом; а на насловној страни издања из 1899. године мото су били стихови које је Веснић навео већ у првим реченицама свог предговора: „Једна земља а два господара, нит је било нити може бити“.

делом којим се бавила међународноправним питањима, била несумњиви плагијат, али је тамо где се више тичала политичких питања било оригиналности.

У *Историјском излагању*, Спалајковић је најпре изложио положај Босне и Херцеговине под османском влашћу од Кучук-кајнарџијског мира до устанка 1875. године и најважније етапе у покушајима реформисања управе; главна идеја била му је да реформе никада нису биле спроведене зато што су Порти сва обећања о једнакости поданика служила за бацање прашине у очи великим силама.⁸³ Затим је описао предисторију Берлинског конгреса, његов ток и решења, с нагласком на 25. члану Берлинског уговора којим је Аустро-Угарској поверена управа над Босном и Херцеговином;⁸⁴ а поверавање управе сводио је на идеју мандата, коју је преузео од Шнелера и делимично разрадио.⁸⁵ На крају *Историјског излагања* Спалајковић се бавио осуђивањем теорије о потреби равнотеже снага на Балкану, као и „питањем народности“. Идеја о политичком уједињавању етнички истоветног становништва са заједничком свешћу о припадности, писао је, „представљала би позитивно начело највеће могуће вредности када би у пракси била могућа њена рационална примена“: „Према нашем мишљењу, то начело се не састоји у томе да свака народност треба да образује посебну државу. [...] Народности су, заправо, зачеци држава само онда када поседују унутрашњу и неуништиву тежњу да се образују у државе“. Сведена на разумне границе, тврдио је, теорија народности може се изразити с два општа начела: „1) Политички неорганизоване народности не смеју бити потлачене ни у ком погледу и могу се користити свим приватним и јавним правима која држава додељује својим поданицима. 2) Када долази до преобликовања неке државе или образовања нових, треба водити рачуна о националним тежњама становништва. То је од велике практичне важности нарочито с гледишта нормалног решавања Источног питања.“⁸⁶

⁸³ М.-Ј. Spalaïkovitch, *La Bosnie et l'Herzégovine*, 1–23.

⁸⁴ Исто, 24–61; Х. Шнелер, *Државно-правни положај Босне и Херцеговине*, 5–16. На Берлинском конгресу се, писао је Спалајковић у уводу, трговало „правом народа да сами собом располажу, што је једина праведна и рационална основа, на којој ће будући конгрес једне просвећеније Европе морати да зида нова здања“. (М.-Ј. Spalaïkovitch, *La Bosnie et l'Herzégovine*, XXXIII)

⁸⁵ Исто, 62–105.

⁸⁶ Исто, 106–133.

Правну студију Спалајковић је отпочео анализом 25. члана Берлинског уговора, без икакве оригиналности у односу на Шнелера.⁸⁷ Доста пажње посветио је завођењу окупационе управе у Босни и Херцеговини, а лајтомотив му је био неуспех Аустро-Угарске да умири верске антагонизме и реши аграрно питање.⁸⁸ После неоригиналне анализе аустроугарско-турске конвенције из 1879, изложио је најважнија гледишта о међународноправном положају Босне и Херцеговине.⁸⁹ А у последњем поглављу је, након општих разматрања о појму суверенитета, проширио Шнелерову тезу о последицама турског суверенитета над Босном и Херцеговином у позитивном и негативном виду правом заступања становника тих области у иностранству. Коначни Спалајковићев закључак био је да је Аустро-Угарска, премда у Босни и Херцеговини „врши фактичку власт која обухвата свеукупност јавних функција државе“, у обавези „да се скрупулозно придржава експлицитних или имплицитних ограничења својих *привремених* овлашћења и да у доброј вољи извршава свој мандат како, у супротном, не би на непоправљив начин угрозила општи мир и сопствени престиж у Европи, преузимајући на себе тешке одговорности које произлазе из сваког кршења међународног права“.⁹⁰

Међу оригиналније делове студије спадало је бављење питањем колективне интервенције европских сила у унутрашње послове Турске. Спалајковић је писао да је унутрашња аутономија важна манифестација државне независности, али је Османском царству оспорио државност у апсолутном смислу – пре свега због тешког положаја хришћана у њему, за који је окривљавао фанатизам и заосталост Турака: „Крволочна дела која се свакодневно чине у Турској последица су потпуног незнања у коме живе готово сви муслимани. Османска влада никада није учинила ништа како би увела цивилизацију.“ „Покушаје европских канцеларија да улију нешто свеже крви у то онемоћало тело“, надовезивао се на представу о болеснику на Босфору, „одбацио је сам пацијент, несвестан свог жалосног стања и превише охол да прихвати мудре савете.“ Тврдећи да је од Париског уговора интервенција великих сила у унутрашње послове Турске „формално и *колективно*

⁸⁷ Исто, 135–155.

⁸⁸ Исто, 156–198.

⁸⁹ Исто, 199–316.

⁹⁰ Исто, 317–338.

право“ које је често примењивано, отишао је корак даље и, у име цивилизације и хуманости, прогласио је и за обавезу: „Турска држава се, с међународног гледишта, не може поредити с другим државама, нити ослањати на општа правила европског јавног права. Она није држава у модерном смислу речи: она је само историјска чињеница“. ⁹¹ Мада је већи део своје студије посветио одбрани султановог суверенитета, Спалајковић је инсистирао на праву великих сила на колективну интервенцију јер је био свестан да би сама Турска, суочена с притиском Аустро-Угарске, могла да јој преда суверенитет над Босном и Херцеговином. Тако извршеној цесији не би се могло приговарати и зато је, са српског становишта, било боље Турској наћи старатеље.

Пола века касније, Мирослав Спалајковић ће своју докторску тезу описивати као „врхунац свог студентског деловања међу српским, румунским и чехословачким друговима“ и тврдити да је у њој био програм његовог будућег политичког деловања, садржан у две основне тачке – „уједињење свих Срба и отпор пангерманизму у свим облицима“. ⁹² „Једна демократија, попут француске демократије, која се заснива на вољи народа изнутра, логично мора да има за последицу право народности споља“, лукаво је покушао да утиче на подељену француску јавност позивањем и на демократију и на реваншизам. „Опште бирачко право и начело народности проистичу из истог друштвеног начела, начела демократије заснованог на вољи народа да слободно одреди своју судбину како у унутрашњим тако и у спољним пословима. Републиканска Француска починила би кобну грешку ако би се у спољној политици одрекла позивања на начело народности, данас када она у име тог начела треба да захтева две сурово истргнуте области и када толике словенске народности на Истоку (у Аустрији и Турској), привржене Француској и надахнуте истим демократским духом као она, теже да се конституишу у аутономне политичке јединице.“ ⁹³

Спалајковић је очигледно полагао велике наде у савез Француске и Русије, које су, писао је, међу великим силама „највише заинтересоване за интегрално

⁹¹ Исто, VIII–X, XIII, 1, 93–95, 103.

⁹² ХПС. *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch, ancien ministre plénipotentiaire de Yougoslavie*, 1. (копија меморандума у: АСАНУ, 10.116)

⁹³ М.-Ј. Spalaïkovitch, *La Bosnie et l'Herzégovine*, XXX.

одржавање српског народа“. Мада је правдао ударац који је Париски мир задао тежњама Русије да, уз уступке Аустрији, сама реши Источно питање, у хваљењу новије руске политике није имао мере: „Од почетка друге половине овог века, та сила, којој су непрестано подметане најсумњивије намере, доказала је свечаним изјавама и хуманитарним делима, нарочито током периода 1875–1878, да нема никакав лични интерес на Балкану [...] сем да брани православну веру и права потлачених народа у складу са сопственим националним традицијама. [...] Видећемо да није исто с другим силама, у првом реду Аустро-Угарском, која исправно сматра да је јасно одређен став Русије у питањима Истока највећа препрека њеним освајачким амбицијама.“ Русији национални интерес, тврдио је, налаже да више ниједног Словена не препусти као плен германизацији истока Европе: „Аустрија је у садашњости поприште сукоба; ради се, дакле, о томе да се терен борбе ограничи на границе те монархије, да се заустави *Drang nach Osten*.“⁹⁴

Аустроугарске амбиције, спуштао се Србин с великих на мале силе, потпуно су супротне тежњама балканских народа, међу којима једино код Албанаца наилазе на слабу подршку, док је за Словене турска опасност мања од те: „Појединачни интерес сваке државе, Србије и Црне Горе у Босни и Херцеговини, Србије, Црне Горе и Бугарске у Македонији, као и заједнички интерес све три, формирање балканске конфедерације, наилазе увек на исту препреку, присуство Аустро-Угарске на Балкану.“ Спалајковићу је балканска конфедерација ипак била само флоскула и он није успео да се уздржи од омаловажавајуће примедбе да је Бугарска „једва ослобођена и то од других“. С јасном задњом намером, тврдио је да се на Македонију не могу применити иста решења као на Босну и Херцеговину: „Крајња мешавина различитих народности и њихово супарништво чине је неподобном да ужива потпуну аутономију. У њеном садашњем стању, могу бити у питању само управне и судске реформе. Једина промена коју би требало извршити у политичком домену било би званично признавање свих народности.“⁹⁵

Али када је писао о Босни и Херцеговини, Спалајковић је био далеко од сваке неодређености у питању етничке припадности. Проглашавао их је за „српске

⁹⁴ Исто, XI–XII, XXVIII–XXIX.

⁹⁵ Исто, XXIII–XXIV, XXVI, XXXVIII.

области“,⁹⁶ чије становништво, сем малобројних Немаца и Јевреја, „припада у потпуности српској народности или, општије говорећи, оном делу југословенског народа који носи име Срба и Хрвата“: „Дакле, у Босни и Херцеговини постоји само један народ, савршено хомоген, који су историјски догађаји разделили на три вере. Православна вероисповест је најдревнија; [...] Муслимани потичу од старог српског племства, које је османско освајање принудило да пређе на ислам; упркос томе, они су остали Срби по пореклу и језику и обично живе у моногамији. Католичанство је прихватила само слаба мањина становништва“. У напомени је Спалајковић објаснио да „Срби и Хрвати, под два различита имена, представљају исти етнички елемент; они говоре истоветним језиком и чине етнографску целину, збијену и снажну, која је засигурно позвана да одигра велику улогу на Истоку“. Упркос томе, југословенство се код њега појављивало у врло магловитом облику и он је јасно истицао које области југословенског простора сматра за чисто српске: „Срба има у Угарској, Хрватској-Славонији, Далмацији, Турској; искључиво Срби живе у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини.“⁹⁷

Понављајући како окупација становницима Босне и Херцеговине тобоже није донела готово никаквог добра,⁹⁸ Спалајковић је за то кривио саму природу државе Хабсбурга, утемељене на основама потпуно супротним начелу народности: „Док код других држава национални осећај снажи виталност, за оронуло тело Аустроугарске монархије он је само фермент распадања.“⁹⁹ Осим за непризнавање једнакости својим народима, Спалајковић је Аустро-Угарску оптуживао за експанзионизам, усмерен против слободе суседних народа и међународног права, и

⁹⁶ Исто, 72. У складу с тим Спалајковић је писао о „моралном богатству“ Босне и Херцеговине које се очитује у чистоти српског језика и поезији. Пре османског освајања, по његовом представљању, Босна је била само једна од српских области; „Карађорђе, први ослободилац Србије, покушао је да ослободи и Босну“, а касније је „великаш српског порекла“ Али-бег Ризванбеговић „ударио, у споразуму са Црном Гором, основе једног словенског савеза који је требало да уједини све српске земље и целокупно југословенско становништво у крсташком рату против султана“. „Срби ове две области, и хришћани као и муслимани,“ тврдио је поводом окупације 1878. године, „гледали су на Аустријанце као на непријатеље и долазак Аустријанаца у Босну и Херцеговину за њих је могао да буде једино чин непријатељства.“ (Исто, XVI, 2–3, 11, 108–109)

⁹⁷ Исто, XV, XXV.

⁹⁸ Исто, XVI–XVII. „Српски народ у Босни и Херцеговини“, писао је Спалајковић, „осећа да је Земаљска влада непријатељски расположена према њему. [...] У сопственој отаџбини, босанске и херцеговачке Србе сматрају и третирају као непријатеље, тако да би они данас – према њиховим сопственим речима – *више волели да се врате под турски режим.*“ (Исто, 192)

⁹⁹ Исто, XVIII, 101–103.

политику грамзивости која омета „различите народности, а српску народност нарочито, да се коначно конституишу“.¹⁰⁰ Беч се, закључио је, нашао пред дилемом – радо би анектирао Босну и Херцеговину, како би заштитио Далмацију и спречио „формирање велике српске државе на јужним границама“, али му у том случају прети унутрашња криза: „Приметимо да се криза не би ограничила само на сукоб између народа, на борбу против немачке и мађарске хегемоније, већ би ишла ка формирању нове политичке целине која би, поред Србије и Црне Горе, обухватала Хрватску, Славонију, Срем и мађарски Банат (некадашњу српску Војводину), Далмацију, Босну и Херцеговину. Ко зна не би ли Хабсбуршка монархија анексијом нових милион и по Словена припремила своју сопствену пропаст!“¹⁰¹

Окупација Босне и Херцеговине, према Спалајковићу, Аустро-Угарској је била потребна како би Србији заградила пут ка мору, а себи обезбедила наспупање ка Солуну, док је за Србију и Црну Гору била „равна смртном ударцу“: „Долина Вардара је природни продужетак долине Мораве, а Солун би Србији представљао ослобођење од сталних царинских криза које изазива суседство Аустро-Угарске. Она то зна и, како би осујетила свако даље напредовање српске идеје, држи гарнизоне у Новопазарској области. [...] Хоће ли или неће једнога дана бити Велике Србије? Целокупно *српско питање* налази се у томе.“ То питање ће, наставио је, „бити извор немира и опасности за Европу, све док не буде било решено на правичан начин“: „Узалуд се покушава да се сада заустави тај покрет; сувише је касно, будући да није угушен у корену, да нису ишчупани његови први замци. [...] Свака победа коју српски народ однесе у борби за очување своје народности представља етапу у напредовању ка коначном циљу, припремни чин за завршно дело, политичко јединство свих Срба. Најлепши део српског народа, чија је крв остала чиста од сваке стране примесе, налази се у Босни и Херцеговини. Њихово поновно задобијање је за Србију и Црну Гору, у њиховим садашњим границама, истински и једини разлог постојања, а сметња томе налази се у вечном антагонизму између две идеје, идеје Велике Србије и идеје Аустрије као балканске силе.“¹⁰²

¹⁰⁰ Исто, 106–107.

¹⁰¹ Исто, XXIII.

¹⁰² Исто, XXIV–XXVI. „Извесне мисли, извесне политичке истине нису од јуче“, писаће средовечни Спалајковић. „Ја сам их изнео још пре двадесет и неколико година у својој књизи 'Босна и

После размишљања о српском, Спалајковић је прешао на целокупно Источно питање, истичући да је оно „нарочито заострено присуством Аустро-Угарске на Балканском полуострву“: „Берлински уговор нимало не заостаје за Франкфуртским уговором; и тамо и овде, ради се о свечаном потврђивању једног сталног узрока за рат.“¹⁰³ Правично решење било је, по њему, у формалном очувању интегритета Османског царства и спровођењу реформи на основу начела народности.¹⁰⁴ Босну и Херцеговину је, тврдио је, немогуће припојити умирућој држави Хабсбурга, јер би се тиме погазили интегритет Турске и воља становништва; исто тако, немогуће би било вратити их Османском царству, због начела да се турска власт не успоставља поново на територијама с хришћанским становништвом. Из тога је закључивао да остаје само једно решење – аутономија према примеру Крита, на челу са једним српским кнезом.¹⁰⁵ Међутим, Аустро-Угарска не само да никада неће својеволјно напустити Босну и Херцеговину, прикрио се цитирањем хеленисте Виктора Берара, већ јој је и убудуће потребна анархија у Турској, као припрема за продор ка Солуну и даље ка истоку, правцу у ком је немачка политика усмерила *Drang nach Osten*.¹⁰⁶ Немачка, Аустро-Угарска, *Drang nach Osten* и Солун, повезани у застрашујућу целину једног тобоже разрађеног и постојаног плана, били су корисно средство за утицање на читаоце којима се Спалајковићева књига обраћала. И он се, очигледно верујући у своје претпоставке, није двоумио да га употреби.

Херцеговина', штампаној у Паризу. Прочитајте увод и ту ћете видети значај Босне и Херцеговине са гледишта не само српског, него и јевропског. Босна и Херцеговина су биле за Србе оно исто што и Елзас-Лотарингија за Французе. Од Берлинског конгреса Аустрија спроводи немачку политичку мисао, а сузбија словенску. Она истиче 'аустријанизам' против 'балканизма' и убрзава немачки 'Дранг нах Остен'. Босна и Херцеговина су, у сваком погледу, прва и најважнија етапа. Од тога времена, и баш у том питању, осећа се антагонизам између два политичка програма, између двеју политичких идеја: 'Аустро-Угарске као балканске силе' и 'Велике Србије'. Оне су непомирљиве, компромис међу њима је немогућ, и њихов двобој мора се завршити смрћу једне а победом друге идеје... Тако сам писао тада, у младости својој. Догађаји, који су се одиграли на четврт века доцније, дошли су до решења тог питања, дали су одговор на питање: Чије су Босна и Херцеговина? [...] Тако је и морало бити. А зашто? – Зато што је наш национални 'балканизам' био здравији од анационалног 'аустријанизма'." (М. Спалајковић, „Политичке истине“, *Српска пујеч*, 23. II 1921, 1)

¹⁰³ М.-Ј. Spalaikovich, *La Bosnie et l'Herzégovine*, XXXII–XXXIII.

¹⁰⁴ Исто, XXXV, XLI–XLII.

¹⁰⁵ Исто, XXXVI–XXXVIII.

¹⁰⁶ Исто, XL–XLI, 65.

Пошто је објавио своје дело у завршном облику,¹⁰⁷ Мирослав Спалајковић је остао без последњег озбиљног разлога да даље борави у Паризу. Отпутовао је у Србију, надајући се да ће личним присуством моћи да побољша изгледе за пријем у државну службу. Године које је провео крај Сене оставиле су велики траг у његовом уму. Присно се упознавши с Француском, упио у своје интелектуално биће њен језик и културу, али се из иностранства није вратио као мањи националиста – тим пре што је за учвршћивање у тој идеологији Трећа република могла да му да сасвим довољно подстицаја¹⁰⁸. Мада је свој видокруг проширио на огромна пространства, поглед му је и даље остао усмерен у једном правцу.

¹⁰⁷ У *Звезди* Јанка Веселиновића објављена је похвала Спалајковићеве студије, у којој је стајало да ће од ње „сав запад“ имати „велике користи“ за разумевање босанског питања: „А нама Србима послужиће та књига као право оружје у одбрани наших права, и то као једно од најјачих, најплеменитијих и најнепобедимијих оружја!“ („Књижевност“, *Звезда*, I/3 (1900), 354–356)

¹⁰⁸ M. Winock, *Nationalism, anti-semitism, and fascism in France*, Stanford 1998, 5–13, 103–119, 213–228.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

УСПОН У СВЕТУ ДИПЛОМАТИЈЕ

У сенци (1900–1904)

Чувена је и спорна Паскалова мисао да би свет изгледао сасвим другачије да је Клеопатра имала краћи нос. А да је једна дворска дама краљице Наталије била мање заводљива, можда би другачије изгледала судбина Србије или барем Мирослава Спалајковића, који је крајем фебруара 1900. године Владану Ђорђевићу упутио молбу за „опредељење у Министарству Спољних Послова“¹. Молба је уследила осам месеци после Ивањданског атентата, када је у тамници и даље била већина истакнутих радикала, а међу њима и Спалајковићев пријатељ Веснић. Тренутак није био идеалан како за противнике бившег краља тако и за све који су му се ма када замерили. Главна опасност је, међутим, била прошла и Спалајковић, син либерала, није имао разлога да не даје гласа од себе и не покуша да ступи у државну службу. Као париски доктор са награђеном тезом из међународног права и извршним знањем француског језика, имао је готово идеалне квалификације за дипломатију. У Србији су се такви могли пребројати на прсте, али ни он сам, свестан да га притиска сенка наизглед свемоћног непријатеља, није могао да има много илузија о могућности успеха. И заиста, на молби су убрзо биле написане две кратке речи: „У акта“. Слободан Јовановић је тачно предвиђао када је месец дана раније, пишући уз нешто неизбежне ироније Гргуру Јакшићу о заједничким познаницима, оценио Спалајковићев положај: „Мирослав игра шаха у Крагујевцу, и вероватно још за неко време мораће да чека на држ[авну] службу.“²

Мада није изгубио сваку наду, Спалајковићу је било јасно да у Србији у том тренутку ништа више не може да уради, па се поново запутио у Париз. То ће се показати као срећна одлука, јер је тамо продубио трогодишње познанство са

¹ АС, МИД-ПО, 1900, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – В. Ђорђевићу, 27. (15) II 1900.

² НБС-ПФ, Р 558/IX/292. С. Јовановић – Г. Јакшићу, 22. (10) I 1900.

студентом права Милетом Новаковићем,³ а затим оставио добар утисак на његовог оца Стојана, који је у априлу преузео дужност посланика у Француској. Када је у јулу објављена веридба краља Александра с Драгом Машин, у Србији је дошло до неочекиваног преокрета. Пала је Ђорђевићева влада, Милан Обреновић се из савладара претворио у прогнанника, а осуђени радикали били су помиловани.⁴ Промена режима устостручила је изгледе за активирање Спалајковићеве молбе и он је, уз помоћ Новаковића и пријатеља у Србији, одмах почео да ради на томе. Већ средином августа био је на корак од циља, па је Мале писао Јакшићу о својој радости због „пуштања на слободу Веснића и несрећних жртава бедног Милана“ и очекивања да Спалајковић уђе у Министарство иностраних послова: „Када ствар буде завршена, будите љубазни да ми пишете како бих могао да му честитам.“⁵ Унутрашње промене пратила је промена спољнополитичког правца. Краљ Александар је решио да поправи односе с Русијом и стога му је на месту посланика у Петрограду била потребна угледна личност која би уживала и његово и руско поверење. Избор је пао на Стојана Новаковића који је, пред владаревим наваљивањем, пристао на још један премештај.⁶ Прихватајући понуду, краљу је предложио да за секретара посланства именује Спалајковића. На повољну одлуку није се дуго чекало. Указом од 24. септембра 1900. Мирослав Спалајковић је постављен за секретара V класе Посланства у Петрограду.⁷

Непосредно после именована, Спалајковић је био у аудијенцији код краља Александра, који је желео да преко њега припреми терен за обнову добрих односа с Новаковићем, нарушених четири године раније. Краљ је тадашње смењивање Новаковића настојао да објасни притиском из Беча и роварењима свог оца, а Спалајковић је пожурιο да о томе извести свог новог шефа: „Краљ рече да вас шиље у Петроград за то, што сте ви најбољи српски државник и што најбоље познајете прилике на Балкану, те ћете по том моћи најлакше убеђивати Русе [...]. Краљ хоће, да се што боље упознате са Русима и да што јаче учврстите свој

³ АС, Varia, 1860. М. Новаковић – М. Ђорђевићу, 14. (2) XI 1897.

⁴ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, III, Београд 1936, 1–43; С. Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2011, 276–300.

⁵ НБС-ПФ, Р 558/Х/208. А. Мале – Г. Јакшићу, 17. VIII 1900.

⁶ М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009, 12–16.

⁷ АЈ, Министарство иностраних послова (334) – Персонални одсек, ф. 192. Персонални досије М. Спалајковића.

аукторитет код њих. Па онда – то је било врло лако извести из Краљевих речи, као природан закључак целог његовог говора о вама – његова је краљевска намера, да вама повери државну управу по повратку из Петрограда. [...] Говорећи о *антинационалној* политици прошлога режима, Краљ рече – а то се по његовом схватању може сматрати као *raison d'être*⁸ прошлога режима – 'да му није било згоднијега и радикалнијега начина да раскрсти са унутарњом и спољном политиком свога оца, него пустити је да се она развије и изведе *ad absurdum*'.⁹ После разговора са седам година млађим краљем Александром, Спалајковић се спокојније спремао за пут. Добар утисак остављен приликом првог сусрета с личношћу која је требало да деценијама одређује судбину Србије морао му се чинити као залог успеха у будућој каријери.

Провевши неколико дана у Крагујевцу, Спалајковић је из Београда кренуо за милионски Петроград, који је, мада у његовим очима сигурно није засенио Париз, могао да му стави на располагање све забаве и користи живота у велеграду.¹⁰ Представништва Краљевине Србије у иностранству била су веома скромна и Посланство у Петрограду од дипломатских службеника није имало никог другог сем посланика и секретара. Спалајковић је Посланство, где су га затекли потпуни неред и празна каса, примио од војног изасланика, који је и сам напуштао положај како би га заузео Новаковићев зет мајор Рајковић. Тако је, стицајем околности, већ првог дана дипломатске каријере постао отправник послова; то није био претежак задатак, јер је пред собом имао послове административне природе. Ипак, управо један од њих га је довео у осетљив положај. Пред њим се, ради продужења пасоша, појавио Никола Пашић. Спалајковић је тад први пут срео вођу Радикалне странке,¹¹ али је вероватно помислио да гледа политичког мртваца, јер је Пашић после капитулантског држања на суђењу поводом Ивањданског атентата преживљавао најтеже тренутке каријере.¹² Због тога, као и претпоставке да Новаковићу бављење

⁸ разлог постојања (франц.)

⁹ АС, СН, 2.125. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 29. (16) IX 1900.

¹⁰ М. D. Steinberg, *Petersburg: fin de siècle*, New Haven 2011, 13–15; С. Глазеров, *Петербург сребрјаног века: быт и нравы*, Москва 2007, 42–46, 57–59.

¹¹ М. Спалајковић, „Господин Пашић: државник – дипломат – философ“, *Споменица Николе П. Пашића 1845–1925*, Београд 1926, 31.

¹² С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор 1962, 144–146.

његовог политичког супарника у Петрограду није мило,¹³ секретар посланства је само обавио свој административни посао. Али ускоро ће доћи нове прилике да се он и Пашић ближе упознају и започну своју четвртвековну сарадњу.

Новаковић је допутовао у Петроград 7. новембра. Пошто је званично могао да врши своју дужност тек после предаје акредитивних писама цару, секретар је и наредна два месеца формално био отправник послова.¹⁴ Спалајковић је зато с посланиковим инструкцијама одлазио у руско Министарство иностраних послова, где је с вицедиректором Првог (Азијског) одељења Сементовским разговарао о српским интересима у европској Турској, а нарочито питању рукоположења Србина Фирмилијана, који је, мада изабран за патријаршијског митрополита у Скопљу, због бугарског и грчког противљења морао да чека на коначну султанову одлуку.¹⁵ Новаковић је одмах по доласку решио једно за Спалајковића веома непријатно питање, замоливши писмом краља да га произведе у официра јер није „његова кривица што још нема прописно одслуженог рока“.¹⁶ Краљ Александар је још једанпут исправио последице самовоље свог оца и Мирослав Спалајковић је од тада могао да се појављује у униформи резервног пешадијског потпоручника.¹⁷

У Петроград је почетком јануара 1901. године стигао министар иностраних послова гроф Владимир Ламсдорф, па је Новаковић пожурио да разговара с њим, распита се о царевом повратку и покрене владичанско питање.¹⁸ И нови секретар српског посланства се представио министру, предавши му том приликом „један

¹³ Чим је допутовао, Новаковић се заинтересовао за Пашићев боравак у Петрограду. Мада је Пашић дошао са задатком да преко словенофилских веза уреди посету краљевског пара Русији, његова мисија је била тајна чак и за посланика. Пошто Спалајковић није могао много да му каже о томе, Новаковић се неформалним путем обавестио међу Русима и у свему пронашао једино Пашићеве покушаје да преко угледа који ужива у словенофилским круговима „поврати звук вође радикалског“. (АС, МИД-ПО, 1900, ф. III, д. IV. С. Новаковић – А. Јовановићу, 11. XI (29. X) 1900; 17. (4) XI 1900; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, III, 62; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, I, Београд 1990, 588–590)

¹⁴ АС, МИД-ПО, 1900, ф. X, д. II. С. Новаковић – А. Јовановићу, 12. XI (30. X) 1900; 1901, ф. VI, д. V. С. Новаковић – А. Јовановићу, 11. XI (29. X) 1900; 1. II (19. I) 1901.

¹⁵ Исто, ф. X, д. II. С. Новаковић – А. Јовановићу, 12. XI (30. X) 1900; ф. III, д. IV. С. Новаковић – А. Јовановићу, 31. (18) XII 1900; 1904, ф. II, д. IV. С. Новаковић – А. Јовановићу, 10. XII (27. XI) 1900; Фонд Министарства иностраних дела – Просветно-политичко одељење (даље: МИД-ППО), 1901, р. 659. С. Новаковић – М. Вујићу, 6. IV (24. III) 1901.

¹⁶ НБС-ПФ, Р 558/IX/305. С. Новаковић – краљу Александру, 13. XI (31. X) 1900.

¹⁷ АС, Министарство војно, 1903, 63. Оцене резервних потпоручника за 1903. годину.

¹⁸ АС, МИД-ПО, 1901, ф. III, д. IV. С. Новаковић – А. Јовановићу, 14. (1) I 1901.

врло лепо повезан примерак“ своје докторске тезе.¹⁹ Крајем месеца Новаковић је предао акредитивна писма цару и формално почео да врши посланичку дужност, док је Спалајковићу остала само секретарска.

Мирослав Спалајковић ће се много година потом сећати да му Стојан Новаковић није био само шеф, већ и „први учитељ у дипломатији“: „Нарочито су вечери у српском посланству биле испуњене разговорима о историји и књижевности, о међународној политици и дипломатији.“ „Висок, сувоњав, више озбиљна него строга изгледа, са дубоким проницљивим погледом из малих очију обасјаних светлим наочарима, хумано предусретљив и услужан, стојички честит и лојалан, како на речима тако и у делу у свима тренутцима живота, Стојан Новаковић је био класичан тип правог српског домаћина у кући, скромног, отменог и европски културног господина ван куће“, хвалиће Спалајковић свог учитеља и наглашавати његову вредноћу. А у памћењу ће му као главни утисак остати „опште разочарење“ које је владавина краља Александра створила код Новаковића: „У тим часовима суморног расположења, он ми је често пута с меланхолијом, али не и без ироније, говорио о нашим интелектуалцима и њиховој политичкој романтици.“²⁰

Осим са послаником, Спалајковић се зближио и с другим члановима његове породице, нарочито са ћерком Милицом и њеним мужем, војним изаслаником Владимиром Рајковићем. Госпођа посланиковица, Јела Новаковић, са симпатијама је о томе писала сину Милети у Париз: „Господин Спалајковић им је укућанин, деца га много воле јер је питом.“ Лепо мишљење о Спалајковићу, који је умео да се игра са њеним унучићима и урнебесно их забавља свирајући на гајдама, помало намћораста Новаковићка касније ће изменити и замерати му лакомисленост, неуредност и лењост. Али сам посланик неће ништа замерати секретару, а он ће и

¹⁹ НБС-ПФ, Р 558/IX/309. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 13. I 1901. (31. XII 1900).

²⁰ М. Спалајковић, „Стојан Новаковић као државник и дипломат“, *Стојан Новаковић: поводом прославе стогодишњице рођења*, Београд 1943, 3–4, 11. (рукопис говора у: АС, МС, 40) „Незгодно је служити кад се човек готово ни с ким и ни о чем не слаже, а непријатно је кад дуго искуство поразбија баш све илузије, па не остане ништа чим бисте се мало заварали“, писао је Новаковић свом пријатељу Руварцу. „Ближе је правди и истини кад човек постане сувише прозорљив, па му је све од стакла и нигде нема сенке – али је за живот у свету потребно и илузије и сујете и самообмане колико запршке јелу!“ (АСАНУ, 5.957. С. Новаковић – И. Руварцу, 24. (11) IV 1902)

даље, остајући у најсрдачнијим односима са обоје, на виолини пратити свирање госпође Рајковић на клавиру и играти карте или шах с мајором Рајковићем.²¹

Зима и пролеће 1901. године су у Посланству у Петрограду прошли у раду на заштити српских интереса у Турској и припремању посете краљевског пара руском цару, до које је краљу Александру, жељном да се нешто романовског угледа прелије на његов морганатски брак, било бескрајно стало. Посета је најпре изгледала сасвим могућа, али је изненадна вест да је званично објављена трудноћа краљице Драге лажна довела српска дипломатска представништва, а нарочито петроградског посланство, у врло неугодан положај. Страна штампа је почела да исмева краљицу, па и Србију и њеног владара, кога је скандал додатно подстакао да настави с наваљивањем да буде примљен код цара.²²

Крајем јуна Новаковић је отпутовао на одсуство поверивши Посланство Спалајковићу.²³ Отправник послова је убрзо добио прилику да сретне цара Николаја II приликом честитања на крштењу његове ћерке у Петерхофу. Ствар је била протоколарна, али сусрет с владаром највеће земље на свету – меканим самодршцем плавих данских очију, чији „благ и добар поглед“ неће заборавити²⁴ – свеједно је оставио велики утисак на младог Србина. Уосталом, ни протокол није био сасвим без значаја и Спалајковић је са задовољством известио да је стајао испред бугарског дипломатског агента Димитра Станчова²⁵. У Петерхофу је Спалајковић утицајном Владимиру Саблеру, заменику обер-прокурора Светог синода, рекао да је долазак краља Александра изванредан, али да датум још није утврђен. Куртоазна изјава Победоносцевљевог заменика да би посета „била веома

²¹ АС, СН, 2.642. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 19. (6) XI 1900; 2.644. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 16. (3) I 1901; 2.645. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 19. (6) II 1901; 2.646. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 7. III (22. II) 1901; 2.649. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 11. VI (29. V) 1901; 2.658. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, без датума; 2.661. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 20 (7) II 1902; 2.667. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 9. VI (27. V) 1902; 2.668. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 12. VI (30. V) 1905; 2.686. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 3. II (21. I) 1904; 2.699. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 14. (1) II 1905; 2.716. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, без датума.

²² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, III, 123–132. Спалајковић ће неколико година потом писати да је краљева фикс-идеја неразумно засенила све друге, свакако важније, српске интересе које је требало заступати у Русији. (*Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* (даље: ДСП), књ. II, св.1/II, Београд 2006, 846)

²³ АС, МИД-ПО, 1901, ф. III, д. IV. С. Новаковић – М. Вујићу, 27. (14) VI 1901.

²⁴ М. Спалајковић, „Николај Други, цар светац“, *Билтен Храма св. цара Николаја*, 2 (2008), 1–2.

²⁵ N. Muir, *Dimitri Stancioff: patriot and cosmopolitan (1864–1940)*, London 1957, 83–107.

по вољи не само српском него и руском народу“ могла је да се представи као значајан наговештај и Спалајковић није пропустио да извести о њој.²⁶

Управо је то питање највише реметило спокојство Посланства у обично мирним летњим месецима, када је већина шефова мисија била на одсуству. Спалајковић је сараднику једног петроградског листа, који га је средином јула упитао да ли је истина да краљ Александар неће доћи у Русију, одговорио да је таква вест могла да дође једино из оних иностраних новина – а те су, одмах је сугерисао, „углавном бечке“ – које имају интереса у њеном ширењу и да ће до посете доћи „у недалекој будућности“. На питање о абдикацији одговорио је да о њој нема ни говора: „Па и због чега абдикација? Ако је у то умешано питање престолонаслеђа, решење тог питања припада краљу Србије и српском народу. Па, уосталом, какво може сад да буде питање о престолонаслеђу, кад је краљ Александар ожењен тек годину дана!“ Циљ интрига, према Спалајковићу, био је у жељи да се, гласинама да ће српски престо заузети син црногорски краљевић Мирко, погоршају односи између Србије и Црне Горе.²⁷ У августу је српски отправник послова разговарао с румунским послаником Розетијем о ослобађајућој пресуди за вођу македонских терориста Сарафова. Сложивши се да је, упркос томе, бугарска влада решила да се ослободи „заслепљеног кола авантуриста“, истакао је да је и српска дипломатија допринела „да се једном стане на пут карбонарској политици самозваног бугарско-македонског комитета“.²⁸

Најважнији догађај који се Посланству у Петрограду наметнуо током Новаковићевог одсуства била је афера до које је дошло када је, после заплене пошиљке оружја из Србије почетком јула, уследила претрага у српским селима Ибарског Колашина, праћена насиљима војске, жандармерије и албанских башибозука. Спалајковић је, према упутствима из Београда, замолио за руску интервенцију. Ускоро се састао с Ламсдорфом, који му је, нагласивши да не треба давати превелики домашјај тим догађајима, рекао да је амбасадору у Цариграду

²⁶ АС, МИД-ПО, 1901, ф. III, д. IV. М. Спалајковић – М. Вујићу, 1. VII (18. VI) 1901; 5. VII (22. VI) 1901.

²⁷ Исто. М. Спалајковић – М. Вујићу, 17. (4) VII 1901. Када се по повратку са одмора упознао с новинарском кампањом која је захватила и руске листове, Новаковић је изнео мишљење да се „питање о наследству престола у Србији не диже само из Беча него и са Цетиња“. (Исто. С. Новаковић – М. Вујићу, 18. (5) IX 1901)

²⁸ Исто. М. Спалајковић – М. Вујићу, 22. (9) VIII 1901.

послао упутства за енергичну интервенцију.²⁹ Међутим, почетком августа је аустроугарски амбасадор, барон Алојз фон Ерентал,³⁰ саопштио Ламсдорфу да је у Турској заиста нађено српско оружје. Када му је шеф руске дипломатије то пренео, Спалајковић је протествовао „против интриге“, а затим затражио обавештења из Београда.³¹ На основу њих саставио је ноту коју је предао грофу Ламсдорфу, рекавши му да ће ту „наћи, тако рећи, математичку рефутацију свих неправедних напада на Српску Владу“. Царски министар је изразио наду да ће се убудуће спречавати кријумчарење оружја, а Спалајковић је узвратио да су већ предузете мере и да ће Албанци, на које је Србија покушавала да пребаци одговорност, „платити главом“ ако буду ухваћени у том послу. Главни предуслов за заустављање кријумчарења, наставио је, јесте да се „стане на пут анархији у Старој Србији, јер је очевидно за сваког да ће се Срби у Турској, немајући никакве заштите од стране власти, довијати свим начинима да до оружја дођу, што им се, у осталом, ни у ком случају не сме у грех приписати“. Српски отправник послова је нарочито упозорио да Аустро-Угарској „интерес налаже“ да подржава анархију у Турској и преко штампе, „с перфидном намером“, ствара неспоразуме између ње и Србије; Ламсдорф је кратко одговорио да нема разлога за бојазан, јер он не верује интригама и уме да их се чува.³² После три године повампирене аустрофилске политике краља Милана, коју је дочекао с нескривеним презиром,³³ њему је сигурно годило да слуша антиаустријске изливе једног Србина, али у хладном рату који су Беч и Петроград водили на Балкану морало је да се поштује примирје.

У јулу је била прослављана двадесетпетогодишњице доласка руских добровољаца у Србију, коју је Спалајковић искористио како би што видљивије присуствовао активностима Словенског добротворног друштва. Извештавајући о томе, тврдио је да су неопходне што чвршће везе са друштвом које међу члановима има „људе од великог утицаја и високих положаја у држави“ и да се не треба

²⁹ АС, МИД-ППО, 1901, р. 28. М. Спалајковић – М. Вујићу, 17. (4) VII 1901; В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*, Лепосавић 2008, 65–66.

³⁰ S. Wank, *In the twilight of Empire: count Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912), imperial Habsburg patriot and statesman*, I, Wien 2009, 159–228.

³¹ АС, МИД-ППО, 1901, р. 28. М. Спалајковић – М. Вујићу, 8. VIII (26. VII) 1901.

³² Исто, М. Спалајковић – М. Вујићу, 22. (9) VIII 1901; В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину*, 109–110.

³³ Д. Поповић, „Ивањдански атентат и Русија“, *Српски књижевни гласник*, XXIII/8 (1928), 603–604.

ограничавати на односе са званичним чиниоцима: „У оваквим се приликама, заиста, најбоље осећа да у Русији – поред све њене аутократске форме владавине – постоји ипак јавно мишљење које се, у извесним историјским тренуцима, јавља у веома одређеним облицима и које, као и сваки друштвени фактор од вредности, може да импозира своју вољу и свој програм чак и самом 'Правитељству'“. ³⁴ Мада је нагласио да све руске новине „са највећом симпатијом и одушевљењем“ пишу о српском ратовању за независност, Спалајковић је дао одушка нерасположењу због неколико непријатних алузија на некадашње држање српске војске: „Ми ћемо увек прослављати и са захвалношћу признавати братско осећање, с којим је руски народ свагда био готов да нам притекне у помоћ и да се залаже за наше ствари; али ипак за то не можемо угушити, ни у овако свечаним приликама, душевни бол који нас обузима пред неправедним оценама заиста јуначкога отпора и несразмерно великих жртава, које је српски народ поднео од 1876–78 год., и несразмерно малих резултата, којима је награђен.“ ³⁵ У жељи да и сам окупи словенофилске кругове, у августу је, поводом краљевог рођендана, приредио свечаност у Посланству. Здравнице у част руског и српског монарха напили су он и директор Азијског одељења Министарства иностраних послова, Николај Хенрихович Хартвиг. ³⁶

Унук немачког лекара који се доселио у Русију, Николај Хартвиг је одрастао у чисто руској средини. Захваљујући способностима и марљивости, али и везама са штампом и војним и дворским круговима, успео је да се пробије до врхова Министарства иностраних послова. Као вредан чиновник канцеларијског типа, Ламсдорф је ценио исте особине код директора Азијског одељења, кога су почели

³⁴ АС, МИД-ПО, 1901, ф. III, д. IV. М. Спалајковић – М. Вујићу, 3. VII (20. VI) 1901. Значај који је придавао Словенском добротворном друштву Спалајковићу није сметао да се иронично изражава о његовим седницима у писмима Новаковићу. У једном од њих описао је свечану седницу Друштва којој је председавао „матори Игњатијев“, главни творац Санстефанског уговора: „Ја до сад нисам чуо ништа досадније, ни по људско здравље убијственије, него што су били говори тога вечера. [...] И предмет свију тих словенско-језуитских беседа био је философско-религиозне – и то најбаналније и најплиће природе. [...] Једна је дама пала са фотеље, и морали су са говорничке трибуне да јој доносе воду којом су јој сву хаљину полили. Немојте мислити да је то виц; сваки, ко је био на тој седници потврдиће Вам то.“ (АС, СН, 2.132. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 15. (2) I 1904)

³⁵ АС, МИД-ПО, 1901, ф. III, д. IV. М. Спалајковић – М. Вујићу, 5. VII (22. VI) 1901.

³⁶ Исто, ф. IX, д. I. М. Спалајковић – М. Вујићу, 22. (9) VII 1901; 15. (2) VIII 1901. Спалајковић је уочи тога Хартвигу, који је са свог краткотрајног дипломатског положаја на Цетињу свесрдно помагао српско-црногорску војну акцију, уручио Споменицу Српско-турског рата 1876–1878, за којом је руски дипломата већ дужи време жудео. (Исто, ф. X, д. IV. С. Новаковић – М. Вујићу, 25. (12) V 1901; М. Спалајковић – М. Вујићу, 18. (5) VII 1901)

да сматрају за његовог најближег сарадника. Ускоро га је приметио цар, те се у дипломатским кулоарима о њему шапутало као о Ламсдорфовом наследнику; али када до смене буде дошло, министар ће постати Александар Извољски, који ће свог ривала протерати на место посланика у Техерану. „По општем мишљењу, то је био паметан, заповеднички и непријатан човек са којим је било тешко радити“, писаће један Харвтигов млађи сарадник. „Пошто је читав свој живот (са изузетком два кратка боравка у Црној Гори и Бургасу), провео у канцеларијама Азијског одељења специјализујући се у словенском питању, Хартвиг се не само упознао с балканским питањем и извештајима са Балкана, већ у извесној мери и са самим Балканцима,“ сећаће се један други руски дипломата. „Њему су слати сви Словени који би дошли у Петроград: политички прогнаници и избеглице, посланици, млади принчеви и принцезе образовани о трошку двора у привилегованим школама и установама, итд. Међу свим тим људима, које је доброћудно примао и у чију је корист посредовао код својих шефова, ’Николај Хенрихович’ је био заслужено омиљен.“ Разуме се, то је био и међу српским дипломатама у Русији.³⁷

Није стога чудно што су се Николај Хартвиг и Мирослав Спалајковић зближили. Хартвиг је, сећаће се Спалајковић, био чест гост код Новаковића и „његов велики пријатељ“. Тако се, не само у службеним приликама, између младог Србина и средовечног Руса развило „искрено пријатељство“.³⁸ При његовом грађењу Мирославу Спалајковићу очигледно није сметало Хартвигово презиме,³⁹

³⁷ A. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences before and during the World War, 1911–1917*, London 1920, 47–51; В. Н. Шtrandман, *Балканске успомене*, превео Ј. Качаки, Београд 2009, 73–75, passim; Б. Симић (Marco), „Никола Хартвиг (Спољна политика Србије пред Светски Рат)“, *Nova Evropa*, XVIII/8 (1928), 257–278; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, I, Софија 1929, 239–241, passim; E. de Schelking, *Recollections of a Russian diplomat: the suicide of monarchies (William II and Nicholas II)*, New York 1918, 240–243; Д. Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летонис Матице српске*, 366 (1936), 236–251; Ю. А. Писарев, „Портреты современников. Н. Г. Гартвиг – русский посланник в Сербии“, *Balkanica*, 8 (1977), 443–454; Ђ. Ђурић, „Руски посланик у Србији Николај Хартвиг и Балкански ратови“, *Први балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 205–206; E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, University Park 1965, 65–70; A. Rossos, *Rusija i Balkan: međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908–1914*, Zagreb 1992, 35–37.

³⁸ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“, *Правда*, 23. VII 1939, 10.

³⁹ Будући министар Сазонов ће једном приликом саркастично објаснити немачком амбасадору да је Хартвиг „словенофил као што његово презиме наговештава, јер је неко ко се презива Хартвиг увек већи словенофил од некога ко се презива Сазонов“. (*Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (даље: GP), hrsg. von J. Lepsius, A. Mendelssohn-Bartholdi, F. Thimme, Bd. XXXIII, Berlin 1926, 439)

иако је код других врло сличну комбинацију гласова сматрао за озбиљну ману. Наиме, он је почетком 1902. писао сестри да неће вечито остати у Петрограду: „Ја бих се већ одавна вратио у Србију, да ме још само не задржава питање о мојој женидби и извесни стари дугови од којих сам већ приличан део исплатио. Ја сам решио да се женим, и хоћу да се женим нарочито због тога да бих материјално постао независтан. Мислим да ћу то још најбоље овде моћи постићи. У осталом, и ти можеш се тиме бавити у Србији, на пр. сазнај што тачније подробности о девојци Хорстиговој (колико има позитивно мираза, колико јој је година, је ли здрава). Што се тиче твоје примедбе: да ниси сигурна да би ме она хтела, – ја ти у напред одговарам да у Србији такве девојке не може бити, а ако буде, тим горе за њу. Дакле, у питању моје женидбе само *ја* могу постављати услове, а никако она којој би срећа упалила да је ја потражим. Ово ти може изгледати сувише претенциозно од моје стране. Али ја имам права да будем такав, јер познајем добро своју вредност и знам шта би све у мени нашла моја жена. Што се тиче г-це Хорстиг, највећа мана коју јој већ налазим, то је што је швабица, а ја ту фелу мрзим, и нарочито сам омрзао од како сам овде.“⁴⁰

Новаковић се крајем августа 1901. године вратио у Петроград и преузео Посланство. Његови напори да побољша положај Срба у Турској добили су опипљив резултат у одлуци да се отвори руски конзулат у Митровици. Нове муке донели су покушаји из Београда да се сумњивим недипломатским путевима дође до жељене посете краљевског пара Русији; због њих је увређени посланик поднео оставку која није била прихваћена. Када се у јануару 1902. Пашић поново обрео у Петрограду, Новаковић је размишљао о новој оставци, али га је краљ Александар умирио.⁴¹ Премда Пашића није сматрао за интелектуалца, сећаће се Спалајковић, Новаковића је привлачило „трезвено политичко расуђивање и природна простота Пашићевих концепција како у спољној тако и у унутрашњој политици“: „Овај ми се човек допада, рекао ми је Новаковић после једног подужег разговора с Пашићем о будућем српском уставу... Из њега веје неки здрав, једар и сиров реализам. Он никада не губи везу са животом на земљи, додир са људима онаквим какви су, док

⁴⁰ НБС-ПФ, Архива Милорада Павловића Крпе, Р 374/ХП/50. М. Спалајковић – Л. Крстић, 18. (5) II 1902.

⁴¹ М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 22–34, 51–54.

остали наши политичари зидају куле у ваздуху. [...] Ми живимо стално на рачун Душановог царства и косовских јунака, док око нас свуда куља стварни и сурови живот. У ствари, ми смо мали сељачки народ који треба да избије много штошта себи из главе.⁴² Посећујући Новаковића, Пашић се ближе упознао са секретаром посланства и уочио његове главне особине – интелигенцију, импулсивност и спремност да се потчини импонујућем ауторитету и снажнијој вољи. И када се буде поново нашао на власти, он ће се сетити Мирослава Спалајковића.

Почетком јула митрополитско питање је, уз Новаковићеве заслуге, најзад било решено и Фирмилијан је полутајно био рукоположен.⁴³ У завршници напорне дипломатске борбе, када је Ламсдорф већ дао уверавања да ће бити учињени нужни кораци, у њу је укључен Спалајковић; не желећи да буде наметљив, посланик је досађивање Министарству иностраних послова препустио секретару. Сличан задатак му је запао у вези с једним другим питањем, које је било не само мучније од Фирмилијановог, већ и без срећног завршетка. Мада је Ламсдорф претходно саопштио Новаковићу да ће до посете српског краљевског пара доћи на јесен у Јалти, о чему су писале руске новине, Новаковић је у октобру сазнао да је неће бити. Стога је послао Спалајковића да се обавести у Министарству и редакцијама, а на крају је морао лично да оде до Ламсдорфа и суочи се с коначним одбијањем. Утисак у српском посланству био је поражавајући, јер се знало какве последице то може да произведе на спољну и унутрашњу политику Србије. Све је било тим горе што су Русију у међувремену посетили и црногорски и бугарски кнез.⁴⁴

Разгневлени краљ Александар је заиста направио заокрет. Долазак једног генерала на чело владе наговештавао је да се период компромисне уставности ближи крају, а краљева зловоља узроковала је отклон од проруског правца у спољној политици.⁴⁵ Нови државни удар у Београду био је кап која је прелила

⁴² М. Спалајковић, „Стојан Новаковић као државник и дипломат“, 11–12.

⁴³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, III, 205; М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 48–50; М. Палангурски, *България в балканската политика на Русија (1899–1903)*, Велико Търново 2005, 263–264.

⁴⁴ *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, I, Београд 1933, 85–87, 124–125, 215–217, 297–298; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, III, 260–262; С. Рајић, *Александар Обреновић*, 349–350; М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 33–35.

⁴⁵ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, III, 269–277, 310–320.

Новаковићеву чашу и он је априла 1903. послао захтев за пензионисање.⁴⁶ Како захтев није био усвојен, средином маја је затражио да му се, у ишчекивању коначног одговора, одобри шестонедељни одмор: „На случај да би ми се одобрило одсуство, част ми је [...] предложити за отправника послова г. Дра М. Ј. Спалајковића, секретара Посланства који је ту дужност вршио и пре две године на моје потпуно задовољство и на кога се могу сасвим ослонити.“⁴⁷ Новаковић се очигледно надао да се с одсуства више неће ни враћати у Петроград, а да ће Посланство на дуже време остати у Спалајковићевим рукама. Међутим, краљ му је, када је напослетку усвојио молбу, поручио да сачека док му се не нађе заменик.

Тада је грунула вест да је 11. јуна (29. маја по старом календару) у Београду извршен државни удар у коме су војни завереници убили краља и краљицу. Услед незадовољства које је превртљива владавина последњег Обреновића таложила у њима, Стојан Новаковић и Мирослав Спалајковић нису осетили никакву стварну жалост због смрти краља Александра и „оне његове гадуре“ – како ће секретар у писмима посланику називати убијену краљицу⁴⁸. Обојица су радо прихватили акламативно проглашење Петра Карађорђевића за новог краља у ноћи преврата. Новаковић се 13. јуна састао с Ламсдорфом, који му је рекао да револуционарно стање у Србији треба што пре заменити редовним. У жељи да се сместа укључи у изградњу нових политичких односа, Новаковић је кренуо за Београд, а Посланство је предао секретару, препоручивши га Русима као лице које може у свему да га замени.⁴⁹ Спалајковић се тако нашао пред озбиљним задацима. Новом српском владару и његовим дипломатским представницима тек је предстојало званично признање, а, с обзиром на околности, ствар није била чисто формална. Поред тога, гнусно убиство владарског пара оставило је веома лош утисак на руском двору и у руској јавности, који је требало поништити или барем ублажити.

Спалајковић је 15. јуна из Београда примио телеграм о избору новог краља и одмах упутио Ламсдорфу ноту о томе. Два дана касније, Ламсдорф му је свечано саопштио да је Николај II одговорио на телеграм Петра Карађорђевића и тиме

⁴⁶ М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 84–85.

⁴⁷ АС, МИД-ПО, 1903, ф. VI, д. III. С. Новаковић – П. Денићу, 18. (5) V 1903.

⁴⁸ АС, СН, 2.128. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 21. (8) VI 1903; 2.129. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 27. (14) VI 1903.

⁴⁹ М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 90–91.

признао његово ступање на престо, а затим је прешао на питање одговорности за краљеубиство. Позвавши се на начело монархијске солидарности, изразио је наду да ће Петар I ступање на престо обележити „одавањем хришћанске дужности према своме претходнику и испуњавањем земаљских закона“. Знајући да инсистирање на казни за краљеубице неће обрадовати оне који су дограбили власт у Београду, Спалајковић је покушао да захтев разводњи примедбама „које су се тичале извесних политичких консидација, нарочито деликатног положаја у који би новог Краља ставило испуњавање [...] поменуте дужности“, али је Ламсдорф хладно узвратио да треба спровести строгу истрагу и судити непосредним извршиоцима.⁵⁰ На изласку из министровог кабинета, српски отправник послова је у салону затекао амбасадоре великих сила, па се, после поздрава, брзо удаљио из зграде Министарства крај Певческог моста како би избегао неугодне разговоре. На његову срећу, барон Ерентал још није стигао тамо.⁵¹

Иако је новим властима у Београду стављао на знање да нимало не жали за Александром Обреновићем, Спалајковић је, „из обзира пристојности, а нарочито из деликатних обзира према официјалној жалости Царског Двора поводом смрти краљевског пара“, морао да на неки начин учествује у њој. На позив Словенског добротворног друштва присуствовао је парастосу краљу и краљици у Казањском сабору, али је затим с иронијом писао Новаковићу о члановима Друштва који су изражавали свој душевни бол.⁵² Бриге му је задавала руска штампа, а нарочито преношење писања аустријских, немачких и – по њему, лицемерних – енглеских новина⁵³. Најнезгодније је било писање *Света*, листа познатог словенофила Висариона Комарова, а посебно његовог сарадника Вацлиха. За Комарова је Спалајковић писао Новаковићу да је „гад над гадовима“: „Све што је непријатно,

⁵⁰ ДСП, I/1, 114–116; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, Београд 1990, 34–35.

⁵¹ АС, СН, 2.127. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 19. (6) VI 1903.

⁵² ДСП, I/1, 127–128; АС, СН, 2128. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 21. (8) VI 1903.

⁵³ „Колико сам могао опазити, тај наступ беснила у енглеском јавном мњењу не оставља никакo Русе хладнокрвним и баца их у бригу“, писао је Спалајковић. „У приватном разговору са појединим личностима овде, ја сам објашњавао да у овој експлозији енглеске индијације има више хипокризије и задњих намера него ли искрене срџбе и повређеног човечанског осећања. Заиста, Енглези никад нису помишљали да позову свога амбасадора из Цариграда, мада се у Турској свакодневно приносе толике хришћанске душе султану на жртву; осим тога, кад је за време војне у Трансвалу гризла савест целу Јевропу, Енглези су глађу и свакојаким мукама таманили толики бурски подмладак у својим злогласним 'концентрационим логорима'.“ (ДСП, I/1, 128–129)

ружно и неповољно по нас или Краља Петра, прештампава из свију чивутских и немачких листова.“ А за Вацлиха је писао да је „ванцага“, „нитков и гад“, зато што се хвалио како је упутио телеграм „Пашићу и другима, препоручујући им, као једини спас за Србију, повратак Устава од 1888“ и подсећао на Новаковићево учешће у прогањању митрополита Михаила. Када је *Свет* донео вест да је краљ Петар затражио повећање цивилне листе, Спалајковић је Комарову упутио оштро приватно писмо. У писму је стајало да је саопштење „лаж, гадна и неуљудна“, и да он не разуме сврху тако злонамерних инсинуација. Комаров се извинио и обећао деманти, који се заиста и појавио у наредном броју.⁵⁴ Ипак, Спалајковић је сматрао да писању штампе не треба придавати превелику пажњу, јер му је узрок захтев највише власти да се енергично осуди краљеубиство: „Мој је утисак да се Руси (без разлике официјелних и неофицијелних кругова) у души радују последњим догађајима и променама у Србији, и да више форме ради, из потреба према јавном мишљењу у својој земљи и на страни, изјављују своје гнушање и осуђивање.“⁵⁵

Бирократска инертност српског државног апарата учинила је Спалајковићев положај још неугоднијим. Русија је Србији у марту поклонила извесну количину пушчане муниције, која је требало да буде испоручена у јуну. И баш неколико дана после преврата, пред Спалајковићем је искрснуо потпуковник Мостић са задатком да прими муницију. Незадовољан што је, мимо њега и војног изасланика Мариновића, послат нарочити представник, дипломата је официру објаснио да од Руса није добио никакво службено саопштење и да је његова мисија потпуно излишна, пошто би сваки даљи корак „био нерасудан и штетан“. Али Мостић је, упркос томе, остао у Петрограду и чинио кораке код руских власти. Спалајковић је зато Министарству иностраних послова, жалећи се да потпуковник „отежава правилан и смишљен рад“ Посланства, поручио да с тражењем муниције треба сачекати „из обзира према ситуацији у Македонији и према последњим догађајима у Србији“. Имао је право, јер је муниција била испоручена тек две године касније.⁵⁶

⁵⁴ ДСП, I/1, 128–130, 148–149; АС, СН, 2.127. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 19. (6) VI 1903; 2128. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 21. (8) VI 1903; 2.129. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 27. (14) VI 1903. Мада су се често окупљали у његовој кући, Комаров је међу петроградским Србима важио за бугарофила. (НБС-ПФ, Р 645/XXXVI, Белешке М. Павловића. У *Русији*)

⁵⁵ ДСП, I/1, 129.

⁵⁶ Исто, 133–134; М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 164–165.

Посебну бригу наметао је боравак синова новог краља у Петрограду. Спалајковић је, одмах по преузимању Посланства, пожурио да сазна тачну адресу престолонаследника Ђорђа Карађорђевића код његове тетке Милице, ћерке црногорског кнеза, и њеног супруга, великог кнеза Петра Николајевича. Најпре је био дочекан с неповерењем, али му је убрзо, уз извињење, саопштено да је краљ Петар одобрио да његова деца буду препуштена бризи српског посланства. Спалајковић је затим престолонаследника склонио у летњиковац крај Петрограда и, успоставивши преко Певческог моста телеграфску везу с краљем Петром, од њега затражио даља упутства. Притом се трудио да шеснаестогодишњем краљевићу Ђорђу стално стоји на услузи, а љубазности није штедео ни према његовом брату, петнаестогодишњем Александру. Он је био први представник српске државе кога су упознали и пажња којом их је обасипао – њих, доскора непримећивану децу сиромашног претендента – сигурно им је остала у памћењу. Спалајковић је почетком јула синове Петра Карађорђевића возом испратио до Беча, где их је предао на даље старање двојници учесника Мајског преврата – Ђорђа поручнику Антонију Антићу, а Александра поручнику Петру Живковићу.⁵⁷

Нешто мање од месец дана после преврата, Спалајковић је рекао Ламсдорфу да је нови краљ одмах постао „врло популаран и омиљен у народу“ и да је криза већ завршена. Ламсдорф се није сложио, већ је приметио да ће криза бити готова тек „кад се буде потпуно повратила дисциплина у војсци и земљи“ и да се не може игнорисати осећање које у другим државама изазива монархијски принцип: „Шта ћете, покојни је краљ био ’брат’ осталих владара, и за њих је незгодно допустити да се један од њихове браће може на тај начин уклонити са света.“ Последње године владавине краља Александра, узвратио је српски отправник послова, биле су „тако тешке и несносне, да је народу заиста лакнуло после 29. маја и то осећање српски народ није могао прикрити“. Рекавши да је вероватно постојао други начин, Ламсдорф је нагласио да је Русија одмах признала ново стање и тиме олакшала положај Србије, на чему му је Спалајковић изразио захвалност.⁵⁸

⁵⁷ АС, СН, 2.127. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 19. (6) VI 1903; 2.128. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 21. (8) VI 1903; ДСП, I/1, 178; Ђ. Карађорђевић, *Истина о моме животу*, Београд 1969, 152–155.

⁵⁸ ДСП, I/1, 177–178.

Ситуацију на Балканском полуострву у летњим месецима 1903. године заоштравали су немири у Македонији, праћени знацима бугарске ратоборности. Узнемирен вестима, Спалајковић се најпре распитао код Хартвига, а затим је питање турско-бугарских односа поставио у разговорима с Ламсдорфом, Розетијем и Станчовом. Руски министар му је рекао да мир на Балкану неће бити нарушен, а румунски посланик да је сва „бугарска политичка ларма проста фанфаронада“. Станчов га је, пак, уверавао да су новинске вести измишљене и да је Бугарска, као и Србија, Русији обећала да ће остати мирна. Али Спалајковић није веровао бившем личном секретару кнеза Фердинанда, с којим је наизглед био у срдачним односима: „Разуме се, Бугарин овако говори, а другојаче мисли.“⁵⁹ А Станчов је њега, када би се срели у Азијском одељењу, полуозбиљно корео да је „непријатељ Бугара“.⁶⁰ Паризлија Спалајковић је с лакоћом могао да на француском козира с Бечлијом префињених манира какав је био Димитар Станчов, али Србин и Бугарин у њима нису успевали да, гледајући себе у зрцалу, стварно разумеју један другог.

Убиство конзула у Битољу Ростоковског, које је уследило само неколико месеци након убиства митровачког конзула Шчербине, морало је, и поред жеље да се у том тренутку не расплиће балканско клупко, да изазове реакцију руске дипломатије. Оштри телеграм Ламсдорфа амбасадору у Цариграду послужио је Спалајковићу као повод да у писму министру Каљевићу изложи своја запажања: „Консервативна и трпељива политика Русије, њено искуство и последице по њен унутрашњи живот од последњег рата са Турском, политичка несрећеност и несталност у погледима и поступцима појединих балканских држава, све је то досад натеривало Русију да претходно исцрпе све мере мирне политике у Турској пре него што се буде решила да приступи коначном рушењу Отоманске царевине у Јевропи. У овој последњој фази, од Берлинског Конгреса до данас, источно је питање за Русију било као трула даска, на коју треба ступати с највећом обазривошћу и никако до средине не газити. Нема сумње, да је и после овог телеграма графа Ламсдорфа г. Зиновјеву још далеко од рата с Турском, у толико пре што би то, заиста, био последњи мегдан између Русије и Турске у Јевропи. Али,

⁵⁹ Исто, 193. АС, СН, 2.130. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 1. VII (18. VI) 1903.

⁶⁰ АС, МИД-ППО, 1904, р. 47, М. Спалајковић – А. Николићу, 16. (3) I 1904.

енергичне мере које су прекоњизиране у том телеграму и којима се Турска има подвргнути безусловно и неодложно, као и свака обична руска губернија, довољно јасно сведоче да и у очима најмеродавнијих посленика руске спољне политике евентуалност ратовања са Турском није искључена“.⁶¹

Новаковић се почетком септембра вратио у Петроград, где је с Ламсдорфом расправио питање Илинденског устанка и његових последица. Ускоро је из Србије стигла вест која је разорно деловала на расположење напредњачког вође. Његова странка била је катастрофално потучена на изборима (истина, донекле захваљујући изборном систему), а он сам је био њен једини кандидат који је ушао у нову скупштину.⁶² За Мирослава Спалајковића то је био знак да своју каријеру не треба да везује за Новаковића и његове напредњаке. Лично уважавање је остало, али је млади дипломата схватио да дане проводи крај политичара једног заувек прошлог времена и да будућност припада другима.

Када је Стојан Новаковић у децембру поново отпутовао у Београд, пред његовим замеником је, после изненадне смрти с толико муке постављеног скопског митрополита, искрсло питање избора новог. Станчову је читава ствар већ дојадила, па је Спалајковићу рекао да је „Фирмилијан врло лоше урадио што је умро“. Мада одушевљен досетком коју ће пренети Ламсдорфу, српски дипломата је насртљиво покушао да искористи став бугарског колеге, коме је, позвавши се на словенску солидарност, сугерисао да својој влади објасни да се српско-грчки црквени спор Бугарске нимало не тиче. „Сирома Станчов грдно зазире од нас“, писао је пун неумереног самопоуздања Новаковићу, „и видим му у очима, да би му лакнуло кад би се курталисао Вас и мене у Петрограду.“ Спалајковић је почео да ради на томе да на Фирмилијаново место поново буде постављен Србин, али су му Сементовски, а потом и сам Ламсдорф, саветовали стрпљивост.⁶³ Свестан руских тешкоћа, он је послушао савет, а ствар је, независно од њега, неочекивано брзо била решена у

⁶¹ ДСП, I/1, 301–303.

⁶² М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 96–97, 125–126; ДСП, I/1, 410–412.

⁶³ АС, СН, 2.131. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 10. I 1904. (28. XII 1903); 2.132. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 15. (2) I 1904; МИД-ППО, 1904, р. 47, М. Спалајковић – А. Николићу, 16. (3) I 1904.

српску корист; после тога, остало му је само да се захвали Ламсдорфу и буде затечен лицемерним пренемагањем грчког отправника послова Караџе.⁶⁴

Новогодишњи пријем у Зимском дворцу за Спалајковића је представљао велики догађај. Новаковићу је писао да је, као по презеансу најстарији отправник послова, имао место непосредно иза представника великих сила: „Ја сам одмах стајао после Француза [...]. После мене је стајао Сијам, Грчка, сва Јужна Америка и на крају реп наше планете – Бугарска.“ Николај II је са српским представником, који му је честитао на руском језику, разговарао веома љубазно, добацивши му док се удаљавао: „Ствари ће поћи добро.“ Значење царевих охрабрујућих, али сасвим необавезујућих речи Спалајковић је преувеличао. Не само да је о њима опширно обавестио Министарство иностраних послова и Новаковића, већ се потрудио да их рашире српска и инострана штампа. Пред Станчовом, кога је царева љубазност према Србину заинтригирала, остао је мистификујуће недоречен.⁶⁵

Руског императора и владу су у то време заправо опседале бриге чије је тежиште било хиљадама километара далеко од Балкана. Спалајковић је почетком фебруара 1904. године био у прилици да посматра дипломатску увертуру за први велики рат века. Он и јапански посланик су се сложили да се руско-јапански рат може избећи; али већ следеће вечери је у позоришту, добивши за једну карту две представе, гледао како цар демонстративно игнорише Јапанца, који је стајао „веома збуњен и деконцентрисан“.⁶⁶ Ускоро су били затечени и Руси, јер је Јапан почео војна дејства пре објаве рата. Ипак, у Петрограду се није сумњало у коначну победу.⁶⁷ Спалајковић је Ламсдорфу изразио своје уверење да ће се ратна дејства развијати добро за Русију, а о његовом оптимизму известио је новог министра иностраних послова, Николу Пашића: „Граф Ламсдорф је био врло пријатељски расположен за време целог разговора и говорећи ми о догађајима азијским, био је веома спокојан, чак и весео, и убеђен да ће Јапанци ’добити добру лекцију’.“ Затим

⁶⁴ ДСП, I/1, 904–905, 936–937.

⁶⁵ АС, СН, 2.132. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 15. (2) I 1904; 2.688, Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 5. III (21. II) 1904; ДСП, I/1, 859–860; „Dépêches télégraphiques“, *Le Temps*, 31. I 1904, 1; „Serbie. Le cas de régicides“, *La Justice*, 1. II 1904, 2.

⁶⁶ АС, МИД-ПО, 1905, ф. IV д. I. М. Спалајковић – А. Николићу, 8. II (26. I) 1904.

⁶⁷ С. С. Ольденбург, *Царствование императора Николая II*, С.-Петербург 1991, 225–234.

је, јавивши да је „одушевљење силно“ и да су чак и студенти приредили патриотске манифестације, замолио да се из Србије цару шаљу телеграми подршке.⁶⁸

Како су велике силе повукле своје дипломатске представнике из Србије због некажњавања завереника, Спалајковић се код Хартвига, за кога је тврдио да је „десна рука графа Ламздорфа“, распитивао о повратку руског посланика. Хартвиг је лаконски рекао да ће то „бити оног часа, чим се официрско питање буде уредило“, а на примедбу да се у тој ствари мора поступати „са много обзира“ узвратио је да је руска дипломатија управо тако радила. Српски отправник послова је одмах релативизовао своје речи, објаснивши да је тобоже мислио искључиво на унутрашње обзире у Србији.⁶⁹ Поред тога, Спалајковић је у Азијском одељењу чинио мање кораке како би се реформе у европској Турској, резултат договора руског и аустроугарског цара у Мирцштегу, спроводиле у складу с интересима Србије.⁷⁰ Пред Ламсдорфом је истакао потребу да се реорганизација жандармерије у Македонији изведе што пре, тврдећи да ће се „само на тај начин становништво осетити колико-толико заштићено“. Када је министар рекао да је о томе већ разговарао са својим аустроугарским колегом, упитао га је има ли „места бојазни да последице овога ратовања, у које је Русија против своје воље увучена, не буду имале штетан утицај на политичке послове у Европи и да не изазову заплете који би били непријатни по балканске народе“. Ламсдорф је одговорио да Срби треба да буду спокојни „јер руски Цар у Европи располаже војском од три милиона“.⁷¹

Након што је сазнао да реформи неће бити у западним деловима Косовског вилајета, а да ће у источне доћи аустроугарски официри, Спалајковић се обратио Сементовском, коме је рекао да се Хабсбуршке монархије, којој нимало није стало да помогне хришћанима у Турској, „једино тичу њени себични интереси“. Хартвигов заменик га је уверавао да је главно да реформе почну да се спроводе и да Русија, иако не може да се замера Аустро-Угарској, неће пренебрегнути српске интересе. „Г. Сементовски ми је најубедљивије доказивао, да рат с Јапаном не може ни за длаку ослабити акцију Русије на Балкану и да ће Русија, на против, баш

⁶⁸ ДСП, I/1, 949–950; АС, МИД-ПО, 1905, ф. IV д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. II (16. I) 1904; 13. II (31. I) 1904.

⁶⁹ ДСП, I/1, 909–910; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, 212–213.

⁷⁰ М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића*, 103–110.

⁷¹ ДСП, I/1, 936–937.

зато што је у тај заплет увучена, обратити највећу пажњу на све што се ради на Балкану,“ писао је Спалајковић Пашићу. „С тога је и излишно од наше стране свако ревносно обраћање и чињење корака код представника других држава за осујећивање планова аустро-угарске дипломатије. И што се мене лично тиче, ја сам се тога овде добро чувао, уверавајући увек да се ми уздамо у руску, и искључиво, руску потпору и заштиту, и да с тога немамо потребе, нити ћемо икад чинити икакве самосталне кораке без претходног споразума с руском дипломацијом.“⁷²

Новаковић се крајем фебруара вратио у Петроград, где га је у Посланству дочекао „силни посао“,⁷³ па се секретарева улога поново свела на прикупљање обавештења у Азијском одељењу.⁷⁴ Спалајковић је у априлу писао Коловићу да жели да што пре напусти Петроград, а почетком јуна је од Пашића затражио одсуство, подсећајући да га за све четири године службе ниједном није користио.⁷⁵ Захтев му је одмах био одобрен и он се крајем месеца запутио за Србију, без сумње са надом да ће добити премештај и унапређење.

Улазећи у воз који ће га одвести у отаџбину, Мирослав Спалајковић је са собом, сем пртљага, носио још понешто. Велику уштеђевину није стекао, али искуство јесте. Током четири године имао је прилику да учи од Новаковића, игра – макар и привремено – улогу шефа дипломатске мисије, среће цара, састаје се с министром иностраних послова једне велике силе и буде у истој равни с амбасадорима и посланицима. За разлику од многих других који су на почетку дипломатске каријере свет високе међународне политике могли само да наслућују из забачених конзуларних места, Спалајковић га је угледао већ у првим месецима службе, када су се пред њим отворила и позлаћена врата петерхофског дворца. Руску дипломатију, главни чинилац с којим је српска спољна политика рачунала, могао је да посматра у њеном средишту, упознајући се с функционисањем Министарства иностраних послова⁷⁶, као и многим од његових службеника⁷⁷. Уз то,

⁷² АС, МИД-ППО, 1904, р. 93, М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) II 1904.

⁷³ АСАНУ, 5.961. С. Новаковић – И. Руварцу, 6. IV (24. III) 1904.

⁷⁴ ДСП, I/2, 116–117, 169–170.

⁷⁵ НБС-ПФ, Р 558/IX/382. И. Коловић – Г. Јакшићу, 9. IV (27. III) 1904; АС, МИД-ПО, 1904, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. VI (27. V) 1904.

⁷⁶ *История внешней политики России: конец XIX – начало XX века (от русско-французского союза до Октябрьской революции)*, Москва 1999, 50–79.

⁷⁷ D. C. B. Lieven, *Russia and the origins of the First World War*, New York 1983, 83–101.

могао је да уочи да цар задржава право на последњу реч и да се на руску спољну политику не мора увек утицати институционалним путем⁷⁸. То ће имати на уму, што не значи да неће бити свестан да су утицајни кругови често немоћни, а да се на цареву интервенцију може рачунати само у изузетним случајевима.

Руске владајуће кругове Спалајковић је такође доста добро упознао. Пропустио је, међутим, да пажљивије осмотри друге токове политичког живота. Руски либерализам је могао упозна преко својих сусрета с петроградским грађанством, па чак и у владајућим круговима, али га он није много занимао – ваљда зато што му се чинио као политички правац који у ближој будућности неће имати битног утицаја на политику руске државе. Руски социјализам му је остао непознаница и о њему једва да је знао ишта више од онога што је у Француској сазнао о социјализму уопште. Поврх тога, отпутовавши у лето 1904, остао је ускраћен за једно мучно, али поучно искуство. Русији се у тим данима ближила револуционарна бура, коју је, истина, најављивало само неколико атентата и не претерано гласно незадовољство образованих слојева⁷⁹. Више од тога Спалајковић је тешко могао уочити. У памћењу му је остала империја, анахронична и помало трапава, али достојна страхопоштовања. Да је у Петрограду провео још једну годину, угледао би друго лице руског Јануса: безвлашће и стихију.

Али оно главно што је Спалајковић пропустио да схвати била је руска мисао. Тринаест година које је провео у Француској чврсто су га везале за њено духовно наслеђе, а четири руске године готово да су прошле без трага. Однос француског и руског у Спалајковићевом интелекту одражавао се и у његовом познавању два језика. Своје знање француског он сам је оцењивао као „одлично“, а руског као – „прилично“⁸⁰. У његовим текстовима и говорима стално ће искривати позивања на француске мислиоце и књижевнике, док ће руски у њима бити случајни гости. Духовну, интелектуалну Русију Мирослав Спалајковић је сретао, разгледао, опажао – али је није разумео.

⁷⁸ Исто, 50–64.

⁷⁹ М. Геллер, *История Российской империи*, II, Москва 2001, 399–432; С. С. Ольденбург, *Царствование императора Николая II*, 189–257; S. Živanov, *Rusija na prelomu vekova*, Beograd 2002, 410–422.

⁸⁰ АС, МИД-ПО, 1905, ф. V, д. II. Кондуит-листа М. Спалајковића, 13. I 1906. (31. XII 1905).

Конзулове муке (1904–1906)

Последњих дана јуна 1904. године Мирослав Спалајковић је на перону београдске железничке станице, први пут после четири године, ступио на тло Србије. У српској дипломатској служби управо се припремало више од двадесет премештаја и унапређења, али се с краљевим указом већ два месеца отезало због неслагања старих и самосталних радикала око кандидата¹. Министар иностраних послова у влади Саве Грујића био је Никола Пашић, који још није био у прилици да заузме место председника владе и концентрише извршну власт у својим рукама.² Услед тога је већи део енергије усмерио на спољну политику и у дипломатији су му били потребни одани људи блиских политичких идеја, каквим му се чинио зет старог радикала Коловића. Указом од 12. јула 1904. Мирослав Спалајковић је постављен за конзула II класе у Приштини.³ Именовање је било изненађење за Новаковића, који је рачунао на његов повратак у Петроград,⁴ али новог конзула се то више није тицало. Наредних месец и по дана провео је на одмору, а средином септембра кренуо је да преузме нову дужност.

Паризлија Спалајковић је, готово у маху, заменио проспекте Петрограда за тесне и каљаве улице Приштине⁵. Упркос томе, могао је да буде задовољан због напредовања и могућности да непосредно ради на остваривању својих идеала; а ни то што ће после четири дуге, мрачне и хладне петроградске зиме избећи и пету сигурно га није жалостило. Дужности конзула Србије у Приштини нису имале много заједничког с основним конзуларним дужностима. Олакшавање трговине и развијање трговачких веза биле су међу последњим стварима о којима је конзул мислио, а уместо заштите поданика Краљевине Србије много више се бавио

¹ „Дипломатски указ“, *Политика*, 15. [28.] VI 1904, 2; „Дипломатски указ“, *Политика*, 30. VI [13. VII] 1904, 2.

² В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, II, 17–18.

³ АЈ, 334-ПО-192. Персонални досије М. Спалајковића.

⁴ АС, МИД-ПО, 1904, ф. VII, д. VI. X. Зејдел – М. Спалајковићу, 14. (1) VII 1904.

⁵ О њима је писао један од Спалајковићевих претходника, Бранислав Нушић, који је Приштину описао као важно саобраћајно чвориште у коме, према Срби представљају бројну мањину, преовлађују Албанци. Зграда српског конзулата била је, према Нушићу, „мала али угледна кућа која се налази у главној улици“. (Б. Нушић, *Косово: опис земље и народа*, Београд 1986, 187–206)

заштитом православних поданика турског султана, који су били рањива и насиљу изложена мањина. Међу косовским Србима углед конзула био је велик; у приштинској православној цркви његов престо је стајао крај митрополитовог. Најважнији конзулов задатак био је пропагандни рад, којим су се постављале основе за даље ширење Србије на југ. Због тога се налазио у двосмисленом положају: сва његова дугорочна делатност била је усмерена ка рушењу османске власти, док су му истовремено дипломатски статус и тактички интереси налагали да уверава Турке у пријатељске намере.⁶

О особености Спалајковићевог новог положаја говорио је први телеграм који је из Приштине послао у Београд. Њиме је тражио инструкције за ликвидацију албанског одметника Рашида Дегеле, озлоглашеног због убиства више Срба; за то се нудио један албански повереник, који је већ једанпут учинио „такву услугу“ Конзулату.⁷ Недуго затим, нови конзул је решио да крунисање краља Петра прослави „на најсвечанији начин“, па је у цркви одржана служба са спомињањем имена српског краља, а у Конзулату приређена свечаност, уз говоре у којима су се чуле чак и „наде на ослобођење“. Спалајковић је известио о општем мишљењу да Конзулат од оснивања није био посећенији него 21. септембра 1904. године: „Из Приштине, Гилана, Феризовића, Вучитрна, Митровице и т. д., са свију страна свет је дошао да поздрави и честита крунисање 'Нашег Краља Петра', као што сви Срби овде говоре.“ А како приштински мутесариф није лично честитао, конзул му је алузијом скренуо пажњу на учињену небзирност и добио посредно извињење.⁸

Један од првих проблема које је Спалајковић имао да реши била је свађа око распореда за српске учитеље између рашко-призренског митрополита Нићифора и ректора Призренске богословије, кога је подржавало Конзуларно одељење Министарства иностраних послова. Спалајковић је дошао с Пашићевим упутствима да митрополиту попусти колико је могуће и брзо је нашао заједнички језик с њиме, па су заједнички, „у највећој тајности“, направили нови распоред. Известивши да је

⁶ *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1994, 316–323.

⁷ АС, МИД-ПО, 1904, ф. III, д. X. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) IX 1904.

⁸ ДСП, I/2, 664–666. Још један мањи инцидент додатно је заоштрио Спалајковићево непријатељство према Турцима. Приликом селидбе ствари железницом, у Скопљу су му обили кофер и однели бунду и зимски капут, а он је, у срби, мутесарифу упутио оштру ноту којом је затражио пуну сатисфакцију и накнаду штете. (АС, МИД-ПО, 1904, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 11. XI (29. X) 1904)

за прву дужност сматрао поправљање рђавих односа Конзулата и Митрополије, који су представљали „повољан терен за развијање најразноврснијих интрига“, конзул је тврдио да је, без обзира на „прекомерну осетљивост“ напраситог архијереја, неповерење према њему у основи неоправдано.⁹ „Ја сам уверен, да ће он од сад слепо слушати сваку Вашу наредбу“, писао је Пашићу. „Тај је човек сасвим измењен. И не личи на оног каквог су га представљали у ранијим извештајима упућиваним Министарству. Ја се готово сваки дан виђам с њим. Позивам га врло често на ручкове и вечере. Чиним му поклоне. Понашам се према њему као највећи његов пријатељ. Подвргао сам га, дакле, сасвим свом утицају.“¹⁰ У ствари, утицај је био двосмеран. „Чим данас свршим с поштом, доћи ћу“, писао је конзул владици. „Ужасно сам растројен, уморан и не осећам се добро. Баш седимо далеко један од другог. Иначе бих сваки час трчкарао к Вама. Имао бих сваки час да Вас запиткујем за послове и да тражим од Вас савете.“¹¹ На Спалајковићеве добре односе с митрополитом Конзуларно одељење – а нарочито његов шеф Јован Јовановић Пижон – гледало је с нескривеним незадовољством.¹²

Пред конзулом се поставило питање наоружавања косовских Срба, којима је, пред сталним притиском албанских одметника, оружје деловало као преко потребно средство заштите имовине, а понекад и живота. Али пребацивање оружја

⁹ АС, МИД-ППО, 1904, р. 126, М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) X 1904; АСАНУ, 13.673. Сећања М. Никшића; Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Београд 1987, 181. „Ви и сами знате, какво сам стање затекао кад сам дошао овамо, и колико је било разних узрока из прошлости, који су допринели да се растројство и хаос у овдашњим нашим пословима створи“, жалиће се Спалајковић Пашићу. „Ви ћете, према томе, најбоље моћи оценити колико сам за ово неколико месеци своје мисије успео да исправим, доведем у ред, и управо положим једну здраву основу и трајну основу за рационалан и интензиван пропагандски рад у свима правцима. Али морам Вам признати да би мени било врло непријатно, кад бих морао и даље чинити напоре и трошити своју енергију око уклањања узрока које сам све из прошлости наследио – а од којих ја ни један нисам створио – и којима су вечито стварани само неспоразуми, сукоби и тешкоће. Ја мислим да данас више нема места ранијим размирицама, завадама, интригама и пркошењу.“ (АС, НП, 264/ III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. III (22. II) 1905)

¹⁰ ДСП, I/2, 795–797.

¹¹ АЈ-80-46, М. Спалајковић – митрополиту Нићифору, без датума (децембар 1904).

¹² Следеће године митрополит је у једном писму Спалајковићу претио оставком, тражећи да Влада изабере између њега и шефа Конзуларног одељења; а он је, прослеђујући писмо, нагласио да њихов споразумни рад није наилазио на потребну потпору у Конзуларном одељењу. (АС, МИД-ППО, 1905, р. 1148. Митрополит Нићифор – М. Спалајковићу, 30. (17) X 1905; М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 1. XI (19. X) 1905) Док се Спалајковић солидарисао с пријатељем кога је покривао сакос, Јовановић је веома рђаво мислио о „злу раду његову“. Митрополит је за њега био „Циган из Баранде“, који „седи скрштених руку на шиљету у Приштини“, „не обилази епархију“, „на велики петак једе јавно шунку“ и „у кући држи две три синовике“. (АЈ-80-47. Белешка Ј. Јовановића, без датума; АС, МИД-ПО, 1905, ф. III, д. IV. Белешка Ј. Јовановића од 15. (2) XII 1905)

из Србије могло је да има озбиљне последице због подозрености Албанаца и турских власти, честих злоупотреба и тешкоћа са чувањем тајне. Спалајковићев претходник Михаило Марковић тражио је да се пушке више не преносе преко границе, јер би то не само могло да изазове „аферу по последицама тежу од колашинске“, већ и веће страдање Срба и исељавање у страху од крвне освете.¹³ Али млади Спалајковић није могао да попут Чиче (како су косовски Срби звали старог конзула) сматра да је пасивност најбоља стратегија и остаје хладне главе пред сународницима који су га преклињали да их наоружа. Он је већ у октобру од Пашића затражио да му се стави на располагање извештај број пушака које би појединачно, за „најнужније потребе“ и „с највећом пажњом“, делио људима од поверења.¹⁴ Поводом тога одржао је збор са виђенијим косовским Србима. Иако је митрополит Нићифор био против, огромна већина присутних се, уз Спалајковићеву наклоност, сложила да је преношење оружја нужно и изабрала већи број смелих младића којима је поверен тај задатак.¹⁵

На Спалајковићеве одлучне ставове утицао је писар Конзулата Сава Милићевић, иза чијег имена се заправо крио Саватије Милошевић, бивши хајдук и један од главних покретача четничког покрета у Македонији.¹⁶ Зачудо, између затвореног полуразбојника и причљивог дипломате брзо је дошло до разумевања. Крајем октобра Спалајковић је Пашићу предложио повећање финансијских средстава за Конзулат и изнео мишљење о томе шта би требало радити да се „шака Срба одржи, по могућству ојача, како Стара Србија не би приликом обзира на број становништва, изгубила своје српско обележје“. Свим силама, писао је, треба настојати да се избегли врате и притом покушати с насељавањем Срба из других крајева¹⁷; рад на просветном и црквеном пољу треба појачати, а инсистирањем на

¹³ АС, МИД-ППО, 1904, р. 151. М. Марковић – Н. Пашићу, 10. II (28. I) 1904; М. Марковић – Н. Пашићу, 29. (16) II 1904.

¹⁴ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) X 1904. Сем тога, Спалајковић је настојао да спречи ширење вести о повременом пребацивању чета преко Косова за Македонију. (ДСП, I/2, 822–824)

¹⁵ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову*, 182.

¹⁶ А. Јовановић, „Војвода Саватије“, *Летопис Матице српске*, 326 (1930), 127–144; М. Ракић, *Конзулска писма: 1905–1911*, приредио А. Митровић, Београд 1985, 306–311.

¹⁷ У том духу Спалајковић ће од турских власти тражити да спрече исељавање Срба у Америку. (ДСП, II/1/1, 597–598) А неколико година потом, већ на вишем положају, сложиће се са предлогом да се сви који се, распродајући имања, селе у Србију како би тамо добили земљу протерају назад и затражити да се према „новим Чернојевићима“ поступа с највећом строгошћу. (Исто, III/1/2, 881)

спровођењу реформи треба живот српског становништва учинити сношљивијим. Иза свега тога, по Спалајковићу, имао је „да следује рад с Арнуатима и против Арнаута“: међу истакнутијим Албанцима требало је наћи оне код којих би се, вештим коришћењем новца и међуалбанских сукоба, развила „мржња противу Аустрије“ и затим их употребити за ликвидације одметника. С друге стране, нагласио је, све неслоге међу Србима морају да престану ради заједничког посла „који води ослобођењу и уједињењу Срба, без кога је живот сваког Србина јадан и ништаван“. Пашић је на предлогу написао да ће се постепено приступити његовом извођењу, а да ће кредит Конзулату за наредну годину бити повећан. После њега, Јовановић је, не без ироније, записао: „Све ове ствари и предлоге о раду у Ст. Србији изнео је нашироко и надугачко г. Саватије М. Милошевић, чиновник Приштемскога Консулата, који је неколико година провео у Ст. Србији отуд Качаника и одовуд Шаре – још летос. Похвално је што их је г. Консул акцептовао без контроле – јер су тачне.“¹⁸ Како год, Милошевић се Спалајковићу чинио као користан помоћник, пре свега у подели пушака, и он ће, када неколико месеци касније тобожњи писар буде отпутовао, писати Пашићу да би била „велика штета“ ако би остао без њега.¹⁹ „Кажи г. Пашићу да послови у Приштини и свуда добро иду“, писао је, пак, Милошевић једном пријатељу. „Он има један опширан предлог о раду на који смо се г. Спалајковић и ја сагласили, па га замоли да му обрати пажњу. Г. Спалајковић одличан је и као човек и као чиновник. Ја само могу да честитам мојој старој Рашки што има таквог консула, и себи што имам старешину а ако хоћеш и друга, који појима важност посла и воли ту да ради него у Петрограду и Паризу, чега ретко код наших интелегентних људи има.“²⁰

О вицеконзулу Настасу Настасијевићу Мирослав Спалајковић је имао сасвим другачије мишљење. После само два месеца боравка у Приштини, затражио је његово смењивање, с образложењем да је Настасијевић „стари мебл“ Конзулата, неспособни и неупотребљиви интригант, који је према Турцима снисходљив, а међу Србима неомиљен. „За њега је најглавније да се Турцима не замери“, износио

¹⁸ АС, МИД-ППО, 1904, р. 15. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) X 1904; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 340.

¹⁹ ДСП, I/2, 980–981.

²⁰ Исто, II/Дод. 1, 198.

је главну оптужбу. „[...] Сваки дан долазе људи и жале се Консулату на арнаутске зулуме и на неправде турских власти, извештавају ме о убијствима, о отимању деце, о пљачкању и харању, – на г. Настасијевића то ништа не утиче, нити би прстом мрднуо да се ма за шта заузме. У таквим приликама, ја или сам лично говорим Мутесарифу, или му се писмено обраћам или, ако је ствар крупнија и тежа, о томе известим и г. Орлова који то даље спроводи. Кад сам у почетку, чим сам дошао, упитао г. Настасијевића шта су они раније радили у таквим случајевима, он ми је казао: па г. Марковић је то записивао и после о томе извештавао Министарство, или је упућивао људе да иду у хуџумат.“²¹ Како вицеконзул није био смењен, он је званично остао други човек Конзулата коме је у време конзуловог одсуства припадала дужност отправника послова. Тада би наступало ненормално стање у коме би се поверљиви послови нашли у рукама неког нижег службеника, а односи са турским властима у Настасијевићевим.²²

За Спалајковића је било важно да успостави добре односе с руским конзулима у Митровици и Призрену. Почетком октобра провео је три дана у гостима код митровачког конзула Аркадија Орлова, коме је рекао да је од Ламсдорфа добио савет да Србија треба да избегава „све што би Аустро-Угарској могло дати и најмања повода за интервенцију“.²³ У Митровици је Спалајковић разговарао с турским властима, српским грађанством и аустроугарским конзулом Цамбауером, који му је, заједно с Орловом, већ почетком децембра узвратио посету²⁴. „Између мене и г. Орлова преписка је јако развијена, и један другог извештавамо о сваком зулуму за који сазнајемо и одмах предузимамо потребне кораке, нарочито кад власт наше људе хапси, што се дешава сваки дан“, писао је

²¹ Исто, I/2, 795–797.

²² „Ја само потписујем акта што ми се донесу“, жалио се Настасијевић. „[...] Ја поред тога рукујем касом, али напамет, јер ми није дата књига [...]. Све је намера да будем скрхан и да са децом пропаднем!!! За Бога шта сам учинио? [...] Криви смо што смо живи. Бог нека им суди; ја им баш ништа не могу.“ (АС, МИД-ППО, 1905, р. 15. Н. Настасијевић – Ј. Јовановићу, 6. IX (24. VIII) 1905)

²³ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. XI (28. X) 1904; р. 897, М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) X 1904.

²⁴ Та посета је створила неприлике митрополиту Нићифору, кога су Турци пред Цариградском патријаршијом оптужили због сталног боравка у Приштини и дружења с конзулима. Спалајковић је тврдио да иза притиска на митрополита стоје приштински мутесариф и муфтија, велики непријатељ Срба, који желе да га удаље од пастве „како би они могли слободније и без ичије контроле вршити своја насиља и зулуме над Србима“. (Исто, р. 343. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) II 1905; митрополит Нићифор – М. Спалајковићу, 17. (4) II 1905)

Спалајковић старом русофилу Пашићу.²⁵ И Орлов је заиста, у тешким данима за руску дипломатију, чинио све што је могао, интервенишући непосредно или преко амбасаде у Цариграду.²⁶ Спалајковићеви односи с вицеконзулом у Призрену Сергејом Тухолком били су мање срдачни. Томе су, пре свега, узрок биле неприлике које је стварао боравак руских монаха у Дечанима, премда је Тухолка тврдио не жели да се свађа са српским конзулом и митрополитом „због ситница“. Уз то, Рус је умео да Србину учтиво стави на знање да претерује када положај српског становништва у Пећком санџаку доживљава као катастрофалан.²⁷

Главна Спалајковићева брига била је сигурност српског становништва. Он је Министарство непрестано обавештавао о насиљима, шаљући повремено дугачке спискове убистава, рањавања, силовања, пљачки и уцена извршених у последњим месецима. Поред тога, сам или уз руску помоћ, покушавао је да интервенише како би се смањила опасност од албанских одметника²⁸. Ситуација се, међутим, убрзано погоршавала јер Русија није могла да активно надзире реформе, које су наилазиле на све јачи отпор Албанаца.²⁹ Притискан теретом честих саопштења о мучним доживљајима сународника, српски конзул је био склон да на стање гледа с великим песимизмом: „Очевидно, сав је систем наперен против Срба и тежи њиховом наглом и коначном истребљењу. Зло узима све више маха и, ако му се не стане на пут, можемо се надати најужаснијим изненађењима.“ У једном извештају Пашићу

²⁵ ДСП, I/2, 824.

²⁶ АС, МИД-ППО, 1904, р. 15. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. XI (25. X) 1904; р. 897. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) X 1904; 1905, р. 217. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 23. (10) VI 1905; р. 892. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 16. (3) VI 1905; р. 1148. М. Спалајковић – А. Орлову, 3. XI (20. X) 1905; р. 1407. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 20. (7) X 1905; 1906, р. 59. А. Орлов – М. Спалајковићу, 22. (9) I 1906; ДСП, I/4/1, 90. Спалајковић је октобра 1905. предложио да се Орлов одликује. (*Документи о Рашкој области 1900–1912*, приредио М. Петровић, Београд 1995, 105)

²⁷ АС, МИД, Руски конзулат у Призрену, ф. I, р. 99/904. С. Тухолка – А. Орлову, 21. (8) XII 1904; ДСП, I/3/2, 1119–1126; АС, МИД-ППО, 1904, р. 104. С. Тухолка – М. Спалајковићу, 25. (12) XII 1904; МИД, Конзулат у Приштини. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VIII 1906; Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 2007, 184–185, 191–195. Спалајковић је „писао огромну масу приватних писама“ Тухолки, али су њихови концепти, због немарности службеника Конзулата, по његовом одласку из Приштине били уништени. (ДСП, II/4/2, 808)

²⁸ Како је изгледало један радни дан приштинског конзула могу да навесте Спалајковићеве узгредне белешке: „Тражити одговор од Мутесарифа за оно дете из Н. Пазара, код кога је нађен барут. Дететов отац чека овде. Гвоздо из Радешева опасно оболео у затвору. Молити Мутесарифа за њ. 9ог ов. мес. убијен је Илија Ивковић [...]. Убијства и зулуми у Гиланској кази. Неки Арнаути из Лаба покрали су козе у Србији [...]. О томе сам данас телеграфисао Министарству.“ (АС, МИД, Конзулат у Приштини. Белешке М. Спалајковића, без датума)

²⁹ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 79–85.

чак је тврдио да Албанци у Пећи разматрају планове потпуног протеривања или уништења Срба, а за неуспех реформи оптуживао је косовског валију, па и саму врховну власт – „крвавог Султана“ Абдула Хамида. Намерно се попушта самовољи наоружаних Албанаца и омета спровођење реформи, сматрао је, док се Срби, којима се ношење оружја најстроже забрањује, „притешњавају и гоне на све могуће начине“; управо зато жандармеријске патроле не гоне одметнике који их убијају: „Какве су патроле, такви су и кајмаками, такви су и мутесарифи, а такав је и главни њихов шеф – валија.“³⁰ Упркос томе, Спалајковићу се чинило да у Пећком санџаку може доста да се постигне личном иницијативом. После мање од два месеца на дужности писао је Пашићу о намери да отпутује у Пећ и Ђаковицу како би лично извршио контролу над радом повереника и покушао да, новцем и другим аргументима, убеди албанске поглаваре да промене држање према Србима.³¹

После пожара који је у новембру захватио зграду Конзулата, Спалајковић је, подвлачећи спорост турских власти у његовом гашењу, тврдио да је иза свега стајао „план злочинаца“; а мутесарифу, који је послао чиновника да изрази жаљење, одговорио је „да се ватра не гаси поздравима него шмрковима“. Штавише, остао је у уверењу да су Турци спремни да му „учине још какву несрећу“ и да због тога мора да буде на опрезу.³² Добра вест стигла је из Београда, где је Никола Пашић, задржавши положај министра иностраних послова, 10. децембра дошао на чело владе.³³ Обрадовани конзул је свом пријатељу митрополиту писао да се нада да ће им ускоро доћи „светли дани“: „Добићемо [...] све што нам срце буде зажелело. [...] Нов кабинет је врло добро склопљен. Сад можемо радити. Све ће бити боље и боље.“³⁴ А када је сазнао да Пашић намерава да га позове у Београд ради реферисања, Спалајковић је замолио да му се најпре одобри одмор ради

³⁰ *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, приредио В. Реруничић, Београд 1988, 208–231; ДСП, I/3/2, 1098–1108. На самом почетку свог конзуловања, Спалајковић није био песимиста, већ је Новаковићу писао да стање са Албанцима „није такво како новине говоре“. (АС, СН, 2693. Ј. Новаковић – М. Новаковићу, 9. X (26. IX) 1904)

³¹ АС, МИД-ППО, 1904, р. 696. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. XI (28. X) 1904.

³² *Svedočanstvo o Kosovu*, 225.

³³ *Историја српског народа*, VI/1, 139, 154.

³⁴ АЈ-80-46, М. Спалајковић – митрополиту Нићифору, без датума (децембар 1904).

операције ува у Бечу и прославе Божића у Србији.³⁵ Добивши одобрење, првих дана нове 1905. године отпутовао је на вишенедељно одсуство.

По повратку на Косово Спалајковићу су и даље стизале вести о насиљима над Србима, али га је нарочито погодило једно које се тичало њега лично. Крајем фебруара полиција која је дежурала пред Конзулатом почела је да зауставља и испитује свакога ко би се запутио унутра. Конзул је, верујући да је главни циљ застрашивање Срба који су долазили да се жале на албанска насиља и турске неправде, протествовао код мутесарифа. Како се он позвао на наредбу виших власти, Спалајковић се пожалио Пашићу и посланику у Цариграду Ђорђу Симићу, нагласивши да му се убија ауторитет код сународника: „Ако се овоме злу ускоро на пут не стане, онда нико неће смети ни привирити; а то је Турцима најглавнија циљ тим пре, што би се после овога све неправичности и зулуми без контроле, а 'све у царско здравље', више и више чинили оставши нечујно; а консулат би остао само у речи.“ С надзирањем Конзулата се престало тек пошто је месец дана касније Симић изнео Спалајковићеву жалбу пред великог везира.³⁶

Реформе у Косовском вилајету су почетком 1905. биле скоро заустављене, али је Спалајковић сматрао да то заправо није неповољно, јер би међународна контрола жандармерије значила долазак аустроугарских официра. Српски интерес је, по њему, пре свега налагао да се турска држава подстиче да сломи отпор Албанаца: „Сузбити њихову необузданост, разбити њихову самовољу, у томе треба да је најглавније тежиште наше политике у Старој Србији.“ Како до тога није долазило, конзула је обузимао беспомоћни гнев: „И кад бих успео да опишем сва зверства и све неправде које се без прекида чине у овој земљи зулума, опет бих тешко могао насликати право стање очајничко, до кога је доведен овај потлачени народ свирепашћу, варварством и фанатичном затуцаношћу Турака и Арнаута.“³⁷

Приштински мутесариф је у априлу замолио српског конзула да отпутује у Солун и пренесе генералном инспектору за Румелију Хусеину Хилми-паши тужбу да је заповедник жандармерије, Албанац Алај-бег, плаћеник Аустро-Угарске који

³⁵ ДСП, I/2, 980–981.

³⁶ Исто, I/3/1, 357–358.

³⁷ Исто, 406–408; АС, МИД-ППО, 1905, р. 95. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) III 1905.

ради у корист албанске аутономије и одржава везе с локалним разбојницима.³⁸ Спалајковић се радо одазвао молби, тим пре што је Алај-бегу замерао „рђаво поступање са жандармима српске народности“, али није успео да се састане с пашом, па је своје ставове изложио његовом првом секретару, као и заповеднику македонске жандармерије генералу Емилију де Ђорђису. Руском дипломатском агенту Николају Демерику указао је на разлику „између огромних повластица које верски протекторат Аустрије прибавља католицима и бесправнога положаја Срба који врло незнатну корист увиђају од рускога протектората православља“. Непријатно затечени Рус могао је само да га теши мишљу да се „сад мора трпети и подносити све, али да ће доћи време кад ће се све поправити“. Због гласина да Беч и Рим раде на стварању посебног албанског вилајета Спалајковић је решио да отпутује у Цариград. То је и учинио, не сачекавши телеграм којим му је Пашић ускратио одобрење; али је његов боравак на Босфору био кратак јер су га турске власти игнорисале, док је посланик Ђорђе Симић због болести био одсутан.³⁹

Спалајковић се вратио у Приштину, а тамо је у мају допутовао и нови писар Конзулата Милан Ракић, кога је овлаш упознао последњих месеци живота у Паризу. Чим је сазнао за именовање, Спалајковић је у писму Ракићу изразио радост што ће у њему добити сарадника, јер му је „од велике потребе добар и спреман помагач“, и великодушно му одобрио да остане у Београду докле год то његови „лични и службени разлози буду захтевали“. ⁴⁰ Упркос томе, Ракић је одмах по доласку у Приштину почео да критички посматра рад свог надређеног. Његове извештаје сматрао је за непоуздане и то није крио у писмима шефу Конзуларног одељења: „И немојте помислити: кад се пре овај потурчи, кад пре поче ’закрвљавати’ извештаје. У извештајима које и сам пишем, по наредби разуме се, има ’закрвљавања’, али ћете и ви сами, као стари македонац, лако разликовати прави зулум од догађаја који ми хоћемо, пошто пото, да направимо зулумом.“ ⁴¹ Сем тога, Јовановићу Пижону је писао да су му сукоби са Спалајковићем веома

³⁸ ДСП, II/1/2, 763–766.

³⁹ АС, МИД-ППО, 1905, р. 173. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) V 1905; р. 455. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) V 1905; МИД-ПО, 1905, д. VII ф. XI. Н. Пашић – В. Љотићу, 24. (11) IV 1905; В. Љотић – Н. Пашићу, 24. (11) IV 1905.

⁴⁰ М. Ракић, *Конзулска писма*, 35.

⁴¹ АС, МИД-ППО, 1905, р. 15. М. Ракић – Ј. Јовановићу, 2. VI (20. V) 1905.

непријатни: „Сам консул је врло добар човек. Никога нисам видео да тако лепо прима људе као он, нити да хоће цео да се заузме и за најмању ситницу као што он ради. И, збиља, повратио је добру репутацију Консулату. Али га, због доброте, ужасно лажу ови наши мангупи и фукаре, а он свакога прима као честитог човека и не разликује коме се може поверити, а коме не. Стога, и баш зато што је добар човек, криво ми је да га вуче за нос свака шуша“.⁴²

Током пролећа Спалајковић је извештавао о немиру међу Албанцима у Пећком санџаку и тврдио да неће бити смиривања док се не смени косовски валија Шакир-паша, који непрестано повлађује Албанцима и пушта „најгоре зликовце из затвора“. Недоследно спровођене реформе, сматрао је, само су погоршале положај Срба, који су их користили да се жале на насиља и издејствују кажњавање злочинаца: „Може бити да до тога не би дошло, да у извођењу рефорама није учињен застој и, што је још најглавније, да власт није показала толику слабост и попустљивост према Арнаутима да држање власти више личи на право саучесништво.“⁴³ Средином маја Спалајковић је писао да албански покрет „узима све више маха и није могућно предвидети до којих ће се граница развијати“, а затим је почео да губи сталоженост. Пашићу је, у једном личном писму, јавио да је у Пећком санџаку „догрдело“: „Морамо свету што пре помоћи, јер ако то не учинимо док гора не озелени, *неће после овога лета ниједан Србин жив остати у Пећској нахији*. [...] Не смемо се више обзирати ни на какве 'јевропске' разлоге, него морамо, *још док је време*, учинити све што од нас зависи.“ Пашић је упозорења схватио озбиљно и одмах послао низ телеграма српским дипломатским представницима у Скопљу, Солуну, Цариграду и Петрограду, како би затражили заштиту за Србе којима прети покољ, а Спалајковићу је наложио да делује код руског и аустроугарског конзула у Митровици. Заузимање српског отправника послова у Цариграду, коме је Спалајковић непосредно телеграфисао о свему, уродило је плодом јер је руски амбасадор Зиновјев, са својим аустроугарским колегом, издејствовао доношење мера за смиривање стања у Пећком санџаку.⁴⁴

⁴² М. Ракић, *Конзулска писма*, 53–54.

⁴³ ДСП, I/3/1, 297–299, 555–564.

⁴⁴ АС, МИД-ППО, 1905, 455. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. V (27. IV) 1905; р. 173. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) V 1905; ДСП, I/3/2, 773–784.

Спалајковић, међутим, више није могао да рачуна да ће га у Београду саслушати, пошто је крајем маја Пашићеву владу заменио самосталски кабинет Љубомира Стојановића.⁴⁵ Промена није била по вољи приштинском конзулу, према коме нова власт, наслућујући приврженост Пашићу, неће бити нарочито предусретљива.

Озбиљна претња над косовским Србима надвила се почетком јуна. Једну чету предвођену Саватијем Милошевићем и Лазаром Кујунџићем, која се преко Косова пребацивала у Македонију, опколили су и после тешке борбе уништили Албанци и турска војска у Великој Хочи. Спалајковић је одмах наслутио да је у питању подухват бившег службеника његовог конзулата. Када је био тачније обавештен, схватио је каква би опасност Србима из Велике Хоче могла да прети од албанске крвне освете. Зато је од турских власти и Орлова тражио да се инсистира на томе да не постоје докази о учешћу локалних Срба у сукобу, а осмислио је и трик с лажним телеграмима из Србије како би се створио утисак да је Кујунџић, који је био из краја у коме је погинуо, тобоже жив. До одмазде није дошло, али су многи Срби из Велике Хоче и Ораховца били принуђени да у страху напусте своје домове. Спалајковић је био погођен Милошевићевом смрћу, али још више огорчен због последица које је изазвала „несрећна афера“.⁴⁶ Одат је одлучно био против слања чета преко Косова и учешћа својих подређених у томе; сматрао је да би, поред локалног становништва, могао да буде угрожен и Конзулат, већ довољно компромитован чињеницом да је Милошевић био његов службеник.⁴⁷

После Велике Хоче, насиље над Србима се, према Спалајковићевим извештајима, знатно повећало јер су Турци стрепели од нових упада и у Албанцима све више видели „најбољу заштиту против српских комита“. „Част ми је обавестити Вас да је у овамошњим крајевима стање постало горе него што је икад било“, писао је министру Жујовићу. „Нема дана, а да се не деси по једно или два убиства над Србима. [...] Ништа се не предузима да се арнаутском разбојништву стане на пут. Реформне силе не обраћају никакву, апсолутно никакву пажњу овим крајевима. То ми је, пре неки дан приликом моје посете у Митровици, потврдио и сам руски

⁴⁵ *Историја српског народа*, VI/1, 154–155; О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998, 261–276.

⁴⁶ ДСП, II/Дод. 1, 450–451, 455–458; М. Ракић, *Конзулска писма*, 41–46, 304–313.

⁴⁷ АС, МИД-ППО, 1905, р. 15. Н. Јанковић – Ј. Јовановићу, 3. I 1906. (21. XII 1905).

консул, г. Орлов, говорећи ми да он не престаје извештавати амбасаду у Цариграду о овд. ситуацији, али амбасада ничим не показује да се о томе интересује. [...] А што се тиче аустријских консула и аустријске амбасаде, о њима не треба ни говорити. Кад се они за какав за какав заједнички корак против Арнаута и њихове обести замоле, изгледају, вели г. Орлов, као да гутају отров.“ Стога је, на Орловљевој сугестији, предлагао да се барем ради на томе да се руско, британско и француско јавно мњење заинтересују за положај Срба у Турској.⁴⁸

Најзад, Спалајковић је решио да приступи остварењу своје старе замисли и обиђе Метохију. Представивши по ко зна који пут стање Срба у Пећком санџаку као крајње критично, затражио је одобрење за пут у Пећ. Уваживши Јовановићево мишљење, Жујовић је одобрио да Спалајковић и Ракић отпутују.⁴⁹ Приштински конзул је уредио да Пећ и Дечане посети у друштву руског и аустроугарског конзула из Призрена, али су му планове пореметиле турске власти. Велики везир је саопштио руском и аустроугарском амбасадору да, због нереда у околини Пећи, не може да се гарантује безбедност, после чега су они у последњем тренутку поручили конзулима да одустану од пута. С тврдоглавим Србином ствар се није могла тако лако завршити. Посланик у Цариграду је најпре затражио од Жујовића да нареди Спалајковићу да одсутане од пута, а затим је то учинио и лично. Те две наредбе, међутим, нису затекле конзула у Приштини. Он је с мутесарифом уредио питање пратње која ће му бити додељена, али је убрзо обавештен да је валија забранио пут. Раздражен, одговорио је мутесарифу да остаје при својој намери; обавештење да су српски представници у Цариграду и Скопљу затражили да му га и Београд забрани и савет да сачека није удостојио писаног одговора, већ је преко тумача „поновио своју ранију и непромењиву одлуку“. У гневу и инату, Спалајковић је, на своју руку и само са својом пратњом, 29. јуна пожурио на планирано путовање.⁵⁰

⁴⁸ ДСП, I/3/2, 913–915; D. Bataković, *The Kosovo chronicles*, Beograd 1992, 155.

⁴⁹ АС, МИД-ППО, 1905, р. 455. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 24. (11) VI 1905; Ј. Жујовић – М. Спалајковићу, 26. (13) VI 1905.

⁵⁰ Исто. М. Ристић – Ј. Жујовићу, 28. (15) VI 1905; Ђ. Симић – Ј. Жујовићу, 28. (15) VI 1905; Ј. Жујовић – Конзулату у Приштини, 28. (15) VI 1905; Ј. Жујовић – Ђ. Симићу, 28. (15) VI 1905; М. Ристић – Ј. Жујовићу, 29. (16) VI 1905; Ј. Жујовић – Конзулату у Приштини, 29. (16) VI 1905; Н. Настасијевић – Ј. Жујовићу, 29. (16) VI 1905; Ђ. Симић – Ј. Жујовићу, 30. (17) VI 1905; Н. Настасијевић – Ј. Жујовићу, 30. (17) VI 1905; Ј. Михаиловић – Министарству иностраних дела, 1. VII (18. VI) 1905; Н. Настасијевић – Ј. Жујовићу, 2. VII (19. VI) 1905; ДСП, I/4/1, 90–91, 110–111.

Он и његова пратња прошли су Дреницу и стигли у манастир Девич, у коме су остали два дана. За то време турске власти су чиниле све што су могле да омету његову намеру да стигне у Пећ⁵¹. „На све преставке турске“, писао је Спалајковић касније, „мој је одговор био непроменљив: жив или мртав идем у Пећ.“ Од Девича до Пећи српског конзула су Албанци пратили, „на путу дочекивали и угошћавали и нудили пратњу од својих људи“. Од њих, тврдио је, „није било сметња“; а од турских власти – „сметња и увреде“: „У Пећи ми је одмах изјављена добродошлица од стране најзнатнијих арнаутских бегова и достављено ми је, такође од њихове стране, да могу седети у Пећи колико хоћу и кретати се по нахији куда хоћу.“⁵² „Улазак у Пећ нећу скоро заборавити“, тврдио је Ракић. „Најпре кроз турски крај и чаршију пуну натмурених Арнаута, кроз једну језовиту и злослутну тишину, па онда кроз српски крај, пун народа, нарочито деце и жена које вичу: ’добро дошли’, бацају цвеће на нас и плачу. А Бога ми и ја сам један добар део пута отплакао.“ Мутесариф је одбио да прими Спалајковића, а грађани нису смели да га посећују и поздрављају; полиција је растеривала све који су, упркос неписаној забрани, желели да уђу у Пећку патријаршију, у којој је одсео. Конзул и његова пратња, према Ракићу, изгледали су „као хапсеници или кужни људи којима нико приступити не сме“: „Али Турци нису могли спречити да се, при проласку нашем, ’случајно’ нађу на улици виђенији наши људи и да се ми са њима, на сред чаршије пуне Турака и Арнаута, грлимо и љубимо са сузама у оку, али и са запетим револверима у цепу.“⁵³ Добивши напокон у руке наредбу из Београда да прекине пут, Спалајковић је, после расправе с мутесарифовим изаслаником, одустао од одласка у Дечане и преко Митровице се вратио у Приштину.⁵⁴

⁵¹ „О самом путовању могао бих вам написати приличну књигу“, писао је Милан Ракић свом тасту, „где бих вам описао све сметње од турских власти, претње и застрашивања, приче о неким бусијама арнаутским које нас чекају на путу, о аскерима који ће нас поздравити убојним метцима итд.“ (М. Ракић, *Конзулска писма*, 54–55) Међу Србима су се у једном тренутку чак пронели гласови да је конзул погинуо. („Из наших крајева: Конзулов пут“, *Политика*, 29. VI [12. VII] 1905, 2)

⁵² АС, МИД-ППО, 1905, р. 455. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 5. VII (22. VI) 1905; ДСП, I/3/2, 947–948.

⁵³ М. Ракић, *Конзулска писма*, 55–56; D. Bataković, *The Kosovo chronicles*, 156.

⁵⁴ *Svedočanstvo o Kosovu*, 252–254. Један од присутних Срба ће се сећати да је увече код Спалајковића дошао виши турски официр да га, по мутесарифовом налогу, „склони да одустане од намераваног пута за манастир Дечане“: „Официр је указивао конзулу на несигурност овог пута, и да му власт не може гарантовати за његов живот, и предочавао му компликације и непријатности, који би по обе владе настале ако би се десила катастрофа. Конзул се енергично и дуго бранио одлагању

Тада је Спалајковића, који је на пут повео бившег учитеља Бојка Мирковића из околине Пећи, ошамарио „најцрњи, најгнуснији и најсвирепији момент“ турског држања према његовој авантури. Мирковић је заправо био његов „поверљиви агент“, који му је нарочито служио за обавештења о догађајима у Пећком санцаку. Уз то, бивши учитељ је стекао поверење аустроугарског конзула у Митровици и постао нека врста двоструког агента – због чега је Ракић, за разлику од свог шефа, према њему гајио велико неповерење. Одмах по Спалајковићевом доласку, пећки мутесариф је послао официра да Мирковића приведе ради испитивања. Како је он био турски поданик, конзул је попустио, добивши официрску реч да ће приведени до вечере бити враћен у манастир. Када је сазнао да је мутесариф, упркос томе, наредио да се стражарно спроведе у своје село, Спалајковић је протествовао, али је свеједно морао да крене без једног од својих пратилаца. На путу је сазнао да је Мирковић мртав. Према званичној верзији, убили су га албански одметници, ранивши једног од заштија (жандарма) који су га спроводили. Али српски конзул је био убеђен да су злосрећног учитеља убили управо његови пратиоци.⁵⁵ „А при повратку из Пећи до Митровице,“ писао је потом гневно у Београд, „пратили су ме шест заштија – или боље речено шест башибозука преобучених у заштијско одело – на које сам морао, са својом осталом свитом, мотрити да нас не побију, као што су убили Бојка Мирковића – по наредби саме турске власти.“⁵⁶

У Цариграду су били разљућени Спалајковићевим поступком. Посланику Симићу су у Министарству иностраних послова, изразивши незадовољство због конзуловог пута „по узбуњеним крајевима“, изјавили да одбијају сваку одговорност за било шта што би га задесило.⁵⁷ Велики везир је рекао црногорском отправнику послова да ће учинити све да спречи албански напад на црногорску границу, али да је за све крив „онај лудак од српског конзула у Приштини“ који је „нашао за

пута, изјављујући да је Дечане највећа српска светиња и да се он, и по цену живота, не може у друштву појавити ако би кукавички одустао од свог похода за Дечане. Најзад, с обзиром да му ово путовање није дозвољено од српске владе, о чему је добио у Пећи извештај из Приштине, консул је одустао од посете Дечанима“. (М. Никшић, „Стање у Турској и на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине“, *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, приредио Д. Батаковић, Београд 1988, 375–376)

⁵⁵ ДСП, I/3/2, 948–949; М. Ракић, *Конзулска тисма*, 52, 314–316.

⁵⁶ ДСП, I/4/1, 108.

⁵⁷ АС, МИД-ППО, 1905, р. 455. Ћ. Симић – Ј. Жујовићу, 30. (17) VI 1905.

умесно да, у овом тренутку када су Арнаути узбуњени, иде у Пећ и Дечане да прави пропаганду“. Матановић је одговорио да не види везу између те две ствари и затим обавестио Симића, који је Жујовићу телеграфисао да обојица страхују да се Спалајковићу „не деси каква несрећа на овом његовом непромишљеном путу“. ⁵⁸

Конзул је, вративши се у Приштину, пред министром правдао своје поступке и тврдио да „част и достојанство Србије“ захтевају да се код Порте покрене питање сатисфакције за претрпљене увреде и шиканирања.⁵⁹ Оптужба турских власти да се „шета и путује без пратње“, писао је, лицемерна је и безочна, јер су му је управо оне ускратиле: „Осим тога, држим, да се ни у ком случају не смемо помирити са изразима ’не допустити’, ’не пристати’, ’забранити’, употребљеним у турским службеним актима, у којима је реч о мом путу. Противу тога је требало већ протестовати. [...] С тога сам и ја пећском мутесарифу, на све његове неумесне и некоректне представке, одговорио, да ми нико – осим моје Владе – није могао забранити да идем у Скопље, Солун, Цариград, па, дакле, и у Пећ, и да могу у Пећи остати колико хоћу, и ту и кућу купити, и у њој се настанити.“⁶⁰ У Цариграду је Симић, после разговора с руским амбасадором, решио да Спалајковићеве жалбе проследи министру иностраних послова, али није затражио никакву сатисфакцију, већ је „неучтиво и недостојно поступање турских званичних органа“ оставио оцени Тефик-паше.⁶¹ Мада се разводњавање протеста није свидело Спалајковићу, који је био незадовољан и држањем скопског конзула Ристића⁶², Симић је у процени изгледа за добијање сатисфакције био у праву: чак и на његову уздржану ноту одговорено је с пет месеци закашњења. Порта је у одговору тврдила да је држање локалних власти било примерено конзуловом, а да је Мирковић убијен „из пушака из једне шуме на путу“. ⁶³

⁵⁸ АС, МИД-ПО, 1905, ф. III, д. IX. Ђ. Симић – Ј. Жујовићу, 10. VII (27. VI) 1905.

⁵⁹ АС, МИД-ППО, 1905, р. 984. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 7. VII (24. VI) 1905.

⁶⁰ ДСП, I/4/1, 107–108.

⁶¹ Исто, 105.

⁶² Спалајковић је тврдио да су се „Турци нарочито осмелили и показали онолику нетактичност“ услед телеграма из Скопља и Београда, по којима су закључили да иза њега не стоји нико, већ да путовање врши „просто на своју личну одговорност“. Јовановић Пижон је, међутим, стао на страну Михаила Ристића, који је одговорио на Спалајковићеве „неумесне напомене“. (Исто, 108–109; АС, МИД-ППО, 1905, р. 455. М. Ристић – В. Антонићу, 21. (8) VIII 1905)

⁶³ Исто, р. 984. Ђ. Симић – Ј. Жујовићу, 12. XII (29. XI) 1905.

После боравка у Пећи, Спалајковића је још више носила бујица песимизма. И пре пута, писао је, знао је да стање никада раније „није било црње ни кобније по Србе“, а на њему је успео не само да осети „сав ужас и тежину“ догађаја, већ и да назре „њихову социјалну и политичку каузалност“. Узроци непријатељства албанског покрета према Србима, по Спалајковићу, били су неуспех реформи, гнев муслимана на Србе, турска политика којој је циљ да се „Срби сасвим истребе или потурче“, и католичка акција којој циљ да се што више прореде. Због свега тога тврдио је да 1905. година „личи у многим на 1813“: „У оба момента Русија је била принуђена да употреби сву своју енергију и активност искључиво за своје државне послове. С тога је и био закључен мир у Букурешту, а такве исте претензије претходиле су јамачно и споразуму у Мирцштету. У оба случаја српски је народ био остављен самоме себи. [...] И у данашњој фази борбе за Аустрију је најглавније ослабити и сузбити шансе Србијине прво са националног гледишта. За тај посао Аустрија је нашла одличне савезнике, с једне стране, у Арнаутима и Султановој политици повлађивања, а с друге у Бугарима. И једне и друге Аустрија ће увек потпомагати и подржавати против Срба и Србије.“⁶⁴

Истовремено, наставио је да јавља о свакодневним убиствима Срба, посебно у Пећком и Призренском санџаку. О томе је Ракић писао шефу Конзуларног одељења: „Немојте да вас збуни Спалајковићев *post scriptum* на једном јучерашњем писму: да је у месецу јуну погинуло у пећкој нахији 50 – педесет људи – Срба. По извештајима које је добио Консулат, у месецу јуну било је једанаест убистава и сва та убиства догодила су се од 1. до 22. јуна. А од куд оних 50? Стара историја, као што сам вам и раније писао: дошао човек и рекао да има много убистава у пећкој нахији, ’биће их на педесет’. [...] Ја ову ствар не бих релевирао да не мислим да вас ово може довести до погрешног закључка да оволики број убистава треба приписати нашем путу у Пећ. То би и Спалајковићу било криво, кад би он могао видети куда га води његова страст за увеличавањем догађаја, његово лаковерно примање свакојаким прича и бајака, његова жудња да стање представи што црње и опасније како би његова заслуга изгледала што већа.“⁶⁵ Ипак, и Ракић је претеривао

⁶⁴ ДСП, I/3/2, 966–970; *Svedočanstvo o Kosovu*, 16–18.

⁶⁵ ДСП, I/3/2, 960–965; I/4/1, 114; М. Ракић, *Конзулска писма*, 59.

у критици. Непосредно после Спалајковићевог повратка из Пећи, Симић је у Цариграду разговарао с Зиновјевом „о недостојном понашању“ власти према српском конзулу и „стању несигурности у Косовском вилајету“. Амбасадор је тада изјавио да му оно „задаје велику бригу“, јер не само „да извештаји руских конзула у Призрену и Митровици потврђују извештаје [...] Приштивског Консулата о догађајима у тим крајевима, него и саме турске власти, у својим извештајима, који су дошли до његовог знања, цртају то стање у црним бојама“.⁶⁶

Конзулову живчану напетост појачавао је случај са албанским разбојником Рашидом Дегелом. Још средином јуна од српских сељака добио је вест да се Дегела, у чијој дружини се налазио Бислим из Андровца, креће по околини Приштине с намером да га отме или убије. Ракић је сматрао да је ствар претерана,⁶⁷ али Спалајковић није могао да остане спокојан сећајући се да је један његов претходник био убијен усред Приштине, а да је иста судбина свега две године раније задесила двојицу руских конзула. Могући мотиви нису недостајали: отмица ради уцене није била неуобичајена за качаке, а Рашид и Бислим су имали разлога да пожелеле ликвидацију српског конзула јер је овај у више наврата припремао њихову⁶⁸. Спалајковић је о претњи обавестио Београд, Скопље, Солун, Цариград и Орлова. Из Београда је затражено да се „консул обезбеди а зликовац ухвати“, али су турске власти, уз обећања да ће ухватити Дегелу, хладно дочекале тврдње о припреми убиства. Косовски валија је конзулу у Скопљу поручио да пут његовог приштинског колеге у Пећ указује на неоснованост оптужбе „да му Рашид Дегели са својом дружином од двадесет људи прети“; а Спалајковић је писао Жујовићу да је, поред „свеколике турске вештине у лукавству и лагању“, валијин аргумент „врло неспретно и глупо смишљен“, јер је његово путовање доказ само за то да се

⁶⁶ ДСП, I/4/1, 103–104.

⁶⁷ „Афера са Рашид Дегелом изгледа претерана“, писао је Јовановићу Пижону. „Највероватније је ово. У околини Грачанице појавила се два-три качака. Знајући да им ништа не помаже тужити се турској власти, сељаци измисле познату вам причу, да на тај начин убрзају и консула и турске власти и да се отресу зликоваца. А зликовци су обичне положаре, нити имају каку 'политичку мисију'. Тако ми цела ствар изгледа највероватнија, али не смем грешити душе и тврдити да је баш тако.“ (М. Ракић, *Конзулска писма*, 45–46)

⁶⁸ Када је Бислим у марту отео једног српског дечака ради откупа, Спалајковић се лично заузео код мутесарифа који је предузео енергичне припреме за потеру и одмазду, а сам је покушао да припреми Бислимову ликвидацију уцењујући и подмићујући његово окружење. Када је дечак био пуштен, честитао је мутесарифу, а Пашићу је с поносом писао да је најнепокорније албанске елементе натерао да Конзулат моле за милост. (ДСП, I/3/1, 409–410, 469–470)

не плаши разбојника. Преписка се наставила и у наредним месецима, али се ништа није догађало. Конзул је био нетакнут, а Дегела је измицао пред потерама.⁶⁹

Запомажући да је „стање још много горе и црње“ него што је у стању да у извештајима представи, Спалајковић је од министра тражио да се српско становништво што више наоружава ради одбране, пошто је због проређености „у немогућности да прелази у отворенију акцију“. „Сем тога,“ враћао се једној од омиљених замисли, „зато што Арнаути од неког времена у масама нападају поједине наше људе, кад ови у одбрани кога од Арнаута убију, неодложно је потребно да се ступи у споразум са појединим Арнаутима, да они тамане поједине зулумћаре и тим начином стварати међусобну борбу код њих.“ Све то је, према Спалајковићу, подразумевало промену дотадашњег приступа: „Целокупан наш рад од 1878 године па на овамо ограничио се само на рад у културном правцу, на црквено-школско питање, које нам је истина доносило користи, али које у овим приликама није кадро да одржи наш народ у истрајности под садашњим притиском. Зато би се требало угледати на нашу сусетку Аустрију, која је енергичним радом и наоружањем својих приврженика толико успела, да је кадра да покреће читаве фисове противу наших саплеменика.“⁷⁰

У међувремену, настављало се преношење оружја из Србије, мада не у количинама које је конзул желео. Спалајковић и Ракић су учествовали у набавци и расподели, али су притом упорно тражили да се пренос нипошто не врши независно од Министарства и Конзулата, због могућих злоупотреба и опасности за српско становништво.⁷¹ А када из новина буде сазнао да се Албанцима продаје оружје украдено у Крагујевцу и да је „Дреница пуна српских брзометних пушак“, Спалајковић ће, згрожен идејом да „српска државна пушка сеје смрт међу Србима“,

⁶⁹ АС, МИД-ППО, 1905, р. 892. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 14. (1) VI 1905; Ј. Жујовић – Конзулату у Скопљу, Конзулату у Солуну и Посланству у Цариграду, 14. (1) VI 1905; М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 16. (3) VI 1905; М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 17. (4) VI 1905; М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 23. (10) VI 1905; косовски валија – М. Ристићу, 1. VII (18. VI) 1905; М. Ристић – Ј. Жујовићу, 20. (7) VIII 1905; Ђ. Симић – Ј. Жујовићу, 21. (8) IX 1905; ДСП, I/4/1, 106; М. Ракић, *Конзулска писма*, 53–54.

⁷⁰ ДСП, I/4/1, 91–92.

⁷¹ Исто, II/Дод. 1, 520–521, 637.

од Министарства захтевати да се контрола на граници појача, а да се према кривцима „никакве милости нема, јер су то издајници најгоре врсте“.⁷²

После краћег боравка у Београду крајем јула, конзул је почетком августа отпутовао на петонедељно одсуство „ради одмора и лечења“.⁷³ Вративши се у Приштину, своје идеје је систематизовао у „прецизан програм“ за даљи рад са Албанцима који је, подсетивши да ни на један од његових предлога није чак ни одговорено, крајем септембра проследио Министарству. У програму је нагласио да је главно „питање о физичком опстанку“ и очувању имовине Срба, док су сва друга, попут просветног и званичног признања српске народности, од „академског значаја“. У томе се, тврдио је, на првом месту мора рачунати са Албанцима, с којима рад мора да буде „само практичан, а никако теоријски и доктринарски“, јер би културна пропаганда или покушај непосредног политичког споразумевања с албанским првацима били бескористан посао. Спалајковићев „арнаутски програм“ се зато сводио на две основне тачке: „1. Задобијање арнаутског становништва по селима у Призренском и Пећском санцаку. То се може постићи задобијањем арнаутских сеоских старешина поткупљивањем поједних одличнијих Арнаута, одређивањем шефова појединих сеоских фисова (па чак и разбојника) да, за незнатну месечну плату, чувају наша села. [...] Кад бисмо имали толико преданих и јаким Арнаута, колико имамо учитеља и свештеника, данас би у Старој Србији било благостање. 2. Истребљивање најопаснијих арнаутских поглавица, њихових фисова и арнаутских великих разбојника – међусобним убиствима. [...] За нас је од неоцењене вредности подржавати и распаљивати све више омразу и заваду где год постоји међу фисовима, потпомагати их у вршењу освете, и на тај начин их полако слабити и уништавати. Спомоћу вештих људи и мало средстава тај се резултат може врло лако постићи, јер је код Арнаута много лакше подржавати потребу за осветом, него је угушити.“ Спалајковићеви предлози су прослеђени некадашњем

⁷² ДСП, II/1/1, 165–166, 484–485.

⁷³ АС, МИД-ППО, 1905, р. 1057. Н. Настасијевић – Ј. Жујовићу, 26. (13) VII 1905; МИД-ПО, 1905, д. VII ф. XII. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 7. VIII (25. VII) 1905; Ј. Жујовић – М. Спалајковићу, 9. VIII (27. VII) 1905; М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 9. VIII (27. VII) 1905.

приштинском конзулу Светиславу Симићу; пошто је његово мишљење, уз извесне ограде, било повољно, први предлог је усвојен у потпуности, а други делимично.⁷⁴

Спалајковић је средином октобра отпутовао у Скопље како би избегао да честита празник мутесарифу Исмаил-паши, кога је већ неко време демонстративно избегавао, и пожалио се на њега и на разбојништва у гњиланском крају валији и Хилми-паши. Међутим, противник га је предухитрио својом жалбом. Када је валија изразио жељу да се „запети односи“ између конзула и мутесарифа поправе, Спалајковић је „категорички“ одговорио да је то немогуће све док је на положају Исмаил-паша, који је њему и његовим чиновницима „нанео тако тешке увреде, да му се то ни у ком случају не може опростити“. У Скопљу је затекао Демерика, коме је говорио о стању у Приштинском санцаку и свом плану о плаћању Албанаца да чувају српска села. Рус је, рекавши да не треба очекивати никакву заштиту од турских власти, одобрио план и обећао да ће се заложити за смену мутесарифа.⁷⁵

Спалајковић се, уосталом, није жалио само на мутесарифа, већ и на своје министарство. „Свака пошта из Београда доноси ми нов јед и моју косу прави још белом“, писао је митрополиту Нићифору. „Премишљам о одсудним корацима, јер се више овако не може. Чекам да дођу ове ствари за Феровића, па ћу одмах упутити Министру телеграм којим ћу тражити одобрење да одмах дођем у Београд. Не добијем ли одобрења, послаћу непременно оставку. Замислите, последњом поштом из Београда јавља ми г. Ј. Јовановић да Министар није хтео одобрити издатке које је г. Ракић, летос по мом наређењу, учинио за своје путове у Призрен и Митровицу. А Ви врло добро знате, зашто су та путовања морала бити. Опет, дакле, нека смицалица и безобразлук. [...] Само се за овај Консулат прави изузетак, а то не могу више трпети. Сви остали Консулати, нарочито онај у Скопљу, изгледају као привилегисани према нама. Ни Настаса ми још не уклањају!“⁷⁶ Упркос речима из којих је избијала горчина, Спалајковић није поднео оставку, а његова коса је, да ли због јада или због генетике, збиља постајала све упадљивије проседа.

⁷⁴ ДСП, I/4/1, 331–335; *Зулуми ага и бегова над српским народом у Косовском вилајету 1878–1913*, приредио Б. Перуничкић, Београд 1989, 347–350; М. Ракић, *Конзулска писма*, 96–99.

⁷⁵ АС, МИД-ППО, 1905, р. 1407. М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, 20. (7) X 1905.

⁷⁶ АЈ-80-48. М. Спалајковић – митрополиту Нићифору, 2. XII (19. XI) 1905.

На самом крају 1905. године, конзул је заступнику министра иностраних послова Василију Антонићу послао опширан извештај о стању у Пећком санџаку. Драматично је писао да се ради још једино о томе да се „последњи бедем Српства“, „она шака Срба, која се тамо још налази, спасе и одржи“, али му главна опасност више нису били муслимани, већ аустроугарски агенти и Албанци католици. Иза напада католика на православне видео је продужену руку Беча, који ради на припреми терена за будућу окупацију: „На челу целе њихове организације налазе се аустријски консули у Старој Србији; а душа свеколике њихове злочиначке акције јесте њихово свештенство, бискуп са фратрима.“ Хвалећи новог пећког мутесарифа, који је одлучно приступио сузбијању разбојништва, Спалајковић је навео његов одговор Србима да, пошто им сва зла долазе од њиховог „пријатеља Аустрије“, треба сами да се бране и убијају католике, као што и они њих убијају. Тај савет је, по њему, био „одличан“, али „чисто платонски“, јер Срби немају оружја: „Преко стотину молби леже у мојој фијоци, у којима се очајнички тражи од нас оружје. На моје толике телеграме Министарству, одговара ми се лаконички и негативно [...], као да се оружје овде тражи за забаву а не за крајњу и последњу одбрану. [...] Треба наоружати наш народ, и то што пре, не само у пећском, него и у призренском и приштинском санџаку.“ А у Митровици, приликом прославе у руском конзулату, рекао је Орлову и Цамбауеру да треба да дејствују како би се стало на пут злочинима католика „који могу изазвати фаталне последице“: „Нарочито сам апеловао на Аустријскога Консула и на његов утицај код католика [...]. У исто време изјавио сам своју бојазан да ће, у противном случају, Срби бити принуђени да се лате крајњега средства, којим ће се сами, и без ичије помоћи, лако одбранити од католика, али, не само што тај сукоб не би био пријатан ни за Аустрију ни за Србију, него би изазвао и опште жаљење код осталих хришћанских држава које искрено раде на реформном делу.“⁷⁷

Спалајковић је почетком 1906. године известио да у Приштинском санџаку „анархија и злочини трају непрекидно“ због немоћи и немара власти, а пре свих Исмаил-паше. Добивши вест да је Дегела наводно несметано дошао у Приштину код свог заштитника муфтије, Спалајковић је од Београда затражио интервенцију у

⁷⁷ ДСП, I/4/2, 679–683; *Svedočanstvo o Kosovu*, 271–273; *Зулуми ага и бегова*, 350–355.

Цариграду, а од Орлова код Хилми-паше.⁷⁸ Посланству у Цариграду је иронично одговорено да је Дегела разбојник који вршља по планинама и не бави се политичким убиствима: „Кад би, међу тим, што било познато о таквим намерама Дегеле, не би се г. консул могао шетати по околини Приштине, по селима, у друштву са Рашко-Призренским Митрополитом, а да не захтева пратњу од царских власти. [...] А пошто су против тога разбојника предузете најстрожије мере, царске власти не сумњају у то, да ће им он скоро пасти у руке.“⁷⁹ И заиста, неће проћи ни годину дана, а Дегела ће бити убијен.

Конзул се са митрополитом, мада му је замерао то што претпоставља удобности Приштине деловању на терену, не само шетао, већ му је и пружао подршку у сукобима с противницима међу угледнијим Србима: „У многоме је и сам г. Митрополит крив за такво стање ствари, али велики део кривице пада и на сам народ који је распуштен, недисциплинован и поштује само ону власт које се боји и која може да му шкоди.“⁸⁰ Милан Ракић, који је био премештен у Скопље, записао је у дневнику да је Спалајковић љут на владику: „Налази да је он кривац за многе наше несреће. Требало му је две године да то увиди, па и то можда само за тренутак. Сутра ће опет почети стару песму – пријатељство са Нићифором.“⁸¹

До коначног кидања између конзула и мутесарифа дошло је у марту. После трећег узастопног случаја привођења Албанца који су посећивали Конзулат, он је с Настасијевићем отишао у хуџумат како би протествовао против „некоректних и безобзирних поступака полицијских власти“: „Рекао сам Мутесарифу да мене његови подручни органи спречавају у вршењу моје консулске дужности и наносе уштрб како достојанству Консулата тако и мом личном угледу; [...] изјавио сам му категорички: да ћу, ако се још један такав случај понови, одмах затворити Консулат а њему вратити ферман, који ми је Султан дао, и бацити му га у сред хуџумата, кад га тако мало Царске власти поштују. Рекао сам Мутесарифу [...] да ја не могу трпети да се икоме приписује у кривицу посета коју мени чини, и да не могу

⁷⁸ ДСП, II/1/1, 289–292.

⁷⁹ АС, МИД, Конзулат у Приштини. Ј. Јовановић – М. Спалајковићу, 5. III (20. II) 1906.

⁸⁰ ДСП, II/1/1, 294–296, 367–369.

⁸¹ М. Ракић, *Конзулска писма*, 74. Неколико година касније Спалајковић ће се придружити мишљењу да се митрополит, „с обзиром на његов штетан досадашњи рад“, мора што пре уклонити из епархије и тиме допринети пензионисању некадашњег пријатеља. (ДСП, IV/3/1, 252–255)

допустити да ико због мене, а без икакве кривице, страда; да је од тога правим питање части, у коме захтевам потпуну и неодложну сатисфакцију.“ Мутесариф је одговорио да никада није ни помислио да му наноси увреде и да је полиција пред Конзулатом искључиво ради обезбеђивања његове сигурности, а потом је наредио да се испитају учињене неправилности. Полицијски комесар је дошао у Конзулат да се оправда и Спалајковић је, сматрајући да је случај завршен добијањем пуне сатисфакције и подизањем угледа Конзулата у очима Албанаца, мутесарифу обећао да се неће жалити Солуну и Цариграду.⁸² Али односи између њега и Исмаил-паше били су неповратно покварени, а жалбе у Солун и Цариград су ипак веома брзо стигле – само је њихов пошиљалац био Спалајковићев противник.

Хилми-паша је изненада позвао на разговор српског конзула у Солуну Владимира Љотића, кога је обавестио да је Спалајковић рекао мутесарифу „да ће, ако му дођу очекивани гости, путовати с њима о наступајућим празницима по вилајету и ако ма где у путовању наиђе на какве сметње или препреке, од стране мутесарифовљевих подручних власти и њихових органа, он ће употребити сам, лично, своје оружје против њих и наредити свом кавазу, да се и он оружјем противу њих послужи, да он од тог одступити неће и да је решен на све“. „Господин Спалајковић је, без спора, врло интелигентан, али млад и преко мере ватрен човек“, рекао је паша. „Ја не знам због чега, али он не трпи приштинског мутесарифа и гледа да му то своје расположење сваком даном приликом и покаже. [...] О мутесарифу приштинском ја вам могу рећи, да је врло исправан и образован чиновник, који се према г. Спалајковићу коректно држи.“ На крају је генерални инспектор предложио Љотићу да о ствари обавести свог министра, који ће вероватно „сам закључити, да г. Спалајковић може бити, свуда иначе, много кориснији својој отаџбини, но у Приштини“.⁸³

У том тренутку конзул се није налазио у Приштини јер је, оценивши да је мудрије да се удаљи, затражио допуштење да дође у Београд.⁸⁴ Тамо се писмено

⁸² ДСП, II/1/1, 561–564.

⁸³ Исто, 643–646.

⁸⁴ АС, МИД, Конзулат у Приштини. В. Антонић – М. Спалајковићу, 27. (14) III 1906. Уочи одласка, Спалајковић је послао одговор на допис Министарства којим је замољен за мишљење о условима под којима би Србија требало да обнови конзуларну конвенцију с Турском. У њему је жучно, наводећи примере кршења одредаба конвенције, инсистирао да српско-турски конзуларни односи

изјаснио да је узрок сукоба с Исмаил-пашом спречавање гостију Конзулата да посећују Грачаницу; потврдио је да је рекао да ће свако пресретање на путу сматрати „као *разбојништво* од кога се треба одбранити како се у оном тренутку може“ и употребити оружје чак и против заптија, али је притом истакао да у средини где је тешко разликовати заптије од разбојника „секунда одоцњења може донети смрт“.⁸⁵ Спалајковићу није било превише тешко да се оправда, тим пре што су крајем априла пали самосталци, а изборна влада поверена Пашићу, који је повратио и место министра иностраних послова.⁸⁶

Током боравка у престоници, Спалајковић је израдио мемоар о питању Јадранске железнице. У њему је тврдио да се градња пруге, која се није могла извести „поред свеколике руске *моралне* потпоре“, „може извршити на други много озбиљнији и ефикаснији начин, уз *моралну* и *материјалну* помоћ западно-европске групе држава са Енглеском на челу“. Јадранска железница је, писао је на почетку Царинског рата, кључна за „највећи и најпречи економски интерес“ Србије, привредно ослобађање од Аустро-Угарске, и треба да буде „гранитни и непробојни бедем против немачко-аустријског *Дранг-а*, који се, кроз Босну и Херцеговину, провлачи ка Митровици и покушава да се преко Косова и долине Вардарске спусти до Солуна“: „Тај би бедем убрзо могао послужити и српској идеји у тим крајевима (Старој Србији) да на њему дозида снажан национални темељ који би послужио за проширење наше државне зграде.“⁸⁷ Неколико седмица потом, Спалајковић је Пашићу предао још један предлог мера за одбрану Срба у Пећком и Призренском санџаку. Пошто је постављање Албанаца за чуваре српских села дало „врло

морају бити успостављени искључиво на основу режима капитулација и да не сме бити говора ни о каквом реципроцитету. Капитулације су, тврдио је, „опште међународно правило, освештано и практиком и теоријом“, у коме су европске државе пронашле „најјачу гаранцију Хришћана од фанатизма, пристрасности и опште интелектуалне и моралне инфериорности Нехришћана“. Увиђајући да је тако оштар начелни став далеко од стварности, признао је да се не могу очекивати све повластице које проистичу из капитулација, али је тврдио да се мора захтевати што више од њих; уколико се не успе у томе, предлагао је да се претходна конвенција, коју није требало ни закључивати, уопште не обнови, чиме би Србија барем добила „потпуну слободу за расправљање свакога конкретног питања са Турском“. (ДСП, II/1/1, 614–623; М. Спалајковић, „Консуларна конвенција између Србије и Турске“, *Архив за правне и друштвене науке*, 1 (1906), 150–156, 255–259) У Министарству, међутим, Спалајковићево гледиште није било прихваћено.

⁸⁵ ДСП, II/1/1, 673–676; *Svedočanstvo o Kosovu*, 281–282.

⁸⁶ *Историја српског народа*, VI/1, 144, 157; О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, 282–296.

⁸⁷ ДСП, II/1/2, 844–853.

повољне резултате“, предлагао је да се са тиме настави, али и да се у оба санцака од локалних Срба образује по једна мања чета, коју би контролисао и плаћао Конзулат у Приштини; задатак четника био би да убијају одметнике и распирују међусобну борбу међу Албанцима, а посебан задатак пећке чете да католицима ноћу упада у села и „да им наноси штете паљевинама и убијствима“.⁸⁸

У ишчекивању новог дипломатског распореда, Спалајковић је првих дана јуна привремено враћен у Приштину, одакле је, подсећајући на опасности које је донела великохочанска афера, завапио да се обуставе припреме за пребацивање чета преко Косова и известио да је стање у Пећком санцаку очајно.⁸⁹ А Хилми-паша је битолском конзулу, који му је изнео жалбе косовских Срба на основу извештаја Конзулата у Приштини, рекао да нажалост не може да узме у разматрање никакве представке које би долазиле од тог конзулата и његовог шефа. Нагласивши да је већ указао на Спалајковићево „неупутно држање“, изразио је жаљење због његовог повртка у Приштину: „Може он ту и да остане, то је ваша ствар, али ћете због тога имати штете само ви.“⁹⁰

Спалајковићев положај у Приштини постао је немогућ, али су се у Београду одигравале промене које су му припремале добру одступницу. Уочи избора, у Министарству иностраних послова је припреман размештај дипломата, а штампа је писала да би Спалајковић могао бити упућен у Софију; а после победе пашићеваца дошло је до неколико премештања и већег броја унапређења. Спалајковић је именован за конзула I класе, а Јован Јовановић Пижон за генералног конзула у Скопљу, чиме је место шефа Конзуларног одељења остало упражњено.⁹¹ Неколико дана није било јасно ко ће заузети Јовановићеву столицу, па је *Политика* писала да је Пашићева прва дужност да за то запостављено место „нађе способна, строга и енергична човека, човека од рада и иницијативе“.⁹² Приштински конзул је ускоро постао главни кандидат, а вест о именовану се појавила у иностраној штампи.

⁸⁸ Исто, 1023–1026; *Зулуми ага и бегова*, 379–381; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 343.

⁸⁹ ДСП, II/1/2, 1105, 1113; *Svedočanstvo o Kosovu*, 283.

⁹⁰ Исто, 1168–1171. Хилми-паша је наставио да задржава послове који су се тицали српских интереса, што је његова околина Србима објашњавала незахвалношћу којом му је, Спалајковићевим неуклањањем из Приштине, узвраћено на пријатељски став. (Исто, II/2/1, 135)

⁹¹ „Дневне вести“, *Самоуправа*, 13. [26.] VI 1906, 2.

⁹² „Дипломатски распоред“, *Политика*, 3. [16.] VI 1906, 2–3; „Дневне вести“, *Самоуправа*, 13. [26.] VI 1906, 2; „Дипломатски размештај“, *Политика*, 15. [28.] VI 1906, 1.

То му је привремено омело личне планове. Наиме, пре повратка у Приштину Спалајковић је отпутовао на одмор, који је решио да, у маниру великих дипломата, проведе у некој од познатих средњоевропских бања. Када је одабрао Карлсбад, то вероватно није учинио само због лековите воде и брдовитог пејзажа, већ и у нади да ће остварити неко значајно познанство. Случајно или договорено, жеља му се испунила. У Карлсбаду је у исто време, у друштву ћерке Драгице, боравила Јефталија, супруга богатог сарајевског трговца и политичког вође босанских Срба Глигорија Јефтановића. Деветнаестогодишња Сарајка, чију је љупкост задивљујућа ликвидност њеног оца чинила једноставно неодољивом, лако је заузела посебно место у мислима и намерама српског конзула. Неколико недеља после одласка из Карлсбада, Спалајковић је од Глигорија Јефтановића – истичући да су му, као и „целом Српству“, познате његове заслуге⁹³ – писмом затражио руку његове кћери. Јефтановић се у одговору захвалио на речима о делатности за општу српску ствар, које су га још више утврдиле у убеђењу да јој треба подредити све. Општој ствари морала је, барем накратко, да буде подређена и будућност његове ћерке. Пошто су *Bosnische Post* и *Hrvatski dnevnik* донели вест да је Спалајковић постављен за шефа Конзуларног одељења, које се у њиховом писању преображавало у одељење за

⁹³ Глигорије Јефтановић се, као пословни човек и наследник једне од најјачих трговачких кућа у Сарајеву, брзо прилагодио окупацији Босне и Херцеговине, а његов преображај из оријенталног трговца у европског капиталисту Сарајлијама је представљен у виду првог модерног хотела у граду, чувене „Европе“. Али политички није с истом лакоћом прихватио аустроугарску власт: његов став симболизовао је фес, који је био „знак ’србовања’ насупрот ’швапском’ шеширу“. У политику је ступио у последњим годинама века, када се распламсала борба за црквено-школску аутономију Срба у Босни и Херцеговини, и, уз херцеговачког земљопоседника Војислава Шолу, постао главна личност националног покрета. Уследило је десет година исцрпљујуће борбе и притисака власти који су наносили приличну штету Јефтановићевим пословима. На крају је дошло до неке врсте нагодбе; уз попуштања, предводници покрета су 1905. дочекали уредбу о црквено-школској аутономији коју су представљали као велику победу. За своје сараднике, али и за многе Србе из народа, Јефтановић је био „господар Глиша“; код многих је његова слика је стајала упоредо са иконама. Међутим, нове генерације су желеле много више од онога што су старе вође постигле, а Јефтановић је, као опортуниста који се брине о својим материјалним интересима, нарочито био мета напада. (Н. Урић, „Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 7 (2012), 191–238; *Историја српског народа*, VI/1, 618–637; Т. Крушевац, *Сарајево под аустро-угарском управом 1878–1908*, Сарајево 1960, passim; М. Имамовић, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 80–95, 149–166; Т. Крајчајић, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Сарајево 1987, 367–400; В. Мађзар, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Сарајево 1982, passim; Р. Океј, *Taming Balkan nationalism: the Habsburg 'civilizing mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007, 125, passim; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962, 569–570; В. Ђоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 1939, 36; В. Зрнић, „Успомене из гимназије“, *Милан Сркић (1880–1937)*, Сарајево 1938, 19; Д. Димовић, „Из мојих успомена“, *Правда*, 8–11. IV 1939)

великосрпску пропаганду, Јефтановић је предложио да се састану тек у октобру – у Бечу, Београду или неком другом месту. Конзул му је у одговору одао признање за оправдану опрезност, двосмислено пишући да ће најсавесније поштовати европску одлуку о положају Босне и Херцеговине. Када, деценију потом, у писму буду тражени докази за велеиздају, немаштовити чиновник ће у тој мисли видети само лицемерно признавање аустроугарске владавине над њима; а Спалајковић је, у духу своје дисертације, на уму имао непризнавање хабсбуршког суверенитета.⁹⁴

У ишчекивању састанка са изабраницом свог срца, конзул се упутио на један рандеву нешто другачије природе. После дужих убеђивања успело му је да преко посредника уреди сусрет са озлоглашеним качаком Хасаном Хусеином. На тајном састанку крај Неродимља споразумели су се да Хусеин обустави нападе на српско становништво у замену за заузимање код турских власти за његове људе у затвору.⁹⁵ Реч разбојника није много вредела, али је српски конзул плаћао валутом која је већ била изгубила сваку подлогу, па из тог посла, којим је сународницима донео макар привремено олакшање, није ни могао да изађе с губитком.

Почетком августа Спалајковић је известио да положај Срба у Пећкој нахији, чији су му представници изложили своје жалбе и запретили преласком на католичанство, постаје „из дана у дан све гори“ јер их „Мухамеданци сатиру из мржње и освете и беса“, а „Католици, по команди фратра и аустриских агената, систематски материјално упропашћују“. Зато је поново затражио наоружавање и образовање чета, што је Пашић одобрио. Охрабрен, Спалајковић је десетак дана потом предложио да се, искључиво ради одбране, у гњиланском крају образују локалне чете и организује „главни одбор из учитеља и попова и виђенијих грађана“.⁹⁶ А када је из Београда стигао захтев да се пошаље сигуран човек који би превео чету до Тетова, Спалајковић је, телеграфисавши да чета „не сме прелазити Косово ни у ком случају“, одбио да изврши наређење. Писмом је Пашићу објаснио свој поступак и замолио га да забрани „и саму помисао на прелаз чета“: „Кад се

⁹⁴ *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges, I. Der Fall Jeftanović-Šola-Gavrila*, bearbeitet von F. von Reinöhl, Wien 1944, 107–108.

⁹⁵ АС, МИД-ППО, 1906, р. 968. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. VII (23. VI) 1906.

⁹⁶ ДСП, II/2/1, 215–217, 244–246; *Зулуми ага и бегова*, 382–386.

налази да је врло опасно давати народу на Косову оружје – опасност је од тога само појединачна – тек колико би било опасније проводити чете кроз Косово?!⁹⁷

Један од последњих извештаја које је Мирослав Спалајковић из Приштине послао Николи Пашићу тицао се руске дипломатије: „Ово што се ради од стране руских малих дипломата и њихових калуђера није ни братски, ни искрено, ни пријатељски. Цело њихово досадашње држање у Дечанском питању показује, да је њима стало до њихових искључивих и скроз једностраних интереса у томе питању, и да су готови да тим својим интересима увек потчине српске интересе, па ма од ког значаја они били. [...] Један подробен мемоар, који би се саставио о Дечанском питању, показао би да је то питање једна велика мрља, ако не у држању Русије према Србији, а оно у поступцима руских калуђера и руских представника у Старој Србији према овамошњем нашем измученом народу, коме данас Русија не пружа више никакву заштиту. И пошто руски представници у Ст. Србији нису у стању да заштите живот и имовину Срба у пећској нахији, онда бар не би требало ни да излажу Србе опасностима због себичних и ситних рачуна извесне руске калуђерске групе. За ово последње две и по године, Срби у Метохији највише су страдали због руских калуђера у Дечанима.“⁹⁸ Нису биле прошле ни три године откако је секретар посланства у Петрограду уверавао да се узда искључиво у руску потпору и заштиту. Али Спалајковићева русофилија није била сентименталне природе. Јакој Русији, која је била у стању да подржи српске интересе, могао се клањати уз челобитије; Русији која је клецала умео је да чини прекоре.

Најзад је дошао тренутак за растанак с Косовом. Спалајковић је 29. августа предао касу, документе и шифре Настасијевићу⁹⁹, који је, упркос настојањима да буде избачен без болећивости, дочекао да као стари мебл Конзулата види леђа још једном шефу. Када је 2. септембра добио телеграм којим га је Спалајковић обавестио да је примио дужност шефа Конзуларног одељења¹⁰⁰, вицеконзул се вероватно понадао да ће спокојно наставити са скупљањем прашине. Али

⁹⁷ ДСП, II/2/1, 235, 238–239.

⁹⁸ АС, МИД, Конзулат у Приштини. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VIII 1906.

⁹⁹ ДСП, II/2/1, 293–294. Дан раније је сарајевски *Hrvatski dnevnik* писао како се Спалајковић, који је именован за шефа одељења „пропаганде“ београдског Министарства иностраних послова, тобоже „нећка отићи“. („Srbijanski pamfleti i naša vlada“, *Hrvatski dnevnik*, 28. VIII 1906, 1)

¹⁰⁰ АС, МИД, Конзулат у Приштини. М. Спалајковић – Н. Настасијевићу, 2. IX (20. VIII) 1906.

Спалајковић није заборавио службеника српске дипломатије чије су формалне квалификације била четири разреда школе и знање турског језика; проћи ће мање од годину дана и Настасијевић ће у рукама држати решење о пензионисању.

Спалајковићево конзуловање се завршило својеврсним протеривањем, али Пашић свом све ближе сараднику није замерио на бескомпромисности. За разлику од неких претходника, његово лично држање било је готово беспрекорно. Ако и није учинио све што је могао да поправи положај сународника, то није било због недостатка жеље да за тај циљ да све од себе. Последњи српски конзул у Приштини ће забележити да је Спалајковић код косовских Срба „оставио живу успомену“, нарочито на свој смели пут у Пећ, који је муслиманима импоновао, а на који су православни били поносни¹⁰¹. Мирослав Спалајковић је, уздигнуте главе, са Косова отишао с пртљагом у коме су рђаве успомене претезале над лепим. Неке од њих, попут Мирковићеве смрти, сигурно су га притискале, али пред њим су стајали нови задаци и други непријатељ, поред кога ће Турска отићи у други план, а освета и коначни обрачун чекати на искрсавање историјске прилике.

¹⁰¹ М. Милојевић, *Балканска равнотежа*, 130.

Двобој (1906–1911)

Мирослав Спалајковић се почетком септембра 1906. године преселио у, од његовог првог доласка удвостручени, Београд. Тамо је преузео дужност шефа Конзуларног одељења Министарства иностраних послова, које је у говорном језику кратко називано Пропаганда. Назив је био логичан, јер је суштина деловања Одељења била у ширењу српске националне свести у суседним областима Османског царства,¹ али је, концентрисан у речи која је све више добијала рђаву конотацију, допринео да оно у очима иностране јавности, а нарочито аустроугарске штампе, буде сматрано за средиште целокупне великосрпске подземне делатности.

Као шеф Конзуларног одељења Спалајковић није показивао иницијативу, већ је само разрађивао министрове одлуке или преносио добијена обавештења. Томе је доприносио осећај привремености на том положају, јер је формално остао приштински конзул, а у исто време био кандидат за личног секретара краља Петра². Од шефовања Пропагандом Спалајковића су одвлачили и догађаји из приватног живота. Осамдесетогодишњи Јова Спалајковић умро је 10. октобра 1906. у свом Крагујевцу³. Дани његовог угледа били су одавно само болна успомена, а као утеха остао му је понос на оно што су постигла његова деца. Најпоноснији је сигурно био на свог Мирослава, зато што је постао сарадник Пашића, једног из дружине комунаца чији је црвени барјак тридесет година раније хтео да обори у прашину. Испуштени барјак је чекао на нове и радикалније комунце, а шеф Конзуларног одељења је, после одсуства због сахране, одсуствовао због женидбе. У октобру се у Бечу састао с будућим тастом, на кога је оставио добар утисак. Јефтановић је свом

¹ В. Поповић, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Београд 2005, 136; Ј. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, *Споменица Ст. Новаковића*, Београд 1921, 174–177; С. Јовановић, *Моји савременици*, 59–63.

² ДСП, II/2/2, 655. После разлаза с вођом радикала, бивши посланик у Бечу Михаило Вујић је рекао Јовану Жујовићу да је наводно одбио да изврши „недостојну Пашићеву поруку“ и пита аустроугарског министра иностраних послова има ли нешто против именовања Спалајковића за краљевог секретара. (Ј. Жујовић, *Дневник*, I, приредио Д. Годоровић, Београд 1986, 139) Страна штампа је, међутим, још у августу писала да је краљ тај који оклева због скрупула према Аустро-Угарској, у којој су Спалајковића већ почели да оптужују за пропаганду у Босни и Херцеговини. („Dérêches télégraphiques“, *Le Temps*, 18. VIII 1906, 1)

³ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. Умрлица Ј. Спалајковића; Збирка матичних књига – Црква Крагујевац. Књига умрлих за 1906.

мостарском пандану Војиславу Шоли, који му је претходно хвалио Спалајковића, писао да га је сасвим тачно оценио.⁴

Вративши се средином новембра у Београд из Женева, где је отпутовао са министром финансија Пачуом ради закључивања зајма за набавку топова,⁵ Спалајковић је затражио једномесечно одсуство ради венчања и других „личних послова“.⁶ Венчање попут његовог морало је бити пажљиво припремљено. Беч очигледно није био случајно изабран, и то не само зато што се у њему Драгица школовала; у Сарајеву би свадба изазвала нежељено узбуђење, а у Београду би деловала као провокација. Припреме за венчање су, услед жалости због смрти старог Спалајковића, у Србији прошле тихо, али је у Сарајеву било бучно. На испраћају на железничкој станици, према писању *Српске ријечи*, „показали су Срби Сарајлије, колико цијене свог одличног првака и његову омиљену породицу“. Њих је испратило четрдесетак кола „најугледнијих српских породица“, неколико стотина људи, песма и „српско коло уз пратњу србијанских свирача“. А када је воз кренуо, писао је слаткоречиви новинар, „поздрављању и бурном клицању није било краја“.⁷ Венчање Мирослава Спалајковића и Драгице Јефтановић обављено је 25. новембра 1906. године у српској православној цркви у Бечу. Њему је присуствовала готово читава породица Јефтановић и сви ближи породични пријатељи, међу којима и многи од Глигоријевих политичких сарадника, а Спалајковићев кум био је посланик у Паризу Миленко Веснић.⁸ После венчања младенци су провели неколико дана у Бечу, уживајући у његовим лепотама.⁹

Ако су Јефтановића присталице на свадбу испратиле с одавањем почести, другачија је била реакција његових политичких непријатеља, како отворених, тако и оних у редовима српског националног покрета, у којем је опозиција према старим

⁴ *Grosserbische Umtriebe*, 108.

⁵ ДСП, II/2/2, 653; Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 267–270.

⁶ АС, МИД-ПО, 1906, ф. VI, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) XI 1906.

⁷ „Венчање“, *Политика*, 11. [24.] XI 1906, 3; „Српски сватови“, *Српска ријеч*, 10. (23) XI 1906, 2.

⁸ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 16–17; 21. XII 1909, 10; *Grosserbische Umtriebe*, 108.

⁹ Драгица Спалајковић ће се пола века касније сетити како су у бечкој опери гледали Мајерберове *Хугеноте*: „Мир[ослав] ми је објашњавао сваки чин. Отварао ми је очи на све љепоте и развио у мени још више вољу за музиком. Ја сам тек последице удаје ишла тада први пут у оперу. За мене је то био читав догађај. [...] Раскошно освјетљена сала опере, елегантна публика, првокласни оркестар и пјевачи; мени је то изгледало као бајка. Како смо тада били срећни и како смо гледали на свијет као да нам је све припадало.“ (ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 29. IX 1956)

вођама све више јачала. „Па Јефтановић се сродио са шефом српске пропаганде, што не би смјело бити, ако се хоће да избјегне правдање да се Србија не мијеша у наше ствари и да нас Хрвати и влада не сумњиче тиме, као што је бискупов Дневник и писао ’о једној политичкој свадби’“, жалио се уредник *Босанске виле* Кашиковић Пашићу на Спалајковићевог таста, као и на главног повереника српске владе за Босну и Херцеговину Емила Гаврилу. „Ма гдје на другом мјесту да је тај човјек не би било зазорно, али на томе мјесту, па одмах пада сумња на све народне послове. Па Јефтановић увијек нам привлачи људе са стране код наших честитих и дичних синова. Он нам је наметнуо Гаврилу, који је у стању завадити два ока у глави и који Јефтановића у свему на зло навраћа [...]. Тај Гаврила, то је зао дух Босне, а плаћен је, на радост, отуда.“¹⁰ Али Пашић није мислио тако. Без његовог, макар и прећутног, пристанка Спалајковићево венчање не би се догодило.

У Конзуларном одељењу Спалајковић је оставио секретара Панту Гавриловића и писара Тихомира Поповића. Обојица су били приврженији бившем шефу, од кога су тражили мишљење о актуелним питањима. Спалајковићеви „чести излети“ су Гавриловића учинили стварним руководиоцем Одељења и он је писао Јовановићу Пижону да нови шеф, вративши се из Женева, „није хтео с топовског питања прелазити на македонско [...] јер ће кроз два дана у Беч да се жени“: „Шеф кад је овде, не показује воље да улази у послове. До сада није написао ни пола странице да као успомена остане. Ја не знам да ли је и сам на чисто са тим шта хоће.“ Спалајковић и његови подређени нису се добро слагали ни због различитог односа према митрополиту Нићифору; чувши за вест о наводном атентату на владику, Гавриловић је жалио што „ђаво није погођен“.¹¹ А Спалајковић је посланику у Цариграду Јакову Ненадовићу писао да му је у канцеларији „горе него у паклу“: „У овоме одељењу где сам, дуго се времена само помишљало на то како ће појединим лицима да се чине пакости, да се омета и спречава њихов рад, а не да се утиру велики путеви који воде народном ослобођењу и уједињењу.“¹²

¹⁰ АЈ, Збирка Никола Пашић (134), ф. 2. Н. Кашиковић – Н. Пашићу, 26. (13) XII 1906.

¹¹ ДСП, II/2/2, 611–613, 652–656, 776–778.

¹² АС, Лични фонд Јакова Ненадовића (даље: ЈН), 37. М. Спалајковић – Ј. Ненадовићу, 27. (14) V 1907. Спалајковића је „грозно разљутило“ писмо скопског конзула Љубомира Михаиловића, који му се, управо у тренутку када су му одобравана знатна новчана средства, оштро пожалио на недовољну подршку Министарства. (ДСП, II/2/2, 653)

И на новом положају Спалајковић се бавио косовским питањима. Када је у септембру Хилми-паша посетио Косово, тражио је да се организују делегације локалних Срба које ће се жалити на насиља и злоупотребе приликом наплате пореза.¹³ Наставио је да подржава пренос оружја,¹⁴ а нешто мање доследности показивао је приликом пребацивања чета, па је Ракић приметио да бивши приштински конзул „који је енергично био против овога пута, данас као шеф Консуларног одељења налази да чете могу без опасности пролазити кроз гњиланску казу“.¹⁵ Ипак, оцена је била претерана. Спалајковић је из Београда, одакле је морао да више води рачуна о македонским питањима, био попустљивији према пребацивању четника него из Приштине, али је крајем 1907. године наредио да се строго пази да се нико не шаље преко Гњиланске казе.¹⁶ Највише га је, и даље, раздраживало Дечанско питање. Мада је сместа увидео недостојност идеје (којој је у једном тренутку био наклоњен бескрупулозни рашко-призренски митрополит) да се Албанцима плати да истерају Русе из манастира и слао упутства да се поступа „врло обазриво“,¹⁷ апсурдни спор га је довео до крајње тачке одклона од Русије. „Ономад сам телеграфисао у Петроград и тражио да се пошљу нарочита упутства Зиновјеву, како би Вас што јаче помогао у овој акцији“, писао је поводом спора око Велешко-дебарске митрополије Ненадовићу. „Замислите шта нам је одговорено! Изволски обећао послати та упутства, али тражи да се што пре реши дечанско питање! Брука и срамота! Русија као да је плънула на свој образ! Овако ситничарство не би ваљда ни Грчка, у најбеднијем моменту своје политике, показала. Руси показују да немају ни мозга ни стида, кад се оволико ангажују за оне лопове и последње пробисвете у Дечанима. Срамота за руске консуле у Старој Србији, срамота за Зиновјева, срамота за Изволског и Губастова!“¹⁸

Дужност шефа Конзуларног одељења подразумевала је надзор над Централним одбором Српске одбране, организације која је управљала убацивањем четничких одреда у Македонију ради супростављања бугарским акцијама и

¹³ Исто, 371.

¹⁴ Исто, 675–677. Поред тога, Спалајковић је учествовао и у наоружавању Срба у новопазарској области. (ДСП, II/3/1, 247)

¹⁵ М. Ракић, *Конзулска писма*, 123; ДСП, II/3/2, 929–930.

¹⁶ Исто, II/Дод. 3, 471.

¹⁷ Исто, II/3/1, 493.

¹⁸ АС, ЈН, 37. М. Спалајковић – Ј. Ненадовићу, 27. (14) V 1907.

ширења зоне српског утицаја,¹⁹ па је Спалајковић одржавао преписку с члановима Централног одбора и извршним одборима на терену.²⁰ Четнички успеси изазивали су ратоборну галаму у Софији, због које је априла 1907. године у Министарству иностраних послова завладала краткотрајна паника. Велике силе су биле замољене да спрече рат, а у Македонији су прекинуте акције које би могле да изазову Бугарску. Тврдећи да су Бугари „изгубили главу“ кад „прибегавају најгорим авантурама“ против мирне Србије, Спалајковић је известио Ненадовића да вест о претњи потиче „из најпоузданијег извора“. Али у европским престоницама српски корак је дочекан с равнодушним чуђењем.²¹

Истовремено је оживело питање довођење Србина на место велешко-дебарског митрополита, Грка Поликарпа. Спалајковић је слао телеграме да се енергично дејствује у корист тог захтева, али је ствар била решена супротно српским жељама.²² Он је за неуспех кривио Јовановића Пижона, битољског конзула Светислава Станојевића и још понеког: „У Скопљу стоји још и горе. Ниједне моје наредбе нису хтели извршити. Оваквих ствари нигде у свету нема. Огорчен сам и декуражиран. [...] Поликарп је најгаднији Грк, који нам је подвалио на целој линији [...]. Наш битољски консул испао је прави блесан, јер ништа није могао на време сазнати и извршити.“²³ Због тога је јавно говорио да ће сменити Станојевића,²⁴ до чега је дошло приликом јулског размештаја, када је унапређен писар битољског конзулата Сава Томић, кога је веома ценио²⁵. Нови указ је био врло значајан и за Спалајковића јер је њиме, 12. јула 1907. године, постављен за начелника III класе Министарства иностраних послова.²⁶

¹⁹ У. Шешум, „Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908: теренска организација“, *Српске студије*, 2 (2011), 243–246; Г. Тодоровски, „Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија“, *Гласник на Институтот за национална историја*, 1 (1968), 182–191.

²⁰ ДСП, II/Дод. 3, *passim*.

²¹ Исто, II/3/2, 844–5, *passim*; АС, ЈН, 37. М. Спалајковић – Ј. Ненадовићу, 30. (17) IV 1907.

²² ДСП, II/3/2, 848, *passim*. Још од августа 1906, када се први пут сазнало за могућност Поликарпове оставке, Спалајковић је истицао да свим силама треба настојати да се Србин постави за митрополита или барем администратора митрополије. (Исто, II/2/1, 301, 313–314, 403–404)

²³ АС, ЈН, 37. М. Спалајковић – Ј. Ненадовићу, 27. (14) V 1907.

²⁴ ДСП, II/2/2, 611.

²⁵ АСАНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13.484/1.205-2. М. Спалајковић – Ј. Цвијићу, 21. (8) V 1907.

²⁶ АЈ-334-ПО-192. Персонални досије М. Спалајковића; „Дневне вести“, *Политика*, 28. VI [11. VII] 1907, 2; „Дневне новости“, *Самоуправа*, 29. VI [12. VII] 1907, 2. Спалајковић је од марта био

Успон Мирослава Спалајковића за првих седам година дипломатске службе био је муњевит. Како је Политичко одељење било главно одељење Министарства иностраних послова, његов начелник је сматран за начелника Министарства, а на француском је имао звање генералног секретара. У административном погледу, начелник је био други човек Министарства; готово сви извештаји пролазили су кроз његове руке и он је био најближи министров сарадник. Једна од његових главних дужности било је одржавање односа с представницима великих сила у Београду. То за Мирослава Спалајковића неће увек бити лак задатак, нарочито зато што је четири дана уочи његовог именовања у Београд стигао нови аустроугарски посланик, гроф Јанош Форгач²⁷. Мада годину дана млађи од Спалајковића, Форгач је имао више искуства у дипломатији. „Висок, сув као хрт, нешто повијених плећа, са ситним жмиркавим очима, са малом главом и повеликим и дужим обореним носем“, портретисаће његову појаву Јовановић Пижон, који га је упознао као отправника послова у Софији. „Његов манир према малим дипломатама намерно крут, према великим и нешто натурајући се, према женскињу инсинуантно пријатељски. Говорећи кроз нос с очима које као да се плаше светлости, остављао је непријатан утисак. [...] Дошао је у Софију са гласом лукава човека.“²⁸ Охоли племић и мађарски националиста,²⁹ Форгач је допутовао с презиром према српским плебејцима и непријатељством према политичким идејама и покретима који су угрожавали мађарску хегемонију у источном делу Хабсбуршке монархије, нарочито према Хрватско-српској коалицији и њеним вођама.³⁰

вршилац дужности начелника Министарства. (АС, МИД-ПО, 1907, ф. VI, д. III. Наредба Н. Пашића од 25. (12) III 1907)

²⁷ „Дневне вести“, *Политика*, 25. VI [8. VII] 1907, 2; „Дневне новости“, *Самоуправа*, 26. VI [9. VII] 1907, 2.

²⁸ AJ-80-44. Ј. Јовановић, *Граф Форгач*. И међу Бугарима је владало уверење да је Форгач лукави интригант. (S. Pétróff, *Trente ans à la Cour de Bulgarie 1887–1918*, Paris 1927, 70)

²⁹ „Гроф Форгач је мађарски империјалиста који обично говори о Србији као о ’неприродном цветју’ коме је суђено да увене под притиском суседне империјалне расе“, писао је почетком 1908. године француски посланик у Београду. (Ministère des Affaires Étrangères – Archives diplomatiques (даље: MAE AD), Nouvelle série, Serbie, v. 30. Ј. Деко – С. Пишону, 6. II 1908)

³⁰ L. Bittner, „Graf Johann Forgách“, *Berliner Monatshefte*, 11 (1935), 950–959; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad: die Hintergründe des Dramas von Sarajevo*, Wien 1975, 185, passim; H. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique et vers la première guerre mondiale*, Istanbul 1950, 13–14; A. Dumaine, *La dernière ambassade de France en Autriche: notes et souvenirs*, Paris 1921, 87–89; N. Schebeko, *Souvenirs: essai historique sur les origines de la guerre de 1914*, Paris 1936, 113.

На тастов позив, Спалајковић је крајем септембра отпутовао да са супругом проведе једномесечно одсуство у Сарајеву. То му је, заправо, био други боравак у главном граду Босне, који је почетком године накратко посетио због изненадне таштине смрти. Разменивши куртоазне посете с представницима аустроугарске управе, Спалајковић се кретао у породичном кругу и виђао са пријатељима куће Јефтановића, нарочито с Глигоријевим блиским сарадником Ристом Хаџи Дамјановићем и Емилом Гаврилом, који ће касније, између осталог и због тога, бити протеран из Босне и Херцеговине. Поред њих, разговарао је с Миланом Сршкићем, представником млађе генерације и једним од утемељивача Српске народне организације. Спалајковићев боравак у Сарајеву привукао је пажњу Земаљске владе и њених конфидената. Они су у извештајима, за које су чиновници владе признавали да нису поткрепљени доказима, тврдили да је Спалајковић донео знатну суму новца из српског диспозиционог фонда за културно друштво Просвјету, као и да је утицао на деловање Српске народне организације и уређивање *Српске ријечи*, у којој је објавио чланак у похвалу Пашићеве политике. Упркос пажњи придаваној тим непровереним извештајима, општи закључак Земаљске владе био је да Спалајковићево задржавање у Сарајеву и два једнодневна излета у унутрашњост нису дали повода „за посебна опажања“.³¹

Крај године обележила је Бомбашка афера, која је односе Србије и Црне Горе довела до најниже тачке.³² Пошто је полиција код црногорских студената пристиглих из Србије нашла бомбе произведене у крагујевачкој војној фабрици које су вероватно биле намењене кнезу Николи, Цетиње је од Београда затражило изручење осумњичених. Пашић је крајем новембра Спалајковићу поверио израду реферата о томе. Он га је написао у духу одбацивања црногорског захтева, после чега му је Пашић поверио спровођење својих даљих наредби и координацију с

³¹ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914: diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äußern* (даље: ÖUA), bearbeitet von L. Bittner und H. Uebersberger, Bd. II, Wien-Leipzig 1930, 288–289; *Grosserbische Umtriebe*, 112–113; „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 16–17; 21. XII 1909, 10; „Depesche des Sektionschefs Spalajkovic“, *Neue Freie Presse*, 22. XII 1909, 12; „Јека и одјека. Изјава друштва 'Просвјета'“, *Српска ријеч*, 9. (22) XII 1909, 2.

³² *Историја српског народа*, VI/1, 229–231.

Министарством унутрашњих послова.³³ До кулминације афере дошло је на Цетињском процесу јуна 1908, када се, као кључни сведок, појавио аустроугарски провокатор Ђорђе Настић, који је за заверу оптужио организацију Словенски југ, особе блиске двору и престолонаследника Ђорђа.³⁴ Настић је недуго потом објавио брошуру *Finale*, у којој је оптуживао Србију и српске политичаре у Хрватској за револуционарну делатност и тврдио да је Бомбашка афера настала из припрема за општу револуцију Јужних Словена. Указао је и на извесног Милоја Гојаковића, с којим је наводно лично правио цетињске бомбе, као повереника Мирослава Спалајковића.³⁵ Мада Настић није изнео доказе, аустроугарске власти су сматрале да већ имају довољно разлога за хапшење осумњичених Срба из Хрватске и припрему велеиздајничког процеса против њих.³⁶ А Форгач је после првих хапшења у Беч проследио преписе – заправо, тенденциозне фалсификате – неколико Спалајковићевих писама вођама Хрватско-српске коалиције.³⁷

Машта доушника ће и убудуће доводити у завереничку везу Мирослава Спалајковића и Ђорђа Карађорђевића, а између њих је и у стварности постојала блискост. Начелник Министарства иностраних послова често је, сам или у друштву председника скупштине Љубомира Јовановића, посећивао престолонаследника;

³³ АС, МИД-ПО, ф. VI, д. II. Реферат М. Спалајковића о екстрадицији осумњичених лица Црној Гори, 29. (16) XI 1907; Белешка Н. Пашића од 1. XII (18. XI) 1907.

³⁴ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 135–139. Спалајковић је на једном циркулару састављеном поводом тих оптужби дописао да је „ту клевету [...] учинио најпроблематичнији и најобскурнији сведок у том жалосном процесу, неки Ђорђе Настић из Сарајева, познат целом Српству као туђ агенат и шпијун“. Руски посланик је после повлачења српског посланика са Цетиња покушао да, путем личног писма Спалајковићу, посредује у обнови пријатељских односа, али му је учтиво одговорено да се последице скандала не могу изгладити ако не буде смењен председник црногорске владе или се она званично не извини. (АС, МИД-ПО, 1908, ф. X, д. VI. В. Сергејев – М. Спалајковићу, 29. (16) VI 1908; ДСП, III/2/1, 356–357)

³⁵ G. Nastitsch, *Finale...*, Budapest 1908, 29, 38. Земаљска влада Босне и Херцеговине је такође у први мах придала важност Настићевим оптужбама и тврдила да се у везу са њима мора довести чињеница да је Спалајковић „управо у критично време“ боравио у Босни. (ÖUA, I, 71)

³⁶ *Историја српског народа*, VI/1, 459–461; В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 489–523. Поучен искуством са Настићем, Спалајковић је захтевао одлучне превентивне мере против лица за која се сумњало да су аустроугарски агенти. Тако је, добивши обавештења да је Милан Радивојевић из Вуковара, који је као „шпијун бана Рауха“ дошао у Београд „да прикупи важне доказе за претрес оптужених Срба у Загребу“, осуђен на двадесет дана затвора „због неких швиндлераја“, тражио од полиције да он под било каквим изговором буде задржан „и после издржане казне, све док се парница не оконча“. (АС, МИД-ПО, 1909, ф. I, д. I. Белешка М. Спалајковића од 26. (13) I 1909) Када је српска влада јула 1909. у *Самоуправи* објавила коминике којим је осуђен процес у Загребу, аустроугарски отправник послова је известио Балплац да неки језички обрти наговештавају Миловановића и Спалајковића као ауторе. А посланику у Бечу Симићу је било речено да се ради о мржњом испуњеном нападу на Монархију. (ÖUA, II, 403–404, 425–426)

³⁷ M. Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, *Istorija XX veka*, 3 (1962), 228–230.

још чешће су се налазили у двору или испред њега и Београђани су, на кратком путу до његовог стана у Крунској улици, могли да виде мршаваг младића, који је једног дана требало да буде њихов краљ, у живом разговору са доста старијим и попуњенијим дипломатом упечатљиве фризуре.³⁸ Њихово пријатељство није било неискрено, иако ће новине чинити алузије на „чиновничко-политичког штребера, коме је био циљ, да на рачун принца Ђорђа осигура што боље своју каријеру“.³⁹ Временом је, међутим, постајало све јасније да старији син краља Петра није само неприлагођени и невоспитани дечак, већ душевно болесна особа склона насиљу и наступима хипохондрије и параноје.⁴⁰ Та чињеница омогућиће млађем брату да постепено заузме његове положаје, укључујући и оне у штреберским срцима.

Како је Аустро-Угарска почетком 1908. године најавила изградњу Санџачке железнице, Пашић је хтео да оживљавањем српског пројекта Јадранске железнице подстакне отпор Русије, Француске, Велике Британије и Италије том плану.⁴¹ Спалајковић је о железницама расправљао с руским послаником Василијем Сергејевом и секретаром посланства Борисом Јеврејиновом,⁴² француским послаником Леоном Декоом,⁴³ као и британским послаником Џејмсом Вајтхедом.⁴⁴ С аустроугарским и немачким послаником начелник је био много уздржанији. Са Форгачем је могао да расправља о пограничном инциденту или да га моли да далматинска жандармерија прекине с надзирањем Јована Цвијића,⁴⁵ али у отворене политичке разговоре нису улазили.

³⁸ АС, Фонд Дворске канцеларије (даље: ДК), ф. VI, р. 4. *Дневник занимања Његовог Краљевског Височанства Престолонаследника Ђорђа за 1908. годину*, passim.

³⁹ „Принц Ђорђе и партије. II“, *Штампа*, 26. VIII [8. IX] 1909, 1.

⁴⁰ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, 289–298; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, Београд 2002, 11–36.

⁴¹ М. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes*, I, Paris 1937, 123–140; Д. Ђорђевић, *Царински рат*, 521–528; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 99–130; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 385–407.

⁴² АС, МИД-ПО, 1908, ф. V, д. I. В. Сергејев – М. Спалајковићу, 28. (15) 1908; ф. V, д. II. В. Сергејев – М. Спалајковићу, 9. III (25. II) 1908; ДСП, III/1/2, 1135–1136; *Rusija i Aneksiona kriza 1908–1909*, prigradio В. Pavićević, Titograd 1984, 312–313.

⁴³ *Documents diplomatiques français 1871–1914* (даље: DDF), 2e Série (1901–1911), Т. XI, Paris 1950, 485–486.

⁴⁴ Public Record Office (даље: PRO), FO 371/520. Ц. Вајтхед – Е. Греју, 8. VII 1908. (АС, Збирка микрофилмова).

⁴⁵ АС, МИД-ПО, 1908, ф. VII, д. IX. Ј. Форгач – М. Спалајковићу, 10. VII (28. VI) 1908; М. Спалајковић – Ј. Форгачу, 10. VII (28. VI) 1908; ф. XIII, д. I. М. Спалајковић – Ј. Цвијићу, 24. (11) VI 1908.

После мајских избора наметала се коалиција између радикала и самосталаца по цену искључивања Пашића из нове владе,⁴⁶ па је Спалајковић већ крајем јуна знао да ће нови министар иностраних послова бити Милован Миловановић.⁴⁷ Уочи образовања нове владе од Пашића је, тврдећи да му „лични разлози“ налажу да се што пре удаљи из Београда, затражио премештај или уважавање оставке на државну службу. Председник владе је одбио оба захтева и забележио да је, после разговора с начелником, увидео да су им „узроци и побуде неосновани“.⁴⁸ Побуде су могле да буду невољност за рад под новим министром или просто жеља за унапређењем, али је Никола Пашић сматрао да на важном месту, на коме га је замењивао прикривени политички супарник, треба да задржи одану особу.

Тако је отпочео заједнички рад Милована Миловановића и Мирослава Спалајковића у Министарству иностраних послова. С новим министром начелник је био познаник из студентских дана; док се Пашићу, од кога га је раздвајало готово четврт века, обраћао са Ви не очекујући реципроцитет, са свега шест година старијим Миловановићем Спалајковић је био на ти. Ипак, до хармоније двојице Паризлија није дошло. Две личности су се сувише разликовале. Обојица снажне интелигенције, али сасвим различитог темперамента, један склон прагматичном комбинаторисању, други спекулисању у трансцеденталном: док је Миловановић празне листове хартије обично попуњавао анализама својих прошлих и будућих политичких поступака, Спалајковић је на њима решавао бескрајне низове једначина које је сам себи задавао. У времену и месту на коме су живели, обојица су, готово нужно, били националисти. Али је старији то био главом, разблажујући национализам космополитизмом и индивидуализмом, а млађи срцем и стомаком, упијајући га све до коштане сржи свог идеолошког организма. Нарочито у првим годинама сарадње, када ће министар у начелнику осећати Пашићевог – а потом и још нечијег – контролора,⁴⁹ обојица ће знати да прогунђају нешто један против другог. Упркос томе, умели су складно да функционишу. У своје разрађене

⁴⁶ *Историја српског народа*, VI/1, 161; О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, 359–362.

⁴⁷ PRO, FO 371/520. Ц. Вајтхед – Е. Греју, 25. VI 1908.

⁴⁸ АС, МИД-ПО, 1908, ф. XI, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. VII (24. VI) 1908.

⁴⁹ Миловановић је наводно говорио да је Пашић поставио Спалајковића да га „шпијунише“. (Ј. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Београд 2015, 616)

комбинације, Балачко је знао да урачуна интелигенцију, речитост и ентузијазам Витеза од Месеца, које је вештим рукама требало испрати из песка и уградити у значајну ствар. И највеће достигнуће њихових живота биће дипломатски подухват у коме ће обојица свим умом и срцем заједнички учествовати.⁵⁰

У јулу је у Османском царству избила Младотурска револуција, која је изменила изгледе за будућност Балканског полуострва. У Србију су током лета са разних страна допирали гласови о могућности да Аустро-Угарска ускоро изврши анексију Босне и Херцеговине. Док је Спалајковић проводио уобичајени летњи одмор у бањи,⁵¹ дипломатске припреме аустроугарског министра иностраних послова Ерентала привођене су крају; он и његов руски колега Извољског постигли су привидан договор у замку Бухлау у Моравској.⁵² Још раније, Извољски је у Карлсбаду обавестио Миловановића о неминовности анексије.⁵³ „Од тога времена“, сећаће се Спалајковић, „он је са зебњом очекивао вести о свршеном чину, имајући ипак наде да ће се планови Беча моћи каквом јачом пресијом споља осујетити.“⁵⁴ Крајем септембра руски отправник послова је јавио да Миловановић очекује проглашење бугарске независности, за чиме би уследила анексија Босне и Херцеговине. Јеврејини се чинило да српска влада нема спреман одговор, иако се начелнику Министарства иностраних послова пред њим отела „фраза о мобилизацији“: „Али знајући добро слабост г. Спалајковића ка заносима, нарочито у свему што се односи на Босну, ја тој фрази не придајем нарочити значај.“⁵⁵

⁵⁰ Контраст између шефа српске дипломатије и његовог помоћника лако је уочио дипломатски кор. Секретар турског посланства Норадунгијан ће у мемоарима записати да је Миловановић, као разборит човек и префињен дипломата „мирног темперамента, увек насмејан и љубазан са сваким, прекрасно знао да штеди осетљивости и бави се најтрновитијим пословима а да притом не поломи стакла“: „Насупрот томе, г. Спалајковић [...] је био млад, бриљантан и веома интелигентан, али је, превише ватрен, стављао све наде у моћну помоћ Свете Русије и читавом душом презирао све што је било аустријско, па чак и немачко.“ (Н. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique*, 13) А Спалајковић ће заборавити све што је некада замерао Миловановићу и од срца му признати да је био један од „најумнијих политичких људи“ у Србији и поседовао велику проицљивост „која је увек одликовала његову интуитивну памет“ (М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, *Политика*, 6–9. I 1939, 3)

⁵¹ АС, МИД-ПО, ф. XI, д. 5. М. Спалајковић – М. Миловановићу, 14. (1) VIII 1908; „Дипломатске вести“, *Политика*, 5. [18.] IX 1908, 2.

⁵² М. Nintchitch, *La crise bosniaque*, I, 215–251; В. Е. Schmitt, *The annexation of Bosnia 1908–1909*, New York 1970, 19–29.

⁵³ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 89–92; М. Nintchitch, *La crise bosniaque*, I, 213–215.

⁵⁴ М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, 3.

⁵⁵ *Rusija i Aneksiona kriza*, 444–445.

Коначно, 6. октобра 1908. десило се неизбежно. Неколико дана уочи анексије, Миловановић је почео да припрема најнужније мере за противдејство. Пошто му је бригу задавала могућност немира у Босни и Херцеговини, Драгици Спалајковић је саопштио усмене поруке за њеног оца и она је сместа отпутовала у Сарајево.⁵⁶ Припремајући дипломатску акцију код великих сила, Миловановић је решио да покрене јавно мњење у Србији. Ради тога, он и Спалајковић су на разговор позвали сарадника *Политике* Јована Дучића, који ће се сећати да је у ваздуху Миловановићевог кабинета било „одиста нечег очајног“.⁵⁷ Када се сазнало за анексију, очајање се излило на улице Београда. С прозора Министарства иностраних послова Спалајковић је посматрао бучну омладину и Бранислава Нушића на белом коњу, праћене узвимама: „Доле Аустрија!“⁵⁸ Маса је у први мах Миловановићу под тим прозорима певала „Не бој нам се, сиви тићу“, а затим их је, сазнавши за његову компензациону политику, разлупала каменицама.⁵⁹

Наиме, Миловановић је желео да сву тежину протеста постепено пребаци на захтев за територијалним спајањем Србије и Црне Горе, али је план не само био неостварив, већ га је и мало ко у Србији усвојио.⁶⁰ Спалајковић је Вајтхеду рекао да се плаши исељавања муслимана у Турску, јер би уместо њих, као и уместо православца који би се иселили у Србију или Америку, били насељени Немци и Мађари, чиме би био уништен „хомогени српски карактер становништва Босне и Херцеговине и те области и њихово становништво биле би заувек изгубљене за српску нацију“. Због тога је, известио је британски посланик, сматрао да велике силе треба да услове анексију обавезом да Босна и Херцеговина остану самостална јединица: „Према његовом мишљењу (које је дато сасвим незванично) то би више умирило осећање очајања у Србији изазвано анексијом него ситна исправка граница коју ми је предложио г. Миловановић. На основу чланака у *Самоуправи* и

⁵⁶ М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, 3.

⁵⁷ Ј. Дучић, „Два Рибникара“, *Политика*, 6–8. I 1924, 1–2.

⁵⁸ М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, 3.

⁵⁹ С. Јовановић, *Моји савременици*, 256–257; Ж. Живуловић, *Ненаписани мемоари Милорада Павловића Крпе*, Београд 2004, 177–178.

⁶⁰ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 95–110.

онога што сам приватно чуо претпостављам да су г. Пашић и друге вође старорадикалске већине наклоњене овом гледишту“.⁶¹

Миловановић је ускоро кренуо у обилазак европских престоница, препустивши Петроград Николи Пашићу, а Цариград Стојану Новаковићу. Министарство иностраних послова је званично предао председнику владе Пери Велимировићу, али је, као што је Форгач известио Балплац, „стварни руководилац“ тамо постао Спалајковић⁶². У првим данима Миловановићевог одсуства, начелника су посећивали краљевић Ђорђе и Пашић, кога је опозициона штампа нападала да користи прилику како би давао правац спољној политици.⁶³ Пошто су њих двојица затим отпутовали у Петроград, Министарство се на неко време ослободило присуства неслужбених лица, али је бестактни принц, вративши се у Београд, наставио да посећује начелникову канцеларију.⁶⁴

Повећани утицај начелника Министарства иностраних послова занимао је аустроугарску штампу. Када га је дописник будимпештанског листа подсетио да се у иностранству сматра да води великосрпску пропаганду не базирајући се на

⁶¹ *British documents on the origins of the war 1898–1914* (даље: BD), edited by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. V (*The Near East, the Macedonian problem and the annexation of Bosnia 1903–9*), London 1928, 437–439. Слично мишљење о аутономији за Босну и Херцеговину као гаранцији против денационализације Вајтхеду је недељу дана касније изнео и Пашић. (Исто, 460)

⁶² ÖUA, I, 459.

⁶³ „Место да похита да у Петроград стигне што је могуће пре, [...] г. Пашић је улегао у министарство спољних послова чим се др. Миловановић кренуо на пут, и отуд не избија“, писала је *Штампа*. „Он проводи дане у министровој соби за рад, и њему чиновници иду на рапорт, њему се стављају на расположење посланички извештаји и телеграми, и око њега се врти цело то министарство. Могу представници листова одлазити у то министарство и тражити обавештења, али ће их одбити с врата, јер: ’Ту је г. Пашић!’... ’Г. Пашић се оријентира!’... ’Г. Пашић ради са начелником!’“ („Политичке мистерије“, *Штампа*, 12. [25.] X 1908, 2) А сатирично *Звоно* је превелики ослонац на Русију приписивало деловању „мутавог и туђавог Николе Пашића, који је по одласку Др. Миловановића жарио и палио по министарству“. („Престолонаследник у Русији“, *Звоно*, 13. [26.] X 1908, 1) Спалајковић ће се, пак, сећати како Пашићу „ништа није изгледало апсурдније, него љутити се на догађаје“: „Аустро-Угарска је повредила Берлински уговор, уздрмала мир у Европи, понизила наш народни понос, а нас је опуживала да претимо њеном опстанку. Она је играла улогу вука, коме јагње мути воду... – Ама знаш – рече ми тада г. Пашић, приликом једног разговора о нашим мукама – јесте, што кажеш, то је као она прича о јагњету и курјаку. Али не треба да се љутиш. То је увек тако било. Зато и постоји та прича. Али има, знаш, и она друга, о лаву и лисици...“ (М. Спалајковић, „Господин Пашић: државник – дипломат – философ“, 35; К. Сфорца, *Никола Пашић и уједињење Југословена: ратне и дипломатске успомене*, Београд 1937, 273)

⁶⁴ АС, ДК, ф. VI, р. 4. *Дневник занимања Његовог Краљевског Височанства Престолонаследника Ђорђа за 1908. годину*, passim. *Штампа* је зато иронисала да је Спалајковић „шеф канцеларије престолонаследникове“, док је *Звоно* – које је небројено пута, понекад духовито а чешће варирајући једну те исту досетку експлоатисало навику „Мирноспава Спавајковића“ да касно долази на посао – писало како га краљевић спречава да се тамо испава. („О престолонаследнику“, *Штампа*, 4. [17.] II 1909, 2; „Савремени афоризми“, *Звоно*, 21. III [3. IV] 1909, 1)

Миловановићево мишљење, Спалајковић је протествовао против подметања, али и додао да је понашање Беча јако увредило осећаје српског народа. Све балканске државе, а нарочито препорођена Турска, изјавио је, морају одлучно да устану против гажења Берлинског уговора и продирања Аустро-Угарске на Балкан. На питање да ли се у Београду помишља на диверзије сличне четничким у Македонији, одговорио је да их се не треба бојати јер Србија нема намеру да авантурама излаже опасности Србе у Босни и Херцеговини; ипак, интервју је завршио увијеном претњом, рекавши да би се о офанзиви могло говорити уколико би Србији „незгодне прилике саме утрапиле мач у руке“.⁶⁵

Спалајковић је 26. октобра Вајтхеду прочитао Миловановићев охрабрујући телеграм из Берлина о разговору с Извољским, као и Новаковићев о преговорима у Цариграду; пошто је Турска предлагала војну конвенцију, оптимистички је говорио о могућности коалиције балканских држава, која би укључила Бугарску и представљала баријеру напредовању Аустро-Угарске.⁶⁶ Италијански отправник послова маркиз Негрото је 30. октобра Спалајковићу саопштио да у Бечу и Будимпешти постоји јака струја за рат; слично му је, два дана касније, говорио узнемирени Вајтхед, који је замолио да се Аустро-Угарској не даје повод за напад. Када је исто упозорење поновио Сергејев, начелник је одговорио да ће савет бити послушан, „али да ће рат бити неизбежан онога дана, кад се Аустрија на то буде одлучила“: „Рекао сам још, да је може бити све ово нека дипломатска маневра А[устро]-Угарске да изврши уцену над Русијом и Енглеском, те да би се напустио српски захтев о територијалној накнади и изнудила гаранција да Србија и Црна Гора неће ратовати“. У вези са саопштењима представника пријатељских сила, Спалајковић је написао реферат за Велимировића, у коме је тврдио да Аустро-Угарска „чини пресију“, а можда и „озбиљно помишља на рат“, јер „осећа да за њу наступа неповољан обрт“ због успеха српске дипломатске акције у Лондону, Петрограду и Цариграду: „За А[устро]-Угарску и за интересе Немачке наступила би све већа и већа опасност, ако би се босанско-херцеговачко питање оставило дуго

⁶⁵ „Gespräch mit Sektionschef Spalajkovic“, *Pester Lloyd*, 19. X 1908, 2; „Разговор са г. Спалајковићем“, *Самоуправа*, 7. X [20. X] 1908, 2. Нешто касније, штампа у Србији је тврдила да је уредник сарајевске *Српске ријечи* осуђен на седам месеци затвора само зато што је прештампао тај Спалајковићев интервју. („Телеграми“, *Правда*, 14. I 1909, 3)

⁶⁶ BD, V, 465.

отворено, а бугарско међу тим одвојило и успешно решило, а Србија и Црна Гора остале при свом данашњем држању. Стога Аустрија не сме дуже чекати, јер може пропустити моменат.“ У закључку реферата предложио је низ дефанзивних мера ради избегавања аустроугарског препада, али је имао и резервну тактику: „Ако нам Аустрија објави рат, онда га пренети одмах у Босну и Херцеговину и извести план оних који су у Србији још од првог дана анексије били за рат.“⁶⁷

На тајној седници Народне скупштине 3. новембра, Мирослав Спалајковић је обавестио посланике о дипломатским корацима предузетим од Миловановићевог одласка и изложио програм Владе у три тачке: „1.) Настати да се анексија Б[осне] и Х[ерцеговине] спречи и постигне другачије решење тога питања; 2.) Ако не буде могућно спречити анексију, онда захтевати с највећом енергијом територијалну накнаду за Србију и Црну Гору [...]; 3.) Ако и то не буде могућно, онда дејствовати код пријатељских Великих Сила, нарочито код Русије, да се конференција одложи и питање остави отворено.“ Као дипломатске успехе Спалајковић је навео обнову односа са Црном Гором, повољан пријем Новаковића у Цариграду, Миловановића у Лондону и, нарочито, Пашића и престолонаследника у Петрограду. Ипак, упозорио је посланике да је још „далеко од дефинитивног успеха“ и да „вести добивене с најмеродавнијих страна“ указују на опасност напада на Србију: „Стога је у овом тренутку за нас од највећег значаја избегавати све што би могло Аустро-Угарској дати повод за такав напад, спречавати провокације и ничим не отежавати даљи рад у нашу корист од стране пријатељских Великих Сила.“⁶⁸

Француски, британски и руски посланик, као и италијански отправник послова, позвани су 6. новембра на састанак с Велимировићем, министром просвете Андром Николићем и Спалајковићем. Када је Вајтхед, после Николићевог истицања да се чини све како би се избегле провокације, указао на опасност од преласка чета у Босну, Спалајковић је одговорио да је граница строго чувана, али

⁶⁷ АС, МИД-ПО, 1908, ф. II, д. III. Реферат М. Спалајковића П. Велимировићу, 1. XI (19. X) 1908. Сутрадан су Спалајковића, један за другим, посетили дипломатски представници Француске, Италије и Немачке и замолили га за највећу могућу обазривост према Аустро-Угарској. (ДСП, III/3, 416) Ти кораци великих сила били су усаглашени, а иницијатива за њих потекла је са италијанске стране. (В. Е. Schmitt, *The annexation of Bosnia*, 73)

⁶⁸ АС, МИД-ПО, 1908, ф. II, д. III. *Извештај о експозе-у г. Др М. Спалајковића, начелника Мин. Иностр. Дела, у тајној седници Нар. Скупштине*, 3. XI (21. X) 1908.

да би аустроугарски агенти могли да образују лажне чете.⁶⁹ Са начелником је повремено морао да разговара и Форгач, који је знао за његове блиске везе с новинаром *Политике* Јованом Тановићем. Спалајковић ће се сећати како је, након што му се аустроугарски посланик једном приликом пожалио на писање тог листа, истакао да би Србија, прихватајући наметнуту борбу, ризиковала „ништа или врло мало“, док би Аустро-Угарска „изазивањем рата ставила на коцку и саму своју егзистенцију“: „На ово ми је Форгач одговорио мало јетко, да је Аустро-Угарска велика сила и да она ни у ком случају ништа не ризикује.“⁷⁰

Пошто је Аустро-Угарска упозорила остале велике силе да се Србија и Црна Гора припремају за рат, руска дипломатија је предложила истоветни демарш њихових представника у Београду, којима је остављена одлука о његовом тачном садржају.⁷¹ Секретар руског посланства Јеврејинов је 16. новембра поверљиво обавестио Спалајковића о конференцији посланика у руском посланству, на којој је, како је само немачки посланик Макс фон Ратибор заступао аустроугарско гледиште, решено да се демарш учини „у најблажој форми“. Штавише, руски дипломата је саветовао да српска влада спреми контрадемарш са жалбама на Аустро-Угарску и преда га посланицима.⁷² Два дана потом, петорицу представника сила примили су, сваког појединачно, председник владе Велимировић и начелник Спалајковић. На демарш немачког посланика, који је учињен први, одговорено је да су на граници само слаби војни одреди и да су предузете мере како би се онемогућило образовање и пребацивање чета. „После тог одговора Спалајковић је одржао дугачак говор како би изложио апсолутну коректност Србије према Аустро-Угарској“, известио је Форгач, кога је кнез Ратибор обавестио о свему. „Немачки посланик је то искористио да се, на основу својих материјала, врло оштро изрази и наброји српске ратне припреме и провокације.“ Ратибор је затим са Спалајковићем разменио тако тешке речи да је наставио да се обраћа само Велимировићу, а на крају разговора му је, као и представницима других сила, био предат контрадемарш у коме је, уз жалбе на аустроугарске војне мере и ометање

⁶⁹ VD, V, 486–487.

⁷⁰ „Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридриху и улози 'Политике'“, *Политика*, 28. II 1929, 1.

⁷¹ В. Е. Schmitt, *The annexation of Bosnia*, 73–75; М. Nintchitch, *La crise bosniaque*, II, 45–46.

⁷² ДСП, III/3, 541–542.

српског увоза, изражена нада да ће пријатељски савети великих сила у Бечу спречити даље кршење међународног права. Упркос томе што контрадемарш није званично био намењен Аустро-Угарској, Форгач је писао Еренталу да „бесрамни“ језик који је Србија у њему користила представља „ново тешко изазивање“: „Одговорност за овај документ пада на начелника Спалајковића, чија мржња према нама све више добија психопатски појавни облик и чије би уклањање с руководећег места у Министарству иностраних послова било нужан услов за одржавање нормалних дипломатских односа са Србијом.“⁷³

Миловановић се са пута вратио 25. новембра и Спалајковићу, који га је дочекао на станици и затим му опширно реферисао,⁷⁴ пренео разговоре из Берлина, Париза, Лондона и Рима. „Оно што је у Лондону чуо на њега је оставило тако дубок утисак, да се то одмах осетило и по његовом ставу према ратоборним елементима у нашој Народној скупштини“, сећаће се Спалајковић.⁷⁵ Миловановића је одмах посетио Форгач, како би му се пожалио на Спалајковићево држање и његове везе с *Политиком*. Министар га је саслушао, али, мада је *Политика* нападала и његову политику, начелнику није пребацио ништа.⁷⁶

Након што су Миловановићева и Пашићева мисија биле завршене без много успеха, остали су само Новаковићеви преговори у Цариграду. Спалајковић је још крајем октобра написао реферат о српско-турском војном савезу, као одбрани Балканског полуострва „од претензија и завојевачких циљева“ Аустро-Угарске и

⁷³ ÖUA, I, 459–461; ДСП, III/3, 560–566; *Ottoman diplomatic documents on the origins of World War One* (даље: ODD), II: *The Bosnian annexation crisis*, edited by S. Kunalp and G. Tokay, Istanbul 2009, 106–107; *Rusija i Aneksiona kriza*, 582–584.

⁷⁴ „Долазак г. д-р М. Миловановића“, *Политика*, 13. [26.] XI 1908, 2.

⁷⁵ М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, 3.

⁷⁶ „Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридриховом процесу и улози 'Политике'“, 1. С друге стране, Спалајковића је нападало *Звоно*, најпре сатиричним песмицама („И шта онда жели / Србин кад му спољној / Политици глава / Човек који само / И дрема и спава...“) и пародијама вести, а затим објавивши, не сасвим озбиљним тоном, једну озбиљну вест: „Има већ неколико дана како се говори о једној великој и страшној афери, која се догодила у министарству спољних послова у времену, када је Г. Миловановић био на путу. Благодарехи великој дремљивости начелника тога министарства, Д-р Спалајковића, Србија је због те велике афере, како се тврди, повређена у најбитније интересе. Не износећи за сад ништа даље о овоме, ми чекамо, или да се сви ови гласови демантују, или да Д-р Спалајковић буде сместа најурен из министарства.“ („Једна велика афера“, *Звоно*, 29. XII 1908. [11. I 1909.], 3) Спалајковић је реаговао, пославши у име Министарства допис којим је у потпуности одбацио истинитост вести и затражио исправку. (АС, МИД-ПО, 1908, ф. XII, д. II. Министарство иностраних дела – Уредништву *Звона*, 12. I (30. XII) 1908) *Звоно* није објавило деманти, али није ни, као што је запретило у чланку, ништа више саопштило о тобожњој афери.

почетку „општег балканског савеза, у који би имала да уђе Грчка и Бугарска“. Мада свестан да је Турској савез потребан као дефанзивна мера, сматрао је да ће Србија, којој је „потребан због босанско-херцеговачког питања, и то прво као средство за садашњу дипломатску акцију, а за тим доцније и за евентуалну офанзивну акцију“, успети да га закључи под повољним околностима.⁷⁷ О току цариградских преговора Спалајковић је, надајући се британској подршци, детаљно обавештавао Вајтхеда. Њему, као и Сергејеву, показао је турски нацрт конвенције и српске амандмане, нагласивши да је сам осмислио амандман којим би се Турска и Србија обавезале да не прихвате коначно решење за Босну и Херцеговину без узајамне сагласности. А на Вајтхедову примедбу да би конвенција могла увући Србију у рат с Бугарском, одговорио је да је Влада свесна опасности, али и „спремна да преузме одговорност, пошто би тиме осигурала своју народност у Македонији“.⁷⁸

У Цариграду је убрзо дошло до застоја, пре свега зато што је Турцима, који су главне преговоре водили с Аустро-Угарском, Србија била потребна само ради обезбеђивања од Бугарске и притиска на Беч.⁷⁹ Замоливши за интервенцију британске владе, Спалајковић се пожалио Вајтхеду да су Турци предложили неприхватљив амандман о подели бугарске територије у случају победничког рата,⁸⁰ а Сергејеву је више пута поновио да Србија не може прихватити споразум усмерен против Бугарске, јер се не води „егоистичним циљевима, већ интересима целог Словенства“.⁸¹ Влади је поднео реферат на основу кога су послата даља упутства Новаковићу; у њему је, оценивши турски амандман као компромитујући, тврдио да коначни циљ преговора треба да буде општи балкански савез.⁸² Турци су постајали све уздржанији, али је Спалајковић Вајтхеду, коментаришући предлог којим је обећавана војна помоћ против Аустро-Угарске само ако би у рат ушла још нека велика сила, рекао да би га Србија ипак „радо прихватила, јер се Турска тиме обавезује да се сврста на страну супротну Аустрији у општем европском рату“. Истом приликом, упозорио је да би, уколико би велике силе признале анексију а

⁷⁷ ДСП, III/3, 391–394.

⁷⁸ ВД, V, 492–494.

⁷⁹ Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд 1978, 78, 85–90.

⁸⁰ ВД, V, 496, 506–509.

⁸¹ *Rusija i Aneksiona kriza*, 586.

⁸² ДСП, III/3, 489–491, 517, 538–540; Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића*, 91–94.

Србији понудиле безначајне компензације, Влада морала „или да се суочи с револуцијом у земљи или да објави рат Аустрији, за свој рачун и упркос конвенцији“. „Покушао сам да г. Спалајковићу укажем на лудост таквог правца и рекао да сам сигуран да би српска влада, објаснивши његову узалудност, била у стању да обузда шовинистичке духове у Србији“, известио је Вајтхед. „Али он ме је, настављајући да тврди да су револуција или рат једине алтернативе, уверавао да би Србија могла да подигне устанке у окупираним областима и другим деловима царства, с којима би аустријска влада тешко изашла на крај.“⁸³

Премда није веровао да Србија из преговора с Турском може извући стварне користи, Миловановић је послао Спалајковића у Цариград са инструкцијама да се, уколико не би био прихваћен офанзивни, Порти предложи чисто дефанзивни савез, а у случају новог одбијања – декларација о заједничким интересима и узајамној подршци.⁸⁴ Спалајковић је у турску престоницу стигао 1. децембра и већ сутрадан су се Новаковић, Ненадовић и он састали с великим везиром. Новаковић је Ћамил-паши уручио предлоге за редакцију конвенције, које су њих тројица претходно местимично изменили и ублажили; Спалајковић их је детаљно објаснио, али је велики везир остао хладан. Када је на наредном састанку постало јасно да не пристаје, Новаковић је предложио нову, ублажену редакцију. И она је, међутим, била увијено одбачена, па су Срби, као последњу резерву, предложили општу декларацију, чији је спремљени текст прочитао Спалајковић. Привидно приставши, Турци су декларацију најпре разводњили, а затим решили да је не потпишу, већ само изврше размену нота. Новаковићева мисија се завршила неуспехом и Срби су, после пријема код султана, могли да се спремају за пут.⁸⁵

⁸³ BD, V, 506–509.

⁸⁴ Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића*, 114–115; BD, V, 525; Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (даље: Archivio MAE), *Avvenimenti balcanici*, vol. 732. К. Бароли – Т. Титонију, 6. XII 1908. (АС, Збирка микрофилмова); ÖUA, I, 586–587. „Пашић се већ био вратио из Петрограда и замерао је што нисмо прихватили турски предлог о војној конвенцији против Бугарске“, сећаће се Спалајковић. „Он и Новаковић нагињали су тој политичкој комбинацији. [...] Миловановић је бранио своју политику указујући на труло стање отоманске империје. У једној другарској дискусији са Пашићем рекао је: 'Па и сам знаш, Никола, да је Абдул Хамид једна лешина, а ко се са лешинама везује њега ће и свиње разнети'. Пошто је тада Пашић био ван владе и одговорности, Миловановић је приписивао његове критике већином личним разлозима.“ (М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, 4)

⁸⁵ ДСП, III/3, 680–682, 702–705, 708, 720–722, 725, 729; Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића*, 112–119. Спалајковић ће много година потом насликати карикатурални портрет

Спалајковић се у Београд вратио 13. децембра,⁸⁶ а Форгач је, известивши да је начелник међу младотурцима ширио измишљотине о управи у Босни и Херцеговини и радио на чвршћем повезивању муслиманске и православне опозиције, самоуверено закључио да је све то „само ситно роварење“, коме ће бити „потпуно измакнуто тло под ногама“ чим се Аустро-Угарска споразуме с Турском.⁸⁷ И био је у праву, јер је споразум којим је Османско царство продало последње остатке суверенитета над Босном и Херцеговином српску дипломатију присилио на дефанзиву у почетним месецима 1909. године. Слом политике компензација постао је очигледан, али је Миловановић, после изврсног говора у Скупштини којим је почео да се јавно залаже за аутономију Босне и Херцеговине, сачувао портфељ и наставио да, другим средствима, спроводи своје замисли.⁸⁸

Када је у јануару припреман нови меморандум за велике силе, Пашић је Миловановићу послао писмо којим је желео да одговорност за вероватни неуспех пребаци на политичког ривала; уз згодан изговор, затражио је да му се писмо врати, али је министар начелнику наложио да га најпре препише.⁸⁹ Удвајајући својим крупним, лепим рукописом Пашићеве реченице, Спалајковић се више слагао с идејом да треба показивати зубе (према извештајима аустроугарских агената, он је тобоже и даље подстицао агитацију у Босни и Херцеговини⁹⁰) него с тактиком повлачења. Много година потом, промениће мишљење: „Као одговорни

Абдула Хамида: „У очи мога повратка у Београд, Кјамил нас је позвао да присуствујемо селамлуку у Јилдиском дворцу, и том приликом нас је претставио султану Абдулу Хамиду. Кржљав у телу, са изразитим семитским цртама на испијеном лицу, набељен и нарумењен, султан је седео на дивану и изгледао је као нека мала лутка од порцулана поред импозантне фигуре барона Маршала, немачког амбасадора, који је стајао близу њега.“ (М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, 4)

⁸⁶ „Дипломатске вести“, *Политика*, 1. [14.] XII 1908, 2.

⁸⁷ *ÖUA*, I, 650–651.

⁸⁸ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 118–120. Руски војни изасланик Артамонов сећаће се једне вечере код турског посланика, којој је присуствовала Драгица Спалајковић: „У шаљивом разговору с домаћином она је у мом присуству рекла: 'Ја сам била ваша турска поданица, а ви сте нас продали Аустро-Угарској за 10 франака по глави.' Фуад се насмејао, али то је био кисео смех.“ (V. A. Artamonov, „Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad“, *Berliner Monatshefte*, 7-8 (1938), 587)

⁸⁹ АС, ММ, XXXII. Н. Пашић – М. Миловановићу, 21. (8) I 1909; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 109–110.

⁹⁰ Василију Маклакову, члану руске Думе који је почетком фебруара путовао по Босни, Далмацији и Хрватској, импутирано је да носи писма у којима Спалајковић „својим присталицама и агентима даје инструкције за даље држање“. А један београдски конфидент је достављао да Спалајковић одржава сталне односе са српском и муслиманском народном организацијом и храбри их уверавањима о подршци Русије; при томе је тобоже рачунао на устанак који би увукао Србију у рат и имао „тајни план“ да подстакне Албанце на упад у Босну. (*Grosserbische Umtriebe*, 6–8)

министар за спољну политику, Миловановић је осећао јаче него иједан други члан владе опасност од тога унутарњег врења које је било обузело цео наш народ у свима крајевима. Он је био свестан своје одговорности да мора све учинити, те да се земља што пре извуче из тога вртлога који је неминовно водио катастрофи. Резултат свих његових дипломатских напора мора се за сад ограничити на то, да српски народ што пре преболи рану која му је задата и не остане без вере у будућност. Тако је он резонувао. Скроз реалан политичар, Миловановић је био потпуно на чисто, нарочито после личне посете Паризу и Лондону, да је у том тренутку једини његов задатак: избећи све што би могло компромитовати будуће политичке могућности на Балкану и у Европи, које је он већ јасно назирао. И данас, кад о свему томе размишљам, мене обузима осећај дивљења према том генијалном човеку који је не само предосећао да ће тренутни морални пораз препородити Србију, него да ће њему самом судбина ускоро доделити да положи први камен темељац на коме ће се почети зидати нова Европа.⁹¹

Међутим, припремани меморандум није био завршен у том облику. Иако су Миловановић и Спалајковић у јануару провели цео дан дорађујући га са Сергејевом у руском посланству,⁹² нацрт је из Петрограда био враћен као опасан и изазивачки, па је прерађен у циркуларну ноту намењену пријатељским великим силама.⁹³ Фебруар је у Београду протицао у очајничким покушајима да се питање анексије остави донекле отвореним. Могућност рата, у коме Русија не би била у стању да помогне Србији, утицала је да се образује концентрациона влада на челу с Новаковићем; Пашић је постао министар грађевине, а Миловановић је задржао свој портфељ. Њему је до тада постало сасвим јасно да се анексија мора признати и да за то треба пронаћи што достојанственији начин. Спалајковић се није сасвим слагао с тиме, па је аустроугарски отправник послова са задовољством пренео у Беч наводну Вајтхедову изјаву да „професионални смутљивци, попут начелника Спалајковића који наставља да лансира хушкачке чланке у штампи, морају бити удаљени из Београда“.⁹⁴ После немачког корака у Петрограду, Русија је признала

⁹¹ М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, 3.

⁹² ÖUA, I, 772–773.

⁹³ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 120–121.

⁹⁴ ÖUA, II, 7.

анексију; то је, последњег дана марта учинила и Србија. Криза је била завршена и остало је само да се реше питања која се ње нису непосредно тичала.⁹⁵

Нешто пре тога, од последица пребијања умро је престолонаследников послужитељ. Суочен с нападима штампе и скупштинском интерпелацијом, Ђорђе Карађорђевић је председнику владе 25. марта упутио писмо којим се одрекао права на наслеђе престола. Три дана касније престолонаследник је постао његов брат Александар.⁹⁶ Мада ће краљевић Ђорђе до краја живота тврдити да је одлуку донео својевољно, одмах су почели да круже гласови да му је садржај писма сугерисан. Новине су писале да се у „вароши држи“ да је у његовом конципирању „имао помоћ једног свога пријатеља“: „Веле да је то г. Спалајковић, начелник у министарству спољних послова, који је протеже престолонаследника Ђорђа и у чијој је канцеларији овај проводио у последње време читаве дане. Други не верују у ту верзију налазећи да г. Спалајковић, већ из свога личног рачуна, полагајући своје наде на престолонаследника, не би саветовао престолонаследника да абдицира.“ Касније ће се све више ширити верзија о саветнику. У тој улози спомињано је више лица, али најчешће Спалајковић, коме је чак приписивано да је свесно обмануо престолонаследника, убедивши га да ће претњом принудити владу да га заштити од напада јавности.⁹⁷ Никола Пашић ће наводно, много година потом, испричати како се Миловановић послужио Спалајковићем да „навуче“ краљевића Ђорђа да се „у категоричкој форми одрекне престолонаслеђа“: „Доцније је Спалајковић успео да увери новог престолонаследника Александра, да је он сам, без ичијег утицаја са стране, успео да превари Ђорђа да овај потпише абдикационо писмо, које је сам Спалајковић написао у необично категоричкој форми тако, да Ђорђе није могао доцније повући акт о абдикацији, сем случаја, да га за то званично и јавно моли краљ, влада и народна скупштина, што му је све стављао у изглед Спалајковић, а од

⁹⁵ M. Nintchitch, *La crise bosniaque*, II, 114–188.

⁹⁶ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 298–303; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, 22–28.

⁹⁷ „Који су били саветници“, *Штампа*, 14. [27.] III 1909, 2; „Принц Ђорђе и партије. II“, *Штампа*, 26. VIII [8. IX] 1909, 1. Завереник Антоније Антић ће се сећати да се много „говорило“ о томе да је на краљевића Ђорђа „дејствовао највише Спалајковић“. (АС, МИД, Солунски процес, ф. 22. А. Антић – Ч. Поповићу, 5. II 1933; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I, 320)

чега, разуме се, није могло бити ништа“.⁹⁸ У сваком случају, односи старијег краљевића и Спалајковића остали су пријатељски, али су се временом, како је начелникова блискост с новим престолонаследником расла, све више хладили.⁹⁹

Крај Анексионе кризе је Србији, поред дипломатског пораза, донео олакшање због избегнутог рата. Међутим, Спалајковићу је донео само нове бриге. Када је на врхунцу кризе изгледало да би рат могао бити неминован, у бечком листу *Neue Freie Presse* појавио се чланак историчара Хајнриха Фридјунга који је сугерисао његову оправданост. У чланку је Београд оптуживан да „динамитом и бодежом“ жели да уништи дело Берлинског конгреса, због чега је и створио Хрватско-српску коалицију. Као на доказ, Фридјунг се позвао на наводни извештај Спалајковића Пашићу из јуна 1907. о разговору с једним представником Коалиције коме је обећао даљу исплату новца¹⁰⁰. Поред тога, Фридјунг је указао на организовање антиаустроугарске пропаганде у Босни и Херцеговини, делатност друштва Словенски југ, Бомбашку аферу и друге завере против кнеза Николе и бугарског кнеза Фердинанда; а посредну потврду за Пашићеву умешаност у планове за обарање Петровића Његоша нашао је у тобожњем Спалајковићевом писму једном црногорском пријатељу.¹⁰¹

Чланови Хрватско-српске коалиције поднели су тужбу за клевету против Фридјунга, а *Pester Lloyd* је објавио телеграм у коме је Спалајковић, предлажући експертску арбитражу, одбацио све оптужбе као „неодрживе измишљотине“, а

⁹⁸ АСАНУ, Заоставштина Радослава Јовановића, 9.840/3. Р. Јовановић – М. Стојадиновићу, 11. I 1936.

⁹⁹ „Принц Ђорђе код Спалајковића“, *Звоно*, 24. X [6. XI] 1910, 2; АС, ДК, ф. VII, р. 6. Дневник занимања престолонаследника Александра за 1910. годину, *passim*. Милован Миловановић је почетком 1910. године Јовану Жујовићу испречао карактеристичан случај – „једном је Спалајковић ишао са принцем Александром, а Ђорђе је за њима рекао момцима: кажите томе (Спалајковићу) да је онај (престолонаследник) само титуларни, а ја сам уставни“. (Ј. Жујовић, *Дневник*, I, 196–197)

¹⁰⁰ На тај извештај се још раније позивао клерикални *Reichspost*, који је оптуживао Светозара Прибићевића да се у Земуну састао са Спалајковићем и с њиме склопио уговор о годишњим субвенцијама српске владе Хрватско-српској коалицији. Прибићевић и Спалајковић су демантовали да су се икада у животу средли или били у ма каквој вези, а затим су Супило, Прибићевић и Лукинић поднели тужбу против листа, чија је оштрица заправо била уперена против Мађара. (Н. Sirotković, „Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'–Friedjung“, *Starine JAZU*, 52 (1962), 64–66; „Franz Kossuth leugnet“, *Reichspost*, 31. X 1908, 1–2; „Пакт Прибићевић–Спалајковић“, *Србобран*, 18. (31) X 1908, 2; „Pasic, Supilo und Genossen“, *Reichspost*, 4. XI 1909, 2; „Клевете бечког 'Рајхспоста'“, *Србобран*, 23. X (5. XI) 1908, 1; „Der Eindruck der Aufdeckung in Kroatien“, *Reichspost*, 7. XI 1909, 2)

¹⁰¹ Н. Friedjung, „Oesterreich-Ungarn und Serbien“, *Neue Freie Presse*, 25. III 1909, 2–4.

извештај из 1907. као „незграпан фалсификат“.¹⁰² Недуго потом, *Neue Freie Presse* је објавила Спалајковићево писмо у коме је одлучно порицао све, сем чињенице боравка у Сарајеву. Пишући да истина мора изаћи на светлост дана и да се не може остати у зачараном кругу између Фридриховог „да“ и његовог „не“, које имају исту релативну тежину, Спалајковић је поновио предлог о арбитражи. Одмах испод био је одштампан Фридрихов одговор да ће, мада би му арбитража била лагоднија, пред судом разоткрити „односе српске владе с њеним следбеницима у Хрватској, Јужној Угарској и Босни“ и, као доказе, изнети нове документе. Пред опасношћу урушавања професионалног угледа, покушао је да дискредитује противника: „Уосталом, г. начелник Спалајковић је у очигледној заблуди. Он тврди да његово ’не’ има подједнаку тежину као и моје ’да’ – и да стога између нас мора одлучити арбитража. Ја ћу сада са свом могућом учтивошћу себи допустити да докажем да ’не’ г. начелника Спалајковића нема тежину. Он је био шеф Пропагандног одељења у српском Министарству, њему је била дужност да одржава односе с присталицама великосрпске идеје које живе изван Србије, да дели новац и помаже образовање банди у Македонији и на другим местима. [...] Он задржава право да пере себе и своју владу, да све оспорава, све одриче, па чак и да се усуди да каже [...] да никада у животу није послао писмо неком црногорском пријатељу. Г. Спалајковић хоће да се поверује да се он никада није дописивао с неким Црногорцем, а вероватно никада ни с неким Босанцем или Македонцем. Са истим душевним миром би г. Спалајковић тврдио да му је потпуно непознато да је српска влада опремала банде за упад у Македонију или некуд другде. Док г. Спалајковић има право да и пред арбитражом све оспорава, ја сам у обрнутом положају [...]. У томе је разлика између њега, који је у Министарству иностраних послова био душа ратне странке против Аустро-Угарске, и мене, историчара који тежи истини.“¹⁰³

У ствари, оптужбе истинољубивог историчара заснивале су се на лажним документима о подривачкој делатности Србије које му је на располагање ставио Ерентал. Фалсификати су већином потекли из средине на новац лакомог полусвета,

¹⁰² „Spalajkovics und Friedjung“, *Pester Lloyd*, 4. IV 1909, 3–4. Отприлике у то време Спалајковић се пред Форгачем „заклео“ да је садржај његовог тобожњег извештаја потпуно лажан, да никада није био у Земуну и да не познаје ни Прибићевића ни Будисављевића. (ОУА, II, 551)

¹⁰³ „Oesterreich-Ungarn und Serbien“, *Neue Freie Presse*, 10. IV 1909, 4–5; „Афера Спалајковић – Фридрих“, *Самоуправа*, 1. [14.] IV 1909, 2.

а на Балплац, где се у њихову аутентичност није посумњало, стигли су преко београдског посланства. Ипак, тобожњи Спалајковићев извештај потицао је од мађарског шпијуна Хорвата, који је у Београду развио широку обавештајну делатност. С мађарског на немачки преведени извештај председник угарске владе Шандор Векерле проследио је Еренталу, који је, импресиониран садржајем, копије послао цару Францу Јозефу, престолонаследнику Францу Фердинанду, обојици својих колега, председнику аустријске владе и грофу Форгачу.¹⁰⁴

Без сумње и у вези с тиме, Ерентал је у мају затражио премештај Мирослава Спалајковића и генералног конзула у Будимпешти Тодора Петковића преко посланика у Бечу Ђорђа Симића, који је рекао да ће Спалајковић вероватно постати посланик у Лондону¹⁰⁵, а Петковић конзул у Солуну. Форгач је одушевљено поздравио корак свог шефа, уз бојазан да Симић неће чак ни смети да о њему извести Београд: „Начелник Спалајковић је у претходном бурном времену често испољавао непријатељство према нама и он је живо оваплоћење најусијаније мржње према Монархији и најфантастичнијих српских уображења. Он је и душа званичне великосрпске пропаганде. Услед пренапрезања и патриотске утучености његови нерви су сада у жалосном стању и чине општење ц. и к. заступништва с њим скоро немогућим, јер он не може ни да се савлађује ни да се умери. [...] Можда би било корисно ако би ме Ваша екселенција овластила да г. Миловановићу поверљиво предложим удаљење г. Спалајковића, али без званичног демарша и уз избегавање сваког непосредног захтева. Било би ми лако да упутим на то да присуство овог раздраженог, према нама непријатељски расположеног човека у Министарству иностраних послова отежава успостављање добрих односа и наговорим да су нам пропагандистичка делатност г. Спалајковића, његова

¹⁰⁴ ÖUA, I-II, passim; M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Beograd 1960, 206–207; H. Sirotković, „Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'–Friedjung“, 59–60, passim; J. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches: die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor den Weltkrieg*, herausgegeben von J. Redlich, Berlin 1928, 133–137; *Историја српског народа*, VI/1, 470–472; M. Nintchitch, *La crise bosniaque*, II, 191–193; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 139–140.

¹⁰⁵ Нешто раније је у Беч, преко Будимпеште, стигао извештај једног конфидента, по коме је сам Спалајковић тражио место посланика у Лондону како би тобоже – с другог краја континента – неометано водио агитацију, „пошто Јефтановић и остали не могу да долазе у Београд и он са њима може да саобраћа једино преко посредника попут Гавриле“: „Миловановић би, разуме се, да га уклони из своје близине. Он је над Миловановићем вршио неку врсту старатељства и усмеравао га у Пашићевом правцу.“ (*Grosserbische Umtriebe*, 43–44)

преписка са др Гаврилом у Будимпешти итд. добро познате. Уосталом, верујем да г. Миловановић није према свом начелнику нарочито добро расположен, да га се плаши и да би га радо, ако је могуће, заменио.“¹⁰⁶

Петковић је ускоро био премештен на Цетиње, али је начелников положај био много чвршћи. Међутим, душевно спокојство било му је уздрмано. „Јако сам заузет, а постао сам и нервозан“, јадао се Спалајковић почетком јуна свом зету Коловићу. „Осећам се преморен од зимушњих брига и напрезања. А и ови из Беча не дају ми никако мира. Труде се на све начине, да ме скрхају. Између нас води се огорчена борба. Ја попустити нећу. Ерентал, који целу ову кампању против мене инструише и руководи (заједно са Форгачем одавде), мора се уплаткати. И мене ће то коштати врло много нервне снаге, али морам победити *coûte que coûte*¹⁰⁷. Од тога зависи и процес у Загребу. Мање сам муке осетио од анексије него сада. [...] Једва чекам да дођем до мира, до мало мира.“¹⁰⁸

Ради прикупљања доказа за велеиздајнички процес у Загребу и процес против Фридјунга, у Београду је боравио један од вођа чешке опозиције, Томаш Масарик, који је, као некада насупрот антисемитској хистерији у Хилснеровој афери, стао у одбрану прогоњених противника постојећег уређења Хабсбуршке монархије.¹⁰⁹ Масарик се у априлу упознао са Спалајковићем,¹¹⁰ а приликом новог доласка у јулу њих двојица су коначно расправили једно незгодно питање. Масарик је, наиме, у мају изјавио да је толико уверен у поштење Франа Супила и других вођа Хрватско-српске коалиције да би, уколико Спалајковићево писмо не би било фалсификат, то могло да значи једино да је он задржао новац за себе. Спалајковић му је телеграфисао и неспоразум је делимично био рашчишћен. У Београду је прашки професор српском дипломати, као и новинама, додатно разјаснио да је у питању била нереална хипотеза коју је употребио како би и бечко и београдско

¹⁰⁶ ÖUA, II, 338–339.

¹⁰⁷ шта кошта да кошта (франц.)

¹⁰⁸ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 2. М. Спалајковић – И. Коловићу, 5. VI (23. V) 1909.

¹⁰⁹ Z. Zeman, *The Masaryks: the making of Czechoslovakia*, London 1976, 61.

¹¹⁰ Мада је током читаве кризе оштро нападао политику његовог шефа „Александра Великог“, Масарик је том приликом посетио Форгача и рекао му да намерава „да потражи поједине ministre, вође такзваног великосрпског покрета, начелника Спалајковића, из Настићеве брошуре познатог Милана Прибићевића“ и друге, како би прикупио податке у вези са загребачким процесом. Форгач се, уз упозорење да се у Београду треба чувати једностраних обавештења, оградио од читаве ствари. (ÖUA, II, 296; A. J. May, *The Hapsburg Monarchy 1867–1914*, Cambridge 1951, 415)

министарство иностраних послова „натерао да изађу из резервираности и тајности којом су се обавили“. Главни разлог Масариковог другог доласка било је добијање Миловановићеве дозволе за одлазак сведока из Србије на процес против Фридјунга. Министар је начелно пристао, али не и на Спалајковићево сведочење, на коме је Масарик нарочито инсистирао.¹¹¹

Док је ишчекивао бечки процес, Спалајковић је био принуђен да се на суду појави насупрот власнику *Штампе* Светолику Јакшићу, брату свог пријатеља из студентских дана. Јакшић је у априлу отвореним писмом указао на Спалајковића као на писца или инспиратора једног чланка *Самоуправе*, усмереног против њега лично; када је Спалајковић оспорио било какву везу с чланком, одговорио је, упоређујући Министарство иностраних послова с Аугијевим шталама, да се у његову изјаву не може веровати. Спалајковић је тада власника *Штампе* оптужио да покушава да компромитује веродостојност његових исказа: „Питаћете, зашто му је то требало? Просто зато, што се, после таквог изражавања о мени од стране једног ’српског’ листа и г. Фридјунг може на то позвати, те да осумњичи вредност моје изјаве у ’Новој Слободној Преси’, учињене у полемици с њим. Ко може да погоди праве намере г. Јакшића. Он има обичај, да чини такве услуге туђину.“ На то је Јакшић одговорио тужбом за клевету. Спалајковић се на октобарском претресу, уз нове алузије на Јакшићев непатриотизам, бранио тврдећи да у његовим хипотезама и сарказму није било клевете. Суд је, мада није јасно одбацио постојање клевете, усвојио начелникову аргументацију о непостојању намере да је учини и ослободио га, наложивши Јакшићу плаћање трошкова. *Самоуправа* и Спалајковић су славили што је на суду доказано да је Јакшић „плаћен туђински агенат“; а он и опозициона

¹¹¹ „Интервју са др. Масариком. I.“, *Политика*, 2. [15.] VII 1909, 1; „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 17–18; Б. Марковић, „Масарик и Југословени“, *Т. Г. Масарик: зборник*, редиговао Д. Прохаска, Београд 1927, 32–33; „Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридјунговом процесу и улози Томе Масарика“, *Политика*, 21. III 1930, 1–2; Б. Марковић, „Масарик и Фридјунгов процес“, *Политика*, 21. III 1930, 2. Масарик је тада био на вечери у Спалајковићевом стану у Делиградској улици, којој су присуствовали и други сведоци на будућем процесу. Милорад Павловић Крпа ће тврдити да је Масарик дошао након што су му он и Божидар Марковић јавили да Миловановић нема намеру да се завађа с Бечом „због Хрвата и Коалиције“ и Спалајковићу, Ристи Одавићу и њима двојици одржао предавање о неопходности да истина изађе на видело: „Спалајковић, који је у почетку стајао на страни Миловановића, просто је занемом.“ (НБС-ПФ, Р 374/Х/1. Белешке М. Павловића о Фридјунговом процесу; АС, МС, 437. М. Павловић – М. Спалајковићу, 13. III 1930)

штампа тврдили су да је суд морао да призна клевету, али да је, због судија „које изигравају законе“, Спалајковић избегао заслужену казну.¹¹²

Дипломатска конјунктура у Београду значајно је измењена доласком новог руског посланика у септембру 1909. године. Председнику владе Стојану Новаковићу, најутицајнијем министру Николи Пашићу и начелнику Министарства иностраних послова Мирославу Спалајковићу није било потребно да се упознају с њиме: они су већ добро познавали Николаја Хенриховича Хартвига. Хартвиг је у Техерану дошао у толико лоше односе с британским колегом да су престали да разговарају, због чега су обојица у исто време премештени.¹¹³ Извољски је бившег директора Азијског одељења послао у Србију, како би га деградацијом казнио због бацања клипова под точкове његове англофилске политике;¹¹⁴ а британски посланик у Београду ће претпостављати да је познати „интригант“ намерно упућен на аустроугарску границу да ствара невоље бечкој дипломатији.¹¹⁵

Међу дипломатским представницима у Београду Хартвигу су најближи били бугарски и француски посланик. Андреј Тошев ће у мемоарима дати пристрасни, али не и сасвим неутемљени портрет дипломате кога ће до дубине душе замрзети: „Болесно амбициозан, самоуверен и жедан славе, Хартвиг је поседовао огромну енергију, несаломљиву вољу и велику радну способност. Реалист у политици, мислио је само на велике планове и комбинације и био спреман да при најмањој

¹¹² „Писмо г. Спалајковића“, *Самоуправа*, 15. [28] IV 1909, 1; „Са претреса г. Спалајковићу“, *Самоуправа*, 26. IX [9. X] 1909, 2; „Робијаш и 'дипломата'“, *Штампа*, 27. IX [10. X] 1909, 2; „Изгубљени дипломата“, *Самоуправа*, 28. IX [11. X] 1909, 2; „Осуда Свет. Јакшића“, *Самоуправа*, 29. IX [12. X] 1909, 2; „Спалајковић–Јакшић“, *Вечерње новости*, 29. IX [12. X] 1909, 1; „Јакшић и 'Недељни Преглед'“, *Самоуправа*, 14. [27.] X 1909, 1–2; „Пресуда по спору Јакшићевом против г. Спалајковића“, *Самоуправа*, 31. X [13. XI] 1909, 3; „Потврђена Јакшићева осуда“, *Самоуправа*, 12. [25.] XI 1909, 2; „Спалајковић–Јакшић“, *Политика*, 14. [27.] XI 1909, 2; „Писмо г. Св. Јакшића“, *Политика*, 16. [29.] XI 1909, 2; „Званичан фалсификат. Чему служи Пресбирио?“, *Звоно*, 17. [30.] XI 1909, 1. Једном пријатељу из света дипломатије Спалајковић је писао о Јакшићу с нескривеном мржњом: „Тај туђински најамник покушао би и сад да обнови своју срамну радњу – и у питању о зајму и у питању о набавкама – као што је урадио 1905, 1906 и 1907 године, али га је мој ударац у томе спречио и обезоружао. Не можеш замислити, колико је штете починио и за време анексије!“ (АЈ-80-47. М. Спалајковић – С. Симићу, 29. (16) X 1909)

¹¹³ А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 49; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 76; Ђ. Ђурић, „Руски посланик у Србији Николај Хартвиг и Балкански ратови“, 206; Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 66.

¹¹⁴ Док се о Хартвиговом премештају још само говорило, он се у Петрограду срео са српским послаником Поповићем, који га је упитао хоће ли постати посланик у Београду. Када му је Хартвиг одговорио, „без одушевљења, да не зна, и да се много не отима за то место“, Поповић се показао што је уопште поставио питање. (Д. Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, 238)

¹¹⁵ PRO, FO 371/1.219. Р. Пеџет – Е. Греју, 27. IV 1911.

могућности једним ударцем не само обори већ и уништи сваког ко би му се испречио на путу. [...] Ревностан Хартвигов конфидент још од самог почетка постао је др М. Спалајковић, тада главни секретар Министарства иностраних послова.“ Пашић Хартвига, по Тошеву, није волео, јер му се није свиђало да га засењује, а Миловановић, са својим западњачким схватањима, једва да га је трпео; хладно су се према њему односили и други радикали, а самосталци су га просто мрзели као реакционара и наметнутог ментора; али су му се сви потчињавали, јер су видели да је најбољи заштитник српске ствари.¹¹⁶ „Г. Сергејев се показао као кадет, англофил и неослависта“, писао је Деко три месеца после смене у руском посланству. „Г. де Хартвиг је отворено конзервативац, германофил, са доктринама старог словенофилства. Први је подржавао г. Миловановића, одбијајући г. Пашића; други хвали г. Пашића, ругајући се г. Миловановићу. [...] Г. де Хартвиг је нерасположен према свима; у Србији не може много да се наплати својим британским непријатељима, али је макар у стању да ради против гледишта руског Министарства иностраних послова [...]. ’Нисам се слагао с г. Извољским у Техерану; жао ми је што морам да кажем да се не слажем ни у Београду.’ [...] Г. де Хартвиг је благонаклон само према цару, који му, каже, даје за право.“¹¹⁷

У Београду је нови посланик одмах почео да, на своју руку, води велику политику коју су одређивале две идеје: да је сукоб Русије и Аустро-Угарске готово неизбежан и да Србија, због свог положаја, треба да буде главни ослонац Русије на Балкану.¹¹⁸ Мада је истицао да се у балканској политици треба руководити само интересима Русије,¹¹⁹ Хартвиг је, по речима једног његовог руског колеге, био „прави и верни пријатељ Срба“.¹²⁰ „У Београду за Хартвига није било тајне, ни у Двору, ни по министарствима“, сећаће се Спалајковић, пропустивши да нагласи како је сам доприносио да за руског посланика не буде тајни у министарству које га је највише занимало. „Он је био човек коме се све могло поверити. О свима нашим државним пословима наши политичари су се договарали са Хартвигом. [...] Примао

¹¹⁶ А. Тошев, *Балканскитџ войни*, I, 239–241.

¹¹⁷ DDF, 2, XII, 563–564.

¹¹⁸ Б. Симић (Марсо), „Никола Хартвиг“, 258.

¹¹⁹ Ю. А. Писарев, „Портреты современников. Н. Г. Гартвиг“, 447; Ђ. Ђурић, „Руски посланик у Србији Николај Хартвиг и Балкански ратови“, 208.

¹²⁰ А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 163.

је све наше политичке људе и проводио с њима у разговору читаве часове. Све га је интересовало [...]. Партије брица биле су његова најмилија разонода. Његови партнери у тој игри били су Миловановић, Филалити (тадашњи румунски посланик) и ја. [...] Хартвиг се често пута љутио због мојих погрешака, нарочито кад не бих погодио његове намере у лицитацији игре. Али се слатко смејао на моје одговоре да је боље грешити у брицу него у политици.“¹²¹ Мада је Новаковић био његов пријатељ из Петрограда, Хартвигу је погодно образоване радикалско-самосталске владе на челу с Пашићем, кога је такође добро познавао¹²². Руски дипломата је вођи српских радикала, на узајамну корист, постао саветник и помагач; а Спалајковић, штићеник обојице, постао је доње, најмање битно али потребно, теме троугла којим је у српској спољној политици била одређена главна равна кроз коју је Николај Хартвиг настојао да спроводи своје идеје.

Најзначајније питање које се наметало српској дипломатији био је савез са Бугарском. Савез је био главни чинилац Миловановићевих дугорочних планова и он је, одмах после завршетка Анексионе кризе, учинио кораке који у Софији нису наишли на најповољнији пријем; зато је привремено одустао од покушаја да Бугаре увуче у непосредне преговоре, али не и од замисли.¹²³ Разрађујући Миловановићева гледишта, Спалајковић је у јулу написао циркулар о неуспешним настојањима да се дође до српско-бугарског споразума, у коме је истакао да, пошто се „најбољи и најмеродавнији“ међу бугарским политичарима не слажу с владином политиком према Србији, ипак постоји нада да договор није неостварив.¹²⁴ У октобру је

¹²¹ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“.

¹²² Никола Пашић је са осам година млађим Хартвигом – који је два пута толико био старији од Спалајковића – био на ти још 1904. године. Тада му је писао да Срби верују у коначну победу руског оружја и да су спремни да пруже доказе „љубави и солидарности са руском ствари“: „Слаба словенска племена више осећају тежину рата од моћне Русије. Када руска дела иду добро, када руске силе расту, тада се словенски непријатељи односе с неким уважавањем и према малим словенским племенима. Али када је Русија заузета тешкоћама и нема слободне руке, тада нас вређају, гуше и гордо понижавају.“ (ДСП, I/2, 622)

¹²³ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 139–143. Начелник је био добро упознат с министровим плановима. Још током кризе, Спалајковић је отправнику послова у Софији писао да Миловановић жели, „према својим сталним и познатим идејама“, што ближе и интимније српско-бугарске односе, јер у томе види „прво и главно јемство“ за будућност Србије. (АС, МИД-ПО, 1909, ф. VI, д. III. М. Милојевић – М. Спалајковићу, 16. (3) II 1909; белешка М. Спалајковића од 17. (4) II 1909)

¹²⁴ ДСП, III/5/1, 585–590. Мада је Миловановић наредио да се преко *Самоуправе* не води полемика с бугарским листовима, Спалајковић је у августу покушао да, у његовом одсуству, наведе Новаковића да учини изузетак. Председник владе је, међутим, поштовао министрову одлуку. (АС, МИД-ПО, 1909, ф. VI, д. VI. М. Спалајковић – С. Новаковићу, 11. VIII (29. VII) 1909)

Вајтхеду рекао да, пошто је сасвим могуће да регенерација Турске неће успети, Србија и Бугарска треба да споразумом уклоне могућност да коначна судбина Балкана дође у туђе руке.¹²⁵ Крајем истог месеца је, после консултовања с Пашићем, посланику у Софији Светиславу Симићу послао писмо у вези са припремама за долазак цара Фердинанда у Србију. У њему је објаснио зашто краљ Петар не треба, сем званично у Београду, да се састане с бугарским владаром: „Овдашњи руски посланик, г. Хартвиг, кога смо ми о свему тачно и од првог дана обавештавали, не само да је делио потпуно наше разлоге, него нам је још и нарочито скренуо пажњу да би било штетно (баш по само извођење главног политичког плана, т.ј. достигнућа српско-бугарског споразума на једној сталној и озбиљној основи са свима могућим гаранцијама), ако бисмо ма у чему попустили од већ утврђеног програма за дочек бугарског краља. Другим речима, требало је показати: да [...] не можемо и нећемо више пристајати да будемо само средство за моментане политичке комбинације или демонстрације бугарских највиших кругова, него хоћемо озбиљан и искрен рад на озбиљном и искреном споразуму и зближењу, онако као што то захтева и данашња посве озбиљна ситуација“.¹²⁶ После посете, Спалајковић је италијанском отправнику послова рекао да је њен циљ био да покаже како Бугарска није толико чврсто везана за аустроугарску политику да не би могла тежити споразуму са Србијом, на који је подстиче Русија.¹²⁷

Уочи суђења Фридриху, Балплацу су стручњаци указали да су неки од докумената, на којима су били потписи Пашића, Спалајковића и Божицара Марковића, председника Словенског југа, вероватно фалсификати.¹²⁸ О сумњама је био обавештен Форгач, па су и он и Балплац настојали да се ограде од суђења.¹²⁹ „Занимљива је вест ’из поузданог извора’ (иза *Политике* често стоји Спалајковић и други службеници Министарства иностраних послова)“, писао је Форгач 21. новембра, „да на Балплацу почиње да се сумња у документе припремљене за Фридрихов процес, кривица за наседање приписује Посланству, итд. Заиста, др

¹²⁵ BD, IX/1, 76–77.

¹²⁶ AJ-80-47. М. Спалајковић – С. Симићу, 29. (16) X 1909.

¹²⁷ Archivio MAE, Serbia rapporti politici, p. 198. Л. Негрото – Т. Титонију, 7. XI 1909.

¹²⁸ ÖUA, II, 483–484.

¹²⁹ Исто, 498–504, 511–512, 515–518, 526.

Фридјунг превише брбља!!!¹³⁰ Три дана касније, јављено му је да је „такозвани ’главни документ’, тј. Спалајковићево писмо“, потпуно елиминисано.¹³¹ А како се тобожњи секретар Словенског југа уклањао од сведочења, посланик више није знао шта да ради, сем да се љути: „Уосталом, ја не разумем зашто др Фридјунг жели да има потписе и остало. [...] Како ће уопште доказати да Стефановић није био подваљивач већ секретар?? Па ја не могу да сведочим!!!“ Форгача је бринуло и то што Миловановић, упркос обећању датом Еренталу, не умирује српску јавност; утучен, жалио се што за љубав Фридјунга неће бити жртвовани само конфиденти, већ и компромитована аустроугарска дипломатија.¹³²

У Београду се, међутим, није могло унапред знати какво је расуло настало у противничким редовима. Расправа пред бечким поротним судом почела је 9. децембра 1909. године. Фридјунг и његов адвокат Едмунд Бенедикт су свим силама, па и увијеним претњама, покушали да спрече долазак сведока из Србије. Прављене су алузије на одредбе аустријског казненог закона, по којем су и страни држављани могли да буду оптужени за велеиздају.¹³³ Тужиоци су, пак, у Београд слали захтеве да се сведоци појаве у Бечу. Мада се месец дана раније с Еренталом сложио да процес треба да прође „са што мање праске“,¹³⁴ Миловановић је пристао да не прави сметње одласку сведока, али није желео да се Спалајковић појави, већ је помишљао да, ако га сам суд буде позвао, затражи „нарочите гаранције и потпуни дипломатски имунитет“. „Масарик је и мени писао и молио ме да што пре дођем у Беч“, сећаће се Спалајковић. „Нисам имао дозволу од Миловановића. Међутим, сваким даном ме је обузимало све веће нестрпљење, јер позив од суда није долазио. Масарик је упутио нарочити телеграм Миловановићу преклињући га да ми дозволи да дођем у Беч. Миловановић је био неодлучан.“ Спалајковићево

¹³⁰ Исто, 551–552.

¹³¹ Исто, 560–561.

¹³² Исто, 576–577. „Имам утисак да гроф Форгач боље покрива г. Стефановића, него Министарство мене“, жалио се Фридјунг. „Улога Дон Кихота је последња коју бих могао да играм.“ (Исто, 607)

¹³³ *Историја српског народа*, VI/1, 473; М. Радојевић, *Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 99.

¹³⁴ АС, ММ, I. Белешка М. Миловановића од 19. (6) XI 1909. Ерентал је, суочен с чињеницом да је аутентичност докумената којима је снадбео Фридјунга крајње сумњива, свакако имао разлога да жели што мање буке око процеса. Нешто касније је рекао Ђорђу Симићу да Фридјунгов процес „сматра за приватну ствар са којом влада нема никакве везе“ и да жели да се тако исто сматра и у Србији. (АС, Ђ. Симић, *Из мојих успомена*, VII/1, *По трећи пут Посланик у Бечу (од 22 Јануара 1907 – 29 Новембра 1912)*, 177)

нестрпљење се претворило „у право огорчење“ када је у новинама прочитао да му Фридрих пред судом прети како ће му, ако се усуди да дође, за даљу дипломатску каријеру дати пропратно писмо (Geleitbrief) које ће му бити непријатно за сва времена¹³⁵. Тада је Миловановића упозорио да се не сме пропустити прилика за солидарисање са Хрватско-српском коалицијом: „У осталом, рекох му, ево моје оставке која је антидатирана и ти ћеш је објавити у случају мога неуспеха у Бечу и изјавити да сам ја тамо био у улози приватнога сведока а никако званичног лица. У случају успеха поцепаћеш ову моју оставку, а сав успех припашиће нашој званичној политици. Тек после овога Миловановић је дао свој пристанак.“¹³⁶

Своје сумње Миловановић је пред аустроугарским послаником хтео да претвори у обзире према суседној држави. „Министар иностраних послова ми је рекао да је још јуче начелнику Спалајковићу ускраћивао дозволу да отпутује као сведок у Беч“, известио је Форгач Ерентала 16. децембра. „Данас му ју је, мада нерадо, дао, пошто су тужиоци, њихов адвокат, а нарочито посланик професор Масарик у поновљеним телеграмима наваљујући молили да се појави што више сведока одавде, а на првом месту начелник Спалајковић. Он је добио налог да се изјашњава само о документу који се односи на њега, а да иначе одбија сваки исказ позивајући се на свој званични положај. Министар се нада да ће се лакомислени раздражљивац држати на овај начин.“¹³⁷ Форгач се очигледно надао да ће из раздражљивчевих уста излетети нешто што ће преокренути ствар на српску штету.

¹³⁵ „Austria and the Southern Slavs“, *The Times*, 10. XII 1909, 6; „О Спалајковићевом преслушавању“, *Српска ријеч*, 9. (22) XII 1909, 3; R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav question and the Habsburg Monarchy*, London 1911, 241; Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал: прилози за карактеристику аустроугарске дипломатије*, Београд 1911, 77.

¹³⁶ „Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридриховом процесу и улози Томе Масарика“, 1. Миловановић је наредног месеца у једној белешци нећкање око Спалајковићевог одласка на процес представио више као нужну опрезност него као превелику бојазан. (АС, ММ, XXIX. М. Миловановић, *Фридрихов процес – Питање Форгачево*, 18. (5) I 1910) На то да је накнадно хтео да себи припише већу далековидост указује и телеграм пун стрепње упућен Симићу, који га је упозорио да би се Спалајковићу пред судом могле „догодити неприлике“: „Реците Спалајковићу, чим буде стигао, да се добро објасни с адвокатом, и, ако би овај мислио да може бити неприлике при његовом сведочењу, нека не иде на суд, него саветујте да да адвокату потребно обавештење. За случај да иде на суд, напомените му да је неопходно, због оваквих расположења бечких, да ограничи свој одговор искључиво на утврђивање, да је докуменат који се њему приписује лажан и, с позивом на свој службени положај, одбије безусловно свако друго питање, ма на што да се оно односило и ма у ком облику било постављено.“ (АС, Ђ. Симић, *Из мојих успомена*, VII/1, 180; ДСП, III/5/2, 1068) А Масарик ће касније открити да је много „труда стало, да се министар Миловановић на то склони да допусти Београђанима да дођу у Беч“. (Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал*, 64)

¹³⁷ ОУА, II, 606.

Иако у тешком положају, Фридјунг је, захваљујући агресивном вођењу одбране, у првим данима успевао да се одржава на површини. Чак му је успело да, једним сведочењем које је бацало сенку на поштење Франа Супила,¹³⁸ унесе забуну међу тужиоце. Међутим, долазак сведока из Србије коначно је уништио његове наде. Нарочито погубно по Фридјунга било је сведочење Боже Марковића, који је не само сталожено доказивао да су протоколи седница Словенског југа фалсификати, већ се позвао на необорив алиби: на запрепашћење одбране изјавио је да је у тренутку када је тобоже председавао једној седници заправо боравио у Берлину.¹³⁹ Док је ишчекивао да дође извештај берлинске полиције, Фридјунгу је остало само да се нада да ће неким чудом избећи потпуни слом. Ипак, није престајао да се очајнички брани нападајући сведоке из Србије.

Најзад је, 18. децембра, дошао ред на сведочење Мирослава Спалајковића, који се одмах по доласку у Беч састао с Масариком и посаветовао с њиме.¹⁴⁰ Спалајковић је, ради јасноће, говорио на српском, али је повремено правио мање примедбе на превођење. На почетку излагања рекао је да је дошао да послужи добрим односима између Србије и Аустро-Угарске и да је, прелиставши на путу брошуру коју је Фридјунг уочи процеса објавио, увидео да је све једна велика лаж, усмерена против Србије, њене владе и њега лично. Затим је оспорио истинитост свог наводног извештаја Пашићу, како са формалне тако и са садржинске стране. На основу немачког текста, изјавио је да се ради о мистификацији и саркастично додао да постоје две врсте фалсификата, вешти и идиотски, а да они које је Фридјунг користио не спадају у прву категорију. Када је напослетак добио српски текст, уочио је реч „уручено“ и казао да је у Србији нико не употребљава; после тога, одустао је од даље анализе текста, за који ће два дана потом бечки

¹³⁸ Н. Sirotković, „Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'–Friedjung“, 107–113; F. Supilo, *Proces Friedjung–, Reichspost“ i hrvatsko-srpske koalicije*, Rieka 1910, 7–30.

¹³⁹ М. Радојевић, *Научник и политика*, 96–102.

¹⁴⁰ „Сутра изјутра сам очекивао у хотелу Масарика“, сећање се Спалајковић. „На томе састанку он ме је подробно обавестио о току процеса и изјавио, да се нарочито очекивало на моје сведочење кога су се Фридјунг и сви његови једномишљеници највише бојали. Масарик ми је том приликом саопштио, да је мој долазак, нарочито после претњи Фридјунга, изазвао највеће интересовање у свима бечким круговима и да је вест о моме доласку изазвала право запрепашћење на Балплацу и у суду. Масарик је са пажњом саслушао све изјаве које сам био спреман учинити и том приликом ме је допунио и дао ми савете. Он је био потпуно оптимистички расположен. Био је пресрећан што сам дошао. Захвалио ми је што сам успео да савладам противљење Миловановићево“. („Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридјунговом процесу и улози Томе Масарика“, 2)

професор славистике Милан Решетар изјавити да је немогуће да га је написао Србин.¹⁴¹ Прелазећи на анализу садржаја, Спалајковић је рекао да се „смејао политичким фантазијама и будалаштинама“ у документу, јер је он „чиновник који је навикао да се бави позитивном политиком“, а не „утопијама и детињаријама“. Главни ударац задао је указавши да се у писму говори о закључивању државног зајма који је заправо био закључен годину дана раније. Ту проверљиву чињеницу публика је дочекала с одушевљењем, на шта је председник запретио да ће испразнити салу. На крају, сведок је нагласио да је српска влада спремна да позове велике силе да се преко представника у Београду увере у тачност његових изјава.¹⁴²

После Спалајковићевог исказа направљена је пауза,¹⁴³ а затим се прешло на унакрсно испитивање. Први је, пошто је указао на још неке детаље који су оспоравали аутентичност извештаја, питања постављао заступник тужилаца Харпнер. На питање да ли му је познато било шта о везама српске владе с Хрватско-српском коалицијом, Спалајковић је одговорио да не познаје ниједног

¹⁴¹ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 21. XII 1909, 11–13; „Фридјунгов претрес“, *Политика*, 8. [21.] XII 1909, 2. „Кад сам прешао на доказивање фалсификата ја сам замолио председника суда, да ми се најглавнији докуменат покаже у оригиналу или бар његова фотографија“, рекао је Спалајковић касније новинарима. „Речено ми је, да то немају. Тада сам затражио да ми се покаже бар српски текст пошто сам садржину тог документа видео у брошури г. др. Фридјунга на немачком језику. Председник ми је предао један примерак тобожњег мог реферата г. Пашићу. Тек што сам тај текст почео да прегледам, дошао сам до петог реда, и већ се нисам могао уздржати од смејања. Вратио сам документ натраг рекавши председнику, да није потребно да трошим време у даљем разгледању српског текста. Ја сам већ нашао реч, која ми је довољна да докажем лажност тог најглавнијег документа г. Фридјунга. Кад не би имао никаквих других доказа било би ми довољно само то да утврдим, да је и тај докуменат фалсификат. Ту је у српском тексту стајало, како је неко писмо ’уручено’ преко нашег конзулата у Пешти. Ја сам одмах изјавио да ту реч, тај глагол ’уручити’, не само ја него нико у Србији није употребио нити употребљава. Казао сам, да је то хрватизам скован од немачке речи ’einhändigen’. После тога рекао сам да не тражим више ни оригинал ни фотографију тога ’документа’ и да остајем при немачком тексту из брошуре, да и на основу њега докажем, да је овај тајни докуменат обичан фалсификат невешто и комично скројен.“ („Разговор са г. Спалајковићем. Његови утисци са Фридјунговог процеса“, *Политика*, 8. [21.] XII 1909, 3)

¹⁴² „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 18. XII 1909, 3–4; „Фридјунгов претрес“, *Политика*, 6. [19.] XII 1909, 2; „Фридјунгов процес“, *Србобран*, 5. (18) XII 1909; „Die Prozesse der kroatischen Koalition“, *Pester Lloyd*, 19. XII 1909, 4; „Разговор са г. Спалајковићем. Његови утисци са Фридјунговог процеса“, *Политика*, 8. [21.] XII 1909, 2–3.

¹⁴³ Како је расположење међу тужиоцима владало после првог дела Спалајковићевог сведочења описао је дописник *Политике*: „Председник даје одмор, јер је подне већ прошло. И онда настаде један жагор, једно комешање као никада пре тога. Сви честитају Спалајковићу. Он онда прилази Прибићевићу и осталим члановима коалиције и упознаје се и рукује са сваким понаособ. [...] У ходнику, у великој гурњави, Масарик држи читав говор и виче: ’Господо! Процес је завршен. Фридјунгу и његовим властодавцима скинута је образина!’ У посланичкој соби прави урнебес. Јова Бањанин узвикује: ’Сад нам је свеједно шта ће да кажу поротници. Ми смо добили парницу!’“ („Фридјунгов претрес“, *Политика*, 6. [19.] XII 1909, 2)

њеног члана, да никада није чуо да се говори о њој, нити видео било какав акт којим би јој се упућивао новац. На самом почетку афере, додао је, распитао се код Пашића, Миловановића и других да ли су уопште постојали односи с Коалицијом и они су га потпуно уверили да их никада није било. „Да је постојала било каква веза између српског Министарства иностраних послова и Коалиције, кад би агитаторске сплетке и рад били истинити, зар бих се ја појавио пред овим судом?“, упитао је реторски и повишеним гласом изјавио: „Моја савест је чиста и ја се овде заклињем да мене не штити ниједан други имунитет сем имунитета невине савести.“ Када га је председник упитао да ли је пробао да се о Фридјунговим оптужбама подробније обавести дипломатским путем, Спалајковић је рекао је да му је то било могуће, али да није овлашћен да говори о томе. Затим је, на Харпнеров подстицај, говорио о свом бављењу у Сарајеву, нагласивши да је настојао да не даје повода за сумњу и избегавао политичке разговоре. На завршно питање шта мисли како су настали документи због којих је покренут процес, Спалајковић је значајно одговорио да се тога дотакао у свом исказу и да о њиховом пореклу ништа више не може да каже.¹⁴⁴

Тада је дошао ред на Фридјунга. Он се позвао на председника угарске владе Векерлеа, који му је рекао да зна, на основу Спалајковићевог извештаја и других докумената, да су многи српски политичари у Аустро-Угарској у вези са Србијом. Бечки историчар и патриота је затим изјавио да налази да патриотизам сведока оптужбе иде предалеко: „Сматрам да је нечувено да сведоци из Србије једноставно све документе којима су се људи на руководећим положајима ове монархије користили и који су у основи политике према Србији представљају као мистификације и незграпне фалсификате.“ „Свугде на свету има фалсификатора, који варају чак и политичаре и људе на највишим положајима,“ дочекао га је Спалајковић. „То се и овог пута догодило и ја жалим жртве обмане. Ови фалсификатори, који свој срамотни посао очигледно врше само за љубав новца, много су ми мрскији од ренегата. Кажем овде отворено и искрено да жалим др Фридјунга, кога лично веома поштујем и који у мојој земљи има глас озбиљног и савесног истраживача, што је и он постао жртва једне тако подле мистификације.“ На инсистирање председника да објасни зашто нису предузети дипломатски кораци

¹⁴⁴ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 15–16.

да се водеће личности Аустро-Угарске разувере, Спалајковић је одговорио да у Београду нису знали да се Фридјунговом чланку придаје толика важност и да би, да им је Векерлеово мишљење било познато, вероватно нешто предузели.¹⁴⁵

Најавивши да се дошло „до сржи ствари“, Фридјунг је упитао Спалајковића да ли остаје при томе да се приликом посете Босни у јесен 1907. године није бавио политиком. Одговор је, наравно, био потврдан. На то је оптужени прочитао телеграм Земаљске владе о Спалајковићевим сусретима са Хаџи Дамјановићем¹⁴⁶, Гаврилом и Сршкићем, новцу датом Просвјети и утицају на *Српску ријеч* и политику Српске народне организације. Из непријатног положаја сведока је привремено извукао Харпнер, добацивши туженом саркастично питање да ли је схватио да се извештај сарајевске полиције заснива на извештају конфидента¹⁴⁷, што је изазвало буран смех у судници. Али Фридјунг није допустио да га смех омете у нападу на противника који је почео да показује знаке нестрпљења. Како је био упоран с питањима о томе колико му је позната политичка улога Сршкића и Хаџи Дамјановића, Спалајковић је праснуо: „Сматрам да се моје присуство овде злоупотребљава.“ Председник му је на то два пута поновио да се својом вољом јавио као сведок и да мора допустити да му се постављају питања. Прибравши се, Спалајковић је успео да кратким одговорима избегне замку. Тада је, међутим, био бачен на најтањи лед, јер Фридјунг почео да га испитује о Гаврили. „Молио бих да ми се не досађује с таквим питањима која скрећу са теме и наводе на погрешан пут“, обратио се Спалајковић поново председнику. „Ја ћу Вам досађивати, много досађивати, господине сведоче“, добацио је Фридјунг. И заиста је наставио,

¹⁴⁵ Исто, 16.

¹⁴⁶ Хаџи Дамјановић је два дана касније пред судом потврдио Спалајковићев исказ да у Сарајеву наводно никада нису разговарали о политици. („Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 21. XII 1909, 10; „Фридјунгов претрес“, *Политика*, 8. [21.] XII 1909, 2)

¹⁴⁷ „И наша влада је проговорила!“, иронисала је *Српска ријеч* тим поводом. „И одмах чим је наша влада проговорила, наишли смо на доброг знанца и пријатеља свију нас, који нас увијек и неуморно прати и пази, да нам се што не догоди; [...] наиђосмо на – ’конфидента’. Ко од нас не зна, шта је то конфидент? Друкчије се та симпатична појава, без које наша влада изгледа не може никуд па ни у Беч да се макне, зове и шпијон, њушкало, потплаћени шуфт и т. д., али то су све прости народски изрази, које наш глупи и неуки народ у своме незнању и простоти даје једном створу у човјечјем облику, који вјерно и неуморно служи свога господара и из дана у дан спасава отаџбину. [...] А кад још госп. конфидент тврди, да је Спалајковић писао у ’С. Р.’, ко би се још усудио да посумња у ту велику знанствену истину, кад и велики критички научењак Фридјунг и још већа господа, што иза њега стоје у то вјерују, јер је непогрјешиви ’конфидент’ тако рекао и видио. Јест, исти ’конфидент’ је баш видио, кад је Спалајковић перо умочио и какво је мастило било којим је чланке писао.“ („Нек пада застор!“, *Српска ријеч*, 9. (22) XII 1909, 1)

указујући на Гаврилину улогу у српском покрету у Босни и Херцеговини. У сали је настало комешање, а Спалајковић се, рекавши да га се Гаврилина улога уопште не тиче, трудио да остане миран и наизглед незаинтересован. „У канцеларији др Гавриле у Будимпешти се сви документи за српску и муслиманску опозицију, како лојални, разни захтеви и молбе за цара, тако и нелојални, нећу рећи конципирају – пошто се они конципирају у Београду у канцеларији начелника Спалајковића – већ уобличују и шаљу“, насртао је Фридрих. „Зар господин начелник Спалајковић не зна баш ништа о овим стварима? Баш ништа?“ На ту провокацију уследили су повици с клупе за тужиоце. Сведок је изјавио да не жели више да говори о Гаврили, кога могу да позову пред суд ако хоће да сазнају нешто о њему. Председник је приметио да је тако и учињено, али да се Гаврила није појавио; Фридрих је констатовао да се Гаврила није појавио, а да Спалајковић „не жели да да исказ о овим роварењима усмереним против сигурности“ Аустро-Угарске; клупа за тужиоце загламила је још једанпут; Бенедикт је подсетио да је Гаврила протеран из Босне и Херцеговине, а Харпнер узвратио да то није релевантно за процес.¹⁴⁸

Фридрих се затим позвао на један чланак француског публицисте Ренеа Пинона, који је са Спалајковићем двапут разговарао у Београду. У чланку је стајало да је организатор специјалног одељења Министарства иностраних послова за пропагирање великосрпске идеје у свим земљама српског говорног подручја – „енергични дипломата“ Мирослав Спалајковић, који је под лажним именом дуже време боравио у Босни¹⁴⁹. На питање шта мисли о томе, Спалајковић је одговорио да се Пинон о политичким приликама на Балкану обавештавао не само у Београду, већ и у Сарајеву, Бечу и Софији, те да је читао и бечке новине, у којима стоји то исто што је Фридрих прочитао. Оптужени је тада, иронишући, покушао да унесе раздор међу своје противнике указавши на Масариков пролећни говор. Та ствар је, међутим, одавно била рашчишћена и Спалајковић је мирно рекао да се радило само

¹⁴⁸ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 17. Гаврила је одмах затим послао суду писмо у коме је саопштио да је спреман да сведочи да са Спалајковићем у Сарајеву није говорио о политици. (R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav question*, 271) Доста година потом, писаће да је послове у вези са Босном и Херцеговином вршио „увек у дослуху са водећим државницима у Србији“, међу којима и Спалајковићем. (Е. Гаврила, „Пашић и предигра Ивањданског атентата“, *Време*, 5. VIII 1926, 4)

¹⁴⁹ R. Pinon, „L'Europe et la crise balkanique“, *Revue des deux mondes*, 48 (1908), 868; R. W. Seton-Watson *i Jugoslaveni: korespondencija 1906–1941*, I, Zagreb–London 1976, 93.

о реторичкој хипотези. Када га је Фридријунг упитао да ли зна да је на загребачком велеиздајничком процесу прочитан документ који га је довео у везу са кријумчарењем бомби у Монархију, одбрусио је да се чуди бесмислицама које чује. Пошто је истрошио све провокације којима је хтео да на препад збуни српског дипломату, Фридријунг се нашао изложен Харпнеровим противпитањима; главно се тичало кључне Спалајковићеве изјаве да је српски државни зајам био закључен 1906, а не 1907. године. Не могавши да каже ништа паметније сем да мора да се обавести о томе, коначно је оставио сведока на миру. Остало је још да Спалајковић на председничково питање шта зна о Словенском југу одговори да се ради о „апсолутно безопасном“ студентском удружењу, а на Бенедиктову инсинуацију да је био шеф одељења Министарства иностраних послова које на читавом Балкану називају Пропагандно – да му такво није познато, већ само Конзуларно одељење.¹⁵⁰ Из суда су Спалајковић, Масарик и представници Коалиције заједно отишли у ресторан, где су „опширно претесли ситуацију“.¹⁵¹

Без обзира на Фридријунгове нападе, Спалајковићево иступање пред бечким судом готово једногласно је доживљено као победа тужилаца и српске ствари. Још док је саслушавање трајало, Масарик је телеграфисао Миловановићу и у име свих му захвалио што је Спалајковићу допустио да сведочи, јер су његове изјаве „од међународног значаја“, пуне такта и добро прорачунате.¹⁵² „Данашња седница била испуњена говором и саслушавањем Спалајковића, који је учинио најбољи утисак на све присутне“, телеграфисао је истом примаоцу Ђорђе Симић. „Опште је мишљење да је морални слом Фридријунгов потпун.“¹⁵³ У сличном духу, а са више ликована, писала је штампа у Србији, као и хрватска и српска опозициона штампа

¹⁵⁰ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 17–18. „Кад је седница завршена многи страни новинари прилазе д-р Спалајковићу и честитају му“, јављао је извештач *Политике*. „Лица представника српско-хрватске коалиције блистају од радости а Фридријунг са својим адвокатом, који је све до јуче покушавао да утиче на новинаре, губе се брзо из судске зграде.“ („Фридријунгов претрес“, *Политика*, 6. [19.] XII 1909, 2)

¹⁵¹ „Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридријунговом процесу и улози Томе Масарика“, 2.

¹⁵² АС, ММ, XXIX. Т. Масарик – М. Миловановићу, 18. (5) XII 1909. Спалајковић је наредне године пред Декоом одао признање Масариковој улози, рекавши да је он једини Чех који је Словенима стварно олакшао „јарам“, зато што се „спустио на терен реалности“, „створио Српско-хрватску коалицију и довео је до тријумфа на Фридријунговом процесу“. (DDF, 2, XII, 671–672)

¹⁵³ АС, Ђ. Симић, *Из мојих успомена*, VII/1, 180; ДСП, III/5/2, 1085.

у Аустро-Угарској.¹⁵⁴ Ни бечке новине нису могле да потпуно оспоре успех Спалајковићевог исказа, заснован пре свега на убедљивим доказима за неаутентичност извештаја који му је приписиван. Док је *Neue Freie Presse* доста неутрално пренела речи из суднице, *Reichspost* је покушао да релативизује ствар, указујући на ситне успехе Фридјунгове тактике провоцирања.¹⁵⁵ Одлучно држање српског дипломате истакао је и лондонски *Times* и његов дописник Хенри Викам Стид.¹⁵⁶ По доласку у Београд, Спалајковић је сараднику *Политике* изјавио да

¹⁵⁴ „Др. је Спалајковић човек најљепших година“, писао је загребачки *Obzor*. „Док његов стас, вањштина и свака кретња одаје војника, његов говор промишљен, јасан и кратак показује дипломату првога реда. У своме говору није сустао ни један пута, премда говори у уста тумача, што ток говора свакако оштећује. Хладан је, само га чита неправда, љубав према његовој домовини знаде распалити. У оваковим случајевима се обраћа према поротницима, рукама хвата грчевито рубове стола и лако му руменило избија на иначе блиједом лицу. Али овакови су моменти кратки и једва се примећују. Владање самог себе једна је од првих врлина дра Спалајковића.“ („’Obzor’ о Спалајковићеву прослушању“, *Српска ријеч*, 9. (22) XII 1909, 3) *Србобран*, гласило Српске народне самосталне странке, није имао мере када је писао како је Фридјунг, угледавши сведока да „озбиљно и достојанствено“ улази у судницу, пребледео „као крпа и узео да нервозно преврће списе, који пред њим на зеленом столу леже, погледајући кришом испод својих наочара на Спалајковића, који га није хтио ни погледати, окренувши се лицем према суду и поротницима“: „Фридјунг, стављајући питања на Спалајковића, није се усудио ни једном речи осврнути се и покушати оборити Спалајковићеве стварне доказе, већ се упустио у питање о боравку његову у Сарајеву прије двије године [...]. Но Спалајковић није остао дужан одговора на ова ’шкакљива’ (таковим их сматра Фридјунг) питања, већ је одговорио тако, да је Фридјунгу сигурно жао, да их је у опће постављао.“ („Фридјунгов процес“, *Србобран*, 7. (20) XII 1909, 1)

¹⁵⁵ *Reichspost* је писао да Спалајковић „важи за једну од најмудријих глава српске дипломатске службе“: „Спалајковић је човек западноевропских манира, висок, плећат, с брковима. Он влада формом језика, ненаметљив је и вешт у избегавањима и патетичном говору. Али и он је данас на махове губио уобичајени дипломатски спокој и постајао немиран и нервозан. Др Спалајковић је данас дао исказ са великом одлучношћу. Он је претресао неколико говорних и формалних детаља поднетог документа и из њих извукао закључке о неверодостојности. Његове изјаве би имале велику тежину да се српски дипломата притом није у неколико оштрих исказа о вредности докумената занео, мада је морао знати да су ти акти имали улогу у политици Монархије, због чега му је нужна куртоазија морала налагати уздржаност. Г. начелник Спалајковић је и порицао превише. Безазленост коју је настајао да припише својој личности и својој последњој посети Сарајеву није се слагала с чињеницама које је морао да потврди: да је тамо био у вези с вођама конспирације у Босни. [...] И несумњиво сведочанство, које је Рене Пинон у *Revue des Deux Mondes* објавио о Спалајковићу, кога је лично посетио, веома много говори. Чула се данас и важна констатација да председник владе др Векерле сматра да је Спалајковићев извештај, који су др Фридјунг и др Фундер изнели пред суд, веродостојан.“ („Die großserbische Propaganda vor dem Wiener Schwurgericht. Die Aussagen eines Vertreters des Belgrader Regierung“, *Reichspost*, 19. XII 1909, 9)

¹⁵⁶ „Са сигурношћу се може рећи да српски сведоци нису на бечку пороту и јавност оставили утисак да им недостаје храбрости“, известио је Стид, који ће на значај сведочења српског дипломате указати и у својим мемоарима. „А др Спалајковић – висок, снажне грађе, прибран – оставио је јуче утисак правог мушкарца.“ („The Friedjung trial: suggested Servian appeal to the great powers (from our own correspondent)“, *The Times*, 20. XII 1909, 5–6; Н. W. Steed, *Through thirty years 1892–1922: a personal narrative*, I, London 1924, 313) Процесу је присуствовао и историчар Ситон-Вотсон, који ће две године касније писати да је Спалајковић – „висока, елегантна појава војничког држања, чије је уљудно и достојанствено понашање представљало упадљиви контраст у односу на промишљену дрскост с којом је дочекан“ – упркос провокацијама „остајао смирен и показао да је достојан

може да се похвали држањем суда и бечких грађана, али не и Фридјунговим. „Језа ме хвата, кад помислим, да би сви ови људи, које је г. др. Фридјунг осумњичио, на основу лажних докумената, платили ни криви ни дужни главом на вешалима да је зимус дошло до рата између Србије и Аустрије“, рекао је, враћајући кочоперном противнику пуном мером за претњу с почетка суђења. „Савршено је споредно питање сад: каква ће бити судска пресуда. Може се сматрати, да је процес Фридјунгов ономад био потпуно завршен. У сваком случају суд не може изрећи јачу и тежу осуду, него што је сам г. Фридјунг над собом изрекао. Он је својом брошуром сам себи дао Geleitbrief за цео живот.“¹⁵⁷

Судске пресуде заправо није ни било. Највише власти Монархије умешале су се у ток процеса како би спречиле своје даље компромитовање и постигле споразум с представницима Коалиције. Када је председник 22. новембра прочитао извештај берлинске полиције који је потврдио Марковићево тврђење, Фридјунг је изјавио да су документи на које се позивао изгубили доказну вредност.¹⁵⁸ Победа тужилаца је била неспорна. Спалајковићевим иступањем у Бечу били су задовољни сви којима је лично поднео извештај: Миловановић¹⁵⁹, Пашић и краљ Петар, који га је примио у аудијенцију¹⁶⁰. *Самоуправа* је, опрезно али тријумфално, писала да је „Фридјунг смрвљен одговорима г.г. Марковића и Спалајковића“.¹⁶¹ Задовољан је био и Хартвиг, који је своје добро расположење поделио с Декоом.¹⁶² Наравно, у Београду се налазио и неко коме је исход процеса најмање био по вољи. Гроф

представник српске дипломатије“ (R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav question*, 263–264) Руски војни изасланик у Бечу Марченко написаће у мемоарима да је Спалајковић учинио „леп гест“ дошавши да сведочи: „То је био особит Србин, ватрене и племените нарави, патриота у најидеалнијем смислу те речи; човек од акције и од мисли, исправан и частан; дипломата нагонског заноса и темперамента, подложен утисцима и понекад силовит.“ (M. Martchenko, *La catastrophe austro-hongroise: souvenirs d'un témoin oculaire*, Paris 1920, 148–149)

¹⁵⁷ „Разговор са г. Спалајковићем. Његови утисци са Фридјунговог процеса“, *Политика*, 8. [21.] XII 1909, 3.

¹⁵⁸ *Историја српског народа*, VI/1, 474–475; R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav question*, 282–284.

¹⁵⁹ „Мени су пребацивали у почетку дипломати пријатељских сила нарочито због одласка Спалајковића у Беч“, записао је министар. „Али после, кад је ствар свршена, честитали су ми.“ (АС, MM, XXIX. М. Миловановић, *Фридјунгов процес – Питање Форгачево*, 18. (5) I 1910)

¹⁶⁰ „Краљ Петар о Фридјунг-овом процесу“, *Српска ријеч*, 12. (25) XII 1909, 2. „И сад видим радосно Краљево лице и његов весео осмех, којим ме је дочекао кад сам ступио у његов кабинет“, сећаће се Спалајковић. (М. Спалајковић, „Краљ Петар и Аустрија“, *Српска ријеч*, 22. VIII 1921, 1)

¹⁶¹ „Шумна парница у Бечу“, *Самоуправа*, 15. [28.] XII 1909, 1. Радикалска *Народна слобода* из Крагујевца одала је „заслужену хвалу“ Спалајковићу и Марковићу, „дичним синовима“ Шумадије. („Синови Шумадије“, *Народна слобода*, 17. [30.] XII 1909, 1)

¹⁶² DDF, 2, XII, 582–583.

Форгач се нашао у незгодном положају. По Миловановићу, он је тада лако могао бити уклоњен да је показано да се то жели. Видевши колико је аустроугарском посланику стало да га „не одува Фридјунгов процес, јер би му тим сва каријера била компромитована“, преко Симића је Балплацу дао на знање се у Београду не само не очекује да он оде, већ „да би боље било да остане“, ¹⁶³ а Спалајковићу објаснио да је то у њиховом интересу, јер ће осрамоћен бити попустљивији него било ко други. Сложивши се, начелник је преко једног службеника аустроугарског посланства поручио Форгачу да код њега „није остало никакво зло осећање“ и да „треба предати забраву све што је било“. ¹⁶⁴ А Форгач се неко време, примиривши сујету, трудио да буде фин према српским званичницима, па и Спалајковићу. ¹⁶⁵

Пад хрватског бана Рауха и настојање његовог наследника Томашића да се нагоди с Хрватско-српском коалицијом били су донекле последица Фридјунговог процеса. ¹⁶⁶ „Нагодба је била нужна, а Супило је показао превише темперамента“, рекао је Спалајковић Декоу фебруара 1910. године. „Сви смо ми сада против Мађара. [...] Српско-хрватска коалиција их је довела на власт, а они су се Југословенима одужили поставши саучесници Беча у загребачком процесу. Мађари ће платити цех за своје грешке и постати гипкији у будућности.“ Неколико месеци потом је истом саговорнику још оштрије говорио о сународницима грофа Форгача: „Европа може сада да види колико вреде Мађари, ти сумњиви и нестални људи, који узнемирују свет својом виком да би затим лизали бечку чизму. Равнодушни

¹⁶³ АС, ММ, ХХХ. М. Миловановић, *Фридјунгов процес – Питање Форгачево*, 18. (5) I 1910.

¹⁶⁴ „Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридјунговом процесу и улози 'Политике'“, *Политика*, 28. II 1929, 1.

¹⁶⁵ Форгач се у јануару похвалио Еренталу да су на новогодишњем балу престолонаследник и краљ били љубазни према њему и да је чак принц Ђорђе био сасвим пристојан. Нарочито је нагласио да је српска влада „немоћна против штампе“, која свашта пише не само о њему, већ и о министрима и династији, и да су му Миловановић, Спалајковић и Пашић „спонтано изразили своју, тобоже, велику радост“ што остаје у Београду. (ÖUA, II, 651–652) Спалајковић је у јулу обавестио Форгача да је бугарски смутљивац Харизанов допутовао у Ниш и – сем новца – тражио да га види како би разоткрио тобожње аустроугарске планове да се, фингирањем атентата на цара Франца Јозефа приликом посете Босни и Херцеговини, компромитују и пошаљу на вешала тамошње српске вође. Спалајковић је саговорнику рекао да може да му покаже сва Харизановљева „безумна писма“ и да би било добро да се чешће обавештавају о индивидуама које покушавају да врше изнуде. Форгач се радо сложио и известио Балплац да се, на основу разговора с Миловановићем и Спалајковићем, нада да ће бити спречени слични покушаји бивших конфекционата његовог посланства, а нарочито „Стефановића“, који је од њега тражио новац како би ћутао. (ÖUA, II, 919–920; АС, МИД-ПО, 1910, ф. IX, д. VII. Љ. Харизанов – М. Спалајковићу, 30. (17) V 1910; 1. VI (19. V) 1910; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, Beograd 1978, 317–319)

¹⁶⁶ *Историја српског народа*, VI/1, 476–478.

смо према њиховом слому; сажалевамо их колико их и презиремо. Али Европа би, а нарочито Француска, могла да за убудуће просуди колико су они неделотворни у задржавању германизма или слабљењу Тројног савеза.“¹⁶⁷

Анексиона криза и њене последице полако су одлазили у заборав, а погледи српске дипломатије све више су се окретали ка југу. Спалајковић је рекао Вајтхеду да је Србији тренутно потребно пријатељство Турске због трговине преко њене територије; али је одмах додао да ће се Србија и Бугарска, незадовољне стањем у њој које је „горе него под хамидским режимом“, уздржавати само док вера Европе у младотурке не опадне и стање не постане зрело за коренито решење. На крају је нагласио да „постоји озбиљна опасност да ће се догађаји убрзати, а пожар избити пре него што опште политичко стање у Европи добије повољан обрт за хришћанско становништво и пре него што велике силе коначно схвате да је Турчин непоправљив“.¹⁶⁸ Мада је шеф британске дипломатије Едвард Греј на извештају записао да је све то веома злослутно, одговор из Софије није био на видуку. Спалајковић је зато италијанском посланику рекао да ће Србија и даље тежити срдачним односима с Бугарском, али и избегавати да је споразум с њом „гурне у авантуру за коју се тренутно осећа неспремном“.¹⁶⁹

Крајем марта и почетком априла Спалајковић је био у пратњи краља Петра приликом његове посете Русији. Уочи пута, коме је претходила посета бугарског цара Николају II, рекао је Декоу да руска влада, примајући владаре две словенске државе жели да према Аустро-Угарској „истакне дух нове балканске политике, у потпуности различите од политике из 1897, и младотурцима стави на знање да се

¹⁶⁷ MAE AD, Serbie, v. 16. Л. Деко – С. Пишону, 16. II 1910; 8. VI 1910.

¹⁶⁸ BD, IX/1, 97–98; Ћ. Antić, *Ralph Paget: a diplomat in Serbia*, Belgrade 2006, 46; А. Раствоић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912. године*, Београд 2015, 126–127, 136.

¹⁶⁹ *I documenti diplomatici italiani* (даље: DDI), Quarta serie: 1908–1914, Vol. V-VI (11 dicembre 1909 – 29 marzo 1911), Roma 2001, 88–89. Крајем године Спалајковић је британском отправнику послова рекао да би „једина могућа комбинација за осигурање мира на Балкану био српско-бугарски савез“, али да ће Срби чекати на први корак Бугара. Пред британским војним аташеом Напијером био је још отворенији. На питање о односима Србије и Бугарске одговорио је да су коректни, али не и срдачни: „У овом тренутку, Македонија није толико важна као друге ствари. На пример, знате ли шта су бугарски политичари? Јесу ли наклоњени Тројном савезу или Тројној антанти? Немогуће је рећи. [...] Ми смо чврсто на страни Тројне антанте.“ А на питање да ли би Србија пре изабрала савез са Турском или Бугарском, одговорио је да би Срби, упркос транзитној зависности од Турске због које су „ принуђени да гутају безбројне увреде и трпе свирепости“, „без размишљања одбацили Турке за чврст савез с Бугарском“. (BD, IX/1, 233–235)

морају одрећи репресије“.¹⁷⁰ Највеће заслуге за прво званично путовање краља Петра припадале су Хартвигу, који је и сам отпутовао у Петроград како би присуствовао дочеку.¹⁷¹ Спалајковић је, с краљем, Пашићем, Миловановићем и осталом свитом, преко Варшаве стигао у познати град. Тамо је присуствовао пријемима, ручковима и вечерама, разговарао с Извољским, посетио Думу, добио орден. Затим се, преко Москве, Кијева и Софије, кренуло за Цариград. У турској престоници Спалајковић је присуствовао новим пријемима, ручковима и вечерама, паради трупа, добио још један орден, а затим је уследио повратак кући преко Хиландара, Солуна и Скопља.¹⁷² Званичним турским новинама дао је интервју у коме је неодређено говорио о „истоветности обостраних интереса“ и направио једва приметну алузију на могућност заједничког отпора даљем ширењу Аустро-Угарске.¹⁷³ А у Београду је, изразивши задовољство оним што је путем постигнуто, рекао британском отправнику послова да је руски цар „у потпуности одобрио српску политику обједињеног Балканског полуострва“.¹⁷⁴

У мају је Спалајковић унапређен у начелника Министарства иностраних послова II класе.¹⁷⁵ Наредног месеца у штампи су се појавиле гласине да ће бити

¹⁷⁰ DDF, 2, XII, 667. Спалајковић је почетком фебруара поверио италијанском посланику да су гласови о приближавању Беча и Петрограда забринули Пашића. (DDI, 4, V-VI, 109–110)

¹⁷¹ Један „виђен политичар“, „врло добро обавештен“ о српској спољној политици, рекао је за *Политику* да Хартвигу припада „највећа заслуга што се то питање тако брзо и тако повољно решило и што је са политичког гледишта изабран најповољнији моменат“; иста особа – у чији је опис лако могао да се уклопи *Политици* блиски Спалајковић – изјавила је да Русија у Београду „није никад имала јачега и проницљивијег посланика“ и да Хартвиг „одлично познаје ствари и односе на Балкану, положај и значај Србије“. („Краљ Петар у Русији“, *Политика*, 19. II [3. III] 1910, 2)

¹⁷² Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, 375–378; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 151–153; Н. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique*, 25; ДСП, IV/1/1, 427–429, 438–441, 446–458, 466–481, 490, 493, 541–546; „Путовање г. Хартвига“, *Штампа*, 3. [16.] III 1910, 2; „Краљ у Царском Селу“, *Политика*, 10. [23.] III 1910, 2; „Краљ Петар у Петрограду“, *Политика*, 11. [24.] III 1910, 2; „Краљ Петар у Русији“, *Политика*, 13. [26.] III 1910, 2; „Краљ у Петрограду“, *Штампа*, 16. [29.] III 1910, 1–2; „Краљ у Цариграду“, *Политика*, 23. III [5. IV] 1910, 2; „Краљ у Цариграду“, *Политика*, 24. III [6. IV] 1910, 2; „После посете Петрограду. Разговор са руским послаником г. Н. Г. Хартвигом“, *Политика*, 1. [14.] IV 1910, 1; АС, ДК, ф.V, р. 5. Дневник занимања краља Петра, 1910. Дневне белешке од 20. (7) III до 13. IV (31. III) 1910. „Пример Растка Немањића најбољи је доказ, да не треба увек слушати своје родитеље“, записао је Спалајковић у књигу посетилаца на Хиландару. „Син, па затим отац, Свети Сава, па онда Свети Симеон – тако је постао Хиландар. Темељ му је у синовљевој непослушности.“ („Из Хиландарске споменице“, *Политика*, 8. [21.] IV 1910, 1)

¹⁷³ „Разговор са г. Спалајковићем, шефом политичке секције у министарству спољних послова. 'Le Jeune Turc“, *Самоуправа*, 5. [18.] IV 1910, 1.

¹⁷⁴ PRO, FO 371/982. К. Баркли – Е. Греју, 14. IV 1910; ВД, IX/2, 532; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, 378.

¹⁷⁵ АЈ, 334-ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића; „Дневне вести“, *Политика*, 9.[22.] V 1910, 2.

постављен за посланика у Петрограду,¹⁷⁶ али је на то именовање ипак морао да сачека још неко време. Упркос томе, већ је размишљао над питањем шта чини великог државника. У књижици о Камилу Кавуру, коју је објавио поводом стогодишњице његовог рођења, тврдио је да је за истинског државника, чак више од тога да има „и интелигенције, и мудрости и радне способности“, најважније да поседује „моћ брзог комбиновања, моћ да сагледа брзо и јасно, да се одлучи одмах, да у највећем метежу сачува тачно и поуздано расуђивање, да покаже чврсту вољу“, те да, како је писао Макијавели, у исто време буде и лав и лисац. Сем тога, без сумње са Србијом на уму, писао је да је „сјајна будућност“ очекивала Пијемонт који је, „као што приличи слабима“, мењао своју политику и „добијао онолико исто победама као и поразима“; истовремено је истакао да је Кавурова улога била „веома неугодна“: „Отворена осећања Италије гонила су га на акцију; међутим, моменат за акцију још није био дошао. Морао је храбрити и обећавати, а не испуњавати; држати машину под паром, а не давати знак 'напред'“. ¹⁷⁷

Крајем јула је у Србију допутовао Јефтановић, званично због лечења реуматизма у Рибарској Бањи, где се срео с престолонаследником Александром и краљем Петром.¹⁷⁸ Спалајковић је у Београду с тастом разговарао о будућем деловању у Босни и Херцеговини – по свој прилици, саветујући му умереност и споразумни рад с муслиманима¹⁷⁹ – и упознавао га с дипломатским кором. На једном листу с насумичним белешкама записао је: „Говорити тати о Дедијеру да се употреби у опште, као и у Српској Ријечи. [...] Деко би желео да види тату.“ Сем тога, шкрто и неодређено је довео у везу три личности чија је делатност веома

¹⁷⁶ *Штампа* је писала да су министри „нашли да г. Спалајковић сасвим пасује за Петроград, јер га је, пре неколико година, једна Русиња јурила револвером по петроградским улицама“. („Размештај посланика на страни“, *Штампа*, 14. [27.] VI 1910, 2)

¹⁷⁷ М. Спалајковић, *Кавур: патриот и дипломат*, Београд 1910, 5–6, 13, 28, 42–43.

¹⁷⁸ АС, ДК, ф. VII, р. 6. Дневник занимања престолонаследника Александра, 1910. Дневна белешка за 2. VIII (20. VII) 1910; „Г. Глиша М. Јевтановић у Србији“, *Политика*, 14. [27.] VII 1910, 2; *Grosserbische Umtriebe*, 83, 132.

¹⁷⁹ Три месеца касније Спалајковић је француском посланику рекао да су Јефтановић и Шола склони савезу с муслиманима и да би било погрешно тражити да се аграрно питање одмах реши. (МАЕ AD, Serbie, v. 16. Л. Деко – С. Пишону, 27. X 1910)

занимала власти суседне државе: „Хартвиг – тата – Гаврила.“¹⁸⁰ Ускоро је и сам отпутовао у бању и свој шестонедељни одмор провео у Франценсбаду.¹⁸¹

Јесен је на површину избацила затегнутост у односима између појединих актера на београдској дипломатској позорници. Деко је у октобру писао Ке д’Орсеју да се Миловановић с путовања по Европи враћа „мало мање дебео, а мало више уображен“ и германофилски расположен, чиме изазива Пашићев подсмех и Хартвигову љутњу: „Руски посланик, који одбија да г. Миловановића сагледа с веселе стране, показује велику раздраженост због те годишње раскалашности истакнутог државника. ’Какву он потребу има да се лети шетка по Европи и посећује све министре иностраних послова с којима може да се сретне? Шта може да им каже? Ништа. И шта има од тога? Ништа. Он је неозбиљан. Укратко, то је други Извољски.’ Из уста г. де Хартвига не може изаћи гора увреда.“¹⁸² Главни узрок Хартвиговог нерасположења била је Миловановићева помирљивост према Аустро-Угарској и њеном представнику у Београду. „У прикривеној борби која је, после Фридјунгове афере, настала [...] између Форгача и мене, Хартвиг је одлучно био на мојој страни“, сећаће се Мирослав Спалајковић. „Очевидно, Миловановић, као одговорни министар, уздржавао се да заузме одређен став према аустро-угарском посланику, ма да се и сам већ био уверио у немогућност икаквог озбиљног и лојалног рада са Форгачем. Осим тога, и по својој природи, Миловановић је био увек пре за компромисе него за борбу. У своме опхођењу са Форгачем, он је варао и себе и Форгача, али себе више него Форгача. Хартвиг ми је на то често пута обраћао пажњу. Миловановић и ја били смо интимни пријатељи, и Хартвигу смо били подједнако потребни.“¹⁸³

Миловановић је сматрао да треба поправити односе с Аустро-Угарском, не толико ради њих самих, колико ради притиска на Бугарску.¹⁸⁴ Међутим, планове му

¹⁸⁰ АС, МС, 591. Белешке М. Спалајковића, без датума (1910).

¹⁸¹ „Г. Спалајковић на осуству“, *Политика*, 9. [22.] VII 1910, 2.

¹⁸² DDF, 2, XII, 943–945. Убрзо затим Деко је известио да је Хартвигов ауторитет у Србији помало умањен, због чега се његови савети „слушају само захваљујући гг. Пашићу и Спалајковићу, који су, све до сада, били истински управитељи српске спољне политике“. (Исто, 948–949)

¹⁸³ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“. „Е морам срушити Балачка бар због ове Француско-Српске Банке, кад га нисам могао срушити због анексионе кризе“, импутирало је *Звоно*. „А кад ја постанем министар спољних послова, онда ће мајка Србија пропевати. Др. Спалајковић, плаћени сарадник ’Политике’.“ („Савремени афоризми“, *Звоно*, 31. X [13. XI] 1910, 1)

¹⁸⁴ М. Спалајковић, „Краљ Петар и Аустрија“, *Српска ријеч*, 23. VIII 1921, 1.

је кварила нетрпељивост између Форгача и Спалајковића, који ће много касније тврдити да је аустроугарски посланик „сав био у надмености, пакости и зависти“.¹⁸⁵ Надмени гроф је непромишљено заоштрио сукоб када се, на једној вечери код италијанског посланика Баролија, похвалио склапањем трговинског уговора којим је завршен Царински рат и додао да ће, као доајен дипломатског кора, привући српске политичаре, гурмана Миловановића задобити ручковима и вечерама, а Спалајковића „метлом отерати“. Те речи су сутрадан пренете Спалајковићу, који је, опечен увредом, решио да се освети и у споразуму с Пашићем предузме „потребне мере за покретање Васићевог процеса пред београдским судом“.¹⁸⁶

Наиме, на светлости дана је почео да се показује лик тобожњег секретара Словенског југа Милана Стефановића, иза кога се крио полуновинар с двоструким именом, Владимир Васић или Младен Сергијан. Васић је током лета, с очигледном намером да дође до новца, почео да разним личностима, како заинтересованима да се јавно проговори о томе како је до фалсификовања дошло (Супилу, Масарику, Спалајковићу, Пашићу), тако и онима којима је било стало да се то нипошто не открије, нуди своје услуге у виду сензационалних открића или ћутања.¹⁸⁷ Ускоро су се његова тврђења нашла у рукама Масарика, који је у новембру на основу њих у Делегацијама напао чиновнике Посланства у Београду и самога Форгача не само као преносиоце, већ и као главне творце фалсификата. Ерентал је бранио свог дипломату, позвавши се и на Миловановићеву експлицитну жељу да Форгач, као пријатељ Србије, остане на свом положају – што је српски министар, и сам суочен са скупштинском интерпелацијом, био принуђен да демантује. Одмах после Масариковог говора Васић се предао београдској полицији и развезао језик. У децембру је, на затвореном суђењу коме је присуствовао Масарик и са кога је много процурило у новине, признао све наводе оптужбе и својим исказима теретио грофа Форгача и његове потчињене.¹⁸⁸

¹⁸⁵ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“.

¹⁸⁶ „Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридриху фон Фридриху и улози 'Политике'“, 1; АС, МС, 61. Белешка М. Спалајковића, без датума.

¹⁸⁷ Н. Sirotković, „Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'–Friedjung“, 163–164; ÖUA, III, 71–72; АЈ-80-40. В. Васић – Н. Пашићу, без датума (1910).

¹⁸⁸ F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 161–186; *Историја српског народа*, VI/1, 475–476; „Одговор мин. спољ. послова госп. Миловановића на питање посланика г. Герасимовића“, *Самоуправа*, 2. [15.] XI 1910, 1.

После Масариковог „непатриотског“ говора у Делегацијама, Форгач је обавестио Ерентала да је он месец дана раније боравио у Београду и да га је можда Спалајковић спојио са „Стефановићем“. А уочи суђења некадашњем конфиденту Посланства министру је писао да је све само „удешена комедија“, коју је Масарик инсценирао „с Марковићем, Васићем и осталима“.¹⁸⁹ Подударност Масариковог иступања и Васићеве предаје полицији није била случајна, међу признањима и самоокривљавањима једног аморалног типа било је доста нелогичности, суђење је било, ако не комедија, а онда свакако удешено – али су Форгача неопрезност и бескрупулозност већ толико уплеле у аферу са фалсификатима које је лично прослеђивао у Беч, да је било немогуће да из ње изађе некомпромитован. „Док је г. де Хартвиг пресрећан, веома нервозни гроф Форгач прича непромишљено“, известио је крајем новембра француски посланик о београдским последицама Масариковог иступања. „Изгледа да је незадовољан због помало млитавог начина на који га је гроф д’Ерентал бранио пред Делегацијама. ’Гроф д’Ерентал, рекао је г. Миловановићу, биће веома обавезан да ме подржи до краја, јер сам му све време указивао, усмено и писмено, на поразне последице које Загребачки и Фридрихов процес могу да приреде Монархији’. Пошто му је г. Спалајковић изразио жаљење због напада српске штампе, рекавши да никад не би требало нападати дипломату који је везан својим инструкцијама, гроф Форгач је узвикнуо: ’Свакако, ја сам само следио своје инструкције и, да сам их дословно следио, учинио бих још и више’.“¹⁹⁰

Недуго потом Деко је известио да су Хартвиг и Форгач своје политичко непријатељство пренели у свакодневни живот, па се „обасипају узајамним неучтивостима и увредама“.¹⁹¹ „Гроф Форгач“, викао је, према Тошевљевим

¹⁸⁹ ÖUA, III, 40–41, 51–53, 71–72. У Масарикове везе са Спалајковићем био је уплетен Миловановић, који је преко Посланства у Бечу омогућавао њихову кореспонденцију. Посланик Симић је дошао до закључка да је министар „унапред знао за Масарикову кампању против аустро-угарског посланика и за документа, која ће он том приликом продуковати, ако му чак та документа нису од самог Министарства или преко њега и лиферована“. Упркос томе, Миловановић није био задовољан због начина на који чешки опозиционар користи случај за своје политичке циљеве и заштрава односе Србије с Аустро-Угарском. Зато је једном приликом пред Декоом отишао тако далеко да пошаље Масарика до ђавола, док се овај у исто време жалио да Миловановић одмаже његову акцију против Ерентала. (DDF, 2, XIII, 132; АС, Ђ. Симић, *Из мојих успомена*, VII/2, 18–19)

¹⁹⁰ DDF, 2, XIII, 85. Према британском отправнику послова, Форгач је одговорност на свог шефа пребацио не само пред Спалајковићем, већ и пред италијанским послаником. (PRO, FO 371/1.219. К. Баркли – Е. Греју, 16. III 1911)

¹⁹¹ DDF, 2, XIII, 130.

сећањима, Хартвиг у тренуцима раздражења, „оваплоћује подлост, лаж, превару, цинизам; морално, он је разбојник, који не заслуже чак ни да дише ваздух у Србији; то је чудовиште у људском лику, које оскврњује самим својим додиром“; ни Форгач није остајао дужан, говорећи за свог руског колегу да је „груби, неотесани козак, прости бирократа, човек без савести и морала, негација сваке врлине, душа исткана од злобе и свирепе енергије“.¹⁹² Форгач је, пак, Балплацу писао да у руском посланству желе погоршавање односа Србије и Аустро-Угарске и да би његов одлазак из Београда, на коме се ради преко Васићеве афере, тамо изазвао нарочито задовољство: „Заиста, руски посланик је од пре неколико месеци допустио себи да заплови у водама јасно наглашене опозиције према ц. и к. заступништву. Он је у интимним, свакодневним односима са нашим смртним непријатељем, начелником Спалајковићем, који са својом супругом (Јефтановић из Сарајева) скоро да никад и не напушта руско посланство. Верујем да је г. Хартвиг несвесно пао под утицај г. Спалајковића и дао се повести у споменутом правцу.“ Главни разлог Хартвиговог непријатељства Форгач је налазио у свом одбијању да му призна привилегован положај у Београду, где се меша чак и у унутрашњу политику: „Што се тиче Министарства иностраних послова, начелник Спалајковић са свим актима и извештајима свакодневно долази у руско посланство да поднесе рапорт. Г. Миловановић се са тим нимало не слаже, али услед своје неутицајности и дволичности мора свему да се прилагоди.“¹⁹³

Британски отправник послова Баркли известио је да је цео дипломатски кор убеђен у умешаност аустроугарског посланика у фалсификовање. Спалајковић му је поверио да је гроф Форгач, пошто је српска влада одбила да објави да се никада није веровало у његову кривицу, рекао Миловановићу да ће, уколико се то не догоди, напустити Београд на неодређено време; када му уцена није успела, запретио је прекидом дипломатских односа, на шта је Миловановић хладно указао на коректност српске владе. Сличну претњу, тврдио је начелник, учинио је Ерентал пред Симићем, који му је одговорио да ће у случају прекида односа суђење Васићу бити јавно. Пошто ниједна од претњи није била извршена, Баркли се сложио са

¹⁹² А. Тошев, *Балканските войни*, I, 250. Спалајковић ће се сећати да је сама „појава Форгачева“ узрујавала Хартвигове живце. („Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“)

¹⁹³ ОУА, III, 109–110.

Спалајковићевим закључком да су „гроф Ерентал и гроф Форгач потпуно изгубили главу у овој афери“.¹⁹⁴ У сваком случају, Форгачева служба у Београду се ближила крају, па је Деко почетком 1911. године известио да је готово извесно да ће на пролеће бити склоњен „у сенку“, односно послат у неко посланство у Немачкој.¹⁹⁵

Насупрот Барклијевом мишљењу, Форгач је покушавао да убеди Балплац да у „бајке“ о његовој умешаности у фалсификовање не верује ниједан дипломата сем Хартвига и да иза *Политикине* хајке на њега, која је „споредна позорница за интриге извесних руских кругова“ против Ерентала, стоји „конзорцијум Хартвиг–Спалајковић“.¹⁹⁶ Када је Масарик у јануару објавио чланак у коме је навео његову изјаву да морална одговорност за аферу пада на Ерентала, а да он против Србије није извршио ни две трећине оног што се од њега захтевало,¹⁹⁷ Форгач је министру писао да те „потпуно измишљене“ речи међу дипломатама препричава Хартвиг. Из чланка се, тврдио је, јасно види да је Масарик обавештења добио од Спалајковића, који је, подмећући му да је подстицао немачког и италијанског посланика да интервенишу у његову корист, интригирао како би разрушио добре односе међу београдским представницима Тројног савеза.¹⁹⁸

Масарик се у наредном чланку, не именујући га отворено, позвао на Спалајковића као извор за Форгачеву изјаву о Еренталовој моралној одговорности и признање да је лично послао у Беч немачки текст тобожњег извештаја из 1907. године.¹⁹⁹ Чим је 25. фебруара сазнао за то, Форгач је одјурio до Миловановића и затражио да позове начелника, како би га „у министровом присуству упитао да ли зна нешто о потпуно измишљеним речима“ које су му приписане. Али Спалајковић је већ напустио зграду, па је Миловановић, умирујући га, Форгачу обећао писмени одговор.²⁰⁰ Спалајковић му је збиља сутрадан упутио лично писмо у коме је тврдио да, уплетен против своје воље у Фридјунгову аферу, не жели да се меша у унутрашње ствари Аустро-Угарске: „Међутим, морам Вам изјавити у вези с нашим разговором у новембру – то је, уосталом, био једини разговор који смо одтад имали

¹⁹⁴ ВД, IX/1, 236–237.

¹⁹⁵ МАЕ АД, *Serbie*, v. 11. Л. Деко – С. Пишону, 19. I 1911.

¹⁹⁶ ÖUA, III, 146.

¹⁹⁷ Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал*, 67–75.

¹⁹⁸ ÖUA, III, 164.

¹⁹⁹ Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал*, 77–84.

²⁰⁰ ÖUA, III, 188–189.

– током кога сте грофа Ерентала учинили морално одговорним за Фридјунгов процес и нарочито ми то објаснили пореклом 'документа' који ми је приписиван, рекавши ми да никада нисте придавали вере том 'документу' и да је његов текст, који сте послали у Беч, био на немачком итд. Никада, ни непосредно ни посредно, нисам овластио ма кога да јавно употреби саопштења која сте ми тада учинили.“ Форгач је одмах одговорио писмом у службеној форми у коме је изразио своје „дубоко запрепашћење“: „*Никада* нисам учинио грофа Ерентала морално одговорним за Фридјунгов процес – то тврђење би са моје стране било колико неоправдано толико и непојмљиво. Још мање сам могао да Вам кажем да сам текст 'документа' који Вам је приписан послао на немачком у Беч. Тај документ властима у Бечу није послало ц. и к. Посланство и стога је искључено да сам тврдио то што спомињете. Веома тачно се сећам нашег разговора. На Вама ће бити, г. генерални секретаре, да објасните како разговори које страни посланици воде у Вашој канцеларији, на тенденциозан и *неистинит* начин долазе до знања особа које желе да нападају једну страну владу или њеног представника у Београду.“ Спалајковић је сутрадан отписао да из таквог одговора може да се закључи како је једног од њих издало памћење, али да он никакву индискрецију није учинио: „Нарочито тврдим да *ништа неистинито* никада није изашло из моје канцеларије, наглашавајући да сте Ви први који ме је оптужио за супротно.“²⁰¹

Када је добио прво писмо, Форгач је телеграфисао Еренталу, указавши му да се из „познате околности да управо дотични документ никада није послат у Беч из Посланства“ види колико су „лажне све Спалајковићеве измишљотине“. После разјашњења с Миловановићем (из кога је изнео утисак да министар, „са својом потајном ненаклоношћу према Спалајковићу, кога одржава г. Пашић, није нимало невесео због неугодног положаја у коме се овај нашао“), Еренталу је послао писмо у коме је почео да кључа реченицом да је најзад „бедни интригант и Масариков лажљиви достављач принуђен да лично иступи“. „Топлину мојих односа с првим начелником уосталом илуструје тачна напомена у његовом писму да од новембра уопште нисмо разговарали! Ја да сам пред њим олакшао срцу говорећи о Вашој екселенцији!!“, урлао је од беса на хартију. „Када сам га у новембру потражио из

²⁰¹ ДСП, IV/3/1, 426–428.

неког разлога [...] дошли смо до разговора о управо тада распомамљеним нападима штампе. [...] Ја сам се насмејао над Васићевим изјавама у *Политици* и чак рекао да не бих имао ништа против ако би стварни фалсификатор био откривен. [...] Једном речи, кратки разговор је био потпуно у духу мојих разговора с министром иностраних послова, који ми је и у јануару као и јуче сасвим лојално разјаснио да речи које ми је Масарик ставио у уста он никада од мене није чуо, као што није чуо ни да сам икоме другом тако говорио. Дакле, Спалајковић никада није обавестио свог министра, већ само Масарика или његове посреднике!! Да ли ова ствар треба да има даље последице, зависи од одлуке Ваше екселенције. Ја и службеници ц. и к. Посланства иначе готово и да не општимо са Спалајковићем, пошто нам је он свима познат као наш полулуди смртни непријатељ и руски шпијун.²⁰²

После другог Спалајковићевог писма, Форгач није одговорио, већ је Миловановића писмом замолио да начелнику поручи да даљу преписку сматра сувишном и да објашњења може да затражи од Масарика. Плашећи се да његов скори одлазак не буде потпуни тријумф за непријатеља, предложио је Балплацу да се, када се тренутак опозива приближи, запрети да нови посланик неће доћи у Београд пре него што начелник Министарства иностраних послова напусти свој положај.²⁰³ А Спалајковић је Миловановићу 28. фебруара саопштио да је Форгач својим писмом учинио „један, колико неоправдан, толико и недопуштен, испад“ против њега, те да му је „после тога немогуће имати икакво даље општење, ни приватно ни службено“ с њиме.²⁰⁴ Заправо, скандал је могао да буде и много већи. Када је после две и по недеље мало утишао гнев, Спалајковић је Барклију рекао да га је Миловановић „с великом муком спречио да пошаље своје секунданте грофу Форгачу“.²⁰⁵ Ерентал је, пак, 2. марта одобрио Форгачев прекид односа са Спалајковићем и наложио му да о томе Миловановића обавести писмено, а Пашића усмено.²⁰⁶ Посланик је учинио тако и известио да су разговори о „Спалајковићевој афери“ били „прилично кратки“, пошто су његове речи обојици министара биле „мало пријатне“. И један и други су се уздржали од ма какве осуде начелника, а

²⁰² ÖUA, III, 191–193; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 187.

²⁰³ ÖUA, III, 194–195.

²⁰⁴ ДСП, IV/3/1, 425.

²⁰⁵ PRO, FO 371/1.219. К. Баркли – Е. Греју, 16. III 1911.

²⁰⁶ ÖUA, III, 197–198.

Миловановић је рекао да Спалајковић није, чак ни посредно, одржавао везе с Масариком, до кога су његове речи стигле преко неког трећег лица. „Након што је сва та руско-српска интрига, изграђена на робијашу Васићу и посланику Масарику, заиста јадно пропала,“ писао је Форгач Еренталу, „недостајало би још само да као жртве не паднемо, како су се многи овде надали, Ваша екселенција и ја, већ наш смртни непријатељ Спалајковић. Свакако, његов положај није пријатан, иако се у Србији индискреције и лажи уопште не осуђују, већ евентуално схватају као заслуге. Можда ће Влада ипак временом увидети да он није за начелника у Министарству иностраних послова и размислити о неком посланичком месту.“²⁰⁷

Првог дана априла Форгач је известио да је, мада српска влада није имала храбрости да отворено казни Спалајковића, бојкот Посланства отежао његов положај у Београду: „Заиста, г. Миловановић намерава да га пошаље на место у Софији које је смрћу г. Свете Симића постало слободно. Али г. начелник сматра да је ово посланство за њега безначајно и тражи Посланство у Петрограду. [...] Г. Спалајковића у његовим жељама енергично подржава г. руски посланик, коме је он овде био покорни слуга, саветник и достављач, док министар иностраних послова сматра да је начелник још премлад и, управо због претеране русофилије, неподесан за Петроград.“ Увређени гроф је сугерисао да би аустроугарска представништва у Петрограду и Софији требало да унапред добију упутства да не улазе ни у какве односе са Спалајковићем, који је, с намером да аустроугарску дипломатију пред међународном јавношћу прикаже као „банду фалсификатора“, био „главни инспиратор масарик–васићевске комедије“: „Уосталом, у многоструком погледу овај увек прераздражени човек није сасвим урачунљив. Његова мржња према Монархији се од анексије развила готово у душевну болест; једино то може да објасни његове невероватне поступке, предузете у споразуму с овдашњим руским послаником.“²⁰⁸ На Балплацу су ипак сматрали да би се бојкотовањем Спалајковића у Софији отишло предалеко, јер би његов стални сукоб с аустроугарским представницима морао да доведе до незгода са српском, а можда и бугарском владом. Посланству у Софији је због тога поручено да – мада је Спалајковић, „у

²⁰⁷ ДСП, IV/3/1, 428; ÖUA, III, 205–206.

²⁰⁸ Исто, 218–219; К. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, 77; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 188.

најприснијој вези с руским посланством“ и често супротно гледишту свог министра, „заступао екстремно аустрофопски правац“ – београдски сукоб не треба пресађивати на нови терен. Пред новим послаником, гласиле су инструкције, треба се држати „хладно и крајње резервисано“, али без повређивања обзира који му приличе као дипломати, а његове акције треба пратити с највећом пажњом.²⁰⁹

Први наговештаји да ће Спалајковић бити премештен у Софију појавили су се у новинама почетком априла, а већ 20. априла писало се да је то „свршена ствар“.²¹⁰ Два дана касније од бугарске владе је добијен агреман, а указом од 29. априла 1911. године Мирослав Спалајковић је постављен за посланика II класе у Софији.²¹¹ Миловановић свог најближег службеника није послао у Петроград, али га је, с обзиром на значај који је придавао споразуму с Бугарском, послао на подједнако одговоран положај. Уосталом, шеф српске дипломатије је, како се изразио Деко, већ кренуо „путем за Дамаск“ и тражио главну тачку ослонца у Русији и Хартвигу, који је, „после дуге битке у којој је победио грофа Форгача“, одустао од намере да га обори и пружио му пуну подршку.²¹²

Британски посланик Ралф Пеџет известио је Форин офис да је, са становишта дипломатског кора, губитак „за жаљење, јер г. Спалајковић не само што је био спреман да саопштава информације већ се и на информације које је давао могло поуздати“, што би се тешко могло рећи за Миловановића, који „не практикује отвореност нити је одобрава код потчињених“.²¹³ Бароли је писао да је Спалајковић „ватрени националиста“ који „у срцу носи једнаку мржњу и према Аустро-Угарској и према Турској“: „Али његов искрени патриотизам и његов часни и отворени карактер чине га симпатичним и достојним поштовања. Он је убеђени русофил и, по њему, нема друге политике за Србију сем да се слепо препусти вођењу Петрограда, следећи његове савете и упутства у свакој прилици,

²⁰⁹ ÖUA, III, 240–241, 244–246; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 189.

²¹⁰ „Дневне вести“, *Политика*, 26. III [8. IV] 1911, 2; „Нови посланик у Софији“, *Политика*, 7. [20.] IV 1911, 2.

²¹¹ АС, МИД-ПО, 1911, ф. IX, д. I. М. Миловановић – М. Милојевићу, 20. (7) IV 1911; М. Милојевић – М. Миловановићу, 22. (9) IV 1911; Указ краља Петра I од 29. (16) IV 1911; АЈ-334-ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића; „Нови посланик у Софији“, *Политика*, 18. IV [1. V] 1911, 2.

²¹² МАЕ АД, Serbie, v. 11. Ј. Деко – Ж. Круппију, 11. V 1911.

²¹³ PRO, FO 371/1.219. Р. Пеџет – Е. Греју, 27. IV 1911; Џ. Antić, *Ralph Paget*, 49.

јер само уз помоћ Русије може да се оствари потпуно уједињење српске нације. И заиста, када сам му честитао на именовању, рекао ми је да би једини положај на који би радо из Београда отишао био Петроград, где би могао корисно да служи својој земљи, али и да се нада да ће русофилске тенденције садашње бугарске владе олакшати његову мисију у Софији и да ће и оданде бити користан Србији.²¹⁴

Сличну карактеристику новог српског посланика у Софији послао је Деко: „Преписка с овог места упознала је Министарство са истакнутом улогом коју је он играо; очевидно задужен од стране г. Пашића и руског посланства да омета римске комбинације г. Миловановића, постао је истински управитељ спољне политике своје земље, којој је његов непосредни шеф служио само као параван према Италији, Аустрији и Енглеској. Издашног у обавештењима, сигурног у тврђењима, генералног секретара је дипломатски кор много више тражио него самог министра, притворног и често лажљивог. Ваша екселенција зна с каквом је ефикасношћу он умео да месецима организује контрашпијунажу око аустријског посланства, дочепа се чињенице фабриковања лажних докумената и доведе, својом интервенцијом у Бечу током Фридјунговог процеса и отварањем Васићевог процеса у Београду, до разоткривања грозних метода царске и краљевске владе у југословенским земљама Аустроугарске монархије. У том послу г. Спалајковић је створио много непријатеља; побеђени не могу да му опросте пораз и неопходно је да он нестане из краљевског Министарства иностраних послова у ликвидацији коју је узроковало садашње смиривање. Његов посао је овде, уосталом, завршен и он ће пред собом, у Бугарској, пронаћи нови задатак који ће, без сумње, извршити подједнако одлично као и у Београду. За разлику од г. Миловановића, захваћеног интернационалним мекуштвом, г. Спалајковић је патриота и националиста: његова женидба са ћерком г. Јефтановића, шефа српске партије у Босни, још више је увећала његов словенски жар; он је потпуно предан Русији, од које једине очекује ослобођење свог рода; према нашој земљи, у којој је дуго живео, гаји најприснију приврженост. Плах у расправама, он је, на срећу, много хладнији и смотренији у акцијама: то је, уосталом, и доказао у управљању полицијским послом када је успео да запетља грофа Форгача. Вашој екселенцији је познато колико је г. Спалајковић био

²¹⁴ Archivio MAE, Serbia rapporti politici, p. 199. К. Бароли – А. ди Сан Ђулијану, 25. IV 1911.

користан овом посланству, држећи га тачно обавештеним, током последње три године, чак и о најситнијим чињеницама које би сазнавала српска влада.²¹⁵

Пред њихов коначни растанак, Спалајковић је имао још једну прилику да нанесе штету грофу Форгачу. За мај је био планиран сусрет краља Петра и Франца Јозефа у Будимпешти. Када се у априлу у српској јавности сазнало за то, по Београду су почеле да круже најразноврсније гласине, а штампа је, нарочито након што се схватило да би Форгач требало да на путу прати краља, оштро напала Миловановића. Услед тога, сусрет два владара био је одложен, под изговором осетљивог здравственог стања Франца Јозефа.²¹⁶ Ако и није било тачно то што је *Штампа* његовог непријатеља Јакшића тврдила – да је баш од Спалајковића, преко руског посланства, у јавност процурила вест о планираном путу²¹⁷ – нема сумње да је он свим силама радио да замисао омете и свом непријатељу ускрати последњи успех у Београду. Француском посланику начелник је рекао да су, после скандала с Фридрихом, имали у рукама прилику да хабсбуршки владар прими краља под српским условима, али је све „покварило германофилско слепило г. Миловановића, који жели да по сваку цену доведе до аустро-српског умирења, не водећи рачуна о томе да је извесна тензија нужна како би се Југословени у Аустро-Угарској држали у напетости“. Када се сазнало за посету, известио је Деко, а затим и за увредљиво писање аустроугарске штампе, *Политика* је, као „лист руског посланства“, почела кампању којој су се прикључиле друге новине, док је Миловановићу остала само

²¹⁵ МАЕ AD, Serbie, v. 11. Л. Деко – Ж. Крупију, 25. IV 1911.

²¹⁶ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, 382–384.

²¹⁷ *Штампа* је писала да је министар намерно крио питање посете од начелника: „Г. Миловановић је већ више месеци у запетим односима са начелником политичког одељења г. Спалајковићем. И г. Миловановићу је, најзад, пало на врло незгодно и сувише самостално мешање свога најстаријег чиновника у разне политичке односе и истицање његових симпатија и антипатија, без обзира на штету, коју такво намерно истицање собом доноси. Још више је г. Миловановићу пао у очи однос његовог начелника према руском посланству. *Свима је изгледао чудноват интимитет, који је у тим односима владао, и сувише често трчкарање начелниково у руско посланство.* Осим тога г. Миловановић је знао да његов начелник има према њему и сувише мало обзира, али да их има и сувише много према г. Пашићу и својим амбицијама.“ Према *Штамп*и, Миловановић се излетео пред секретаром Министарства Шајновићем, који је „’човек’ начелника г. Спалајковића“, и државна тајна је „ударена на добош“: Шајновић се кроз неколико минута нашао у начелниковој канцеларији, а он кроз сат времена у руском посланству. *Самоуправа* је све то наредног дана оповргла, засипајући Јакшића увредама и оптужујући га да за туђе интересе жели да завади Миловановића и Хартвига. *Штампа* је одговорила да би се могло веровати само демантију руског посланика, а *Самоуправа* га је затим заиста и објавила. („Политичка открића“, *Штампа*, 14. [27.] IV 1911, 2; „Лажовска посла“, *Самоуправа*, 15. IV 1911, 3; „Два демантија – Одговор ’Самоуправи’ и ’Одјеку’“, *Штампа*, 16. [29.] IV 1911, 2; „Срамна новинарска мафија“, *Самоуправа*, 19. IV [2. V] 1911, 2)

Самоуправа: „Умешала су се потом се и патриотска и национална удружења: причало се о митинзима и демонстрацијама на путевима; комитације су запретиле да ће образовати дружине, како би разнели краљевски воз на путу за Будимпешту. ГГ. Пашић, Спалајковић и де Хартвиг бескрајно су се забављали сломом краља Петра и г. Миловановића, против којих се подигло целокупно јавно мњење.“²¹⁸

Мада је његово премештање у Дрезден званично објављено неколико дана после Спалајковићевог у Софију, Форгач сигурно није веровао да се њихова борба завршила нерешено. Док је начелник скромно унапређен, он је, компромитован, прелазио на почасни и безначајни положај; поврх тога, први је напустио Београд. На дан Форгачевог одласка, Спалајковић је срео новог доајена дипломатског кора, који га је куртоазно упитао хоће ли ће доћи на железничку станицу. Одговоривши да ће послати неког чиновника Министарства, замолио је Декоа да каже Форгачу да му се пророчанство није остварило, јер је дршка метле остала у његовој – Спалајковићевој – руци. Деко очигледно није пренео поруку, али се Мирослав Спалајковић свеједно с осећајем тријумфа спремао за пут у бугарску престоницу. И много година потом, већ као апсолутни победник у двобоју с грофом Јаношем Форгачем и Хабсбуршком монархијом, он ће се и даље с бескрајним наслађивањем сећати тих речи и тог тренутка, као једног од најрадоснијих у животу.²¹⁹

²¹⁸ МАЕ AD, Serbie, v. 16. Л. Деко – Ж. Крупију, 5. V 1911. Спалајковић је начелника Београдског округа Чедомиља Костића, кога је случајно срео на улици, обавестио о ствари и рекао му да сматра да је Миловановић „похитао“ с посетом која је „нека врста деградације јер се Цар у време преговора не налази у Пешти, него ће доћи тамо да прими Краља“. Костић је чуо и да су у руском посланству „врло незадовољни“, па чак и да је Хартвигова супруга назвала Миловановића „подлацем, што је крио ову Краљеву посету од свих“. (АС, Поклони и откупи, 211/141. Дневничке белешке Ч. Костића за 20. (7) IV, 26. (13) IV и 27. (14) IV 1911)

²¹⁹ „Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридјунговом процесу и улози *Политике*“, 2.

Сјај и беда Балканског савеза (1911–1914)

Мирослав Спалајковић је 9. јуна 1911. године допутовао у главни град Бугарске да преузме своју нову дужност. Три месеца раније цар Фердинанд је власт поверио коалицији Народне и Прогресивно-либералне партије, па је владу, којој је први задатак било сазивање Велике народне скупштине ради измене устава, образовао вођа народњака Иван Гешов, док је за цанковистичког вођу Стојана Данева било сачувано место председника скупштине. Предводници коалиције нису уживали нарочите симпатије цара, али му је њихово русофилство било потребно како би, настављајући своје балансирање између великих сила, благо нагнуо кантар на страну Антанте.¹ Та околност је охрабрила Миловановића, који је у априлу покушао да договори састанак с Гешовом и започне преговоре о српско-бугарском савезу. Гешов се, међутим, ограничио на неодређене изјаве о обнови пријатељства две државе и о свему обавестио Петроград. Пошто је Хартвигу и Миловановићу такав поступак личио на тужакање, лако су се сложили да је у питању „рђав знак за искреност и добра споразумна расположења бугарске владе“. „С Бугарском кад се говори ваља бити врло обазрив и неповерљив“, гласило је Миловановићево наравоученије. „У сваком случају постарати се да се имају увек Руси као сведоци.“²

Мирославу Спалајковићу је свега неколико дана у Софији било довољно да се спријатељи с британским послаником Хенријем Бакс-Ајронсајдом. Десет година старији острвски дипломата, пријатељ Миленка Веснића, био је скептичан према Бугарима и наклоњен Србима. Поред тога, Енглеза и Србина привлачиле су личне особине, у којима су налазили сличности. „За себе је рекао да не припада старој дипломатској школи, да је отворен и да се на њ могу потпуно ослонити“, известио је Спалајковић. „То, у осталом, потврђују и утисци које човек добија из разговора

¹ С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001, 262–272; L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, 419–428; *Историја Бугарске*, Београд 2008, 278–283; R. J. Crampton, *A concise history of Bulgaria*, Cambridge 1997, 125–135; Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова, *История на българската дипломация 1879–1913. г.*, София 1994, 406–421.

² ДСП, IV/3/2, 739–741, 803–805; А. Тошев, *Балканските войни*, I, 298–300.

са њим.“³ А три и по деценије потом тврдиће да је Бакс-Ајронсајд био „веома симпатичан“ и да му је показивао сву дипломатску преписку о Балкану коју је добијао из Лондона.⁴ „Сер Хенри је код својих колега познат по болесном среброљубљу и због тога га, као и због многих других несимпатичних особина, дипломатски кор слабо посећује“, покушао је наредне године да тајну пријатељства објасни саветник аустроугарског посланства. „Исти удес има и Спалајковић и може бити да их је донекле удружила обострана изолованост. [...] Сер Хенри фанатично мрзи Немце; можда и због тога саосећа с многим Спалајковићевим политичким идејама.“⁵ Спалајковић је, пак, сигурно саосећао с Бакс-Ајронсајдовим убеђењем да Аустро-Угарска већ деценијама „жели сићи у Солун“.⁶

Насупрот томе, руски посланик Анатолиј Некљудов није оставио најбољи утисак на Спалајковића, тим пре што је у његове способности сумњао Пашић, који га је памтио из времена док је био секретар Посланства у Београду.⁷ Некљудовљев однос према Спалајковићу био је подвојен и он ће на крају деценије написати да је Србинов жестоки национализам умеравала искрена жеља за тријумфом словенске солидарности: „Веома нагао и подложен утисцима, г. Спалајковић се увек истицао својом отвореношћу и искреношћу, као и оштром интелигенцијом“.⁸

Већ истог дана када је допутовао, Спалајковић је посетио Гешова, који је био и министар иностраних послова. Обојица су били забринути због све отворенијих знакова аустроугарске подршке побуњеним Албанцима⁹; Спалајковић је рекао да је сасвим разумљиво што се Аустро-Угарска „јавља као заступник

³ ДСП, IV/3/2, 1020–1022.

⁴ ХПС. Белешке М. Спалајковића (млађег) о разговорима с оцем, без датума (1945). Већ месец и по дана од њиховог заљубљивања на први поглед, Спалајковић је у Београд послао „серију поверљивих дипломатских докумената“ добијених од Бакс-Ајронсајда. А Хартвиг је, нешто касније, известио Петроград да је Бакс-Ајронсајд „у разговорима са српским послаником у Софији откривао велике тајне“. (ДСП, IV/4/1, 236–237, 286–300; *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917* (даље: МО), Серия вторая 1900–1913, Том XX, Часть I, 14 мая – 13 августа 1912, Ленинград 1939, 128)

⁵ ОУА, IV, 140–141.

⁶ ДСП, IV/4/1, 505.

⁷ Исто, IV/3/2, 1169–1170. На Спалајковићев и Пашићев став вероватно је утицао Хартвиг, који је мало о коме у руској дипломатији имао лепо мишљење. (В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 95)

⁸ А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 53.

⁹ Спалајковић је током 1910. године британском отправнику послова у Београду више пута ставио на знање да Миловановић и он сматрају да је Аустро-Угарска одговорна за наоружавање Албанаца и њихов устанак. (PRO, FO 371/982. К. Баркли – Е. Греју, 19. IV 1910; ВД, IX/1, 232, 256–257; Dž. D. Tredveј, *Soko i oraо: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005, 77)

Арбанаса и њихових интереса“, док је Гешов, који је „са злурадошћу“ говорио о тешкоћама младотурака, изјавио да Турској такво држање Беча може само да створи нове неприлике у спољној и унутрашњој политици. Неколико дана касније, сложили су се да „моменат није за акцију“, јер би, због неспремности Русије „за ликвидирање балканског питања“, од ње могла да има користи једино Аустро-Угарска. „Аустрија тешко може рачунати на какав компромис или какве комбинације са словенским, и у опште православним, елементом на Балкану“, развијао је своје мисли Спалајковић. „Зато Аустрија сад истиче отворено један нов етнички елемент, Арбанасе, са којима ће она у будућности оперисати као са најпоузданијом народносном групом у Турској. [...] Доцније ће њен корак бити – истицање идеје о јединству Арбанаса, и на послетку, као њен дефинитивни програм, идеја о аутономији Арбаније. [...] За балканске православне народе, Србе, Бугаре и Грке, [...] врло је опасан тај програм Аустро-Угарске. Ми морамо тежити да сами ликвидирамо турско питање, не увлачећи никако у тај посао Арбанасе као какав четврти национални елемент.“ Излагање је на Гешова, јавио је Спалајковић Миловановићу, „учинило дубок утисак“ и он је, уз алузију на пропале априлске преговоре, рекао да ће на споразумевање две државе ред доћи кроз неколико месеци, када се буду средиле прилике у Бугарској.¹⁰

Спалајковић је ускоро предао акредитивна писма цару Фердинанду и био веома задовољан што су у узвратном говору биле споменуте не само природне везе, већ и многобројни заједнички интереси два народа. Разговор са Спалајковићем и Гешовом лукави цар, унук Луја Филипа, започео је распитујући се о школовању српског дипломате у Паризу и жалећи се на недовољно ширење француске цивилизације на истоку Европе. „Ми Словени треба да присвајамо што више француску културу“, обратио се на крају скеча Гешову. А Спалајковић је закључио да је бугарски монарх, који у својим венама није имао ни кап словенске крви, тиме хтео „да покаже да његова душа није нимало германофилска, да он не воли Немце, да је пореклом Француз, а осећајима Словенин“. У наставку разговора цар је веома љубазно говорио о српском народу, краљу, престолонаследнику и уметницима,

¹⁰ ДСП, IV/3/2, 1012–1015, 1039–1044.

жалећи се једино на српске пруге којима је често пролазио.¹¹ Како је истог дана акредитивна писма предао нови аустроугарски посланик, гроф Адам Тарновски, Спалајковић је Миловановићу писао да Беч зазире од промене владе у Бугарској, видљивог успеха „руске политике на Балкану“: „Аустрија, међутим, за свој утицај и извођење својих планова, не може ни у ком случају рачунати на народ у Бугарској, него само на Краља. И она се с тога морала у толико више забринути због ове последње промене у унутрашњој бугарској политици, што [...] обележава имплицитно и извесну еволуцију у спољној политици Краља Фердинанда.“¹²

На отварању Велике народне скупштине у Трнову, Спалајковић је присуствовао покушају једног посланика да спречи владара да, наводно противно уставу, први говори. Распитавши се о дрзнику који је викнуо „Живела република“, сазнао је да се зове Александар Стамболијски и да је вођа Земљорадничког савеза. А цару је, не слутећи да ће доћи време када ће се он трудити да ухвати неког ретког лептира док ће Стамболијски владати Бугарском, рекао да је вероватно у питању „један од оних егзалтираних духова, који хоће да парадире својом смелашћу, и да таквих представника екстремних струја има свуда“. Фердинанд је, пак, српском посланику казао да зна да су га сматрали за туђинског агента: „Ја не могу да поричем своје порекло, али ја нисам Немац, нити радим за Аустрију; ја радим само за словенску ствар“. Спалајковић му је одговорио да већ пет година „с највећим интересовањем“ прати његову политику и сматра да је незамисливо да би могао да служи аустроугарским интересима, јер би то било опасно за његову династију и Бугарску; због тога је закључио да, као вешт политичар, радећи за словенске интересе „подешава своју политику приликама“ и уме да се користи „свим и свачим“. Задовољан увиђеном похвалом свом макијавелизму, цар је дипломати рекао да му се веома свиђа што је својим широким духом успео да схвати његову политику, да се њих двојица већ добро разумеју и да ће радити заједно.¹³

¹¹ Исто, 1093–1096. Цар Фердинанд је Спалајковића упознао приликом посете Србији 1909. године, а о њему је могао да му говори и Станчов. С друге стране, аустроугарске дипломате су се трудиле да до цара стигну тобожња Спалајковићева писма, у којима су се могле видети интриге против бугарског владара, па чак и речи: „Проклети Кобург!“ (ЉУА, I, 839–841)

¹² ДСП, IV/3/2, 1097–1098.

¹³ Исто, 1110–1114. Касније ће се Спалајковићево мишљење о бугарском владару веома погоршати и он ће за њега писати да је „зао дух балканских народа“ и „крунисани Мефисто“, који се одликује „урођеним лукавством, притворством и надменошћу“: „Од првога до последњег дана своје

Измена устава којом је бугарском цару омогућено да склапа међународне савезе без сагласности Скупштине узнемирила је Пашића, кога је Спалајковић умиривао тврдећи да нема никакве озбиљне комбинације између Беча и Фердинанда.¹⁴ Пашићево мишљење је, уосталом, ускоро постало мање важно. Миловановић је почетком јула образовао владу, у којој је задржао портфељ иностраних послова,¹⁵ и његове концепције су снажније загосподариле спољном политиком Србије. Ипак, Пашић ће се и даље питати, нарочито када се буде радило о споразуму с Бугарском, старој идеји Радикалне странке¹⁶.

Када су у јулу захладнели бугарско-турски односи, Спалајковић је сматрао да Србија нема разлога да се поводи за „моментаним интересима“ Бугарске: „Наше држање треба и у будуће да буде потпуно независно, све догод се не би постигао један општи споразум између нас и Бугара.“ Његову уздржаност подстицали су Бакс-Ајронсајд и француски посланик Морис Палеолог, који су тврдили да се цару Фердинанду, као човеку Аустро-Угарске, не може веровати.¹⁷

Одложивши за крај јула одлазак на двомесечно одсуство, које је затражио ради лечења плућног катара и селидбе покућства у Софију,¹⁸ Спалајковић је сачекао повратак Гешова из Трнова. Председник бугарске владе му је рекао да Аустро-Угарска није успела да придобије Грчку, свесну погibeљи која свим балканским државама прети од Еренталове намере „да створи једну антисловенску државу на Балкану“, и истакао да морају наћи начин да отклоне претњу Велике

владавине, под свима маскама и у свима костимима, Фердинанд је остао увек исти. Његово је име било, и остаће вечито, зао симбол. На тој висини он га је знао одржати, у свима својим метаморфозама, прелазећи пут од Беча до Софије, у утегнутој униформи аустриског поручника, и сањајући доцније на пут од Софије до Цариграда, под фантастичним плаштом византског императора.“ (АС, МС, 591. Белешке М. Спалајковића, без датума (1918); М. Спалајковић, „Два краља: историска цртица“, *Нови живот*, I, Београд 1920, 9–10, 75–76) Ипак, када све буде постало далека прошлост, признаће да је Фердинанд „гледао трезвеније од својих политичара и војника“ и „посвећивао озбиљну пажњу интересима своје земље“, премда је „његова политичка обазривост била увек инспирисана прво интересима његовог престола“. (М. Спалајковић, „Краљ Петар и бугарски краљ Фердинанд 1912: успомене на стварање Балканског савеза“, *Политика*, 6–9. I 1941, 5)

¹⁴ ДСП, IV/3/2, 1194–1196, 1167–1168.

¹⁵ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 161–162.

¹⁶ М. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет (1881–1903)*, Београд 1990, 111–113.

¹⁷ ДСП, IV/4/1, 269, 321–324, 379–384.

¹⁸ АС, МИД-ПО, 1911, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 17. (4) VII 1911.

Албаније. Гешовљеве речи је потврдио грчки посланик Деметриос Панас, који је Спалајковићу казао да у Атини „знају врло добро намере аустријске политике“.¹⁹

На дан одласка из Софије, Спалајковић је послао извештај са закључцима до којих је дошао следећи Пашићеве инструкције да управи погледе ка Бечу: „По мом мишљењу још је рано изводити ма какве позитивне закључке, осим једног јединог, а то је: да морамо бити обазривији и неповерљивији него икад до сада и с највећом напрегнутошћу мотрити сваки политички покрет како Аустро-Угарске тако и Бугарске, јер криза коју данас преживљује Балканско Полуострво може да буде судбоносна не само за српско племе него и за саму Србију.“ Бугарска спољна политика, тврдио је, тренутно се своди на сондирање Аустро-Угарске преко цара Фердинанда, и Турске преко Гешова: „То ће сондирање трајати до јесени. Према закључцима, до којих буду дошли Краљ Фердинанд и његова влада, одредиће се даља спољна акција Бугарске. Може се предпоставити да резултати неће бити повољни [...]. У том случају и само у том случају, Бугарска се може решити на споразумевање са Србијом. Само тако ја могу да објасним речи г. Гешова кад ми је казао да ће на јесен наставити разговоре с нама. [...] Аустрија ће учинити све што може да спречи стварање Велике Србије; она нема рачуна да допусти ни стварање једне Велике Бугарске која би се доцније окренула и против ње. Аустрија има интереса да ради само на стварању једне велике Албаније. [...] Тај факат може учинити да се између Србије, Бугарске и Грчке у скором времену приступи размени мисли и погледа о потреби и могућности заједничке акције, која би се имала предузети, ако би Ерентал и даље настојавао на извођењу свога програма. У том случају кључ целе ситуације биће у рукама Краља Фердинанда.“²⁰

Спалајковић се у Београду састао с новим начелником Министарства иностраних послова Јованом Јовановићем Пижоном, а он је јавио Миловановићу да ће га софијски посланик посетити у Маријенбаду и донети му поверљиву пошту и интересантна саопштења која „утврђују ранија мишљења о Бугарској и владоцу

¹⁹ ДСП, IV/4/1, 367, 369–370. Спалајковић је разговарао и с румунским послаником, који је сматрао да ће се Бугарска, иако увиђа опасност од стварања аутономне Албаније, одлучити на акцију само ако наступи слом Турске. На питање какво би било држање Румуније у том случају није било одређеног одговора, али је српски посланик стекао утисак да ће, пошто „Турска лагано иде своје крају“, она остати пасивна у замену за територијалне компензације. (Исто, 343–344)

²⁰ Исто, 393–397.

њеном“.²¹ После састанка с Миловановићем, Спалајковић је август провео у Земерингу у Алпима, а затим је отпутовао у Сарајево. Мада тамо није имао много времена за разговоре с Јефтановићем који је убрзо отпутовао у Рибарску Бању, на Балплацу су били убеђени да је Спалајковићу породица само изговор и локалним властима су сугерисали да га нипошто не остављају без надзора.²² Спалајковићев боравак у тазбини крајем септембра је прекинула очекивана вест о избијању рата између Италије и Турске. Довољно искусни дипломата почео је да се спрема за пут и пре Миловановићевог телеграма којим је позиван да одмах дође у Београд.²³

У међувремену је Гешов српском отправнику послова у Софији говорио о спремности за преговоре с Миловановићем и Спалајковићем. Италијанско-турски рат је убрзао ствар и бугарска влада је изразила жељу да одмах ступи у преговоре. Гешов је у Београд упутио посланика у Риму, Битољца Димитрија Ризова, који је отпре добро познавао Хартвига и српске политичаре. Ризов је Миловановићу саопшти да је Бугарска вољна да Србији призна право на најсевернији део Македоније са Скопљем, али се одмах појавио главни проблем јер се показало да се жеље о линији разграничења веома разликују.²⁴ Упознат с тиме, Спалајковић је допутовао у Софију 9. октобра. Сутрадан се састао с утицајним министром финансија Теодором Теодоровом, који му је нашироко говорио о потреби споразума. На примедбу да би се могле појавити сметње, Теодоров је одговорио да је споразум „једина комбинација како за Србију тако и за Бугарску“ и да Срби и Бугари, као истокрвна браћа, морају „делити добро и зло“.²⁵

Спалајковић је покушао да искористи утицај француског посланика, али му је Палеолог рекао да од споразума не може бити ништа јер га не желе ни у Петрограду ни у Софији. Уверен да је такво мишљење „нетачно и чудновато“, Србин је решио да Французу више не поверава ништа о развоју преговора, већ једино да му укаже на „хипотезу општега сукоба у Европи и потребу, на првом месту за Француску и Русију, да у том случају остваре српско-бугарски споразум за

²¹ Исто, 438–439; АЈ-80-37. М. Миловановић – Ј. Јовановићу, 1. VIII (19. VII) 1911.

²² *Grosserbische Umtriebe*, 84–85, 139–140.

²³ М. Спалајковић, „Страдања“, *Милан Сришкић (1880–1937)*, Сарајево 1938, 70.

²⁴ ДСП, IV/4/1, 575–578, 800–802, 845–846, 879–880, 886–888, 906–908; IV/4/2, 1489–1492; I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, Paris 1915, 20–22; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, I, 313–315.

²⁵ ДСП, IV/4/1, 924, 931–932.

24 сата“. Обавестивши га да је током лета убеђивао Бугаре да почну преговоре са западним суседима, Бакс-Ајронсајд је Спалајковићу саветовао да се чува Палеолога који је у присним везама с бугарском опозицијом. Руски отправник послова кнез Урусов му је казао „да српско-бугарски споразум треба сматрати као посао који се тиче Русије, Србије и Бугарске, и да није потребно посвећивати у ту ствар и Француску, јер ако многи буду знали [...], онда се не може сачувати тајна“. А Миловановић му је поручио да, пошто у преговоре није посвећен нико сем Русије која је „нека врста сведока и јемца“, „без нарочитог овлашћења“ не треба ником сем Русима да говори о њима, док ће му се о томе колико треба обавештавати Бакс-Ајронсајда слати нарочита упутства.²⁶

Миловановић и Гешов су 11. октобра тајно разговарали у возу којим је бугарски председник владе, преко Београда, ишао за Софију. Сложивши се око хитности споразума и учешћа Русије у њему, говорили су о опасностима које су их бринуле: Србин о Аустро-Угарској, Бугарин о Румунији. Гешов се начелно сложио са скицом савезничког уговора, дефанзивног „противу сваке државе која би предузела освајања на Балканском Полуострву“ и офанзивног „противу Турске по претходном споразуму, ради ослобођења Старе Србије и Маћедоније“. Спомињање аутономије Македоније Миловановић није добро примио, већ је, ставивши у изглед „лавовски део“ за Бугарску, предложио поделу и руску арбитражу. О разговору је одмах известио Хартвига, који је „с највећом готовошћу“ примио српску иницијативу и обавестио Петроград, где је најповољније прихваћена.²⁷ Два дана потом, Гешов је Спалајковићу резимирао разговор с Миловановићем и нагласио да, уз обострано попуштање, нема несавладивих сметњи; уверавајући га да цар одобрава политику коју води, замолио је за строгу тајност.²⁸

Пошто Миловановић није знао колико се цару Фердинанду и Гешову може веровати, Спалајковић се саветовао с Урусовом, који је сматрао да се, упркос

²⁶ АС, МИД-ПО, 1911, ф. VIII, д. V. М. Спалајковић – М. Миловановићу, 10. X (27. IX) 1911. Спалајковић је зато ускоро писао Миловановићу да му је Бакс-Ајронсајд, чији је утицај на Гешова „веома јак“, обећао да ће и даље помагати Србима, јер је стекао уверење да је за интересе Велике Британије најкорисније да подржава „српску ствар против претензија Аустро-Угарске“ и утиче да се постигне „равнотежа и солидарност између Бугарске и Србије“. (ДСП, IV/4/2, 981, 1041)

²⁷ I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, 22–27; ДСП, IV/4/1, 940–946; IV/4/2, 1492–1498; МО, 2, XVIII/2, 162.

²⁸ АС, МИД-ПО, 1911, ф. VIII, д. V. М. Спалајковић – М. Миловановићу, 14. (1) X 1911.

ситним аустријским интригама, „Гешов држи само руске политике“ и да су једино неизвесне везе које цар одржава директно са Бечом. „Мишљење Кнеза Урусова је потпуно основано“, писао је Спалајковић. „До сад се није могао констатовати ни један поступак Гешова и његових другова који би нас упућивао супротним закључцима. Шта више има пуно ситних факата, који потврђују исправно држање г. Гешова према Русији и према Србији.“²⁹ Миловановић је затим Гешову, који га је преко Спалајковића пожуривао да што пре почну преговоре, поручио да и „Русија саветује журити“ и упитао га жели ли да се они воде у Софији или у Београду.³⁰

Гешов је изабрао Софију, због неповерења према Тошеву и страха од аустроугарских шпијуна у Београду.³¹ Пре него што је отпутовао тамо по инструкције, Спалајковић је упитао Некљудова какве услове српско-бугарског савеза жели Русија. Руски посланик му је одговорио да, пошто још нема упутства из Петрограда, може да каже само да савез треба да буде „конзервативни блок“ који ће чувати Балкан и строго се уздржавати од самосталног иступања. „Потпуно сте у праву,“ рекао му је Спалајковић, „и, разуме се, први услов српско-бугарског споразума мора бити да савезници не иступају активно без сагласности Русије – ми баш напротив сматрамо Русију за депозитара и гаранта савеза.“³²

Миловановић је, консултовавши се претходно с Пашићем и неколицином упућених, Спалајковићу предао „потпуно редигован пројекат уговора“ у коме су биле назначене тачке од којих се могло одступити. Нацрт је предвиђао могућност офанзивних акција против Турске и поделу освојених територија, при чему би цела Македонија била препуштена руској арбитражи.³³ Када је Спалајковић, који је у

²⁹ ДСП, IV/4/2, 999–1000.

³⁰ АС, МИД-ПО, 1911, ф. VIII, д. V. М. Спалајковић – М. Миловановићу, 20. (7) X 1911; 23. (10) X 1911; М. Миловановић – М. Спалајковићу, 24. (11) X 1911. Могућност да се преговори воде у Софији споменута је на састанку у возу. „Избор је изврстан“, писао је Хартвиг Певчевском мосту о идеји да Спалајковић буде „преносни канал“ између Београда и Софије. (МО, 2, XVIII/2, 162)

³¹ ДСП, IV/4/2, 1499; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, I, 321. Мере опреза са српске стране биле су озбиљне. Само неки од чланова владе били су упознати с преговорима; све телеграме Спалајковићу састављао је лично Миловановић, а шифровао Јовановић; подробне инструкције слате су у Миловановићевим личним писмима, која је у Софију односио специјални курир; а Спалајковић је усмено доносио саопштења бугарских преговарача, покривајући честе доласке у Београд породичним стварима. (МО, 2, XX/1, 126–127)

³² Исто, XVIII/2, 267–269.

³³ ДСП, IV/4/2, 1499; МО, 2, XVIII/2, 300–301; I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, 31–34.

Београду био превише причљив пред италијанским послаником,³⁴ донео нацрт у Софију, Гешов му је рекао да је нужно прецизно разграничење бугарске и српске сфере.³⁵ Некљудов је још мање био задовољан нацртом. „Категорички сам изјавио Спалајковићу да ни о каквим офанзивним акцијама или плановима поделе Турске Русија не жели ни да чује и да савез Бугарске и Србије мора бити чисто одбрамбени и чувати status quo“, јавио је заменику министра иностраних послова Нератову. „То сам поновио и Гешову, који се, уосталом, са мном потпуно сагласио. Спалајковић лично радо прихвата моје разлоге и обећао је да ће из Београда испословати други пројекат, који ће строго одговарати нашим жељама.“³⁶ Хартвиг је, међутим, успео да придобије Нератова за своје гледиште, док је Миловановић, тврдећи да савез мора бити хитно склопљен јер је слом Турске близу, Спалајковићу послао допуну упутстава којом су оба спорна питања пребачена у тајни додатак уговора, а арбитража руског цара ограничена на спорни појас македонске територије.³⁷

Бугари су тада отворили карте и изјавили да гранична линија мора бити дефинитивно утврђена, а да одредба о руској арбитражи треба само формално да је потврди, како би се пред њиховом јавношћу и опозицијом оправдало уступање дела Македоније.³⁸ Средином новембра Миловановић је, пратећи краља Петра, посетио Париз. У Париз је био упућен и Ризов, који се, у друштву тамошњег посланика и

³⁴ Прикривши чињеницу да је допутовао службено, Спалајковић је Баролију рекао је да би, упркос његовим личним симпатијама за Италију, било добро да италијанско-турски сукоб потраје и изазове компликације на Балкану, јер је „тренутак јединствено погодан за предузимање заједничке акције балканских држава против Турске“. На примедбу да то није мишљење српске владе, узвратио је да је то, нажалост, углавном тачно, али да Пашић тај став не дели у потпуности. Договор с Турском се показао немогућ, наставио је, а „једини могући, штавише нужни, савез је с Бугарском и на њему српска влада неуморно ради“; то подржава Русија и споразум је на добром путу, иако никакав дефинитиван резултат није постигнут. Стога је сугерисао да би Италија могла да пружи дипломатску подршку српско-бугарском савезу, нарочито зато што би, када би дошло до њега, стање хришћана у Македонији могло да, на знак италијанске владе, постане повод за оружану интервенцију балканских држава. Италијански посланик је, међутим, предлоге српског дипломате, који му је тек на крају разговора открио да се у њега упустио с Пашићевим знањем, дочекао сасвим хладно. (Archivio MAE, Serbia rapporti politici, p. 199. К. Бароли – А. ди Сан Ђулијану, 4. XI 1911) О разговору се прочуло у београдским дипломатским круговима. Тошев је сазнао да је Спалајковић рекао да је споразум с Бугарском једна од главних брига српске владе, која ће, ако буде морала, чинити концесије; из је тога закључио да су Срби спремни на велике уступке и да „воле да причају више него што је потребно“. (А. Тошев, *Балканскиџ войни*, I, 322)

³⁵ ДСП, IV/4/2, 1500, 1502; I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, 31.

³⁶ МО, 2, XVIII/2, 315.

³⁷ ДСП, IV/4/2, 1500–1502; МО, 2, XVIII/2, 326–328. Хартвиг је известио Певчески мост да, према Спалајковићу, Гешов „гори од нестрпљења“ да потпише савез са Србијом. (Исто, 2, XIX/1, 7–8)

³⁸ ДСП, IV/4/2, 1502.

Спалајковићевог старог знанца Станчова, састао са српским председником владе и убеђивао га да прихвати бугарске понуде за разграничење. Извештавајући Гешова да је Миловановић обећао да ће посланику у Софији послати нове инструкције, Ризов и Станчов су га упозорили да приликом преговора води рачуна о томе да је Спалајковић био „један од најприкривенијих и најопаснијих непријатеља“ идеје о бугарској Македонији и „да се његов ум није довољно развио да савлада своју шовинистичку тврдоглавост“: „Разуме се, било је боље да се преговара с г. Миловановићем, без посредовања г. Спалајковића.“³⁹ Али Гешов је имао ближи увид у еволуцију српског дипломате и томе није поклатио пажњу. Мада је раније заиста био бугарофоб,⁴⁰ Спалајковић је, снажно се загрејавши за споразум, већ постао спреман на компромисе. Станчов и Ризов су гршили, јер су закључивали на основу његове прошлости, а не на основу његовог темперамента.

У Београду је Миловановића сачекао Спалајковићев извештај „у истоме смислу у коме су били и предлози Ризовљеви“. Спалајковић је затим допутовао с новим бугарским предлогом о разграничењу, али је он, уз Хартвигову сагласност, био одбачен на саветовању упућених које је сазвао Миловановић.⁴¹ Преговори су накратко застали због изненадног одласка цара Фердинанда у Беч,⁴² а Гешов је по царевом повратку рекао Спалајковићу да је он, „неочекивано за све, почео да се занима за ствар споразума са Србијом“.⁴³ Потом су били понуђени нови бугарски уступци, којима је граница померена од реке Пчиње. Некљудов је Спалајковићу

³⁹ I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, 39–57; ДСП, IV/4/2, 1503.

⁴⁰ Спалајковић је маја 1906. године писао Јовану Цвијићу да се, читајући његова „необично интересантна и поучна“ *Проматрања о етнографији македонских Словена*, сетио „неких својих реминисценција“: „Још док сам био у Паризу, читао сам у некаквом француском часопису [...] да француска реч 'bougre' долази од речи 'Vulgare' и означава *проста (бедна) човека* (vulgaire, vulgaris). [...] Вероватно, донели су је са Балкана француски крсташи, махом ритери и племићи, које је морала фрапирати простота и неотесаност југоисточних Словена [...]. Интересантно је значење које има реч 'бугарин' у Боци Которској. Тамо тим именом зову свиње. [...] Кад се свиње спарују, каже се 'бугарити се'. [...] Дакле, ти имаш потпуно право, кад тврдиш да реч 'Бугарин' у Македонији не представља никакво етничко име, него да има сасвим друго лингвистичко значење.“ (АСАНУ, 13.484/1.205-1. М. Спалајковић – Ј. Цвијићу, 16. (3) V 1906)

⁴¹ ДСП, IV/4/2, 1503–1504; МО, 2, XIX/1, 126–128.

⁴² Спалајковић је сматрао да у путовању треба видети само средство којим бугарски владар врши притисак на Србију, али је Гешову ипак скренуо пажњу на везе вођа македонских чета с Аустро-Угарском и из његове реакције закључио да бугарска влада не верује да они „стоје и даље у служби бугарске националне идеје“. Гешов му је ускоро вратио сличном мером и саопштио да српски војвода Трбић и младотурци воде преговоре ради заједничког рада против Бугара у Македонији. (ДСП, IV/4/2, 1304–1307, 1320–1321, 1379–1380; V/1, 176–177)

⁴³ МО, 2, XIX/1, 270–271.

казао да се предлог не сме одбацити, док га је Гешов преклињао да убеди Миловановића и Пашића да га прихвате, како не би пропали његов ауторитет код цара и „згодна прилика“ коју им пружа италијанско-турски рат.⁴⁴ Хартвиг је министру иностраних послова Сергеју Сазонову јавио да су из Софије добијене радосне вести, а Миловановић је Спалајковића, охрабреног вестима које је Бакс-Ајронсајд донео из Лондона, позвао у Београд како би се „упознао с његовим утисцима о правим расположењима бугарским“. Мада је Спалајковић тврдио да Бугари неће чинити нове уступке, Миловановић је дошао до супротног закључка, нарочито зато што му је Хартвиг ставио на знање да може рачунати на даљу подршку Русије. Ипак, схватио је и да је на њега дошао ред да предложи нову компромисну линију. У Миловановићевој кући су се 27. децембра окупили Пашић, вођа самосталаца Љуба Стојановић, председник Скупштине Андра Николић, министар војске Степа Степановић, Јовановић Пижон и Спалајковић. Миловановић је убедљиво изнео разлоге „зашто се не сме кидати с Бугарима“, али се сударио с Пашићем, који је тврдио да се даље у уступцима не може ићи. Посаветовавши се с Хартвигом који му је обећао подршку, Миловановић је сутрадан Спалајковићу дао упутства са картом на којој је био уцртан нови предлог границе.⁴⁵

Иако је на почетку преговора деловао заједнички с Миловановићем, Пашић се са њиховим развојем све више повлачио у резервисаност. Миловановић је схватао да је пред наступајућим догађајима сваки месец драгоцен и да је савез с Бугарском важнији од неколико македонских села која је тек требало освојити и задржати. Његовом западњачком уму било је туђе цењкање, за које је источњак Пашић увек био расположен. Не желећи да се замери Русима и клонећи се одговорности, Пашић није учинио ништа да обори владу, већ се само трудио да опере руке од читаве ствари. А његов дотадашњи верни следбеник Спалајковић је

⁴⁴ ДСП, IV/4/2, 1437–1438, 1504–1505; АС, МИД-ПО, 1911, ф. XI, д. IV. М. Спалајковић – М. Миловановићу, 20. (7) XII 1911.

⁴⁵ МО, 2, XIX/1, 212–213; ДСП, IV/4/2, 1397–1398, 1438–1442, 1505–1510. Хартвиг је Сазонову писао о стратешкој важности Овчег поља за Србију, која би у будућности могла да одигра улогу руског „аванпоста“, додајући да је Гешов, према Спалајковићевим утисцима, све време „исказивао страсну жељу“ да се што пре потпише споразум. (МО, 2, XIX/1, 257–258)

стао на страну Миловановића, коме је рекао да Пашић, из зависти, не жели да се тај „превелики историјски проблем српски“ реши под његовом владом.⁴⁶

Гешов и Некљудов су били задовољни новим Миловановићевим предлогом који им је предочио Спалајковић и он је већ 3. јануара 1912. године известио да су Бугари прихватили граничну линију с леве стране Вардара. Проблем се, међутим, неочекивано јавио на десној страни Вардара; спорна је била Струга на Охридском језеру. Упркос Спалајковићевим категоричним изјавама да одступања не може бити и Некљудовљевом тражењу да се споразум одмах закључи на основу српског предлога, Бугари су остали при свом захтеву.⁴⁷ Некљудов је Сазонову телеграфисао да рачуна „на искрену жељу Миловановића и Спалајковића, Гешова и Данева да закључе споразум“, али је мешање руског војног аташеа Романовског запетљало спор. Он је тврдио да Бугари имају право, па се и Некљудов вратио на становиште да Срби треба да попусте: „Ја бих се изјаснио потпуно у том смислу пред Спалајковићем, кад се не бих бојао да ће то у Београду искористити Пашић и други противници споразума како би уништили Миловановићев и Спалајковићев рад.“⁴⁸

Романовски је скицирао компромисну линију коју су Бугари усвојили и за њу придобио Спалајковића. Он је замолио Миловановића да заврши преговоре прихвативши линију, али му је одговорено да се може допустити једино да коначно разграничење код Струге буде остављено руској арбитражи.⁴⁹ Погођен таквим исходом, Некљудов је телеграфисао у Петроград да су он, Спалајковић и Гешов стекли „утисак да је питање о српско-бугарском споразуму чврсто решено у уму краља Фердинанда и да ће уговор бити потписан“, а да је онда све срушено: „Очигледно, испољило се Пашићево противдејство. При таквим условима сматрам да су преговори коначно пропали“. „Не може бити“, записао је на телеграму Николај II. И заиста, ствар до које је стало руском императору није могла лако пропасти. Спалајковић је 17. јануара отпутовао за Београд, али тамо попуштања

⁴⁶ ДСП, IV/4/2, 1441; I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, 50; Д. Ђорђевић, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године“, *Историјски часопис*, 9-10 (1959), 467–486.

⁴⁷ МО, 2, XIX/1, 258; ДСП, IV/4/2, 1510–1511.

⁴⁸ МО, 2, XIX/1, 292, 303.

⁴⁹ Исто, 312–313; ДСП, IV/4/2, 1511–1512.

није било јер је Хартвиг убедио Сазонова да прихвати српско гледиште. Вративши се у Софију, стекао је утисак да Гешов „показује више попустљивости“.⁵⁰

У том тренутку, преговори су већ били успорени због прославе пунолетства бугарског престолонаследника и кризе владе у Србији. На прославу је допутовао краљевић Александар, а Спалајковић се претходно сагласио с Гешовом да позив Миловановићу треба да изостане како би се сачувала тајност преговора.⁵¹ Посланик и краљевић су са прославе у Београд повели руског великог кнеза Андреја Владимировича, што су желели да представе као велики успех.⁵²

Миловановић је 11. фебруара Спалајковићу поручио да, пошто се политички хоризонт „све више мути“, Бугарима понуди одредбу према којој би се граница око Струге одредила накнадним преговорима две стране, а ако они не би успели руском арбитражом.⁵³ Међутим, Спалајковић је ускоро телеграфисао да му је Гешов дао „дефинитиван“ и одричан одговор: „Гешов, Данев, Годоров и Министар војни моле нас свршити ствар одмах, јер ми Гешов најповерљивије саопштио да имају разлога бојати се да би у противном случају Краљ Фердинанд прекинуо преговоре, пошто се једва сагласио да Конвенција војна буде уперена против Аустро-Угарске док је Франц Јосиф жив.“⁵⁴ Сазонов је руском посланику у Београду проследио телеграм с молбом Некљудова, Гешова и Спалајковића да подржи неодложно потписивање споразума на основу линије Романовског. Али је Хартвиг био много тврђи орах од

⁵⁰ МО, 2, XIX/2, 10, 27–28, 30–31, 41.

⁵¹ ДСП, V/1, 191–192. Преговоре је, пре свега, требало сакрити од Аустро-Угарске и учесници су успели у томе. Ипак, упркос добром изговору у породичним приликама, Спалајковићеви чести доласци у Београд, а нарочито дуги разговори с Миловановићем и Хартвигом, привукли су пажњу дипломатског кора. Аустроугарски посланик је због тога, као и уверења да је Спалајковић „велики присталица идеје српско-бугарског савеза“, посумњао да је већ постигнут споразум, али га је потпуно разуверио Тошев: „Бугари не желе ни да чују о подели интересних сфера – за шта Србија пледира – и зато ће некаква трајнија погодба, упркос свим настојањима г. Спалајковића, тешко бити постигнута.“ (ÖUA, III, 749–750) У Софији је турски посланик Бакс-Ајронсајду прочитао извештај посланика из Београда, који је начуо да се воде српско-бугарски преговори и да Спалајковић, на кога се више не може рачунати „као на пријатеља Турске“, због њих тако често долази. Британац се потрудио да га убеди „у најчистије намере Србије и њено потпуно пријатељско расположење према Турској“. „Он је веома задовољан,“ писао је Спалајковић Миловановићу, „што је могао да нам укаже ову услугу, одвраћајући пажњу Турака, и рече ми да сад можемо спокојно наставити посао али само обазриво и у највећој тајности.“ (ДСП, V/1, 250–252)

⁵² „Дипломатске вести“, *Самоуправа*, 24. I [6. II] 1912, 2; МАЕ AD, Serbie, v. 17. Ф. Клеман-Симон – Р. Поенкареу, 10. II 1912.

⁵³ ДСП, V/1, 241–242. Хартвиг је известио да су Спалајковићу дата најшира пуномоћја и да ће, у случају даље тврдоглавости Бугара, српска влада „чак поћи на ризик прихватања варијанте Романовског, само да би се коначно дошло до споразума“ (МО, 2, XIX/2, 106–107, 110–111)

⁵⁴ ДСП, V/1, 253, 261.

свог штићеника, па је, не предузевши ништа у вези с молбом, Сазонову писао да је сва кривица на Бугарима.⁵⁵ У међувремену, Спалајковић је учинио „последњи апел“ на Гешова и приметио да он „изгледа попустљив али зазира од колега“.⁵⁶

Када је изгледало да се све врти у бесмисленом кругу, дошло је до срећног преокрета. Спалајковић је 6. марта телеграфисао да су Бугари решили да прихвате првобитни српски предлог о граници код Струге који, мада је наизглед ишао мање у њихову корист него каснији, није остављао никакву неодређеност.⁵⁷ Спалајковић је добио Миловановићево одобрење да с Гешовом приступи завршној редакцији уговора и, чим је посао завршен, отпутовао је у Београд. Са железничке станице се, 10. марта ујутру, упутио право у Миловановићев стан. Када је извадио примерке уговора, сећаће се, на лицу „незаборављеног шефа и пријатеља“ угледао је израз задовољства. После подне је одржан састанак коме су присуствовали њих двојица, краљ Петар, Пашић, Андра Николић, Милорад Драшковић, генерали Путник и Степановић. Након што је Миловановић прочитао уговор и изложио међународну ситуацију, присутни су се, уз понеку жалбу на учињене територијалне уступке, сложили да га треба потписати. Миловановић је то учинио без размишљања, а краљ је из сујеверја потписивање одложио за један дан. Спалајковић је пожурио да први обавести Хартвига, а затим је потписане примерке однео у Софију и предао их радосном Гешову, који их је 13. марта потписао заједно с царем Фердинандом.⁵⁸

Спалајковић и Гешов (који је, због седам година проведених у Манчестеру, био изразити англофил⁵⁹) упознали су са садржајем уговора Бакс-Ајронсајда и он је већ 14. марта обавестио Лондон, пославши текст јавног дела и нагласивши да је

⁵⁵ МО, 2, XIX/2, 147–148, 163, 169.

⁵⁶ ДСП, IV/4/2, 1513.

⁵⁷ Бугари су добили тајни наговештај да ће руски цар, када буде требало да потврди дефинитивно утврђену границу правцем Охрид–Крива Паланка, искористити формално право да је исправи у корист Бугарске уколико што ће јој доделити Стругу. (*Први балкански рат 1912–1913*, I, Београд 1959, 106; Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 96; А. Тошевић, *Балкански рат и војни*, II, 95) Њима је, наиме, одговарало да се територија с њихове стране линије остави без могућности било какве исправке, а да се теоретски допусти њено померање у оквирима територије коју ће касније тенденциозно називати „спорна зона“. (С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, Београд 1968, 84–94)

⁵⁸ МО, 2, XIX/2, 242, 252; М. Спалајковић, „Два краља“, 39–43, 72–74; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, 364–365. Јовановић Пижон ће тврдити да је Миловановић, жалећи се што није могао да руском посланику први саопшти вест, наводно рекао: „Тај да нема уста проговорио би на лакат“. (Ј. М. Јовановић, „Одговорност за Светски рат: Босна и Русија“, *Политика*, I, V 1933, 1)

⁵⁹ Е. Стателова, *Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието*, София 1994, 12–14, 39.

лично видео оригиналне нацрте – бугарску верзију написану Гешовљевом и српску написану Спалајковићевом руком.⁶⁰ Нови француски посланик у Софији Андре де Панафје је тек почетком априла, након што је амбасадор Извољски обавестио председника француске владе Рејмона Поенкареа о постојању уговора, од кнеза Урусова сазнао неке његове појединости. Захваљујући свом софијском посланику, Велика Британија је била боље обавештена од Француске, а Поенкаре је тек у августу лично од Сазонова сазнао потпуну садржину уговора.⁶¹

Најважније је било сакрити само његово постојање од Аустро-Угарске и Турске. Балплац је постепено добијао сазнања о српско-бугарском савезу; она су, међутим, била ограничена јер су стизала посредно, а не из Софије, Београда или Петрограда, где су једино у потпуности били упућени у тајну.⁶² Тарновски није веровао у постојање споразума и Гешов је, схвативши то, поделио радост са Спалајковићем.⁶³ Најнеобавештеније је, на своју велику несрећу, било Османско царство.⁶⁴ Крајем маја турски посланик у Софији Наби-беј покушао је да од српског колеге, с којим је био у пријатељским односима, сазна да ли је потписан српско-бугарски споразум. Спалајковић је рекао да није и да политика Србије према Турској остаје непромењена.⁶⁵ С друге стране, савезници свој споразум нису крили од Италије на начин на који се то чинило пред Турском, Аустро-Угарском, па и Немачком, али италијански посланик Алесандро де Боздари није искористио

⁶⁰ BD, IX/1, 556–558. Истовремено, британски отправник послова у Београду је известио Лондон да је Спалајковић последњих месеци често долазио и водио дуге разговоре с Хартвигом, али да је вероватно да бугарска влада, мада не обесхрабрује српске понуде, нема намеру да постигне споразум и да Спалајковић „сувише оптимистички узима жеље за чињенице“. (Исто, 552–554)

⁶¹ DDF, 3, II, 304–306; Д. Ђорђевић, „Како су велике силе сазнале за склапање Балканског савеза 1912. године“, *Историјски гласник*, 4 (1954), Београд 1954, 131–133; R. Poincaré, *Au service de la France: neuf années de souvenirs*, II (*Les Balkans en feu*), Paris 1926, 52–56, 114–118; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Москва 1991, 61–62; J. F. V. Keiger, *France and the origins of the First World War*, London 1983, 92–93, 96–97.

⁶² Д. Ђорђевић, „Како су велике силе сазнале за склапање Балканског савеза“, 135–140; F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: the foreign policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, London 1972, 343.

⁶³ ДСП, V/1, 594. Тарновски је, све до краја лета, тврдио да је између Гешова и Спалајковића, „чија је окретна и интригантска нарав позната“, дошло само до „усмене размене мишљења“ и неформалног, „пасивног споразума“. (OUA, IV, 246–248, 351–352, 406–408) Спалајковићево задовољство је, без сумње, било огромно док је, већ после мобилизације балканских савезника, од једног аустроугарског дипломате слушао како је Тарновски потпуно изненађен развојем догађаја јер, упркос упозорењима службеника свог посланства, није „хтео да верује у неко зближење између Бугарске и Србије, него се увек смејао кад год му се о томе говорило“. (ДСП, V/2, 801)

⁶⁴ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе сазнале за склапање Балканског савеза“, 142–143; ODD, VII/1, 11–12, *passim*.

⁶⁵ ДСП, V/1, 695.

предност. Он ће у мемоарима признати кривицу која је била тим већа што му наговештаји нису недостајали: „Сећам се нарочито да ми је посланик Србије више пута показивао да жели да пређе на ствар и да је спреман да ми се повери.“⁶⁶

Софијског дипломату коме је био најспремнији да се повери Спалајковић је крајем марта повео са собом у Београд.⁶⁷ Аустроугарски посланик Угрон известио је да су Миловановић, краљ и престолонаследник „упадљиво свечано“ дочекали Бакс-Ајронсајда. „Г. Спалајковић је увек и свуда био крај њега и чинио је све да му боравак у Београду учини нарочито пријатним“, писао је, нагласивши да је Бакс-Ајронсајд допутовао у време Пецетовог одсуства и да је више пута разговарао с Хартвигом. Мада је то дало повода „разним комбинацијама“, Угрон је ствар свео на Бакс-Ајронсајдову љубав према великој политици: „Уз то, г. Спалајковић, веома немиран дух који жели да игра водећу и меродавну улогу у српској спољној политици, одавно тежи да убрза тешње повезивање с Енглеском. Сад му је, изгледа, пошло за руком да се спријатељи с Бакс-Ајронсајдом и ја претпостављам да он овом посетом тежи да га придобије за своје идеје, тим пре што је овдашњи енглески посланик [...] несклон иницијативи у правцу који г. Спалајковић жели.“⁶⁸

Када су бугарски листови у априлу напали Србију због активности српских чета у Македонији, Спалајковић се одлучно ставио у заштиту бугарске владе: „Ја не знам да ли у нашим крајевима у Турској постоји каква организација, али ако постоји, онда је то тим жалосније да се такви догађаји могу десити у ове дане. [...] Ја – нарочито данас – не видим ништа што би могло оправдати дивљачко насртање на бугарашке домове и одвођење сељака у шуму са претњом да ће бити поклани ако не пређу на српску страну! Такви догађаји могу утицати веома несрећно на наше односе са Бугарском и учинити да се врати овде оно расположење према нама, какво је било пре данашње коалиционе владе.“ Миловановић је, тврдећи да је у питању изолован случај, поручио Спалајковићу да умири политичке кругове у

⁶⁶ A. de Bosdari, *Delle guerre balcaniche, della grande guerra e di alcuni fatti precedenti ad esse (appunti diplomatici)*, Milano 1928, 51–52. Боздари је почетком јуна писао Сан Ђулијану да његов „ватрени колега“ Спалајковић „има неодољиву склоност да увећава значај сваке пријатељске манифестације“ између Бугарске и Србије, покушавајући „да снагом своје страсне речитости убеди како је већ сада сваки раздор нестао пред свешћу о заједничкој опасности“. (Archivio MAE, Serbia rapporti politici, p. 199. К. Бароли – А. ди Сан Ђулијану, 3. VI 1912)

⁶⁷ „Сер Бекс у Београду“, *Политика*, 12. [25.] III 1912, 3; 13. [26.] III 1912, 2; 14. [27.] III 1912, 2.

⁶⁸ ÖUA, IV, 65–66.

Софији; он је извршио задатак, а Гешов је изразио жаљење због неодмерене реакције бугарске штампе.⁶⁹ Пошто је Спалајковић наглавачке представио ствар Наби-беју, коме је рекао да су између њега и Гешова размењени прекори, она је чак користила тајности савеза. Турски дипломата је остао учвршћен у уверењу да су српско-бугарски односи далеко од блискости.⁷⁰

Спалајковић је био упознат с преговорима за српско-бугарску војну конвенцију, која је склопљена почетком маја. Њеним одредбама, које су предвиђале офанзивне операције против Турске, Србија се обавезала да помогне Бугарској у одбрани од Румуније, а она њој у одбрани од Аустро-Угарске.⁷¹ У међувремену су, без непосредног руског учешћа, напредовали обновљени преговори за бугарско-грчки споразум, који су крајем маја у Софији потписали Гешов и Панас.⁷² Спалајковић је претходно подстицао Панаса да убрза преговоре, истакавши да италијанско-турски рат и добри српско-бугарски односи омогућавају „заједничку акцију, ако се потреба појави“. Српски и грчки посланик су се, говорећи о будућем споразуму њихових држава, сложили да њиме треба предвидети поделу Албаније.⁷³

С француским послаником Спалајковић је говорио мање отворено. Тврдећи да Аустро-Угарска иде ка тријализму и да ће њена будућа југословенска јединица тежити да себи прикључи Србију, Црну Гору и Македонију, нагласио је да Србија, свесна последица те политике, има само један циљ – одбрану независности и одржавање наде да ће створити „велику Србију“ уједињењем „са Црном Гором и српским областима Македоније“. Због тога је, додао је, решила да следи савете Русије и споразуме се с Бугарском, која је такође угрожена тријалистичким плановима; али ако бугарско-српско-грчки споразум не буде дао резултате – за шта је потребно да му Антанта пружи помоћ – Србија сама неће моћи да се одупре и

⁶⁹ ДСП, V/1, 458–459, 482–483. Односи Спалајковића с Гешовом, коме је у априлу уручио орден, били су више него срдачни; а бугарски председник владе се трудио да Србина орасположи причама о незадовољству цара Фердинанда политиком Беча и Пеште према Хрватској. (АС, МИД-ПО, 1912, ф. VII, д. VI. М. Спалајковић – М. Миловановићу, 17. (4) IV 1912; ДСП, V/1, 478)

⁷⁰ ODD, VII/1, 39.

⁷¹ ДСП, V/1, 429; *Први балкански рат*, I, 111–117; И. Фичевъ, *Балканската война 1912–1913: преживелици, бележки и документи*, София 1940, 56–58.

⁷² Е. С. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, London 1938, 69–80; Е. С. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 101–102; А. В. Игнатъев, *Внешняя политика России 1907–1914: тенденции, люди, события*, Москва 2000, 155. Гешов је Спалајковића обавестио о постизању споразума, али му је тек у августу саопштио његове одредбе. (ДСП, V/2, 299, 303–304)

⁷³ Исто, V/1, 502.

биће принуђена да, у замену за помоћ у ширењу, тријалистичкој царевини послужи као претходница за Солун.⁷⁴ Упркос пажњи коју је добила на Ке д'Орсеју, та идеја је за аустрофоба Спалајковића могла да буде тек средство притиска на пријатељске силе, тим пре што је и у хладној глави Милована Миловановића, из које ју је позајмио, била теоријска могућност.

Никола Пашић је у јуну био у Москви на откривању споменика Александру III и његовом сину предао копију српско-бугарског споразума. Николај II је из разговора с Пашићем и Даневом, који је нешто раније допутовао у Русију, стекао уверење да Србија и Бугарска неће нарушити мир, али балкански државници су их другачије тумачили.⁷⁵ Привремени отправник послова британског посланства Баркли је, знајући да је „у присним односима“ с Даневом, посетио свог старог београдског познаника Спалајковића. Он му је рекао да је из Даневљевих саопштења закључио да је тренутни циљ Русије да створи стање које би јој омогућило да наметне своју вољу када буде дошло време решавања балканског проблема. Русија је зато, тврдио је, навела Србију и Бугарску да закључе савез „као баријеру аустријском напредовању“; њему би требало да се придруже Грчка и Црна Гора, а остало је још само да се Лондон и Париз убеди у потребу протеривања Турака из Европе. Када је Баркли приметио да не схвата какву би корист Русија, а још мање Велика Британија и Француска имале од политике која би уништила њихове интересе у Турској и вероватно изазвала европски рат, одговорио је да ти интереси не би били угрожени, а да би победа у европском рату „значила сламање Немачке, повратак Алзаса и Лорена Француској, уштеду милиона који се годишње троше на грађење бродова Великој Британији, у ствари, почетак нове ере мира у Европи“. Али, брже-боље се оградио српски дипломата, европски рат није нужност и Русија само жели да локализује будући обрачун балканских народа с Турском.⁷⁶

Годину 1912. Спалајковићу је тачно по половини пресекла изненадна вест из Београда – умро је Милован Миловановић. Примивши Гешовљеве искрене изразе саучешћа, послао је телеграм Влади, у коме је нагласио „ненадокнадиви губитак

⁷⁴ DDF, 3, III, 64–68, 120–121, 192–194.

⁷⁵ МО, 2, XX/1, 152, 235–236; Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова, *История на българската дипломатия*, 437–438; I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, 73–79.

⁷⁶ BD, IX/1, 572–573; A. Rappaport von Arbengau, „Spalajković“, *Berliner Monatshefte*, 7 (1935), 563–564.

нанет отаџбини смрћу министра председника“, и госпођи Миловановић, у коме је жалио због нестанка „незаборављеног пријатеља Милована“. У Софији је приредио парастос, у коме је учествовало највише бугарско свештенство и цела влада.⁷⁷ Сећајући се Анексионе кризе, већина српских листова није уздизала преминулог државника, чију делатност нису могли да сагледају у потпуности. Миловановићева главна замисао, споразум са Бугарском, била је остварена и догађаји које је предвидео неумитно су се приближавали. Он је нестао, али су његове комбинације наставиле да се одмотавају у историјској стварности, што због мудрости коју је у њих унео, што због констелације, а што због сарадника, попут Јовановића Пижона и Спалајковића, који су осећали значај идеја свог покојног шефа⁷⁸.

Када се 1. јула сазнало за Миловановићеву смрт, Београдом се пронела вест да је Спалајковићу телеграфисано да сместа допутује и прими портфељ министра иностраних послова.⁷⁹ Угрон је јавио Балплацу да он у гласове о Спалајковићевом уласку у владу не верује много, али је, с обзиром на прошлогодишњу инструкцију да се прекине свако општење с њим, питао да ли треба да учини представку против наименовања и шта да чини ако до њега дође.⁸⁰ До увече је, међутим, криза владе била решена и за министра иностраних послова именован је дотадашњи начелник Јовановић. Влада Марка Трифковића очигледно је била прелазно решење. Деко је ускоро известио да се разматра њена реконструкција и да је Хартвиг, нерасположен према Јовановићу због уздржавања од „знакова потчињености“, наваљивао на Пашића да образује јаку радикалску владу у којој би Јовановића, као личност без ауторитета, заменио Веснић или Спалајковић. Пашић је најпре одговорио да Спалајковић не може бити министар због превеликог броја непријатеља, а Веснић зато што не жели да напусти Париз, где се на његов брак гледа много блаже него „у националистичком миљеу Београда“; а затим је, принуђен да отвори карте које је

⁷⁷ АС, МИД-ПО, ф. V, д. II. М. Спалајковић – Влади Краљевине Србије, 2. VII (19. VI) 1912; М. Спалајковић – Ј. Јовановићу, 3. VII (20. VI) 1912; „Изјаве саучешћа поводом смрти пок. Милована Миловановића“, *Самоуправа*, 12. [25.] VII 1912, 2.

⁷⁸ Новинар Рене Пио, кога ће *Le Temps* послати у Бугарску као специјалног извештача, написаће, задивљен интелигенцијом и речитошћу српског посланика, да је Спалајковић у политичком погледу Миловановићев „тестаментарни извршилац“. (R. Puaux, *De Sofia à Tchataldja*, Paris 1913, 37–38)

⁷⁹ „Г. Спалајковић у Београду“, *Политика*, 18. VI [1. VII] 1912, 3.

⁸⁰ ОУА, IV, 243.

по свом обичају скривао и без потребе, Хартвигу признао да намерава да се у догледно време врати не само на чело владе, већ и дипломатије.⁸¹

Јовановића су ускоро забринули гласови о бугарским припремама за рат, а Спалајковић му је доказивао да је политика бугарске владе да, не вршећи војне припреме великих размера, ишчекује анархију у Турској која ће омогућити „брз и потпун успех српско-бугарске оружане интервенције“. Узрок узнемирујућих гласова Спалајковић је нашао у једном алармистичком телеграму Некљудова, коме је прочитао предикту: „Нарочито сам нагласио, да улога руских представника на Балкану треба да буде не у оптуживању и сумњичењу Србије и Бугарске него, на против, у непрестаном указивању на њихову тешку ситуацију и на неизбежну потребу да се једног дана из те ситуације изиђе. Ни Србија ни Бугарска, рекох му, нису криве за оно што се дешава у Турској нити за то што ће природним током тих догађаја бити неминовно увучене у акцију. То разумети, и то тако представити у Петрограду, значи бити пријатељ балканских Словена. Г. Хартвиг тако ради, и зато он и ужива репутацију српског и бугарског пријатеља. Пошто сам истакао г. Некљудову разлике између његове методе и методе г. Хартвига, рекао сам му да он неће постићи, ни лично за себе ни за руску политику, никакве резултате, понављајући стално г. Гешову реч: мир, мир..., јер се мир не може одржати речима ако догађаји учине рат неизбежним“.⁸²

А Некљудов се Сазонову пожалио да је Пашић, вративши се из Русије, причао о обећањима да се Аустро-Угарској неће допустити упад у Новопазарски санџак. Притом је истакао да га утисци руског политичара Гучкова о српској ратоборности нимало нису изненадили: „Ја сам већ знао о свему томе на основу отворених разговора са мојим овдашњим колегом и пријатељем – Спалајковићем. Он ми је говорио *о обећањима, која је тобоже Пашићу у Царском Селу дао господар император*, и о снадбевању Албанаца српским резервним пушкама. Вративши се из Београда прошле недеље, он ме је страсно убеђивао да не говорим бугарској влади да Русија неће подржати Бугаре у случају самовољне акције, већ да

⁸¹ МАЕ AD, Serbie, v. 5. Ј. Деко – Р. Поенкареу, 16. VII 1912; МО, 2, XX/1, 313–314.

⁸² ДСП, V/1, 1016–1019. Спалајковићу је Гешов још у јуну саопштио да треба да буду на опрезу и нипошто не буде турску бојазан, јер им је у интересу да се настави италијанско-турски рат, из кога лако могу да настану нове компликације. (Исто, 821–822, 877)

се ограничим на опште савете разборитости и да од Петрограда не скривам немогућност заустављања судбоносног тока догађаја услед садашњег свеопштег распада у Турској. 'Prenez l'exemple de Hartwig'⁸³ – понављао ми је при томе...“ Некљудов је у Бечу срео Веснића, који га је питао да ли је цар заиста обећао да неће допустити упад у Србију или Санџак. „Не знам““, наставио се разговор, „Ви сте дужни да неизоставно заустављате Бугаре, који су јако узбуђени и припремају се’. 'Ја тако и радим, али ваш посланик Спалајковић их подстиче колико год може’. 'Да, знам; Спалајковић је тако лакомислен! Уопште, ја сам страшно узнемирен због свега што сам видео и чуо у Београду и стрепим од најближе будућности’“.⁸⁴

Гешов, Спалајковић и Јовановић су мислили другачије. Сва тројица су дошли до уверења да Аустро-Угарска не би смела да нападне Србију и да ће друге велике силе спречити њено мешање.⁸⁵ Хармонија је у Софији била савршена, али је београдски члан трија умео да одсвира погрешан тон. Након што му се Гешов пожалио на акције чета у Македонији, Спалајковић је енергично интервенисао код Јовановића и подсетио га да је Миловановићу указивао да нова ситуација захтева да се српска пропаганда више не служи никаквим насиљем против „бугараша“. Министар је одговорио да Влада чини све што може да се сузбије терористичка акција и да су инциденти „резултат месних прилика“, а затим проследио једну жалбу на делатност бугарских комита и указао на „контрадикцију“ између ње и Гешовљевих изјава. Спалајковић му је поручио да, ако мисли на контрадикцију између „поступака бугарских револуционара“ и политике бугарске владе, само констатује једну општепознату чињеницу; а, ако мисли на контрадикцију између Гешовљевих изјава и политике коју води, онда се налази „на погрешном путу“.⁸⁶

Када је после експлозије у Кочанима дошло до погрома над хришћанима, Гешов се ограничио на дипломатски протест. Спалајковићу је рекао да се не сме помишљати на акцију пре јесени, до када би Италија могла да се одлучи на

⁸³ Угледајте се на Хартвига (франц.)

⁸⁴ МО, 2, XX/1, 368–370. Вођа руских умерених монархиста Александар Гучков је у јулу путовао по Балкану, а Спалајковић је, уочи његовог одласка из Софије за Београд, телеграфисао да би било добро да га дочека председник Скупштине и да му се укаже почаст. (В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 143–147; АС, МИД-ПО, 1912, ф. III д. V. М. Спалајковић – Ј. Јовановићу, 18. (5) VII 1912)

⁸⁵ ДСП, V/2, 176.

⁸⁶ Исто, 196–197, 221–223, 306–307.

„заједничку комбинацију“ с Бугарском и Србијом.⁸⁷ Због те наде, уздржаност Рима је помало иритирала обојицу. Боздари ће се сећати да су му, након што је на једној прослави одржао говор у коме је саветовао мир на Балкану, пришли Спалајковић и Гешов да га, „не без извесне ироније“, упитају како представник једне силе у рату може тако надахнуто да говори у похвалу мира.⁸⁸

Гешова је из ишчекивања пренула аустроугарска иницијатива за албанску аутономију и он је Спалајковићу, који је упозорио Београд да је главно да се „аустројске намере осујете“, рекао да је опасност озбиљна.⁸⁹ Грчки посланици у Софији, Београду и Цетињу су 19. августа изјавили да би четири балканске државе требало заједнички да сузбију албанске претензије. Одобравајући грчки корак, Гешов је Спалајковићу рекао да не треба пустити Албанце да се сами буне, већ војно интервенисати под изговором повратка реда. „На тај начин бисмо и Српству уштедели понављање садашњег тешког призора, да, у место војске са севера, Арнаути сами улазе као побуњеници у класична српска места као Приштина и Скопље, и одатле преговарају са Цариградом“, поручио је Спалајковић Јовановићу, истичући готовост Бугарске да се „сва заложу“ за заједничку одбрану.⁹⁰ „Погледи г. Гешова, у осталом, добро су Вам познати“, писао је затим. „Њему је стало до праве акције, која би донела потпуно ликвидирање Турске, а не само интервенције Европе, која би се завршила реформама или чак и децентрализацијом.“⁹¹

Спалајковић је 27. августа, после више дугих разговора с Гешовом, отпутовао у Београд како би припремио долазак генерала Фичева, који је желео да дефинитивно утврди план операција за очекивани рат с Турском.⁹² На себе је преузео задатак да Јовановића убеди да Аустро-Угарска и Румунија неће смети да

⁸⁷ Исто, 246, 258–260; Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова, *История на българската дипломатия*, 441. Гешов је тврдио да би Бугарска и Србија заједно с Италијом могле да се одупру чак и Аустро-Угарској. (ДСП, V/2, 264–265)

⁸⁸ А. de Bosdari, *Delle guerre balcaniche*, 66. С друге стране, Спалајковић је, у договору с Гешовом, убеђивао турског отправника послова у српску и бугарску мирољубивост. (ДСП, V/2, 265–267)

⁸⁹ Исто, 301–302, 359–363.

⁹⁰ Исто, 379–381. Спалајковић је био упознат с плановима да се постигне споразум са албанским вођама, у које је био укључен и престолонаследник Александар. (Исто, 474–475)

⁹¹ Исто, 382–383. Пашић је био уздржан према таквим сигнаlima из Софије, па се Гешов Спалајковићу пожалио да његово држање „одузима кураж“. Ипак, обојица су сматрали да је незамисливо да се Србија не би придружила Бугарској, Грчкој и Црној Гори у рату против Турске. (Исто, 410, 439–440; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 159)

⁹² ДСП, V/2, 455; „Спалајковићева мисија. Зашто је долазио наш посланик на бугарском Двору“, *Политика*, 21. VIII [3. IX] 1912, 2.

интервенишу, јер би се у супротном умешале Русија и Француска: „Г. Гешов ипак моли да се у наше заједничке планове и одлуке нико не посвећује, изузев лично г. Хартвига коме се можемо поверити. Ако се мисли ратовати, г. Гешов држи да онда треба пожурити, док још мир између Италије и Турске није закључен и док зима није наступила, јер је зимски рат и тежи и скупљи. Тим разлозима г. Гешова могу се, са српског гледишта, додати још и ова два. Ако се остави Европи довољно времена, није искључено да се обнови европска интервенција у Турској [...]. Од тога нарочито треба да зазире Србија, јер би европска акција за читав низ година онемогућила акцију балканских држава, и дефинитивно ослобођење Срба испод арнаутског и турског јарма на Косову, у Метохији и Санџаку било би одложено на неодређено време. Српско-бугарски савез имаће практичног значаја и вредности за Србију само тако, ако се он искористи да се дође до решења српског и бугарског питања у Турској помоћу заједничке оружане акције. Само у том случају може се реализирати постигнут споразум између Србије и Бугарске о деоби територије. У противном случају, [...] треба и на српско-бугарски савез гледати као на једну илузорну комбинацију, после које ће се, логично и неизбежно, Бугари морати вратити свом старом програму о аутономији Македоније, коју ће гледати да постигну помоћу европске интервенције.“⁹³

Спалајковић, међутим, није успео да убеди Јовановића да Србија треба да изазове рат. Вративши се у Софију, жалио се да је и у њој и у Београду завладала малодушност и тврдио да је требало на време подстаћи македонске терористе на атентате којима би запалили балканско буре барута.⁹⁴ Гешову је, истина, пренео Хартвигово упозорење о опасности сваког пренагљеног корака, али је то учинио само реда ради, па се бугарски председник владе запитао треба ли руске савете „схватити озбиљно или на њих гледати као на једну неизбежну формалност“.⁹⁵

Пашић је образовао владу 12. септембра, а Спалајковић га је известио да је то изазвало „велико задовољство“ у Софији. Три дана касније у Београду је

⁹³ АС, МИД-ПО, 1912, ф. VII, д. IX. Белешка М. Спалајковића за Ј. Јовановића, без датума. Некљудов је закључио да је између Бугарске, Србије и Црне Горе „већ сазрео план заједничког иступања“ и да је путовање „одавно ратоборно настројеног“ Спалајковића у непосредној вези с тиме. А Хартвиг је известио да је Спалајковић у Београду повећао „ратоборна расположења“. (МО, 2, XX/2, 117–118, 157–158)

⁹⁴ ДСП, V/2, 480–481, 497; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, I, 362–365.

⁹⁵ ДСП, V/2, 533–534.

усаглашен заједнички план Бугарске и Србије, које су се обавезале да, обавестивши Русију тек у последњем тренутку, истовремено објаве рат; повод је требало да буду четири једнаке ноте којим ће, заједно са Грчком и Црном Гором, затражити хитне и радикалне реформе у европској Турској.⁹⁶ Спалајковић се затим срео с Даневом, Теодоровом и Гешовом, који му је саопштио да је Некљудову, на упозорење да Бугарска може остати усамљена, одговорио да ће, ако Русија покуша да заустави Србију и Грчку, „идеја о Русији и Словенству за навек ишчезнути из Бугарске“. Спалајковић му је честитао на „одлучном држању и категоричном тону“ и сложио се с Даневом да би ометање бугарско-српског плана било „прави злочин“ Русије. А Некљудов је, наишавши на снажан отпор, престао да српског посланика отворено одвраћа од рата и покушао с молбом да се сукоб одложи до пролећа.⁹⁷

Данев и Пашић су се 21. септембра, на тајном састанку, сагласили око мобилизације.⁹⁸ Међутим, стари кунктатор је убрзо изашао с идејом да Србија после мобилизације треба да сачека како би проценила да ли ће напасти Турску или ће морати да се брани од Аустро-Угарске. Пошто је Спалајковић, који је усвојио бугарски став да треба безрезервно ући у рат, постао сметња плану за одступницу, Пашић је решио да га унапређењем измами из Софије. Али амбициозни дипломата није загризао мамац. „Г. Пашић је рекао г. Даневу да ће послати г. Спалајковића у Петроград“, писао је Гешов Тошеву. „Он то никако неће и рекао ми је да ће поднети оставку. Како је он до сада био веома заслужан и како ће нам још бити користан, и Србији и нама, у овим критичним тренуцима, најупорније замолите г. Пашића и с моје стране да нас га не лишава. Надајмо се да ће се г. Пашић сложити са мном, пошто и овде г. Спалајковић може да ради у корист ствари, чак и код Руса, као што то већ чини преко г. Некљудова. Прекјуче му је веома убедљиво говорио о томе шта Русија сада треба да учини и биће жалосно ако се управо сада лишимо тако доброг заштитника наше ствари.“⁹⁹ После такве интервенције из савезничке престонице, о премештају више није могло да буде говора.

⁹⁶ Исто, 577, 593–594. Спалајковић је садржај договора сазнао од Гешова и Панаса, због чега је замолио Пашића да га убудуће држи у току с онима што се у Београду ради. (Исто, 651)

⁹⁷ Исто, 629–630.

⁹⁸ Исто, 653–654.

⁹⁹ А. Тошев, *Балканскитѣ войни*, I, 381–382. Угрон је сматрао да је Пашић дошао на власт прекасно, након што су Трифковић и Јовановић допустили да их Спалајковић наговори и „преузели

Руска влада је преко Некљудова и Хартвига упозорила балканске државе да ће се водити само својим интересима а да ће оне уласком у рат угрозити своју независност и интегритет, али је Спалајковић британском отправнику послова рекао да ће Србија „остати верна свом савезнику“: „Ако тако не уради сада, њена крајња судбина је запечаћена; прогутаће је Аустрија и Бугарска.“¹⁰⁰ Напокон, 30. септембра дошло је до мобилизације бугарске војске. Становништво Софије захватило је одушевљење које је, после гласова о доласку дела српске војске у помоћ, кулминирало пред српским посланством. Спалајковић се појавио пред непрегледном масом која је правила овације и захвалио се. Када се сутрадан сазнало да је мобилизација објављена и у Србији, дошло је до још масовнијих манифестација пред посланством.¹⁰¹ Српског посланика су посетили Некљудов и Романовски, који су се, схвативши да је рат неизбежан, предали емоцијама и казали да је већ „доцкан за сваки корак са стране“. Он им је одговорио да би „сваки корак Русије био штетан, а нарочито сваки нов покушај Русије да одвоји Србију од Бугарске“, као и да се нада да ће се српске трупе појавити у Софији. На те речи, представници највеће словенске силе заплакали су од узбуђења.¹⁰²

Када је Сазонов у Лондону изјавио да се Срби и Бугари безумно срљају у рат и погрешно рачунају на Русију, Пашић је наредио да се речи царског министра телеграфишу Спалајковићу. Одговор је брзо стигао: „Саопштио сам телеграм из Лондона Гешову и енглеском отправнику послова, којег сам замолио телеграфисати влади енглеској: да нечувен притисак Русије у Београду изазива огорчење Срба и Бугара противу Русије и тројног споразума и да само може убрзати рат, [...] да је у опште иронија веровати у турске пројекте и комисије; да су

обавезу да следе Бугарску у случају рата“. Слично томе, Петет је тврдио да је Пашић „нашао Србију обавезану да следи Бугарску ма куда је она водила“ зато што је Спалајковић – који је „непоуздан“, „недалековид“, „усијана глава“ и „велики шовиниста“ – претходно уз Хартвигову помоћ придобио Јовановића за своје „идеје о удруженој акцији балканских држава“. (BD, IX/1, 743–744; ÖUA, IV, 554–556; J. Redlich, *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919: das politische Tagebuch*, I, bearbeitet von F. Fellner, Graz-Köln 1953, 169; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, II, 195–196)

¹⁰⁰ BD, IX/1, 705–706. Спалајковић је Панафјеу више пута поновио да међу балканским савезницима постоји „најпотпуније слагање“. (DDF, 3, III, 538)

¹⁰¹ ДСП, V/2, 752–753; „Поздрав из Софије. Велике манифестације за Србију“, *Политика*, 19. IX [2. X] 1912, 1. Уочи мобилизација балканских савезника, којима је претходила турска, Спалајковић је боравио у Београду, где му је Хартвиг – ако се поверује његовим извештајима Певческом мосту – „најкатегоричније указивао на опасност доношења неповратне одлуке“. (МО, 2, XX/2, 398)

¹⁰² ДСП, V/2, 780.

балканске државе решене заратити за реформе а не за територијално повећање, и да ће ако тројан споразум допусти да нас А[устро]-Угарска спречи то имати најштетније последице, јер после остаје место само за аустријске комбинације на Балкану. Замолио сам отправника послова за енергично дејствовање Енглеске на Русију, која на путу учинити фаталну грешку.“ „Неумесно је тако оштро говорити о Русији и тројном споразуму“, записао је Пашић на полеђини телеграма. Неколико сати потом Спалајковић је известио да је договорено да Гешов, како би се смањио притисак на Србију, изјави представницима Антанте да ће Бугарска ући у рат чак и без савезника. Пашић му је тада поручио да притисак попушта и да убудуће њега пита за изјаве које даје у име српске владе: „Не треба претити пријатељским силама, већ их разлозима убеђивати да је интерес њихов да нас не гоне да тражимо помоћ на другој страни. Треба настојавати, код њих, да кад не могу да нас помажу у нашој акцији, да се постарају, да рат локализирају.“ Правдајући се, Спалајковић је одговорио да се и он и Гешов служе „разлозима, а не претњама“.¹⁰³

У наредне две недеље усаглашаван је текст ноте Турској, чије је одбацивање требало да послужи као повод за рат.¹⁰⁴ Коначну редакцију су у Софији извршили Гешов, Данев, Спалајковић и Панас.¹⁰⁵ Спалајковић је храбрио Београд јављајући да је Панафје потпуно на страни савезника, а да Некљудов плачући говори њему и Гешову да је одувек свим срцем био за политику коју воде: „Преклињао ме је, да Србија не попушта никако великим силама и да се пожури са шиљањем својих војника у Софију. Ја сам рекао г. Некљудову, да Србија добро зна шта ради, и да је она пристала да пошље један део своје војске у Бугарску не само из војних обзира него и из политичких, да бисмо доцније, кад нама а нарочито Русији буде устребало, могли с правом од Бугара тражити да они пошљу своју војску у Србију кад буде дошао тренутак да се боримо против другог непријатеља, који је много опаснији и јачи од Турске.“ Спалајковића такве мисли нису спречавале да грофу Тарновском посредно поручи да је за Аустро-Угарску наступила прилика да задобије симпатије балканских народа. А Бакс-Ајронсајд му је, вративши се са

¹⁰³ Исто, 759, 780–782, 809; ВД, IX/1, 728.

¹⁰⁴ ДСП, V/2, 790–791, 825, 833–834, 841–842, 876–878.

¹⁰⁵ Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова, *История на българската дипломатия*, 444; Г. Марков, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913*, София 1989, 32.

одсуства, рекао да савезници уживају симпатије у Форин офису и показао телеграм амбасадора из Петрограда, из ког се видело да Сазонов жели локализацију рата и не искључује могућност интервенције ако Аустро-Угарска заузме Санцак.¹⁰⁶

Док се сваког часа очекивало да проговоре топови, *Le Temps* је објавио интервју свог специјалног извештача са Спалајковићем, представивши га као особу која се у „најобавештенијим круговима“ сматра за „творца балканског савеза“. Пре него што је на крају разговора, хвалећи „политичку генијалност“ цара Фердинанда, изразио уверење да ће се Русија, у најтешњем јединству са Великом Британијом и Француском, брзо вратити својој истинској политици, српски дипломата је Европи предочио њене балканске грешке: „Ми смо одавно схватили да су после тридесет пет година наде у реформе [...] узалудне. Европа то није схватила. [...] Било нам је потребно много времена да остваримо дубоку мудрост велике политичке идеје, чији тријумф у политичком јединству Србије и Бугарске мој непрежаљени учитељ Милован Миловановић, спречен смрћу, није могао видети. Није ли он писао да ћемо морати да радимо на јединству Срба и Бугара, ако не желимо да нас потопе таласи са запада? Прва грешка Европе била је да не схвати да је прилика неизбежно морала да оствари то јединство. Друга грешка била је [...] да не прорачуна да смо просто у стању да скупимо 700.000 бајонета и 1.500 батерија. Толико се навикло на идеју да смо дечица европске породице коју је довољно казнити или укорити да би била мирна, да се није опазило да смо одрасли и до последњег тренутка није се веровало у остварење наших тврдњи. [...] Ратоваћемо, не за Косовски вилајет или Скопље, него једноставно зато да бисмо своју браћу на Косову и у Скопљу ослободили од вековног кошмара, да бисмо у тој несрећној земљи уништили једну рђаву и злочиначку власт која се не може уклонити другим начином. [...] Каква ће

¹⁰⁶ ДСП, V/2, 800–803, 844–845, 890–892; ВД, IX/2, 9–10; М. Гавриловић, *Никола Пашић*, Виндзор 1963, 25. Угрон је известио Балплац о Пецетовом уверењу да је његов софијски колега, који је „под великим утицајем“ Спалајковића, у Бугарској и Србији „пробудио наде у држање Енглеске, које нипошто не одговарају гледиштима лондонског кабинета“. (ЋУА, IV, 725–726) Спалајковић се, пак, трудио да ничим не помути оптимизам у Београду, па је од Бакс-Ајронсајда добијени податак о покретима аустроугарских трупа у близини српске границе пренео са десетак дана закашњења. „По мом мишљењу, све војне мере којима је, или којима би, Аустро-Угарска приступила, имале би за циљ само један ’bluff’ и ништа више“, писао је, правдајући филтрирање информација жељом да не изазива беспотребно узнемирење. (ДСП, V/3, 214)

бити будућност коју ће одредити оружје нико не може да каже, али војници наших армија бориће се као лавови, са мржњом и осветом у срцу.“¹⁰⁷

Напокон, дошло је време да, десет дана после пробног уласка Црне Горе у рат, наступе Бугарска, Грчка и Србија. У Софији је био договорен текст објаве рата, који је Спалајковић 17. октобра телефоном издиктирао Београду.¹⁰⁸ Сутрадан, рат је почео. Деко је писао да је Хартвиг отворено иступио као прави господар Србије и вођа крсташког рата, а да „лакомислена дружина – краљ Петар, г. Тошев, г. Спалајковић, г. Јован Јовановић – којој је мудра уздржаност г. Пашића препустила одговорност за тренутно стање, сада изгледа забринутија за последице“.¹⁰⁹ Ако Хартвиг и није био његов вођа, рат је заиста личио на крсташки. Спалајковић је у софијској Саборној цркви, на коленима, слушао како митрополит читава молитве за бугарску и руску династију, Грчку, Србију, Црну Гору и успех савезничког оружја, после чега је ђакон одржао беседу о светом рату хришћанске лиге против муслимана, „за спас потлачене браће од тираније“. На изласку из цркве, српског посланика је одушевљено поздравила маса, а нарочито македонски добровољци.¹¹⁰

Брза мобилизација и концентрација српске војске обрадовала је бугарски војни врх и Фичев је Спалајковићу лично честитао. Готово све бугарске снаге биле су концентрисане према Тракији, где се налазила турска главнина, па је Теодоров упућен у Ниш да затражи помоћ српских одреда. Тамо је, у друштву Спалајковића, стигао 24. октобра. Обрадовани турским поразом код Лозенграда, али и забринути због вести да борбе код Куманова још трају, Теодоров и Спалајковић су се увече

¹⁰⁷ R. Puaux, „Déclarations d'un diplomate serbe“, *Le Temps*, 13. X 1912, 2; R. Puaux, *De Sofia à Tchataldja*, 38–43.

¹⁰⁸ ДСП, V/3, 147–148.

¹⁰⁹ DDF, 3, IV, 234–236. Пеџет је известио да је Хартвиг најзад скинуо маску и румунском посланику рекао да се гади Сазоновљеве политике. (BD, IX/2, 39–40) Штавише, Тошев ће се сећати да је Хартвиг уочи рата ликовео и говорио да не треба обраћати пажњу на застрашивања „глупог“ Сазонова; а секретар руског посланства Штрандман да је с нескривеним неслагањем примао инструкције свог министра, не устручавајући се да га почасту речју „нитков“. (А. Тошев, *Балканскитџ войни*, I, 367–368, 374–375, 413; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 169–190) „Када је Хартвиг упозорио наше министарство да је Први балкански рат неизбежан, Сазонов му је послао ноту с наредбама да саветује умереност српској влади“, писаће један руски новинар. „Хартвиг ми је лично испричао како је српска влада примала те ноте. Једнога дана када је наш посланик прочитао једну од тих безбројних нота које је Сазонов слао Пашићу, стари српски државник му је рекао: 'Јесте ли завршили, драги мој пријатељу? Добро. Сад можемо озбиљно да разговарамо.'“ (E. de Schelking, *Recollections of a Russian diplomat*, 241–242)

¹¹⁰ „Молепствије у Софији“, *Политика*, 7. [20.] X 1912, 2; Р. фон Мах, *Писма от Балканската война 1912–1913: военни кореспонденции на „Кџолнише Цайтунг“*, Велико Търново 1998, 118–119.

срели са војничким шињелом огрнутим Пашићем и изложили му разлоге који захтевају брзу помоћ: бугарски министар је говорио о Србима и Бугарима као једном народу, царинској унији и конфедерацији, а српски дипломата је наљутио шефа предложивши му да генералу Путнику запрети оставком. Пашић је обећао да ће учинити шта може и заиста је Спалајковићу, неколико дана после српске победе код Куманова, јавио да ће Бугарској бити послате у помоћ две дивизије.¹¹¹

У Београду и Софији нелагоду је изазивала могућност интервенције Аустро-Угарске или Румуније. Мада га је Гешов умиривао, Спалајковић је телефонирао Хартвигу, који се на вести о аустроугарским војним припремама насмејао, рекавши да су се у Бечу „већ предомислили“. Храбрио га је и Бакс-Ајронсајд, саветујући му да Србија заузме делове Албаније који су јој неопходни и не повлачи се из њих; све савезничке војске, по њему, требало је окупити пред Цариградом, заузети га и одатле диктирати услове мира. У договору с британским послаником, Спалајковић је саставио мемоар о подели освојених територија који је предао Гешову и послао у Београд.¹¹² У мемоару је стајало да, ради отклањања опасности од интервенције и постављања „основе за још чвршћи савез између савезничких балканских држава“, не би требало одмах приступити коначној подели, већ успоставити кондоминијум који би, путем поделе на четири административна сектора, представљао први корак ка њој. Као крајњи уступак у трговини с великим силама, Спалајковић је допуштао образовање аутономне Албаније, али је подвлачио да се ради „о Албанији у правом смислу речи, чије ће границе тачно одредити балканске државе“; уз све то, Србија би била задужена да управља Албанијом све док се постепено не би осамосталила, при чему би јој, ради „економских, трговачких и других интереса“, била уступљена територијална зона са Драчком. Тајна одредба мемоара предвиђала је финансијску и другу помоћ Беча Београду у том задатку: „Заузврат, Аустро-Угарска би имала, за увоз своје робе, потпуно ослобођење од плаћања царина и другог, у целој

¹¹¹ М. Спалајковић, „Морал и снага Србије у првом Балканском рату (Једна историска епизода)“, *Правда*, 23–26. IV 1938, 1–2; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 5–6; ДСП, V/3, 169. Спалајковић је једном ратном извештачу рекао да су, пошто су Срби имали поверење у француске доктрине и француско наоружање, њихове победе и француске победе, чији је резултат велико смањење немачког војног престижа. (P. de Lanux, *La Yougoslavie: la France et les Serbes*, Paris 1916, 71)

¹¹² ДСП, V/3, 196–198, 204–205.

Албанији, са изузетком српске зоне. Уопште, влада Србије би у сваком погледу подржавала и охрабривала економски утицај Аустро-Угарске.¹¹³

Крчмар је, међутим, убрзо изнео стварни рачун и Спалајковић је обавестио Гешова да Аустро-Угарска неће пристати да Србија добије излаз на море. Гешов је свечано саопштио да ће „Бугарска у свим случајевима бити до краја солидарна са Србијом односно њене животне потребе“, а затим му је саветовао да питање не треба покретати пре краја рата, већ ћутећи окупирати јадранску обалу. После званичне изјаве аустроугарског посланика 10. новембра, Пашић је свом посланику у Софији телеграфисао питање може ли се рачунати на бугарску војну помоћ. Гешов је Спалајковићу рекао да Србија може рачунати „на потпуну солидарност Бугарске и потпору њене војске“ и показао му телеграм Данева, који се налазио у специјалној мисији у Будимпешти; судећи по њему, вођа цанковиста је „ватрено“ бранио српске интересе пред Францом Јозефом и Францом Фердинандом.¹¹⁴ Заправо, Данев је прилично млако заступао савезнички захтев за пристаништем, о чему су у Београду веома брзо били обавештени.¹¹⁵ Вративши се у Софију, Данев се пред Тарновским залагао за српски коридор до мора, али је додао да Бугарска неће трпети немирног суседа и да је Спалајковићу указао на „неприкладност и бескорисност“ српског става према Аустро-Угарској.¹¹⁶ Спалајковић је одмах затим отпутовао у Ниш, где је с Пашићем говорио о сондирању Беча у вези с могућношћу

¹¹³ АС, МИД-ПО, 1912, ф. X, д. III. *Mémoire secret*, 29. (16) X 1912. Бакс-Ајронсајд је пренео основни садржај мемоара Греју, коме се идеја о кондоминијуму веома свидела. (BD, IX/2, 100–101, 117)

¹¹⁴ ДСП, V/3, 262, 271–272, 282–284, 296, 299–300.

¹¹⁵ Е. С. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars*, 246–247; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 393; ДСП, V/3, 312.

¹¹⁶ ОУА, IV, 880–881. Тарновски је о потреби да Бугарска утиче на Србију разговарао и с Гешовом, који је најпре врдао а затим рекао да не разуме зашто се Србији не даје лука. Када је најзад пристао да утиче на савезницу да се умири, незадовољни Тарновски је приметио да ће мало помоћи ако се „ограничи на то да учини примедбу егзалтаду као што је Спалајковић“. Гешов је, пак, егзалтаду саопштио да је руском и аустроугарском посланику изјавио да лично цар Фердинанд инсистира на српском пристаништу, а на Сазоновљеве захтеве да утиче на Београд одговорио је да се Бугарска и Србија, у складу с уговором, солидаришу једна с другом. (Исто, 922–923; АС, МИД-ПО, 1912, ф. III, д. VI. Дневна забелешка, без датума; С. С. Бобчев, *Страници изъ моята дипломатическа мисия въ Петроградъ (1912–1913)*, София 1940, 47–48) Ипак, када му је крајем новембра Спалајковић пренео Пашићеву жељу да се Софија јавно солидарише са Београдом у питању Драча, био је непријатно затечен и наложио је Тошеву да ради, лично и преко Хартвига, на томе да Србија буде скромнија и не доводи Русију и Бугарску у тежак положај. (А. Тошев, *Балканскитъ войни*, II, 81)

царинске уније Аустро-Угарске и Србије у будућности, коју је српски председник владе преко посредника стављао у изглед у замену за дипломатску подршку.¹¹⁷

Када су на Балплацу, који је недељу дана раније гроф Тарновски известио да српски посланик „с највећим анимозитетом“ говори о Аустро-Угарској и тврди да ће Србија упркос њој добити луку на Јадранском мору јер се не плаши новог рата и има подршку балканских држава и Русије,¹¹⁸ прочитали интервју Мирослава Спалајковића за *Neue Freie Presse* од 16. новембра, сигурно су били запрепашћени. Дипломата је дописнику листа, који је приметио да је „плах и силовит, нервозан, журбан, страстан у речима и покретима, добар и духовит говорник“, рекао да не зна зашто је жигосан као непријатељ Монархије: „Већ пре него што је почела моја политичка каријера важио сам за огорченог непријатеља Ваше земље. Зашто? Зато што се у мојој докторској дисертацији расправљало о Босни. Молим Вас, један чисто научни рад, који с политиком нема ама баш никакве везе.“ Оградивши се да је само једанпут, на Фридриховом процесу, био принуђен да иступи као противник – али не и непријатељ, Спалајковић је објавио да му је велика жеља била да постане посланик у Бечу, граду који је за њега „најлепши на читавом свету“¹¹⁹. У Србији су, тврдио је, прогледали када су видели да се „велики, моћни сусед“, кога су сматрали за „заклетог непријатеља“, држи благонаклоно и ничим не омета српску војну

¹¹⁷ „Die Ergebnisse der Reise Danews nach Budapest“, *Neue Freie Presse*, 16. XI 1912, 2; ДСП, V/3, 251–254; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, II, 197–203.

¹¹⁸ ОУА, IV, 829. Боздари је рекао Тарновском да су „Срби изгубили главу“ и да је од Спалајковића чуо да Србија и Грчка намеравају да поделе целу Албанију. (Исто, 851)

¹¹⁹ Јакшићева *Штампа* је искористила прилику да се обруши на Спалајковића, пишући да га је на препоручивање Аустро-Угарској подстакла „необуздана амбиција“: „Али кад човек, који је тако брзо, и тако без разлога као он, направио каријеру, има ту жалосну храброст да данас удара на добаш како му је положај у Софији недовољан и како он одавно најтоплије жели да постане посланик у Бечу, онда то само значи да он није зрео ни за положај на коме је [...]. Данас, кад су Србија и Бугарска савезници и кад својим војскама и својом политиком играју тако значајну улогу у Европи, за паметна човека је велика част бити српски посланик у Софији или бугарски посланик у Београду. Ко то не осећа, значи да је на своју памет, ако је ње уопште имао, дао оставку.“ Због тога је од Пашића затражено да спречи даља „разметања болесног уображења и ненормалне личне рекламе“ свог сарадника. („Изјава једног посланика“, *Штампа*, 7. [20.] XI 1912, 1) Када је почетком следеће године букурешки *Universul* објавио интервју са Спалајковићем, *Штампа* га је поново напала: „Свет је до сад лупао главу питањима: ко је творац Балканског Савеза? [...] Г. Спалајковић је за то време мислио: нека се свет забавља. [...] Најзад се господину то досади и он једног дана науми да рашчисти и са Гешовом и са Пашићем и са руским царем и свима осталима и зато је дописнику 'Универсула' објавио само себе као оца Балканског Савеза [...]. Да није залудног дописника тога букурешког листа, та важна и врло чрезвичайна ствар остала би у тами, и то, наравно, на штету свих балканских држава. Г. Мирослав Спалајковић остао би сам у поседу те тајне, и да није нашао ту влашку бабицу, сиромаш дипломата би њоме био тако причврљен да би, ах! морао је побацити.“ („Ненормална уображења“, *Штампа*, 22. I [4. II] 1913, 3)

акцију. Зато је нудио споразум: ако би Аустро-Угарска прихватила српску луку, Србија би била спремна „на све трговинско-политичке уступке“, не искључујући ни царинску унију. „Аустро-Угарска каже да мора помоћи Албанији?“, питао је Спалајковић, обећавајући Бечу да ће у Србији, којој је желео да намени цивилизаторску мисију, добити „највернијег, најпреданијег пријатеља“. „Шта је њој Албанија, шта она има од Албаније, те земље која се још тако дубоко налази у Средњем веку? [...] Зар није у интересу Аустро-Угарске да тамо на Јадранско море дође један народ који чини позитивне напоре да изгради железницу, експлоатише руднике, бави се трговином, који, једном речи, хоће да унесе културу?“¹²⁰

У Београду је Угрон схватио Спалајковићеве понуде „као доказ за то колико се мало поверења може пружити изјавама српских политичара“: „Г. Спалајковић је, идући веома далеко, исувише често давао речите доказе свог лошег расположења према нама да би се могло поверовати у изненадну промену мишљења.“ Тај утисак су му потврдиле речи Јовановића Пијона да је софијски посланик, говорећи „без нарочитог убеђења“, претерао са изјавама.¹²¹ Гроф Гарновски се нашао у много незгоднијем положају, јер му је Спалајковић, одмах по објављивању интервјуа, ненајављено учинио вишечасовну посету. Спалајковић је саговорнику, који се узалуд бранио својом ненадлежношћу, рекао да је дошао на идеју како да се искористи „историјски тренутак“ и створи прекретница у аустроугарско-српским односима и да ће му је, с Пашићевим одобрењем, поверљиво изложити. Суштина идеје била је да се Србија, тражећи за себе појас територије с Драчком, „слаже са

¹²⁰ „Die Wünsche Serbiens: Gespräch mit Dr. Spalaikovic“, *Neue Freie Presse*, 16. XI 1912, 2. Српски посланик у Петрограду Димитрије Поповић ће у својим мемоарима написати да је Спалајковић 17. новембра 1912. дао интервју дописнику *Neue Freie Presse* – „сигурно по договору са Пашићем, само не изгледа да му је Пашић то претерано саветовао“. Штавише, Поповић ће, опширно цитирајући делове наводног интервјуа, писати да је Спалајковић хвалио Балплац и тврдио да би Србија била много срећнија кад би јој адвокат била Аустро-Угарска а не Русија, али да то у Петрограду зачудо није учинио неповољан утисак. (Д. Поповић, *Балкански ратови 1912–1913*, приредио Д. Батаковић, Београд 1993, 113) Међутим, *Neue Freie Presse* није објавила интервју са Спалајковићем 17. новембра, већ дан раније, а у њему није било ничег сличног цитираном. Могуће је да ће Поповић помешати личности и Спалајковићу приписати дух и последице иступања Владана Ђорђевића, који је нешто раније, с Пашићевом одобрењем, отпутовао у Беч и покушавао да издејствује подршку Аустро-Угарске за српске аспирације. Тамо је писао за новине и давао интервјуе, после чега му је Јовановић Пијон пребацио због неповољног изражавања о руско-српским односима, истичући да о њима увек треба говорити „са респектом“. (Н. Урић, „Рад Владана Ђорђевића у Бечу новембра 1912. године“, *Историјски часопис*, 29-30 (1983), 446–454; С. Рајић, *Владан Ђорђевић*, 297–299; V. Georgevitch, „Die politische 'Gevatterschaft'“, *Neue Freie Presse*, 7. XI 1912, 1; ДСП, V/3, 221)

¹²¹ ÖUA, IV, 901.

аутономијом Албаније, али да би дивљи Албанци најпре требало да се васпитају за њу“; Аустро-Угарска би требало да јој повери привремену управу над Албанијом, у којој би и она сама, не замеривши се другим силама, преко ње учествовала. Тарновски је, чим је с муком успео да дође до речи, казао да му замисао делује неприхватљиво, али је српски посланик инсистирао да му издиктира свој предлог у пет тачака. Како је притом рекао да је у интересу Аустро-Угарске да се о Албанији споразуме са Србијом а не с Италијом, Тарновском се учинило да је посреди интрига којој је циљ навођење на нелојалност према Риму. Када је сутрадан узвратио посету, Спалајковић га је, уверивши се да није успео да га задобије за своју идеју, замолио да разговор прећути пред Балплацом, јер би у случају индискреције и он и Пашић били принуђени на званичан деманти. Забринувши се да разговор у искривљеном облику не дође до ушију италијанског посланика, Тарновски је пожурio да сам о свему обавести Боздарија, а министра Берхтолда је, у страху да га не задеси Форгачева судбина и Спалајковићева „бескрупулозна“ освета, замолио да са његовим саопштењима поступа поверљиво.¹²²

Бакс-Ајронсајд је Спалајковићу упорно говорио да Србија не треба да попушта,¹²³ а крајем новембра су заједнички саветовали Пашића како да пред британском владом изнесе захтев за Драчем.¹²⁴ Гешов је, пак, српског посланика, и даље наклоњеног Бугарској у споровима с Грчком, обавештавао о преговорима о примирју, које су бугарски представници водили с овлашћењем српске владе.¹²⁵

¹²² Исто, 912–913, 920–922. Тарновски је Берхтолду телеграфисао да се према Спалајковићу, који је био „разочаран, али не и увређен“, понашао потпуно коректно и да би могао да, уколико се сматра за потребно, у сваком тренутку обнови разговор. Министар је одговорио да потпуно одобрава његове поступке и да наставак разговора не сматра пожељним; притом му је сугерисао да се „држи чисто рецептивно у одржавању односа са г. Спалајковићем“. (Исто, 923, 969) Следећег месеца се пронео глас да ће Спалајковић бити послат у Беч у специјалној мисији, али је у Београду то било брзо демантовано. („Keine Mission des Gesandten Spalajkovic“, *Neue Freie Presse*, 9. XII 1912, 5)

¹²³ ДСП, V/3, 376; АС, МИД-ПО, 1912, ф. III, д. VI. Дневна забелешка, без датума. На Спалајковића је утицао и Хартвиг, на чије су држање имале замерке многе дипломате – не само Тројног савеза, већ и Антанте, па и саме Русије. Он је, подржавајући српске захтеве, опет водио личну политику, али је на крају, суочен са Сазоновљевом одлучношћу, саветовао попуштање. (R. Poincaré, *Au service de la France*, II, 327; *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914: aus den Geheimakten der russischen Schriftwechsel Staatsarchive*, II, herausgegeben von F. Stieve, Berlin 1926, 353, 356; E. C. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars*, 217–219; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 94–95)

¹²⁴ ДСП, V/3, 414–415, 434. Спалајковић је 24. новембра, када је дао интервју једном француском специјалном извештачу с Балкана, још оптимистички сматрао да ће Аустро-Угарска схватити да нема интереса да Србију, ускративши јој луку на Јадранском мору, баци „у очајање“. (J. Péliissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans: octobre 1912–août 1913*, Paris 1914, 67–69)

¹²⁵ Исто, 346, 432, 447, 469–471, 484–485.

Примирје је било потписано 3. децембра 1912. и пажња савезника је пренета на Лондон, где се припремала конференција амбасадора великих сила. Како је већ на самом почетку конференције одбачена могућност изласка Србије на море, за њу је питање граница новостворене албанске државе постало главно.¹²⁶

После неколико дана проведених у Београду, Спалајковић се у Софију вратио као песимиста. Некљудов ће се сећати да је једног магловитог децембарског поподнева срео српског посланика, који се горко жалио на понашање Бугара и први пут споменуо идеју ревизије споразумом предвиђене границе. На Некљудова је идеја оставила „веома неповољан утисак“ и он је свог српског колегу, рекавши му да је Русија „морално запечатилa“ савезнички уговор, преклињао да утиче да се питање не покреће: „Али Спалајковић није изгледао превише вољан да саслуша те разлоге.“¹²⁷ Гешов се уплашио да је постигнут споразум између Београда и Беча, јер му се чинило да се Спалајковић понаша као кривац и избегава разговор с њиме.¹²⁸ Када су се најзад срели крајем децембра, Спалајковић га је, рекавши да српска влада неће попустити у питању границе с Албанијом, замолио за подршку. Председник бугарске владе се захвалио за помоћ српске војске у опсади Једрена (у којој је учествовао и Спалајковићев млађи брат) и изјавио да је већ поручио делегатима у Лондону да „категорички стоје уз Србију“.¹²⁹

Вративши се поново из Београда, Спалајковић је рекао Панафђеу да у Србији влада разочарање због неизласка на Јадранско море. Српски државници су, тврдио је Хартвигов протеже, једнодушни у убеђењу да Аустро-Угарска не би остварила дипломатски успех да није било Сазоновљеве малодушности. „Када смо захтевали плодове својих освајања на Јадрану, Русија нас је напустила, а Бугарска је, пославши г. Данева у Пешту да учини неколико стидљивих изјава неодређене солидарности, у исто време навалјивала на нас са саветима да не будемо превише

¹²⁶ E. C. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars*, 249–257. Спалајковић је казао Бакс-Ајронсајду да је одустајање од луке представљало крајњи уступак Србије и да је она спремна да ратује за Дебар. (BD, IX/2, 330–331)

¹²⁷ A. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 133.

¹²⁸ А. Тошев, *Балканските войни*, II, 94. Гешов је јавно избегавао да било чиме укаже да међусавезнички односи губе хармоничност. Управо тих дана је пред Собрањем тврдио да, упркос гласинама, међу савезницима влада јединство. (*Балканските войни по страниците на българския печат, 1912–1913 (сборник материали)*, побрала и съставила П. Кишкилова, София 1999, 86)

¹²⁹ ДСП, V/3, 617–618.

захтевни и стављала нам на знање да нас не подржава. Жалосно је данас видети колико мало територија ће нам донети наши сјајни успеси и упоредити их са освајањима која ће бити призната нашим грчким и бугарским савезницима. Да су они правични и мање лакоми, морали би признати да нам се дугује компензација [...]. Шта год се десило, ми смо лојални и остаћемо лојални савезници. Испунићемо све обавезе које смо преузели и ја ништа од овога нећу рећи г. Гешову када га будем видео. Ја ћу га само обавестити о разочарању и обесхрабрењу које сам могао да приметим код свих у Београду.¹³⁰ Заиста, Гешов је 2. јануара 1913. године телеграфисао посланику у Петрограду да је Спалајковић „очајан због политике Сазонова“ и да, како разочарани Срби не би затражили више од границе из уговора, треба дискретно радити на томе да буду задовољени око границе с Албанијом.¹³¹

Спалајковић је у јануару извештавао да штампа замера бугарској влади препуштање Куманова и Скопља и „измишљотинама“ о држању српске војске према станивништу Македоније, „кипти у гадостима“; због тога је затражио да се неким бугарским листовима забрани улазак у Србију и „новоослобођене крајеве“. Протествовао је и код Гешова, који је обећао да ће предузети потребне мере и замолио да се има у виду да иза таквог писања стоје „противници владе и људи под аустријским утицајем“.¹³² А из Београда су Посланству у Софији стизале жалбе да се задржавају и отварају вагони којима је допремана храна српској војсци код Једрена.¹³³ Тамо су, наиме, после младотурског преврата у Цариграду и прекида преговора о миру, поново почеле ратне операције. Гешов и Бакс-Ајронсајд су Спалајковићу оптимистички говорили да ће град убрзо пасти,¹³⁴ али ће за то бити потребна помоћ српске опсадне артиљерије и два месеца исцпрљујуће опсаде.

Још пре обнове непријатељстава, Спалајковић је обавестио Некљудова да је својој влади предложио да изјави да ће Србија, која више нема интерес за наставак

¹³⁰ DDF, 3, V, 207–210.

¹³¹ А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 97; Д. Поповић, *Балкански ратови*, 161.

¹³² ДСП, VI/1, 134, 151; АС, МИД-ПО, 1913, ф. VI, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) I 1913; ф. XIV, д. IV. Дневна забелешка, 23. (10) I 1913. Месец дана раније, Гешов је Спалајковићу скренуо пажњу на жалбе македонског становништва на понашање српских власти. (А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 83)

¹³³ АС, МИД, Посланство у Софији, ф. 12. Министарство иностраних дела – Посланству у Софији, 2. II (19. I) 1913; 14. (1) II 1913.

¹³⁴ ДСП, VI/1, 204.

рата, оставити трупе и артиљерију код Једрена само у замену за територијалне компензације у Македонији. Некљудову се предлог свидео, јер је сматрао да ће подстаћи Бугарску да што пре склопи мир с Турском. Стога је, сећаће се, потпуно одобрио идеју и „с великим нестрпљењем“ чекао повратак српског посланика из Београда. Међутим, „веома нерасположени“ Спалајковић је одатле донео вест да му је Пашић, одбацивши предлог, наредио да га никоме не спомиње.¹³⁵

Клупко је почело да се одмотава почетком фебруара, када је Спалајковић Гешову изнео Пашићев тајни план да не повуче војску с јадранске обале и од Бугарске, као „пријатеља и савезника“, затражи помоћ од најмање двеста хиљада војника за одбрану од Аустро-Угарске. Пошто није био сигуран да ли је ствар озбиљна или је у питању трик којим би се навео да пружи повод за оспоравање савезничког уговора, Гешов је одговорио да ће Бугарска испунити све уговорне обавезе, али је, када му је затражена писмена изјава, рекао да мора најпре да се консултује с царем и Даневом. Свом пријатељу Бакс-Ајронсајду Спалајковић је признао да се и рачунало на нејасан одговор, после кога ће бити затражено да Србија задржи заузете територије у Македонији или да се прибегне арбитражи.¹³⁶

Српски посланик је 13. фебруара бугарском председнику владе саопштио да ће опсадна артиљерија бити послата под Једрене и да ће се о накнади говорити доцније. Захваливши се, Гешов је ставио у изглед новчану награду, а Спалајковић

¹³⁵ А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 135–137. Панафје је известио Ке д’Орсеј да је од Некљудова сазнао да Спалајковић, „упркос свом личном ауторитету код председника владе и г. де Хартвига“, није успео јер се руски посланик супроставио „тако отвореној политици“. (DDF, 3, VII, 135–137) По повратку из Београда, писаће о својој наводној далековидости Некљудов, Спалајковић је, нарочито пред представницима Антанте, већ отворено почео да сумњичи Бугаре: „Покушавао сам да га убедим да није у интересу Срба и да је чак веома опасно за њих да буду у сукобу с Бугарима. ’Признајем,’ рекао сам Спалајковићу, ’да је Србији, у поређењу с Бугарском, сурово нанета неправда. [...] Али мора се гледати и у будућност. Бугари немају више ништа да добију, док Срби имају све своје историјске циљеве пред собом. Пре или касније, Срби ће тежити да уједине све српске земље [...]. Ако у садашњем тренутку успете да сачувате српско-бугарски савез нетакнутим – чак и по цену стварних жртава – постизање ваших великих циљева већ је упола осигурано.’ ’Све би то било потпуно тачно,’ одговорио је Спалајковић отсечно, ’када Бугари не би били Бугари и када њихов цар не би био Фердинанд. Да ли озбиљно мислите да би нам они, ако бисмо им сад пупустили у свему, дошли у помоћ када дође тренутак наше одлучујуће националне борбе?’ ’Не, то не бих могао да гарантујем,’ сложио сам се; ’и било би веома тешко да се очекује тако племенито понашање с Фердинандове стране. То је као што кажете. Али, са друге стране, ако данас прекршите уговор [...] можете бити сасвим сигурни да ће вас у тренутку највеће и одлучујуће борбе *Бугарска напасти с леђа.*“ (А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 137–138)

¹³⁶ ВД, IX/2, 484–486; А. Тошев, *Балканскиџ войни*, II, 173–174; И. Е. Гешов, *Лична кореспонденција*, съставители Р. Попов, В. Танкова, София 1994, 246–247.

је двапут љутило изјавио да би се то сматрало за увреду.¹³⁷ После консултација у Београду,¹³⁸ Спалајковић је 1. марта Гешову предао Пашићев захтев за ревизију границе предвиђене савезничким уговором. Мада је њен председник одмах одбацио могућност ревизије, после чега је српски посланик изјавио да преостаје само обраћање руској арбитражи, бугарска влада се, у жељи да добије на времену, најпре обратила Петрограду с молбом да уразуми Београд, а српски захтев је званично одбила тек последњег дана марта.¹³⁹

Територијални спор је мењао погледе на обавезу Србије и Бугарске да се заједнички бране од напада треће силе на једну од њих. Гроф Тарновски, који је упорно настојао да открије да ли су Бугари дужни и вољни да подрже Србију у рату с Аустро-Угарском, дознао је да је румунски посланик кнез Гика већ у јануару сондирао Спалајковића и стекао „сигуран утисак да Србија није обавезана уговором да помогне Бугарској против Румуније и да то, чак и када би била обавезана, свакако не би учинила“.¹⁴⁰ Гика је затим, у више наврата, испитивао свог српског колегу о ставу Србије у случају румунско-бугарског сукоба. Не поричући

¹³⁷ ДСП, VI/1, 227–228, 241, 254–255; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 186. Спалајковић је за бечке новине изјавио да су војна помоћ и територијално питање, које ће се решавати тек после рата, одвојене ствари. *Штампа* га је одмах оптужила да, заједно с Пашићем, тобоже пропушта да осигура „врло крупне државне интересе“. („Mitteilungen des Gesandten Spalaikovic“, *Neue Freie Presse*, 16. II 1913, 5; „Помоћ без накнаде. Изјава српског посланика у Софији“, *Штампа*, 18. [5.] II 1913, 1)

¹³⁸ ВД, IX/2, 533–534; „Г. Спалајковић у Београду“, *Политика*, 12. [25.] II 1913, 3; „Повратак г. Спалајковића“, *Политика*, 13. [26.] II 1913, 3. Спалајковић је у Београду разговарао с Декоом, коме је рекао да се нада да ће спорове међу савезницима решити велике силе, јер ће у супротном „сигурно доћи до неслоге и катастрофе“. Француски посланик је претходно известио Ке д’Орсеј да „извештаји г. Спалајковића и речи г. Тошева не остављају никакву илузију о бугарском егоизму“. (ВД, IX/2, 548–549; DDF, 3, V, 404)

¹³⁹ А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 186–189; I. E. Guéchoff, *L’alliance balkanique*, 118–119, 125; С. Бобчев, *Страници изъ моята дипломатическа мисия*, 133; ВД, IX/2, 682–684; С. Скоко, *Други балкански рат*, I, 179–180, 185. Пашић је навео четири основна разлога за ревизију: 1) Србија је, мада је војна конвенција предвиђала да и она и Бугарска на вардарско бојиште изведу по сто хиљада војника, извела знатно више, док су готово све бугарске трупе биле концентрисане на маричком бојишту; 2) Србија је, како би себе и Бугарску заштитила од рата с Аустро-Угарском, одустала од територија на јадранском приморју; 3) Србија је Бугарској за операције око Једрена послала у помоћ преко педесет хиљада војника и опсадну артиљерију; 4) Бугарска у тренутку склапања уговора није рачунала на територије источно од Једрена. (ДСП, VI/1, 269–274) Сви Пашићеви разлози били су натегнути и Гешов је без много тешкоћа нашао макар исто толико убедљиве противаргументе, с чијом је званичном предајом ипак сачекао, како се Срби не би раздраживали пре пада Једрена. (А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 190–195) С правне стране, захтев за ревизијом заснивао се на сумњивој примени саме по себи веома спорне клаузуле *rebus sic stantibus*. С политичке стране, просто је – без далековидости схваћени – државни интерес претегао над формалном обавезом.

¹⁴⁰ ОУА, V, 503–504, 787. Аустроугарски посланик је настојао да убеди бугарске политичаре да потпуно окрену леђа Србији, при чему је на највише разумевања наилазио код вођа опозиције, а на највећу уздржаност код Гешова. (В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 453)

сасвим обавезу војне помоћи Бугарској, Спалајковић му је одговорио да су Срби толико уморни од рата да би настојали да је се ослободе свим средствима.¹⁴¹

Спалајковић је у марту против савезника почео да говори и противницима Антанте. Пред немачким војним изаслаником Масовом изразио је „срцбу због похлепе и ароганције Бугара, који теже превласти на Балкану“: „Србија се мора на време заштитити од тога и зато је већ постигла обавезујуће споразуме с Грчком. Он мисли и на одбрамбени и офанзивни савез с Турском после закључивања мира, који би се тим лакше могао постићи што између ње и Србије никада није постојао дубоки антагонизам. У даљем разговору г. Спалајковић је наговестио да ће Србија затим тежити зближавању с Румунијом.“ „Добро“, записао је кайзер Вилхелм II на извештају поводом идеје о српско-румунском споразуму.¹⁴² Масов је затим боравио у Београду, где је тамошњег аустроугарског колегу обавестио да је из разговора који је у возу водио са Спалајковићем закључио да Србија и Грчка настоје да, уз руску подршку, привуку себи Румунију.¹⁴³

Угрон је известио Балплац о честим доласцима Спалајковића и његовим дугим разговорима с Пашићем и Хартвигом: „Изгледа – како сазнајем из сасвим поверљивог и поузданог извора – да се његов немирни дух поново бави далекосежним политичким плановима. Он не верује у трајност Балканског савеза у његовом садашњем облику и желео би да буде остварено ново груписање држава на Балкану под егидом Србије. Он, који је раније показивао толико симпатија за Бугарску, сада је постао најљући непријатељ Бугара. На свој страсни, необуздани начин обасипа савезника најгрубљим поругама, назива га вероломним издајником, узурпатором, против кога се остале балканске државе морају благовремено обезбедити ако желе да осигурају тековине својих победа. Г. Спалајковић тврди да су то увидели и Грци [...]. Г. Гика му је обећао да ће говорити о томе с краљем и г.

¹⁴¹ ДСП, VI/1, 240–241; ÖUA, V, 788. Када је румунски посланик, изданак чувене бојарске династије, отпутовао у Петроград, где се решавала судбина Силистрије, његов заменик Гуранеску је замолио Спалајковића да преко Хартвига дејствује да град припадне Румунији. (АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. III (27. II) 1913)

¹⁴² GP, XXXIV/1, 443; J. C. G. Röhl, *Wilhelm II: into the abyss of war and exile, 1900–1941*, Cambridge 2014, 937–939. У складу с тиме, Масов је недуго потом рекао Спалајковићу да би Немачка „гледала у једној српско-румунској комбинацији, која би била чисто локалног и одбрамбеног карактера (без икакве везе са великим европским комбинацијама), најбољу и најсолиднију гаранцију за будући мир на Балкану“. (ДСП, VI/1, 361–362)

¹⁴³ ÖUA, V, 935–936.

Мајорескуом.“ „Ове делом фантастичне комбинације г. Спалајковића не би требало узимати превише озбиљно“, закључио је Угрон (поред тога је министар Берхтолд дописао: „Не, већ веома озбиљно!“), „али се не може ни прећи преко њих. Он је темпераментан политичар, чији менталитет потпуно одговара српским схватањима. Он у овдашњем Министарству иностраних послова има велики утицај и одржава најинтимније односе и са г. Пашићем и са г. фон Хартвигом. Вашој екселенцији је свакако познато колико је он био задахнут мржњом и непријатељством према нама. Али од пре неколико месеци неочекивано удара сасвим друге тонове и сада је чак и мом поверенику сасвим изрично изјавио да добри и присни односи Србије и Русије морају остати неизмењени, што, међутим, нимало не смета да односи с Аустро-Угарском буду не само коректни, већ и срдачни и пријатељски.“¹⁴⁴

Не само у марту, већ и у априлу и мају возови на линији Софија–Београд су међу најучесталијим путницима имали једног од инжењера већ прилично расклимане бугарско-српске осовине. Мирослав Спалајковић је у тим месецима у Србији провео тек нешто мање времена него у Бугарској, а у новине су процурели наговештаји да се ради о питању будуће границе.¹⁴⁵ „Г. Тошев ми је обратио пажњу на чињеницу да је г. Спалајковић поново у посети Београду и да се стога вероватно опет нешто кува“, извештавао је Пеџет.¹⁴⁶ Слично је писао и Деко, који је истицао

¹⁴⁴ Исто, 948–951. Упркос својој огорчености на Бугаре, Спалајковић је тражио да српске новине „бугарској жутој и шовинистичкој штампи“ одговарају „лепим тоном, не толико ради Бугара, колико ради страног света“. Сем тога, молио је и да се бугарским новинама смањи манаварски простор остављањем притиска на пробугарско становништво у Македонији: „Да би се стало на пут оваквим појавама, нарочито у оним крајевима за које још није изведено начисто питање на којој ће страни остати, требало би, ако се налази за потребно, нашим војним и цивилним властима наредити, да још умере своје беспрекорно држање и да за сад избегавају говорити о томе ко је Србин или ко је Бугарин. Паметан и смишљен рад наших власти може више допринети од празних разговора који, изгледа, да се тамо заиста и воде.“ (АС, МИД-ПО, 1913, ф. VII д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. III [23. II] 1913; 12. III [27. II] 1913)

¹⁴⁵ „Г. Спалајковић у Београду“, *Политика*, 1. [14.] III 1913, 3; „Г. Спалајковић отпутовао“, *Политика*, 3. [16.] III 1913, 3; „Г. Спалајковић у Београду“, *Политика*, 16. [29.] III 1913, 3; „Одлазак г. Спалајковића“, *Политика*, 20. III [2. IV] 1913, 3; „Дипломатске вести“, *Политика*, 30. III [12. IV] 1913, 3; „Г. Спалајковић у Београду“, *Политика*, 6. [19.] IV 1913, 3; „Спалајковић у Београду“, *Самоуправа*, 8. [21.] IV 1913, 3; „Г. Спалајковић“, *Политика*, 16. [29.] IV 1913, 3; „Г. Спалајковић“, *Политика*, 23. IV [6. V] 1913, 3; „Одлазак г. Спалајковића“, *Политика*, 10. [23.] V 1913, 3; „Пут г. Спалајковића“, *Самоуправа*, 10. [23.] V 1913, 3.

¹⁴⁶ ВД, IX/2, 684. Пеџет је био близак с Тошевом и Угроном, о чему је Бакс-Ајронсајд обавештавао Спалајковића. С друге стране, Гешов се жалио што се „Спалајковићев велики пријатељ“ не угледа на Пеџета и не осуђује Хартвигово држање пред Форин офисом. „У односима између савезника, исто као и Хартвиг, веома некоректну улогу играо је енглески опуномоћени министар у Софији Бакс Ајронсајд“, писаће Тошев у мемоарима. „Спалајковићев интимни пријатељ, он је веома често

да се Спалајковић „непрестано возика“ између Београда и Софије, али да никаквих формалних преговора о разграничењу нема.¹⁴⁷

У договору с Пашићем, Спалајковић је крајем априла израдио мемоар за Хартвига, у коме је писало да је уговор о савезу утврдио само „привремену“ и „условну“ граничну линију, док коначну поделу „спорне територије“, која обухвата читаву Македонију, може извршити само руски цар. Свестан слабости тог софизма, Спалајковић је у другом делу мемоара развијао тезу да би, чак и када би гранична линија била дефитивна, Србија имала право на територијалне надокнаде како би се спречило њено гушење „бугарско-албанско-аустроугарским обручем“ и одржала равнотежа снага на Балкану.¹⁴⁸ У убеђењу да не треба одустајати од територијалних надокнада Спалајковића је учвршћивао Бакс-Ајронсајд, говорећи му да се Бугари боје рата са Србијом, док је он сам процењивао да у политичким круговима влада „потпуна пометеност“ која би могла довести до распада владајуће коалиције.¹⁴⁹

У мају је Спалајковићево седамнаестодневно одсуство из Софије привукло велику пажњу штампе и дипломатског кора. Забринути Гешов је, очекујући нове захтеве из Београда, четири пута питао отправника послова Милана Ненадића када ће се посланик вратити. Када је Спалајковић најзад стигао, у одлучном али не и ратоборном расположењу, с Гешовом је, не дотичући спор око разграничења, повео разговор о сукобима грчких и бугарских трупа; указујући на тешке последице које би из њих могле да настану, код саговорника је приметио „заплашеност и збуњеност“.¹⁵⁰ После три дана драмске паузе, Спалајковић је, успевши да најпре преко Ризова добије Гешовљев пристанак на састанак с Пашићем, предао званичну

хотимично спроводио интриге које му је овај сугерисао. По пристрасности и бугарофобији, имао је много додирних тачака с Хартвигом, док је његов београдски колега сер Пецет све време балканске кризе испољавао објективност“. (ДСП, VI/1, 361; И. Е. Гешов, *Лична кореспонденција*, 256; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 215)

¹⁴⁷ DDF, 3, VI, 421, 659.

¹⁴⁸ АС, МИД-ПО, 1913, Ф. X, д. VIII. *Promemoria sur la question serbo-bulgare*, 24. (11) IV 1913. Међутим, идеја да се на Певечески мост може одсудно утицати преко Хартвига била је превише оптимистичка. „Па то је ваш човек“, рекао је Сазонов српском посланику Поповићу када се једном приликом позвао на њега. (Д. Поповић, *Балкански ратови*, 184)

¹⁴⁹ ДСП, VI/2, 184–185, 202–204.

¹⁵⁰ Исто, 261–262, 327–328; ÖUA, VI, 506–507, 535.

ноту којом је поново захтевана ревизија уговора. Бугари су, међутим, решили да одуговлаче с формалним одговором на њу.¹⁵¹

Премда разочаран, Гешов је размишљао о мањим одступањима од линије из уговора, али ту идеју, коју готово нико у Бугарској није делио, није смео отворено да искаже.¹⁵² Како ни писање *Мира* није наговештавало компромис, Спалајковић је од Пашића, дајући одушка љутњи на Гешовљев лист, затражио да се српски аргументи што гласније истакну, јер је „крајње време“ да се „пред Европом разголити бугарски цинизам“. Много озбиљнији од новинских уводника били су подаци које је добио са више страна. Према њима, бугарски Главни штаб је желео рат са Србијом ради запоседања целе Македоније и зато је покренуо систематску антисрпску кампању у штампи: „Цензура, која је у рукама врховне команде, не само да није томе хтела ни у једном тренутку стати на пут, него је чак и бугарској влади онемогућавала да ишта против тих листова предузме, поред свих мојих протеста и жалби.“ Кривећи Некљудова и Панафјеа да су се сврставали уз Бугаре и освестили кад је већ постало касно, Спалајковић је тврдио да су цар Фердинанд и генерал Савов, које Аустро-Угарска хушка на рат, стекли уверење да је званична Русија уз њих: „Сви бугарски кругови сад у велико експлоатишу факат да је Русија већ два пута позивала Србију на арбитражу и да Србија не пристаје. Тиме се скида одговорност са Бугарске за последице, и остављају јој се одрешене руке да Србију и оружјем натера да се покори уговору [...]. Бугарска за сад само гледа да добије у времену како би могла што сигурније извести тај план. С тога, по мом мишљењу, ми треба сад да иступимо овако. Одмах, чим се мир потпише, Србија треба да тражи категоричан одговор од бугарске владе на предлог о четворној конференцији, и у исто време да изјави да бугарске војне припреме одају намеру Бугарске да хоће ову ствар оружјем да расправи [...]. На све то треба одмах обратити пажњу Русији и замолити је да најенергичније дејствује у Софији, да Бугарска што пре да свој пристанак на савезничку конференцију у четворо, као једино средство за одржање мира. Приликом те конференције тројни споразум може вршити медиацију или чак и арбитражу за свако спорно питање у коме се не

¹⁵¹ ДСП, VI/2, 330–339; *История на Българите 1878–1944 в документи*, II, съставители В. Георгиев, С. Трифонов, София 1996, 175–181.

¹⁵² А. Тошев, *Балканските войни*, II, 279–280; Е. Стателова, *Иван Евстратиев Гешов*, 231.

би могао постићи директан споразум између савезника. А сам састанак конференције могао би се условити претходно демобилизацијом.¹⁵³ Ту идеју, за коју је имао сагласност своје владе и Бакс-Ајронсајда, Спалајковић је сугерисао Некљудову, па су заједнички саставили телеграм којим су руској влади 28. маја преложили да прихвати улогу арбитра не само у бугарско-српском, већ и бугарско-грчком спору.¹⁵⁴ Четири дана касније, Сазонов је одговорио позивајући четири председника савезничких влада у Петроград. Гешов је, међутим, Некљудову саопштио да, мада он лично пристаје, све зависи од владе и цара.¹⁵⁵

У међувремену, Спалајковић је провео дан и по у Београду.¹⁵⁶ „Идеју сусрета између г. Пашића и Гешова, коју је сугерисао г. де Хартвиг, однео је у Софију г. Ризов“, известио је Деко. „Г. Гешов се у начелу није показао противан и г. Спалајковић је вечерас отпутовао за Софију пошто је добио инструкције од г. Пашића. Српски посланик у Софији хвали помирљиве тежње г. Гешова; он чак верује да би пријатељске силе могле да наведу Бугарску да прихвати четворну конференцију.“¹⁵⁷ На несрећу, помирљивост вође народњака није много значила. Истог тог 30. маја, када је у Лондону коначно потписан уговор о миру између Турске и балканских савезника¹⁵⁸, Гешов је поднео оставку цару Фердинанду, у чијој милости одавно није био. Међутим, јавност није била обавештена о томе.¹⁵⁹

¹⁵³ ДСП, VI/2, 351–354. С друге стране, Некљудов и Панафје су били незадовољни Спалајковићем, кога је избегавање српске владе да отворено одговори на Сазоновљев предлог о руској арбитражи довело у неугодан положај. Француски посланик је известио Ке д’Орсеј да је Спалајковић избегао разговор с Некљудовом о томе и ограничио се на одговор да је Хартвиг „упутио дуг извештај у Петроград како би изложио српско становиште о руском предлогу“: „Није некорисно приметити да је г. Спалајковић интимно повезан са г. де Хартвигом, као и са г. Пашићем.“ (DDF, 3, VII, 82)

¹⁵⁴ BD, IX/2, 819; DDF, 3, VI, 749–750; A. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 170–171.

¹⁵⁵ ДСП, VI/2, 399.

¹⁵⁶ „Г. Спалајковић у Београду“, *Политика*, 29. [16.] V 1913, 3; „L’impression à Sofia“, *Le Matin*, 29. V 1913, 3; „Долазак г. Спалајковића“, *Штампа*, 30. [17.] V 1913, 3; „Одлазак г. Спалајковића“, *Политика*, 31. [18.] V 1913, 3; „Г. Спалајковић код краља“, *Штампа*, 31. [18.] V 1913, 3.

¹⁵⁷ DDF, 3, VI, 759.

¹⁵⁸ E. C. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars*, 326–331; С. Скоко, *Други балкански рат*, I, 164–166.

¹⁵⁹ П. Кишкилова, *България 1913: кризата във властта*, София 1998, 18–27, 133–143; I. E. Guéchoff, *L’alliance balkanique*, 153–157. *Мир* је у тренутку Гешовљеве оставке писао да Бугарска никада не би пошла у рат заједно са Србијом без претходно утврђене границе: „Да је требало да се цепају и деле бугарске земље, Бугарска је одавно могла да нађе друге савезнике, с чијом помоћу је и Србија могла бити подељена. Она је поверовала часној речи Србије, коју су њени званични представници давали са сузама у очима.“ (*Балканските војни по страниците на българския печат*, 165–166)

Два дана касније, управо у време када су у Солуну потписивани српско-грчки савез и антибугарска војна конвенција¹⁶⁰, дошло је до сусрета Пашића и Гешова у Цариброду. На место састанка Спалајковић је, у друштву Гешова, Ризова и Тошева, допутовао из Софије. „Обузети мрачним мислима, скоро да нисмо ни проговорили на путу“, сећаће се Тошев. „Као да смо одлазили да присуствујемо погребу Балканског савеза.“ Сусрет је био хладан, без обзира на покушаје Ризова да орасположи свог старог познаника, „чика Николу“: „Он је, нервозно гледећи браду, тешко прикривао уверење да све иде ка крвавом обрачуну. [...] Гешов је, пак, био веома неспокојан. Он је изгледао као човек коме се дубоко у душу усадила бескрајна туга док гледа своје дете како страда у неизбежној катастрофи. [...] Спалајковић, који је током читаве балканске кризе играо веома нелојалну улогу према Бугарској, сада је такође мало говорио, ограничавајући се на опште безличне фразе, али су му зато поглед и израз лица одавали бескрајну злобу и мржњу, коју је сада више од свега осећао према свему што је бугарско. [...] Личили смо на свештенике који служе литургију, а не верују у Бога...“ Ипак, Бугари су, „с циљем да се барем добије на времену“, предложили састанак Гешова, Пашића и грчког председника владе Вензелоса у Солуну; Пашић и Спалајковић су се сложили, уз примедбу да би Петроград био бољи од Солуна. Када је Гешов начелно пристао, Пашић се вратио у Београд, а Спалајковић с Бугарима, опет ћутећи, у Софију.¹⁶¹

Хартвиг и Некљудов су о томе извештавали уздржано, али без песимизма.¹⁶² А највећи оптимиста био је Спалајковић, који је Панафјеу рекао да је сусрет „био веома срдачан и да је веома брзо дошло до споразумевања“.¹⁶³ „Живо се сећам ентузијастичног расположења у коме се Спалајковић вратио из Цариброда“, писаће Некљудов у мемоарима. „’Све је сређено!’, узвикнуо је, чврсто ме грлећи.“¹⁶⁴

¹⁶⁰ С. Скоко, *Други балкански рат*, I, 205–208; ДСП, VI/2, 401–408.

¹⁶¹ А. Тошев, *Балканскиџ војни*, II, 299–301.

¹⁶² *Сборникъ дипломатическихъ документовъ, касающихся событий на Балканскомъ Полуостровѣ (Августъ 1912 г. – Июль 1913 г.)*, С-Петербургъ 1914, 137–138; DDF, 3, VII, 23–26. Песимизма није било ни у новинским извештајима и Гешовљевим и Пашићевим изјавама за јавност. („Састанак г. г. Пашића и Гешова“, *Самоуправа*, 20. V [2. VI] 1913, 3; „Détente serbo-bulgare“, *Le Matin*, 3. VI 1913, 3; *Балканските војни по страниците на българския печат*, 177–178)

¹⁶³ DDF, 3, VII, 22.

¹⁶⁴ А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 170. Тарновски је приметно да се српски посланик са састанка вратио „пун поуздања“ и уверен у мирно решење, а немачки посланик Белов-Залеске да је Спалајковић, кога је накратко видео, изгледао „веома задовољан, тако да се готово може поверовати

Након што је 3. јуна Некљудову рекао да Србија неће трпети тактику постепеног потискивања њене војске у Македонији и замолио га да Гешову скрене пажњу на то, Спалајковић је известио да је бугарска штампа, мада није пренела сву „радост са којом је примљен код народа глас о састанку председника влада г.г. Пашића и Гешова“, ипак мирољубиво известила о сусрету. Неубеђен тиме, Пашић му је дао задатак да пита Гешова када може да отпутује у Солун; а пошто одговора није било, дошао је до закључка да Бугари одуговлаче и софијском посланику наредио да „одсудно“ затражи хитно изјашњење.¹⁶⁵

Спалајковић се дотад већ прилично опоравио од напада оптимизма, чему је допринела забринутост због кризе бугарске владе. Ипак, у први мах сматрао је да је Гешовљева оставка средство притиска на цара и војне кругове.¹⁶⁶ На разочарање није дуго чекао, јер Гешов, упркос жељи руске дипломатије, није повукао оставку која је била објављена 7. јуна.¹⁶⁷ Због пада владе, српски посланик је накратко одложио одлазак у Београд.¹⁶⁸ Ризов га је уверавао да цар Фердинанд жели мир како се не би замерио Русији, а слично је тврдио и Некљудов. Али Спалајковић му је, добивши супротна обавештења од Бакс-Ајронсајда, одговорио да је опасност у „развлачењу“: „Ако би Русија изјавила категорички бугарској влади, да ни у ком случају неће допустити да дође до рата између савезника и да ће по потреби то и силом спречити, онда би то за Србију била гаранција, иначе се Србија мора сама побринути о својој безбедности и одмах прибећи одсудним мерама, те да отклони очигледну опасност коју јој на најперфиднији начин спремају бугарски војни и политички авантуристи.“ А Пашића је, заменивши улоге, пожуривао тврдећи да би сав труд око непосредног споразумевања с Бугарима био „узалудан, пошто се питање о Битољу не може решити никаквим компромисом на основи узајамног попуштања“: „Према томе и пројектована конференција министара председника је не само излишна него и опасна, јер би Бугарима само дала могућности да се

да му је успело да пронађе подесан излаз за Србију“ (ÖUA, VI, 578–579, 581–582; GP, XXXV, 12) Спалајковић је имао додатан разлог за задовољство зато што му је Гика саопштио да Румунија, која је спремна на рат, више неће трпети бугарске „шिकане и развлачења“ у питању Силистрије. (АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. VI (21. V) 1913)

¹⁶⁵ ДСП, VI/2, 419, 423–425, 427; DDF, 3, VII, 41.

¹⁶⁶ ДСП, VI/2, 428, 439.

¹⁶⁷ П. Кишкилова, *България 1913*, 28–33.

¹⁶⁸ АС, МИД-ПО, 1913, ф. VII д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. VI (25. V) 1913.

развлачењем ствари још боље војнички спреме. По моме мишљењу, има свега два начина да се изиђе из садашње дилеме: или рат или руска арбитража. И за један и за други случај требало би да ми се издаду инструкције, да затражим категорички и у *најкраћем року* одговор од бугарске владе на нашу ноту.¹⁶⁹

Бакс-Ајронсајд је 8. јуна известио да српски посланик с породицом „тихо“ напушта Софију и да се, уколико бугарски одговор на ноту о ревизији уговора не буде повољан, неће више ни враћати.¹⁷⁰ Након захтева Николаја II, упућеног владарима Бугарске и Србије, да се решење спора повери Русији,¹⁷¹ Спалајковић је с Пашићем саставио ноту којом је од бугарске владе тражено да сместа обустави концентрацију војске на граници и, једновремено са Србијом, сведе армију на четвртину јачине.¹⁷² Одмах затим се, неочекивано као што је и отишао, вратио у Софију, где је 12. јуна, љут због отворене присмотре Посланства, предао ноту и јавио Пашићу да бугарски цар и народ не желе рат.¹⁷³ Тарновски је јавио да српски посланик изгледа „забринут и нервозан“ и говори да су у Београду помирљиви једино он и Пашић, а Панафје да је ситуација „готово очајна“ јер ће се Спалајковић, ако предлог о демобилизацији не буде прихваћен у року од три дана, вратити у Београд, где ће бити проглашена анексија заузетих македонских области: „Он сам признаје да је то нека врста ултиматума и да ће сада и најмањи инцидент изазвати напредовање српских трупа и сукоб.“¹⁷⁴ Бакс-Ајронсајд је, пак, преко Спалајковића саветовао Београду, Атини и Цетињу да одмах пошаљу делегате у Петроград, како би се Бугари због одуговлачења компромитовали пред Русијом.¹⁷⁵

¹⁶⁹ ДСП, VI/2, 445–447.

¹⁷⁰ ВД, IX/2, 835. Спалајковић је одласком изазвао изненађење и забринутост „у дипломатском кругу и вароши“, нарочито зато што је са собом повео породицу, а намештај спремио за селидбу. (ДСП, VI/2, 465; „Le ministre de Serbie quitte Sofia“, *Le Matin*, 10. VI 1913, 3)

¹⁷¹ С. Скоко, *Други балкански рат*, I, 216–219.

¹⁷² ДСП, VI/2, 483–484. Пашић је у Скупштини избегао јасан одговор на питање зашто је Спалајковић долазио у Београд. (*Никола Пашић у Народној скупштини*, приредила Д. Стојановић, III, Београд 1997, 516)

¹⁷³ ДСП, VI/2, 488, 490; DDF, 3, VII, 113. Чим је стигао у Софију, Спалајковић је писмом саопштио Гешову да више не може да подноси „неумесне и увредљиве поступке“ бугарске полиције. Један од шефова полиције убрзо се појавио у Посланству и обећао да се непријатности неће поновити. (АС, МИД-ПО, 1913, ф. VIII, д. VI. М. Спалајковић – И. Гешову, 12. VI (30. V) 1913; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. VI (31. V) 1913)

¹⁷⁴ ÖUA, VI, 637; DDF, 3, VII, 110.

¹⁷⁵ ДСП, VI/2, 509, 515–516.

После неуспеха да образује концентрациону, Данев је 14. јуна заменио Гешова на челу коалиционе владе.¹⁷⁶ Обавештавајући српског посланика о њеном саставу, написао је да ће се трудити да односи две државе, на узајамну корист, буду срдачни. Спалајковић је одмах одговорио: „Колико ме је одлазак г. Гешова с власти испунио жаљењем, толико ме је именовање Ваше екселенције за његовог наследника учврстило у нади да ће Балкански савез преживети тренутну тешку кризу. Сви напори, које ће Ваша екселенција учинити у том правцу, наћи ће у мени исто онако убеђеног сарадника и присталицу балканске ствари, као и у време када смо нашим непосредним општењем, које је било мање службено него данас, поставили основе нашег савеза.“¹⁷⁷ Нови председник владе му је 17. јуна саопштио одговор на ноту о демобилизацији. Одговор је био бескомпромисан, а Спалајковић је телеграфисао Пашићу да је концентрација бугарске армије при крају: „Молим бити на опрези. Овде јако узрујани.“ „Будите и спремни и на опрези“, записао је Пашић на полеђини Спалајковићевог телеграма поруку Врховној команди. „Ако нападну, не штедите их.“¹⁷⁸ Свега два сата након што је 21. јуна Даневу уручио Пашићево одбацивање бугарских захтева, српски посланик је отпутовао из Софије. У Београд је, тврдио је Деко, дошао да затражи да се не наседне на Даневљево блефирање, јер у Бугарској ни јавност ни изнурена војска не желе рат.¹⁷⁹

Спалајковић је стигао тачно на време да буде од немале користи Хартвигу, Пашићу, па и – веома брзо ће се испоставити – Србији. Наиме, Хартвиг је, због личне интервенције Николаја II и страха од бугарске војске, од Пашића затражио изјаву да ће се Србија безусловно подчинити царевим одлукама. Пашић је пристао, али је затим наишао на јак отпор не само у опозицији и војним круговима, већ и у сопственој странци и влади. Међутим, руски посланик је, не прихватајући одричан одговор, инсистирао на новој седници владе. Пошто су на њој министри напали његову политику и поднели оставке, Пашић је 22. јуна краљу Петру поднео оставку

¹⁷⁶ П. Кишкилова, *България 1913*, 33–40. Односи између вођа цанковиста и народњака ни пре кризе владе нису били хармонични. Самоуверени и нетактични Данев је још у априлу пребацивао Гешову што не повишује тон пред Спалајковићем и Панасом. (Г. Марков, *България в Балканския съюз*, 384)

¹⁷⁷ АС, МИД, Посланство у Софији, ф. 12. С. Данев – М. Спалајковићу 15. (2) VI 1913; М. Спалајковић – С. Даневу, 15. (2) VI 1913.

¹⁷⁸ DDF, 3, VII, 216–217; ДСП, VI/2, 515. Следећег дана Спалајковић је јавио да је „са врло поуздане стране“ сазнао да се бугарска војска буни тражећи распуштање или рат. (Исто, 520)

¹⁷⁹ Исто, 526–527, 530–532; DDF, 3, VII, 188–189, 195–196, 215.

владе и, како би избегао сусрет с Хартвигом, из Двора „сасвим растројен“ отишао кући. На своју срећу, пре одласка владару дуго је разговарао с тек пристиглим Спалајковићем. Он је похитао до Хартвига, који га је послао краљу с поруком да нипошто не прими оставку. И оставка је била одбијена.¹⁸⁰

Новине су 23. јуна објавиле да ће се унутрашња криза, изазвана спољном ситуацијом, убрзо решити или концентрационом или владом Стојана Протића, у којој би министар иностраних послова постао Мирослав Спалајковић.¹⁸¹ Угрон је, као и годину дана раније, затражио мишљење Балплаца о именовању које би за његово посланство било „крајње неугодно“. Поручено му је да не омета ту „зацело несимпатичну кандидатуру“, не само због малих изгледа за успех, већ и због очекивања да ће Спалајковић, који је у последње време „улио нешто воде у своје вино“, избегавати да буде осоран према Аустро-Угарској. А у случају да буде отворено упитан за мишљење, Угрон је требало да се ограничи на изјаву да „прошлост тог господина није таква да би могла олакшати крчење пута за изградњу добрих односа Србије с Монархијом“.¹⁸²

Седмица која је уследила довела је међусавезнички спор до тачке када је скори расплет – било споразумом под пристиском Русије, било ратом – постао неминован. Спалајковић је у Министарству иностраних послова био крај Пашића, који је покушавао да савлада отпоре и отпутује у Петроград како би проналажење излаза препустио руској арбитражи.¹⁸³ На срећу оних у Србији који су желели да намећу услове депозитару и гаранту Балканског савеза, неразумност и дрскост Бугара који су желели то исто превазилазила је њихову.¹⁸⁴ Дух помирљивости нису ширили ни сви представници великих сила. Бакс-Ајронсајд је Спалајковићу и Пашићу послао савет да се не попушта и не иде по сваку цену у Петроград, јер Бугари због рђавог стања у земљи и страха од румунског и турског упада неће

¹⁸⁰ Б. Симић (Магсо), „Никола Хартвиг“, 269–270; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 338–339; DDF, 3, VII, 152–153, 172–173, 183, 185, 202–203.

¹⁸¹ „Оставка г. Пашића“, *Политика*, 10. [23.] VI 1913, 2.

¹⁸² ОУА, VI, 723, 745–746.

¹⁸³ С. Скоко, *Други балкански рат*, I, 230–232.

¹⁸⁴ Е. С. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars*, 359–363; С. С. Бобчев, *Страницы изъ моята дипломатическа мисия*, 175–196; А. V. Nekliudov, *Diplomatic reminiscences*, 177–184; А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 340–344.

смети у рат.¹⁸⁵ Процена му је, мада у основи рационална, била потпуно погрешна. Бугарске трупе су пред зору 30. јуна 1913. напале положаје српске и грчке војске.

Очекивани, али опет изненађујући напад Бугара, који нису имали ни јасан план ни координацију војних и цивилних власти, ускомешао је духове у Београду. Тошев је сутрадан отишао код Хартвига и у име Данева га безуспешно молио да утиче на Пашића да се прекину војна дејства. Сцену која је уследила описаће у мемоарима: „На изласку из Хартвиговог кабинета, у антреу, неочекивано сам срео Спалајковића, који је већ био напустио Софију. Блед и неописиво узбуђен, окренуо се к мени с речима да је било недостојно да с армијом од сто хиљада нападнемо српску војску која је проливала крв за нас. Затим је нервозно прошаптао још нешто, што нисам успео да разумем. При том непристојном језику Спалајковића, нашао сам се принуђен да за трен заборавим на уобичајену учтивост и одговорим му да није Бугарска, која је заправо пролила крв за увећање Србије, већ ова друга, са својим вероломним држањем још од првог тренутка нашег савеза с њом, крива за настало стање. Хартвиг је, са сатанским изразом у очима, присуствовао тој непријатној сцени ћутљив као сфинга.“¹⁸⁶ Спалајковић је код Хартвига дошао како би му саопштио молбу престолонаследника Александра, с којим је одржавао сталну телеграфску везу, да утиче да Румунија одмах ступи у акцију. У руском посланству га је затекао Пашићев телефонски позив да напишу проглас војсци и народу. „Савез више не постоји“, сећаће се Спалајковић Пашићевих речи. „Бугари су хтели да се питање између њих и нас реши мачем, напали су нас, и ми ћемо сад ићи до краја. Тако смо, састављајући проглас, остали до поноћи. Тај проглас, који прави утисак као да је из душе српског народа ишчупан, сав је дело Николе Пашића. Ја сам га само мало граматички поправио...“¹⁸⁷

Напредовање бугарске војске било је заустављено и спољнополитичке прилике су се окретале против Софије. Спалајковић је стога већ 3. јула могао да телеграфише престолонаследнику да су симпатије Русије на српској страни и да је у изгледу румунска мобилизација. Два дана касније телеграфисао је да Хартвиг увелико ради на румунском ултиматуму Бугарској и да ће се ускоро повести

¹⁸⁵ ДСП, VI/2, 584–585.

¹⁸⁶ А. Тошев, *Балканскитџ войни*, II, 359.

¹⁸⁷ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“.

разговори о заједничким операцијама с румунском војском: „Политичка ситуација за нас врло повољна. Не попуштајте и држите се јуначки. Цео свет гледа данас у Србију и верује у дефинитивну победу наше војске. Положај Бугарске у сваком погледу критичан.“¹⁸⁸ После напада дуж старе српско-бугарске границе коначно су прекинути дипломатски односи и Спалајковић је и формално опозван с дужности посланика у Софији. Када су се у рат умешале Румунија и Турска, положај Бугарске је постао очајан, па се цар Фердинанд, замењујући Данева аустрофилом Радославовом, обратио румунском краљу Каролу с молбом за мир.¹⁸⁹ Спалајковић је с Пашићем отпутовао у Скопље, где су се 16. јула са грчким председником владе договорили да, у сарадњи с Румунијом, Бугарску што пре принуде на потписивање мира.¹⁹⁰ Тако се, усред победничког рата, Мирослав Спалајковић упознао са Елефтериосом Вензелосом и присуствовао главној етапи његовог преображаја из вође критских побуњеника у европског државника¹⁹¹.

Развој догађаја и интервенција у правом тренутку учинили су Румунију одлучујућим чиниоцем балканског обрачуна, због чега јој било лако да наметне Букурешт као место мировних преговора. Пашић је одлучио да са собом поведе Спалајковића и њих двојица су 27. јула кренули из Турну Северина у румунску престоницу¹⁹², где их је, као трећи српски политички делегат, дочекао тамошњи посланик Михаило Ристић. Одмах по доласку, румунске новине су пренеле Спалајковићеву изјаву да Срби и Грци неће допустити примирје, већ само брзи мир или наставак рата, због чега Бугари морају безусловно прихватити услове који ће им бити понуђени.¹⁹³ Мада је у Београду објављено да је смисао Спалајковићевих

¹⁸⁸ АС, МИД-ПО, 1913, ф. IX, д. I. М. Спалајковић – престолонаследнику Александру, 3. VII (20. VI) 1913; ф. XIV, д. VII. М. Спалајковић – престолонаследнику Александру, 5. VII (22. VI) 1913.

¹⁸⁹ С. Скоко, *Други балкански рат*, II, 295–312; Е. С. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars*, 380–388. Три месеца потом, бугарски цар је неуверљиво покушао да се пред Тарновским оградом русофилске политике претходне две владе, рекавши да је тобоже морао да потпише српско-бугарски споразум, „одвратни плод који су породили Гешов, Данев, Пашић и Спалајковић“. (ОУА, VII, 418)

¹⁹⁰ „Преговори за мир“, *Политика*, 3. [16.] VII 1913, 3; ДСП, VI/3, 145–146; DDF, 3, VII, 455.

¹⁹¹ *Eleftherios Venizelos: the trials of statesmanship*, ed. by P. M. Kitromilides, Edinburgh 2006, 134–150.

¹⁹² АС, МИД-ПО, 1913, ф. V, д. IX. Циркуларни телеграм Л. Пачуа свим посланствима, 27. (14) VII 1913; „Одлазак у Букурешт“, *Штампа*, 15. [28.] VII 1913, 3.

¹⁹³ Г. Марков, *Българското крушение 1913*, София 1991, 175; С. Радев, *Конференцията в Букурешт и Букурешкият мир от 1913г.*, София 1992, 34. У исто време, Спалајковић је изјавио за *Le Temps* да је згрожен начином на који су Бугари почели рат и свирепостима „које доказују грубост њихове душе, неспособне чак ни да подели плодове заједничке победе са савезницима“; због тога је, тврдио је,

речи нетачно изнесен,¹⁹⁴ оне су изазвале прилично узнемирење, и то не само у Софији. Француски посланик у Букурешту Блондел известио је да му је после разговора с Пашићем остао „непријатан утисак“, који су потврдиле Спалајковићеве „непромишљене изјаве“ локалној штампи: „Двојица српских опуномоћеника су показали толику непомирљивост да ће, ако на конференцији њихов став остане непромењен, свака дискусија постати бескорисна. Они, наиме, сматрају да читава територија коју су окупирале српска и грчка војска треба сместа да буде призната Србији и Грчкој, иначе ће рат бити настављен.“ После разговора са српским делегатима, према Блонделу, били су узнемирени и Румуни.¹⁹⁵

Конференција је почела рад 30. јула и одмах је био договорен прекид непријатељстава.¹⁹⁶ До првог сусрета српских и бугарских делегата дошло је 1. августа, пошто су се Срби и Грци претходно споразумели о заједничким захтевима. Бугари су истакли да треба да се постигне трајни мир и да Србија не треба да се користи тешким положајем Бугарске, јер би и она у будућности могла да се нађе у сличном. „Пашић је све то слушао с великом пажњом и с времена на време давао знак да је сагласан“, писаће у мемоарима бугарски делегат Симеон Радев. „Али нас је Спалајковић гледао с једва суздржаном мржњом.“ Након што је Спалајковић прекорео бугарске делегате (међу којима је био и његов софијски познаник генерал Фичев¹⁹⁷), српска страна је, превазишавши њихова најгора очекивања, као границу затражила ток Струме. У ствари, предлог је био основа за трговину и Пашић је приватно разговарао с тројицом бугарских делегата о налажењу средње линије.¹⁹⁸

Спор се убрзо свео на Радовиш и Струмицу. Према Радеву, руски посланик Шебеко је саветовао попуштање Пашићу, који је тврдио да наилази на отпор

нужно закључити трајан мир, који ће гарантовати спречавање агресивних подухвата на Балкану у будућности. („Déclarations de M. Pachitch et des autres plénipotentiaires“, *Le Temps*, 29. VII 1913, 6)

¹⁹⁴ „Г. Пашић код краља Карола“, *Самоуправа*, 18. [31.] VII 1913, 3.

¹⁹⁵ DDF, 3, VII, 530.

¹⁹⁶ С. Скоко, *Други балкански рат*, II, 316–317; *Букурешка конференција: протоколи Букурешке конференције и Уговор о миру 1913*, Београд 1913, 3–11.

¹⁹⁷ „Када помислим“, сећаће се Радев Фичевљевих речи о Спалајковићу и Панасу, „да су, када се преговарало о балканском савезу, та двојица, који су сада надмени пред нама, долазили код мене у Војно министарство да ме моле за сагласност као за милост, да су им се државе вртеле око Бугарске као планете око Сунца, да смо ми глупошћу створили њихову величину и да нас сада они пљачкају, смрква ми се пред очима и дође ми да вичем...“ (С. Радев, *Конференцијата в Букурешт*, 67–68)

¹⁹⁸ Исто, 57–60; ДСП, VI/3, 232–233; АС, МИД-ПО, 1913, ф. VI, д. I. Спалајковићев препис српско-грчких захтева датих на приватном састанку са бугарским делегатима 1. VIII (19. VII) 1913.

Спалајковића, као поверљивог лица војних кругова.¹⁹⁹ „Пашић је увек брижљиво избегавао да се Русима лично ма и у најмањој мери замери“, сећаће се поверљиво лице Александра Карађорђевића. „Он је ту улогу остављао мени. Зато је и Шебеку давао неодређене одговоре и упућивао га на мене. У разговорима са руским послаником, ја сам био непопустљив. Ми смо, рекао сам му, још пре поласка из Београда, утврдили са Хартвигом цео програм, који је саопштен Петрограду, и у њему се ништа не може изменити. Шебеко је извештавао Сазонова о Пашићевој попустљивости и о мом ’шовинизму’. Престолонаследник, који је био стално поред војске на положајима, упућивао ми је скоро сваки дан шифроване телеграме, распитујући се о току преговора. У једном телеграму он ми је нарочито нагласио да наши официри никад неће пристати да се Струмица уступи Бугарима.“²⁰⁰

Ипак, Пашић је, како би избегао да велике силе затраже ревизију уговора, од Београда затражио и добио одобрење да Бугарима понуди компромис којим је, у складу с Хартвиговим саветом, уступана Струмица, а задржаван Радовиш.²⁰¹ На крају другог сусрета са бугарским делегатима 5. августа, Пашић им је предложио да изаберу између две компромисне граничне линије. Томе је, међутим, претходио један инцидент. Генерал Фичев је затражио „већу праведност“ при одређивању границе, рекавши да ће Србија у сваком случају имати велике добитке и да ће јој једног дана можда затребати „братска помоћ“.²⁰² Наставак ће у мемоарима изнети одсутни Радев, на основу приче својих колега: „Док је Фичев говорио, Спалајковић је отворено показивао знаке нестрпљења и узбуђености. [...] Онда је дошло до његовог чувеног викања на бугарске делегате: ’Ми не тражимо ваше пријатељство. Ми од вас тражимо границу која ће вам бити као песница под грлом, да бисмо у свако доба могли да вам поломимо вилицу.’²⁰³ Сцена невероватна за човека здравог ума; али већ сам рекао да је Спалајковић био хистерик. У самој његовој физиономији – тој накомстрешеној коси на челу, том бледом лицу с нервним

¹⁹⁹ С. Радев, *Конференцијата в Букурешт*, 61–64.

²⁰⁰ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“. Хартвиг се у Београду потпуно оградил од Шебекових савета. (ДСП, VI/3, 240–241)

²⁰¹ С. Скоко, *Други балкански рат*, II, 322; ДСП, VI/3, 241–242, 258–259, 260–261.

²⁰² И. Фичев, *Балканската война*, 462.

²⁰³ Те речи су Мирослава Спалајковића увеле у свет лирике. Песник Иван Вазов га је овековечио у бугарској књижевности стиховима: „’Сломићемо зубе вам!’ – / Спалајковић викаше, / када нам над главама / мач румунски блисташе.“ (И. Вазов, *Събрани съчинения*, IV, София 1976, 388)

грчевима, том болесном блеску у очима – хистеричност се примећивала са свим својим симптомима. [...] Спалајковићево праскање било је крајње непријатно Пашићу. Оно није могло да остане непознато дипломатском кору. Покушао је да изглади лош утисак“.²⁰⁴ Сам Фичев ће се у мемоарима ограничити на примедбу да се Спалајковић на конференцији показао као непомирљиви непријатељ Бугара.²⁰⁵

Сутрадан су, на трећем сусрету, бугарски делегати прихватили предложену границу и Спалајковић је на пленарној седници обзнанио да је српско-бугарски споразум постигнут.²⁰⁶ Пошто су убрзо била решена преостала спорна питања између других преговарача, одређена је комисија за састављање уговора о миру, у коју је са српске стране именован Спалајковић.²⁰⁷ У раду комисије дошло је до мањег спора када се предлогу увода уговора грчког делегата Николаоса Политиса успешно успротивио Радев, добивши неочекивану помоћ у Спалајковићевом ћутању које је приписао незадовољству због Гркове надмености.²⁰⁸

На пленарној седници 8. августа Грци су, ради Тракије, покренули питање школских и верских слобода хришћанских мањина које су остале иза нових граница, што су Бугари, имајући у виду Македонију, спремно прихватили. Ствар је сместа пресекао Спалајковић, рекавши да српска делегација може једино да изјави „да је ово питање, у колико се тиче нових српских поданика, уређено Уставом Краљевине Србије“.²⁰⁹ Сутрадан, на последњој седници, Спалајковић се, заједно с представницима Грчке, Црне Горе и Румуније, одлучно супроставио бугарском

²⁰⁴ С. Радев, *Конференцијата в Букурешт*, 64–65. Радев ће о Спалајковићу писати још и да је био „ненормалан“, „необузdana личност“ и „манијак“ с дуго гомиланом мржњом према Бугарској. Међу најупечатљивијим призорима конференције у сећању ће му остати „стиснута вилица Спалајковића, хистерика у привременом мировању“. (Исто, 34, 43, 61–62, 65)

²⁰⁵ И. Фичев, *Балканската война*, 472. С друге стране, Рене Пио је француској и европској јавности држање свог пријатеља представио као помирљиво. За Спалајковића, као творца Балканског савеза, писао је, јунски и јулски дани били су веома болни и стога је на првом сусрету пришао једном од бугарских делегата и рекао му: „Овде нема ни победника ни побеђеног и ваша туга баца сенку на нашу радост.“ (R. Puaux, „Les difficultés des plénipotentiaires“, *Le Temps*, 14. VIII 1913, 2)

²⁰⁶ *Букурешка конференција*, 29–33; ДСП, VI/3, 263–264; В. Стојчев, А. Стојчев, *Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија во 1913 година*, Скопје 2011, 164.

²⁰⁷ *Букурешка конференција*, 44.

²⁰⁸ С. Радев, *Конференцијата в Букурешт*, 120–121. Радев ће се сећати свог утиска да су српске и румунске симпатије, због зависти, више на страни Бугара него Грка: „Сада је Спалајковић између својих напада хистерично долазио до нас и говорио нам: ’Шта се догодило? Ми, Срби и Бугари, победили смо Турке; у овом несрећном рату међу савезницима пролили смо и ми и ви много крви. И све за то да се увећа Грчка и да се данас по свету чују грчка самохвалисања.“ (Исто, 110–111)

²⁰⁹ *Букурешка конференција*, 60–64; С. Радев, *Конференцијата в Букурешт*, 122–123; И. Фичев, *Балканската война*, 467–469.

покушају да спомињањем великих сила у својој завршној декларацији релативизују постигућа конференције.²¹⁰ Мир је свечано потписан 10. августа, а Пашић и Спалајковић су пожурили да Хартвигу пошаљу „телеграм пун најтоплијих израза, којим су му захваљивали за енергичну помоћ у проширењу Србије“.²¹¹

Српски делегати су у румунској престоници радили и на учвршћивању спољнополитичког положаја своје земље. Пред крај конференције Блондел је известио да се прича о могућности савеза Румуније, Србије, Грчке и можда Турске, као и да су му Пашић и Спалајковић „изјавили да би били срећни ако би могли, пре одласка из Букурешта, да поставе темеље блиског, у најмању руку привредног, споразума са Румунијом“, у чему је значајан број румунских државника спреман да их подржи.²¹² Најутицајнији бугарски делегат Тончев је, вративши се у Софију, обавестио Тарновског да је у Букурешту дошло до саветовања српских и грчких делегата, једног турског дипломате и једног румунског министра о савезу четири државе. На саветовању су се, по Тончеву, Венизелос и Спалајковић живо заложили за идеју, али су против били румунски министар и – упркос Спалајковићевом отпору – Пашић, с образложењем да би се у том случају Бугарска бацила у наручје Аустро-Угарске.²¹³ Мада никакав формални савез није био склопљен, делегати Србије су могли да буду веома задовољни резултатима.²¹⁴ Пашић и Спалајковић су били задовољни и разговорима с краљем Каролом, пошто су у његовим речима да Румунија и Србија имају много заједничких политичких задатака видели алузију на Трансилванију и Босну и Херцеговину.²¹⁵ У тумачењу су, изгледа, били исувише

²¹⁰ Букурешка конференција, 71–75; С. Радев, *Конференцията в Букурешт*, 128–130; И. Фичевъ, *Балканската война*, 470–471; В. Стојчев, А. Стојчев, *Букурешкиот мировен договор*, 183–185.

²¹¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 216.

²¹² DDF, 3, VII, 623. Српски делегати су зато током конференције пред домаћом штампом ласкали спољној политици румунске владе. Спалајковић је хвалио Румунију што на првом месту мисли на балканску равнотежу, па тек онда на своје интересе. (В. Catana, *Relații diplomatice româno-sârbe 1880–1913*, Craiova 2009, 252–253)

²¹³ ÖUA, VII, 155–156. Тарновски је, нешто касније, од Радева чуо да су му Спалајковић и Ристић рекли да ће се „Монархија, уплетена у велики рат, најдаље за пет до шест година распасти“; Ристић је наводно изјавио да би за неутралност у евентуалном рату Србије са Аустро-Угарском Бугарска могла да добије границу на Вардару, а за активну помоћ чак и Битољ. (Исто, 364)

²¹⁴ DDF, 3, VIII, 48–49.

²¹⁵ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 217.

понети жељама, јер су се стари Хоенцолерн и румунска дипломатија потрудили да Аустро-Угарској и Немачкој разговоре представе у другачијем светлу.²¹⁶

Пашић и Спалајковић су се, заједно с Венизелосом, вратили у Београд, где је им је 16. августа био приређен свечани дочек.²¹⁷ Неколико дана потом, Спалајковић је отпутовао у Скопље, вероватно како би се видео с наследником престола уочи његовог повратка у престоницу.²¹⁸ Мада није као њему све блискији краљевић завршио рат тријумфално јашући на челу победничких трупа, успеси Србије су се прожели с личним успесима Мирослава Спалајковића. Избачен у први план као Пашићева десна рука, сигуран у Хартвигову потпору, пред својом старом жељом више није имао никаквих препрека. После првих наговештаја у јулу, крајем августа је у штампи почело да се пише да ће бити именован за посланика у Петрограду.²¹⁹ Крајем септембра то је већ била поуздана чињеница и за тамошњу аустроугарску амбасаду, која је Балплацу – где се гроф Форгач управо спремао да преузме дужност другог секционшефа – јавила да изгледа да је агреман одавно добијен.²²⁰ Спалајковићева увећана политичка тежина исказала се када је 2. септембра преузео дужност заступника министра иностраних послова, на коју је био одређен како би замењивао Пашића за време боравка у иностранству.²²¹

Пред Спалајковићем су се нашла нерешена питања која су ратови оставили за собом. Један морални дуг вратио је побринувши се да се, испуњавањем услова да

²¹⁶ Балплацу је било пренето да је краљ Карол Спалајковићу, пребацивши му да је „аустрождер“, рекао да Србија треба да, уз његову помоћ, потпуно измени политику према Бечу и заувек одустане од великосрпских тежњи. А Вилхелмштрасе је била обавештена да је краљ Пашићу и Спалајковићу указао на нужност нормалних односа с Аустро-Угарском и стекао утисак да је „код оба српска државника наишао на разумевање“. (ÖUA, VII, 36–37, 318–319; GP, XXXIX, 444–445, 455)

²¹⁷ „Дочек г. Пашића и Венизелоса“, *Штампа*, 4. [17.] VII 1913, 2. Пашић и Спалајковић су се мимоишли с Бакс-Ајронсајдом, који је, на путу за Лондон, желео да их види „због важних ствари“. (АС, МИД-ПО, 1913, ф. III, д. III. М. Ненадић – Л. Пачуу, 9. VIII (27. VII) 1913; 11. VIII (29. VII) 1913; Л. Пачу – М. Ненадићу, 9. VIII (27. VII) 1913)

²¹⁸ „Г. Спалајковић у Скопљу“, *Политика*, 8. [21.] VIII 1913, 3.

²¹⁹ „Dépêches télégraphiques“, *Le Temps*, 8. VII 1913, 1; „Дипломатски указ“, *Политика*, 14. [27.] VIII 1913, 3; „Наименовање г. Спалајковића. Односи између Русије и Србије“, *Самоуправа*, 30. VIII [12. IX] 1913, 3; „La Serbie change son représentant à Saint-Petersbourg“, *Le Matin*, 6. IX 1913, 3. Ненадић је пожурио да се додвори доскорашњем шефу пишући да се Некљудов радује због новости и говори му: „Колико смо лепих идеја имали г. Спалајковић и ја за будући заједнички рад Србије и Бугарске, па се све то разбило на данашњу штету Бугара, с којима се у последње време апсолутно није могло радити. Често пута мислио сам да су Срби ти, који затежу конопац, али сам се уверио да су све тешкоће за мирно решавање спорова стварали Краљ и Данев“. (АС, МИД, Посланство у Софији, Строго поверљиво 1913. М. Ненадић – Министарству иностраних дела, 12. IX (30. VIII) 1913)

²²⁰ ÖUA, VII, 372.

²²¹ „Примио дужност“, *Самоуправа*, 20. VIII [2. IX] 1913, 3.

се најпре ослободе македонски добровољци бугарске војске, пусте последњи српски заробљеници из Бугарске.²²² Неочекиване тешкоће створили су преговори о разграничењу са Црном Гором, због којих се у Београду задржао Јован Матановић, један од делегата на Букурешкој конференцији. Када су преговори прекинути, Спалајковић је тврдио да је Србија учинила велике уступке и неће пристати на „даље погађање“; али је руски отправник послова Василиј Штрандман, коме је „у највећем поверењу“ рекао да све уговоре са Црном Гором „треба сматрати привременим до смрти краља Николе“, наговорио Матановића да их обнови. Ствар се, упркос томе, и даље растезала, па је Спалајковић закључио да је паметније да коначне одлуке сачекају на Пашићев повратак.²²³

Најозбиљније нерешено питање било је албанско, за које су се интересовале и велике силе. Деко је Спалајковићу, уз ограду да јој „не треба придавати значаја“, предао представку којом је тражен слободан приступ пограничног становништва Албаније пијацама у Ђаковици и Дебру.²²⁴ То исто је – али, наравно, без икакве ограде – учинио и аустроугарски отправник послова Вилхелм фон Шторк: „Г. Спалајковић, који је остао исти онај комедијант каквим сам га пре седам година упознао, дочекао ме је као старог и драгог пријатеља, с пажњом и уверавањем да ми у сваком тренутку стоји на услузи.“ Пред оптужбама да српске војне власти протерују и стрељају безопасне посетиоце пијаца, Спалајковић је тврдио да није сасвим у току с догађајима и да је вероватно свему узрок чињеница да граница још није прецизно утврђена.²²⁵ Пошто је Пашић желео побољшавање односа с Бечом, његов заменик је био уздржан према аустроугарском преставнику.²²⁶ То, међутим, није значило попустљивост према Албанцима. На седницама владе Спалајковић је говорио да, до успостављања довољно јаке жандармерије, „за угушивање нереда и побуна“ треба употребљавати војску: „Чим се штогод појави у каквом селу, одмах

²²² АС, МИД-ПО, 1913, ф. I, д. VI. М. Спалајковић – М. Божановићу, 24. (11) IX 1913.

²²³ ДСП, VI/3, 335–336; АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIII, д. I. М. Спалајковић – М. Гавриловићу, 25. (12) IX 1913; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 223–227. Пред аустроугарским отправником послова Спалајковић је тврдио да између Србије и Црне Горе не постоје озбиљне несугласице и да су, напротив, њихови односи одлични. (К. Воеckh, *Von der Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, München 1996, 97)

²²⁴ АС, МИД-ПО, 1913, ф. XVI, д. IV. Белешка М. Спалајковића од 1. IX (19. VIII) 1913.

²²⁵ ÖUA, VII, 252–253.

²²⁶ ВD, X/1, 2–3.

треба тамо упутити једну чету војника, с тим да их село издржава за све време њиховог бављења. Тако ће се најбрже натерати становништво на миран живот.²²⁷

Нејединство представника великих сила у Београду умањивало је снагу њиховог притиска на Србију да повуче трупе из Албаније. Шторк се жалио да Штрандман избегава заједнички демарш, а да се француски отправник послова Клеман-Симон ограничава на захтев за делимичну евакуацију; ипак, надао се договору с представницима Немачке, Велике Британије и Италије. Када је 13. септембра схватио да се британски отправник послова Краканторп колеба под Спалајковићевим утицајем, посетио је Пашићевог заменика. Он га је дочекао с оптужбом да је демарш искључива замисао Беча и тврдњом да Србија мора држати теснаце ради одбране од албанских разбојника које, „како све новине извештавају“, подбадају аустроугарски агенти. Приметивши да Аустро-Угарска влада милионима Срба, а истовремено Албанце узима у заштиту „против браће тог висококултурног народа“, Спалајковић је изјавио да је стање неодрживо и „сведочи да би залеђе Дебра и Ђаковице, које је за зеленим столом дато аутономној Албанији, морало припасти Србији“. На ту тираду Шторк је одговорио својом: „Ако се Албанци буне, очигледни разлог би требало тражити у томе што српске трупе држе поседнутом територију која припада аутономној Албанији, на којој оне немају шта да траже. То је обртање ствари наглавачке, када се тражи још и додељивање залеђа Дебра и Ђаковице, уместо да се призна да су ова два албанска града 'откинута' од свог залеђа. Албанија је већ постала исувише мала да би могла поднети и ректификацију граница“. Извештавајући Балплац о томе, Шторк је смелост српског дипломате објаснио држањем Грчке према јужној граници Албаније и претпоставком да га је Штрандман обавестио о нејединству дипломатског кора.²²⁸ А Спалајковић је Краканторпу рекао да се Србија не плаши Аустро-Угарске и да ће, уколико то не могу велике силе, она одржавати ред у Албанији.²²⁹

Како је Спалајковић сутрадан обавестио представнике великих сила да су дате наредбе за повлачење трупа, Шторк је накратко био збуњен; схвативши да се

²²⁷ АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIX, д. VII. Белешке М. Спалајковића од 10. IX (28. VIII) и 11. IX (29. VIII) 1913.

²²⁸ ÖUA, VII, 270, 294–296.

²²⁹ BD, X/1, 7–8.

војска не повлачи до границе, већ само источно од Црног Дрима, убеђивао је Балплац да Србија без даљих притисака неће пристати на потпуну евакуацију.²³⁰ На седници српске владе било је одлучено да се појачају посаде према Албанији,²³¹ а *Самоуправа* је најавила повлачење, али и задржала за Србију право да у случају нереди „употреби мере, које буде сматрала као потребне за одржавање безбедности и реда у својим пограничним областима, остављајући сву одговорност за даље последице онима, чијој се иницијативи има захвалити [...] што је Албанији предато извршење једне од најглавнијих државних јој дужности пре него што су у њој створена средства, потребна за вршење те дужности“.²³²

Спалајковић је 18. септембра послао циркулар у коме је стајало да се, према поузданим извештајима, у Албанији припрема „један озбиљан и организован упад“ у Србију: „Српска Влада не може трпети ту анархију која се из Арбаније сваким даном све више распаљује. [...] Србија ће сваки нов оружани напад силом одбити, а евентуално ако погранични нереди узму озбиљније размере српска војска окупираће поново извесне стратегиске тачке на арбанашкој територији“.²³³ А Краканторпу је, замоливши га да из свега изведе „логичан закључак“, саопштио да постоје подаци да бугарски официри подстичу Албанце против Срба, док Аустро-Угарска помаже наоружавање још не сасвим демобилисане Бугарске, којом управљају авантуристи „веома опасног типа“.²³⁴

Пошто су га Штрандман и Клеман-Симон опоменули да ће велике силе морати да усвоје аустроугарски захтев за колективним демаршом ако се повлачење изврши само до Дрима, Спалајковић је замолио министра војске Божановића да се „трупе повуку *приближно* оној пограничној линији, коју је амбасадорска конференција утврдила“: „На тај начин одузећемо Аустро-Угарској могућност да

²³⁰ ÖUA, VII, 306–307; H. Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien: zur Südslawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges*, Köln-Graz 1958, 177. Спалајковић је Краканторпу рекао да ће задржавање војске источно од Црног Дрима зависити од држања Албанаца. (BD, X/1, 8)

²³¹ АС, МИД-ПО, 1913, ф. XVI, д. IV. Белешка М. Спалајковића од 17. (4) IX 1913.

²³² „Велике Силе и Албанија“, *Самоуправа*, 4. [17.] IX 1913, 1. Спалајковић је недуго потом пред италијанским отправником послова говорио у духу уводника *Самоуправе*, па је Ринела закључио да га је управо он „диктирао“. (Archivio MAE, Avvenimenti balcanici, p. 742. С. Ринела – А. ди Сан Ђулијану, 20. IX 1913)

²³³ АС, МИД-ПО, 1913, ф. XVI, д. V. Циркулар посланствима у Петрограду, Паризу, Лондону, Бечу, Берлину и Риму, 18. (5) IX 1913. Заправо, Спалајковић је тим циркуларом, у нешто одлучнијем тону, поновио садржај изјаве коју је Пашић месец дана раније учинио руској влади. (ДСП, VI/3, 306)

²³⁴ BD, X/1, 8–9.

садашње немире и упаде Арнаута представља као последицу наше окупације оних предела, који имају припасти Арбанији, а ми ћемо онда моћи са пуно права привести делу нашу изјаву да ћемо поново окупирати потребне крајеве Арбаније ако упади Арнаута и немири на нашој граници не буду престали.²³⁵ Упади из Албаније, праћени немирима међу Албанцима на новим територијама Србије, који су били последица старих одметничких традиција, али и суровости српских власти и агитације бугарских агената, не само да нису престали, већ су се претворили у сукобе већих размера. Уз подршку владе у Валони и учешће њених поданика, емигранти с Косова и Метохије, организовани као војна сила с топовима и страним официрима, продрли су у дубину српске територије. После неколико дана тешких борби привремено су заузели Стругу, Охрид, Гостивар и Ђаковицу.²³⁶

Спалајковић је 22. септембра обавестио владе великих сила да ће Србија морати да предузме све наговештене мере јер су Албанци, уз учешће бугарских официра, одмах након повлачења трупа са стратегијских тачака напали границу свом дужином и у великом броју продрли на њену територију.²³⁷ Два дана касније немачком посланику Гризингеру објаснио је да под енергичним одбрамбеним мерама подразумева и делимичну мобилизацију. „Апетит долази с јелом“, написао је Шторк поводом Спалајковићеве примедбе да Европа Србији треба да додели границу на Дриму, коју Гризингер није пропустио да му пренесе.²³⁸ Штрандман је,

²³⁵ ДСП, VI/3, 349; DDF, 3, VIII, 231–234. Спалајковић је претходно противречним изјавама о томе хоће ли се трупе повући до границе или до Дрима ненамерно унео забуну међу београдске дипломате. Штрандман ће писати да му је Спалајковић, који је тиме само „без потребе раздраживао Аустријанце“, рекао „да ће Срби – ако се нереди понове – ићи до Валоне“: „Одговорио сам свом ватреном саговорнику [...] да би било боље да се војска на сопствену иницијативу повуче из Албаније [...]. Он се успротивио, говорећи да корак великих сила не игра никаву улогу – да је то формалност, али је на крају обећао да ће то питање још једанпут размотрити у министарском савету [...]. Нешто касније, приликом следећег сусрета, Спалајковић ми је рекао да је одлучено да се војска повуче до границе, правдајући се да није знао у којој дубини албанске територије су биле тачке које је запосела српска војска. Ипак, поновио је раније изречену оgradu да ће у случају избијања нових нереди Срби опет кренути напред.“ (ЋУА, VII, 350; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 227–228)

²³⁶ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988, 10–70; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 246–262; М. Gutić, „Оружани sukobi на srpsko-albanskoj граници у јесен 1913. године“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1985), Београд 1985, 225–276; А. Puto, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des grandes puissances 1912–1914*, Tirana 1982, 346–360.

²³⁷ ДСП, VI/3, 356. О том кораку Спалајковић је обавестио штампу, истакавши да су предузете све војне мере да се напад сузбије и Албанци „опамете да више никад не праве сличне експерименте“. („Г. д-р М. Спалајковић о арнаутском нападу“, *Политика*, 13. [26.] IX 1913, 3)

²³⁸ GP, XXXVI/1, 367–368; ЋУА, VII, 341–342.

пак, Пашићевом заменику саветовао опрез, али без нарочитог успеха.²³⁹ „Овај заслужни, али врло особени дипломата био је крајње непријатан у односу према мени“, сећаће се. „Током једног од наших сусрета почео је грубо да критикује моју наводну затвореност. По његовим речима, Хартвиг му је без икакве ограде показивао сву преписку са Петроградом, док ја не показујем никакве телеграме ни писма и делама по сопственом нахођењу. На пример, Хартвиг му је саветовао да се не треба повлачити из Албаније. [...] Повремено ми је било тешко да се савлађујем, до те мере су Спалајковићеве речи, гестови, муњевити погледи и рашчупана коса деловали претеће. Следећег пута ме је прекоревао због политике нашег министра иностраних дела коју он није могао да схвати, сматрајући је слабом и недостојном велике државе. Узвикнуо је да би било довољно да Русија 'тресне руком о сто' па да се цела Европа потчини њеној вољи. Опет сам се савладао и одговорио да се он дубоко вара [...]. Атмосфера у којој су се водили наши разговори била је до те мере мучна да бих сваки пут, излазећи из Министарства иностраних дела, удахнуо пуним плућима, са осећањем олакшања што сам се нашао на улици.“²⁴⁰

Међутим, Спалајковић је ускоро изменио став. Наглом променом затеченог италијанског отправника послова Ринелу уверавао је да је српска војна акција дефанзивна и да ће одлуке великих сила о граници бити поштоване.²⁴¹ Шторк је закључио да су Спалајковића освестили страх од Бугара и спори ток мобилизације и био је у праву, јер је привремени шеф српске дипломатије пријатељским државама – Русији, Француској, Великој Британији и Румунији – поручивао да се, због извештаја о бугарским војним припремама, треба плашити „нових авантура на Балкану“.²⁴² Клеман-Симона, који је у Министарству иностраних послова уочио „велику узнемиреност“, Спалајковић је замолио за дипломатску интервенцију Француске у Софији, а Штрандману је рекао да Србија не тежи исправци границе и да ће се трудити да је прелази што мање.²⁴³ Слично је, после „дуге тираде о 'души српског народа' и страховитом огорчењу које је изазвао арнаутски случај“, говорио

²³⁹ BD, X/1, 13–14.

²⁴⁰ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 225.

²⁴¹ BD, X/1, 21; ÖUA, VII, 384; ДСП, VI/3, 381–382.

²⁴² ÖUA, VII, 373; ДСП, VI/3, 375–376. Из Петрограда је стигао одговор да неспремна Бугарска неће смети у рат и савет да се албански покрет „најбрже и најенергичније“ угуши. (Исто, 379–380)

²⁴³ DDF, 3, VIII, 279–280.

и Шторку; видно утучен, изразио је наду да ће се Берхтолд састати с Пашићем, који се из Париза, преко Беча, враћао у Србију.²⁴⁴

Пашићев повратак је нестрпљиво ишчекиван у Петрограду, где је Нератов аустроугарском отправнику послова рекао да би са даљим притисцима на Београд, коме свакодневно саветују умереност, требало сачекати: „Г. Пашић је одсутан, а г. Спалајковића, који је усијана глава и кога више волим да видим овде него у Београду, некаква 'демонстрација' само би учинила јогунастим.“²⁴⁵ Нератов је у Париз послао молбу да Пашић пожури – за чиме, заправо, није ни било потребе, јер су га натраг позивали и српска влада и Спалајковић.²⁴⁶

За то време, Шторк је покушао да наговори колеге на колективни демарш, али се сваки изговарао условом да сва шесторица учествују у њему. Стога је 1. октобра био принуђен да демарш учини сам. Спалајковић је поновио изјаву коју је три дана раније дао Ринели и, указавши на анархију у Албанији као главни узрок нереда на граници, изјавио да, „ако Србија мора да трпи суседство Албаније из поштовања према Великим Силама, она није дужна да подноси све агресивне последице таквог суседства“. Када је споменуо да би приликом потискивања Албанаца могла бити пређена граница, Шторк је одмах реаговао рекавши да Србија може да се брани без упада на страну територију, који би могли да изазову озбиљне проблеме, па чак и рат. Мада је Србин остао миран и, штавише, ћутећи саслушао тврдњу да Аустро-Угарска Албанији жели „само мир, спокој и поредак“ и да би зато било „идиотски“ кривити некакве њене агенте да подбуњују Албанце, Шторк је извештај Балплацу завршио сугестијом да би требало бити крајње обазрив према Пашићу, који мање лаже од Спалајковића „једино зато што мање и говори“.²⁴⁷

Изјаву дату Ринели и Шторку Спалајковић је поновио и Гризингеру и Краканторпу. Уз то, Британцу се, рекавши да ће српске трупе можда морати да привремено заузму стратешке положаје западно од Црног Дрима, „са сузама у

²⁴⁴ ÖUA, VII, 376–377.

²⁴⁵ Исто, 386; *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis*, III, 294–295; DDF, 3, VIII, 296; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 499.

²⁴⁶ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 230; АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIV, д. II. М. Спалајковић – Ј. Јовановићу, 1. X (18. IX) 1913.

²⁴⁷ ÖUA, VII, 387–390; *Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914*, II, [hrsg. von] M. Boghitschewitsch, Berlin 1929, 441; ДСП, VI/3, 386–387; АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIV, д. II. Белешка М. Спалајковића од 1. X [18. IX] 1913.

очима“ пожалио на неправедност Шторковог захтева коме је циљ да Србија држи велики број војника ради одбране границе „у тренутку кад јој прети опасност са истока“. Заједно са грчким послаником, ситуацију је представио као „веома озбиљну“ и Клеман-Симону, тврдећи да је дошло до тајне мобилизације у Бугарској и удруживања Бугара, Албанаца и Турака против Србије и Грчке. Због тога је затражио да пријатељске силе делују у Букурешту „ради спречавања треће и најопасније авантуре на Балкану“, а затим и непосредно замолио Румуне да поново преузму улогу балканског арбитра.²⁴⁸

Уосталом, Спалајковићево министровање било је готово, јер је Пашић 4. октобра допутовао у Београд. За њим је стигао и Хартвиг, који је Штрандману, оспоривши да је икада саветовао да се не треба повлачити из Албаније, љутито рекао да Спалајковић „све преувеличава и уноси збрку у балканска питања“.²⁴⁹ Ни Пашићев долазак није спречио кулминацију кризе у ултиматуму од 17. октобра, али су брзо попуштање српске владе и повлачење трупа из Албаније искључили могућност рата.²⁵⁰ „Није било сумње да би Спалајковић на сасвим другачији начин примио аустријски ултиматум, што је могло довести до највећих компликација“, писаће Василиј Штрандман. „Пашићева попустљивост је изазвала Спалајковићево незадовољство, па је свуда гласно износио своје неслагање, тврдећи да Аустро-Угарска у случају одбијања ултиматума не би могла ништа предузети.“²⁵¹

Штрандмана је посебно забрињавало то што му је Спалајковић, још у септембру, говорио о далекосежним плановима Србије у Албанији у споразуму с Есад-пашом, кога би Београд и Цетиње могли „заједнички и тајно помагати“. Нешто од тога процурело је до Беча, где су руском отправнику послова српску дволичност илустровали тиме што Спалајковић Шторку говори једно, док у исто време снује сасвим другачије планове. Сазонов је због тога опоменуо српског посланика, а британском отправнику послова рекао је да Србија за догађаје који су довели до ултиматума сноси више кривице него што се претпоставља; Спалајковић

²⁴⁸ GP, XXXVI/1, 375; BD, X/1, 23–24; DDF, 3, VIII, 319–320, 343–344; ДСП, VI/3, 394; АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIX, д. VIII. Белешка М. Спалајковића од 3. X (20. IX) 1913.

²⁴⁹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 228–229.

²⁵⁰ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 500–509.

²⁵¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 230.

је, поверио се, веома непромишљено причао о удруживању с Есад-пашом против привремене владе у Валони, којим би се решило питање српског изласка на море.²⁵²

Остатак 1913. Спалајковић је могао да проведе, делом у Београду а делом у Крагујевцу, одмарајући се од душевних напора које му је та бурна година донела. Указом од 17. новембра био је и формално именован за посланика I класе у Петрограду.²⁵³ Тамо се, са породицом, запутио 1. јануара 1914. године, а пред пут се, не слутећи да им је то последње виђење, опростио с Коловићем.²⁵⁴ У Бечу, као пролазној станици, Спалајковиће су поздравили Глигорије Јефтановић са синовима, ћерком Круном и новим зетом Миланом Сршкићем. Јефтановић и Сршкић, сећаће се Спалајковић, били су „пуни дубоке вере и снажног оптимизма“ и говорили да је решен један део српског националног питања, „а Бог ће дати да се што скорије реши и други део“. Он се – тако ће барем тврдити четврт века потом – бунио, рекавши да, мада је заиста ослобођење Срба у Аустро-Угарској „у заједници са пријатељским европским силама“ основна мисао спољне политике Србије, то не треба желети све док се она не опорави од последица ратова.²⁵⁵

Стигавши у град у коме је почела његова каријера, Спалајковић се нашао у средишту велике политике великих сила. Балкански савез, који их је у једном тренутку натерао да рачунају с њиме као са самосталним чиниоцем, био је дубоко сахрањен; његове чланице поново су биле грамски тегови у фаталном вагању европске равнотеже снага. Али Мирослава Спалајковића, једног од твораца савеза, такав расплет није много жалостио и он је без песимизма ступао у 1914. годину.

²⁵² ДСП, VI/3, 457; *Die auswärtige Politik Serbiens*, II, 438–439; АС, МИД-ПО, 1913, ф. XIII, д. I. М. Спалајковић – М. Гавриловићу, 25. (12) IX 1913; BD, X/1, 49; Е. С. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars*, 421. Шебеко је Радеву, који постао посланик у Букурешту, рекао да је Спалајковић егзалтирана и неуравнотежена особа и да се због тога радује што он није постао министар иностраних послова. На питање неће ли Спалајковићев положај у Петрограду бити деликатан, руски дипломата је одговорио да ће тамо „умети да га зауздају“. (*Die auswärtige Politik Serbiens*, II, 467; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 326)

²⁵³ АЈ-334-ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића.

²⁵⁴ ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. М. Спалајковић – И. Коловићу, 31. (18) XII 1913.

²⁵⁵ М. Спалајковић, „Страдања“, *Милан Сршкић*, 60–61.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

ПРЕЛОМНЕ ГОДИНЕ

Рат без повратка (1914–1917)

Мирослав Спалајковић је јануара 1914. допутовао у добро познати, али другачији град. Мада је у Петрограду је затекао нове зграде и мостове, међу грађевинама је имао много више старих познаника него међу људима. У здању крај Певческог моста махом је гледао нова лица. Тамо га је Сазонов, када му је 15. јануара предао копију акредитивних писама, подсетио да је у време Букурешке конференције саветовао да Србији нису потребни Штип и Кочане, „места чисто бугарска“ у којима станују „разбојници и бунтовници“, и говорио му о нужности зближења Бугарске и Србије, која „не може остати између две ватре“. Спалајковић је одговорио да је Србија у стању да с Румунијом и Грчком одржи мир на Балкану и да је Штип и Кочане, у којима ће „процес националног стапања“ брзо бити извршен, морала задржати „из чисто стратегијских разлога“, као и да „после прошлогодишњег искуства“ никада не би својој влади саветовао зближавање са Софијом све док је на престолу „издајник словенске ствари и главни кривац за српско-бугарски рат“. Сазонов се сложио с оценом о цару Фердинанду, али је похвално говорио о посланику у Петрограду, генералу Радку Димитријеву, и неким другим опозиционарима.¹ Приликом аудијенције код цара, Спалајковић је, према Пашићевим упутствима, говорио о потреби Србије да предузме „мере безбедности“ на граници с Албанијом. Николај II је, не кријући задовољство због сталног погоршавања унутрашњег стања у Албанији, рекао да ће Русија, мада ће се то „тешко извести“, учинити све да се Србија „обезбеди с те стране“.²

¹ ДСП, VII/1, 128–130; М. Радивојевић, „Бугарска и јужна Србија уочи Првог светског рата“, *Лесковачки зборник*, 60 (2015), 25.

² Исто, 136; АС, МИД-ПО, 1914, ф. IV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) I 1914; *Дневници императора Николаја II*, Москва 1991, 442. О намери српске владе да предузме превентивне мере на албанској граници Спалајковић је обавестио и Сазонова. (МО, 3, I, 64–65)

Непосредне и још озбиљније разговоре с царем водио је Никола Пашић када је крајем јануара и почетком фебруара, у друштву престолонаследника³, боравио у Петрограду. Он је рекао да је Србији потребан мир да би се опоравила и наоружала и замолио за пушке, муницију и артиљерију; пошто је цар обећао помоћ, изјавио је да Југословени у Аустро-Угарској увиђају да спас може да дође само од Русије или Србије и да би царева ћерка, ако би постала српска краљица, уживала симпатије свих Срба, а касније можда постала и „царица српско-хрватског, југословенског народа“.⁴ Спалајковић је известио Београд да пријем указан престолонаследнику и Пашићу „надмаша сва очекивања“ и да се треба „надати даљим симпатијама и потпори Русије, која је према Бугарској потпуно охладнела“.⁵ Француском отправнику послова, који је чуо да је српски председник владе, како би добио руску помоћ, предвиђао сукобе с Бугарском, Турском и Аустро-Угарском, објаснио је да је Пашић желео „да разговара о свим евентуалностима“.⁶

Мада је посета била успешна, оружје које је цар обећао није брзо стигло у Србију. Одлука је зависила од Војног министарства, где је, упркос подршци коју је Спалајковић добио од београдског војног изасланика на одсуству Виктора Артамонова, ствар застала јер је наоружање сопствене војске Русима било приоритет.⁷ Спалајковић и Артамонов су у марту Пашићу и Хартвигу сугерисали да би, премда су у Петрограду „потпуно сигурни да ће Србија у случају европског рата мобилисати и ући у акцију“, било добро да се то уверење додатно појача „на

³ Александар Карађорђевић се током боравка у Петрограду готово свакодневно виђао са Спалајковићем. (АС, ДК, ф. VII, р. 9. Дневник занимања престолонаследника Александра за 1914. годину, дневне белешке за 25. I–10. II (12–28. I) 1914)

⁴ *Die auswärtige Politik Serbiens*, I, 414–421; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977, 31–33; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд 1985, 138–139. Мада се цар – без много сумње, како би учтиво избегао отворено одбијање – није изјаснио о просидби, Срби нису изгубили наду. Спалајковић је у наредним месецима јављао да румунски просци нису успели да их претекну и да се млади Карађорђевић, о коме се у дворским круговима „говори најпохвалније“, „сматра као кандидат“. (АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) III 1914; АС, МИД-ПО, 1914, ф. IV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. IV (23. III) 1914)

⁵ Исто, ф. V, д. V. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 29. (16) I 1914; 30. (17) I 1914; 2. II (20. I) 1914. Спалајковић се наводно управо тих дана пожалио „некој руској господи“ да се у Петрограду „показује мало разумевања за српске интересе“. Како је та изјава била пренета немачком амбасадору, у Беч је ускоро стигао погрешни закључак да српски посланик није задовољан резултатима Пашићеве посете. (ÖUA, VII, 817)

⁶ DDF, 3, IX, 310.

⁷ ДСП, VIII/1, 381–382, 446. Претходне јесени, престолонаследник Александар је, после једног лова у долини Мораве, повео Артамонова и Спалајковића на дводневни излет у Скопље, са обиласком Косова у повратку. (V. A. Artamonov, „Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad“, 590–591)

ма какав начин, на пример понудом закључења војне конвенције“;⁸ притом су истицали да би брз и сигуран успех српске војске у евентуалном рату „изазвао право расуло у аустријским трупима и у целом јужном делу Монархије“, што би имало „убитачно морално дејство не само на аустријске него и на немачке трупе према Русији“. Спалајковић је слично говорио Сазонову, нагласивши да би Србија у сваком случају активно подржала Русију у случају „јевропског рата“: „Србија, међу тим, неће ништа учинити против воље Русије, и стрпљиво ће чекати дан разрачунавања [...], тим пре што јој је потребно извесно опорављење и што с временом Русија постаје све јача а Аустрија све расклиматанија. Али ако би изненадни стицај прилика довео до општег рата, Србија ће моћи одговорити свом позиву само наоружана. Руски генералштаб треба да сматра наш фронт према Аустрији као продужење руског фронта“. Похваливши Пашићеву „политику стрпљења и обазривости“, Сазонов је одговорио да верује да „нема те силе која би задржала српски народ да не удари на Аустрију“ у случају рата, али да треба најпре сачекати да „нестану извесни папирчићи и особе које су их потписале умру“.⁹ Међутим, питање наоружавања српске војске ни у наредним месецима, упркос Хартвиговим тражењима и Сазоновљевој доброј вољи, није било коначно решено.¹⁰

У фебруару је Спалајковић известио Пашића да је Горемикин заменио Коковцова на челу руске владе, али су обојицу свакако више занимали гласови да се спрема смена Сазонова и да је један од кандидата Хартвиг, који ужива царско „велико поверење“. Спалајковић је о томе писао неколико пута у току месеца, истичући да ће до промене извесно доћи ако на Берхтолдово место дође неко енергичнији, јер би тада Русији „био потребан одлучнији и одређенији Министар, као што је г. Хартвиг“.¹¹ Он ју је, без сумње, снажно прижељкивао, тим пре што у Петроград дошао првенствено захваљујући Хартвиговој подршци.¹² „Пре мога

⁸ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) III 1914; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 66.

⁹ ДСП, VII/1, 546–547; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 56.

¹⁰ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 33–34.

¹¹ ДСП, VII/1, 281, 327–328; АС, МИД-ПО, 1914, ф. IV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) II 1914. Хартвигова улога није остала непримећена код националистичких кругова у Русији, који су желели да он замени сувише опрезног Сазонова. (А. В. Игнатјев, *Внешняя политика России 1907–1914*, 43; DDF, 3, IX, 381)

¹² В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 229.

поласка за Русију крајем 1913 године, Хартвиг ми је говорио да он сматра моју нову дужност као нераздвојни део своје мисије на Балкану, и није крио своје задовољство што Пашић шаље мене у Петроград“, сећаће се доста година потом. „Наша гледишта на сва питања без разлике потпуно су се поклапала.“¹³ Крајем марта Спалајковић је јавио да Сазоновљев положај „не изгледа више уздрман“ и да се у његовом раду „осећа веће искуство и већа одлучност“. То га ипак није спречило да пред председником руске владе истакне „велике дипломатске и државничке способности Хартвига и правилност његових погледа и држања у току Балканске кризе“.¹⁴ Саговорник се радо сложио с тиме, али у самодржавној Русији положај министра иностраних послова није много зависио од председника владе, а нарочито не од старог бирократе извученог из нафталина, какав је био Иван Логинович Горемикин¹⁵. Стога Спалајковићеви покушаји да ради у Хартвигову корист, од којих он није правио тајну¹⁶, нису ни једном ни другом донели ништа више од даљег раста Сазоновљевог подозрења.

И без тога, чињеница да је протеже бившег директора Азијског одељења отежавала је личне односе новог српског посланика са Сазоновом. Хартвиг се није устручавао да о шефу руске дипломатије говори с ниподаштавањем: по њему, Сазонов, који је пре министарског једини значајан дипломатски положај заузимао у Ватикану, није био способан „ни за шта друго сем да чита папске енциклике“¹⁷. Разуме се, ни Сазоновљево мишљење о својеглавом београдском посланику није било нарочито лепо. „Сазонов није марио Хартвига, и Хартвиг је то знао“, размишљаће Мирослав Спалајковић над двојицом дипломата ишчезлог царства. „Међу њима је било разлике и у менталитету и у способностима. Обојица су били испуњени словенским осећајима. Обојица су били искрени руски родољуби.

¹³ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“.

¹⁴ ДСП, VII/1, 559, 699. Спалајковић и Горемикин су имали заједничког познаника, новинара Јевгенија Шелкинга, кога је српски посланик недуго потом предложио за орден. Шелкинг је био некадашњи дипломата, али га је љубав према коцки коштала каријере. Мада интригант и наводно полицијски сарадник, поседовао је интелигенцију и познанства у владајућим круговима, посебно међу министрима који су били на гласу као реакционари. (АС, МИД-ПО, 1914, ф. VI, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. V (30. IV) 1914; А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences*, 88–89)

¹⁵ В. Н. Коковцов, *Из моего прошлого: воспоминания 1903–1919 гг.*, II, Москва 1992, 267.

¹⁶ АЈ-80-35. М. Димитријевић – Ј. Јовановићу, 19. (6) V 1916; 36. Р. Јовановић – Ј. Јовановићу, без датума (1916); 38. М. Ненадић – Ј. Јовановићу, 18. (5) V 1916.

¹⁷ А. Тошев, *Балканскитџ войни*, I, 367–368; DDF, 3, X, 734.

Сазонов је добро познавао западну Европу, а Хартвиг источну, нарочито Аустрију и Балкан, што је за руске интересе било од претежног значаја. По своме васпитању и својим појмовима Сазонов је био ближи схватањима руских интелектуалаца, док је Хартвиг, проникнут сав традиционално-историским осећањем о мисији Русије и Словенства, био ближи души руског народа.¹⁸ Ипак, Спалајковић ће Сазонову признавати да је био „частан државник савршене лојалности, надахнут искреном и просвећеном симпатијом за словенске нације, нарочито Србију“.¹⁹

У марту је Спалајковић опширно извештавао Београд о оштрој полемици руске и немачке штампе,²⁰ чији је главни узрок видео је у страху од намере Русије да „води активну балканску политику, т.ј. да евентуално и оружјем наметне свој балкански програм и Аустрији и Немачкој“. Тај страх, тврдио је, појачан је сазнањем о „колосалним размерама“ руских војних припрема: „Кад се томе још дода и долазак Горемикина, кога у Немачкој не сматрају за свога великог пријатеља, а поред тога и могућност да енергични и одлучни Хартвиг дође на место Сазонова [...] онда постаје психолошки сасвим сасвим разумљива бура, коју подиже полузванична немачка и аустријска штампа“. Чланак о спремности за рат који је инспирисао војни министар Сухомлинов, према Спалајковићу, изазвао је „опште одобравање и радост“ руског друштва и, „после десетогодишњег ћутања“, пробудио „веру у моћ и силу руске војске“.²¹ Пажњу је придао и гласовима о могућности савеза Русије, Француске, Немачке и Велике Британије и поделе Аустро-Угарске, наводно заснованим на разговорима Вилхелма II и Сухомлинова. Мада су му, као и француском отправнику послова, у редакцији *Новог времена*

¹⁸ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“.

¹⁹ М. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd: le 24 juillet 1914*, Paris 1934, 9. (текст говора под насловом *Les journées d'inquiétude vécue à Pétrograd* у: АС, МС, 83) Лепо мишљење о Сазоновљевој личности имаће и друге балканске дипломате. Спалајковићев претходник Поповић описаће га као ситног, болешљивог и нервозног човека који није био „прави државник са ширим погледима, али је имао правилан суд о стварима“ и био скроман, поштен и лишен сујете. Према сећањима бугарског посланика Бобчева, Сазонов је био неуморан, коректан и праведан, а мрзео је дипломатска лукавства, нарочито код Балканаца. (Д. Поповић, „Дипломати у Петрограду у време балканских ратова – тренутни снимци“, *Годишњица Николе Чутића*, XLIII, Београд 1934, 58–63; С. Бобчев, *Страници изъ моята дипломатическа мисия*, 32–35)

²⁰ *История внешней политики России: конец XIX – начало XX века*, 418–425; С. С. Ольденбург, *Царствование императора Николая II*, 518–519; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917)*, I, Москва 2014, 16–17, 20.

²¹ ДСП, VII/1, 448–451, 485–487.

рекли да информација потиче непосредно од Сухомлинова, по свој прилици радило се само о интригама некадашњег председника владе Витеа.²²

Мада је у Петрограду пратио европску политику, Спалајковићу је приоритет била балканска. Одмах је почео да утиче на новине да у српско-бугарском спору буду наклоњеније Србији и убрзо се Пашићу похвалио „да је утицај који су раније Бугари имали у руској штампи сузбијен“.²³ О потреби српско-бугарског помирења уз руско посредовање говорио му је Радко Димитријев, који је Србији намењивао Солун, а Бугарској Серез и Кавалу, и чак тврдио да Бугари „морају да сврше са својом династијом и окују Генадијева, Савова и двадесетак Македонаца“ како би се, под Карађорђевићима, сјединили са Србијом. Потценивши његову велику русофилију, Спалајковић није много веровао Наполеончету јер је сматрао да иза његових речи не стоји много више од покушаја да се Србија одвоји од Грчке и Румуније.²⁴ Штавише, разговор балканских посланика се наставио преко руске штампе. Спалајковић је пребацио Бугарима тобожња непочинства према српским трупама које су им помогле да заузму Једрене, а када је Димитријев све оповргао, увратио је да је његов деманти „ординарна измишљотина од почетка до краја“.²⁵

Због те полемике, као и изјаве да је за Србију и Грчку заправо срећа што нису поделиле Албанију,²⁶ на Спалајковића се обрушила опозициона штампа у Србији, а чак је и у Народној скупштини дошло до дебате у којој је председник

²² Исто, 559–561; DDF, 3, X, 20–21, 33–34; G. Buchanan, *My mission to Russia and other diplomatic memories*, I, London 1923, 182–183; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 75–76; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 236–237.

²³ ДСП, VII/1, 294; АС, МИД-ПО, 1914, ф. IV д. VI, М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) III 1914.

²⁴ ДСП, VII/1, 545–546.

²⁵ „Г. Д-р Спалајковић о заузећу Једрена и о српско-бугарским односима“, *Самоуправа*, 24. III [6. IV] 1914, 1–2. „Ја се потпуно слажем са генералом Димитријевом, да Срби и Бугари треба да забораве прошлост и мисле само на садашњост“, покушао је Спалајковић да ублажи став у наредној изјави за новине. „Ко би заиста имао користи од тога, када би почели да позлеђујемо старе ране? Ја сам према бугарским државницима, као што су генерал Димитријев, Гешов, Тодоров, Љуцканов па чак и Малинов, свагда најбоље осећао. То су неспорно часни, одани својој отаџбини и лојални државници, са којима Србима никада није било тешко да се споразуму. Али у Бугарској постоји клика људи, које занима само једна мисао: да сеју све већи раздор између два братска народа [...]. Та се клика увек врзала око главног бугарског стана, и довела је до слома српско-бугарског братског савеза. [...] Као један од сарадника на величанственом делу стварања српско-бугарског савеза ја сам видео старање те клике да разруше савез и не могу им то опростити.“ („Србија и Бугарска: разговор са г. Спалајковићем“, *Самоуправа*, 27. III [9. IV] 1914, 1–2)

²⁶ ДСП, VII/1, 489; „Србија и Албанија: Г. Спалајковић о Албанији“, *Самоуправа*, 18. [31.] III 1914, 2.

владе био принуђен да узме учешћа.²⁷ Пашићу је ствар била непријатна, па је у Петроград послао прекор са захтевом да се тако нешто више не понови. Спалајковић је свом одскорашњем куму то покајнички обећао – истина, правдајући се да кривица „у главном“ пада на Бугарина и тврдећи да му Сазонов није замерио због полемике.²⁸ Пошто убудуће није могао да буде тако отворен, пронашао је нови приступ. Када се у мају појавио интервјуу с неименованим бугарским државником који је говорио о насилном регрутовању и наводним стрељањима Македонаца, Спалајковић је, сазнавши да изјава потиче од Димитријева, одговорио преко *Новог времена*, али у форми интервјуа с извесним државником у Београду.²⁹

Током априла и маја Спалајковић је у више наврата разговарао о откупу Источних и градњи Јадранске железнице са Сазоновом и Нератовом, као и италијанским амбасадором маркизом Карлотијем, који му је рекао да „Русија постаје толико силна, да јој се цео свет клања, и сваки се граби о њено пријатељство“.³⁰ Са Нератовом је у мају разговарао о уједињењу Србије и Црне Горе. Сазоновљев заменик му је казао да ће Русија „према Црној Гори водити политику Србије“ и да се у Петрограду чека на Пашићев предлог.³¹ У исто време, на Пашићев захтев, покренуо је питање ректификације границе према Албанији и ускоро је могао да извести да „решење питања о Арбанији улази у фазу с повољним изгледима“, али је упозорио да треба што пре демантовати вести о мешању српске војске у политику које у Петрограду остављају „тежак утисак“ и кваре те изгледе.³²

²⁷ „Мирослав и Ратко“, *Штампа*, 3. [16.] IV 1914, 1; „Дипломатски представници и штампа“, *Самоуправа*, 3. [16.] IV 1914, 1; АСАНУ, 9.829. Меморандум Р. Јовановића за министра иностраних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1924), св. 1, 20–23.

²⁸ М. Радивојевић, „Бугарска и јужна Србија уочи Првог светског рата“, 27. После правдања, Спалајковић је Пашићу пренео новости из Бугарске које је добио од Бакс-Ајронсајда, истакавши да његов софијски пријатељ „не верује, да ће јевропски рат избити пре две године“ и смрти Франца Јозефа. (АС, МИД-ПО, 1914, ф. VII, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) IV 1914)

²⁹ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) V 1914.

³⁰ ДСП, VII/1, 620, 649, 666–667, 703, 772; VII/2, 130–131.

³¹ АС, МИД-ПО, 1914, ф. VII, д. X. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. V (30. IV) 1914. О уједињењу се говорило и потом, па је Шторк у јулу подсетио Балплац да је Спалајковић једном приликом рекао да између Србије и Црне Горе постоје односи као између Пруске и Баварске и да би уједињење могло да буде извршено по аналогији с тим примером. (ÖUA, VIII, 275–276)

³² ДСП, VII/1, 794–795; VII/2, 260, 297. Пред руским новинарима Спалајковић се пренемагао тврдећи како би Србија прихватила да јој велике силе уступе северну Албанију – као „велики терет“ због кога би јој „требало дати још какве компензације а никако од ње одузимати у корист Бугарске“. (АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1914. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. VI (31. V) 1914)

Средином јуна Пашићу је јавио да је Петроград успео да задобије Лондон и Париз за исправку српско-албанске границе.³³

Почетак лета Спалајковић је желео да проведе одмарајући се на дачи у Финској,³⁴ али му је план најпре одложила заоштреност грчко-турских односа,³⁵ а затим га је потпуно омела вест о атентату извршеном 28. јуна у Сарајеву. Смрт аустроугарског престолонаследника могла је да га узнемири само због могућих последица. На њих се није дуго чекало, јер су брзо пристигле вести о нападима на сарајевске Србе и њихову имовину и наводном хапшењу његовог таста.³⁶ Зато је Сазонова, који га је умиривао, замолио да се преко конзулата у Сарајеву разјасни судбина Јефтановића и Сршкића и 5. јула је на Певчески мост стигло обавештење да ни један ни други нису били ухапшени.³⁷ Тада је, међутим, већ било касно да се стиша кључање српског посланика коме су као вентил послужиле новине.

Петроградско *Вечерње време* је 29. јуна објавило изјаву из „српских дипломатских кругова“, коју је сутрадан, без демантија са било које стране, читава руска штампа приписала Спалајковићу. У изјави се тврдило да атентат нема везе са Србијом, јер у њој нема револуционарних организација, па ни некакве Црне руке, измишљотине бечких дипломатских кругова; убиство је приписано раздражењу

³³ АС, МИД-ПО, 1914, ф. X, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) VI 1914.

³⁴ НБС-ПФ, Р 558/IX/637. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 17. (4) IV 1914.

³⁵ Спалајковић је 16. јуна обавестио Нератова да Пашић, узнемирен због вести о могућности рата између Грчке и Турске, сматра да би велике силе требало да интервенишу у Атини и Цариграду како би се мир у Европи очувао по сваку цену. Одговорено му је да су учињени потребни кораци и он је Пашића известио да је руска влада задовољна саветима које је дао Грцима и радосна што је остао на власти, као гаранција „за мудро држање Србије“ и у будућности. (МО, 3, III, 315; АС, МИД-ПО, 1914, ф. VIII, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) VI 1914)

³⁶ В. Ђоровић, *Црна књига: патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, Београд-Сарајево 1920, 34–42; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 31–32; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973, 432–433; МО, 3, IV, 64–65; „Un soulèvement aurait été préparé en Bosnie-Herzégovine“, *Le Matin*, 30. VI 1914, 3. По Сарајеву су се шириле апсурдне гласине да иза атентата стоје Спалајковић и принц Ђорђе. Заправо, атентатори не само да нису били у вези са Јефтановићем и старијом генерацијом босанских политичара, већ су били непријатељски расположени према њој. Принцип је на суђењу изјавио да није истина да се познаје „са каквим Глишом Јефтановићем, нити Спалајковићем“, а Чабриновић у истрази да се у београдској групи младобосанаца разговарало о ликвидацији Јефтановића, кога су сматрали за политичког превртљивца. (V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, 29, 264–265, 429–430; II, 256; *Sarajevski atentat: izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914 g.*, kritička obrada, uvod i redakcija V. Bogićević, Sarajevo 1954, 275)

³⁷ МО, 3, IV, 110, 132. Сазонов је Спалајковићу рекао да не придаје значај аустријским оптужбама, као и да ће се симпатије Европе према Србији само повећати после извршених насиља у Босни; притом је поручио Пашићу да, уздржавши се од пренагљених корака, умирује духове у Србији и Босни по сваку цену. (ДСП, VII/2, 469, 476; М. Cornwall, „Serbia“, *Decisions for war 1914*, ed. Keith Wilson, London 2006, 60–61)

босанско-херцеговачких Срба и Хрвата и гласинама да је главни кривац за њихове прогоне Франц Фердинанд, који је презриво одбацио упозорења бечких владајућих кругова о опасности пута у Босну. На крају интервјуа српски дипломата је подсетио на Бомбашки и Велеиздајнички процес и нагласио да је, премда Беч очигледно по сваку цену хоће да докаже да је завера скована у Београду, уверен да ће истрага „доказати да Србија нема ништа с том срамном ствари“. Два дана потом, у *Новом времену* је била објављена још једна изјава „из српских дипломатских кругова“. У њој је тврђено да аустроугарске власти без основа сумњиче цео српски народ и да је између босанских католика и православних започела борба коју су распирили језуити. Уз то, запређено је да хапшење Јефтановића, као провокација читавом становништву Босне, може изазвати велике компликације.³⁸

Вест о изјавама приписаним Спалајковићу брзо је доспела у бечку штампу, а будимпештански *Pester Lloyd* га је, захтевајући да га српска влада позове на одговорност, веома оштро напао јер је „као својевољни адвокат сарајевских убица“ пледирао за олакшавајуће околности.³⁹ Са Балплаца су од отправника послова у Петрограду затражили превод „колико неистинитих толико и непристојних изјава“ српског посланика. Чернин је известио да је сврха изјава била да се још више затрује расположење руске јавности против Аустро-Угарске и сугерисао да је крајње време да се „учини крај тој од лажи набреклој речитости“. Љутњу због Спалајковићевих интервјуа лично је, 6. јула, изразио пред Сазоновом, који је Србинову раздраженост правдао нападима на његову породицу у Сарајеву: „Разговор, који је на махове био прилично буран, завршио се сасвим пријатељски, пошто је г. Сазонов признао недостатак такта и васпитања српског посланика.“⁴⁰

Спалајковић је у међувремену дао један неанонимни интервју за руске новине, у коме је нагласио да је оптужба „да су злочинци радили по налогу из Београда“ неоснована и да ће Србија, која „искрено сажаљева тежак губитак“

³⁸ ÖUA, VIII, 281–284; N. Trišić, *Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka*, Sarajevo 1964, 18, 23–24; M. Cornwall, „Serbia“, 66, 89; K. Klark, *Mesečari*, 336–337. Спалајковић је недуго потом Пашићу предложио одликовање за Мануилова, једног од уредника *Новог времена*. (АС, МИД-ПО, 1914, ф. VI, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. VII (30. VI) 1914)

³⁹ „Aeußerungen des serbischen Gesandten in Petersburg Spalajkovic“, *Neue Freie Presse* (Abendblatt), 2. VII 1914, 2; *Pester Lloyd*, 3. VII 1914, 1–2; „La campagne serbophobe“, *Le Figaro*, 4. VII 1914, 2.

⁴⁰ ÖUA, VIII, 264, 285, 337–338; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 112. Чернин се на Спалајковића пожалио и италијанском амбасадору. (DDI, 4, XII, 136)

Аустро-Угарске, и надаље чинити све што може да одржава добросуседске односе.⁴¹ Сем тога, новине су донеле вест да је српски посланик Сазонову, који се у потпуности сложио, објаснио став Србије у вези са атентатом и указао му на немогућност да аустријски службеници врше истрагу у Београду.⁴² Спалајковић је известио Пашића да је, после почетне збуњености, руска штампа избегла да буде одведена на пут „који се из Беча циљао“ и најоштрије осудила „дивљачке нападе на невине Србе у Босни“, као и да му је незгодно да пише о утисцима које је у Петрограду произвела надвојводина смрт: „Осећај задовољства је општи.“⁴³

Мирослава Спалајковића је 10. јула погодила изненадна вест да је Николај Хартвиг умро у аустроугарском посланству, што је био тежак ударац јер су и он и Србија у најтежим тренуцима остали без главног ослоња. Мада је вест примио „доста равнодушно“, Сазонов се српском посланику захвалио због величанствене сахране у Београду.⁴⁴ Гласине да је Хартвиг отрован допрле су и до Петрограда. Спалајковић није био толико наиван да поверује у њих, али ће ипак много касније развијати фантастичну теорију да су Балплац и Форгач, којима је била позната Хартвигова срчана слабост, подстакли посланика Гизла да му, као највећој сметњи плану да се сукоб Аустро-Угарске и Србије локализује, „изазове што већу живчану узрујаност“ са кобним последицама.⁴⁵

Балплац, наравно, није примењивао такве методе, али је тамо заиста био припреман један подмукао ударац у виду ултиматума Србији. У његовом састављању учествовао је гроф Форгач, који га је током завршне ревизије текста додатно заоштрио.⁴⁶ Нератов је рекао Спалајковићу да његов накратко одсутни

⁴¹ „Изјава г. Спалајковића“, *Самоуправа*, 24. VI [7. VII] 1914, 2.

⁴² DDI, 4, XII, 103–104.

⁴³ ДСП, VII/2, 504, 514; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 46; М. Cornwall, „Serbia“, 61; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 102–103.

⁴⁴ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 274–279; МО, 3, IV, 263–267; ДСП, VII/2, 547; „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне*, I, 25. Две недеље потом, Спалајковић је известио да је Сазонову препоручио да у Београд пошаље саветника руске амбасаде у Бечу кнеза Кудашева; њега су му „препоручили пријатељи као потпуно лојалног и искреног човека, који је једини у стању заменити у извесној мери Хартвига“. (АС, МИД-ПО, 1914, ф. II, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) VII 1914)

⁴⁵ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“.

⁴⁶ L. Albertini, *The origins of the war of 1914*, II, London 1953, 255–256. У првим расправама о садржају ултиматума било је предложено да се затражи извињење због Спалајковићевих изјава, да би у деветом члану завршне верзије, без спомињања имена, била затражена објашњења за

шеф сматра да Аустро-Угарска не сме ништа да предузме и да њени државници праве глупости које једино њој самој шкоде.⁴⁷ Када се, међутим, вратио у Петроград, Сазонов је постао узнемирен због алармантних вести које је добијао са свих страна, а као главне присталице рата – очигледно под Спалајковићевим утицајем – оптуживао је Форгача и, сасвим нетачно, мађарског председника владе Тису.⁴⁸ Пашић је такође био узнемирен вестима, па је 18. јула свим посланствима осим бечког послао циркуларну ноту у којој је наглашавао мирољубиво држање српске владе и молио за помоћ великих сила.⁴⁹ Спалајковић ју је, делимично је изменивши и појачавши, прерадио у мемоар на француском. У њему се тврдило да се јавно мњење у Монархији раздражује како би се створиле повољне околности за удар који се припрема „у извесним владиним сферама у Бечу и Будимпешти“, као и да ће Србија изаћи у сусрет свим захтевима за истрагу против евентуалних саучесника у „сарајевском злочину“, али да не би могла прихватити демарш који би био усмерен против њене независности и достојанства. Када је мемоар био упућен Сазонову, он је већ увелико био заузет посетом француског председника.⁵⁰

Рејмон Поенкаре је 21. јула у Зимском дворцу разговарао с петроградским дипломатским кором. У ишчекивању председника, веома узбуђени Спалајковић је британском амбасадору рекао да на кризу гледа „као на најопаснију кроз коју је Србија прошла током последње две године“ и нагласио да је српска влада спремна да прихвати сваки легитимни захтев Аустро-Угарске, у којој, међутим, Тиса и Форгач распаљују јавно мњење како би принудили старог цара да се одлучи. На

антиаустројске изјаве српских званичника после 28. јуна. (Исто, 171, 288) У формулисању тог, као и кључног шестог члана, Форгач је имао великог удела. (F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 210)

⁴⁷ ДСП, VII/2, 589–590.

⁴⁸ Руски министар је немачком амбасадору рекао да су прави шефови ратне политике гроф Форгач, „интригант најгоре врсте“, и „полулудак“ гроф Тиса, а британском да се боји да је Форгач свемоћан на Балпацу. (*Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914: herausgegeben im Auftrage des Auswärtigen Amtes*, Berlin 1921, 139; BD, XI, 118) Иако није био главни присталица рата, Форгач је знатно утицао да Тиса престане да се супроставља идеји о кончаном обрачуна са Србијом. (M. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*, Wien 2013, 104; G. A. Tunstall, „Austria-Hungary“, *The origins of the World War I*, ed. R. F. Hamilton and H. N. Herwig, Cambridge 2003, 118; F. Fellner, „Austria-Hungary“, *Decisions for war 1914*, ed. K. Wilson, London 2006, 11–12)

⁴⁹ ДСП, VII/2, 595–598.

⁵⁰ Исто, 611–614; МО, 3, IV, 374–377; T. G. Otte, *July Crisis: the world's descent into war, summer 1914*, Cambridge 2014, 209–210. Спалајковић је у исто време замолио руске и француске новинаре да поведу „енергичну кампању против непријатељског држања и намера Аустро-Угарске према Србији“. (ДСП, VII/2, 615)

примедбу да Аустро-Угарска неће моћи да нађе повод за напад ако Србија остане коректна, одговорио је да ће Беч сам створити неки инцидент. Након тога, Бјукенен је сматрао да је неопходно да садржај њиховог разговора пренесе Поенкареу.⁵¹ А француски председник је аустроугарском амбасадору, који је избегао да тачно одговори на питање какви ће захтеви бити постављени Србији рекавши да се на њима тобоже још ради, одлучно изјавио да се нада да се његово царство неће обрушити на малу земљу која има пријатеље. Сапари је упозорење примио уздржано, али је Балплацу јавио да сумња да је у Поенкарево „бестактно“ и готово претеће држање умешан српски посланик, за кога му је сам Сазонов рекао да је „неуравнотежен“.⁵² После разговора с амбасадорима, француски председник се кратко поздравио са разочараним посланицима, зауставивши се једино пред Спалајковићем, кога је упитао какве су вести из Србије. Када је чуо да су врло лоше а ситуација веома озбиљна, рекао је: „Ми ћемо вам помоћи да се побољша“.⁵³

Три дана касније постало је сасвим јасно да је ситуација веома озбиљна. Сапари је у међувремену покушао да увери свог српског колегу да се у престоници Хабсбурга мирно гледа на аустро-српске односе,⁵⁴ али су Спалајковићу намере Беча биле много искреније објашњене када је 24. јула ујутру из Београда примио телеграм о уручењу ултиматума.⁵⁵ Одмах је телефоном затражио разговор са Сазоновом, који је пред собом имао напоран дан. Прва реакција руског министра на вест била је злослутна: „То је европски рат!“ Када га је Сапари посетио како би му предао копију ултиматума с коментарима, добио је контракоментар да је све то

⁵¹ BD, XI, 61–62; G. Buchanan, *My mission to Russia*, I, 188.

⁵² ÖUA, VIII, 337–338; S. B. Fay, *The origins of the World War*, II, New York 1929, 281–282.

⁵³ R. Poincaré, *Les origines de la guerre: conférences prononcées à la Société des Conférences en 1921*, Paris 1921, 206–209; R. Poincaré, *Au service de la France*, IV, 251–256; R. Poincaré, *Comment fut déclarée la guerre de 1914*, Paris 1939, 34–35; M. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd*, 9–10; M. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*, I, Paris 1921, 8–11; J. F. V. Keiger, *France and the origins of the First World War*, 151; J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge 1997, 167; S. Schmidt, *Frankreichs Außenpolitik in der Julikrise 1914: ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges*, München 2009, 79–80; T. G. Otte, *July Crisis*, 197–198, 204; ДСП, VII/2, 622–623. Два дана касније Спалајковић је, поновивши те охрабрујуће речи, Београду телеграфисао да су руски цар и француски председник разговарали о Србији. (Исто, 645)

⁵⁴ Исто, 632; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 673.

⁵⁵ Тим шифрованим телеграмом, који је послат преко Беча, Спалајковићу је саопштен српски превод текста ултиматума. Садржај телеграма је било тешко дешифровати, али је ипак био схваћен његов главни смисао. Нешто пре поднева, у српско посланство је, преко Букурешта, стигао отворени телеграм којим је преношен оригинални, француски текст. (M. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd*, 10)

Форгачево дело и оптужбе да Аустро-Угарска хоће рат против Србије и потпаљује Европу. После ручка са француским и британским амбасадором, Сазонов је отишао на седницу владе, на којој је одлучено да се, заједно са другим силама, Беч замоли да продужи рок за одговор на ултиматум; да се Београду саветује да не прихвата борбу, већ да, повлачећи војску, повери своју судбину великим силама; и да се од цара затражи пристанак на мобилизацију четири војна округа и флоте у случају да то будући догађаји захтевају.⁵⁶ Затим се састао са српским послаником.

„Дан је био леп, један од оних летњих дана који Петрограду дају празнични изглед“, сећаће се двадесет година касније Спалајковић како је носио текст ултиматума ка Певческом мосту. „Топло и сунчан дан, у коме је све одисало животном радошћу, док је папир, који сам нервозно стискао у руци, наговештавао да ће ускоро наступити владавина смрти.“⁵⁷ Грч је ускоро могао да мало попусти јер је Сазонов „са гнушањем“ осудио ултиматум и рекао да „у њему има захтева које једна држава не може примити а да не изврши самоубиство“. На руску помоћ, додао је, може се „несумњиво“ рачунати, али није прецизирао хоће ли она бити војне природе јер „о том има да реши Цар и да се упита Француска“. Споменувши да је о томе већ телеграфисао Штрандману⁵⁸, дао је савет да Србија, уколико није у стању да се успешно брани, треба да повлачи трупе у унутрашњост и апелује на велике силе. Спалајковић је одговорио да би савет био практичан када би било извесно да ће Аустро-Угарска упасти само у пограничне крајеве, али да се не може допустити разарање читаве државе. Затим је рекао да би се рат могао спречити једино ако Русија изјави Аустро-Угарској и Немачкој да ће бити принуђена на општу мобилизацију уколико се српско-аустријски сукоб не буде предао великим силама „на расправу“.⁵⁹ На изласку из Сазоновљевог кабинета, српски посланик се

⁵⁶ МО, 3, V, 45–46; ÖUA, VIII, 645–648; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 212–213; D. C. V. Lieven, *Russia and the origins of the First World War*, 141–144; L. Albertini, *The origins of the war*, II, 297; А. В. Игнатъев, *Внешняя политика России 1907–1914*, 213–214; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне*, I, 36–37; М. В. Науне, *The French Foreign Office and the origins of the First World War*, 297–298.

⁵⁷ М. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd*, 10–11.

⁵⁸ МО, 3, V, 41–42. Штрандман је, међутим, одлучио да не пренесе савет, пошто му је Сазонов оставио могућност да то учини. (В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 308–309)

⁵⁹ ДСП, VII/2, 648–649; ВД, XI, 93; М. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd*, 11–16; С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 213; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 69–70; К. Klark,

срео са немачким амбасадором, кога га је упитао како да се изађе из настале ситуације. Када му је гроф Пурталес рекао да све зависи од Београда, пошто се ствар тиче искључиво Беча и њега, Спалајковић му је, подједнако непријатним тоном, одговорио да се вара и „да неће дуго проћи па ће се уверити да то није питање између Србије и Аустрије већ питање европско“.⁶⁰ После тога, Пашићу је телеграфисао Сазоновљеве савете, који су, уз сву своју „крајњу умереност“,⁶¹ ипак полазили од премисе да Србија не треба да прихвати све захтеве ултиматума.⁶² Спалајковић се, наравно, није усудио да извлачи тако експлицитне закључке, али је јавио да у Петрограду влада „огорчење у највећем степену и опште мишљење да Србија не може примити захтеве Аустро-Угарске“: „Министарски савет решио приступити енергичним мерама па и мобилизацији. Очекује се царева санкција. Сад ће се објавити званичан комунике, којим Русија узима у заштиту Србију.“⁶³

Заиста, ујутру 25. јула *Правительственный вестник* и друге новине објавиле су саопштење да Влада „будно прати развој српско-аустријског сукоба, према коме Русија не може остати равнодушна“.⁶⁴ Спалајковић је после подне телеграфисао да руска влада заседа у царевом присуству и да су наређене „све припреме за мобилизацију, које ће се објавити одмах, ако би а[устро]-угарски посланик напустио Београд“; а по завршетку седнице да су „донесена повољна решења за Србију“ и да „официри и војска манифестују највећу ратоборност“.⁶⁵ Увече је јавио да је, након што је цар „својом одлучношћу изненадио све“, донета одлука да се иде „до краја у заштити Србије“, па је наређена мобилизација Кијевског округа и припреме за мобилизацију у осталим, док су сви свршени

Mesečari, 398; M. Cornwall, „Serbia“, 79–80; T. G. Otte, *July Crisis*, 238; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 212.

⁶⁰ ДСП, VII/2, 636; M. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd*, 16. Већ након неколико минута Пурталес се уверио да то није само Спалајковићев став. Узбуђени Сазонов је оптуживао Аустро-Угарску, енергично се супроставио схватању о локализацији сукоба и изјавио да је питање европско. (МО, 3, V, 46–47; F. Pourtalès, *Mes dernières négociations à Saint-Petersbourg en juillet 1914*, Paris 1929, 21–22, 88–90, 96–98)

⁶¹ МО, 3, V, 46.

⁶² L. Albertini, *The origins of the war*, II, 354–355.

⁶³ ДСП, VII/2, 636; AJ-80-11. М. Спалајковић – М. Бошковићу, 25. (12) VII 1914; M. Cornwall, „Serbia“, 80; K. Klark, *Mesečari*, 398; T. G. Otte, *July Crisis*, 238–239; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 711; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 222–223.

⁶⁴ *История внешней политики России: конец XIX – начало XX века*, 434; L. Albertini, *The origins of the war*, II, 358–359.

⁶⁵ ДСП, VII/2, 669–670, 681; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 70; L. C. F. Turner, „The Russian mobilisation in 1914“, *Journal of contemporary history*, 3/1 (1968), 75–76.

ученици војних школа „на демонстративан начин“ произведени у официре: „У свима круговима без разлике влада највећа одлучност и одушевљење због оваквог држања Цара и владе.“⁶⁶ После поноћи јавио је да је нетачна вест да су прихваћени сви захтеви ултиматума произвела „поражење“ у руској јавности, а да је стварни одговор⁶⁷, којим је примљен само „део о кривцима“, изазвао „опште одушевљење и честитање српској влади“: „Вечерас руски ђаци и чиновништво манифестовало своје симпатије пред нашим Посланством. [...] Предузете су све војне мере. У свима слојевима руског народа овладало неописано одушевљење према Цару и Влади да се (уђе) у рат. Никад ни један догађај није био популарнији.“⁶⁸

Сутрадан, оптимизам Мирослава Спалајковића достигао је врхунац, јер је осећао да је кавуровски моменат за акцију близу: „Званично вам достављам да ће руска војска прећи границу онога часа, чим Аустро-Угарска нападне Србију, и да је због тога од пресудног значаја, да ми то одмах јавите. Такође врло важно одржати у почетку дух српске војске и народа. Са бугарске границе повући све трупе, јер нам гарантована потпуна сигурност на тој страни. Овде нестрпљиво очекују почетак рата. Садашњи моменат јединствен, пошто је Русија решена ићи до краја и извршити историско дело. По мом мишљењу указује нам се сјајна прилика искористити мудро догађај и остварити потпуно уједињење Срба. С тога је желети, да нас Аустро-Угарска нападне. У случају томе напред у име Бога!“ Извештавајући о изјавама начелника руског Генералштаба да слање оружја и муниције у Србију може одмах почети и Николаја II да верује да ће се „Срби борити као лавови“, Спалајковић је тврдио да ће бити мобилисано 1.700.000 војника за „најенергичнију офанзиву“ против Аустро-Угарске и да је и против Немачке – уколико би, уместо да искористи прилику да учествује у деоби Аустро-Угарске, ушла у рат – осигурана

⁶⁶ ДСП, VII/2, 674–675; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 70; К. Klark, *Mesečari*, 398–399. Оптимистичке вести о закључцима руске владе Пашићу је следећег дана, уз охрабрење да ће Француска остати уз своју савезницу, послао и Веснић из Париза. (ДСП, VII/2, 672)

⁶⁷ Председник српске владе је петроградском посланику нешифрованим телеграмом послао текст одговора на ултиматум, али је он, као и већина телеграма између Београда и Петрограда тих дана, стигао са закашњењем. Ипак, Сазонов се сигурно обрадовао када му га је Спалајковић донео, јер су проблеми са примањем и дешифровањем Штрандмановог телеграма били још озбиљнији. „Налази да је ваш одговор дело дубоке политичке мудрости“, известио је Спалајковић Пашића. „Послужиће му као моћно оруђе против Аустро-Угарске која се мора осудити што га је одбацила.“ (Исто, 719; МО, 3, V, 85; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 57)

⁶⁸ ДСП, VII/2, 668; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 234–235.

победа француско-руског оружја.⁶⁹ Ипак, био је уздржанији у јавности него у телеграмима. Када се велика маса пробила кроз полицију до српског посланства, Спалајковић се појавио на прозору и, дочекан са овацијама, одржао говор; али је затворио прозор када се зачуло „Доле Аустрија“.⁷⁰

Оптимистички телеграми из Петрограда јачали су самопоуздање у Србији. Пашић је о њима обавештавао целу владу,⁷¹ а Спалајковићу је телеграфисао да је дух народа јако порастао након што је чуо да га Русија неће напустити.⁷² Када је Пашић 27. јула увијено одбацио сугестију да би требало молити британску владу за посредовање, Штрандман је стекао утисак да се српски министри боје да би то, после крајњих уступака у одговору на ултиматум, могло бити схваћено као спремност на даље попуштање, као и да, „под утицајем у Спалајковићевим телеграмима осликаног одушевљења које је захватило Русију, не сматрају да је за Србију пробитачно да се центар тежине питања пренесе из Петрограда у неку другу европску престоницу“.⁷³ А Спалајковићеви оптимистички извештаји наставили су да пристижу.⁷⁴ Очигледно сметнувши с ума да је сличне призоре само две године раније гледао у Софији, али да краткотрајна солидарност два словенска народа није имала најсрећнији епилог, у једном од њих је јавио да су на улицама и пред Посланством „непрекидне импозантне демонстрације“: „Једнодушност народа и војске. Одушевљење и ратоборност достигли врхунац.“⁷⁵

Спалајковић је 28. јула телеграфисао Пашићу да се Сазонов, верујући да је приметан „известан детант“, нада да ће се посредовањем Лондона наћи излаз из „опасне ситуације“ и избећи локализација рата којој тежи Берлин и поручује му да је добро што је у предусретљивости према Бечу ишао „до крајњих граница“, јер

⁶⁹ ДСП, VII/2, 680–681, 688; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 70–71; К. Klark, *Mesečari*, 403; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 235–236.

⁷⁰ BD, XI, 184; E. G. Kostrikova, „Russian support to Serbia in July 1914“, *Срби и Први светски рат 1914–1918*, Београд 2015, 229.

⁷¹ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 72. Отправнику послова у Берлину Пашић је телеграфисао да се Русија „држи одлично“. (ДСП, VII/2, 683)

⁷² Исто, 682. Деценију потом, једне београдске новине писаће да се, после одласка аустроугарског посланика из Србије, сваки патриота са зебњом питао „Шта ће урадити Спалајковић“: „Треба се сетити – то се не сме заборавити – како се слатко његово име изговарало, кад је послао депешу лаконског садржаја, као гласник са Саламине, са четири речи: ’Русија је с нама.’“ („Спалајковић или Пећанац? Народ округа травничког нека рекне своју пресуду“, *Балкан*, 21. I 1925, 1)

⁷³ МО, 3, V, 165–166; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 324.

⁷⁴ ДСП, VII/2, 687, 679.

⁷⁵ Исто, 682; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 58.

сукоб треба избећи како би Србија „добила времена и могућност оснажити се и сачекати повољан тренутак“.⁷⁶ Тек што је то послао у Ниш, где се српска влада преместила ишчекујући напад са севера, Спалајковићу је стигао Пашићев телеграм о аустроугарској објави рата и он је сместа обавестио Сазонова о „жалосном акту који се једна велика сила осмелила да почини према малој словенској држави, тек изашлој из дугог низа јуначких и изнурујућих борби“, и у име „целе српске нације“ изразио наду да ће „цивилизовани свет“ осудити тај поступак, а да ће га Русија, „заштитница Србије“, строго казнити.⁷⁷ Када је затим обавестио Пашића да у Петрограду влада „силно одушевљење“ није претеривао, јер је на вест о објави рата Србији дошло до масовних манифестација. Хиљаде су се, кличући Србији и Француској, слиле пред српско посланство, где се на балкону појавио посланик и, дочекан акламацијама, одржао кратак говор.⁷⁸

Следећег дана Спалајковић је известио Ниш да ће, уколико „Аустро-Угарска отпочне озбиљно непријатељства према Србији“, Русија одмах објавити не само мобилизацију него и рат: „У ствари руска мобилизација већ завршена. Руска влада у свом држању не попушта. Изгледу на побољшање ситуације све већи после изјаве и уверавања које Немачка даје овде.“⁷⁹ Увече му је, међутим, мирно решење изгледало много мање вероватно. Певчески мост је обавестио о бомбардовању Београда, а Пашићу телеграфисао да се руска влада, закључивши да је компромис постао немогућ, одлучила за „рат, који ће се објавити, чим се заврше мобилизација и концентрација целокупне војске, а дотле продужиће разговор са Немачком само да прикрије своје намере и добије у времену“: „Тај план ће се још сигурније

⁷⁶ ДСП, VII/2, 719–720. У том привременом налету оптимизма Сазонов је и даље рачунао на могућност рата и Србима је, тврдећи да су се Румунија и Грчка споразумеле да спрече бугарско мешање, поручио да не растурају војну снагу. (Исто, 709)

⁷⁷ МО, 3, V, 177–178; ДСП, VII/2, 711; Т. G. Otte, *July Crisis*, 358.

⁷⁸ ДСП, VII/2, 717; „La déclaration de guerre provoque de l'enthousiasme à Saint-Pétersbourg“, *Le Matin*, 29. VII 1914, 3; „L'impression à Saint-Pétersbourg“, *La Croix*, 30. VII 1914, 2; Е. G. Kostrikova, „Russian support to Serbia in July 1914“, 230; М. Вукићевић, „Петроград у почетку Великога рата 1914. године“, *Крв Словенства: споменница десетогодишњице Светског рата*, Београд 1924, 102. Одудевљење с улица се преливало на Спалајковића, али је у оптимизму његових телеграма вероватно било и хотимичног сокољења. Сапар је чуо да је српски посланик, који се понадао у британско посредовање, после вести о објави рата постао веома потиштен. (ÖUA, VIII, 897)

⁷⁹ ДСП, VII/2, 726. Спалајковић је 29. јула Сазонову пренео молбу српске владе за зајам од двадесет милиона франака, која је сместа била одобрена. (МО, 3, V, 211; ДСП, VII/2, 754)

извести, ако се Аустро-Угарска задовољи заузети Београд и неколико пограничних тачака. Дакле коцка је бачена. Молим вас држати се добро и не клонути духом.“⁸⁰

Коцка је заиста била бачена 30. јула и Спалајковић је телеграфисао о царевом указу о делимичној мобилизацији, иза које заправо стоји општа, „али тајна, да не би Немачка пре времена напала Русију“.⁸¹ У наредном телеграму поновио је да се руска влада „решила за рат, па био он локализован или не, и више повратка нема“. Локализацију рата између Русије и Србије против Аустро-Угарске сматрао је могућом пошто му је са Певческог моста поверљиво речено да је кајзер ушао у преписку са царем и да је „Немачка у очајном положају јер не жели никако рат“. Српског посланика додатно је охрабрио председник Думе Родзјанко који му је рекао да је одушевљење руског народа веће него 1876. и да је рат неизбежан.⁸²

Родзјанко је 1. августа, на челу думске делегације, посетио Спалајковића и саопштио му, својим громовитим гласом, да ће Русија пристати на мир „само када буде победила Немце“. Након што је војном изасланику Лонткијевићу саопштено да је наређена општа мобилизација и да би Србија требало да привуче што више непријатељских снага, Спалајковић је Пашићу послао повољне вести: „Ма како се дипломатска акција развијала, Русија [је] категорички решена уредити овом приликом цело словенско питање. Ситуација [је] сада оваква: овде сви без обзира осећају и сматрају аустро-угарски напад на Србију као напад на Русију, а бомбардовање Београда као бомбардовање Петрограда. Апсурдни напори Немачке локализовати рат између Србије и Аустро-Угарске пропали [су] одавно; успех програма енглеског локализовати рат између Србије, Аустрије и Русије постаје све вероватнији [...]. Највиши представници руске војске моле вас држати се јуначки и прежалити рушење Београда, које ће нам стоструко накнадити се.“⁸³ Међутим,

⁸⁰ Исто, 730; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 74.

⁸¹ ДСП, VII/2, 735. Спалајковић је, без сумње, био задовољан када је ујутру прочитао поноћни телеграм посланика из Лондона који је тврдио да је „Енглеска дала уверење Француској да ће је помоћи на случај напада од стране Немачке“, иако му је Бошковић заправо телеграфисао зато што је био забринут: „Јави ми за Бога шта је то са Русијом. На њу су навалили са свих страна да је задрже од војне акције у нашу корист. Зар ће нас оставити саме у овој неједнакој борби?“ (АЈ-80-11. М. Бошковић – М. Спалајковић, 29. (16) VII 1914)

⁸² ДСП, VII/2, 742–743.

⁸³ Исто, 756, 771–772. Спалајковић је 31. јула Сазонову упутио два меморандума којима га је обавестио о систематском бомбардовању Београда, концентрацији трупа, одушевљењу народа за одбрану земље и забрињавајућем држању Бугарске. (МО, 3, V, 287–288) Пашићу се сутрадан

Спалајковићеве наде да ће Лондон задржати Берлин биле су неосноване и увече тог кобног дана га је Певечески мост обавестио да је Немачка објавила рат Русији. „Овде влада потпуно спокојство и самопоуздање“, телеграфисао је Пашићу.⁸⁴

Два дана касније Спалајковић је известио да је држање Србије произвело „најповољнији утисак на руску владу и јавно мишљење“ и да су пред Посланством одржане „огромне манифестације“ приликом којих је Родзјанко одржао говор.⁸⁵ „Руска мобилизација је завршена, резултат је сјајан и преко сваког очекивања“, јавио је 4. августа. „Руска влада има са свих страна врло добре вести.“ Тим добрим вестима, међу којима су биле немачка објава рата Француској и могућност споразума Грчке и Турске, придружила се британска објава рата Немачкој, после које је завладало „неописано одушевљење“.⁸⁶ Патриотско одушевљење обележило је и свечану седницу Думе 8. августа, на којој су прочитани поздравни телеграми српске и црногорске скупштине, а Спалајковићу приређене овације.⁸⁷

До краја месеца су већ увелико вођене ратне операције на Источном фронту. „На Карпатима, руски и аустријски пукови већ су се хватали у коштац; два стара и моћна царства очајнички су се хрвала“, писаће Спалајковић много година потом. „Смрт је на све стране распростирала своју неумитну власт... Јадни људи! Ко је у

похвалио да је његовим телеграмом о бомбардовању Београда успео да произведе „највећи утисак“ на руску владу и јавност, али и пожалио да телеграм Пресбирова „наводи детаље врло слабе, који показују да је штета незнатна“, и тиме „слаби утисак и шкоди плану даљег рада“. Зато је затражио и добио нови телеграм којим је продужење бомбардовања представљено драматичније. (АС, МИД-ПО, 1914, ф. II, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. VIII (19. VII) 1914)

⁸⁴ ДСП, VII/2, 777. У својим „белетристичким мемоарима“ књижевник Михаил Зенкевич ће се с иронијом сетити атмосфере Дворског трга у тренуцима избијања рата: „Звоњава је тако пуногласно радосна, салве топова тако бучно-свечане, маса тако усхићено наелектрисана, и беле далеке утваре тамо, на прозорима дворца, клањају се тако љубазно. – Спалајковић, Спалајковић иде!... И маса је покуљала и одбацила ме ка зиду. Из аутомобила који се полако пробија и узбуђено бруји помаља се златом извезени тророги шешир с перјаницом и насмешено лице српског посланика с грбавим носом. ’Живео!’ – одјекује по тргу.“ (М. А. Зенкевич, *Мужички сфинкс*, Москва 1994, 15) У ствари, једнодушност је владала у центру града, док је 1. августа на периферији око 27.000 радника демонстрирало против рата. Неки од њих су се чак појавили на Невском проспекту, али су били брзо растерани. (Ts. Hasegawa, *The February Revolution: Petrograd, 1917*, Seattle 1981, 90)

⁸⁵ ДСП, VII/2, 786. Пошто је Родзјанко становао у близини српског посланства, демонстранти су, долазећи из вечери у вече, тражили да га виде. Председник Думе би се појављивао на балкону, а том приликом изашао је на улицу и с једног аутомобила одржао говор. (М. В. Родзјанко, „Крушение Империи“, *Архивъ русской революции*, XVII, Берлин 1926, 79)

⁸⁶ АС, МИД-ПО, 1914, ф. II, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. VIII (22. VII) 1914; 5. VIII (23. VII) 1914; ф. XV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. VIII (22. VII) 1914; ф. IV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. VIII (23. VII) 1914.

⁸⁷ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 58; D. Dahlmann, „Parliaments“, *The Cambridge history of the First World War*, ed. by J. Winter, II, Cambridge 2014, 34–36; М. Paléologue, *La Russie des tsars*, I, 63–65; М. В. Родзјанко, „Крушение Империи“, 81–82.

тим суровим данима мислио још на њих, на јауке њихових породица, на вапаје њихових душа!⁸⁸ У тим суровим данима и он је пре свега мислио на победу. Пашићу је телеграфисао да „руска војска наступа на свим линијама“, да је у „Бечу и Берлину паника“ и да је српским и руским победама „половина аустријске војске савладана“.⁸⁹ Генералштабу је пожурio да честита „велику руску победу у Прусској“, иако је свега неколико дана касније постало јасно да се та офанзива завршила потпуном катастрофом⁹⁰. Руси, пак, нису журили да српског посланика подробно обавесте о поразу, а и он је у Ниш много радије телеграфисао о победама. Када је Лавов пао, тврдио је да је коначни успех „у пола већ осигуран“.⁹¹

Почетком септембра Спалајковић је пренео поруку главнокомандујућег, великог кнеза Николаја Николајевича, да Србија „треба да пређе што пре у офанзиву“.⁹² Али након што је српски упад у Срем пропао, Спалајковић је, „врло дискретно“ учинивши алузију на штетно пожуривање, замолио Нератова да се убудуће не утиче на одлуке војводе Путника.⁹³ Истовремено је наставио да храбри Ниш телеграфишући да Сухомлинов сматра да ће рат трајати још само неколико недеља и да ће руска војска ускоро непријатељу наметнути одсудну битку.⁹⁴ У октобру је јавио да су руске трупе на пола пута до Будимпеште и да очајна Аустро-Угарска жели мир, а успесима постигнутим крајем месеца придао је „огроман значај“.⁹⁵ Почасни конзул у Варшави мислио је другачије, па је посланик био бесан

⁸⁸ М. Спалајковић, „Страдања“, *Милан Срикић*, 61.

⁸⁹ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) VIII 1914; 28. (15) VIII 1914; 3. IX (21. VIII) 1914.

⁹⁰ N. Stone, *The Eastern Front 1914–1917*, London 1985, 44–69; S. Živanov, *Pad Ruskog carstva*, I, Beograd 2007, 441–466; W. B. Lincoln, *Passage through Armageddon: the Russians in war and revolution 1914–1918*, New York 1986, 62–78; А. И. Уткин, *Первая мировая война*, Москва 2001, 111–128; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне*, I, 104–126.

⁹¹ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. IX (23. VIII) 1914.

⁹² Исто, ф. XI, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. IX (19. VIII) 1914. Када је Венизелос предложио концентрисање трупа према Бугарској, Спалајковићу је речено да се „ради себичних интереса Грчке“ не сме одустати од офанзиве, тим пре што би то Италији дало прилику да лако окупира „крајеве који треба Србији да припадну“. (Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 247–248; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XI, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. IX (24. VIII) 1914)

⁹³ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 64–65; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) IX 1914.

⁹⁴ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) IX 1914; 1. X (18. IX) 1914; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 208.

⁹⁵ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XXII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. X (21. IX) 1914; ф. XII, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. X (25. IX) 1914; 13. X (30. IX) 1914; ф. XV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) X 1914.

што га, упркос одговорима да их „све велика Русија чува“ и да се треба угледати на Србију, „бомбардује телеграмима“ и пита шта да чини у случају опасности. „Опасност грози немачкој војсци на Висли а не Варшави“, телеграфисао је Пашићу тражећи да се конзул, као алармиста, одмах смени.⁹⁶

У првим данима рата једна од главних брига српског посланика било је тражење кредита и војне опреме, чему је руска влада изашла у сусрет.⁹⁷ Од Србије су, међутим, одмах биле захтеване и жртве. Сазонов је од Пашића затражио да се Бугарској понуде македонске области, али није наишао на повољан одзив.⁹⁸ Пошто му је речено да ће ствар бити решавана преко Штрандмана, Спалајковић је стекао утисак да се Руси боје његових ставова; а на примедбу да би Србија требало да уступи „један део своје нове територије“ како би Русији олакшала „уништење Аустро-Угарске и решење свију словенских питања“, одговорио је да би концесије Бугарској биле могуће само у замену за активну војну помоћ. Нови посланик у Србији кнез Трубецкој, кога је замолио да ради „како је Хартвиг радио“, рекао му је да ће се створити „велика, може бити највећа Србија“ и да сви уступци Бугарској неће бити ништа према добицима на другој страни. Схвативши да се мисли на линију поделе Македоније из 1912, Спалајковић је пресекао разговор: „Никад.“⁹⁹

Исто тако, руска дипломатија је, растрзана између војних потреба и невољности да охрабри Рим у претензијама на источну обалу Јадрана, од самог почетка рата настојала да у њега укључи Италију. Сазонов је учинио прве кораке у августу, али се брзо охладио схвативши да неће постићи брз и јефтин успех.¹⁰⁰

⁹⁶ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1914. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) X 1914.

⁹⁷ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 116–117; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XXII, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. VIII (25. VII) 1914; 9. VIII (27. VII) 1914; 12. VIII (30. VII) 1914. Великодушност су показале и руске банке, које су Спалајковићу уручиле двадесет хиљада рубаља за српски Црвени крст. („La Russie et la Croix-Rouge serbe“, *Le Temps*, 20. VIII 1914, 2)

⁹⁸ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984, 117–118; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 98–101; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 143–144.

⁹⁹ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) VIII 1914. Штрандман је убрзо известио да је телеграм о руским захтевима дубоко узнемирио Пашића, а у мемоарима ће писати да стварање „неповерења код Срба према Трубецком лежи на савести Спалајковића“. (МО, 3, VI/1, 146; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 332, 392)

¹⁰⁰ Z. A. B. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, London 1971, 11–13; М. В. Petrovich, „The Italo-Yougoslav boundary question“, *Russian diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*, New York 1963, 163–170. Спалајковић је говорио Карлотију да неутралност Румуније и Италије може имати „опасне последице“ јер би Русија, „озловољена што сама са Србијом подноси сав терет“, могла „променити програм према Аустро-Угарској“. (АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) IX 1914; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) IX 1914)

Српском посланику је почетком октобра рекао да Италији не обећава ништа одређено и да ће Трст вероватно остати Аустро-Угарској „која би била сведена на минимум“. Спалајковић је одговорио да тај град треба да припадне „српско-хрватско-словеначкој држави“, а Пашићу је телеграфисао да би требало убедити Британце да на обалама Јадрана створе „што већу и јачу Србију, која би била увек у стању спречити продирање Немачке ка Трсту“.¹⁰¹

Дипломатски притисци на Србију настављени су и у септембру. После ноте којом су Русија, Француска и Велика Британија затражиле уступке Бугарској од Ниша, Спалајковић је Сазонову саопштио одговор којим су они условљавани територијалним добицима на западу. Молећи да се не отежава Пашићев политички положај, тврдио је да је право да „Грци који су се увек користили туђим трудом поднесу такође извесне жртве“ и да Бугарску не треба пустити да уцењује, већ је позвати да изврши своју дужност према Русији.¹⁰² После тога, била је завршена прва етапа притиска на Србију, што је Спалајковић делимично приписао огорчењу руског јавног мњења према Бугарској.¹⁰³ Притом је тврдио да озлојеђени Петроград ишчекује следеће кораке Бугарске и нада се њеној помоћи у случају турског напада; а стари знанац из Софије, француски амбасадор Палеолог, рекао му је да српски уступци Бугарима нису више актуелни јер они треба најпре да их заслуже уместо што воде „политику погађања и уцена“.¹⁰⁴

¹⁰¹ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. X (22. IX) 1914. Уочи тога, српско посланство је Певческом мосту предало преписе два Пашићева телеграма у којима су изношене претензије на српско-хрватске земље. (МО, 3, VI/1, 356–358; Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 49–50; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 188–189; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Београд 2014, 144; М. В. Petrovich, „The Italo-Yugoslav boundary question“, 172) На тај корак утицали су и гласови о преговорима Русије са Румунијом, о чему је Сазонов са Спалајковићем говорио неодређено и двосмислено. (Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 227–229; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XII, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) IX 1914)

¹⁰² Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 145; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 101; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XIII, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. IX (20. VIII) 1914. Поводом тога, Родзјанко је рекао Спалајковићу да би Србија требало да учини „једну жртву за Русију, која је готова жртвовати све за српско питање“. (Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) VIII 1914)

¹⁰³ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 146; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XIII, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. IX (22. VIII) 1914. Руска штампа, заправо, није била једнодушна, па је Спалајковић морао да демантује вест о српско-бугарским преговорима уз руско учешће, као измишљотину „Бугара и бугарских пријатеља, којима је циљ завести руско јавно мњење и оправдати непријатељске радње према Русији и Србији“. (Исто, ф. XX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) X 1914)

¹⁰⁴ Исто, ф. XIII, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) IX 1914; ф. XIV, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) IX 1914; ф. XV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) IX 1914; ф. XX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) IX 1914. Спалајковићу је слично говорио још један софијски

Турска је заиста крајем октобра без објаве рата напала руске луке на Црном мору,¹⁰⁵ па Спалајковић је на свечаном банкету одржао страствен говор и одушевио присутне рекавши да види „прст провиђења“ у томе да „велики руски Цар Никола у овој великој борби васпостави крст на Св. Софији“.¹⁰⁶ Због нове ситуације поново су били појачани напори да се Бугарска привуче на страну Антанте.¹⁰⁷ Пошто је веровао да су у Софији решени да искористе моменат „као најповољнији за уцену“ и ступе у акцију против Турске, Спалајковић је замолио Пашића да тамошњем посланику Чолак-Антићу наложи да, заједно с Бакс-Ајронсајдом, дозна суштину руско-бугарских преговора. Сам није могао много да саопшти јер је наилазио на велику „закопчаност“, али је ипак саветовао да не треба бити слаб „према наваљивањима Русије“ и давати било каква прецизна обећања.¹⁰⁸ „По среди је један чист руски и то од највећег значаја интерес: питање о Цариграду“, телеграфисао је Пашићу након што му је Сазонов рекао да се морају „вратити уговору од 1912, јер је то словенска политика“. „За Русију је најповољнији моменат остварити свој вековни сан. Због те главне тачке руског програма Бугарска је добила необичан значај за Русију и с тога Министар Иностраних Дела руски жртвује интерес Србије [...] у толико пре што ће јој накнадити много више на другој страни.“ Пошто би Русија тиме Србији учинила „највеће зло“, сматрао је да се треба супроставити, али „врло опрезно“ и индиректно – преко Париза, Лондона и Атине.¹⁰⁹

Спалајковић је умео да даје мудре савете, али му је тешко успевало да и сам буде опрезан и индиректан. С шефом руске дипломатије је, писаће Штрандман у мемоарима, „разговарао у неприхватљивом тону, никада није молио него увек захтевао, лупао песницом о писаћи сто и дозвољавао себи испаде који су С. Д. Сазонова доводили до очајања“: „Чим су настале компликације у преговорима о уступцима у корист Бугарске, Спалајковић је поново почео да испољава заиста

познаник, пуковник Романовски, који је истакао да са Бугарском треба одуговлачити док Немачка не буде поражена. (Исто, ф. XIII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) X 1914)

¹⁰⁵ О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне*, I, 206–209.

¹⁰⁶ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1914. Посланство – Пресбируу, 30. (17) X 1914.

¹⁰⁷ Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 106; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 146–147; Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 126.

¹⁰⁸ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XIII, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. XI (21. X) 1914; ф. XXIII, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. XI (21. X) 1914.

¹⁰⁹ Исто, ф. XV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. XI (26. X) 1914; ф. XX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. XI (26. X) 1914; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 253.

нечувено невоспитање. То је имало последицу да ме је Сазонов замолио да сазнам, би ли Пашић сматрао умесним да га смени и постави неког учтивијег представника. Мене у Спалајковићевом понашању ништа није чудило. Прошлост ми је дала прилику да добро упознам нарав тог значајног српског политичара непријатног карактера, који га је лако доводио до свакаквих неочекиваних испада. Спалајковић је имао карактеристичну спољашњост. Витак, стасит, лепих црта лица, с ватреним, вазда немирним очима, с дугом раскошном, већ проседом коврцавом гривом на глави, необуздан и ватрен. По пријему овог упита, у први мах нисам знао шта да предузнем. Ипак сам на крају крајева министру одговорио одречно, образлажући то тиме да би Спалајковићево присуство у Србији, после његовог прогона из Русије, нашим интересима могло нанети много већу штету него корист. Ово моје гледиште је било прихваћено и Спалајковић је могао да настави са својим 'наопаким' деловањем. Пашићу никада ништа нисам казао о овоме.¹¹⁰ Ипак, у руској штампи су се пронели гласови о опозиву српског посланика; а он је, тврдећи да их шире вођа либералне Партије народне слободе (кадета) Павел Миљуков и други бугарофили, од Пашића затражио и добио деманти.¹¹¹

Српског дипломату је мимоишао повратак на Балкан, али се његов утицај тамо, и то не само у Београду већ и у Софији, и даље осећао. Панафје се жалио да се Спалајковић, који му је „некад рекао да ће се Србија, ако треба, пре споразумети с Аустријом него с Бугарском“, увек борио против Пашићевих покушаја помирења и да је свој став успео да наметне Бакс-Ајронсајду, чије је мишљење, пак, усвојио Лондон.¹¹² А његов руски колега писао је Сазонову да Бакс-Ајронсајд игра кобну улогу и да српски посланици у Петрограду и Атини, заслепљени „злочиначким шовинизмом“ и „ситничарским побудама и рачунима“, несвесно раде у корист Аустро-Угарске.¹¹³ Савинског је, заправо, највише погодила Спалајковићева интервенција на највишем месту, о чему је Чолак-Антић известио Пашића: „Руски посланик рекао ми је да је таман био успео да убеди Сазонова да Србија треба да

¹¹⁰ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 396–397.

¹¹¹ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XIX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) XI 1914; Белешка Н. Пашића од 2. XII (19. XI) 1914; Посланство у Лондону, ф. I. Пресбиро – Посланству у Лондону, 8. I 1915. (26. XII 1914); „Dérêches télégraphiques“, *Le Temps*, 31. XII 1914, 1.

¹¹² DDF, 1914, 449, 507–508, 692.

¹¹³ МО, 3, VI/2, 55–56, 75–76.

обећа Бугарској целу Македонију по уговору од 1912. године, са правом да може одмах окупирати земљиште до Вардара, кад је Спалајковић својом аудијенцијом код руског Цара 'све покварио'. Говорио је да је Спалајковић, говорећи о положају Србије, имао суза у очима и да је тим успео да дирне Цара".¹¹⁴

Наиме, регент Александар је 10. новембра, на почетку нове офанзиве на Србију, петроградском посланику наредио да цару поднесе телеграм у коме је, уз преклињање да се што пре пошаље артиљеријска муниција, споменут предлог Генералштаба да се због критичног војног положаја склопи мир с Аустро-Угарском и осуђен захтев за уступцима Бугарској.¹¹⁵ Непримерену претњу сепаратним миром ублажио је Пашић, поручивши Спалајковићу да се од те идеје, настале из очајања, већ сасвим одустало и да ће се рат, ако треба, водити све до Ђевђелије. Када је Сазонов 13. новембра, тврдећи да „питање о Великој Србији неће решити догађаји на Балкану него победа Тројног Споразума“, покушао да га убеди да Бугарима треба условно обећати границу из 1912, Спалајковић је одговорио да њих никакви дипломатски кораци не могу увести у рат на страни Антанте. Ипак, Пашићу је, као лично мишљење, телеграфисао да би, ако се предлог прихвати, требало изјавити да Србија то чини „као жртву Русији“, под условом да јој се, „поред чисто српских, хрватских и словеначких области у Аустро-Угарској“, гарантују „територијалне концесије у Арбанији, Аустрији или Угарској“ и заједничка граница са Грчком.¹¹⁶

Након што их је превео на француски, „допунио и појачао“,¹¹⁷ Спалајковић је 18. новембра предао оба телеграма цару и изјавио да би Србија, која четири месеца врши „улогу и Румуније и Италије“ и везује седам непријатељских корпуса,

¹¹⁴ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XX, д. V. Б. Чолак-Антић – Н. Пашићу 1. XII (18. XI) 1914. Италијански посланик у Софији тврдио је да се Спалајковић „супротставља свим помирљивим предлозима који долазе из Србије или Русије, вршећи активну бугарофопску кампању код руског цара, царице мајке и великог кнеза“ Николаја Николајевича, а Бакс-Ајронсајд је казао војном аташеу да му је из Спалајковићевих писама познато да је Николај II главна препрека постављању захтева пред Србију. „Ја сам овога знао још од 1908. и могао сам да замислим какав би утицај његова страствена речитост могла да има на цара“, написаће Напијер у мемоарима. (DDI, 5, II, 394; Н. D. Napier, *The experiences of a military attaché in the Balkans*, London s. a, 15)

¹¹⁵ МО, 3, VI/2, 57–59.

¹¹⁶ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XX, д. V. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 13. XI (31. X) 1914; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) XI 1914.

¹¹⁷ Бојећи се да предлог Генералштаба о миру не направи „и сувише немио утисак“, Спалајковић је умањио његову тежину „правдајући га тиме, што би [...] војска, која је остала без муниције, била неминовно уништена а народ без милости истребљен“. (Исто, ф. XI, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) XI 1914)

ту дужност извршила до краја да има муниције. Тврдећи да је заблуда нуђење концесија Бугарској која се плаши уласка Руса у Цариград, замолио је да се због намере непријатеља да се зверствима „свети српском народу за његову верност Цару руском и Русији“ јавно објави прокламација руској војсци да у Угарској враћа истом мером. Николај II је, похваливши српску војску, одговорио да су већ издата упутства „у том смислу“ и да Бугарској нимало не верује. На растанку, Спалајковић је цару пољубио руку и рекао да „Србија сву своју наду полаже у Бога и њега“. Пашићу је јавио да је „пријем био веома топао и интиман“, а Карлотију је казао да му је „цар, видљиво дирнут трагичном ситуацијом Србије, упутио речи утехе и уверио га да Русија никада неће допустити да Србија буде прегажена“.¹¹⁸

У Србији су водиле критичне борбе, па су се Руси трудили да охрабре Спалајковића, који је затим храбрио Ниш. У томе је 20. новембра претерао до бајковитости телеграфишући да ће руска војска започети снажну офанзиву ка Угарској и, вероватно, „кроз шест дана бити пред Будим-Пештом“.¹¹⁹ Када му је Сазонов рекао да Русија, која води одсудне борбе против Немачке, не може да изађе у сусрет Пашићевој молби и пошаље педесет хиљада војника у Србију, Спалајковић је одговорио да би „и два-три руска пука“ била драгоцену за морал и нагласио да је Србија доспела „у трагичан положај“ јер је приковала „скоро половину аустријске војске“. Пашићу је телеграфисао да током разговора није „штедео аргументе и изразе“: „Србија чини услуге Тројном Споразуму, а не он њој. Моје речи су дејствовале добро, а то су у исти мах и аргументи за будућу ликвидацију територијалних рачуна. [...] Руска офанзива према Угарској напредује успешно; положај Угарске је сто пута гори од нашег. Сазонов ће изнети пред Цара

¹¹⁸ Исто, ф. XV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) XI 1914; DDI, 5, II, 206–207. Три дана после Спалајковића, Николај II је примио и Палеолога, коме је о Србији говорио „са одушевљењем и љубављу“. (АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) XI 1914; М. Paléologue, *La Russie des tsars*, I, 195–205)

¹¹⁹ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) XI 1914; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 66. „Знам како ти је, али не брине, све биће добро“, храбрио је Спалајковић у исто време и владиног делегата за набавке у Русији, Милана Шајновића. „Наша војска је морала повући се. [...] Повлачење [је извршено] у потпуном реду, без великих жртава, јер битке није ни било, према томе ни победе аустријске [...]. Аустријска штампа дигла је ларму само ради подизања духа“. (АС, МИД, Конзулат у Одеси, ф. I. М. Спалајковић – М. Шајновићу, 20. (7) XI 1914)

и владу питање о шиљању руске војске у Србију. Преклиње Вас, да се држите и да не дате војсци да клоне духом. Крај наших мука је близу.“¹²⁰

Несвестан преокрета на српском бојишту, Спалајковић је стрепео да Пашић и регент не поклекну, па им је поручио да „треба у борби истрајати до краја као Белгија“, пошто Беч покушава да, уочи главног удара који ће Русија нанети Немачкој, сепаратним миром обесмисли дотадашње српске жртве.¹²¹ Стрепња је, уосталом, била сувишна. Са Балкана су стигле добре вести и посланик је пожурио да честита председнику владе: „Усхићен нашом победом, одушевљен поздравима из свију крајева братске Русије, молим да примите најсрдачнија честитања за сјајне ратне успехе. Јунаштво наше непобедне војске, непоколебљива одлучност српског народа и краљевске владе и њихов патриотизам који не зазире ни од каквих жртава добиће достојну награду у остварењу нашег највишег идеала – Велике Србије!“¹²²

После тога, Спалајковић је могао да буде много мирнији, тим пре што су га у Генералштабу уверавали да непријатељи нису у стању да одвоје снаге за нови напад на Србију.¹²³ Ипак, није се уљуљао, већ је наставио са напорима да олакша положај Србије. Радио је на набавци пушака у Шпанији, а на Певческом мосту је тражио да се на Румуне изврши притисак да уђу у рат, при чему је нагласио да се српска војска не сме превише исцрпети јер би Румунија и Италија могле то да искористе како би лакше решиле питање о Банату и Далмацији у своју корист.¹²⁴

На новогодишњем пријему у Царском Селу Спалајковић је Николају II, који је његову досетку да Аустро-Угарској треба приредити „нарочиту прославу

¹²⁰ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) XI 1914; ф. XV, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) XI 1914; D. Janković, „Niška deklaracija (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine“, *Istorija XX veka*, 10 (1969), 29–30.

¹²¹ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XXIV, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. XII (21. XI) 1914. Спалајковић је Певчевском мосту саопштио да, упркос непријатељским интригама, српска влада није ни помислила на сепаратни мир. Одговорено му је да се у то није сумњало и да ће Русија ратовати све док не осигура српске ратне циљеве. (Исто, ф. XV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. XII (23. XI) 1914)

¹²² АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1914. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. XII (26. XI) 1914.

¹²³ АС, МИД-ПО, 1914, ф. XI, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) XII 1914; 19. (6) XII 1914. Уз то, Спалајковић је „из поузданог извора“ сазнао да је Аустро-Угарска тобоже покушала да закључи сепаратни мир, али да је, одбивши понуђене услове према који је требало да уступи Босну и Херцеговину Србији, „продужила пут који је води у пропаст“. (Исто, ф. XXIV, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) XII 1914; 1. I 1915. (19. XII 1914))

¹²⁴ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 122; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XII, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) XII 1914; ф. XXV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) XII 1914; МО, 3, VI/2, 218–219.

стогодишњице“ Бечког конгреса дочекао с осмехом и „са пуно радости и дивљења“ говорио о победама српске војске, одговорио да се за њих врло много дугује цару „који бди над Србијом и који је увек говорио да ће се Срби борити као лавови“, као и да српска војска представља руско „лево крило“. ¹²⁵ На царево мишљење да никакви уступци не могу да измене држање Бугарске позвао се када му је крајем јануара 1915. веома раздражени Сазонов, тврдећи да ће му Балканци – а нарочито Пашић и он – загорчати живот, рекао да Срби не виде сопствене интересе и неће да Бугарској уступе „једну ситницу“ у замену за „огромне територије на северу и западу“. Српски посланик је зарадио прекор да је фаталиста с којим се не може дискутовати када је, на упозорење да ће Немачка послати војску на Србију, одговорио да ће она тада поделити судбину Белгије; а Пашићу је после разговора телеграфисао да ће Сазонов, који му је најавио „најенергичнији корак у Нишу“, „употребити пресију јасније него икад“ и да бугарско уцењивање може осујетити једино Грчка, објавом рата Аустро-Угарској и слањем војске у Србију. ¹²⁶

Ствар су додатно заострили бугарски упади на српску територију. Крајем фебруара Спалајковић је Сазонову у име своје владе изјавио да Србија категорички одбија да уступи територије Бугарској јер је њена неутралност недобронамерна. Онерасположени министар му је одговорио да би Србија требало да води рачуна о општој ствари савезника и потпуно се препусти њиховом суду који ће задовољити њене разумне интересе. ¹²⁷ Мада је унапред био сигуран да ће „учинити непријатан утисак“, Спалајковић је у априлу Сазонову пренео Пашићеву изјаву да је Бугарска,

¹²⁵ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) I 1915. У бугарској штампи су се убрзо појавили измишљени гласови да је Николај II српском посланику говорио о безусловним концесијама које Србија треба да учини Бугарској. („Је ли могућно?“, *Политика*, 16. [29.] I 1915, 1; „Миљуков интригира. Злоупотреба имена руског цара“, *Политика*, 17. [30.] I 1915, 1)

¹²⁶ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) I 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 124, 155. Спалајковић је затражио одликовања за цара, великог кнеза и генерале, међу којима и Радка Димитријева, који је на почетку рата као добровољац ступио у руску војску. (Исто. ф. XXIV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) I 1915)

¹²⁷ *Documents diplomatiques secrets russes 1914–1917: d'après les archives du Ministère des Affaires Étrangères à Pétrograd*, Paris 1928, 149–150. Новинарима с којима је био близак Спалајковић је сугерисао да пишу да је главни циљ упада чета одвраћање српске пажње с фронта против Аустро-Угарске. У исто време је, међутим, извештавао Ниш да има све више изгледа да ће Бугарска ускоро прићи Русији и заратити против Турске. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. IV (31. III) 1915; ф. VIII, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) III 1915; ф. VIII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. V (22. IV) 1915)

после нових упада чета с њене територије, „изгубила свако право на концесије“.¹²⁸ Ипак, поред све оштрине разговора које је водио на Певческом мосту, српски посланик је имао разумевања за руске тешкоће. „Ми не можемо тражити од Русије да учини за нас више него што хоће и може нити имамо права љутити се [...]“; писао је Пашићу поводом набавке хране за Србију, „њено је да одређује колико нам може учинити а наше да јој будемо увек на том захвални. Ви ми телеграфишете да настанем *најенергичније* да нам руска влада допусти извоз и да потребне вагоне. Ја Вас молим да верујете да тако и радим али морам пазити да им не досадим. Ви ми сами лично пишете: ’Чувати се треба да Русима не будемо досадни и да се не показујемо како нас нико не може задовољити [...].’ То је тачно и то колико за политичка питања толико још више за материјална.“¹²⁹

У ствари, ни он није био свестан све озбиљности тих тешкоћа, јер је у фебруару телеграфисао да је „снага Аустро-Угарске при крају“ и да руске војне операције „иду врло добро и ускоро биће и боље“; а почетком априла да „у аустријским војничким круговима имају мало надања на одржање карпатских линија“.¹³⁰ У оцењивању изнемоглости аустроугарске војске, коју је показивао велики број заробљеника и дезертера, Спалајковић није много претеривао, али није водио рачуна о способности Немачке да надомести слабост своје савезнице.¹³¹ У сваком случају, једно од тих дезертерстава било је веома пријатно изненађење, јер је у марту је на руску страну пребегао Спалајковићев пашеног Сршкић. Када су се ускоро састали, посланик је сазнао шта се дешавало у Босни након видовданског атентата, али се Сршкић у Петрограду – где је имао прилику да сретне још једног будућег члана Југословенског одбора, Франа Супила – није задржавао. После свега

¹²⁸ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) IV 1915; Н. Пашић – М. Спалајковићу, 25. (12) IV 1915; АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) IV 1915; МО, 3, VII/2, 267–268.

¹²⁹ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 126–127; АС, МИД-ПО, 1915, ф. V, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) III 1915; Посланство у Петрограду, 1915. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. IV (19. III) 1915; 17. (4) IV 1915; 19. (6) IV 1915; 21. (8) V 1915; *Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны: бумаги А. Н. Яхонтова (записи заседаний и переписка)*, С.-Петербург 1999, 143; МО, 3, VII/2, 222–226; Ю. А. Писарев, *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*, Москва 1968, 100–101.

¹³⁰ АС, МИД-ПО, 1915, ф. I, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) II 1915; ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. IV (25. III) 1915.

¹³¹ N. Stone, *The Eastern Front*, 122–128; M. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*, 314–320.

неколико дана отпутовао је у Србију, поневши са собом Спалајковићеве усмене поруке за регента, Пашића и Врховну команду.¹³²

Носећи Пашићева писма за Сазонова и Спалајковића, Супило је крајем фебруара допутовао у руску престоницу, где је покушао да утиче на ток преговора између савезника и Италије. Захваљујући препорукама које су му дали Извољски, Пашић и Спалајковић, одмах је почео да посећује битне политичке личности. Посланик је јавио Пашићу да је Супило обавестио Сазонова о „чисто словенском карактеру Далмације“ и словеначком питању, а Петрајеву, стручњаку за Балкан, изложио „двоструку жељу Хрвата: сачувати унутрашњу аутономију Хрватске и словенске обале Јадранског мора“.¹³³ „Нарочито морамо код многих овдашњих разбити заблуду да наш програм представља освајачку политику на словенском југу, а не тежњу за остварењем заједничких идеала и интереса који Србији стављају у дужност не допустити да један део Хрватске и Словеначке остане под туђинима“, писао му је потом, очигледно под утицајем разговора које је водио са Супилом.¹³⁴

Тада су почели прави преговори савезника са Италијом око цене за улазак у рат, док је Русији понуђен Цариград.¹³⁵ Сазонов је морао да попусти Италијанима, а да Хрвату, чије му је присуство у Петрограду сметало,¹³⁶ нуди само утехе о

¹³² М. Спалајковић, „Страдања“, *Милан Сркић*, 62–65; АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1915. М. Спалајковић – М. Шајновићу, 5. IV (23. III) 1915; АС, МС, 174. Ђ. Антић – М. Спалајковићу, без датума (1938); *Ž. Nježić, Iz mojih uspomena*, priredio M. Matejić, Beograd 2006, 260–261.

¹³³ D. Šepić, *Supilo diplomat*, 73, 76–81; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 194–195; АЈ-80-2. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 21. (8) II 1915; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. III (19. II) 1915. Нератов је, с друге стране, Спалајковићу саопштио утисак да се Супило готово више занима за аутономни положај Хрватске него за југословенско уједињење. (D. Šepić, *Supilo diplomat*, 84–85)

¹³⁴ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) III 1915; М. В. Petrovich, „Russia’s role in the creation of the Yougoslav state, 1914–1918“, *The creation of Yugoslavia 1914–1918*, Santa Barbara 1980, 75–76.

¹³⁵ М. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915: prilog povijesti borbe za Jadran 1914–1917*, Zagreb 1960, 162–180; D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije: Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, I, Pula–Rijeka 1989, 140–144; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 195–199; Z. A. B. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, 41–42; М. В. Petrovich, „The Italo-Yougoslav boundary question“, 179–185.

¹³⁶ Спалајковић ће се сећати да Сазонов „на Супила није гледао са много поверења“: „Једнога дана упитао ме је, да ли је Супило дошао у Петроград са знањем Пашића. На мој потврдни одговор, Сазонов, вртећи главом, додао је: ’– Јавите Пашићу, да сам приметио да Супило мени говори једно, а маркизу Карлотију друго’. Тадашњи италијански амбасадор, маркиз Карлоти, био је симпатичан човек и између нас су постојали пријатељски односи. Знајући за његове методе, као и за његове двосмислене разговоре са Супилом, рекао сам Сазонову, да ме Супилова тактика не чуди, јер и Карлоти говори њему једно а Сазонову друго.“ (М. Спалајковић, „Успомене на А. Трумбића“, *Правда*, 6–9. I 1939, 2) Супило се, пак, жалио Пашићу да му је Сазонов рекао да ће Далматинцима бити лако под Италијом јер имају италијанску културу: „У том смислу говорио је и Спалајковићу, коме је казао: ’Ето, на пример, ја и Супило споразумевамо се на талијанском.’ Спалајковић му је

праведнијем решењу у неком другом времену. Спалајковић је телеграфисао Пашићу да су захтеви Италије подигнути „до нечувене мере“ и да Русија „уступа под пресијом“. „Супило је уверен да је ова резигнација последица вештог моралног притиска са стране и да никако не одговара расположењу и снази Русије која је подигла толико милиона војске да решава питање словенско и чији толики милиони свежих сила чекају неупотребљени у резерви“, разбацивали су се обојица мужичким животима.¹³⁷ Регенту и Пашићу су предложили да учине корак у Петрограду јер „психолошки моменат још није прошао“, али је Спалајковић брзо променио мишљење, па је Пашићу уместо тога сугерисао „енергично дејство“ у Лондону и Паризу. Сам је покушао да расправља са Бјукененом, који га је хладно одбио, изненађен што је Србин уопште обавештен о преговорима с Италијом. Спалајковића је то мање заболело од утиска да је Сазонов „врло слаб заштитник“ зато што у југословенском програму види мегаломанију и поставља му саркастично питање: „Па зашто не тражите и Рим и Москву?“¹³⁸ „Очевидно, као Словен, Сазонов је био сав на нашој страни“, схватиће много година касније. „Али, као одговорни министар, он је на првом месту морао водити рачуна о рату и ратној политици. Стога је и за време лондонских преговора његова тактика била, да у питању Далмације пред савезницима брани нашу тезу, а пред нама савезничку.“¹³⁹

Царски министар је 5. априла обећао Спалајковићу да ће Русија учинити све што може и „да ће Србија добити највећу територију и знатан део приморја, јер је поднела највеће жртве и учинила највеће услуге“; а затим је, после упозорења да ће сукоб бити неизбежан ако Италија у односу према Југословенима „пође трагом Аустро-Угарске“, и њега покушао да утешити тврдећи да ће се Србија кроз двадесетак година лако разрачунати с њом. „У опште, види се, да Сазонов не сматра за сад остварљив наш програм потпуног уједињења Срба, Словенаца и Хрвата и због тога не одушевљава се њиме онолико колико бисмо желели“,

одговорио: „Као ја и Ви на француском, па ипак зато ја нисам Француз.“ (АЈ-80-2. Ф. Супило – Н. Пашићу, 14. (1) IV 1915)

¹³⁷ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) III 1915; *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, [priređio] А. Mandić, Zagreb 1956, 139–140; *Писма и меморандуми Франа Супила (1914–1917)*, [priređio] Д. Шепић, Београд 1967, 56.

¹³⁸ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. IV (19. III) 1915; *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 174–175; *Писма и меморандуми Франа Супила*, 71–73; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 201.

¹³⁹ М. Спалајковић, „Успомене на А. Трумбића“.

закључивао је Спалајковић. „[...] Вероватно је да код Сазонова и званичне Русије постоји као потајан разлог да Србија са католичким елементом од неколико милиона не изгуби свој ранији карактер, у коме је православље било главни фактор. Продужићу дејствовати на Сазонова који ће се ипак моћи загрејати за наш шири програм.“¹⁴⁰ Након што је предао Пашићево упозорење о последицама давања југословенских територија Италији,¹⁴¹ посланик је известио о тобожњем царевом наређењу се не иде даље од уступања Истре са Ријеком.¹⁴²

Међутим, ускоро је постало јасно да је све готово. Супило је разочаран отпутовао у Ниш,¹⁴³ а Спалајковићу су 25. априла на Певческом мосту рекли да „апсолутно морају учинити уступке Италији“. Након што је из разговора с новим амбасадором у Риму Гирсом закључио да је „погодба са Италијом свршена ствар“, отишао је да испита Сазонова, који му је рекао „да је у неким тачкама успео“ и да има много наде да ће Италија ући у рат; а када је покушао да расправља о томе, сударио се с познатим фразама да је „немогућно постићи цео идеал одједном“ и да ће Србија кроз „десет до петнаест година“ опет ратовати и остварити све своје циљеве. „На те утехе нисам хтео реагирати, јер у свему зависимо од Русије и за све је морамо молити, па чак и за мекиње, а оног кога треба молити не треба љутити“, известио је Пашића, додавши да се ипак није уздржао од примедбе да остаје нада

¹⁴⁰ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. IV (28. III) 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 202. „У то време постојала је у петроградским политичким круговима једна доста јака струја, која је зазирала од евентуалног присаједињења католичких елемената будућој српској држави“, писаће Спалајковић. „Тај осећај зебње потицао је, на првом месту, из верских православних побуда. Руској интелигенцији као и руским политичарима лежала је на срцу Велика Србија, и они су њу замишљали у границама које би обухватиле све земље у којима живе Срби. [...] Али кад је Србија, резолуцијом народне скупштине у Нишу, прогласила као свој ратни циљ – ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца, у Петрограду, нарочито у највишим службеним круговима, тај је програм схваћен више као ратна тактика према Хабзбуршкој монархији него као стварна политичка основа наше будуће државе. Стога је и Сазонов био прилично изненађен нашим одлучним протестима против погађања великих савезника у Лондону на рачун хрватских и словеначких крајева.“ (М. Спалајковић, „Успомене на А. Трумбића“) Ипак, на Певческом мосту је југословенски програм пре био дочекан са уздржанашћу него са стварним неразумевашћем. У мају је Нератов рекао Спалајковићу да ће Русија у питању Хрватске „заступати оно што жели Србија“ и да је главно „да између Срба и Хрвата постоји јединство у погледима и програму“, како би се Србија и Хрватска као целина споразумеле с Италијом. (АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) V 1915; D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, I, 191)

¹⁴¹ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 135–136; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 112–113; МО, 3, VII/2, 114–116.

¹⁴² АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. IV (31. III) 1915; 16. (3) IV 1915.

¹⁴³ D. Šepić, *Supilo diplomat*, 109–114.

„да ће Немачка и Аустро-Угарска бити можда у стању да бар привремено туку Италију“, која ће тада дуговати више Антанти и Србији него они њој.¹⁴⁴

Узнемирен вестима, Пашић је хтео да допутује у Русију, али му је преко Спалајковића, као и преко Трубецкоја, поручено да то никако не чини јер ће само узбуркати јавно мњење и довести у непријатан положај руске званичнике, који желе да му „уштеде један неуспех“. При томе је Спалајковић свом шефу саветовао да Трубецкоју изјави да уступци Италији могу довести до њеног сукоба са Србијом „још у току овог рата“ и да не може „водити народ у неизвесност, нити му наметати нове жртве“: „После свега што [је] Србија до сада учинила и искључивог наслона на Русију, [треба] стављати у изглед неизбежност ваше оставке, ако [се] ствар одмах не поправи.“¹⁴⁵ Пашић није отишао у Петроград, али су тамо, као изасланици српске владе, 28. априла стигли филолози Љубомир Стојановић и Александар Белић. Сазонову је и то било непријатно, па је Спалајковића замолио да се они што пре врате натраг и дипломатија остави дипломатама.¹⁴⁶

Када је од грчког посланика сазнао да је споразум потписан, Спалајковић је предложио Пашићу да дипломатском кору у Нишу изјави да се са Србијом, која је спасла положај на Балкану и одржала Турску у изолацији, не поступа као са савезником;¹⁴⁷ а он је преко Лонткијевића поручио Ставки (Врховној команди) „да се после сјајних победа и великих жртава распарчавају српске земље [...] и дају непријатељу словенства“, због чега би народ и војска могли да се „инстинктивно“ супротставе евентуалном искрцавању у Далмацији. Огорчен погрешним детаљима о уступцима Италији које је сазнао у *Новом времену*, Спалајковић није бирао речи у телеграму за Ниш: „Већи пораз и срамота за Русију не може бити. Више цинизма и неискрености Тројни споразум није могао показати према Србији.“ Као и обично,

¹⁴⁴ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) IV 1915; 27. (14) IV 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 208.

¹⁴⁵ *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 172; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 208–209; Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 141; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 369; МО, 3, VII/2, 312–313, 314–315.

¹⁴⁶ D. Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Pétrogradu 1915. godine“, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 3 (1960), 453–456.

¹⁴⁷ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) IV 1915; МО, 3, VII/2, 406; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 116–117; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 142. Пашић је 4. маја савезничким посланицима уручио ноту у којој су, уз прекоре због концесија Италији, тражена обећања да ће српски ратни циљеви бити остварени. Оштрина Пашићевог првобитног концепта ублажена је на седници владе. (Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 142–144)

требало му је само неколико сати да се смири и телеграфише сасвим супротну мисао. Када је од Француза затражио текст споразума, саветник амбасаде му је, упутивши га за текст на Сазонова, казао да су подаци које има очигледно нетачни. „Из свих тих уверавања видим да је споразум са Италијом по невољи закључен и да су не само симпатије већ и интереси Тројног споразума на страни Србије“, писао је Пашићу. „Треба нарочито сад при решавању рата чувати се да не постанемо терет за Тројни споразум и стални извор непријатности за његове комбинације. Стога треба категорично истаћи наше захтеве и сад рашчистити са тим питањем.“ Како су му на Певческом мосту само потврдили да је *Ново време* необавештено, Спалајковић је поново отишао у француску амбасаду. Овај пут одбио га је лично Палеолог који је рекао да је његова земља ушла у рат да „спасе независност и интерес Србије, а не да оствари све идеале Српства и Словенства“: „Србија ће добити знатно повећање и излазак на море, али [...] ви се варате ако мислите да у наш програм улази остваривање уједињења свесловенства.“¹⁴⁸

Српског посланика су затим покушали да умире Нератов и Сазонов. Спалајковић је Нератову, који је тврдио да је Русија заклонила Србију „пред Хрватима и Словенцима решењем великих сила“, одговорио да Срби не сумњају у Русију, али траже да им савезници гарантују територијалне добитке, „бар у начелу и у оном облику у коме то чине већ сад према Италији и другим неутралним државама“. Одбивши да улази у детаље, Сазонов му је саопштио да су, мада се борио „за сваку стопу земље“, концесије биле неизбежне. За тиме је уследило пророчанство достојно Касандре: „Ја не могу рећи да ће се остварити све жеље појединих егзалтираних српских патриота, али сам уверен да ћете добити толику територију да је ни за сто година нећете моћи довести у ред“.¹⁴⁹

¹⁴⁸ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. V (18. IV) 1915; 2. V (19. IV) 1915; 3. V (20. IV) 1915; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 520–521; М. Марјановић, *Londonски уговор*, 246–247. Неколико недеља пре тога, Палеолог је Сазонову, који се пожалио на италијанске претензије на Далмацију, одговорио да се рат не води како би се „оствариле химере славизма“. (М. Paléologue, *La Russie des tsars*, I, 336)

¹⁴⁹ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. V (21. IV) 1915; 6. V (23. IV) 1915; DDI, 5, III, 507–508. Истом приликом царски министар је рекао да се не треба бојати споразума Италије и Црне Горе и да „питање уједињења српства не зависи од краља црногорског“. (АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. V (24. IV) 1915; D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, I, 239) У разговорима са Спалајковићем, који је тврдио да је Србија од Црне Горе „дочекала и горе“ него Русија, Сазонов је више пута осуђивао краља Николу, а једном га је чак „назвао нитковом“. Ипак, саветовао је да треба

Настојећи да егзалтираност замени хладним макијавелизмом, Спалајковић је Пашићу поручио да не треба журити с офанзивом, већ сачекати да „Италија и Румунија уђу у акцију и одвуку што више аустриске војске против себе“: „Наша будућа офанзива треба да има за задатак само окупацију територија, а никако заједничке стратемиске циљеве са румунском и талијанском војском. Због тога било би најбоље држати у тајности наш план за наступање и не показати ничим Аустро-Угарској да намеравамо ускоро пренети операције на њену територију“.¹⁵⁰ Врло брзо се, међутим, уплашио због рђавог стања на Источном фронту и колебања у Риму. Зато је телеграфисао у Ниш да треба избегавати све што би у очима савезника Србију могло учинити одговорном „за евентуалан несупех њихових дипломатских комбинација“; а Русима је рекао да је већ молио Пашића да убеди Србе у неминовност уступака Италији, која може да привуче значајне снаге с руског и српског фронта. После тога, фантазирао је, Србија би могла да заузме Будимпешту, увећа свој престиж и тиме стекне право на другачије разграничење у Далмацији. Пошто су на Певческом мосту потисли његове бојазни, Спалајковић је, тврдећи да ће италијанска интервенција „нагло и дефинитивно“ променити ситуацију, Пашићу сугерисао да изађе у сусрет руском захтеву за офанзиву.¹⁵¹

У међувремену су Стојановић и Белић развили своју делатност у Петрограду. Мада су били захвални на предусретљивом дочеку, Пашићу су писали да Спалајковића, „како због његове индискреције тако и због његовог непоузданог и неугледног положаја“, треба заменити Јовановићем Пижоном или Михаилом Гавриловићем. Заједно су тврдили да од посланика морају све да крију „због његове апсолутне несвесности да разликује [...] шта се не сме предати јавности“,

стрпљиво сачекати да умре. (АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) X 1914; 1915, ф. XII, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. VII (20. VI) 1915; 7. VII (24. VI) 1915)

¹⁵⁰ Исто, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. V (23. IV) 1915. У то време Савински се пожалио Сазонову да се Бакс-Ајронсајд, када му је румунски посланик рекао да ће ускоро бити савезници, „променио у лицу и рекао му да Румунија уопште нема зашто да улази у рат, јер ће и без тога добити Трансилванију“: „Из мојих претходних извештаја познато Вам је да је, веран свом пријатељству са крајње опасним шовинистом Спалајковићем, енглески посланик и Бугаре одвраћао од уласка у рат, како се Србија не би морала лишити Македоније“. (МО, 3, VII/2, 377–378) Бакс-Ајронсајд је ускоро био премештен, а новинар Семјонов, Спалајковићев пријатељ чија су путовања финансирана из касе српског посланства, оптужио је са страница *Вечерњег времена* Сазонова „за бугарофилство и дејствовање да се енглески посланик из Софије удаљи као србофил“. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. XVII, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) VI 1915)

¹⁵¹ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. V (27. IV) 1915; 11. V (28. IV) 1915; 13. V (30. IV) 1915; 16. (3) V 1915; МО, 3, VII/2, 405–406.

али је у критици предњачио Стојановић, који је писао да посланик „не зна шта је то тајна“ и „мора да је избрбља ма коме“: „Спалајковић стално ради с новинарима, непрестано им даје неке изјаве и неке демантије, а на то у министарству гледају врло неповољно, и изгледа ми да министарство с њим и он с министарством полемишу преко новина, и узајамно се демантују.“¹⁵² Али Пашић није прекорео кума – ни тада, ни месец дана потом, када му је Масарик преко Веснића поручио да се боји да су српски интереси у преговорима с Румунима „донекле жртвовани“ зато што их води Спалајковић, кога на Певческом мосту „нико не трпи“. Напротив, узео га је у заштиту: „Спалајковић не води преговоре о Банату. На њега, у Петрограду, па и на Вас у Паризу, љути су што браните наше интересе.“¹⁵³

С друге стране, ни посланик се није слагао са Стојановићевим и Белићевим гледиштима, па је Пашићу, од кога су тражили да инсистира да се Србији гарантују будуће границе на северу, телеграфисао да би тај безизгледни корак оставио утисак неповерења према Антанти и да Сазонову, који му је рекао да се на њега могу потпуно ослонити, не треба ограничавати право „природног опуномоћеника“ Србије према Италији и Румунији: „Једино што за сад можемо радити је да и даље настојавамо енергично да Русија брани наше интересе.“¹⁵⁴ Стојановић и Белић су почетком јула кренули натраг у Србију, носећи Спалајковићево писмо Пашићу. У писму је стајало да су „у главном свршили посао, за који су били послати“ и да би

¹⁵² АСАНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386/II-3/777. Љ. Стојановић и А. Белић – Н. Пашићу, 7. V (24. IV) 1915; 826. Љ. Стојановић, *Спалајковић и новинари*; D. Šepić, „О misiji Lj. Stojanovića i A. Belića“, 457, 464–465. Врагивши се у Ниш, Белић је наводно причао да би он требало да замени Спалајковића који је неподесан за Петроград. А Супило је на седницама Југословенског одбора пребацаивао кривицу за своје неодмерене изјаве на српског посланика, тврдећи да је све почело када му је Шелкинга представио као дипломату, а не као новинара. (П. Поповић, *Из дневника*, приредио Б. Поповић, Београд 2001, 399, 461) Секретар посланства Ненадић је, пак, тврдио да је Спалајковић у лошим односима с „главнијим чиновницима“ Певческог моста које је, „пред људима који су то одмах достављали“, називао „кретенима и идиотима“: „Болно је за све нас кад се зна, да српског посланика, који тражи да види Министра иностраних дела, овај шаље начелнику Министарства, а начелник шефу одељења. [...] Кад би за Спалајковића постојало пре подне за рад, кад би имао сигурнијих веза, и кад би се оставио својих авантура, верујем да би му извештаји сасвим другојаче у Министарству изгледали. А овако, он ми изгледа на каквог доцкан усталог новинарског репортера, коме би се замерило, ако преко дана не би ништа дао својој редакцији.“ (АЈ-80-38. М. Ненадић – Ј. Јовановићу, 22. (9) VI 1915)

¹⁵³ АЈ-80-2. М. Веснић – Н. Пашићу, 10. VI (28. V) 1915; Н. Пашић – М. Веснићу, 11. VI (29. V) 1915. Слично Пашићу, Ситон-Вотсон је претпостављао да Спалајковића не воле „у званичним круговима у Петрограду“ зато што разуме југословенску идеју. (*R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni*, I, 226)

¹⁵⁴ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) V 1915; 27. (14) V 1915; D. Šepić, „О misiji Lj. Stojanovića i A. Belića“, 468–469; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 234–235.

дуже задржавање у Петрограду било непријатно Певческом мосту: „Њихов рад је мени знатно помогао и олакшао, јер они, као незванични представници, могли су много слободније и отвореније говорити [...]. Једина је незгода што тешки догађаји у Галицији и руска заузетост око унутрашњих питања [...] препоручују у овом тренутку обазривост и пажњу, да не досађујемо сувише са својим питањима. Чим се ситуација окрене на боље, материјал Стојановића и Белића биће врло користан за даљи рад [...]. Овог часа добих телеграм из Финландије, да је јутрос преминуо мој брат Војислав [...]. Али данас, кад јевропски рат завија цео свет у црно, мора сваки стегнути срце и подносити све што га снађе.“¹⁵⁵

На дан италијанске објаве рата Аустро-Угарској, Спалајковића је посетио Карлоти, који је „оштро критиковао Румуне, Бугаре и Грке“ и био песимиста у погледу војних операција. Србин је, напротив, сматрао да је неутралност Румуније сасвим задовољавајућа и да „противник није тако страшан“. Обећавајући да ће „десно талијанско крило имати сигурну заштиту у српској војсци, која ће и даље задавати муке Аустро-Угарској“, рекао је да би било добро да она што пре продре у Далмацију и Хрватску, где би побунила становништво и аустроугарску флоту. Карлоти је ту идеју, која очигледно није била без задњих намера, скрајнуо казавши да ће се питање о приморју лако уредити, а Рим је известио да је разговор био „прожет највећом срдачношћу“.¹⁵⁶ Почетком јуна Спалајковић му је, представивши Пашићеве мисли као своје личне погледе, рекао да би словенско становништво добро примило италијанску војску ако би се Рим и Ниш споразумели. Пошто су се сложили око тога, као и закључка да ће опстанак Аустро-Угарске зависити од развоја рата, дуго су разговарали „о Хрватима и Словенцима и о том шта би боље одговарило њиховим тежњама: да ли анексија Србији или аутономија у заједници са Србијом“, о чему им је говорио Супило.¹⁵⁷ Међутим, хармонија у погледима двојице дипломата потрајала је свега неколико дана. Када је српска војска заузела Елбасан, Карлоти није био одушевљен Спалајковићевим објашњењем да је акција

¹⁵⁵ АС, НП, 222/II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) VI 1915.

¹⁵⁶ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) V 1915; DDI, 5, III, 609.

¹⁵⁷ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. VI (22. V) 1915; D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, I, 192–193.

чисто војне природе и у интересу свих савезника – за разлику од Сазонова кога су, бар привремено, задовољила уверевања да главни српски фронт није ослабљен.¹⁵⁸

Док је Италија полако улазила у рат, руска војска је била принуђена да се повлачи уз тешке губитке.¹⁵⁹ Спалајковић је известио да је непријатељски план „у неколико успео“ и да се „воде огорчене борбе“, а после варљивог надања да се стање „брзо и знатно побољшава“ морао је признати да је заправо тешко – и то не само на фронту, већ и у унутрашњости земље. Порази на фронту, тврдио је крајем јуна, не слабе одлуку да се истраје до краја, али појачавају опште незадовољство против владе, па чак и цара. Упркос томе, веровао је да ће Горемикин, као „поштен и паметан патриота“, убедити цара да непопуларне чланове владе замени либералнијим, чиме ће створити поверење између ње и Думе и дати „нову снагу војсци и народу“.¹⁶⁰ А управо то није имало смисла очекивати од безиницијативног старца, код кога су на либерализам могли да асоцирају једино ристићевски бакенбарти на образима.

После великог повлачења руске војске,¹⁶¹ политичко стање у земљи се знатно погоршало. Када је цар преузео команду над армијом, Спалајковић је известио да је промена, као „резултат ровeња камариле“, непријатно изненадила савезничке амбасадоре јер „може имати штетних последица како за ратне

¹⁵⁸ АС, МИД, Строго поверљива архива, 1915, 1507. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. VI (28. V) 1915; АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. VI (29. V) 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 71, 85–86; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 173–177. Спалајковићу је још почетком 1915. речено да, под условом да се не ослабе операције против Аустро-Угарске, руска влада нема ништа против окупације стратешких тачака у Албанији и да је чак пожељно да она овог пута буде „стална и дефинитивна“. Ипак, када је Пашић у мају, с намером да се заправо напредује много даље од стратешких тачака, затражио руску дозволу да Есад-паши пошаље војну помоћ, Нератов је Спалајковићу казао да Србији Албанија „не гине“ и да зато треба да се спрема за окупацију крајева у којима може „имати конкурента“; а Сазонов је, без таквих околишања, преко Трубецкоја одговорио одрично. То, наравно, није спречило Пашића да се прави наиван и ради по своме у албанском буцаку. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1915, 863. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. I 1915. (25. XII 1914); 1296. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. V (22. IV) 1915; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 168–172; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 82–85)

¹⁵⁹ N. Stone, *The Eastern Front*, 136–141; А. И. Уткин, *Первая мировая война*, 188–191; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне*, II, 65–73.

¹⁶⁰ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) V 1915; 1. VI (19. V) 1915; 5. VI (23. V) 1915; 12. VI (30. V) 1915; 27. (14) VI 1915; 28. (15) VI 1915.

¹⁶¹ N. Stone, *The Eastern Front*, 165–193; W. B. Lincoln, *Passage through Armageddon*, 148–160; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне*, II, 129–158. Упркос тешкоћама на Источном фронту, Спалајковић је у погледу на коначан исход рата остао потпуни оптимиста, па је у септембру од Пашића затражио да Марка Цемовића именује за генералног консула у Одеси, „како би могао, кад Руси заузму Цариград, отићи тамо“. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. XXIII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. IX (25. VIII) 1915)

операције тако и за унутарњу политику због цареве неспособности и неодлучности“. Ипак, тврдио је да смена Николаја Николајевича није нарочит губитак ни са војничког ни са српског гледишта, пошто би он, као зет црногорског краља, на крају рата могао повлађивати његовој „штетној амбицији“. Исто тако, приметио је да би, уколико би се остварила жеља „земље и војске“ да добију „уставно министарство“ на челу с Родзјанком, на власт дошли „елементи као Миљуков, са свима његовим србофобским тежњама и утицајем на спољну политику“: „Зато ми немамо разлога желети такво преображавање личности у Русији пре потпуне ликвидације овог рата.“¹⁶²

У међувремену су савезнички представници у Нишу, упркос Пашићевом јаком отпору, почели нову фазу притиска за територијалне уступке Бугарској.¹⁶³ Спалајковић је упозорио Пашића да се због стања на Источном фронту српски дипломатски напори могу „разбити о потребу ситуације“, али је ипак сугерисао да их треба енергично продужити и одлагати офанзиву све док се не види какво ће бити држање Русије према Румунији и Бугарској: „Тројни споразум још се и може погодити са Румунијом без нашег пристанка, и на нашу штету, јер против тога немамо санкције и у питању је туђа територија, али у погледу Бугарске никакав споразум није могућан без нашег пристанка“. А пристанак на уступке допуштао је „под условом, да Србија добије у Далмацији и Банату границе које жели“.¹⁶⁴ У другој половини јуна известио је да се у руским политичким круговима примећује „нервозност у осећају према Србији“ због непопуштања Бугарској и оклевања да пређе у офанзиву. Он је, пак, дошао до закључка да би офанзива била опасна услед могућности да се Немци умешају, па је поручивао да савезницима стање српске војске треба представљати горим него што јесте: „Рат ће трајати још дуго, због тога и они морају водити дефанзиву, а ми у толико пре као мали. [...] Осим тога Србија не треба да се исцрпе за рачун Италије и Румуније, које су заинтересоване колико и

¹⁶² Исто, ф. XII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. IX (24. VIII) 1915; АЈ-80-2. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. IX (27. VIII) 1915, 10. IX (28. VIII) 1915.

¹⁶³ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 147–150; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 159–163; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 122–124. Спалајковић је сматрао да регент треба да се непосредно обрати цару и великом кнезу како би смањео притисак на Србију. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. XIII, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. VI (20. V) 1915)

¹⁶⁴ АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) V 1915.

ми у распаду Аустро-Угарске и треба да том допринесу исто толико. Нарочито морамо се штедети за евентуалан рат против Бугарске“.¹⁶⁵

Штавише, када му је Сазонов поново рекао да Ниш треба да се споразуме с Букурештом, Спалајковић је изјавио „да цинична Румунија још никакву жртву није учинила ни за Ердел, а претендује на Банат“: „Ако се тај неморални захтев не сузбије, Србија ће се чувати добро да пређе у офанзиву и помогне остварењу тих рачуна.“¹⁶⁶ Приликом њиховог следећег сусрета, српски посланик је прешао на Италију, оптужујући је да хоће да „отме Далмацију, противи се уједињењу Хрватске са Србијом, помаже Румунију у Банату, а Бугарску у Македонији“: „У таквим околностима Србија се може с правом запитати, да ли она у опште има рачуна да својом офанзивом према Аустро-Угарској припомаже остваривању свих талијанских комбинација. Сазонов је пажљиво саслушао све те напомене и рекао да Италија [...] у жељи да себе што боље обезбеди ствара само опасности за своју будућност.“¹⁶⁷ Сазонову је на првом месту била Бугарска, па је тврдио да Срби морају да осете слабост свог становишта пред линијом из 1912, а Спалајковић се бранио говорећи да пристанак на тадашњи уговор, који су Миловановић и он обема рукама зграбили, тобоже „није био добровољан, него изнуђен силом околности и наваљивањем из Петрограда, одакле се стално понављало да је савез главно а разграничење споредно“. „Ја бих хтео да вам дадем Хрватску и Фијуму, јер тамо је ваша будућност, а не у тој Македонији, која ми је одвратна“, није одустајао Сазонов. На аргумент будућности некадашњи ученик Панте Срећковића узвратио је, не баш најтачнијим, причама о Средњем веку: „Поменуо сам нашу прошлост, која је била највећа када је Македонија била наша, а под Душаном чак и Солун.“¹⁶⁸

Након што је известио Ниш да у Русији чак и „крајњи србофили“ сматрају да питању мореуза „треба жртвовати све друге обзире и интересе и дати Бугарској

¹⁶⁵ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) VI 1915; ф. VII, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) VI 1915.

¹⁶⁶ АЈ-80-2. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 24. (11) VI 1915; АС, МИД-ПО, 1915, ф. VII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. VII (24. VI) 1915; МО, 3, VIII/1, 162; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 237.

¹⁶⁷ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XI, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. VII (25. VI) 1915; М. Марјановић, *Londonски уговор*, 286. Сазонов се сложио с тврђењима о „неопортуности“ српске офанзиве, али је у то требало убедити и Ставку. Тај задатак је посланик препустио Лонткијевићу. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. VII (25. VI) 1915); 10. VII (27. VI) 1915)

¹⁶⁸ Исто, 1915, ф. XIII, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. VII (23. VI) 1915.

и Румунији све што траже“, Спалајковић је од Нератова добио обећање да ће Србија бити „три до четири пута повећана“, али и упозорење да се ситуација мења и да ће, уколико Бугарима не буду учињени уступци, вероватно и Банат доћи у питање: „Сви су остали обзири споредни, сад треба и Бугарску искористити, а у сваком случају спречити нов сукоб између вас и ње док траје рат. Доцније можете од ње отимати што хоћете.“ Ускоро му је Сазонов, „узнемирен и претећим тоном“, рекао да Србија, коју ће упропастити „војничка лига“, не прелази у офанзиву јер неће да учини уступке Бугарској: „Ја изјављујем, да ћете искусити све последице, ако продужите тако. Задатак Русије биће тада простији и она ће гледати само свој интерес. Русија је вама добра само кад даје, а не кад тражи. [...] Ја желим осигурати мир између вас и Бугара, због тога и тражим Македонију. Хоћете ли Хрватску? Бирајте. Не можете и једно и друго. [...] А ви, ако хоћете да упропастите Србију, задржите Македонију, која ће вас изести.“ Под утиском лоших вести с Источног фронта, Спалајковића је пролазила воља за свађом и у његовим депешама Пашићу није било прекора ни за Сазонова ни за његовог помоћника: „За мене је јасно да нашим молбама само повећавамо њихову бол, што нису у могућности дати нам све што желимо. Прилике су јаче од Русије, која није била тако спремна да сама и до краја изведе своју словенску мисију. Нити је наша нити њена кривица што је рат почео пре времена, али сад није време жалити се, него водити реалну политику и са што мање жртава постићи успех, који допушта данашња тешка ситуација.“¹⁶⁹

Када су савезнички представници 4. августа званично затражили да се Бугарској у замену за војну помоћ уступи Македонија до линије из 1912, Пашић је замолио све посланике на страни да му што пре телеграфишу своје мишљење.¹⁷⁰ Спалајковић је одговорио да критично стање захтева да савезници што пре овладају

¹⁶⁹ Исто, ф. VIII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. VII (30. VI) 1915; ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) VII 1915; ф. IV, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) VII 1915; АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VII 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 163–164; Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 152; М. Маџариновић, *Londonski ugovor*, 278–279. Ипак, када му је Нератов рекао да је уступке Бугарској требало учинити док је ситуација била повољнија, Спалајковић није могао да се уздржи од дрске примедбе да се и Сазонову може пребацити што није на време понудио Бесарабију Румунији. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. XIII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. VIII (27. VII) 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 167)

¹⁷⁰ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 153–154; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 164–166; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 127; АС, МИД-ПО, 1915, ф. XIII, д. IV. Н. Пашић – свим посланицима, 6. VIII (24. VII) 1915.

мореузима: „Ако сад, кад је у питању судбина Русије, не дамо доказа да смо готови поднети извесне жртве за њу, никад више, у будућности, не бисмо могли рачунати на руску помоћ [...]; у овако судбоносном тренутку за Русију ни за једног Србина који има уши и срце не може бити колебања, јер без Русије нити бисмо се родили нити бисмо икада постали ово што смо, и не треба заборавити да нам је Русија увек била једина гаранција на овоме свету, према томе жртве, које Србија чини за Русију подноси их и за саму себе и своју будућност“. Указавши на страшну судбину која би задесила Србе у случају слома савезника, предложио је да се захтев прихвати, уз услов да се „становништво уступљене територије сагласи“, а Србија добије северну Албанију и „српско-хрватско-словеначке земље“ Аустро-Угарске.¹⁷¹ Предвиђајући да би Немци могли ускоро да нападну усамљену Србију, Пашићу је поручио да од њега зависи не само то да ли ће она „поћи овим или оним путем, него да ли ће је у опште и бити“: „Додајем да комбинацију с Бугарском силе ни у ком случају неће напустити [...]; зато је најбоље [...] не давати Бугарској могућности да се погађа и поставља још теже услове, у колико се ситуација Русије буде погоршавала.“¹⁷²

Пашић је тек 1. септембра, после декрета о мобилизацији у Бугарској¹⁷³, одговорио на савезничку ноту. Мада начелно потврдан, одговор је садржао толико ограда да је био сасвим незадовољавајући.¹⁷⁴ Спалајковић је бранио „сваку тачку“ одговора и тврдио да је Србија, приносећи се „на жртву ради општег интереса“, „промерила крајњи максимум жртава до кога може ићи“, али тиме није убедио ни Сазонова ни Карлотија, који му је рекао да Бугарима треба саопштити само да је захтев усвојен, без улажења у детаље.¹⁷⁵ Представници Антанте у Софији су тако и

¹⁷¹ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. VIII (26. VII) 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 167. Спалајковићев одговор је био међу најпомирљивијим које је Пашић добио. (Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 154–155)

¹⁷² АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. VIII (29. VII) 1915; 21. (8) VIII 1915.

¹⁷³ Спалајковић је 26. августа Певческом мосту предао копију Пашићевог телеграма у коме је од савезника тражено да запрете Софији да ће, уколико мобилизација не буде опозвана, окупирати црноморску обалу, подстаћи Румунију на интервенцију и дозволити Србији да изврши превентивни напад. (МО, 3, VIII/2, 145–147; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 173)

¹⁷⁴ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 158–160; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 173–175; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 129–130.

¹⁷⁵ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XIII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. IX (25. VIII) 1915; 8. IX (26. VIII) 1915; ф. I, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. IX (26. VIII) 1915.

учинили, али је већ било прекасно.¹⁷⁶ На Певческом мосту нису били сасвим сигурни у то, па су српског посланика убеђивали да је претеће држање Бугарске само блеф, а Сазонов му је говорио о колебљивости цара Фердинанда и молио га да Србија нипошто не предузима превентивни напад. Спалајковић је, напротив, сугерисао Пашићу да, ако се реши да одмах нападне Бугарску, објави да је циљ Антанте и Србије „спасити Балкан од фаталне политике краља Фердинанда који као немачки агент изазива братоубилачки рат“; о потреби превентивног напада говорио је и Палеологу, који се, за разлику од свог британског колеге, слагао да су у питању опстанак Србије и „животни интерес“ Антанте.¹⁷⁷

Њих двојица су се 25. септембра, када је видно узнемирени Спалајковић дошао у француску амбасаду да се изјада због Сазоновљевог упозорења да би српско отпочињање војних дејстава сматрао подједнаким злочином као бугарско, сложили и око закључка да Рус греша „из словенске сентименталности“. Мада је Нератов био поколебан, Сазонов је сутрадан Спалајковићу „још категоричније“ рекао да би превентивни удар био „опаснија и одвратнија авантура него бугарски препад пре две године“. „Сад је Сазонов више штетан него користан, јер својом маском мирноће крије површност и неодлучност;“ писао је Спалајковић Пашићу, „кад би од њега само зависило, учинио би или ништа или мало или доцкан. [...] Рекао сам: видим да не можете напустити свој идеал, али он је неостварљив и може нам савез српско-бугарски доћи главе, јер док Ви сањате, у Софији спремају“.¹⁷⁸ Настављајући да телеграфише о „лукавом и неискреном Сазонову“ који не види ништа сем Цариграда,¹⁷⁹ српски посланик се на њега пожалио и Горемикину.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Z. A. B. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, 76; J. M. Potts, „The loss of Bulgaria“, *Russian diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*, New York 1963, 229; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 177; Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање*, 131; АС, МИД-ПО, 1915, ф. XIII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) IX 1915; 18. (5) IX 1915.

¹⁷⁷ Исто, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) IX 1915; ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) IX 1915; G. Buchanan, *My mission to Russia*, I, 234. Палеолог је потом Спалајковићу рекао да „са нестрпљивошћу“ очекује почетак српских операција против Бугарске, а Сазоновљев став осудио је и Карлоти. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) IX 1915; ф. XII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) IX 1915)

¹⁷⁸ Исто, ф. XII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) IX 1915; 27. (14) IX 1915; DDF, 1915, III, 40–41; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 179.

¹⁷⁹ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) IX 1915.

¹⁸⁰ Шелкинг ће у мемоарима писати да се Сазонов, када је Спалајковић покушао да га убеди у неопходност хитног напада на Бугарску, страховито узрујао и запретио да ће затражити његов опозив из Петрограда: „Уследила је бурна сцена између двојице дипломата, али српски посланик

На седници владе у Ставки, где су Пашић и Спалајковић деловали преко Лонткијевића, цар и генерали су утицали на Сазонова да промени мишљење. Међутим, сумњива прилика за српски напад већ је прошла, па је преостало још само да се покуша с Антантиним ултиматумом у Софији. Пошто се у Лондону и Паризу оклевало, Спалајковић је затражио да Русија сама учини тај корак. Сазонов је поступио тако, али није избегао излив очајничког беса српског посланика, који га је пресрео пред зградом Министарства и, пребацујући му да је партија на Балкану изгубљена због неодлучности савезника и његових грешака, затражио да се изврши десант на Варну. Огорчен одговором да би то носило велики ризик и да је за Русију Цариград главна ствар, Спалајковић је телеграфисао Пашићу да се Сазоновљева површност и равнодушност граниче са цинизмом.¹⁸¹

Након што је 5. октобра почела немачко-аустроугарска офанзива на Србију, Спалајковић је затражио десант на Варну директно од Ставке.¹⁸² Тиме, као и Бјукененовом и Палеологовом подршком молби да Британци и Французи нападну Бугарску с југа, покушавао је да дигне морал у Нишу: „Држите се храбро! Помоћ ће стићи на време, у свему успећемо“.¹⁸³ После бугарског уласка у рат јавио је да је

није могао да уради ништа друго сем да Пашићу телеграфише све што је Сазонов рекао. Следећег дана, Спалајковић је ручао са мном. Несрећни човек ми је, док су му сузе текле низ лице, испричао детаље свог састанка са Сазоновом. Сугерисао сам му да би требало да расправи то питање с Горемкином [...]. Пошто је српски посланик спремно прихватио ову сугестију, одмах сам телефонирао Горемкину и питао га да прими Спалајковића. Горемкин је позвао српског посланика да одмах дође и види се с њиме. Када му је он саопштио своје страхове, стари државник је рекао: 'Ког ђавола сте ишли код Сазонова? Трбало је да ви, Срби, делујете! Ви одавно врло добро познајете Сазонова. Он сигурно није неко ко би одобрио тако наглу акцију ма колико да је логична.' Инцидент показује да је чак и у тако опасним временима руска влада била несложна у највиталнијим питањима.“ (E. de Schelking, *Recollections of a Russian diplomat*, 214–216)

¹⁸¹ АС, МИД-ПО, 1915, ф. III, д. III. Б. Лонткијевић – Н. Пашићу, 29. (16) IX 1915; 30. (17) IX 1915; ф. XII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) IX 1915; 2. X (19. IX) 1915; 3. X (20. IX) 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 91, 180–181. Спалајковић је затим тврдио да су јавно мњење и Горемкин оштро осудили балканску политику Сазонова, за кога се говори да ће у најкраћем року бити смењен. (АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1915. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) X 1915; МИД-ПО, 1915, ф. XXVIII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) X 1915) А четврт века потом говориће да Сазонов није предухитрио догађаје због „своје познате неодлучности“ и „површног схватања војних циљева на Балкану“: „Ја сам у тим кобним часовима чинио очајничке напоре да отворим Сазонову очи, указујући му шта треба да ради и правећи га унапред одговорним за будућу катастрофу Србије. [...] Сведок тих мојих напора био је тадашњи француски амбасадор у Петрограду, г. Морис Палеолог. Као одличан познавалац Бугарске и главних фактора у њој, он ме је искрено подржавао“ („Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“)

¹⁸² АС, МИД-ПО, 1915, ф. V, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. X (23. IX) 1915; Б. Храбак, „Русија и спасавање Србије 1915. године“, *Историјски часопис*, 23 (1976), 143.

¹⁸³ АС, МИД-ПО, 1915, ф. V, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. X (24. IX) 1915; 9. X (26. IX) 1915; МО, 3, VIII/2, 455. Спалајковић је у октобру сматрао да италијанска војна помоћ „неће бити

затражио да савезници признају Румунији и Грчкој „право на сву територију на коју буду претендовале ако припомогну поразу Бугарске“: „Сва савезничка помоћ која нам је обећана стићи ће. Русија ће извршити своју офанзиву и Румунија ће се решити. [...] Главно је издржати још три недеље.“¹⁸⁴ Међутим, Руси су му, као и Лонткијевићу, на молбу да се изврши „ма и најмањи десант“ ради деморализације бугарске војске могли да одговоре једино обећањима; а он је, у немоћи, закључио да „треба утицати на савезнике свима средствима“ и споменуо да је могућ сепаратни мир уколико помоћ брзо не стигне.¹⁸⁵

Без обзира што ни у новембру петроградски посланик није био у прилици да у Србију пошаље било шта сем утеха и обећања, Пашић је, ради одржавања морала, његове телеграме редовно читао на седницама владе и прослеђивао Пресбируу. „Савезници озбиљно схватају положај и старају се одговорити што пре нашим потребама“, телеграфисао је Спалајковић након што је Певческом мосту предао захтев за хитну помоћ. „Непрекидно настојавам да се и руска војска што пре крене.“ А преко Лонткијевића поручио је Ставки да је неопходан брз удар на Бугаре јер је српска војска пред Косовом и нема куда даље да одступа.¹⁸⁶ Узнемирен опасношћу да савезничке трупе напусте Балканско полуострво, Пашић

неопходна“ и да Ниш треба да се уздржи од непосредне молбе у Риму, али су га догађаји натерали да наредног месеца с Нератовом расправља о правцу којим би Италијани преко Албаније стигли у Србију и Пашићу и посланику у Риму без коментара проследи Сазоновљев савет да се Италији упути апел за помоћ. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. V, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) X 1915; 15. (2) X 1915; ф. XXVII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. XI (21. X) 1915; 9. XI (27. X) 1915)

¹⁸⁴ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1915. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) X 1915; 19. (6) X 1915; Б. Храбак, „Русија и спасавање Србије“, 152. Међутим, када га је грчки посланик упитао да ли је Србија предложила да грчка војска уђе у Битољ, Спалајковић је закључио да Грци „спекулишу“ очекујући територијалне уступке и одговорио да одбрана заједничке границе „није у Битољу него на бугарској граници“. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. VI, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) X 1915)

¹⁸⁵ Исто, ф. XXVII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) X 1915; 27. (14) X 1915; 29. (16) X 1915; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 95; Б. Храбак, „Русија и спасавање Србије“, 157.

¹⁸⁶ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XXVII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. XI (22. X) 1915; ф. XXVIII, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. XI (29. X) 1915; ф. XXVII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) XI 1915; ф. XXVIII, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) XI 1915; 22. (9) XI 1915; АЈ-80-2. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. XI (24. X) 1915; МО, 3, IX, 195–196, 225; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 97–99; Б. Храбак, „Русија и спасавање Србије“, 168. Један сведок ће се сећати како је током одступања ка Косову војвода Мишић био начисто да је катастрофа већ почела: „Једнога предвечерја посетио га је престолонаследник Александар и прочитао му једну утешну депешу посланика Спалајковића из Петрограда хотећи вероватно тиме да га мало утеши; војвода као искусан војсковођа немарно одмахну руком неколико пута и горко се насмеја. – Величанство, одговори му, тиме се могу заваравати наивни људи. Руска помоћ нити ће нам доћи, нити нам може шта помоћи. [...] Узалуд је регент објашњавао Мишићу могућност појаве руских армија пред Варном и Бургасом.“ (НБС-ПФ, Р 645/XXVII, Белешке М. Павловића. *У одступању до Скадра*)

је 4. децембра упутио ноту владама Антанте, коју је Спалајковић предао Сазонову. Сазонов је од Лондона и Париза затражио да испуне све српске захтеве, а српском посланику је рекао да се, док су Русија и Француска одлучне да помогну, Велика Британија устеже, јер се боји за Египат; Спалајковић му је одговорио да ће у Србији „бити решено и питање Египта, а нарочито питање части савезника“. Ту мисао је, инсистирајући на Пашићевом захтеву да се Србији декларацијом гарантују независност и територијални интегитет, наставио да развија и пред амбасадорима: „Говорим да ће [...] њихово лакомислено и неозбиљно држање према Србији остати вечита љага у историји и греси Немачке према малим државама неће изгледати ни мало тежи према гресима Тројног споразума.“¹⁸⁷

Када су средином децембра Руси коначно одустали од десанта на бугарску обалу,¹⁸⁸ Спалајковић је, преплашен могућношћу да деморализована српска војска капитулира, телеграфисао Пашићу да план „није напуштен, него само одложен“: „Наша земља преживљује трагичне дане и ми имамо права бити незадовољни нашим савезницима, што и они признају, али сад више него икад морамо остати са њима, пошто смо за њих све жртвовали, у толико пре што је дефинитивна победа несумњиво на њиховој страни.“¹⁸⁹ Српска војска није прекинула борбу, већ се повукла у Албанију, па је Спалајковић преклињао Сазонова (који му је, дубоко потресен, говорио о величини Пашићевог духа)¹⁹⁰ и амбасадоре да се, како би се спречила „потпуна катастрофа“, француско-британске снаге из Солуна пребаце у Тесалију, а италијанске трупе што пре искрцају у Драчу.¹⁹¹

¹⁸⁷ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 103–104; Б. Храбак, „Русија и спасавање Србије“, 171–172; АС, МИД-ПО, 1915, ф. XXVIII, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. XII (24. XI) 1915; 9. XII (26. XI) 1915; ф. XXVIII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. XII (27. XI) 1915; ф. XXVIII, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) XII 1915.

¹⁸⁸ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 105–106; N. Stone, *The Eastern Front*, 222.

¹⁸⁹ АС, МИД-ПО, 1915, ф. XXVIII, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) XII 1915; Б. Храбак, „Русија и спасавање Србије“, 176. Неколико недеља потом, Пашићу је у Скадру предата савезничка изјава о интегритету Србије. (Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 165; АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) II 1916)

¹⁹⁰ Исто, ф. X, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. I 1916. (31. XII 1915).

¹⁹¹ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 106–107; АС, МИД-ПО, 1915, ф. XXVIII, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) XII 1915; МИД, Посланство у Лондону, 1915. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) XII 1915. Ускоро је Спалајковић стекао утисак да Италијани остају пасивни како би омогућили Бугарима да униште „и последњи остатак“ српске војске, због чега их је, како је телеграфисао Пашићу, начелник Ставке генерал Алексејев назвао „свињама“. Српски посланик се пожалио италијанском колеги, који је, тврдио је, осудио своју владу и обећао да ће „најенергичније дејствовати“. (АС, МИД-ПО, 1915, ф. XXX, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. I 1916. (22. XII

Како евакуација српске војске из Албаније није почињала, Пашић је завапио да се она повери француској, а не италијанској флоти. Спалајковић је, протестујући против „непојмљивог и загонетног држања савезника“, интервенисао на Певческом мосту, а преко Лонткијевића и конзула у Одеси Цемовића обавестио је Ставку, одакле је цар телеграфисао француском председнику и британском краљу.¹⁹² Тек крајем јануара 1916, Спалајковић је могао да, тврдећи да Руси чине све што могу, Пашићу јави о повољним одговорима из Париза и Лондона.¹⁹³ Почетком фебруара евакуација је била убрзана и српска војска се нашла ван домашаја непријатеља.¹⁹⁴ Најтежа етапа страдања Срба у рату била је завршена и Спалајковић је, мада и даље није могао да о њој слуша или говори без суза¹⁹⁵, могао да буде спокојнији.

Велики део српске војске био је спасен и предстојао му је опоравак и повратак на бојно поље. Али како је Србија била под окупацијом, огромни губици су се могли делимично надокнадити једино добровољцима, пре свега заробљеним аустроугарским војницима југословенског порекла. Стварање добровољачких јединица у Русији почело је управо у време пребацивања српске војске на Крф, када је Николај II одобрио молбу коју су саставили Спалајковић и Цемовић.¹⁹⁶

1915); ф. XXIX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. I 1916. (22. XII 1915; 1916, ф. II, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) I 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 107) У ствари, Карлоти је известио Рим да је расправа између њега и Спалајковића била веома жива али срдачна и да је рекао да савезници, суочени с великим тешкоћама, чине све што могу, те да би зато било боље да се „предложе практичне мере [...] уместо што се смишљају оптужбе“. (DDI, 5, V, 197)

¹⁹² Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 108–109; АС, МИД-ПО, 1916, ф. II, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) I 1916; 19. (6) I 1916; 23. (10) I 1916; 25. (12) I 1916. У исто време, Спалајковић је извештавао да у Русији влада узрујаност због уверења „да је капитулација Црне Горе и све што ће за тим доћи још раније било удешено између црногорског краља и Аустрије“. Сазонов је, нагласио је, „забрањено свирати црногорску химну по позориштима“, а новине „најоштрије нападају црногорског краља и тврде да су савезници констернирани због његове издаје“. (Исто, ф. XVII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) I 1916; 20. (7) I 1916; 23. (10) I 1916; 25. (12) I 1916)

¹⁹³ Исто, ф. II, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) I 1916; 30. (17) I 1916.

¹⁹⁴ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 110; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 273.

¹⁹⁵ „Ужасы героической Сербии. Рассказ д-ра Констатиновича“, *Биржевые вѣдомости*, 10. [23] III 1916, 4; М. Paléologue, *La Russie des tsars*, II, 141.

¹⁹⁶ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 281–283; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, приредио Н. Поповић, Београд 1977, 8–9. Мада у организовању добровољаца у Русији пре јануара 1916. Спалајковић није имао пресудну улогу, потпуно је неоснована тврдња црноорукца Семиза да је, пошто Пашић није био одушевљен добровољачком идејом, „његов експонент у Петрограду“ саботирао покрет. (Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 279–281; Д. Семиз, „Југословенски добровољачки покрет у Русији (Личне успомене)“, *Nova Evropa*, XVI/10–11 (1927), 359) Још у новембру 1914. Спалајковић је известио да многи „Срби из Босне и других крајева Аустро-Угарске“ моле да буду упућени у Србију, а почетком наредне године да је велики кнез одобрио „да се пусте заробљеници из српских земаља Аустро-Угарске“. Први су му се обратили босанско-херцеговачки Срби молећи га да им омогући да допринесу „за своје ослобођење“ упркос официрима који им прете

Спалајковић је затим поручио Врховној команди да у Одесу пошаље већи број официра који би преузели команду над будућим добровољачким одредом од двадесет хиљада људи, а Пашићу да је због Хрвата добровољаца потребно да „који хрватски првак“ одмах дође у Русију.¹⁹⁷ Југословенски одбор је одмах схватио важност ствари и послао Франка Поточњака,¹⁹⁸ који је био далеко познатији од у Петрограду већ присутног Анте Мандића.¹⁹⁹

У договору с неким од чешких представника у Русији и с Пашићевим одобрењем, Спалајковић је радио на упућивању чехословачких добровољаца у српске јединице и средином маја се похвалио да их је око пет стотина већ у Одеси. Против тога су, међутим, били Лонткијевић и командант Добровољачке дивизије Хацић, који је од Руса затражио да се Чехословаци не шаљу због језичких баријера и мањка српских официра. Чешки представници су искористили прилику и решили да образују сопствене јединице, а Спалајковић се, тврдећи да би њихов самостални одред био незгодан јер би Хрвати могли да му се прикључују, пожалио регенту, који је Хацићу наредио да прима Чехословаке. Али тад је већ било прекасно, па је Спалајковић затражио да се из Солуна пошаље један енергични генерал, како се,

„смрћу на вјешалима“, а затим су наставиле да стижу молбе заробљених Срба, Хрвата и Словенаца. Спалајковић је успоставио непосредну везу с Генералштабом како би убрзао њихово упућивање у Србију, али је због спорости у томе морао да тражи Сазоновљеву интервенцију. Тешкоће су се јављале и у заробљеничким логорима, одакле су му специјални изасланици српске владе писали да се пријављују само Срби, док Хрвати верују „у победу њихова цара и боје се за себе и за породице“. (*Југословенски добровољци у Русији*, 1–5; АЈ, Дипломатска и конзуларна представништва Краљевине СХС у Русији 1919–1920 (375), ф. 4. Ратни заробљеници из Новониколајевска – М. Спалајковићу, 6. XII (23. XI) 1914; ф. 5. Д. Семиз и М. Голубић – М. Спалајковићу, 13. X (30. IX) 1915; АС, МИД-ПО, 1915, ф. I, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. IX (26. VIII) 1915)

¹⁹⁷ *Југословенски добровољци у Русији*, 12, 16; АС, МИД-ПО, 1916, ф. IV, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. II (30. I) 1916; 26. (13) II 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 284–285.

¹⁹⁸ Поточњак је у марту допутовао у Петроград, где је разговарао са Спалајковићем који је био оптимиста у погледу даљег рада. (Ф. Потоцњак, *Из Емиграције*, IV. *У Русији*, Zagreb 1926, 6–7, 16–17) Пред њим је стајао тежак задатак у Одеси, где је чак постојала намера да се, поред српских, покрену посебне хрватске новине. „Молим то не допустити и у опште спречавати све што би подржавало сепаратизам“, захтевао је Спалајковић од одеског конзула. „Никако два листа него само један који може носити назив српскохрватски.“ (АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1916. М. Спалајковић – М. Цемовићу, 14. (1) III 1916)

¹⁹⁹ Спалајковић је љубазно дочекао Мандића када је маја 1915. из унутрашњости Русије дошао у Петроград и ставио му на располагање финансијска средства. Њих двојица су остали у добрим односима, премда је Мандић писао Павлу Поповићу да су „Спалајковићеви одношаји са Сазоновом више него лоши“ и да се боји да би Трст, Истра и Горица могли „постати цијеном тих несугласица“. („Грађа о раду истарских представника у Југословенском одбору“, I, [priredio] D. Šepić, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XI–XII (1967), 259, passim; *Југословенски добровољци у Русији*, 150–153, 269–270; П. Поповић, *Из дневника*, 507)

после грешке са Чехословацима, не би погрешило и са Југословенима код којих се јавља „струја за самостални хрватски одред“.²⁰⁰

Говорећи за новине у јануару, Спалајковић је преувеличао значај руских операција у Буковини,²⁰¹ а Пашићу је, након што је следећег месеца на Кавкаском фронту заузет Ерзурум, телеграфисао да је тај „успех, у име Бога, почетак коначне победе“.²⁰² Честитка српске скупштине поводом пада Ерзурума била је прочитана на седници Думе, којој су присуствовали савезнички дипломатски представници. Када су, уз овације из сале, Сазонов и Родзјанко истакли да Србија није изневерила Словенство и да „неће умрети него ускрнути и поново процветати“, Спалајковић се, рукујући се с Палеологом, поклонии посланицима. А утисак дана било је неочекивано присуство цара, које је, према Спалајковићу, требало да произведе одличне последице „у погледу јединства и одушевљења у земљи“.²⁰³

Упркос лепим речима руских политичара за Србију, српског посланика је бринула могућност да Бугарска промени страну, па је заједно с грчким колегом настојао да омете такве покушаје, а Пашића је известио да га је „једна личност блиска Сазонову“ упитала како би Срби гледали „на програм да се цела Бугарска просто сједини са Русијом“: „Рекао сам да не бисмо имали ништа против тога, а у сваком случају требало би нам дати велики део западне Бугарске са Софијом“.²⁰⁴ Спалајковића је умиривао и сам Сазонов. У мају му је рекао да се не треба бринути због покушаја Бугарске да се споразуме са Антантом јер за „Русију на Балкану

²⁰⁰ *Југословенски добровољци у Русији*, 22, 38, 46, 52; АС, МИД-ПО, 1916, ф. IV, д. I. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 13. V (31. IV) 1916; 3. VI (21. V) 1916; 16. (3) VI 1916; М. Спалајковић – регенту Александру, 5. VI (23. V) 1916; М. Драшковић – М. Спалајковићу, 7. VI (25. V) 1916; ф. IV, д. II. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 21. (8) VI 1916; 24. (11) VI 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 287–288; В. Максимовић, „Прва српска добровољачка дивизија“, *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд 1926, 29–30, 34; V. M. Fic, *Revolutionary war for independence and the Russian question: Czechoslovak Army in Russia 1914–1918*, New Delhi 1977, 20.

²⁰¹ „L’offensive russe“, *Le Temps*, 22. I 1916, 1.

²⁰² АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1916. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) II 1916; „L’impression en Russie“, *Le Temps*, 19. II 1916, 1–2.

²⁰³ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) II 1916; 23. (10) II 1916; М. В. Родзјанко, „Крушење Империје“, 117–120; Л. Базилев, *Рушење руског царства*, Нови Сад 1980, 91; В. Pages, *The fall of the Russian monarchy: a study of evidence*, New York 1961, 308. Добро расположење Думе делом је било последица смењивања Горемикина, које је Спалајковићу на Певческом мосту било објашњено потребом постизања слоге између владе и парламента. (АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. II (22 I) 1916)

²⁰⁴ Исто, ф. XVII, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) II 1916; ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. III (18. II) 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 337.

постоји само Србија“; а следећег месеца, после вести да је Миљуков, обилазећи са думском делегацијом савезничке престонице, давао бугарофилске изјаве, казао му је да оне представљају само „лично мишљење које нико више у Русији не дели“.²⁰⁵

Нешто пре Миљукова, у обилазак савезничких престоница кренуо је Никола Пашић. Крајем априла стигао је у Петроград, где је провео скоро месец дана и из разговора са царем, Сазоновом и утицајним круговима понео веома добре утиске. Спалајковић га је углавном свугде пратио, а италијанском амбасадору је рекао да су главни разлози посете гласови да је Русија склона споразуму са Бугарском и тражење хитне финансијске помоћи.²⁰⁶ Када је, међутим, италијанска штампа искористила Пашићеву изјаву да Србија признаје Италији право на превласт на Јадрану и раширила приче о неслагању српске владе с Југословенским одбором,²⁰⁷ Спалајковић је кривицу свалио управо на Карлотија, телеграфишући Крфу да је он намерно искривљавао смисао Пашићевих речи: „Као што сте се могли уверити, председник је у својим овдашњим разговорима о деликатном талијанском питању говорио веома опрезно, али истичући увек категорично и у целини [...] програм о уједињењу свих делова српско-хрватског и словеначког народа, а чинећи Италији концесије само у питању хегемоније на Јадранском мору“.²⁰⁸

С доласком Пашића и његовог помоћника Јовановића Пижона у Петроград на површину су испливали лоши односи који су владали у Посланству. Секретари Мита Димитријевић и Милан Ненадић, којима се придружио Пашићу блиски радикал, млади историчар Радослав Јовановић, жалили су се Јовановићу Пижону на

²⁰⁵ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 19. (6) V 1916; 2. VI (20. V) 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 314. У Лондону је вођа кадета рекао британском премијеру да се рат води због српске грандоманије. („Дневник П. Н. Милукова“, *Красный архив*, 54–55 (1932), 47)

²⁰⁶ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 167–174; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 311–319; D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 51–52; АС, МИД-ПО, 1916, ф. XII, д. III. Н. Пашић – Министарству иностраних дела, 4. V (22. IV) 1916; ф. XIV, д. IV. Н. Пашић – Министарству иностраних дела, 5. V (23. IV) 1916; 16. (3) V 1916; *Дневници императора Николая II*, Москва 1991, 583; АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1916. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 30. (17) IV 1916; DDI, 5, V, 573–574; „Ручак у част Г. Пашића“, *Српске новине*, 30. IV [13. V] 1916, 4; „Г. Пашић у Петрограду“, *Српске новине*, 2. [15.] VI 1916, 1.

²⁰⁷ D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije*, II, 52–57.

²⁰⁸ АС, МИД-ПО, 1916, ф. VIII, д. VI. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 17. (4) V 1916; 19. (6) V 1916.

посланика представљајући га као ужасно неспособног и неодговорног.²⁰⁹ Кренувши назад пре Пашића, Пижон је у Лондону говорио да ће Спалајковић, који је „из глупости“ наместио Пашићев интервју, ускоро бити смењен; а на седници владе на Крфу изазвао је запрепашћење својим извештајем о петроградском посланику. Међутим, како је Влада сачекала повратак свог председника који је Спалајковићев рад представио сасвим другачије, до опозива није дошло.²¹⁰ Пашић је у Лондону рекао Александру Белићу да „Спалајковић може да остане“. „Г. Спалајковић у осталом стоји чврсто: воли га цар и врло је лепо примљен у Њ. В. Принцезе Јелене“, закључио је сам Белић дошавши у руску престоницу.²¹¹

Белић и историчар Станоје Станојевић су, наиме, у јуну стигли у Петроград као специјални изасланици српске владе. Њихова мисија се надовезивала на прошлогодишњи Стојановићев и Белићев рад, али је представљала и искорак ка трајнијој и систематичнијој пропаганди у Русији. Пашић је посланику поручио да двојици професора у свему излази у сусрет и он је заиста одмах успоставио добре

²⁰⁹ Димитријевић, Ненадић и Јовановић су наставили да пишу против посланика и после Пашићевог одласка из Русије. Главне међу њиховим оптужбама биле су: Спалајковић се јавно хвалио да код Горемкина ради да Сазонова замени Хартвигом; дружи се са сумњивим новинарима Мануиловом и Шелкингом, пред којима Сазонова, Нератова и Трубецкоја назива „идиотима и кретенима“; уопште превише прича, па и о поверљивим стварима; Министарству шаље непроверене вести, „представља ствари несвршене као свршене, и готов је, по лаковерности, да прави фантастичне комбинације“; нема угледних веза; говорио је да ће истиснути Распутина са двора доведши на његово место јерођакон Мердарија, „једну црногорску протуву у мантији“. Јовановић је тврдио да је посланик „пропао човек“, а Ненадић и Димитријевић да га Сазонов, не скривајући своје нерасположење, већ месецима „нерадо и гледа и прима због свих његових испада“. (АЈ-80-38. М. Ненадић – Ј. Јовановићу, 18. (5) V 1916; 23. (10) V 1916; 35. М. Димитријевић – Ј. Јовановићу, 19. (6) V 1916; 25. (12) V 1916; 6. VI (24. V) 1916; 25. (12) VII 1916; АСАНУ, 9.837/2. Р. Јовановић – Ј. Јовановићу, 26. (13) I 1916; АЈ-80-36. Р. Јовановић – Ј. Јовановићу, без датума (1916); 16. (3) VIII 1916) Спалајковић је, међутим, извршио вешт маневар телеграфишући Пашићу у Одесу: „Молим не правити никакво питање од моје личности и поступите онако како мислите да би наши интереси били овде најбоље заступљени.“ (АС, НП, 35/III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) V 1916)

²¹⁰ П. Поповић, *Из дневника*, 467–468; „О Јов. М. Јовановићу - Пијону: још неколико података о њему као човеку“, *Самоуправа*, 26. VII 1924, 2. „Не сматрам излишним да Вам саопштим да сте и Ви и нарочито господин председник криви [...] што сте оставили да и даље срамоти нашу земљу лице које нигде сем код нас не би могло бити министром и ако сте и један и други видели да не ваља ништа“, писао је следеће године Радослав Јовановић свом презимењаку. „Ви сте шта више обећали да ћете довести у питање свој положај с његовом оставком. Пашић је изрично рекао: 'Јес ни овде као ни у Лондону – Бошковић – не ваља ништа'.“ (АСАНУ, 9.838/2. Р. Јовановић – Ј. Јовановићу, 12. IV (30. III) 1917)

²¹¹ АЈ, Збирка Војислав Јовановић Марамбо (335), ф. 6. Р. Јанковић – регенту Александру, 20. (7) XI 1916. У септембру је Спалајковић телеграфисао да му је у „владиним политичким круговима“ речено „да би било фатално увлачити војску у политику, јер би то довело Србију у положај Турске“. Уколико је тај телеграм био унапред удешен између њега и Пашића, онда је то свакако био додатни разлог да се не мења посланик у Петрограду. (В. Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат“, *Историјски часопис*, 14-15 (1965), 209–210)

односе с њима. После првих разговора са Спалајковићем, Белић је забележио две „интересантне“ идеје „које се само могу боље још разрадити“: „1. Да је буг[арски] народ гори од Ферд[инанда]; Ф[ердинанд] је искрено радио, а Буг[ари] су употребили њега само за ег[оистичне] циљеве. 2. Колико је рђав буг[арски] народ види се по томе што оно што није успело ни рум[унском] Ферд[инанду], који је Хохенц[олерн], и Конст[антину] који има сестру цара Виљ[ема], ма да и Румуни и Грци нису народи врло вис[оког] морала – то је пошло за руком Фердинанду.“²¹²

Спалајковић се не само одржао у Петрограду, одакле је успео да уклони Димитријевића,²¹³ већ је његов положај ојачао након што је портфељ министра иностраних послова у јулу преузео Горемкинов наследник Штирмер. Сазоновљев одлазак изазвао је узнемиреност у Лондону и Паризу,²¹⁴ али га је већина руских новина испратила с критикама, нарочито због неуспеха да спречи слом Србије.²¹⁵ Српски посланик је телеграфисао да су у француској амбасади „нарочито забринути, јер и ако је цареве гледиште на спољну политику довољна гаранција за савезнике, ипак треба бити на опрези од немачке струје“, као и да му је Нератов, оспоравајући приче о Штирмеровом германофилству, рекао „да се не треба бојати промене у спољној политици“. У сваком случају, тачно је оценио да ће уклањање Сазонова „учинити рђав утисак“ у земљи јер „носи реакционарни карактер“: „Што

²¹² Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 114–118; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 326; Архивска збирка Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, 4.931. *Белешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића*, 29. (16) VI, 1. VII (18. VI), 5. VII (22. VI), 12. VII (29. VI) 1916; АСАНУ, 11.396. Дневничке забелешке С. Станојевића за 28. (15) и 29. (16) VI 1916.

²¹³ Очигледно као одговор на оптужбе против себе, Спалајковић је од Министарства затражио да се Димитријевић, као недисциплинован, нелојалан и склон „интригама и ровењима“, уклони са положаја секретара; добивши одобрење да га премести у Букурешт, телеграфисао је да је и Ненадић, као неспособан и нешколован, „сувишан“ и да га треба упутити на војну службу, али му та жеља није била испуњена. (АС, МИД-ПО, 1916, ф. XII, д. IV. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 24. (11) VI 1916; ф. XII, д. V. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 6. VII (23. VI) 1916; 18. (5) VII 1916; 1. VII (19. VII) 1916; ф. XIII, д. II. М. Ненадић – Министарству иностраних дела, 6. VII (23. VI) 1916; АЈ-80-35. М. Димитријевић – Ј. Јовановићу, 12. VIII (30. VII) 1916; 19. (6) VIII 1916; АСАНУ, 9.835/2. М. Димитријевић – Н. Пашићу, 19. (6) VIII 1916)

²¹⁴ С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, 379–381, 387–389; А. И. Уткин, *Первая мировая война*, 274; *История внешней политики России: конец XIX – начало XX века*, 533–536; Л. Базилов, *Рушење руског царства*, 106–107; В. Pares, *The fall of the Russian monarchy*, 340–345.

²¹⁵ С. С. Ольденбург, *Царствование императора Николая II*, 585.

се тиче нас, не знам да ли ће се добити што са Председником Министарства, али у Сазонову није ништа изгубљено. Наше питање је у Царевим рукама.²¹⁶

У веровању да ће цар ускоро бити у прилици да из српског питања изваја Велику Србију Спалајковића су учврстиле вести са бојишта. На самом почетку јуна изјавио је за новине да је, после савезничких успеха на Кавкаском фронту и код Вердена, рат ушао у фазу „коначног тријумфа“;²¹⁷ али највеће охрабрење, без сумње, представљао је одличан почетак Брусиловљеве офанзиве против посусталих аустроугарских трупа.²¹⁸ На Певческом мосту су српском посланику рекли да је офанзива „одлично припремљена“ и „да ће се догађаји развијати брже него што се претпостављало“, а крајем јуна да је, због повлачења великог дела непријатељских снага, повољан тренутак за наступање на Солунском фронту. Спалајковић је одговорио да би било „убиство предузимати ма какву акцију чији резултат не би био потпуно сигуран, брз и лак“, али је Крфу поручио да и сам сматра да треба одмах напасти проређене Бугаре и спасти становништво окупиране Србије.²¹⁹ У офанзиви је било заробљено много аустроугарских војника, па је Спалајковић обишао неке од заробљених Срба – очигледно како би их подстакао да се пријаве у Добровољачку дивизију. Затим је телеграфисао на Крф да се „мора формирати још најмање једна дивизија“ и да регрутовање треба „продужити до год се може“, јер ће добровољци бити корисни не само у борбама на Источном фронту, већ и за засебне српске циљеве и „окупацију територије“.²²⁰

Брусиловљеви успеси покренули су питање уласка Румуније у рат. Када је у јулу сазнао да Румуни траже руску помоћ за одбрану од Бугара, Спалајковић је

²¹⁶ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 19. (6) VII 1916; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) VII 1916. „Од како је Сазонов пао, г. Спалајковић се ефективно опоравио“, тврдио је Белић. (АЈ-80-34. А. Белић – Ј. Јовановићу, 14. (1) VIII 1916)

²¹⁷ „Opinions des alliés“, *Le Temps*, 2. VI 1916, 1.

²¹⁸ N. Stone, *The Eastern Front*, 232–263.

²¹⁹ АС, МИД-ПО, 1916, ф. I, д. IV. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 7. VI (25. V) 1916; 30. (17) VI 1916. Спалајковићу је с Крфа одговорено да руска обавештења о снази непријатеља на Солунском фронту нису тачна. (Исто. М. Драшковић – М. Спалајковићу, 3. VII (20. VI) 1916) У септембру и октобру он је на Певческом мосту, као и у британској и француској амбасади, заступао захтев српске владе да се ојача Солунски фронт, али руско заузимање код осталих савезника није довело до конкретних резултата. (Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 273–277; АС, МИД-ПО, 1916, ф. IV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) IX 1916; 5. X (22. IX) 1916; 6. X (23. IX) 1916; 7. X (24. IX) 1916; ф. IV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. XI (31. X) 1916)

²²⁰ „Сербскій посланникъ у сербскихъ военноплѣнныхъ“, *Вечернее время*, 17. [30.] VI 1916; АС, МИД-ПО, 1916, ф. IV, д. II. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 6. VII (23. VI) 1916; 21. (8) VII 1916; *Југословенски добровољци у Русији*, 65–67.

замолио Сазонова да се на тај задатак пошаље и Добровољачка дивизија, а Крфу се пожалио да је, да су послушана његова упозорења о хитности прикупљања добровољаца, српских трупа већ могло да буде много више. Као и претходне године, пре свега су га бринули румунски територијални захтеви. Веровао је да Русији повољна ситуација на фронту допушта чврст став, тим пре што су га Руси уверавали да ће водити рачуна о српским претензијама и оставити „отворено питање о Банату“; но Пашић је с разлогом био неповерљивији, па му је поручио да не престаје с молбама да се будућа граница удаљи од Београда. Молбе, међутим, нису вределе пред ратним потребама и Спалајковић је 23. августа сазнао да је споразум „свршен факт“, а на Певческом мосту могли су само да га теше говорећи да судбина Баната није коначно одређена и да ће обећања Румунији вредети „колико и сва обећања која се врше под притиском“.²²¹

На подстицај из француске амбасаде, Спалајковић је телеграфисао Пашићу да би, због гласова о могућности сепаратног мира с Бугарском, требало код сила Антанте учинити корак у вези с будућим границама према Бугарској, Румунији и Италији.²²² Погођен жртвовањем Баната Румунији, Пашић је заиста 3. септембра Петрограду, Паризу и Лондону упутио ноту којом им је пребацио њихово држање и затражио утврђивање будуће српско-бугарске границе.²²³ Руси су предложили да се, без преузимања икаквих обавеза, Србији дозволи да изнесе своје жеље, али је ствар наишла на јак отпор у Риму, па је Нератов био принуђен да Спалајковићу саопшти да руска влада, мада с наклоношћу гледа на српске тежње, сматра захтев преурањеним.²²⁴ Штирмер му је, пак, рекао да схвата озбиљност српских разлога у питању Баната. Штавише, наставио је са љубазностима осудивши „фаталан утицај Миљукова на држање Сазонова у балканској политици“ и обећавао да ће се за начелна питања увек обраћати српском посланику, који му је узвратио речима да, „у погледу оданости и верности према Цару, Срби ни најмање не уступају пред

²²¹ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. VI. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 14. (1) VII 1916; 17. (4) VII 1916; 19. (6) VII 1916; ф. XIV, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) VII 1916; 4. VIII (22. VII) 1916; 11. VIII (29. VII) 1916; 15. (2) VIII 1916; 17. (4) VIII 1916; 23. (10) VIII 1916; 26. (13) VIII 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 334–335.

²²² АС, МИД-ПО, 1916, ф. XV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) VIII 1916.

²²³ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 336–337.

²²⁴ DDI, 5, VI, 285–287.

његовим руским поданицима“.²²⁵ Спалајковићу је сигурно пријало да, после Сазоновљевих прекора и уздаха, на Певческом мосту добије букет флоскула, али од тога није могло да буде никакве стварне користи јер му га је поклонио један стари, безобзирни лакташ, потпуно неспособан за дипломатске послове.²²⁶

Улазак Румуније у рат створио је могућност пребацивања четничких одреда и подизања устанка у Србији, за шта су се залагали потпуковник Срб и Цемовић. Спалајковић је у први мах био наклоњен идеји, али је Влада на Крфу одлучила да се не предузима ништа како становништво не би још више страдало.²²⁷ Како војне операције нису ишле онако као што је у Букурешту планирано, тамошњи посланик Павле Маринковић је телеграфисао Пашићу и Спалајковићу да би румунско обраћање за помоћ Русији требало искористити, јер се понавља „случај са српско-бугарским уговором“. Спалајковић је ипак закључио да је прерано за отварање тог питања и да ће га Русија покренути „у своје време“.²²⁸

Приликом предаје ордена који је у октобру донела српска војна мисија, Спалајковић је у Могилову, где се налазила Ставка, рекао цару да, пошто „Русија спасава Румунију“, треба „на згодан начин поставити услове и узети команду у своје руке као Виљем према Турској“. Осудивши држање Грчке, Николај II се „у свему сложио“ са српским послаником, који му је, када је изразио уверење да ће Антанта победити и диктирати услове мира, казао да се Италијани надају да ће изиграти Русе: „Говорио сам о условима на Балкану и Истоку за Србију и Русију, и ради тога српски и руски државници треба да су према савезницима непопустљиви и себични кад буде решавана судбина словенских крајева. У толико пре што не тражимо ништа туђе, а после оволиких жртава, Србија и Русија бар имају право на

²²⁵ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) VIII 1916. Недуго потом, Штирмер се сложио са Спалајковићевом тезом да је уједињење Србије и Црне Горе унутрашње питање и да је мешање Италије у ту ствар недопустиво. (Исто, ф. XVII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) IX 1916)

²²⁶ S. Živanov, *Pad Ruskog carstva*, II, 100–102, 109–113.

²²⁷ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XV, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) X 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 299–300. Сем тога, Цемовић је преко Спалајковића предложио да на челу мање групе крене у Црну Гору, повеже се с „напредним“ елементима, образује привремену владу и прогласи уједињење са Србијом. Пашић је, међутим, одговорио да се до даљег не предузима ништа. (АС, МИД-ПО, 1916, ф. XVII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) IX 1916)

²²⁸ Исто, ф. I, д. IV. П. Маринковић – Н. Пашићу, 8. IX (26. VIII) 1916; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. IX (30. VIII) 1916. Када се румунска војска суочила с првим поразима, Спалајковић је јавио да су у Петрограду задовољни што су Румуни „добили добру лекцију“. (Исто, ф. IV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) X 1916)

своје.“ Извештавајући Пашића о разговору, Спалајковић је истакао да се цар, који добро познаје „југословенски програм“, распитивао о Хрватима и Словенцима и рекао да вера не може бити сметња за уједињење.²²⁹

Борбе Прве добровољачке дивизије у Добруци трајале су од краја августа до краја октобра. И поред храброг држања већине добровољаца, Дивизија је претрпела тешке губитке, а битка се завршила поразом руско-румунско-српских снага.²³⁰ Спалајковић је зато могао да телеграфише само лоше вести, а у тренуцима највеће конфузије чак и „да је од дивизије остало око 2000 војника и да су се многи војници разбегли по Румунији“. Када је од команданта Корпуса Живковића сазнао да Прва дивизија, која је била упућена у позадину да се опорави, не може да буде враћена у борбу јер је „неуспех убио њен морал“, посланик је од Руса затражио да се она придружи Другој дивизији, која се тек формирала; при томе се позвао на свој разговор с царем, који је наводно усвојио предлог да се „дивизије сачувају за моменат решавајуће операције“ на југословенској територији. Део кривице за катастрофу у Добруци Спалајковић је свађивао на Хацића, а Пашићу је у децембру писао да је генерал Живковић потпуно на висини задатка јер штеди Корпус за завршне борбе за остварење „велике југословенске идеје“.²³¹

²²⁹ „Прибытие сербской военной миссии“, *Биржевые ведомости*, 26. IX [9. X] 1916; „Српска војна мисија код руског цара“, *Српске новине*, 6. [19.] X 1916, 2; АС, МИД-ПО, 1916, ф. XI, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. X (29. IX) 1916; 16. (3) X 1916; ф. XIV, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (5) X 1916; 19. (7) X 1916; ф. VI, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) X 1916. Пошто је Николај II говорио о руској и српској „револуционарној организацији“ у Турну Северину и нагласио да не треба почињати акцију пре времена, Пашић је телеграфисао да „Влада није одобрила Србу да спрема чете за упад у Србију, јер би те чете изазвале покољ насељења“: „Нетактично је и неумесно о томе говорити руској Врх[овној] Команди а још мање говорити цару. Онима у Одеси рећи да се немешају у туђ рад, јер ћу их одмах оданде уклонити.“ Спалајковић је одговорио да је цар отворио ту тему, а да он није рекао „ни реч“ о њој, пошто уопште није посвећен у ствар. (Исто, ф. IV, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) X 1916; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 301; *Југословенски добровољци у Русији*, 95)

²³⁰ В. Максимовић, „Прва српска добровољачка дивизија“, 48–181; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 288–289; N. Stone, *The Eastern Front*, 278–279; *Југословенски добровољци у Русији*, 69–119, 347–362. Спалајковић је пораз приписао илузији „да ће Бугарска изменити позицију чим Румунија уђе у акцију“. (АС, МИД-ПО, 1916, ф. I, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) X 1916)

²³¹ АС, МИД-ПО, 1916, ф. IV, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. XI (23. X) 1916; ф. IV, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. XI (30. X) 1916; 13. XI (31. X) 1916; 16. (3) XII 1916; *Југословенски добровољци у Русији*, 120–121. Спалајковић је сматрао да је Хацић крив јер је ометао примање Чехословака и настојао да се Дивизија што пре пошаље у борбу, па је врло радо регенту проследио Поточњаков телеграм којим је тражена Хацићева смена. Према Ненадићу, Поточњак је постао посланиково оруђе и „запао у интриге“ против Лонткијевића и Хацића. (АС, МИД-ПО, 1916, ф. IV, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) XI 1916; *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, 232; АЈ-80-38. М. Ненадић – Ј. Јовановићу, 6. XI (24. X) 1916)

Мирослав Спалајковић је присуствовао седници Думе 14. новембра 1916, али је са осталим савезничким представницима већ после првих говора напустио салу. Опрез је био оправдан јер су уследила оштра иступања опозиције, а пре свих Миљукова.²³² Спалајковић је телеграфисао да се сматра да је после тога промена владе „неизбежна и у начелу већ решена“.²³³ Штавише, догађај му се чинио толико важан да је Пашићу послао и лично писмо у коме се жалио да интриганти и користољупци злоупотребљавају цареву мекоћу да „читавом мрежом утицаја и потајних ровења“ спрече правилно управљање Русијом, чиме се „само непријатељ користи“. Али, како је цар по њему био „веома поштен, добар и пун патриотизма“, Спалајковић је проблем сводио на Штирмерову неспособност да Владу приближи Думи: „Опозицији, а нарочито Миљукову, то је добро дошло, и они су својим одсудним ударцима добили у очима јавног мњења врло много, а Штирмер је изгубио све. Њихова главна парола је била: ова влада хоће да закључи мир, доле с њом! Очеvidно, све је то било претерано, али кад се има на уму да се овде борба око власти свела на борбу разних интрига и утицаја, онда је донекле и бојазан јавног мишљења оправдана. [...] За нас је врло незгодно што је Штирмер својом крутошћу и неумешношћу пружио згодну прилику Миљукову, да се још више популарише у унутарњој политици. За нас ће бити још незгодније, ако после оваквог неповерења од стране Думе према Штирмеру дође за Министра Иностраних Дела каква личност, која би била под утицајем Миљукова. Због тога је и Сазонов био за нас опасан [...]. Дакле, за сад је ситуација врло неодређена и нејасна.“²³⁴ Ипак, када је Штирмер пао, Спалајковић је закључио да се не треба бојати компликација јер је цар новом председнику владе Трепову наредио „држати се либералнога правца“, што ће довести до хармоније између Владе и Думе.²³⁵

Разлог за привремени оптимизам Спалајковић је нашао и у првом устиску о новом министру иностраних послова Покровском, кога је 16. децембра посетио како би му честитао „на изјави о немачком предлогу“.²³⁶ Радило се, наиме, о

²³² АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 56–58; Ј. Базилов, *Рушење руског царства*, 142–158; М. Paléologue, *La Russie des tsars*, III, 86–88.

²³³ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) XI 1916.

²³⁴ АС, НП, 192/III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) XI 1916.

²³⁵ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) XI 1916.

²³⁶ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) XII 1916.

немачкој мировној понуди, за којом је уследио предлог америчког председника Вилсона.²³⁷ Спалајковић је телеграфисао Пашићу да је корак Немачке „последница узнемирености“, јер су све њене победе ограниченог домашаја, док је победа Антанте, чији ће одговор бити негативан, „само питање времена“.²³⁸ За тренутак га је забринуо говор британског премијера Лојда Џорџа, па је тврдио да би било жалосно ако би се рат завршио пристанком на *status quo ante bellum*;²³⁹ али је ускоро имао ужитак да извести да је савезнички одговор на немачки предлог онакав „какав Немачка заслужује за сва своја разбојништва“ и да је Вилсонов поступак „изавао велико незадовољство“.²⁴⁰

Сам почетак 1917. године у Петрограду обележило је убиство Григорија Распутина, мистика чија је блискост са царским паром згражавала јавно мњење. Спалајковић је телеграфисао Пашићу да је судбоносни расплет унутрашњих прилика у Русији близу и да је вест о убиству изазвала „радост у целој земљи и војсци“, док само „црни реакционари“ и „мрачњаци“ жале за Распутином, „који је био главно оруђе њихових интрига и ровења“.²⁴¹ Поред тога, нарочито је нагласио да је једном од убица честитао зет краља Петра, Јоан Константинович Романов. Без сумње под утицајем разговора са својим пријатељима кнезом Јоаном и кнегињом

²³⁷ Z. A. B. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, 115–119.

²³⁸ АС, МИД-ПО, 1916, ф. X, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) XII 1916. У изјави за руске новине Спалајковић је тврдио да је после Вердена у Немачкој сахрањена „машта о светској хегемонији“ и завладало потпуно очајање, „пошто је време, главни савезник њених противника, против ње“. Мада је истакао да је прави циљ немачке владе обмањивање свог народа, у њеном кораку је видео признање немоћи и „несумњиви симптом почетка краја“. („Въ дипломатических кругах“, *Биржевые вѣдомости*, 1. [14.] XII 1916)

²³⁹ АС, МИД-ПО, 1916, ф. X, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) XII 1916. Пашић је Спалајковићу поручио да је говор Лојда Џорџа на Крфу оставио другачији утисак: „Ми овамо схватамо ситуацију повољније, него ви тамо. Ако су изгледи сада слабији него пређе што су били за *потпуну победу*, и за ликвидацију Аустрије, Турске и умањење Бугарске и уништење нем[ачког] милитаризма, ипак свешће се Турска и Аустрија бар на полу њихових снага. И може бити да ће се обрнути срећа оружја и онда је наступио моменат за потпуну победу. Стање у земљама наших противника много је горе, него што се мисли. Дуго издржати не могу.“ (Исто. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 23. (10) XII 1916) Спалајковић је одговорио одмах: „Ваша је оцена правилна. Немачка мора подлећи поред свих погрешака савезника и тако је мишљење свих. Мој песимизам није очајање него средство за дејствовање на овдашње меродавне факторе за што бржи рад. Мене само инспирише бојазан за наш фронт [...] јер стрепим од спорог рада савезничког. Не треба допустити Немачкој, која је лукавија него савезници, да се дипломатским маневрима и лаким успесима спасе од катастрофе. [...] Други извор моје бојазни је расположење руске реакционарне партије у корист мира [...], али гаранција је за нас одлучност Цара, руске владе, војске и целокупног јавног мишљења.“ (Исто, ф. IV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) XII 1916)

²⁴⁰ Исто, ф. X, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) XII 1916; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy 1916–1918*, New York 1921, 53–54.

²⁴¹ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. I 1917. (23. XII 1916).

Јеленом, Спалајковић је тврдио да царица Александра и министар унутрашњих послова Протопопов верују да ће спасти Русију тако што ће у случају револуције довести војску са фронта да пуца на народ: „Очевидно је да би такав поступак упропастио и земљу и престо. Немачка рачуна на такав развој унутрашње ситуације у Русији и ту гледа још једини спас. Зато сад баца огроман новац преко овдашњих агената, мрачних типова, али [...] народ је свестан да је сила на његовој страни и да је судба Русије у његовим рукама.“²⁴²

Након што је кнез Голицин постављен за председника владе, Спалајковић је закључио да је цар „подлегао реакционарном утицају“, али је Нератов успео да га умири рекавши да је Голицин „исправан и лојалан човек“ и да унутрашња криза „не може утицати на правац спољне политике, који је потпуно одређен“.²⁴³ Српски посланик је био додатно умирен када му је Николај II, приликом новогодишњег честитања у Царском Селу, пожелео остварење жеља српског народа и, на запажање да је „немачка сила на измаку“, одговорио „да ће се на ма који начин победити“.²⁴⁴ А Спалајковић је, мада је осуђивао руске реакционаре, радо примио посету њиховог истакнутог представника и новог председника Државног савета Ивана Шчегловитова, који је оптужио Сазонова да је, водећи „балканску политику по савету Миљукова“, скривио пропаст Србије.²⁴⁵

У фебруару је кнегиња Јелена отпутовала на југ Русије да однесе прилоге за српске избеглице и посети Добровољачки корпус. Пратио ју је Спалајковић, који је известио Пашића да је посета била „од великог значаја“, пре свега зато што је „још више спојила“ Србе, Хрвате и Словенце у Корпусу: „Прва дивизија потпуно се опоравила физички и морално. Кнегиња је била пуна радости гледајући нашу

²⁴² АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. I 1917. (24. XII 1916). Кнез Јоан Константинович, као и већина чланова династије, није крио непријатељство према царици Александри Фјодоровној, због које се цар све више отуђивао од својих рођака. (Л. Базилов, *Рушење руског царства*, 187–189; S. Živanov, *Pad Ruskog carstva*, II, 145–149; С. П. Мельгунов, *На путях к дворцовому перевороту: заговори перед революцией 1917 года*, Москва 2007, 166–177; Ts. Hasegawa, *The February Revolution*, 146–148)

²⁴³ АС, МИД-ПО, 1916, ф. XIV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. I 1917. (28. XII 1916); 11. I 1917. (29. XII 1916).

²⁴⁴ АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (3) I 1917. Спалајковић се у наредна два месеца учврстио у мишљењу да се Немачка „не може одржати даље од јесени“, нарочито пошто су му у британској амбасади рекли да борба против немачких подморница добро напредује. (Исто, ф. X, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) II 1917; 7. III (22. II) 1917)

²⁴⁵ Исто, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) I 1917.

војску, а њено понашање са официрима и војницима учинило је највећи утисак на њих све. У целом корпусу завладала је потпуна слога и дисциплина. [...] Заслугом, тактом и бригом генерала Живковића и његових помоћника све је изглађено.²⁴⁶ У следећем телеграму тврдио је да су, упркос роварењима аустријских агената и грешкама појединих српских официра, ишчезле несугласице између Срба, Хрвата и Словенаца: „У политичком правцу Хрвати се држе врло добро. Сматрају заједницу као главно, а форма унутрашњег уређења зависиће од расположења народа кад питање дође на дневни ред.“²⁴⁷ Највећа брига у том тренутку заправо је био руски притисак да се Корпус поново употреби на Источном фронту, али је Спалајковић успео да измоли цареву одлуку да војници буду упућени на пољске радове.²⁴⁸ У томе му је помогла кнегиња Јелена, коју је Николај II позвао у Царско Село како би му пренела утиске са пута. „Цар је добро расположен и најбоље се изразио о нашем корпусу и генералу Живковићу који ужива опште уважавање и симпатије“, известио је Спалајковић Пашића. „Српски престиж код цара још се више уздигао у поређењу са Румунима у које је цар потпуно разочаран. [...] Велики кнез Ђорђе Михајловић говорио је цару и генералу Гурку да треба штедети наш корпус. У том смислу кнегиња Јелена писаће Гурку, а руски министар иностраних дела такође се заузима. У свему радим у споразуму са њом за нашу општу ствар и њен патриотизам заслужује признање сваког Србина.“²⁴⁹

Када је румунски председник владе у јануару посетио Петроград, Спалајковића су умиривали Петрајев и Покровски; а он је, приликом састанка с Братијануом који му је говорио о заједничким интересима Румуније и Србије, остао

²⁴⁶ Исто, ф. VI, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) I 1917; М. Цемовић – Н. Пашићу, 12. II (30. I) 1917; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) II 1917. Насупрот томе, Цемовић је пола године потом писао Пашићу да је на свечаном ручку у Јелисаветграду кнегиња Јелена почела „да говори против Југославије“: „То су прихватили посланик Спалајковић, који такође дуго није признавао корист од нашег југословенског рада и официри из свите генерала. Генерал Живковић је ћутао. Ја сам пресекао овај непријатан разговор, који је био прешао у исмејавање наше идеје, изјавом, да наша идеја стоји под заштитом Његова Величанства Краља и Њ. Височанства Престолонаследника и сви су и наши и Руси ућутали.“ (*Југословенски добровољци у Русији*, 296)

²⁴⁷ АС, МИД, Југословенски одсек, 206. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) II 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 74.

²⁴⁸ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 303–305; *Југословенски добровољци у Русији*, 167. Спалајковић је, према Пашићевим упутствима, почетком 1917. радио и на томе да се српска војска на Солунском фронту повуче у позадину као резерва. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. I, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) I 1917; 2. II (20. I) 1917; 4. II (22. I) 1917)

²⁴⁹ Исто, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. III (25. II) 1917; „Из мемоара кнегиње Јелене“, *Нови живот*, 10 (1922), 33–35.

резервисан. Пошто је Братијану одлагао одлазак из Петрограда у жељи да присуствује савезничкој конференцији, српски, белгијски и португалски посланик су Покровском поставили питање о свом учешћу на њој, али им је одговорено да учествују само велике силе. Како је Румун ипак успео у својој намери, Руси су настојали да ублаже утисак говорећи српском посланику да одобравају његову скромност, „а осуђују сујету Братјана од чијег присуства на једној седници Румунија није имала никакву корист, а он лично само штете за свој углед“.²⁵⁰

Србију није могла да задеси велика штета од угађања Братијануовој сујети, али је било јасно да би је трпела у случају озбиљних потреса у Русији. „Овдашња унутрашња ситуација још је непрестано мрачна“, телеграфисао је Спалајковић средином јануара, након што му је Бјукенен поверио да је у специјалној аудијенцији рекао цару да се чуди што се стварају „унутрашње кризе у једној земљи док је у рату“. Како је Николај II британском амбасадору „захвалио на саветима, али остао упоран“, Спалајковић је закључио да се ради о утицају царице, „која има много јачу вољу од њега и стоји на челу германфила и реакционара“. Знајући, међутим, да Србима не приличи исто што и Јупитеру и Британцима, Пашићу је писао да у неизвесној ситуацији морају бити опрезни и сачувати симпатије свих „политичких струја, у толико пре што међу њима нема разлике кад је у питању Србија“: „Нама није мешати се у руске унутрашње ствари и у смислу тога дајем непрестано савете овдашњим Србима. Телеграфишем вам о овдашњим догађајима и односима на двору само зато што од њих може зависити судба рата.“²⁵¹ Пошто је цар задржао Покровског на месту министра иностраних послова и за амбасадора у Лондону поставио Сазонова, Спалајковић се понадао да се стање поправља; али је ускоро телеграфисао да су сви покушаји да се император ослободи жениног утицаја остали неуспешни: „Цареви и царичини односи према осталим члановима царске породице су заоштрени. На колективно писмо царске породице цар је одговорио да му не треба ничији савет.“²⁵²

²⁵⁰ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) I 1917; 26. (13) I 1917; 29. (16) I 1917; 4. II (22. I) 1917; 19. (6) II 1917; 21. (8) II 1917; ф. X, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. II (19. I) 1917.

²⁵¹ Исто, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) I 1917; ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) I 1917; G. Buchanan, *My mission to Russia*, II, 41–49.

²⁵² АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) I 1917; 20. (7) I 1917.

Када се крајем фебруара састала Дума, Спалајковић је известио да су посланици саветовали радницима да се уздрже од демонстрација и да првих дана вероватно „неће бити скандала, али после биће одсудне опозиције ако се не буде образовала нова влада“. Тако је и било, па је два дана касније телеграфисао да дискусија „добија све оштрији карактер“ и да владу с успехом нападају и монархисти и либерали и социјалисти.²⁵³ Питање власти се, међутим, није решавало на парламентарној трибини, већ на улицама. У Петрограду су 8. марта почеле демонстрације, које су са сваким наредним даном постајале све масовније и агресивније, док је војска почела да показује знаке отказивања послушности.²⁵⁴ „Фабрике не раде, јер радници штрајкују због недостатка хлеба и огромне скупине“, обавестио је Спалајковић Пашића о стању у руској престоници. „Народ се скупља у гомиле, тражи хлеба, пева француску химну и виче доле Протопопов, живела Француска и Енглеска. [...] У Русији је свега доста, само је рђав железнички саобраћај. Ове демонстрације биће без тежих последица.“²⁵⁵

²⁵³ Исто, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) II 1917; ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. III (16. II) 1917.

²⁵⁴ Ts. Hasegawa, *The February Revolution*, 215–277; S. Živanov, *Pad Ruskog carstva*, II, 331–368.

²⁵⁵ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. III (24. II) 1917.

У вртлозима револуције (1917–1919)

„Ове демонстрације биће без тежих последица“, написао је Мирослав Спалајковић 9. марта 1917. године. Трећег јутра после тога под његовим прозорима одигравали су се кључни догађаји револуције која је одредила судбину века. Ипак, његова процена није била последица нарочите недалековидости. Већина посматрача руских унутрашњих прилика је, као и он, уочавала постојање акутне политичке кризе, али је мало ко успео да предвиди тренутак неочекивано брзог расплета.¹ Уосталом, пошто се српско посланство налазило у непосредној близини не само Тавричког дворца, седишта Думе, већ и касарни из којих је тог јутра започела војничка побуна, Спалајковић је врло брзо исправио погрешну процену и правилно означио догађаје. Већ сат времена након поднева 12. марта телеграфисао је на Крф да је готово цео петроградски гарнизон пришао побуњеницима: „Из касарни око Посланства војници излазе у редовима, пуцају у вис, разоружавају офицере које срећу на улицама и од којих су се неки спасли у нашу кућу; пуцњава на све стране. На триста метара од Посланства води се борба [...]; зрна ударају у камен и зидове око нас. Све се то види са нашег прозора. [...] Револуција већ носи војнички карактер и може се рећи да је победила. Сад реч припада Думи.“²

Револуција је до вечери заиста победила у Петрограду, а наредни дани су били одлучујући за њену победу у целој Русији. Спалајковић је 14. марта известио да је преко пута Посланства изгорео Окружни суд и да улицом из правца Думе пролазе „војска и народ са црвеним заставама“ кличући републици. Највећи значај је придао одлуци Думе да се не разилази и образује Привремени комитет коме су побуњене трупе положиле заклетву: „Револуција је била добро организована, због чега је успела брзо и релативно без великих жртава.“ Без много жаљења јавио је да

¹ С. П. Мельгунов, *Мартовские дни 1917 года*, Москва 2008, 44–48; Ts. Hasegawa, *The February Revolution*, 141, passim; S. Živanov, *Pad Ruskog carstva*, II, 250–251, 328–330, 396.

² АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. III (27. II) 1917. Спалајковић је у згради Посланства пружио склониште не само официрима који су бежали од линча, већ и другима, попут новинара Шелкинга и чланова породица бившег петроградског градоначелника Оболенског и сенатора Вујича. (ХПС. *Видержки изъ записокъ сенатора, гофмейстера Высочайшаго Двора Эммануила Ивановича Вуича*; Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 23. I 1946. и 10. V 1964; АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 83)

су ухапшени његови познаници Горемикин, Штирмер, Шчегловитов, као „и готово сви реакционари“. Уопште, догађаје није доживљавао трагично, тим пре што је сазнао да су у „француској и енглеској амбасади весели што је револуција овако брзо успела“.³ Увече је српског посланика изненада посетила кнегиња Јелена и рекла му да је телефоном разговарала са царицом, „која је веома нерасположена и саопштила јој је да ју је стража напустила [...] и да не зна ништа шта је с царем, који јој је ономад телеграфисао, да се кренуо из Врховне команде“. Пошто ју је царица замолила да се распита шта је с њеним мужем, кнегиња је потражила новости код Спалајковића, који јој је саопштио последњу вест да је по наредби Привременог комитета царев воз задржан на путу за Петроград.⁴

Сутрадан се решавало питање врховне власти. Представници Привременог комитета и истовремено с њим успостављеног Совјета радничких и војничких депутата споразумели су се о образовању Привремене владе; Миљуков је то објавио револуционарној маси у Таврическом дворцу, која је негодовала због тврдње да ће регент царевићу Алексеју постати царев брат Михаил.⁵ Спалајковић је зато предвече телеграфисао да је цар абдицирао у корист престолонаследника уз регентство Михаила Александровича и да је састављена нова влада на челу са кнезом Љвовом, у којој је за министра иностраних послова, „као једини познавалац спољне политике у Думи“, постављен Миљуков, а за министра правде социјалиста Керенски – како екстремни елементи не би продужили револуцију са већ увелико присутним паролатама против рата.⁶ Следећег дана ујутру појаснио је да је Миљуков у Думи обавестио војнике и грађане да ће бити извршен „преображај државног система у парламентарну уставну монархију“.⁷

³ АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) III 1917.

⁴ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) III 1917. Спалајковић и кнегиња Јелена ће у својим сећањима тај сусрет приказивати нешто драматичније. (М. Спалајковић, „Кнегиња Јелена: успомене из руске револуције“, *Политика*, 3. IX 1919, 1–2; М. Spalaikovitich, „Préface“, у: S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs: Ekaterinburg – Alapaievsk – Perm – Petrograd*, Paris 1928, 10–12 (рукопис предговора у: АС, МС, 55); „Из мемоара кнегиње Јелене“, 35–40)

⁵ Ts. Hasegawa, *The February Revolution*, 529–533; С. П. Мельгунов, *Мартовские дни 1917 года*, 170–182, 205–213; S. Živanov, *Pad Ruskog carstva*, II, 464–486; П. Н. Милоков, *Воспоминания (1859–1917)*, II, Нью-Йорк 1955, 310–312.

⁶ АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) III 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 357. Спалајковићеви телеграми су на Крфу очекивани са великом зебњом, а вест о царевј абдикацији произвела је пренеражење. (АЈ-80-34. О. Боп – Ј. Јовановићу 20. III 1917)

⁷ АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) III 1917.

Како се, међутим, ствар није расплела онако како су Миљуков и он желели, Спалајковић је 17. марта известио да је цар у Пскову, у своје и синовљево име, абдицирао у корист брата који је „отказао у корист народа“: „Тиме се положај Думског комитета закомпликовао [...]. У Думи су забринути, јер наилазе на све веће тешкоће од стране крајњих партија. [...] Ситуација је тешка и зависиће од брзог решења и од држања петроградских трупа, од којих један део подржава раднички програм. Јуче, после разговора са енглеским амбасадором, био сам у Думи и приватно говорио са потпредседником, коме сам саопштио да савезници апелују на патриотизам руских радника и надају се да ће они за време рата схватити своју дужност као њихови француски и енглески другови. [...] Синоћ сам био у Павловску и саопштио кнегињи Јелени и грчкој краљици новости. Оне су по телефону говориле са Царским Селом. Царица нема никакав телеграм од цара, а примила је сасвим хладно вест о абдикацији и чак сматра да то њима иде у прилог и да ће револуцију победити. Сва блиска лица виде у томе прогрес њене ненормалности.“⁸ Већ сутрадан био је оптимистичнији и истицао да се велики кнез одрекао престола привремено и да ће га примити ако тако одлучи Уставотворна скупштина: „Обе абдикације одлично су примљене и учиниле су добар утисак. Ново стање брзо се консолидује. Дума и влада јуче су се осећали сигурнијим, а данас су господари ситуације. Комитет раднички не чини сметње [...]. У вароши је потпун ред. Јутрос су све новине изашле. На фронту је добро.“⁹

Седмог дана револуције Спалајковић је могао да Пашићу пошаље јасну оцену промене и предвиђање будућег развоја ситуације: „Револуција је успела брзо и без жртава јер је потпуно сазрела не само у свим класама него и у сваком човеку

⁸ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) III 1917. Спалајковић је, под утиском опште мржње према царици у којој су учествовали чак и чланови династије, поверовао у клевете да су пронађена њена писма Распутину, пуна „перверзних израза“. О томе је известио Пашића који је телеграм прочитао на седници владе. (Исто, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) III 1917; O. Figes, B. Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: the language and symbols of 1917*, New Haven 1999, 9–18)

⁹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) III 1917. У почетном оптимизму који су на њега преносила лица блиска Привременој влади Спалајковић је био склон да потцењује опасност која њеном ауторитету прети од петроградског Совјета: „За умиривање крајњих елемената и утицаја на раднике и војнике, влада се служи ’саветом радничких и војничких посланика’, који је образован одмах у почетку револуције и дејствује паралелно са думским извршним одбором. У овом ровитом стању влада мора бар формално обратити пажњу на раднике, јер се рат не може продужити без њих због израде муниције.“ (Исто, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) III 1917)

[...] и већ другог дана цар и царица били су напуштени од свих. [...] Незадовољство које је прешло сваку меру било је једини вођ ове револуције [...]. Први утисак Думе био је изненађење и страх од последица са обзиром на рат. Старо се стање срушило као труо организам. Од њега је остала гомила без форме. Интелигенција и официри примили су стање, али нису управљали револуцијом, која је дошла одоздо као поплава коју државници гледају управити. Прва парола била је против покварености режима а не партиски програм радника који су после првог успеха покушавали претворити револуцију у социјалну. Ипак је преовладао компромис између Думе и радника, јер се видело да се без војске и осталог грађанства не може. У будућем развоју руског парламентаризма играће улогу околност што су радници почели револуцију и дали јој своје обележје [...]. Недостатак енергије који је показала интелигенција светиће јој се дуго. [...] Значај промена је врло велики и чак га ни будуће погрешке нове владе неће лако компромитовати јер је Русија до сада сувише страдала. [...] Наше питање и поред Миљукова може од свих промена само добити, јер ми тражимо само оно што је основано на елементарној правичности и разумном схватању српских и руских интереса. Осим тога, сада имамо гаранције у слободној Русији, где су искључене закулисне радње и тек сада може бити користи за нас од великог рада у руској јавности.“¹⁰

Ипак, револуционарна збивања су одмах запретила да нанесу велику штету српској ствари у Русији. Спалајковићу је бриге задала вест, коју му је из Одесе телеграфисао генерал Живковић, да добровољцима прети опасност од масе јер „непријатељски агенти“ разносе гласине према којима су српски војници пуцали на народ у Петрограду када је руска војска одбила да то учини. Он је о томе одмах известио Миљукова, који је, „индигниран том клеветом“, наредио да се демантује, и Родзјанка, који је лично изјавио да српске трупе нису учествовале у гушењу револуције у престоници, где их, уосталом, уопште и нема.¹¹ Много озбиљнија

¹⁰ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) III 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 358; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 44; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција 1917. године*, Приштина 1978, 10–11.

¹¹ *Југословенски добровољци у Русији*, 169, 172; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 389–390; АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) III 1917; „Злостная клевета на сербовъ“, *Биржевыя вѣдомости*, 9. [22.] III 1917; „Сербское опровержение“, *Новое время*, 9. [22.] III 1917; „Германо-болгарская провокация“, *Вечернее время*, 13. [26.] III 1917; „Сербскій

претња Корпусу било је ширење револуционарних идеја и расула које је све више захватало руску армију.¹² Спалајковић је у априлу известио Крф да крајње идеје руске револуције нису поштеделе ни Корпус, који ће морати да преживи кризу као и руска војска. Он је, наравно, поред генерала Живковића за кога је тврдио да „ради са пуно такта и разумевања“, подржавао српску официрску струју која је била против увођења војничких комитета и желела да Корпус, као и дотад, „буде само војничка јединица“, док је за југословенску струју тврдио да је под утицајем „Хрвата у вези са Сублимом“, па чак и провокатора.¹³ Заједно с другим српским и југословенским представницима у Русији, затражио је да у Одесу дођу чланови Југословенског одбора како би помогли да се преброди криза.¹⁴ Миљуков и војни министар Гучков су га, ограђујући се да не желе да се мешају у српске ствари, замолили да се Живковићу, „с обзиром на промене у руској војци услед револуције“, издају потребне инструкције о унутрашњем уређењу Корпуса и тиме олакша положај Привремене владе. Посланик је зато написао „исцрпан програм“ за даљи национални и политички рад у Корпусу и показао га Миљукову и Гучкову који су били „потпуно задовољни“.¹⁵ У том програму, који је затим послао у Одесу, предлагао је што већу толеранцију у погледу националних и личних слобода и излажење у сусрет „свим жељама и покретима који се не противе дисциплини“.¹⁶

доброволческiй корпусъ и русская революція“, *Биржевыя вѣдомости*, 14. [27.] III 1917; „Подлая клевета на сербовъ“, *Вечернее время*, 17. [30.] III 1917.

¹² Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 390–401.

¹³ АС, МИД, Југословенски одсек, 323. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. IV (29. III) 1917; В. Hrabak, „Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine“, *Istorija XX veka*, 3 (1962), 288.

¹⁴ АС, МИД, Југословенски одсек, 327. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. IV (31. III) 1917; F. Ротошњак, *Iz Emigracije*, II, 51. Пашић је, образлажући тај захтев, телеграфисао посланику у Лондону да се због револуције погоршало стање у Корпусу, али да, пошто Спалајковић „чини све могуће да стање поправи“, „већ има знакова поправке“. (АЈ-80-9. Н. Пашић – Ј. Јовановићу, 23. (10) IV 1917)

¹⁵ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) IV 1917.

¹⁶ Спалајковић је у програму изнео мишљење да будући рад треба засновати на начелу да су Срби, Хрвати и Словенци „три дела једног и истог народа само различна по имену“ и на потпуној равноправности сва три имена, као и ћирилице и латинице. Сем тога, саветовао је да из Корпуса треба отпустити све који нису стварни добровољци; да сваком приликом треба истицати да је „главни циљ ослобођење целог племена и уједињење у једну државу“, а расправљање о унутрашњем уређењу избегавати; да пуковима треба дати имена из српске, хрватске и словеначке историје; да што чешће треба држати војницима предавања, нарочито о циљевима рата; да треба дозволити слободно подношење петиција и тужби; и, коначно, да треба пазити на исхрану и „забранити телесне казне и псовке које вређају религиозна, национална или породична осећања“. (Војни архив (даље: ВА), Добровољачки корпус у Русији (1917), П-10. М. Спалајковић – М. Живковићу, 2. V (19. IV) 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 401) Недуго потом Спалајковић је Живковићу препоручио „највећу трпеливост иначе корпус пропаде“. (Исто, 406)

Пашићу се Миљуковљеве интервенције нису свиделе, али је Спалајковићу, уз чисто политичке ограде, послао упутства у којима је, поновивши заправо суштину оног што је посланик већ сугерисао Живковићу, саветовао толеранцију у Корпусу.¹⁷

Крајем марта, пре него што су дешавања међу добровољцима допринела да јасно схвати какав земљотрес дрма руску армију, Спалајковић је телеграфисао Пашићу да су се Немци, који желе да искористе ново стање за офанзиву на истоку, „преварили у рачуну односно револуције“, пошто због њихових агресивних и контрареволуционарних намера „у Русији почиње узнемиреност, чија је прва последица добра, јер се крајњи елементи трезне“.¹⁸ У ствари, он се варао у рачуну, јер је пожурио да у активу упише извештаје изасланика думског комитета да је фронт тобоже „пет пута јачи но што је био и сви жељно чекају сударити се што пре с непријатељем“.¹⁹ Почетком априла јавио је да се, насупротив Совјету који има опасне тежње и штетно утиче на трупе петроградског гарнизона, Привремена влада „држи врло добро и ради паметно“, па се ситуација поправља „и поред тешкоћа од крајњих елемената, који задају велике бриге како влади тако и савезницима“. Када га је Бјукенен замолио да Срби, попут британских официра који обилазе касарне и објашњавају каква је дисциплина код западних савезника, делују на руске војнике и социјалисте, Спалајковић је од Живковића затражио да му упути социјалисте из добровољачких редова; нарочите наде полагао је у Николаја Брешко-Брешковског, сина изузетно популарне старе револуционарке, који је почетком године на његову препоруку био примљен у Корпус²⁰. „Све ћемо то искористити за пропаганду нашег народног програма“, писао је Пашићу. „Спремио сам проглас који ћу

¹⁷ D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 85–88; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 401–403.

¹⁸ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) III 1917; 25. (12) III 1917.

¹⁹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) III 1917. Расту Спалајковићевог оптимизма допринео је и председник московске градске думе Челноков, који му је телеграфисао да свом народу и армији поручи како је Москва уверена да ће Русија са савезницима остварити потпуну победу над непријатељем. Посланик је одговорио да је дирнут „што први поздрав слободног руског народа српском народу долази управо из срца Русије, из древне Мајнице Москве“. („Въ сербскомъ посольствѣ“, *Новое время*, 11. [24.] III 1917)

²⁰ Спалајковић је подржао предлог да Брешковски као чиновник буде примљен у Корпус, најтоплије га препоручивши као осведоченог српског пријатеља, „јаког публицисту и јединог најпогоднијег човека за обавештавање руских политичких кругова о неопходности уједињења Срба, Хрвата и Словенаца“. Пашић је усвојио предлог, под условом да Брешковски „не води партиску борбу против других руских странака или руске владе, јер је незгодно [...] из средине југословенског добровољачког одреда“. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. Б. Терзић – Н. Пашићу, 14. (1) I 1917)

упутити руској демократији и опоменути је на њен дуг према српској демократији. Министарство војно штампаће то у неколико стотина хиљада примерака [...]. Треба дејствовати свим силама на овдашње духове које Немци гледају скренути са правога пута растурајући преко агената лажне пароле и новац. То је сада најважније за све савезнике, јер треба спасти и Русију и себе.²¹ У депешама које су следиле посланик је, тврдећи да је у Петрограду „бољи ред него пре револуције“, истицао да се ситуација поправља „срећно и нагло“ пошто се војници све више одвајају од радника „који због тога постају умеренији“, док бригу задаје једино Балтичка флота. Улазак САД у рат, наставио је у истом духу, има велики морални значај јер се „крајњи елементи све више трезне и реалније гледају на рат“: „Стање у војсци је добро, а и у флоти поправиће се; срећа је што је ова зима дуга и што рђаво време и лед не допуштају операције.“ „Људи који данас управљају Русијом раде мудро и успеће“, тврдио је после изјаве Керенског да ће се рат водити до победе.²²

Револуција и абдикација поставиле су питање поновног успостављања дипломатских односа Србије и Русије. Миљуков је већ 17. марта личном нотом обавестио Спалајковића о промени режима, истакавши да се нада ће му помоћи у одржавању пријатељских и савезничких односа њихових земаља. Спалајковић је два дана касније одговорио да са задовољством ступа у личне односе с њиме и ставља му на пуно располагање све своје напоре, „ради тријумфа велике заједничке ствари и природног продужавања братских и савезничких веза које уједињују

²¹ Исто, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. IV (19. III) 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 50. У том прогласу Спалајковић је, тврдећи да до њега „стижу јауци српског народа, који пати под петом мрског непријатеља“, питао руске раднике и војнике да ли ће заиста, пошто су прешли највећи део тешког пута, стати пред самим крајем и „допустити да непријатељ, над гробовима живо покопаног народа, слави победу мрачног ропства које ће потом раширити на друге народе“. Ускоро је, истичући српски демократизам, изјавио за *Ново време* да ће се из „највеће револуције која се икада појавила на свету“ родити „нови свет на развалинама старе Европе“, јер ће се све зараћене државе поделити „на два потпуно супротна логора“: „Нови и стари режим бориће се за хегемонију у Европи, тешко Европи ако би победила Немачка, било као монархија било као република, под вођством Вилема или без њега; немачки социјалист је исто тако опасан као и немачки јункер [...]. Вође демократије у Европи, Француска и Енглеска, још давно, пре почетка рата, указале су чему служи немачка хегемонија.“ (АСАНУ, 14.386/I-3/2.797–2.798. М. Спалајковичъ, *Воззание сербскаго народа къ рбочимъ и солдатамъ демократической Россіи*; „Обращение М. Спалајковича къ русской демократи“, *Русская воля*, 19. III [1. IV] 1917; АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. IV (26. III) 1917; „Преглед стране штампе. Интервју Г. Спалајковића“, *Српске новине*, 8. [21.] IV 1917)

²² АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. IV (20. III) 1917; ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. IV (22. III) 1917; ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. IV (29. III) 1917; 24. (11) IV 1917.

Србију и Русију“.²³ Обавестивши о томе Владу, Пашић је 23. марта телеграфисао петроградском посланику да Миљукову саопшти „радост што се преврат свршио тако брзо и без приметних жртава, и што није потресао моћ и престиж [...] братске Русије“. Притом је ламентирао истичући „узвишени пример патриотизма“ Николаја II који се добровољно одрекао престола зарад победе у рату, али је Спалајковић, схватајући непримереност таквих речи у измењеним приликама, тај параграф у целини избацио из текста који је саопштио новом министру.²⁴ У међувремену је пожурио да нешифрованим телеграмом јави Крфу да су француски, британски и италијански амбасадор обавестили Миљукова да њихове владе званично признају Привремену владу, па му је Пашић, после консултација с регентом, поручио да то чини и српска, уз изјаву да, не мешајући се у њене унутрашње ствари, „новој демократској Русији“ жели „напредак и величину на свима пољима“.²⁵

Спалајковић је Миљукову признање саопштио истовремено са белгијским послаником, који је, у складу с њиховим претходним договором, рекао да они немају ништа против тога што су британски, француски и италијански амбасадор дотад имали свакодневне разговоре с руским министром иностраних послова, али да се, пошто су Србија и Белгија учиниле „сразмерно толико колико силе Тројног Споразума, а више него Италија“, надају да ће он бар једном недељном разговарати с њима. Разуме се, и Спалајковић је имао да нешто каже о томе: „Ја сам [...] изјавио да ми не тражимо изједначење са Француском, Русијом и Енглеском, које издржавајући рат новцем и материјално, могу имати међусобна, чисто техничка питања, у која ми немамо право мешати се, али очекујемо од нове демократске Русије да се на делу призна право и једнакост малих народа, нарочито кад се на конференцији расправљају питања која се тичу њиховог интереса. [...] Осим тога не

²³ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) III 1917; АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1917. П. Н. Миљуков – М. Спалајковићу, 17. (4) III 1917; М. Спалајковић – П. Н. Миљукову, 19. (6) III 1917. Када су се састали три дана касније Миљуков је, сложивши се са Спалајковићевим гледиштем о важности Солунског фронта, изјавио да ће подржавати српске захтеве. Говорећи о унутрашњој ситуацији, казао је да се нада да ће се нови режим брзо консолидовати, а да револуције не би ни било да је цар на време „узео одговорно министарство“. (АС, МИД-ПО, 1917, М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) III 1917)

²⁴ АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. IX. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 23. (10) III 1917; ф. X, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) III 1917; Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 183–184; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 46.

²⁵ Исто, ф. VIII, д. IX. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) III 1917; ф. IX, д. II. белешке Н. Пашића од 26. (13) III и 29. (16) III 1917.

треба пружити аргуменат нашем непријатељу да са иронијом говори о једнакости у нашем савезу, који још у време рата прави разлику између великих сила и малих. Миљуков је био прилично дезоријентисан овим кораком и одговорио да је тако раније било, али да се слаже са нама“.²⁶

Заједно с представницима Јапана, Португалије и Румуније, српски и белгијски посланик су 5. априла Привременој влади у пуном саставу саопштили изјаве својих влада. Жељама које је Пашић упутио новој демократској Русији, Спалајковић је додао речи да трагична судбина није поколебала веру српског народа у праведност „велике руске нације“, којој ће, и у срећи и у несрећи, остати непоколебљиво одан. Ословивши га као старог пријатеља Русије, Миљуков му је одговорио: „Могу Вас уверити да ће се Србији повратити не само све што јој је припадало у прошлости, већ и да ће све њене националне аспирације бити остварене. То ће за Русију бити дуг захвалности. Интерес Европе захтева да из овог рата изађе слободна, велика, уједињена Србија, која ће нам служити као бедем против германске експанзије и која ће својим демократским духом и установама бити драгоцен потпора слободоумној Русији.“²⁷

²⁶ АС, МИД-ПО, 1917, ф. X, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) III 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 46–47; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 27–28. „Код мене су се окупљали Бјукенен, Палеолог и Карлоти“, сећаће се Миљуков. „И Спалајковић је тражио учешће у тим састанцима, али су ’европски’ савезници хтели да са мном разговарају насамо и ја сам Србину заказивао засебне сусрете.“ (П. Н. Милуков, *Воспоминания*, II, 336)

²⁷ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. IV (25. III) 1917; *Српске новине*, 28. III [10. IV] 1917; „Послы у Временнаго Правительства“, *Биржевыя вѣдомости*, 23. III [5. IV] 1917; „Приемъ дипломатическихъ представителей союзныхъ и дружественныхъ державъ Временнымъ Правительствомъ“, *Новое время*, 23. III [5. IV] 1917; „La Russie et la Serbie“, *Le Temps*, 27. IV 1917, 4; „La Serbie et la Russie nouvelle – Déclarations officielles“, *La Serbie*, 29. IV 1917, 1; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 49; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 360; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution: Russia and the Balkans in 1917*, Boulder 1977, 66. Срдачност према Привременој влади Спалајковић је нагласио изљубивши се с Миљуковом и кнезом Љвовом. (Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 38; А. Седыхъ, „На банкетѣ въ честь П. Н. Милукова“, *Сегодня*, 9. III 1929, 8) Неколико дана потом, делегација југословенских представника у Русији на челу са Белићем и Мандићем поздравила је редом Љвова, Родзјанка и Миљуква. Љвов је одговорио да се „српско-словеначко-хрватском народу“ мора осигурати слобода у пуном смислу те речи; Родзјанко да Србија „мора бити не само васпостављена, већ знатно увећана и уједињена у Велику Србију“; а Миљуков да су тачно осетили да ће из принципа који је истакла руска револуција проистећи југословенско уједињење у што је могуће ширем обиму. Нови министар иностраних послова је замолио чланове делегације да израде декларацију која ће му помоћи да просветлити руско јавно мњење и социјалистима покаже да је цепање Аустро-Угарске политика ослобађања а не освајања. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. IV (27. III) 1917; 10. IV (28. III) 1917; „Велика Србија. Говор Председника Думе“, *Српске новине*, 6. [19.] IV 1917, 3; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 360–361; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 47, 50; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*, 122–123)

Уз званично саопштење од 23. марта, Пашић је Спалајковићу, тражећи да му што чешће шаље извештаје, послао и упутства за рад у измењеним околностима: „Према новом стању ви сте дужни да подесите и своје држање и свој говор и своја општења са руским политичарима, који су добро обавештени не само о ономе, што је на дневном реду, већ и о ономе што се иза кулиса спрема.“ Од посланика је затражио да пази да Руси као посланика на Крф „не пошљу кога бугарофила“ и не почну опет с пресијом за споразум са Софијом, који је постао незамислив. Дошавши до бугарофилства, које га је код новог руског министра највише бринуло, Пашић је накратко заборавио на званично персирање: „Са Миљуковом одржавај добре односе, али пази добро на његов закулисни рад, а нарочито неће ли му Бугари послати кога свога повереника да с њим измења мисли о томе како би се Бугарска имала држати па да је може, где год се укаже подесна прилика, подржавати а себе сачувати од компромитовања у очима руског народа. Може бити да ће кадети нагнати Миљукова да каквом изјавом у Думи поправи своје односе према Србији и на то мотрите да не би што горе наступило.“²⁸

Ни Спалајковић није пре револуције имао нимало лепо мишљење о Миљукову,²⁹ али је, у средишту збивања, врло брзо схватио да је он, уз Гучкова, у несигурној и према притисцима с леве неотпорној Привременој влади главни ослонац поретка и заштитник идеје о рату до потпуне победе. Управо због изјава о циљевима рата (о којима се, како је извештавао Спалајковић, у штампи повела „жива дебата“³⁰) Миљуков се нашао на удару Совјета и социјалистичких партија.³¹

²⁸ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 23. (10) III 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 359; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 48; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 25. Пашићу у првим недељама револуције очигледно није било сасвим јасно колики је прекид са прошлошћу она донела, па је наставио да суштински већ покојну Думу сматра за чиниоца с којим треба рачунати. Спалајковића је ускоро замолио да му јави „бројни однос странака“ у Думи, а нарочито однос између „оних који су за монархију и оних који су за републику“. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 26. (13) III 1917)

²⁹ У мају 1913. Спалајковић је сматрао је Миљуков „из несавесности и неваљалства“ допринео да се заостре односи међу балканским савезницима, а у октобру 1914. оптуживао га је да „продужује своју злокобну кампању из прошле године која је довела до српско-бугарског рата“. (ДСП, VI/2, 352–353; АС, МИД-ПО, 1914, ф. XV, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) X 1914) Познајући Миљукова и приписујући му, као и Спалајковићу, претерану импулсивност, Супило се безразложно плашио да би између њих двојице могло да дође до оштрих речи и сцена. (*Писма и меморандуми Франа Супила*, 178–179)

³⁰ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. IV (30. III) 1917; ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) IV 1917.

Утицајни члан Привременог комитета Државне думе, пуковник Борис Енгелхарт, сећаће се да га је, у име српског посланика, посетио официр Качалов са молбом да поверљиво одговори шта би Привремена влада мислила о предлогу Србије да јој „у Петроград на располагање пошаље српску дивизију како би власт имала у својим рукама поуздану силу за случај да дође до 'нереда' и ради прекида 'погубне пропаганде'“: „Ја нисам сумњао у то да Спалајковић извиђа не по личној иницијативи, већ са знањем и, може бити, по налогу Енглеза и Француза. Мешање странаца у руске ствари ми се у то време чинило недопустивим. [...] Ипак, сматрао сам да треба да о предлогу српског посланика обавестим министра иностраних послова Миљукова. Миљуков се тада, као и ја, још надао да ћемо све наше руске противречности решити сопственим снагама и није прихватио предлог.“³² У складу са том надом, Спалајковићу је, након што му је 25. априла пренео регентову захвалност због изјава о симпатијама према Србији, рекао да „Привремена влада не представља само моралну власт, него и њена стварна моћ сваким даном расте“: „Не боји се крајњих елемената као што је Ленин. 'Благодаримо Немачкој што га је послала, јер је после првих речи нашим социјалистима отеран. Стога треба пустити сваког да говори слободно. [...] Анонимна агитација много је опаснија’.“³³

Међутим, само само четири дана касније Спалајковић је телеграфисао да је Миљуковљев положај критичан и да ће се морати „жртвовати личности да би се спасао програм“. Социјалисти у петроградском Совјету, закључио је, воде огорчену

³¹ П. Н. Миљуков, *История второй русской революции*, Москва 2001, 75–81; S. Živanov, *Rusija 1917*, I, Beograd 2009, 283–287, 308–311, 321–325; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 27–36.

³² Б. А. Енгелгардт, „Революција и контрреволюција“, *Балтијски архив*, VIII, Рига 2004, 91–92. С друге стране, Спалајковић ће се сећати да му је Бјукенен, у Миљуковљевом присуству, предложио да се у Петроград пребаци српска дивизија „како би се спречили нереде и подржала влада кнеза Љвова“ (ХПС. Белешке М. Спалајковића (млађег) о разговорима с оцем, без датума (1945))

³³ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) IV 1917. Тог разговора ће се Спалајковић сетити четврт века потом, са накнадном памећу и накнадним детаљима: „Једнога дана кад је већ почела и успела револуција, [...] кад сам видео шта се ради, [...] одем [...] код Миљукова да му скренем пажњу, па му кажем: Шта ви то радите? Русија је у рату, а ви пуштате најопасније људе да сипају отров у душу руског лаковерног народа! Погледајте, мало пре сам прошао поред дворца где харангирају масе. Кажу: 'Граби оно што је нагробљено, отимај, нема више да те експлоатишу капиталисти.' Играју на најнижим људским инстинктима. Војницима на фронту говоре: земља се дели! Кажем: то је најопаснија ствар. Пропашите! Похапсите их што пре! А он, професор, доктринар који нема ни најмање реалног смисла [...] мени одговара: *О, какав сте ви реакционар! Ви заборављате да смо ми у револуцији. Ово је слобода!* Ми морамо допустити свакоме да говори. Ви грешите ако мислите да је наш народ такав. Наш народ уме да разликује лаж од истине...“ („Како је Лењин дошао на власт: Др. Мирослав Спалајковић о комунизму и о почетку болшевизма у Русији“, *Наша борба*, 16. VIII 1942, 5)

борбу против вође кадета и решени су да га оборе „пошто по то“: „Они су опасност не само за Миљукова него и за Русију у погледу Цариграда и савезника, а нарочито Србију, како за територијалне односе према Бугарској тако, и још више, за претензије према Аустро-Угарској.“³⁴ Вртоглава брзина промена узрокованих револуцијом доносила је парадоксе који су се одмах показали на Миљукову. Уочи преврата, британска влада је сугерисала Бјукенену да га, као опасног левичара, не позива у амбасаду,³⁵ а већ у априлу важио је за главног представника реакције; за Спалајковића, коме је његово бугарофилство доскора било једна од најопаснијих појава у руском политичком животу, он је, упоређен са цимервалдистима у Совјету, постао заштитник српских интереса – чак и према Бугарима.

Сукоб између Миљуковљевог и социјалистичког гледишта кулминирао је у демонстрацијама 3. и 4. маја, после објављивање ноте савезницима о верности уговорним обавезама и рату до потпуне победе.³⁶ Спалајковић је известио да је Миљуковљева нота изазвала агитацију против њега и да су, док је Совјет „под притиском крајњих елемената“ био неодлучан, уследиле „демонстрације за и против владе“ на којима је било мртвих и рањених. После релативног успеха контрадемонстрација (на којима је, тврдио је, учествовало триста хиљада људи, а Миљуков говорио „са великим успехом“) и подршке појединих одреда с фронта, српски посланик је био оптимиста: „Главни је резултат дана дефинитиван прекид свих умерених елемената, како грађанских тако и радничких, са крајњим елементима. Целог дана била је парола против Ленина. Јутрос је варош потпуно мирна. [...] Влада ће имати више ауторитета ако изађе из ове кризе.“³⁷ Он сам се, заправо, умешао у њен ток. Пашићу је јавио да су, пошто се води „одсудна борба“ између владине формуле о рату до победе и совјетске о миру без анексија и контрибуција, он и белгијски посланик умољени да изнесу своје гледиште. Зато је изјавио за новине да је спас Русије у Привременој влади и да ће руска демократија бити одговорна пред демократијама целог света ако „хидра немачког милитаризма“

³⁴ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) IV 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 52.

³⁵ Dž. Rid, *Deset dana koji su potresli svet*, Sarajevo 1954, 34.

³⁶ П. Н. Милюков, *История второй русской революции*, 81–87; S. Živanov, *Rusija 1917*, I, 325–340.

³⁷ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. V (21. IV) 1917; 5. V (22. IV) 1917; 6. V (23. IV) 1917.

не буде уништена: „У име праведности, у име човечности, ми, Срби, обраћамо се сада непосредно руском народу, руској демократији. Опљачкани, напола уништени, протерани из наших домова, [...] дали смо све, жртвовали све, па и нашу слободу, како бисмо испунили своје обавезе према савезницима. [...] У време устанка потлачених народа Аустрије 1848, самодржавна Русија спасла је трон Хабсбурга у име легитимизма. Незамисливо је да руска демократија поново спасава трон Хабсбурга сада, кад се словенски народи Аустро-Угарске боре за своју националну слободу. [...] Данас су наша браћа у окупираној Србији подигла устанак и боре се скоро ненаоружани, један на сто, против наших угњетача. Тај устанак они су подигли на прву вест о револуцији у Русији. Српски народ је осетио да је ослобођење руског народа почетак његовог сопственог ослобођења! Руски народе! Зар ћеш допустити узалудну пропаст српског народа?“³⁸

После смиревања на петроградским улицама, Спалајковић је известио да је сукоб „Миљукова и Керенског о циљу рата завршен тиме што је влада попустила у форми, а не у суштини“, али да главно питање остаје „јер социјалисте продужују борбу за мир и нападају владу и Миљукова“. О томе, као и о свом утиску да су на прослави Првог маја „агенти провокатори говорили против енглеских капиталиста“ у корист непријатеља, српски посланик је разговарао с француским министром наоружања, социјалистом Томаом, и њих двојица су се наводно споразумели о даљем дејствовању на руске политичке кругове.³⁹ Спалајковић је опет покушао да делује на јавност, па је поводом једанаестогодишњице Думе изјавио да се „са благодарношћу сећа, како је Дума у време анексије Босне и Херцеговине подигла свој глас у корист Србије, која неће никада заборавити тадашње изјаве Миљукова и

³⁸ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. V (21. IV) 1917; „Голось Сербии“, *Русская воля*, 22. IV [5. V] 1917; „Русија. Изјава српског посланика“, *Српске новине*, 27. IV [10. V] 1917, 2; „Глас Србије. Изјаве српског посланика у Петрограду“, *Српске новине*, 6. [19.] VI 1917. Спалајковић је имао разлог више да одабере страну у унутрашњем руском сукобу јер је Миљук свеча неколико дана раније изјавио за британске новине да се Русија после рата неће задовољити чак ни најширом аутономијом аустријских Словена, већ једино њиховом независношћу. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. V (19. IV) 1917)

³⁹ Исто, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. V (24. IV) 1917. Спалајковић је, по свој прилици, узгредни разговор са француским социјалистом тумачио више у складу са својим него са његовим ставовима. Албер Тома, које се налазио у специјалној мисији у Русији, заправо је био много наклоњенији Керенском него Миљкуву. У свом дневнику је 1. маја записао да се слаже са мишљењем британског амбасадора који му је рекао да је Миљук беспомоћан и да савезници могу само да се компромитују подржавајући га. („Journal de Russie d'Albert Thomas“, présenté et annoté par I. Sinanoglou, *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1–2 (1973), 123)

Гучкова“. Штавише, додао је да се радује што баш они играју важну улогу у историјским данима за Русију и да је уверен да ће је повести у сјајну будућност.⁴⁰

Уосталом, Спалајковић се, заједно са својим шефом на Крфу, надао да ће и Србијина будућност бити сјајнија због Миљукровљевог министровања. Када се сазнало да Братијану почетком маја поново долази у Петроград, Пашић је покушао да искористи ново стање у Русији за измену обећања датих Румунији; задатак је поверио Спалајковићу и Маринковићу, кога му је послао у помоћ.⁴¹ Спалајковић је, још пре Братијануовог доласка, сондирао да ли је погодан тренутак у разговору са Петрајевом, који му је рекао да „мисли да ће се то питање решити у корист Србије, јер уговор не одговара садашњем стању“, али да још није време јер би савезници могли да посумњају у изјаву Привремене владе да ће поштовати уговоре. Упркос томе, када је Маринковић стигао, он и Спалајковић су наставили да убеђују Петрајева, а затим су разговарали с Миљуковом, који им је рекао да му је, „с обзиром на савезнике и тежак положај Румуније“, тешко да ухвати Братијануа „за грло“ иако увиђа да је српска ствар праведна; ипак, на Маринковићева наваљивања обећао је да ће румунском председнику владе, ако му он сам пружи повод за то, саветовати да се непосредно споразуме са Србијом. Српски дипломати су сами покушали да учине корак у том правцу, али им је Братијану рекао да се треба чувати руских и бугарофилских интрига јер би покретање питања о Банату шкодило будућим односима Румуније и Србије, чији је „главни интерес излазак на два мора, а противници Бугарска, Италија и Грчка“. Када је додао да ће Румуни, ако Србија хоће преко Дунава, затражити долину Тимока, Спалајковић је одговорио да је изненађен том изјавом која не одговара тешким приликама у којима се налазе и пребацио му да мисли само на румунске интересе, уместо на тешкоће Привремене владе. Уз то, замерио му је што је Румунија, „игноришући Србију и њена права“, о Банату преговарала само с великим силама, али се Румун од тога „бранио софистички“. Све је, међутим, било узалуд, јер у Могилкову, где су Миљуков и Братијану заједно отпутовали ради разговора са Ставком, питање о Банату, упркос настојањима Лонткијевића и Хацића, није ни било покренуто.

⁴⁰ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. V (28. IV) 1917; „Изјава Г. Спалајковића. Србија према руским политичарима“, *Српске новине*, 4. [17.] V 1917, 2.

⁴¹ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 377–378.

Главни разлог је био у томе што Миљуков нипошто није желео да се, у тренутку кад је свим силама бранио споразум који је Русији обећао Цариград, покреће питање ревизије ма којег међусавезничког споразума.⁴²

А све да је и хтео, Миљуков не би могао ништа да учини пошто је његово министровање већ било на крају: нашавши се изолован чак и у Влади, он је, као и Гучков три дана раније, 15. маја поднео оставку.⁴³ Леђа су му, у ствари, окренуле не само колеге, већ и западни савезници – и то управо због истрајавања да Русија добије све су јој обећали, пре свега Цариград и мореузе. На његово место дошао је млади Михаил Терешченко, који ће суштински водити сличну политику, само ће форма и однос према јавности бити другачији.⁴⁴ Тек после оставки, Спалајковић је, јављајући да се спрема коалициона влада у коју ће ући социјалисти, прихватио мишљење да је Миљуков водио бесциљну полемику око формуле и заострио ситуацију ушавши у борбу с крајњим елементима уместо да их игнорише: „У сваком случају, отворени програм спољне политике остаје исти. [...] Унутра, кадети, као најбоље организовани, решили су прећи у опозицију, груписати грађанство и сељачки сталеж и спремити терен за уставну монархију. [...] Револуционари су већ изиграни.“⁴⁵ У ствари, ситуација је била тако неодређена да се Спалајковићево расположење мењало из сата у сат и он је Пашићу још истог дана телеграфисао да, док на фронту влада „фактично примирје“, „анархија узима маха“ у унутрашњости, па „погром“ прети да обузме целу Русију.⁴⁶ Подстицај за

⁴² АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 70. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. V (25. IV) 1917; 86. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. V (29. IV) 1917; 83. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. V (30. IV) 1917; 94. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) V 1917; МИД-ПО, 1918, ф. V, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) I 1918; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 378–380; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 32–33; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 47; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 74–75; *Константинополь и проливы: по секретним документам б. министерства иностранных дел*, I, под редакцией Е. А. Адамова, Москва 1925, 495–496.

⁴³ Г. Чернявский, Л. Дубова, *Милюков*, Москва 2015, 346–348; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 94–96; П. Н. Милюков, *История второй русской революции*, 93–96.

⁴⁴ Z. A. B. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, 217, 227–228; П. Н. Милюков, *История второй русской революции*, 136–150.

⁴⁵ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) V 1917; ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) V 1917.

⁴⁶ Исто, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) V 1917. Штавише, два дана раније Спалајковић је, очигледно растрзан између слутњи и неугашених нада, у истом телеграму скакао са песимизма на оптимизам: „Недавно је изгледало да се стање овде поправља. Међутим, симптоми су били варљиви. Сад је наступило опште очајање. Показао се потпуни недостатак политичке и националне свести код руске масе. Двовлашће је изазвало безвлашће. Влада је апсолутно немоћна. Речи и савети не помажу. [...]. Расуло је све веће у земљи и на фронту, процес распадања расте.

песимизам дали су му шеф Генералштаба, који му је рекао да се распадање војске наставља и да има два милиона дезертера, као и Тома, који му је „са очајањем“ говорио о Русима, гнушајући се те „огромне резерве са пиктијастим мишицама, без енергије и свести“, и осуђујући пасивно држање Привремене владе.⁴⁷

Спалајковић се још није сасвим растао од својих илузија о револуцији када је 19. маја учествовао на великом митингу у част делегације Црноморске флоте. Након што су револуционарни ветеран са *Потемкина* Фељдман, председавајући морнар Баткин, „бака руске револуције“ Брешко-Брешковска, нови војни министар Керенски и више савезничких представника позвали армију на дисциплину како би се победио спољни непријатељ, он је у кратком говору, са сузама у очима, истакао да су Срби у рату изгубили све сем части и вере у руски народ. „Али у моју душу се у последње време увлачи немир“, рекао је. „Бојим се, мислим са муком и тугом. Зар је могуће, зар је могуће да оно што није успело непријатељима успе самим Русима: да сломе нашу веру у Русију?! Помозите нам да повратимо своју домовину! А ако нас издате, ако нас препустите судбини, ја то нећу издржати и, кунем вам се, убићу се!“ „Нећемо издати! Помоћи ћемо!“, заурлали су у одговор револуционарни војници, којима после два месеца опште хистерије и театралности такве речи тешко да су звучале нарочито необично. Баткин је изјавио да Русија не само да никада неће напустити Србију, већ ће јој дати слободу и територије на које има права, на шта се Спалајковић срдачно изљубио с њим и другим морнарима. На говор српског посланика надовезао се један од вођа Друге интернационале, белгијски социјалиста Вандервелде, који је замолио за помоћ другом народу мученику и упозорио да је „реакционарна хидра Европе“ имала три главе – Романове, Хоенцолерне и Хабсбурге, од којих су две још на раменима.⁴⁸

Војник се не бори, радник не ради, сељак граби имање. [...] Нико не извршује наредбе, нема спаса. [...] Држава ће на крају пропасти и реакција мора настати. Поред свега оваквог стања у Русији не треба очајавати за рат јер и у Немачкој није много боље, а Енглеска и Америка морају победити и располажу Јапаном [...]. Преокрет на боље није ни овде искључен. [...] Биће спас ако најзад даду пуну диктатуру влади и генералима.“ (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 87. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) V 1917; А. Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974, 96; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 362)

⁴⁷ АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 92. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) V 1917; Д. Јанковић, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 52.

⁴⁸ „Митингъ черноморцевъ“, *Рѣчь*, 7. [20.] V 1917; „Рѣчь сербскаго посланника“, *Петроградская газета*, 7. [20.] V 1917; „La nouvelle Russie et la Serbie“, *La Serbie*, 8. VII 1917, 4; АС, МИД-ПО, 1917,

Последњег дана маја Спалајковићев извештај Крфу показао је да га је готово сасвим издала нада да ће из револуције испасти нешто добро: „Анархија у идејама и поступању продужује се и не видим јој краја. Демагогија левих елемената нема границе. Све надање је у војног министра, који је на фронту, али се не може рећи да ли ће и кад војска хтети да наступа.“ Већ сутрадан јавио је да међу социјалистима почиње покрет чак и против Керенског: „У целој Русији ништа не раде него само говоре. Никакви разлози не могу покренути ову некултурну, анархичну и полтронску масу на продужење рата. [...] Агитатори повлађују рђавим тежњама народа и шире најштетније утопије. Руском револуцијом управљају непријатељи који се добро чувају да се не пренесе код њих него да захвати само савезнике.“⁴⁹ У јуну је наставио да јавља о анархији у Кронштату,⁵⁰ али је ипак оптимистички тврдио да се реакција против револуционара, иако се још не испољава јавно, осећа „у свима круговима“ и добија „отворено монархистички карактер“. У том уверењу га је учврстио Бјукенен, који му је, нагласивши да је Велика Британија решена да чак и без Руса победи Немачку, рекао да тренутно стање не може дуго да траје и да се, уз његову подршку, ради на ослобађању Русије „од крајњих елемената“.⁵¹ У другој половини месеца Спалајковић је извештавао да ће се покрет против крајње

ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) V 1917; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 126. Два дана касније, Спалајковић је телеграфисао на Крф да су генерали реферисали Привременој влади „о стању у војсци које није безнадежно“ јер, мада постаје „обична ствар“ да јединице отказују послушност, понегде „има знакова да болест пролази“: „Чим влада буде јака, поправиће се и ово стање. [...] Брусилев је изјавио да је војска на фронту довољно јака. [...] Наименовање Керенског за војног министра врло је популарно у војсци.“ (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 95. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) V 1917) Српски посланик се недуго потом преко штампе обратио руским војницима, подсећајући их на то како се сва Русија сложено подигла у заштиту српског народа 1914. године и колико је рат био немилосрдан према малим земљама, Србији и Белгији. „Српски народ осећа да долази тренутак обрачуна, да се скоро читав свет налази пред судбоносном дилемом – учинити последњи напор или пропасти“, преклињао је Спалајковић. „Због тога се он обраћа вама: одбаците све лукаве мамце непријатеља и натерајте га да уважава правду и добро [...]. Хоћемо ли ми, који се целог живота боримо за слободу и правду, поново видети своју отаџбину, свој дом и своје најближе – то зависи од ваше воље и жеље!“ (М. И. Сполайковичъ, „Кличъ сербскога народа-мученика къ свободнымъ и доблестнымъ русскимъ воинамъ“, *Русская Воля*, 14. [27.] V 1917)

⁴⁹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) V 1917; 1. VI (19. V) 1917.

⁵⁰ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. VI (23. V) 1917; 11. VI (29. V) 1917; 14. (1) VI 1917; S. Živanov, *Rusija 1917*, II, 505–510.

⁵¹ АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 231. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. VI (30. V) 1917; 213. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) VI 1917.

левих изродити у акцију, да ће ускоро почети офанзива и да Керенски, који постаје све популарнији, тврди да је стање у већем делу војске добро.⁵²

Заправо, у Русији се све климало, па и Спалајковићев положај. Већ одмах после царевог пада многи су почели да сугеришу његову смену. Конзул у Одеси Цемовић писао је Павлу Маринковићу да су лекари Спалајковићу „саветовали дуг одмор и поправку здравља“, па је изикола предлагао самог себе да га замени,⁵³ а црнорукац Радоје Јанковић је телеграфисао регенту да на Спалајковићево место нужно треба поставити Милорада Драшковића.⁵⁴ Министар просвете Љубомир Давидовић писао је Пашићу да све што има у Русији „не вреди ништа, сем Спалајковића“, али да је и његов останак постао „немогућ“; зато је предлагао Љубу Стојановића или посланика при Светој столици Михаила Гавриловића: „Вама је иначе потребан помоћник у Министарству. Згоднијег кандидата за то место немате од Спалајковића. [...] Сменом г. Спалајковића постигли бисте две користи: добили бисте спремног и ваљаног помоћника у Министарству и дали бисте новог човека, новим људима у Русији.“⁵⁵ Стојановићу је крајем марта понуђено да отпутује у Русију као специјални изасланик, али је он то условио захтевом да Гавриловић замени Спалајковића. Како му жеља није одмах испуњена, остао је у Ници.⁵⁶

⁵² АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VI 1917; 22. (9) VI 1917. Популарност Керенског и, уопште, калеидоскопско смењивање догађаја у револуцији бацали су у засенак и српске представнике и југословенско питање у Русији. „Тече спокојно, монотono излагање српског посланика Спалајковића“, сећаће се један сведок карактеристичног случаја. „Говорник, који у рукама држи брошуру, подиже очи у правцу у ком су окренути погледи свих. Узалуд настојим да видим било шта. Шум је све јачи и јачи. Сви устају са својих места и звук заглашујућег аплауза испуњава огромну салу... Дошао је Александар Фјодорович Керенски, љубљени син Русије и Руске револуције, надахнути предводних руског народа... Одушевљени узвици 'ура', бура аплауза, величанствени звуци Марселезе [...]. Г. Спалајковић наставља свој говор, однекуд долази глас председника. 'Ко ће да слуша овог Спалајковића?' – рађа се у глави мисао и брзо се гаси због свемогућег магнета, који ми је, кроз море глава, приковао поглед ка магловитој и далекој фигури... Напрежем сву снагу очију и трудим се да уловим и најмањи детаљ, да не пропустим ни најмањи покрет. Керенски гледа говорника, нервозно куца прстима леве руке [...]. Поново гледа на бину, где Спалајковић наставља да чита своју досадну брошуру о разореној и опљачканој Србији.“ (Дом русског зарубежја имену Александра Солженицына, Всероссийская мемуарная библиотека, Е-73. Б. Карамзин, *Бегство с солдатами*)

⁵³ АСАНУ, 14.439/66. М. Цемовић – П. Маринковићу, 30. (17) III 1917.

⁵⁴ АЈ-335-6. Р. Јанковић – регенту Александру, 1. IV (19. III) 1917.

⁵⁵ АС, НП, 84/II. Љ. Давидовић – Н. Пашићу, 21. (8) III 1917.

⁵⁶ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе*, 124. АСАНУ, 13.484/1.235-11. Љ. Стојановић – Ј. Цвијићу, 17. (4) IV 1917. Мада начелно благонаклон према посланику, Белић се бојао да Спалајковић „сувише лако схвата“ Миљукoвљев долазак на место министра, па је сматрао да би у Петроград, са специјалном мисијом, требало упутити Масарика и Стојановића. (АСАНУ, 14.386/II-3/792а. А. Белић – М. Гавриловићу, 18. (5) III 1917) Спалајковић је, пак, телеграфисао

Пашић је, мада му је морало бити милије да има поузданика у Петрограду, најзад попустио и крајем маја на седници владе саопштио да намерава да Спалајковића премести у Рим а на његово место постави Михаила Гавриловића.⁵⁷ Своју намеру је почетком јуна открио и руском отправнику послова на Крфу, па су непријатно затеченог Спалајковића на Певческом мосту упитали који су мотиви те одлуке; он је, снашавши се некако, одговорио да је донесена по његовој „личној иницијативи, и једино због оронулог здравља“ и истакао да је Гавриловић „убеђени русофил“. Пашићу је тај неистинити одговор представио као обзир према њему и Влади, додавши да му је наводно скренута пажња „на штетност такве промене у садашњим судбоносним приликама“.⁵⁸ На званичну одлуку чекао је, међутим, још месец дана и тек указом од 10. јула 1917. године званично је био постављен за посланика I класе у Риму.⁵⁹ Вест о томе је нешто раније стигла у руску штампу, па је *Вечерње време*, у коме је имао доста пријатеља, донело веома похвалан чланак о њему тврдећи да је „у Русији стекао опште поверење“.⁶⁰ Новим послаником у Риму нису били одушевљени многи који су његове мане познавали боље од руских новинара, попут Димитрија Поповића⁶¹ и Франа Супила⁶². Али Спалајковић није

Пашићу да му није потребан нови помоћник за политичка питања, јер већ има довољно људи задужених за пропаганду, и замолио га да верује у њихово „добро схватање ситуације и правилно вођење акције“. Нагласивши да је изгубио поверење у Цемовића, допуштао је да би се за пропаганду међу Хрватима и Словенцима могао послати неко – само не поново Поточњак, који је „многа коштао“ а мало користио. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. IV (28. III) 1917) Поточњак је, пак, у Лондону причао да је Спалајковић „многа нервозан и све квари“. (Ј. Јовановић Пижон, *Дневник*, 235)

⁵⁷ *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, приредили Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд 1976, 417.

⁵⁸ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. VI (30. V) 1917.

⁵⁹ АЈ-334-ПО-192. Персонални досије М. Спалајковића.

⁶⁰ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) VI 1917. Након именовања *Ново време* је писало да је положај посланика у Риму веома одговоран и да се Спалајковић „сматра једим од најистакнутијих и најталентованијих српских дипломата“. („Назначеніе сербскога посланика въ Римъ“, *Новое время*, б. [19.] VIII 1917)

⁶¹ Димитрије Поповић се у писму свом брату Павлу ишчуђавао над одлуком да се у Рим, „где треба имати највише такта и смотрености“, пошаље неко ко „све друго може имати, али нема апсолутно ни такта ни смотрености“. (П. Поповић, *Из дневника*, 693)

⁶² Супило је у разговору с Јовановићем Пижоном протествовао због новог посланика у Риму, тврдећи тамо треба да буде послат неко други а не „лудак“ који ће све покварити. (Ј. Јовановић Пижон, *Дневник*, 304) Иронијом судбине, он сам је свега два месеца потом завршио живот у душевној болници. (D. Šepić, *Supilo diplomat*, 247–249)

ни отишао у Италију јер стицајем околности његов наследник никада није допутовао у Русију да преузме дужност.⁶³

Уз све невоље које му је донела руска револуција, Спалајковићу су стигле и последице Солунског процеса којим су се Пашић и регент Александар обрачунали с пуковником Димитријевићем и његовом Црном руком, чији су се истакнути представници, потпуковници Божин Симић, Војислав Гојковић и Александар Срб и мајор Радоје Јанковић, налазили у Русији. Када су, још почетком 1917, ти официри смењени, у њихову заштиту стали су генерал Живковић и Поточњак, а са њима и Спалајковић који, не схватајући озбиљност догађаја у Солуну, није желео да се без преке потребе у Корпус уноси додатни немир. Због те интервенције министар унутрашњих послова Љубомир Јовановић му је, с обзиром на њихово „старо пријатељство“, писао почетком марта да су његове и Поточњакове депеше оставиле „неповољан утисак“ на регента, те да су га дотични официри завели „притворним држањем“, док је истовремено њихова организација намеравала да убије регента и Пашића и створи „војничку републику“.⁶⁴ Мада га је, без сумње, вест о регентовом незадовољству онерасположила, Спалајковић је након избијања револуције послао Божина Симића на фронт „у циљу агитације и подизања духа и дисциплине код руских војника“. Када је о томе обавештен из Солуна, Пашић му је, затраживши објашњења, наредио да Симића одмах врати у Петроград.⁶⁵

⁶³ Гавриловић није журио да замени сунчани Рим за хладни и неизвесни Петроград, одакле му је Белић, пишући о скупоћи, несташицама и убитачној клими, поручивао да нипошто не доводи жену и децу јер ко год може „одлази из Русије и склања све што има“. На пут је кренуо тек у новембру, управо на дан када је у руској престоници извршен преврат; у Паризу се срео са Пашићем који му је рекао да може да продужи тек када савезници буду признали нови режим. (АСАНУ, 14.386/II-3/817. А. Белић – М. Гавриловићу, 25. (12) VI 1917; АС, МИД-ПО, ф. VI, д. V. М. Гавриловић – Н. Пашићу, 23. (10) V 1917; В. Нрабак, „Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji, Dr Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije“, *Arhivski almanah*, 1 (1958), 130)

⁶⁴ В. Нрабак, „Delatnost članova udruženja 'Ujedinjenje ili smrt' u Rusiji 1915–1918. godine“, *Istorija XX veka*, 7 (1965), 197–202; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 161–162; *Дипломатска преписка српске владе 1917*, приредили М. Зечевић и М. Милошевић, Београд 1991, 211; J. Јовановић Пижон, *Дневник*, 409.

⁶⁵ АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 130. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 3. VI (21. V) 1917. Према Спалајковићу, командант Петроградског војног округа генерал Корнилов лично је замолио Симића, који је у Петрограду чекао „на слободан прелаз“ за Солун, да се упути на фронт „ради подизања духа“. Посланик на Симићевом одласку вероватно није инсистирао у нади да би све могло да се стиса без много буке, а сигурно је да ствар није имала никакве везе са масонством. (АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1917. М. Спалајковић – Министарству иностраних дела, 24. (11) VII 1917; В. Нрабак, „Delatnost članova udruženja 'Ujedinjenje ili smrt' u Rusiji“, 207, 250)

Мајор Јанковић је у мају Спалајковићу створио један непријатан инцидент у Посланству,⁶⁶ али то није било ништа према ономе што је следило. Четворица црнорукаца су 5. јуна затражили од Спалајковића да српској влади пошаље њихову изјаву у којој су претили да ће се обратити страним представницима у Петрограду и руској и светској јавности уколико се суђење у Солуну не обустави, ухапшени не пусте и њима не достави позитиван одговор у року од десет дана. Али официри нису сачекали ни толико, већ су после свега четири дана започели своју агитацију. Код британског и француског амбасадора нису имали успеха, јер су они њихове меморандуме уместо у Лондон и Париз слали свом српском колеги. Спалајковић се одмах обратио Привременој влади, али му је било речено да се та ствар тиче војних власти и да зато треба деловати преко Лонткијевића.⁶⁷ А Терешченко је, суочен са притиском министара социјалиста, преко отправника послова на Крфу и преко Спалајковића, који му је обећао да ће се „енергично заузети“, покушао да замоли Пашића да се смртна казна осуђеним официрима замени. Спалајковић је телеграфисао да је то и његово и мишљење свих пријатеља Србије у Русији, али његови телеграми су, барем званично, до Пашића стизали са сумњиво великим закашњењем и он му је тек 28. јуна одговорио да је ствар већ свршена и „да нарочити државни обзири спрам војске и официрског кора нису допуштали да се помилују од смртне казне тројица, коју су побили многе невинне људе без суда и

⁶⁶ Наиме, Јанковић је од краја 1916. у Одеси испитивао злоупотребе владиног делегата Шајновића и велетрговца Ђирковића у набавци хране. Када је у марту запечатио Шајновићеве књиге, посланик му је поручио да је није имао право да доводи у питање државни углед и државне тајне. Пошто га је Шајновић замолио за заштиту, Спалајковић се обратио руским властима, Цемовићу и Живковићу, а Пашића је замолио да нареди министру војном да Јанковића „одмах узме на најстрожи одговор“ због самовласног поступка и позивања Руса да примене полицијске мере према владином делегату. Пашић је министру саопштио да је Јанковићево понашање „ужасни шкандал“, али је Терзић сматрао да је кривица на Спалајковићу јер је Шајновићу, скидањем печата с његових књига и докумената, помогао да избегне одговорност. А Јанковић је, с образложењем да је „највиша српска званична личност пресекла законити ток прогањања криваца“, поднео оставку на место у истражној комисији. У мају је у згради Посланства, после свађе, обостраних увреда и потезања револвера, неколико пута ударио Шајновића. (В. Нрабак, „Делатност чланова удружења 'Ујединjenje или смрт' у Русији“, 196–197, 210; АС, МИД-ПО, 1917, ф. IV, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. III (20. II) 1917; 6. III (21. II) 1917; 7. III (22. II) 1917; 8. III (23. II) 1917; 9. III (24. II) 1917; 10. III (25. II) 1917; 11. III (26. II) 1917; 20. (7) III 1917; М. Цемовић – Н. Пашићу, 10. III (25. II) 1917; 13. III (28. II) 1917; Записник о саслушању Ј. Анастасијевића и М. Ненадића, 19. (6) V 1917; Р. Јанковић – М. Спалајковићу, 20. (7) V 1917; М. Шајновић – М. Спалајковићу, без датума)

⁶⁷ В. Нрабак, „Делатност чланова удружења 'Ујединjenje или смрт' у Русији“, 211–212; Д. Мекензи, *Солунски процес*, Београд 1998, 305–308; АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 208. Н. Пашић – Б. Терзићу, 16. (3) VI 1917.

осуде“. Сем тога, послао му је понизне, монархистичке и уопште компромитујуће изјаве осуђених да их у случају потребе искористи и сузбије обмане које црнорукци шире у Русији представљајући своју организацију као републиканску.⁶⁸

У међувремену је део руске штампе стао на страну осуђених објављујући писмо Симића, Срба и Гојковића који су се представили као „револуционари из 1903.“ и борци за слободу и обратили руској демократији да избави од смрти „невине људе“; а неке новине су чак писале да Србија кошта руски народ много крви и да је руска демократија зато стекла право да се њен глас чује у Солуну. Спалајковић је затражио од Крфа да се, због утиска да ствар скрива од јавности, објави званични коминике и тиме крајњим елементима ускрати прилика да нападну Србију и савезнике. Упркос томе, сматрао је да је агитација црнорукаца пропала „чак и код крајње левице“ и да би их Привремена влада, која настоји да их што пре уклони из Петрограда, радо похапсила да су прилике другачије.⁶⁹

Пошто је посланик почео да ради против њих, црнорукци су прешли на претње. Јанковић га је телефоном (наравно, неубеђен аргументом да Пашић, који се целог живота борио „за демократију против намештених афера“, не би једну такву допустио ни у избеглиштву) упозорио да ће у руским новинама почети кампању против њега лично.⁷⁰ Нешто потом Срб и Гојковић су га пресрели на улици и рекли му да га сматрају за саучесника у смртним пресудама због чега ће се разрачунати с њим „кад дође моменат“. Спалајковић је узвратио да неће успети да га застраше и да се каје што је већ учинио превише за њих јер схвата да су „насилници који не презају ни од чега“ и кукавице које нису смеле да лично сведоче у корист својих

⁶⁸ Исто, 299. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VI 1917; 295. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (6) VI 1917; 265. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) VI 1917; Н. Пашић – М. Спалајковићу, 28. (15) VI 1917; 287. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 3. VII (20. VI) 1917; М. Живановић, *Пуковник Анис – Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте: прилог проучавању историје Србије од 1903. до 1918. године*, Београд 1955, 535–542; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 127–129; H. Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, 310–312.

⁶⁹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. V, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) VI 1917; Исто, ф. III, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) VI 1917; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 262. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) VI 1917; 264. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) VI 1917; „Открытое письмо къ русской демократии“, *Воля народа*, 14. [27.] VI 1917, 2; В. Hrabak, „Delatnost članova udruženja 'Ujedinjenje ili smrt' u Rusiji“, 216–219; H. Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien*, 313–314. Спалајковић је лично интервенисао због писања *Новог времена*. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 251. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) VI 1917)

⁷⁰ Исто, 257. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) VI 1917.

другова, на шта му је Срб „дрско у очи одговорио“ да је он кукавица и да ће га „уклонити са пута“ ако ма шта предузме против њихове акције у Русији.⁷¹

Након што су почетком јула сазнали за извршење смртних пресуда у Солуну, Терешченко, Љвов и још двојица министара су Спалајковићу, не скривајући „разочарење и бол што њихова молба није на Крфу саслушана“, рекли да се о томе говорило на седници Привремене владе. Посланик им је одговорио да Русија не сме ничим допринети изазивању расула „у последњим остацима“ српског „државног бића“ и да је касно да се било шта поправи. Када је изјавио да се радило не само о политичким, већ и криминалним преступима, Терешченко је приметио да је штета што нису саопштени конкретни детаљи који би то потврдили. Спалајковић није нашао одговор, већ је Пашићу опет поручио да би заиста било боље да су „ма какво званично саопштење објавили“: „Овако изгледа као да цела афера носи неки тајанствени карактер.“ А највише га је забринуло то што је сазнао да се на седници владе говорило „како би се српска влада одмах одазвала на једну реч цареву, а на молбу слободне Русије се не обазире“.⁷² Терешченко му се недуго потом пожалио да ће имати великих проблема с колегама и јавним мњењем и, нагласивши да ће наставити да свим силама заступа српску ствар и југословенски програм, рекао да је осуђене, у чију кривицу верује, требало учинити безопасним без смртне казне.

⁷¹ Исто, 270. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) VI 1917. Срб и Гојковић су, истина само батинама, претили и Радославу Јовановићу, који се ангажовао да сузбије њихову агитацију у руској јавности; а Спалајковић је, на спомињање Јанковићевог имена, „бацајући пену, искољачених очију викао: ’Он је издајник, издајник отаџбине’ и ударао се у груди“ (АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 84–86; С. Винавер, ...*И друге теме*, приредио Г. Тешић, Београд 2015, 539) Александар Срб, који је ступио у руску војску, а затим образовао ударни батаљон састављен од дисидената из Добровољачког корпуса, убијен је априла 1918. у Таганрогу, после чега се, мада су непосредне убице ухваћене и погубљене, јавило више верзија о позадини тог догађаја. Једна од најраширенијих, али најмање вероватних, тврдила је да је ликвидиран према инструкцијама српског посланика. Спалајковић се, међутим, у то време налазио стотинама километара далеко, с лошим везама и другим бригама, а подверзија по којој су његови агенти деловали заједно с аустроугарским шпијунима очигледно је бесмислена. У прилог његове умешаности говори једино чињеница да мотиви, ни политички ни лични, нису недостајали. (Н. Груловић, *Југословени у рату и Октобарској револуцији*, Београд 1962, 246–247; АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 87; АЈ, Мемоарска грађа, 756, Сећања Н. Николића; Н. Поповић, *Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921*, Београд 2005, 53; В. Нгабак, „Delatnost članova udruženja ’Ujedinjenje ili smrt’ u Rusiji“, 244–246; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября: югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*, Москва 1977, 110–111)

⁷² АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 286. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. VII (22. VI) 1917; Н. Пашић – М. Спалајковићу, 8. VII (25. VI) 1917; Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација*, 215–216; Д. Мекензи, *Солунски процес*, 311–312.

Спалајковић је тада потеглао аргументе који су говорили да се другачије није могло: „Говорио сам му о тој групи официра, о њиховој секташкој солидарности, њиховом терору над династијом, владом, становништвом, њиховом фаталном утицају на наше унутарње и спољне послове, на наше односе са Бугарском и Аустријом у 1913. и 1914. години, о карактеру и тежњама пуковника Димитријевића, који је хтео играти улогу Енвер паше у Србији и остварити војну олигархију, о његовом писму које мора да је врло тешке природе, када се не може публиковати.“⁷³

Афера са црнорукцима довела је у августу посланика у сукоб са двојицом секретара Посланства са којима је дотад још успевао да се не завади. Наиме, Јеврем Тадић и Милош Михајловић су становали у истом хотелу као и Јанковић и Срб, којима су преносили поверљиве информације. Када је од самог Срба сазнао за један такав случај, представник Југословенског одбора Мандић је посланика суочио са поступцима његових секретара.⁷⁴ Радослав Јовановић је поводом тога писао Јовановићу Пижону да је „већ непобитно утврђен факат“ да су Тадић и Михајловић „обични шпијуни“ црнорукаца и да је Спалајковић, „који чини себе достојне трикове да остане и даље“ у Русији, у расправи с Мандићем „гневно махао рукама и тврдио да он шифре може променити и да ће он сам шифровати или давати г. Ненадићу да то овај чини да се ти скандали не понављају“.⁷⁵ У ванредним околностима у којима су се налазили, посланик није успео да предузме ништа против секретара сем да им ускрати приступ поверљивим документима, а њих двојица су остали огорчени, па су у октобру слависти Милошу Московљевићу, који је допутовао у Русију да замени Белића, „нацртали страшну слику“ Спалајковића:

⁷³ АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 323. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. VII (27. VI) 1917. Спалајковићу је убрзо стигло саопштење Пресбириа о Солунском процесу, али му је Петрајева саветовао да га не објављује и тиме не обнавља већ утихлу полемику. (Исто, 330. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. VII (29. VI) 1917)

⁷⁴ „Грађа о раду истарских представника“, II, 225, 228, 231; В. Нrabак, „Delatnost članova udruženja 'Ujedinjenje ili smrt' u Rusiji“, 229–230. Мандић је недуго затим отпутовао за Лондон, где је посланику Јовановићу испричао како су Тадић и Михајловић преносили садржај поверљиве преписке црнорукцима и тврдио да је Спалајковић „изгубио сваки утицај у Русији код режима новог и старог“, као и да је Добровољачки корпус „отишао баш и због злого држања п[ослани]ка и његове неурастеничне природе“. (Ј. Јовановић Пижон, *Дневник*, 341)

⁷⁵ АЈ-80-36. Р. Јовановић – Ј. Јовановићу, 24. (11) VIII 1917. Радослав Јовановић је оптужбу против Тадића и Михајловића поновио у писму министру Љубомиру Јовановићу, с тим што према том опису Спалајковић није махао рукама, већ се „ухватио за своју белу и лепу косу и почео да је чупа и говори да ће он сам да убудуће шифрује или даје самоме Ненадићу од кога су шифре одузете још прошле године“. (АСАНУ, 9.837/5. Р. Јовановић – Љ. Јовановићу, 24. (11) VIII 1917)

„То је човек уображен, брбљив, индискретан, нетактичан, неозбиљан, једном речју [...] проста будала, или још горе неморалан, болестан човек.“⁷⁶

Пошто су Британци размишљали о повлачењу својих трупа са Солунског фронта, Пашић је у мају савезничким владама упутио ноту којом их је молио да тамошњу војску одржавају у дотадашњој јачини.⁷⁷ Спалајковић је о томе разговарао с Петрајевом који му је обећавао подршку Привремене владе, а затим и с Терешченком који му је рекао да жели да учини све за Србију и да је већ предузео потребне кораке. Захваливши му, Спалајковић га је замолио „да за балканске ствари има поверење у Српску Владу, која ће сачувати од погрешних корака и која је доказала оданост савезницима али није била никада слушана“. Пашићу је писао да је министар иностраних послова „млад човек, врло интеллигентан, одушевљен и ватрено одан ствари“, те да има правилно гледиште на рат, које „одговара принципима слободе и правичности за које се бори руска револуција и води европски рат“; а нарочито је истакао да Терешченко, за разлику од Миљукова, има на уму одбрану српских националних интереса, пре свега према Румунији.⁷⁸ На Терешченково разумевање наишао је и кад се жалио на проглашавање италијанског протектората над Албанијом.⁷⁹ Када је почео рад Крфске конференције,

⁷⁶ М. Московљевић, *У великој руској револуцији: дневничке белешке*, приредио М. Исић, Београд 2007, 89. Утисак који је Московљевић стекао приликом првог сусрета с послаником двадесетак дана раније био је нешто блажи: „Сада сам се уверио да је он заиста вешт мајстор речи, страстан декламатор, али не и дубок и опрезан политичар. Он се свим жаром, свом страсном природом окупио на револуцију. [...] Он је уопште тако нервозан, раздражен, да то своје духовно стање уноси у све своје судове и закључке. Пошто је све време револуције био овде, он познаје факта, и многе су му опаске тачне, али ја се с његовим судом скоро никако нисам слагао, само му нисам хтео опонирати“. (Исто, 60)

⁷⁷ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 382–383. Недуго потом, Пашић је преко Спалајковића затражио од Привремене владе да руске трупе на Солунском фронту буду придодате српској војсци. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 129. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 3. VI (21. V) 1917)

⁷⁸ Исто, 109. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) V 1917; 108. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) V 1917; 121. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) V 1917; 180. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. VI (27. V) 1917; 184. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. VI (26. V) 1917; 244. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) VI 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 384–385.

⁷⁹ Италијани су покушали да ублаже утисак, па је Карлоти умиривао Спалајковића и говорио му о потреби споразума Италије и Србије. Спалајковић је поручио Крфу да је стекао утисак да су Италијани забринути због држања Привремене владе према тајним уговорима, као и да су италијански социјалисти незадовољни отпутовали из Русије, јер им је Совјет саопштио да их сматра „за помоћнике италијанских освајача у Арбанији, Далмацији, Малој Азији и Егејском мору, због чега руска револуција и тражи ревизију уговора“. Када је италијанска влада у јулу изјавила да протекторат над Албанијом нема међународни значај, Спалајковић је писао Пашићу да је та изјава, „као и сва политика Италије, макијавелизам“. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 190, 239. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. VI (26. V) 1917; 268. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) VI 1917;

Спалајковић је Пашићу писао да Привремена „жели да се заједнички југословенски напори под руковођењем српске владе увенчају пуним успехом, и уверава да ће тај програм имати и потпору слободне Русије“: „Никад наша ствар није боље била него сад, нити је било повољнијих услова за дипломатску акцију. У министру иностраних дела и Петрајеву имамо убеђене и искрене пријатеље.“⁸⁰

Французи су, пак, Спалајковићу предлагали да се Солунски фронт појача Добровољачким корпусом. Слажући се с том идејом упркос супротном мишљењу Ставке и генерала Живковића, он је Пашићу поручио да у Русији, из политичких разлога, треба оставити један батаљон а остатак Корпуса одмах послати у Солун јер ће се „ускоро потпуно распасти“. Како се, упркос посланиковим напорима да га заустави, то распадање настављало, Живковић је променио мишљење, а српска влада је донела начелну одлуку да се део добровољаца пребаци у Солун.⁸¹ На самом почетку јула почела је руска офанзива против Аустро-Угарске, па су Руси појачали захтеве да се Прва добровољачка дивизија упути на Румунски фронт. Спалајковић је телеграфисао Крфу да се слаже с том идејом, али му је Пашић у први мах одговорио да се остаје при одлуци о слању добровољаца у Солун. Убрзо је, пред руским наваљивањем, српска влада променила мишљење.⁸²

Спалајковићу су на Певеческом мосту уочи наступања рекли да ће се рат „врло брзо свршити“, а Терешченко му је после повратка из Ставке саопштио да су команданти оптимисти и да је све спремно за офанзиву којој се приписује

301. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) VI 1917; МИД-ПО, 1917, ф. II, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) VI 1917; ф. X, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VII 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 28–29, 210; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 118–119, 121–122) „Кад Русија не тражи туђе земље и ако би одустала од Цариграда, што би била велика штета за Русију, па и за све остале Словене,“ писао је Пашић Спалајковићу, „онда не треба никоме, па ни Италији дати, да прелази море Јадранско и да хвата позиције на источној обали Јадрана, јер ће нас тиме затворити; а осим тога порушити принцип права и слободе сваке нације.“ „Русија није званично и сасвим одустала од Цариграда и своје и наше интересе браниће најенергичније“, одговорио му је посланик. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 234. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 21. (8) VI 1917; 300. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. VII (25. VI) 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 369; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 208–209)

⁸⁰ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, 14.528/II/36. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) VI 1917. Спалајковић је био веома задовољан када је Петрајев недуго потом био постављен на место помоћника министра иностраних послова. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 332. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. VII (29. VI) 1917)

⁸¹ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 414–415; *Југословенски добровољци у Русији*, 256–257, 268; АС, МИД, Југословенски одсек, 492. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) V 1917.

⁸² Исто, 617. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. VII (24. VI) 1917; Н. Пашић – М. Спалајковићу 11. VII (28. VI) 1917.

„судбоносан значај“. Штавише, после успешног почетка офанзиве на Југозападном фронту, саопштио му је да ће се ускоро покренути и Румунски фронт, те да ће шест корпуса бити одвојено за напад на Бугарску, чиме ће се помоћи ослобађање Србије.⁸³ Успех је, међутим, био краткотрајан. Немци су стабилизовали фронт и поколебале аустроугарске јединице и покренули контраофанзиву која је довела до расула недисциплиноване револуционарне војске.⁸⁴ У исто време дошло до јулских нереда у Петрограду. После оставки министара кадета, уследило је иступање дела гарнизона, морнара и радника, на чије чело су стали бољшевици. Али када су војницима и штампи саопштене недоказане оптужбе да су Лењин и бољшевици немачки агенти, дотад неутрални престонички одреди окренули су се против њих.⁸⁵

Спалајковић је јавио Пашићу да су оставке Миљуковљева лична освета и да је њима „створено најопасније стање“, пошто крајњи елементи међу војницима и социјалистима наоружани излазе на улицу и долази до „нереда и жртава“. Када је ситуација почела да се окреће на штету побуњеника, известио је да ће криза владе ускоро бити решена и да су већ предузете строге мере да се врати поредак: „Козаци растерују наоружане гомиле и необуздане војнике. Ватра, пушке и митраљези врло јаки. Жртва врло много. Наш крај је већ очишћен. Пред посланством је пало неколико војника и коња.“ Затим је тврдио да су нереди избили „под утицајем агитације анархиста и немачких агената“: „Ред је повраћен и ухваћен је проглас револуционара. О њима се води истрага, јер има доказа да су примали новац из Немачке. Већина њих, војници, признали су своју заблуду. У народу је највеће огрочење против издајника и опште задовољство због одлучних мера владе.“⁸⁶

Уследила су хапшења водећих бољшевика и кампања против Лењина као тобожњег немачког шпијуна, али се он на време склонио из Петрограда.⁸⁷ Мада ће

⁸³ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) VI 1917; 5. VII (22. VI) 1917; АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 271. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) VI 1917; 307. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) VI 1917; 285. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. VII (22. VI) 1917.

⁸⁴ S. Živanov, *Rusija 1917*, II, 584–591; W. B. Lincoln, *Passage through Armageddon*, 408–411; M. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*, 781–786.

⁸⁵ A. Rabinovič, *Boljševici dolaze na vlast: revolucija 1917. u Petrogradu*, Beograd 1982, 67–82; S. Živanov, *Rusija 1917*, II, 596–636; W. B. Lincoln, *Passage through Armageddon*, 390–395.

⁸⁶ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VII 1917; 18. (5) VII 1917; 20. (7) VII 1917.

⁸⁷ A. Rabinovič, *Boljševici dolaze na vlast*, 83–86, 92–103.

бољшевици брзо изаћи из благих затвора Привремене владе, опрезност њиховог вође била је на месту јер је идеја о његовом уклањању пролазила кроз главе присталица безусловног наставка рата. Крајем јуна руски официр црногорског порекла Липовац допутовао је у Одесу и заврбовао четрнаест добровољаца да оду у Петроград. Генерал Живковић је за њима упутио наредника Сретена Кашиковића, који је ускоро схватио да је у питању намера да се отму и ликвидирају Лењин и његови најближи сарадници. О томе је обавестио Анту Мандића, а он Певчески мост и команданта Петроградског војног округа. Због тога је Спалајковић, коме је одмах телеграфисао, био љут када је 17. јула допутовао у Петроград са даче у Финској. „Можда да сам ја заиста погријешо: посланик је наима имао о томе већ брзојав у рукама, али је навлаш затезао ради тога, да види што ће из те ствари изићи и да ли је упутно, да он у опће штогод подузме“, правдао се Мандић пред Југословенским одбором. „Кашиковићу је посланик такођер рекао, да смо слабо урадили, што смо то довели до знања министарства, јер смо му отели могућност оперирати у сваком смјеру: успјех у том питању би по мнијењу посланика могао прибавити Србији захвалност цијелог свијета, како што би се такођер било догодило, да су Руси примили његов предлог, да се употрејеби корпус за умирење немира и стварање реда у Русији.“⁸⁸ А један од добровољаца се хвалио после рата: „Са 12 другова, међу којима је и г. Сретен Кашиковић из Сарајева, отишао сам из Одесе у Петроград да властитом иницијативом спријечимо акцију Бољшевика и њихових вођа, што је и г. Дру Спалајковићу, посланику, врло добро познато, и коју је ствар он доцније водио, а после из политичких разлога и обуставио, те се ја с друговима повратим у Одесу.“⁸⁹

Задолан због реакције против бољшевика која је стварала утисак да револуција скреће удесно, Спалајковић је телеграфисао Пашићу да совјети позивају

⁸⁸ V. Koščak, „Prilog za historiju 1917. godine“, *Historijski zbornik*, 1–4 (1957), 133–136; „Građa o radu istarskih predstavnika“, II, 208–209, 211–212, 214–215; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября*, 57–59; С. Винавер, *Кобни видици: политичка публицистика*, приредио Г. Тешић, Београд 2015, 207. Спалајковићева љутња на Кашиковића била је само тренутна, па га је крајем августа предложио за унапређење и орден, истичући да му је потребан како би, као „повереник“, прешао у руску војску и пазио „на кретање пуковника Срба и дисиденте који стекли уверење да је њихов“. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 409. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) VIII 1917; „Građa o radu istarskih predstavnika“, II, 225)

⁸⁹ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1919. Молба Д. Остојића Управи монопола, без датума.

„на безусловну покорност Привременој влади којој је дато неограничено пуномоћство за угушивање анархије и повраћај реда и дисциплине у војсци“, као и да су предузете мере да се заустави немачко наступање. У следећем телеграму је за Керенског, који је постао председник владе, написао да је „заиста спасилац Русије“. То је, међутим, била последња похвала коју је метеор руске револуције добио од њега. Свега четири дана касније тврдио је да и социјалисти и кадети „увиђају неопходност војне диктатуре“ – истина „под условом да грађанска власт одреди диктатора“.⁹⁰ Пролазни оптимизам вратила му је и вест о објављивању Крфске декларације. Њен текст је предао Мандићу и поверио му „далње корак“,⁹¹ а у Одесу је телеграфисао да тај „историјски акт којим се поставља темељ будућој Краљевини уједињених Срба, Хрвата и Словенаца“ треба штампати у што више примерака и растурати међу Југословенима у Русији.⁹² Одјек декларације заиста је био добар међу добровољцима, али је у руској јавности, упркос Спалајковићевом и Мандићевом настојању да га појачају уз помоћ Певческог моста, био врло слаб.⁹³

У августу је Спалајковић – на чија размишљања је почео да утиче нови француски амбасадор, одлучни Жозеф Нуланс, с којим се брзо зближио⁹⁴ – телеграфисао да је стање тешко и да прети глад, а да „реакција све више задобија терен“ пошто се грађанство „отреса револуционара и социјалистичких идеја“ и жели „јаку власт“: „Не верује се више у утицај председника министарства на масу јер на њу не утиче реч. Очекује се диктатура још у току овог месеца.“⁹⁵ Српски

⁹⁰ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) VII 1917; 26. (13) VII 1917; 30. (17) VII 1917.

⁹¹ „Града о раду истарских представника“, II, 224.

⁹² АСАНУ, 14.386/II-4/746. М. Спалајковић – А. Белићу, 15. (2) VIII 1917.

⁹³ D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 382, 397–398.

⁹⁴ S. Sretenović, „Les 'philoserbes' en France au temps du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes (1918–1929)“, *Études danubiennes*, 1–2 (2007), 129. Нуланс ће у својим мемоарима Спалајковића описати као ватрену особу коју „ништа није могло да обесхрабри када су интереси његове отаџбине били у питању“: „Познавање словенских језика отварало му је приступ у руске средине, царистичке као и револуционарне. Пожртвовано одан владајућој српској династији, уживао је потпуно поверење свог суверена и био га је достојан. [...] Француско-српски савез, искован усред најсуровијих ратних искушења, нужно је допринео личном зближавању представника две земље.“ (J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique 1917–1919*, I, Paris 1933, 42)

⁹⁵ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) VIII 1917. После разговора који су Керенски и он водили са Корниловом, Терешченко је рекао Спалајковићу „да сва тројица имају наду да ће се стање поправити; смртна казна увелико се врши; савет радничких и војничких делегата биће растурен; социјализам је компромитован“. Српски посланик је пак руском министру говорио о потреби да се Добровољачки корпус пребаци на Солунски фронт и „штети коју је учинила Корпусу револуција и извесни фактори који подржавају официре дисиденте из Корпуса и оне из

посланик је тачно оцењивао да је петроградска буржоазија, у чијој се средини он кретао, отрежњена од почетне занесености револуцијом, али није схватио да стварна моћ више није на Дворском тргу и Невском проспекту, већ у накратко заћугалим радничким предграђима. Уочи Државног саветовања у Москви,⁹⁶ Спалајковић је тврдио да јавно мњење, суочено с немачким наступањем, осећа да „настаје одсудан моменат у коме ће земља показати да ли је способна изаћи из анархије или не“. Саветовање, известио је затим, није донело „одлучан прелом“, али се очекује „одсудни момент који ће довести диктатора“, без обзира на став компромитоване левице и Керенског који „припада прошлости“. На уму је имао главнокомандујућег, генерала Лавра Корнилова, пред којим је видео отворен пут за диктатуру „без које се Русија не може извести из анархије“.⁹⁷

Када су Немци почетком септембра заузели Ригу, Спалајковић је писао Пашићу да је „Ленин прокрчио пут Хинденбургу“. Огромна већина руских трупа, наставио је, потпуно је деморалисана и међу њима владају „највећи разврат, коцка и пијанство“, док „здрави елементи“ проклињу Керенског: „У Петрограду крајња левица поново диже главу, и ако влада не преда неограничену политичку и војну власт генералима, крах је неизбежан. [...] Очекује се општа експлозија против револуционарне организације. [...] Корнилов и војнички и политички кругови гледају у паду Риге почетак спаса Русије.“⁹⁸ Заиста, Корнилов и његово окружење у Ставки спремали су се да пошаљу поуздане трупе на Петроград, обрачунају се са крајњом левицом и успоставе чврсту власт ослобођену утицаја совјета. Међутим, покушаји да се Керенски придобије и искористи за остварење те замисли фарсично су пропали, па је председник владе сменио главнокомандујућег који је одбио да се

Црне руке“. Терешченко је обећао да ће подривању Корпуса ускоро доћи крај, али је истакао да би, због критичног стања на Источном фронту, српске трупе „у случају крајње потребе“ морале да буду употребљене јер би пораз Русије био „пораз за све“. (АЈ-80-11. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. (5) VIII 1917; *Југословенски добровољци у Русији*, 293; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 169–170)

⁹⁶ A. Rabinović, *Boljševici dolaze na vlast*, 177–182; S. Živanov, *Rusija 1917*, II, 719–732.

⁹⁷ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) VIII 1917; 27. (14) VIII 1917; 29. (16) VIII 1917; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 410. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) VIII 1917.

⁹⁸ Исто, 413–414. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. IX (21. VIII) 1917. Неколико дана потом телеграфисао је да је у престоници завладала забринутост због пада Риге, па је Привремена влада предузела мере да предупреди панику, док левица „помишља и на засебан мир, само да спасе Петроград и револуцију“. (Исто, 418. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. IX (25. VIII) 1917)

потчини одлуци.⁹⁹ Спалајковић је 10. септембра известио да је Корнилов захтевао од Керенског да му Привремена влада преда сву власт и после одричног одговора послао војску на Петроград.¹⁰⁰ Истог дана присуствовао је саветовању савезничких дипломата у британској амбасади, на коме је одлучено да се Привременој влади и Корнилову понуди „посредовање у интересу Русије и савезника“; али од те замисли, која је наљутила Керенског и социјалистичку штампу, није било ништа.¹⁰¹

Спалајковић је 12. септембра известио Крф да је ситуација „неодређена“, а да Корнилов у Петрограду „има масу присталица“. Сутрадан је тврдио да у Совјету влада очајање јер су Корниловљеве трупе на „сат и по од Петрограда“, док је његов проглас народу и војсци „најповољније примљен“ у унутрашњости: „Овде очекују шефа штаба врховне команде са одушевљењем.“¹⁰² Без сумње, Спалајковић је, као и њему блиски Руси и дипломате, био веома рад да с осмехом олакшања види корниловце на улицама, али су престоничке масе већински биле спремне да им се супротставе с оружјем у рукама. За тиме, уосталом, није ни било потребе, јер је војне одреде на путу ка Петрограду најпре зауставила саботажа железничара, а затим су их агитатори одвратили од контрареволуције.¹⁰³ Српски посланик је стога већ 14. септембра морао да извести да се Корниловљев покушај, који није био озбиљно припремљен, сматра за ликвидирани. Прихватајући тумачење према коме је Корнилов деловао зато што је био „уведен у заблуду да крајња левица спрема нову акцију“, тврдио је да је „добра последица“ афере то што се тобоже спрема „реконструкција кабинета, која ће се извршити више на десно“.¹⁰⁴

⁹⁹ А. Rabinovič, *Boljševici dolaze na vlast*, 182–194; Г. Иоффе, *Семнадцатый год: Ленин, Керенский, Корнилов*, Москва 1995, 119–132; S. Živanov, *Rusija 1917*, II, 760–785.

¹⁰⁰ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. IX (28. VIII) 1917.

¹⁰¹ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. IX (29. VIII) 1917; G. Buchanan, *My mission to Russia*, II, 182–184; J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 70–72; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 157–161; A. Kerenski, *La révolution russe 1917*, Paris 1928, 344–345.

¹⁰² АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. IX (30. VIII) 1917; 13. IX (31. VIII) 1917.

¹⁰³ А. Rabinovič, *Boljševici dolaze na vlast*, 204–216; Г. Иоффе, *Семнадцатый год*, 132–142; S. Živanov, *Rusija 1917*, II, 793–801. Пошто се у то време Друга дивизија кретала ка Архангелску, где је требало да се укрца на бродове за Солун, долазило је до сумњичења да српски добровольци иду у помоћ Корнилову, па чак и покушаја да се њихови возови зауставе. (J. Korda, *Odesa–Arhangelsk–Solun: iz života ratnih dobrovoljaca*, Osijek [1937], 129; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 421)

¹⁰⁴ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) IX 1917; AJ-80-38. М. Ненадић – Ј. Јовановићу, 14. (1) IX 1917.

Ускоро је могао да види да се заправо иде улево, па се Пашићу пожалио да је Совјет под све већим утицајем бољшевика који, док се у Кронштату „руља оружа“, спремају нереде у Петрограду: „Од самог почетка руска револуција искочила је из колосека и под утицајем теорија социјалиста интернационалиста, а и немачких агената, претворила се из политичке у социјалну. Услед тога проблем о државној власти стално је у кризи која сад после неуспеха Корнилова ступа у најопаснију фазу. [...] У опште, терен је најповољнији за немачке агенте. Али, мислим, ако се буде могло колико толико одржати стање на фронту, нове оружане мере анархиста и крајњих елемената само ће убрзати поправку стања.“¹⁰⁵ То надање му се, без много основа, појачало крајем септембра, па је најпре известио да „крајња струја“ у Совјету слаби, а после присуствовања отварању Демократског саветовања јавио је, хвалећи новог војног министра Верховског, да је почетак добар и да већина протестује „против крајње левице“.¹⁰⁶

Ситуација се додатно заоштрила у октобру. Спалајковић је јавио Пашићу да су у Петроградском совјету „крајњи“ постали већина, а да Керенски и министри, мада су сложни да треба „спречити пропаст државе“, још немају јасан план како да то учине. Намера Привремене владе да се са осталим државним органима и дипломатским кором пребаци из Петрограда у Москву могла је да буде добар корак и Спалајковић је тачно приметио да, пошто „престоници не прети непосредна опасност“, иза ње стоје политички мотиви.¹⁰⁷ Али како ни од тога није било ништа, приближио се закључку да се Русија не може одржати у рату без интервенције споља. „Храбри и интелигентни посланик Србије Спалајковић ми је изјавио да Русију неодложно треба ставити под старатељство с обзиром да Керенски само држи говоре а никада не дејствује“, сећаће се генерал Анри Нисел, који је крајем септембра допутовао у Петроград на челу француске војне мисије.¹⁰⁸ Ипак, када је

¹⁰⁵ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) IX 1917.

¹⁰⁶ Исто, М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) IX 1917; 28. (15) IX 1917; 30. (17) IX 1917.

¹⁰⁷ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. X (20. IX) 1917; 9. X (26. IX) 1917; 18. (5) X 1917; 20. (7) X 1917. Упркос критичном стању на Источном фронту, Спалајковић је веровао у скору победу Антанте. „Прeko све неизвесности за судбу Петрограда овде на берзи хартије скачу и финансијске операције су све живље, што потврђује да су кругови финансијски тачно обавештени [...] да ће Немци бити принуђени примити савезничке услове мира“, телеграфисао је Пашићу. (Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) X 1917)

¹⁰⁸ A. Niessel, *Le triomphe des bolchéviki et la paix de Brest-Litovsk: souvenirs, 1917–1918*, Paris 1940, 7. Нисел је Спалајковићу већ приликом првог сусрета понудио подршку, „нарочито у организацији

26. октобра известио Крф да је Привремена влада предузела мере против покушаја „крајњих“ који су објавили да ће је кроз недељу дана оборити, Спалајковић је претпостављао да јој је преостало макар толико снаге да се одржи на власти.¹⁰⁹

Зато је настављао са редовним активностима. Присуствовао је отварању Претпарламента, где је разговарао с Керенским који се сложио да не треба повлачити руске трупе са Солунског фронта. С тиме се сагласио и Терешченко, који му је, радо прихвативши Пашићеву жељу да се састану приликом савезничке конференције у Паризу, рекао да је „природно да се демократска Русија односи према Србији лојалније и искреније“ него стари режим и да, мада нажалост не може да Србима саопшти тајне уговоре, жели да сазна њихово гледиште које ће му користити приликом захтева за ревизију; штавише, Спалајковићев утисак био је да ће Пашић моћи да од Терешченка сазна суштину уговора.¹¹⁰ Када је министар иностраних послова затим у Претпарламенту истакао да Југословени морају добити

добровољца“, и заиста је помогао у уклањању сметњи за њихов одлазак у Солун. Затим су њих двојица, заједно са Масариком који је још раније допутовао у Русију, заједнички утврдили план „о даљем прикупљању добровољца“, а Терешченко им је обећао енергичну помоћ Привремене владе. Спалајковић је известио Крф да му као главни задатак остаје врбовање добровољца за Солунски фронт, али да притом намерава да Југословене који желе да се боре на Источном фронту удружи са Чехословацима и образује „заједнички словенски корпус за директну борбу против Аустро-Угарске“. (Исто, 46–47; *Југословенски добровољци у Русији*, 321; АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 448. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. X (24. IX) 1917; МИД, Југословенски одсек, 1254. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) X 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 456–457; V. M. Fic, *Revolutionary war for independence and the Russian question*, 183–185)

¹⁰⁹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) X 1917. Уз најаве иступања большевика у Петрограду причало се да ће доћи до нереда у Павловску, где је живела кнегиња Јелена. Српско посланство је због тога замолило Привремену владу да предузме мере за заштиту њеног дворца. (АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1917. Посланство у Петрограду – руском Министарству иностраних послова, 30. (17) X 1917) Кнегиња је с мужем и децом прешла у Петроград, а после преврата група морнара извршила је праметачину у Павловску, наводно „са намером одвести их као таоце докле Србија не закључи мир, јер је због Србије рат почео“. Спалајковић је 24. новембра известио регента да су му сестра и зет здрави и спокојни и да се труди да отклони „евентуалну опасност“ од њих. (*Дипломатска преписка српске владе 1917*, 62; S. Smirnof, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, 78–79)

¹¹⁰ АС, МИД, Југословенски одсек, 1212. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) X 1917; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 521–522, 535. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) X 1917; 1. XI (19. X) 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 327; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 373, 387–388. О савезничкој конференцији Спалајковић је расправљао с новим амбасадором у Паризу Василијем Маклаковом, коме је рекао да „савезници треба да су прво на чисто, хоће ли и могу ли продужити рат до краја и на ратном пољу диктовати Немачкој мир“. Ако војни експерти закључе да је могуће водити рат до победе, тврдио је, непријатељу треба категорички саопштити да неће бити мира док не прихвати савезничке услове у целини; у супротном, савезници се морају задовољити „компромисним решењем у погледу западног програма, а постићи радикалне резултате у источном“ и „створити самосталну чешку и југословенску државу као препреку Немачкој“. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 517. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) X 1917)

слободу, српски посланик му се „најискреније“ захвалио.¹¹¹ Ускоро је, међутим, све то постало беспредметно јер се Терешченко, уместо у Паризу, нашао у тамници Петропавловске тврђаве.

Бољшевици су већ почели да постепено преузимају власт у Петрограду када је српски посланик телеграфисао да се у обавештеним круговима говори „да ће савезници изјавити руској влади да потпуно схватају сву тежину њеног задатка да реорганизује војску у моменту борбе са противником, не заборављају заслуге руске војске у општој борби за слободу и човечанство, и указаће Русији сваку потпору а од ње само траже да брани своју територију и одупре се до пролећа, кад ће на западном фронту произићи решавајући догађаји“.¹¹² Али, све да је то и било тачно, било је прекасно. Спалајковић је 6. новембра известио да се, мада је Привремена влада „спокојна и уверена да ће сваки покушај пресећи“, ситуација компликује јер је готово цео гарнизон стао на страну Петроградског совјета.¹¹³ Сутрадан су побуњеници у потпуности овладели руском престоницом, а Конгрес совјета је затим, обећавајући народу мир и земљу, образовао нову владу – Совјет народних комесара.¹¹⁴ Мирослав Спалајковић је обавестио Пашића да су бољшевици на челу с Лењином и Троцким заузели главне тачке у граду, укључујући Зимски дворца. „Ова буна је разбојничка авантура, за коју је крив председник министарства, који се показао слаб и неодлучан“, осуђивао је Керенског; упркос томе, придао је важност непровереној али тачној вести да је одбачени идол револуције кренуо ка фронту, где су тобоже трупе биле спремне да помогну свргнутој влади. Српског посланика највише је забринуло то што је нова власт објавила „да ће одмах закључити мир“, али га је тешило уверење да ће она потрајати свега „неколико дана“.¹¹⁵

„У опште преврат максималиста је пропао, сви их бојкотују, а и сами су поцепани“, учврстио се следећих дана у том уверењу. Задовољан што су чиновници

¹¹¹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. XI (22. X) 1917; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 170–171.

¹¹² АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 562. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. XI (23. X) 1917.

¹¹³ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 6. XI (24. X) 1917.

¹¹⁴ А. Rabinovič, *Boljševici dolaze na vlast*, 341–372; S. Živanov, *Crveni oktobar*, I, Beograd 2012, 405–495; С. П. Мелъгунов, *Как бољшевики захватили власт: октябрьский переворот 1917 года*, Москва 2007, 162–203.

¹¹⁵ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. XI (26. X) 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 431.

на Певческом мосту одбили да признају Троцког као народног комесара за иностране послове и што је прерано отписани Керенски заузео Царско Село и био „већ пред самим Петроградом“, Спалајковић је без много основа тврдио да војска са фронта „хита рашчистити са бољшевицима“, док се мржња према њима нарочито појављује „у нижем сталежу“. „Догађаји се развијају врло повољно;“ телеграфисао је 11. новембра, „бољшевичка авантура биће ликвидирана данас сутра. [...] После овог Русија ће изићи брзо из анархије и наћи ће прави пут.“ А наредног дана је, уз пренагљену вест да је у Москви „преврат угушен“, известио да бољшевици попуштају и да ће бити постигнут компромис који ће „ослободити Русију и од Керенског и од бољшевика“.¹¹⁶

Међутим, бољшевици су успели да сукобе у Москви преокрену у своју корист, а још пре тога био је осујећен поход малобројних трупа које је предводио Керенски.¹¹⁷ Спалајковић је 17. новембра јавио да су, због претераних захтева бољшевика, преговори „за састав чисто социјалистичког кабинета“ прекинати: „Тако је ситуација остала непромењена и врло тешка. По последњим вестима максималисти су узели Москву [...]. Разрушен је Кремљ. Керенски је побегао и не зна се где је“. Два дана касније писао је да се на југу Русије већ успоставља поредак и да ће, према општем мишљењу, бољшевици остати на власти „две до три недеље а после ће наступити реакција“; уз то, тврдио је да је међу њима, после оставки умерених, почео раздор: „Лењин и Троцки својим држањем изазивају право чуђење. Њих је обезумила револуционарна лудост, кажу чланови њихове странке. Моје је уверење да су немачки агенти. Троцки је Јеврејин, право име му је Бронштајн. Обојица говоре да само терор и грађански рат могу обезбедити победу социјалне револуције.“ Због тога му се став који је, заједно с великим савезницима,

¹¹⁶ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. XI (27. X) 1917; 10. XI (28. X) 1917; 11. XI (29. X) 1917; 12. XI (30. X) 1917; ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. XI (28. X) 1917. Регент Александар је тражио да Спалајковић „изнесе своје погледе“ на тренутно стање у Русији, а још забринутости Пашић да шаље „што опширније телеграме, сваког дана по неколико“. Регент је обавештен да, на основу Спалајковићих депеша, изгледа да је стање у Петрограду боље него што га представљају немачки коминикеи, да је „покрет максималиста банкротирао“ и да ће Керенски успети да „рашчисти са Ленином“. (Исто. Ж. Балугцић – Н. Пашићу, 9. XI (27. X) 1917; Н. Пашић – М. Спалајковићу, 10. XI (28. X) 1917; АЈ-335-6. Ж. Балугцић – регенту Александру, 12. XI (30. X) 1917; 13. XI (31. X) 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 352)

¹¹⁷ С. П. Мельгунов, *Как большевики захватили власть*, 288–313, 445–490; S. Živanov, *Crveni oktobar*, I, 546–657.

заузео према новој власти чинио саморазумљивим: „На конференцији савезничких представника решили смо да са фактичком владом одржавамо само најпотребније односе, нарочито у вези са ратним потребама, а да избегавамо све што би влада могла да тумачи као формално признање; нашим владама да саветујемо да пре Уставотворне скупштине не признају никакву фактичку владу нити да са њом ступе у икакво претресање питања о миру.“¹¹⁸ „Молим Ваше држање подешавати и саглашавати држању осталих савезничких представника“, телеграфисао је Пашић из Париза, очигледно му одобравајући дотадашње поступке.¹¹⁹

Настављајући тим путем који је сам положај Србије наметао, Спалајковић је јавио Пашићу да, пошто савезнички представници за текуће послове у Смољни институт, седиште нове владе, упућују „којега нижег чиновника или официра“, тако ради и он, „јер апсолутно уздржавање било би опасно“. Српски посланик је послао „нарочито лице“ код Троцког – који је на новој дужности намеравао да раскринка тајну дипломатију, изда неколико револуционарних прогласа и „затвори радњу“¹²⁰ – да му каже да између Србије и Русије никада није постојао тајни уговор и да се распита хоће ли бити објављен уговор између савезника и Италије. Троцки је одговорио да је „Цариград кључ свему крвопролићу“ и да ће уговор, који још није пронашао, радо објавити. „Публика, неред и нечистоћа у Смољном Институту производе одвратан утисак;“ тврдио је Спалајковић, можда додајући понешто опису очевидца, „пуно наоружаних прљавих типова, вашарских коцкара, прљавих жена, већином Јевреја. Сам олош и права слика данашње анархије у Русији.“¹²¹

Почетком децембра Спалајковић је писао да су болшевици и социјалисти који их подржавају „демагози“ и „авантуристе најгоре врсте, а међу њима има и туђих агената“: „Неостварљивим обећањима и обманама придобили су мрачну и

¹¹⁸ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 17. (4) XI 1917; 19. (6) XI 1917. „У опште ситуација је у Русији врло мутна и неодређена и сваког часа могу настати крвави догађаји и велике промене“, предвиђао је Спалајковић. (Исто, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) XI 1917) Његова оцена болшевичких вођа није се много разликовала од закључака његових колега. Већина представника Антанте у Русији сматрала их је за немачке марионете, док се у Форин офису веровало да су делом плаћеници, а делом фанатици. (J. Bradley, *Allied intervention in Russia*, London 1968, 48–49; Z. A. B. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, 291)

¹¹⁹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 25. (12) XI 1917.

¹²⁰ L. Trocki, *Moj život*, II, Niš 1990, 69.

¹²¹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) XI 1917; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 597. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) XI 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 353; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 433–434.

непросвећену војничку и радничку масу. Сви остали социјалисти и буржоазија су против њих, али за сад су немоћни код масе, која иде за онима, који јој највише обећавају и најнесавесније повлађују њеним најнижим [поривима], нарочито код војника, који ни за шта више неће да се боре. Против таквог стања које обузима целу масу не може се ништа. У Русији је органска анархија са свим деструктивним последицама као [што су]: политички нихилизам, одсуство патриотизма, потпуна оскудица политичког смисла, неосећање одговорности, државно и приватно расипништво, неозбиљност и несавесност. На тај органски анархизам накалемио се вековни алкохолизам. Отуда је руска револуција прави делиријум тременис и у њој [нема] ниједног паметног поступка.¹²²

Дубоки песимизам без сумње је долазио и од тога што су он и његове колеге изгубили главни преостали адут – Ставку и њеног начелника генерала Духоњина. На састанку савезничких дипломата у Петрограду 22. новембра одлучено је да се не одговара на совјетску ноту о закључивању примирја и почетку преговора за мир, већ да се предузме колективни демарш у Ставки; а Спалајковић је у телеграму Пашићу објаснио да „савезници не могу признати владу створену насиљем, коју Русија не признаје и чији је први акт повреда савезничког уговора односно закључења мира“, али ће „водити до крајње могуће границе рачуна о услугама Русије у овом рату и здравом делу Руса, којима ће помагати да изведу земљу на прави пут“. Сутрадан су војни изасланици Антанте, међу којима и Лонткијевић, Духоњину предали протест против примирја, а затим и ноту којом су тражили хитне мере за одржавање дисциплине у војсци.¹²³ Али злосрећном генералу, који је

¹²² АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. XII (20. XI) 1917.

¹²³ АС, МИД-ПО, 1917, ф. III, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) XI 1917; ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) XI 1917; ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) XI 1917; G. Buchanan, *My mission to Russia*, II, 222–225; J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 144–146; „Накануне перемирия“, *Красный архив*, 23 (1927), 201–213; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 432; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября*, 87–88. Миљковљеви кадети су Спалајковићу упутили резолуцију која је тврдила да большевички предлог за мир не представља народну вољу и изражавала „дубоко уважање српском народу који јуначки подноси ужас страдања“. Међутим, као што су тих дана одржани избори за Уставотворну скупштину показали, большевици су изражавали тежње, ако не већине, а онда великог дела руских народних маса, док су кадети имали подршку само међу становницима већих градова. Српски посланик је морао да призна да ће се Ставка тешко одупрети большевизму, јер је фронт „готово сав уз њих“, а кадетима је, тврдећи да представљају „ум, срце и душу руског народа“, одговорио да „вера српског народа у величину и историјску мисију руског народа ни на који начин није поколебана садашњим догађајима и

одбио Лењинов захтев да ступи у преговоре с непријатељем, савезничке ноте нису нимало помогле да избегне смењивање, хапшење и линч.¹²⁴

Као последња нада остали су генерали на југу Русије. Спалајковић је јавио Пашићу да се тамо стање полако консолидује и да би донски козаци и Украјинци могли да се удруже против бољшевика. У договору с осталим савезничким представницима, он је једном официру, кога је послао генерал Алексејев како би их обавестио да се „сви официри, јункери и свесни војници“ скупљају на југу ради наставка рата и затражио финансијску помоћ, одговорио да ће се војни изасланици непосредно споразумети с Алексејевом о свему. Током децембра представници донске Вандеје наставили су да посећују српског посланика и да га, тврдећи да се југ успешно „чисти од бољшевика“, моле да дејствује на велике савезнике „за брзу финансијску помоћ, без које се ствар може угасити“. „Сами козаци и Украјина могу дати три милиона војника до пролећа и приковати за југозападни руски фронт знатне непријатељске снаге, што је за Енглеску и Француску виша добит него трупе из Америке“, сањао је и Спалајковић старога света последњи сан. „Молим непрестано савезнике да не штеде средства и да се угледају на Немачку.“¹²⁵ Ипак, сматрао је да Срби до даљег не треба да учествују у акцијима против бољшевика, па је у Одесу, одакле су се жалили да је „руља револуционара“ разоружала српску стражу, поручио да су добровољачки одреди неутрални „у руским унутрашњим приликама“ и да се мора избегавати сваки сукоб.¹²⁶

привременом несрећом у унутрашњем животу Русије“. (S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 224–225; АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. XII (18. XI) 1917)

¹²⁴ S. Živanov, *Crveni oktobar*, I, 666–680.

¹²⁵ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. XII (21. XI) 1917; 9. XII (26. XI) 1917; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 627. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) XII 1917. Није се само лаик у војним питањима какав је био српски посланик заносио идејом о милионској антинемачкој армији на југу Русије. Директор британске војне обавештајне службе сматрао је да се тамо од козака, Пољака, Румуна, Чехословака, Срба и других савезницима наклоњених народа може образовати армија од, истина не три, већ два милиона људи. (B. M. Unterberger, *The United States, revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia*, Chapel Hill 1989, 72–73)

¹²⁶ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1917. М. Шајновић – М. Спалајковићу, 13. XII (30. XI) 1917; М. Спалајковић – М. Шајновићу, 16. (3) XII 1917. Када је Марко Цемовић изјавио за новине да ће Румунија, Украјина и руска војска на румунском фронту продужити рат без обзира на то да ли ће Лењин и Троцки закључити мир, Спалајковић је тврдио да такво „јавно мешање српског конзула само раздражује бољшевице“ и да због њега могу страдати интереси српских избеглица. Пре тога је, незадовољан што се одески конзул „бави свачим осим дужношћу“, од Пашића тражио да га замени Шајновићем, који је Цемовића оптуживао да са Србом, Гојковићем и Јанковићем „најгадније агитује против Србије, династије и владе“. Пашић је сменио Цемовића, али је конзул постао Јован Миланковић. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. VII, д. V. М. Цемовић – Н. Пашићу, 16. (3) XII 1917; М.

У међувремену, српски посланик је наставио да посредно делује код болшевика. У договору са Бјукененом, Нулансом и Ниселом, настојао је да преко свог повереника утиче на Троцког да руски услови у преговорима с Централним силама буду што тежи како би се склапање мира одложило или сасвим осујетило. Очигледно без договора са савезницима, поверенику је дао задатак да помогне да се пронађе њихов уговор са Италијом, „који је био забачен међу хартијама“. После тога, уговор је освануо у болшевичким новинама.¹²⁷ Мада је био задовољан двоструким прилазом свог ученика, стари мутивода Пашић је желео да га додатно развије. У белешци о свом новембарском боравку у Паризу записао је да су му тамо стизале „сваког дана све горе вести из Русије“: „Ја сам због тога био приморан да нашем посланику у Петрограду обратим пажњу да посредним начином и преко поверљивих лица упливише колико више може на максималисте да ови у преговоре о миру уносе што повољније услове по нас, па макар од тих преговора о миру не било ништа. Наравно, нагласио сам да све то остане у највећој тајности и да се никако не зна, да ти посредници стоје у вези са српским послаником.“¹²⁸

За то су Спалајковићу послужили хрватски социјалиста Мијо Радошевић¹²⁹, који је у октобру стигао из Стокхолма, где је требало да се састане међународна

Шајновић – Н. Пашићу, 26. (13) XII 1917; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) XII 1917; 3. I 1918 (21. XII 1917); Н. Поповић, *Срби у грађанском рату у Русији*, 86–87)

¹²⁷ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) XI 1917; ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) XI 1917; ф. IX, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. XII (18. XI) 1917; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 606. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. XII (18. XI) 1917; *Grada o stvaranju jugoslovenske države (I. I – 20. XII 1918)*, priredili D. Janković, B. Krizman, I, Beograd 1964, 61–62; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 354, 358; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 439; В. В. Зеленин, *Под красњим знаменем Октября*, 89–90. Троцки је поверенику рекао „да ће револуционарна Русија умети казнити Фердинанда бугарског још строжије него што би урадио уверењени цар Никола“; а неколико недеља потом је делегацији југословенских добровољаца коју му је послао Спалајковић казао да болшевици знају „да је нарочито Србија увек била жртва великих сила и предмет за њихово погађање, због чега су и штампали талијански уговор“. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 3. XII (20. XI) 1917; ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) XII 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 437; М. В. Petrovich, „Russia’s role in the creation of the Yugoslav state“, 85)

¹²⁸ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IV, д. III. Пашићев извештај о конференцији у Паризу, без датума; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 357–358; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 438–439; В. Hrabak, „Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917–1918. godine“, *Arhivski almanah*, 4 (1962), 124.

¹²⁹ Радошевић је у Русију допутовао са босанским социјалистом Фрањом Маркићем, који се није дуго задржао тамо. Дочекавши их оберучке, Спалајковић је телеграфисао Пашићу да ће обојица „бити од огромне користи“ јер ће ући у „социјалистичке кругове и мотрити на сумњиве елементе“, а затим је тврдио да је Радошевић, као „најкориснији радник југословенски“, „одличан у сваком погледу“. (АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 449. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. X (25.

социјалистичка конференција,¹³⁰ и црногорски синдикалиста Петар Никезић, који је допутовао из САД¹³¹. Спалајковић је обојицу хвалио да су „необично способни и активни“, а крајем децембра, када су у Брест-Литовску већ почели мировни преговори између совјетске Русије и Централних сила, јавио је да су „категорички“ питали Троцког да ли је „заиста решен заступати до краја програм демократског мира, јер Јужни Словени хоће да знају колико могу рачунати на нову Русију“: „Он је признао умесност питања и рекао да ће заступати колико буде имао силе. Енергично су му одговорили да ће се Јужни Словени и сви Словени заробљеници борити против Аустрије до последњег часа и то ће изјавити. Троцки је казао да је од особите важности што пре и што више добити такве словенске резолуције и он ће их одмах телеграфисати империјалистичким ’псима’ у Брест Литовску.“¹³² Заправо, Троцки је гледао да тактички искористи Југословене, баш као и они њега.

IX) 1917; 9. X (26. IX) 1917; МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) X 1917; В. Нгабак, „Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate“, 125)

¹³⁰ Конференција у Стокхолму је првобитно била сазвана за мај, али до ње, после више одлагања, никада није ни дошло. Спалајковић је у мају намеравао да, ради „сузбијања штетних гледишта“, на конференцију (поред Станоја Станојевића као представника војвођанских Срба) пошаље посланике Босанског сабора, Хрвата Андрију Петровића и Србина Живка Њежића, због чега је преко генерала Живковића тражио да их скуп добровољаца изабере за „делегате радног пролетеријата босанско-херцеговачког који се налази у рускоме пљену“. Пашић је, међутим, одбацио замисао. Када је Спалајковић потом затражио одобрење да у Стокхолм, „приватно, као професори универзитета“, отпутују Станојевић и Коста Кумануди, Пашић је поново одговорио одрично, с образложењем да ни социјалисти савезничких земаља неће послати своје делегате. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. VIII, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. V (30. IV) 1917; 21. (8) V 1917; 24. (11) V 1917; 26. (13) V 1917; МИД, Посланство у Петрограду, 1917. М. Спалајковић – М. Живковићу, 14. (1) V 1917; В. Нгабак, „Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate“, 119–120; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 61) У октобру су биле објављене инструкције совјета свом делегату Скобељеву који је требало да отпутује у Стокхолм; према њима, требало је обновити Србију и Црну Гору, а Босни и Херцеговини дати аутономију. Спалајковић је инструкције оценио као „срамоту за руску револуционарну демократију која се показала неспособнијом него најреакционарнија стара дипломатска школа“, а затим је известио да су их оштро критиковали чешки, пољски, југословенски и румунски представници у Русији, као и Миљуков у Претпарламенту. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IV, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. XI (20. X) 1917; ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. XI (20. X) 1917; D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 350–352; Ћ. Станковић, *Никола Пашић: прилози за биографију*, Београд 2006, 538–539; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 374–375; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 44; R. H. Johnston, *Tradition versus revolution*, 166, 171; П. Н. Милуков, *История второй русской революции*, 558–560, 567–568)

¹³¹ Никезић је успоставио добре односе с анархистима, па је посланика обавестио да они намеравају да збацие большевике. „Русији је суђено да издржи све експерименте“, гласио је резигнирани коментар. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) XII 1917)

¹³² АС, МИД, Строго поверљива архива, 1917, 628. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) XII 1917; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 439–440; В. Нгабак, „Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate“, 126. Спалајковић је затим хвалио Радошевићеву и Никезићеву тактику да посеју „што више неповерења“ и убеди Русе у „неискреност немачких социјалиста према револуцији“. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) XII 1917)

Свега неколико дана после те изјаве, разјарио је Спалајковића *Прогласом народима и владама савезничких земаља*, у коме им је поручио да, ако траже самопредељење за Алзас и Лорен, Трансилванију и Босну и Херцеговину, треба да га дају и Ирској, Египту и Индокини. „Ово потврђује да је Троцки одсудно решен закључити сепаратан мир без икаквих обзира на савезнике и да се је већ у главном споразумео са Немачком“, писао је српски посланик. „Остало у његовом манифесту је изговор, уцена и пресија према савезницима, а за рачун Немачке.“¹³³

Истичући да се наде Лењина и Троцког о револуцијама у другим зараћеним земљама не остварују, Спалајковић их је осуђивао што „продужују личну диктатуру“ и не полагају рачуне о преговорима: „У ствари максималисте су довеле и себе и Русију у безизлазан положај; сад земља нема ни демократски мир ни војску.“¹³⁴ Како су Немци постајали све оштрији у захтевима, тврдио је да су бољшевици доживели „крах“ и да „узаман прете Немачкој, ако су њихове претње у опште искрене“, као и да је једини излаз њихово удаљавање са власти коју треба да преузме Уставотворна скупштина.¹³⁵ Приближавање сепаратног мира између Русије и Централних сила принудило је српску владу и њеног представника у Петрограду да настоје да спрече повратак заробљених Југословена у Аустро-Угарску. Спалајковић је, поручивши Југословенском одбору да одмах пошаље виђеније представнике у Русију, направио план за прикупљање нових добровољаца у јужној Русији. Извођење плана поверио је Лонткијевићу, који је из Могиљова прешао у Кијев, а сам је организовао штампање и растурање прогласа. Пошто су у северној Русији заробљеници били малобројни и изложенији утицају бољшевика, за њих је смислио другу стратегију: сматрао је да би било корисно да се „спреме за

¹³³ Исто, ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 30. (17) XII 1917; S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 449–450. Спалајковић је још почетком месеца, после објављивања манифеста којим су муслимани Истока позивани да се збаци јарам западних капиталиста, тврдио да бољшевичка влада „све више обелодањује своје симпатије према Немачкој и мржњу према савезницима, нарочито Енглеској“. (АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. III, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. XII (22. XI) 1917; G. Buchanan, *My mission to Russia*, II, 232, 236)

¹³⁴ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) XII 1917; ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) XII 1917.

¹³⁵ Исто, ф. IV, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. I 1918. (22. XII 1917); 10. I 1918. (28. XII 1917). Уверење да су бољшевици доживели крах Спалајковић је заснивао и на сасвим нетачним подацима да су на Дону и Уралу „потпуно савладани“. (Исто, 1918, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. I 1918. (20. XII 1917))

революционарну акцију“ и врате у већ расклиману Хабсбуршку монархију. Али успеха у даљем прикупљању југословенских добровољаца није било.¹³⁶

Током децембра Спалајковић је у више наврата извештавао да у Петрограду „разуздана маса војника и радника“ пљачка винске подруме. „Усред дана врше стравичне злочине“, преувеличивао је по старом обичају. „Пуцање, грабеж и анархија расту. [...] Једни скачу у бачве и даве се, други избацују њихове трупове и продужују да пију. [...] Страховит приказ. Чак се и крајњи социјалисти грозе и виде жалостан крај руске револуције.“¹³⁷ У исто време тврдио је да су масе све више против большевика због одлагања Уставотворне скупштине, чија би небољшевичка већина могла да створи „потпун прелом у ситуацији“ преневши је у Кијев.¹³⁸

Тамо је, наиме, било седиште Украјинске народне републике која ће убрзо прогласити самосталност,¹³⁹ и тамо је Спалајковић, уз накнадно Пашићево одобрење, упутио секретара посланства Миту Димитријевића са задатком да се повеже са Централном радом, о чијој је дотадашњој делатности имао доста високо мишљење.¹⁴⁰ Рекавши да је српски посланик спреман да се код савезника заложи у

¹³⁶ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 458–460, 463; Ђ. Станковић, *Никола Пашић: прилози за биографију*, 544–546; *Југословенски добровољци у Русији*, 325–328; АЈ-80-11. М. Спалајковић – Ј. Јовановићу, 2. I 1918. (20. XII 1917); АС, МИД, Југословенски одсек, 2135. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. I 1918. (23. XII 1917); 2124. *Предлози за продужење рада на прикупљању добровољаца међу заробљеницима у Русији*, 6. IV (24. III) 1918; *Армија без государства – от сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*, [составители] Я. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, Москва 2014, 332. Спалајковићу су се обраћали руски официри с молбама да ступе у српску војску и он је сматрао би њихов пријем „био од политичке користи“. Војни министар није био одушевљен тиме, па је Пашић одговорио да се може допустити „појединачно примање и то само нижих, а никако виших официра“. (АС, МИД-ПО, 1918, ф. II, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. II (27. I) 1918; Н. Пашић – М. Спалајковићу, 17. (4) II 1918)

¹³⁷ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (1) XII 1917; 21. (8) XII 1917; 26. (13) XII 1917; J. Destrée, *Les fondateurs de neige: notes sur la révolution bolchévique à Pétrograd pendant l'hiver 1917–1918*, Bruxelles 1920, 235–239.

¹³⁸ АС, МИД-ПО, 1917, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) XII 1917; S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 368.

¹³⁹ В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко, *Політична історія України ХХ століття, II. Револуції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)*, Київ 2003, 109–190.

¹⁴⁰ АС, МИД-ПО, 1918, ф. VI, д. II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. XII (31. XI) 1917; 1917, ф. IX, д. III. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 22. (9) XII 1917. Спалајковић је хвалио Централну раду што „све успешније дејствује да скрене револуцију са социјалистичког на националан правац“ и обнавља поредак и дисциплину у војсци. (Исто, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. XII (26. XI) 1917; 12. XII (29. XI) 1917; 26. (13) XII 1917) Разлог више за похвале било је настојање Раде да, између немачке Сциле и большевичке Харибде, задржи пријатељски став према савезницима, који јој је, уосталом, налагала војна зависност од подршке чехословачких, пољских и, у мањој мери, југословенских добровољаца. (J. Bradley, *Allied intervention in Russia*, 15)

корист Украјине, Димитријевић је предао Спалајковићево лично писмо секретару за иностране послове Олександру Шуљгину, који је, захваливши се, изјавио да Украјина према Аустро-Угарској „поставља свој национални програм на исту основу као и Србија свој проблем уједињења Јужних Словена“, због чега између њих „постоји база за солидарну акцију“. После тога, Спалајковић је, истичући пример Чеха и Масарика, телеграфисао Пашићу да би било добро да Југословенски одбор пошаље поздравни манифест Украјини; уз то, известио је да му је Нуланс рекао да је француска влада, која је спремна да призна самосталну Украјину и Финску (али и бољшевичку владу) уколико прекину преговоре с Немачком, именовала свог представника у Кијеву – чиме је вероватно хтео да сугерише да би и Србија требало да учини исто.¹⁴¹ Али Украјинци не само да нису прекинули преговоре с Немцима, већ су их убрзали.¹⁴² Зато се Спалајковић охладио према Украјини; почетком фебруара, уочи потписивања сепаратног мира између ње и Централних сила, Пашићу је препоручио да до даљег у Кијеву не поставља званичног, већ самог неформалног представника.¹⁴³

Пошто су се на југозападу Русије све више заоштравали односи бољшевика не само с Украјинцима, већ и са Румунима, совјетска влада је ухапсила румунског посланика Дијамандија као таоца; то је, према Спалајковићу, учињено „из освете према мерама румунске владе против руских војника, који тероришу румунско становништво и воде пропаганду против румунског краља и владе“. На састанку дипломатског кора 14. јануара 1918, који је сазвао доајен, амерички амбасадор Дејвид Френсис, једнодушно је решено да сви заједно посете председника владе Лењина како би протестовали против нечувеног кршења дипломатског имунитета и захтевали неодложно ослобађање свог колеге.¹⁴⁴ Пошто је посета била одобрена,

¹⁴¹ АС, МИД-ПО, 1917, ф. XI, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. I 1918 (26. XII 1917); 1918, ф. XI, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 12. I 1918. (30. XII 1917); МИД, Југословенски одсек, 1582. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. I 1918. (27. XII 1917); 1660. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. I 1918. (31. XII 1917); Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 461–462.

¹⁴² S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 474–481; Z. A. B. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, 268–272.

¹⁴³ АС, МИД-ПО, ф. VI, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. II (20. I) 1918; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 462.

¹⁴⁴ *Papers relating to the foreign relations of United States* (даље: FRUS) 1918: *Russia*, Vol. I, Washington 1931, 477; АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 14. (I) I 1918;

шефови дипломатских мисија су се поново састали у америчкој амбасади и кренули у Смољни институт. Француски амбасадор ће се сећати неописивог нереда испред „те некада тако аристократске зграде“, ¹⁴⁵ а белгијски посланик Дестре да му је, док су пролазили њеним прљавим ходницима, веома узрујани Спалајковић рекао: „Какав неред и какав смрад! Није ли то права слика овдашњих душа?“¹⁴⁶ Дипломате су дочекали Лењин и помоћник комесара за иностране послове Залкинд¹⁴⁷. Френсис је изнео заједнички захтев, а затим се Нуланс, тврдећи да може да се разговара једино о поштовању међународног права, супроставио Лењиновој и Залкиндовој намери да расправљају о детаљима руско-румунског сукоба; његово гледиште покушали су да подрже Френсис и Дестре.¹⁴⁸

„Тада је српски посланик г. Спалајковић, који се још од почетка пријема с муком савладавао, нагло устао и, упирући кажипрстом, окренут према Лењину на мање од метар од лица, ’олакшао душу’ жестоко жигосући издају максималиста“, писаће Нуланс у мемоарима. „’Ви сте бандити, викао је на врхунцу гнева; срамотите словенски род и ја вам пљујем у лице!’ Док сам ја устајао да умирим г. Спалајковића, Лењин га је нетремице гледао својим косим очима, са истим непромењеним осмехом с којим нас је дочекао, док ми је Залкинд говорио, не одустајући од благонаклоног става: ’Пустите, пустите, господине амбасадоре, ми више волимо то грубо изражавање од дипломатског говора.’ Испад није имао других последица.“¹⁴⁹ Штавише, Лењин није био лоше воље после те архинеобичне

J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 184–185; J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 240–242; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 216.

¹⁴⁵ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 185.

¹⁴⁶ J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 243.

¹⁴⁷ Према званичној совјетској забелешци присутан је био и Стаљин, али га нико од дипломата није запамтио, чак ни као сиву мрљу. (М. И. Труш, *Международная деятельность В. И. Ленина: год Великого Октября*, Москва 1980, 79; G. F. Kennan, *Russia leaves the war*, Princeton 1956, 335)

¹⁴⁸ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 187–188; J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 244–246.

¹⁴⁹ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 188–189. Сем Нуланса и самог Спалајковића, још тројица присутних дипломата оставиће сећања на сусрет са Лењином. Амерички амбасадор ће у мемоарима навести тек да је српски посланик „у веома страсном говору“ (у извештају послатом у Вашингтон након догађаја, Френсис је написао да је Спалајковић говорио „емотивно“) подсетио да његова земља, упркос свему што јој се догодило, никада није кршила дипломатски имунитет. (D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 217–218; FRUS, 1918 Russia, I, 478) Британски отправник послова Линдли ће у својим кратким, необјављеним сећањима инцидент приказати слично као Нуланс, с тим што ће споменути Спалајковићеву рашчупану косу и речи које је Француз навео као Залкиндове приписати Лењину. (А. В. Быков, „В этом была вся суть...“: британский дипломат Ф. О. Линдлей и его „Русские мемуары 1915–1919 гг.“, Вологда 2011, 80) Опис инцидента биће

опширнији у Дестреовим мемоарима: „Онда наш српски колега, који је већ неко време показивао знаке узбуђености, устаје и виче силовитим гласом, витлајући јаросно песницама изнад Лењинове главе: – Али ви се срамотите, ви срамотите демократију и социјализам. То вам вичемо ми Срби, који смо имали осећај да смо слободни људи када сте ви још били само робови. Зар сте заборавили какав ужасан и мучки рат је Аустрија повела против нас? Наша земља је била нападнута, наша богатства уништена, наши мушкарци масакрирани, наше жене силоване. Ми смо све то поднели и ми смо, ми, поштовали представника Аустрије. Ми смо, исто тако, поштовали Бугарску... Говори обилно, тоном истовремено грубим и преклињућим. Тако је распаљен и тако близу Лењина, да се можемо плашити насиља; колеге га вуку назад за сако, стају испред њега и смирују га. У исто време је патетично и помало смешно, али је емоција толико искрена да се преноси. Лењин, под олујом, задржава свој задовољни изглед.“ (J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 247) За догађај су се, наравно, заинтересовали дописници западних листова. Француске новине су, на основу извештаја Клода Анеа, писале да је Спалајковић „изнео истинску оптужницу, дирљиву и оштру, против руског напуштања Србије“. („Un ultimatum de Lenine à la Roumanie. Sur l'intervention du corps diplomatique M. Diamandi est remis en liberté“, *Le Petit Parisien*, 17. I 1918, 1; „Le corps diplomatique proteste auprès de M. Lénine“, *Le Temps*, 17. I 1918, 4) У својој четвортомној књизи о руској револуцији Ане је детаљније представио догађај: „Српски посланик не може мирно да слуша како Залкинд безочно и без престанка говори о издаји Румуније. Он устаје и жестоко прекоревачки Лењина и његову партију због бестидног понашања према савезницима и малим народима који су веровали у Русију. Маше песницом испод Лењиновог носа, називајући га издајником. Његова речитост, напраситост његових речи, њихова тачност, изазивају живо узбуђење. Француског амбасадора, који поново узима реч и каже да је у недипломатском говору српског посланика председник владе могао да осети све патње и дуго мучеништво једног херојског народа, прекида Залкинд: ’– Више ми се свиђа говор српског посланика него овај дипломатски говор.“ (С. Anet, *La révolution russe*, III, Paris 1919, 230–231) Италијански новинар Вирђинио Гајда известио је да је, кад је Лењин споменуо да су Румуни издали Русију, Спалајковић узвикнуо: „Како се усуђујете да говорите о савезничкој издаји? Ви сте се осрамотили за сва времена! Ја вам плујем у лице! Мала демократска Србија, коју је напало једно царство, односила се са свим обзирима према аустријском посланику, који је могао да оде из Србије а да му нико није нанео ни најмању увреду [...]. Када је дипломатски кор излазио, Лењин је пришао српском посланику Спалајковићу и покушао да га умири. Ја разумем, рекао је, ваше очајање, али нашу политику намеће жеља да по сваку цену и што пре зауставимо проливање крви у Европи. Г. Спалајковић се удаљио не одговоривши.“ („Политичке и војне вести“, *Ратни дневник*, 19. I 1918, 2; „M. Spalaikovitich et Lénine“, *Le Temps*, 23. I 1918, 2) Секретар француске амбасаде де Робјен записао је да је српски посланик, „који се од почетка тешко уздржавао, скочио напред и, стиснутих песница, жестоко сасуо на Лењина и његове саучеснике оштре прекоре да су издали Србију“: „Тај енергични говор изненадио је Лењина који је, видећи да извесне дипломате покушавају да зауставе свог српског колегу, рекао: ’Пустите, више волим увреду г. Спалајковића од убичајене реторике других дипломата... Он барем говори то што мисли.“ (L. de Robien, *Journal d'un diplomate en Russie (1917–1918)*, Paris 1967, 221) Амерички вицеkonzул у Москви Пул испричаће много година потом да је српски посланик, „веома раздражљив и нервозан момак“, скочио и почео тираду на француском коју је, стојећи изнад Лењина и упирући му претом у лице, завршио речима: „Господине, ја Вам плујем у лице! Тишина запрепашћења завладала је у соби. Очекивали су да војници улете с бајонетима и избоду Спалајковића на лицу места. Уместо тога, Лењин се благо насмешио осталима и рекао: ’Знате, господо, ја много више волим то него убичајени језик дипломатије.“ (D. C. Poole, *An American diplomat in Bolshevik Russia*, edited by L. M. Lees and W. S. Rodner, Madison 2014, 78–79) Спалајковић је у извештају Пашићу избегао да спомене инцидент пославши, уместо свог описа пријема, ублажени превод званичног совјетског протокола у коме је његово иступање приказано еуфемистички. (АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) I 1918; *Документи внешней политики СССР*, I, Москва 1957, 84; „Акција дипломатских представника у Русији поводом хапшења румунског посланика“, *Српске новине*, 9. [22.] I 1918, 3) Опширан опис даће четврт века потом, у време новог рата и подгрејаних идеолошких острашћености: „Дођемо тако до пред Смолњи. Ту видимо ватре. Греју се бољшевички војници. Разузурени, с пушкама и митраљезима. [...] Видимо свуд наоколо прљавштину, коре од поморанци, отпатке од цигарета. Тако смо се попели на први спрат. Видимо понегде неку разбарушену женску главу, промаља се да види ко је, и по нека мушка глава, разбојничка. Тако смо прошли кроз неколико ходника све док нисмо

аудијенције. Пробољшевички расположени капетан Жак Садул, члан француске војне мисије, забележио је да се увече подсмевао „журби с којом су интервенисале све дипломате, старе и младе, савезничке и неутралне, које су све дотад с индигнацијом одбијале било какав контакт са Смољним“: „Није очекивао тај свечани новогодишњи пријем и каже ми смешећи се да је и даље сав дирнут што је одједном видео толико финог света. Иронично жали што амбасадори, који су тако лепо предузимљиви када бране привилегије свог часног еснафа, не показују сличну живост када треба да чувају интересе својих влада или крв својих војника.“¹⁵⁰ Већ сутрадан Дијаманди је био пуштен из Петропавловске тврђаве.¹⁵¹

Све то је одмах пало у сенку отварања Уставотворне скупштине, у којој су већину имали умерени социјалисти-револуционари (есери). Спалајковић је јављао Пашићу о неуспешном атентату на Лењина, позиву есера на мирне демонстрације и „могућем активном дејству опозиције“; а дан уочи конституисања телеграфисао је да се део гарнизона и бројни радници спремају за учешће „на антибољшевичкој демонстрацији“, док бољшевици доводе одане морнаре из Кронштата: „Цео рејон

дошли до једне собе где су спремили неколико клупа и столица да нас приме. У претсобљу поскидасмо своје бунде. Ту је било једно двадесетак бољшевичких бандита наоружаних, прави разбојници. [...] Ја седнем баш на ћошак стола. Дођоше после Лењин и Салкинд [...]. Лењина сам и раније једном спазио кад је харангирао руљу. Тип монголски с испалим јагодицама, чело велико, види се хладан, циничан. [...] После Нуланса узнех реч Лењин, па сасвим хладно одговори. У његовим речима било је прилично цинизма. Тај цинизам ме је све више и више узрујавао. [...] То је ваше међународно право; наше је право сасвим друкчије. [...] Онда мени прекипе. Устадох и ударих руком по столу: Доста с лажима, издајниче! Ви водите руски народ у нова понижења, у нове срамоте. Ја вам кажем отворено да заслужујете да вам се пљуне у лице. Ето какви су ваши принципи! Ако имате уопште руске крви у себи, ако осећате штогод за част и достојанство овог народа уштедите му ову љагу, ослободите тога човека који је савезник. Ако га ви не сматрате за савезника, цео руски народ га сматра за свог савезника. – Тако сам завршио свој говор. Сви се дипломате поплашише. После смо чули да су стражари кад су чули вику хтели да упадну...“ („Како је Лењин дошао на власт“, 5–6; *An historian in peace and war: the diaries of Harold Temperley*, edited by T. G. Otte, Farnham 2014, 455–456)

¹⁵⁰ J. Sadoul, *Notes sur la révolution bolchevique: octobre 1917–janvier 1919*, Paris 1971, 196. Залкинд ће пет година касније писати: „Телеграм [...] о нападу Румуна на нашу војску који сам прочитао због нечега је разбеснео српског посланика Спалајковића, који је с неба па у ребра почео да митингује пред другом Лењином, доведши својим говором како Владимира Иљича, тако и мене грешнога, у веома весело расположење.“ (М. И. Труш, *Международная деятельность В. И. Ленина*, 81) Ако су њих двојица, са својом претпоставком да свет буржоаских дипломата заувек нестаје, могли да буду равнодушни према њиховим увредама, то није био случај са старим службеницима Министарства иностраних послова, односно са онима, малобројнијим, који су пристали да раде с бољшевицима. Према сећањима Радослава Јовановића, један од њих га је непосредно после догађаја упитао да ли се српски посланик „увек јавља пијаним на дипломатске аудијенције“; када је Јовановић одговорио да Спалајковић уопште не пије, Вознесенски је завршио досетку рекавши да се онда сигурно „пијан родио“ (АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 95)

¹⁵¹ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 189–191.

вароши где су телеграф и телефон одцепљен је одредима владиних трупа и туда се нико не пушта“.¹⁵² У непосредној близини српског посланства биле су постављене барикаде и страже да зауставе демонстранте који су 18. јануара организовано кренули ка Таврическом дворцу. Мада је маса била ненаоружана, Црвена гарда ју је растурала грубом силом, па чак и паљбом.¹⁵³ Извештавајући о томе, Спалајковић је истакао да је било „многа трагичних сцена и знатних жртава“ и да се конфискују новине које „једногласно протестују против проливане крви“ упоређујући догађај с Крвавом недељом 1905. године, али је признао да је „већина гарнизона и радника за большевике“. О заседању Скупштине јавио је да су дискусије „носиле страстан и буран карактер“ и да је за председника изабран „лидер опозиције Чернов“; кључно је, међутим, било то што се испоставило да је прво заседање уједно и последње, јер су већ следећег дана посланике дочекала закључана врата Таврическог дворца, за чиме је уследио совјетски декрет о распуштању Уставотворне скупштине.¹⁵⁴

Петроградски представници Антанте нису ни покушали да јој помогну. Када је Френсис 17. јануара предложио да присуствују заседању, остали су били против, уз необудљиво образложење да нису ни позвани.¹⁵⁵ Заправо, биће да су на прво место стављали непосредне интересе својих земаља, на друго личну сигурност¹⁵⁶, а судбина руске демократије свакако им није била приоритет. Пошто су се есери, што из убеђења што да би парирали большевичкој демагогији, изјашњавали за мир, савезничке дипломате, тврдиће Нуланс, нису имале избора сем да се повуку „у разбориту резервисаност“¹⁵⁷. После растеривања несуђеног парламента огорчени Дијаманди је дипломатском кору предложио да у знак протеста напусте Петроград

¹⁵² АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. I 1918. (31. XII 1917); 16. (3) I 1918; 17. (4) I 1918.

¹⁵³ A. Rabinowitch, *The Bolsheviks in power: the first year of Soviet rule in Petrograd*, Bloomington 2007, 104–110.

¹⁵⁴ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) I 1918; 20. (7) I 1918.

¹⁵⁵ D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 203; J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 252.

¹⁵⁶ Спалајковић је нешто потом телеграфисао Пашићу да анархисти прете Френсису, на шта се не би обраћала пажња да после растурања Уставотворне скупштине „није почела серија убиства, која показују да большевичка влада или неће или не може да заштити стране представнике“. Сем о стварним убиствима истакнутих кадета Шингарјова и Кокошкина, известио је о причама да су ликвидирани и други супарници нове власти: „Завладао је највећи терор. Большевици су уништили све своје противнике, нарочито револуционарне прваке, које такође оптужују да су против револуције. Није у питању политички програм, него партиска страст и мржња.“ (АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 26. (13) I 1918; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 206–211; G. F. Kennan, *Russia leaves the war*, 356–358)

¹⁵⁷ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, I, 160; J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 254–255.

и тиме ојачају антибољшевичке снаге. Предлог је био једногласно одбијен, а Спалајковић је истакао да је „одсудно против“ јер је „то требало учинити пре два месеца, у почетку преврата бољшевика“: „Сад има изгледа да ће безизлазан спољашњи и унутрашњи положај натерати бољшевице да раскину са Немцима и приђу савезницима, а ми ћемо увек напустити Петроград, ако треба.“¹⁵⁸

Српски посланик је, уосталом, само следио став великих савезника који му је изложио француски амбасадор. Нуланс је тврдио да је главни циљ савезника да одуговлаче још три месеца до одлучујуће офанзиве на Западном фронту и да, не искључујући унапред могућност сарадње са бољшевицима, „помажу све здраве делове, који ће им касније послужити за основ њихове акције при васпостављању Русије“, неспособне да сама изађе из „анархије“.¹⁵⁹ У стварности, здрави делови се нису показали имуним на бољшевизам, па су Нулансу и Спалајковићу, који су бар имали срећу да их не опљачкају на улици као њиховог италијанског и холандског колегу, стигле вести да на југу „бољшевици све више узимају маха“ и да је ситуација у Украјини и на Дону све критичнија.¹⁶⁰ Ипак, Спалајковић је с правом веровао да је успех бољшевика само „релативан“ и да се „не може ни издалека сматрати, да је грађански рат свршен“.¹⁶¹

Најгоре је било то што је друге седмице фебруара „из поузданог извора“ чуо да ће бољшевичка делегација потписати мир са Немцима.¹⁶² Међутим, Троцки је управо тада приредио театрални удар у Брест-Литовску: прекидајући преговоре, изјавио је да Русија иступа из рата, али неће потписати империјалистички мир.¹⁶³

¹⁵⁸ АС, МИД-ПО, 1918, ф. X, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) I 1918. Румунски посланик је вероватно предвиђао да ће бити протеран из Русије, што се и десило осам дана потом. Уочи тога, Спалајковић је злурадо известио Пашића да бољшевичке новине објављују документе о уласку Румуније у рат, из којих се види да су румунски антантофили, па и сам Дијаманди, добили „разне напојнице“. Мада је тврдио да је тренутно „главно помирити Румунију са бољшевицима“, био је задовољан што му је помоћник комесара за иностране послове Чичерин рекао „да је Румунија крива а не Русија, јер румунски одреди продужују окупацију Бесарабије“: „Код њега као и код свих бољшевика осећа се мржња према Румунији, за коју каже да представља искључиво економску и финансијску олигархију, док је Србија кроз демократска.“ (Исто, ф. V, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. (12) I 1918; ф. IX, д. III. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. II (31. I) 1918; 25. (12) II 1918)

¹⁵⁹ Исто, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) I 1918.

¹⁶⁰ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) I 1918; 30. (17) I 1918; 4. II (22. I) 1918; ф. XI, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) I 1918.

¹⁶¹ Исто, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. II (25. I) 1918; 9. II (27. I) 1918.

¹⁶² Исто, ф. V, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. II (27. I) 1918; 11. II (29. I) 1918.

¹⁶³ A. Rabinowitch, *The Bolsheviks in power*, 151–153; S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 505–508; P. Broué, *Trotsky*, Paris 1988, 231–232.

Пријатно затечен, Спалајковић је пренео Пашићу ту „парадоксалну изјаву која је без преседана у историји и која се у почетку учинила и руским делегатима фантастичном“. Њему се, пак, учинило да резултат преговора „треба сматрати као неуспех Немачке“, јер је сматрао да су „Немци унижени и доведени у тежак положај“ и надао се да ће их большевици, заузевши Украјину, спречити да се домогну тамошњег жита.¹⁶⁴ Брзо је, међутим, схватио да совјетска власт не може тек тако да окрене леђа Централним силама када, на фронтovima који „фактички не постоје“, преостали војници „пристају на мир по сваку цену“. „Један пријатељ“ му је рекао да је Троцки антинемачки расположен и нада се савезничкој помоћи, али му је то била слаба утеха пошто је веровао да Немци могу да за две недеље уђу у руску престоницу, где их, услед деловања њихових агената, многи прижељкују како би се повратио ред. А када је наступање заиста почело, јавио је да немачка војска напредује „готово без [испаљеног] метка“ јер руске трупе одступају „у неред у бацајући све“, док у Петрограду Совјет решава да подигне споменик Карлу Марксу а просвећени Руси „називају свој народ изродом“.¹⁶⁵

Спалајковић је 27. фебруара телеграфисао Пашићу да, иако је бољшевичка влада „пристала на све немачке услове“, Немци настављају наступање и да су савезнички представници решили да се склоне „дубље у Русију само у случају непосредне опасности“.¹⁶⁶ Мада опасност још није била непосредна, већ следећег дана савезнички амбасадори су одлучили да напусте Петроград, па је Спалајковић с породицом и службеницима посланства морао хитно да се спреми за пут. Америчка и јапанска амбасада и посланства Кине, Сијама и Бразила кренула су на исток, у Вологду. На запад су кренуле француска, британска и италијанска амбасада и посланства Белгије, Португалије, Грчке, Румуније и Србије. После краћих одлагања и мањих незгода на путу, стигли су у Финску, где је био у току грађански рат.¹⁶⁷

¹⁶⁴ АС, МИД-ПО, 1918, ф. V, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 13. II (31. I) 1918.

¹⁶⁵ Исто, ф. IX, д. VI. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) II 1918; 16. (3) II 1918; 17. (4) II 1918; 18. (5) II 1918; 21. (8) II 1918.

¹⁶⁶ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) II 1918. Тог дана Милош Московљевић је био у Посланству и забележио да је тамо „била читава узбуна: трчало се, паковало, посланик је био нервозан“. (М. Московљевић, *У великој руској револуцији*, 171)

¹⁶⁷ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 1–8; J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 288–293; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 234–235; C. Anet, *La révolution russe*, IV, 89–98.

Одатле је Спалајковић обавестио Пашића да је Посланство, у коме је оставио секретара Фотија Станојевића и Радослава Јовановића, ставио под заштиту посланика Норвешке¹⁶⁸ и са савезницима прешао у Хелсинки, одакле ће се – или, вероватније, из Стокхолма – „чекати развој догађаја“. Сем тога, известио је да је финска Црвена гарда била „веома предусретљива“ и да је с њим кнез Арсен Карађорђевић, док је кнегиња Јелена остала „јер је политички незгодно члановима династије Романова оставити Русију“. Одлазак савезничких представника, тврдио је, „потпуно је оправдан“ пошто су бољшевици потписали мир „под грозним условима“: „Мир се неће одржати и чим бољшевици падну Немци ће заузети Петроград. [...] Јавно је мишљење узбуђено. Одлазак савезника тумачи се као демонстрација против руске владе, која их је вређала и лишила Русију њихове помоћи. Француски амбасадор рекао ми је, да је постигнут споразум између Америке и Јапана за интервенцију. Ми смо оставили Петроград да нас не би руска влада задржала као таоце, јер акција почиње скоро. Њихове прокламације руском народу већ су готове. У њима ће казати да савезници долазе да спасу Русију од безумних бољшевика и Немачке. На тај начин ствара се нови фронт на истоку. Русија узеће поново учешће у рату. Немачки план биће изигран.“ На полеђини телеграма Пашић је Брестлитовски мир оценио као „право издајство Русије“.¹⁶⁹

Савезничке дипломате су прешле из Хелсинкија у Тампере, који се такође налазио под влашћу финске Црвене гарде. Намера им је била да се одатле пребаце у Шведску, за шта су морали да од Беле гарде траже да их пропусти. После преговора, у којима је учествовао кнез Арсен, само су Британци успели да прођу, док су остали морали да се врате на југ, у Тојалу, где су време проводили у дугим

¹⁶⁸ Памтећи да су се Норвежани након његовог одласка „са највећом преданошћу“ трудили да штите интересе српских поданика у Русији, Спалајковић ће девет година касније, према сугестији и листи које ће добити од норвешког посланства у Паризу, предложити да се одликују некадашњи посланик у Петрограду и петорица његових сарадника – међу којима и бивши војни аташе, капетан Видкун Квислинг. (АЈ-388-21. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 27. V 1927)

¹⁶⁹ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. III (17. II) 1918; 3. III (18. II) 1918; М. Spalaikovitich, „Préface“, у: S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, 13; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 450–451; Ю. А. Писарев, „Советско-сербские отношения в период Бреста и югославянская проблема“, *Вопросы истории*, 8 (1973), 37.

шетњама и разговорима.¹⁷⁰ Пре него што су их црвени Финци, неимпресионирани ултиматумом безмоћних, још двапут преселили, Спалајковић је јавио Пашићу: „Ми се налазимо још у рејону црвене гарде где преговарамо са белом гардом, да нас пропусти за Шведску; има изгледа да ћемо скоро прећи. Велике борбе [...]. Бела гарда ће брзо победити и васпоставити ред у Финландији“.¹⁷¹ Ускоро је, уосталом, дипломатској одисеји дошао крај. Након што је Нуланс, који је сматрао да је завршетком немачке офанзиве отпао главни разлог за напуштање Русије, од своје владе добио дозволу да се придружи Френсису, Французи су се преко Петрограда упутили у Вологду. Заједно с њима кренули су Италијани и Срби.¹⁷²

О свом повратку је Спалајковић, заједно с Нулансом, размишљао још у Хелсинкију, па је Пашићу телеграфисао да би, пошто је савезницима потребан представник у Русији, он са двојицом српских официра могао да отпутује назад у Петроград. Пашић му је одговорио да се са француским амбасадором споразуме „односно лица која би се вратила и пратила догађаје у Русији“.¹⁷³ Догађаје је тамо – као и обично, водећи сопствену политику – заправо већ пратио Радослав Јовановић који је јавио Пашићу да му је Спалајковић „поверио вођење посланства“ и да наставља да „у свима руским партијама“ пропагира наставак рата.¹⁷⁴ Спалајковићу је, пак, телеграфисао да је у Петрограду положај „још очајнији“ и да је заменику народног комесара за иностране послове Петрову, приметивши колико му је непријатан одлазак српског посланика, рекао да он није могао „путовати по хаотичним руским железницама“ у унутрашњост јер има „стару мајку и нејаку децу“, што је примљено с „олакшањем и признањем сопствене кривице“. Посланик је Јовановићу поручио да болшевицима каже да је разочаран што је „онако мало

¹⁷⁰ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. III (20. II) 1918; 7. III (22. II) 1918; J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 20–26; J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 295–302; C. Anet, *La révolution russe*, IV, 105–127.

¹⁷¹ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) III 1918.

¹⁷² J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 26, 31; J. Destrée, *Les fondateurs de neige*, 303.

¹⁷³ J. A. Pisarev, „Prilog istoriji delatnosti Srpske misije u Sovjetskoj Rusiji 1917–1918.“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2 (1971), 55; АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 8. III (23. II) 1918.

¹⁷⁴ АС, МИД-ПО, ф. VI, д. III. Р. Јовановић – Н. Пашићу, 8. III (23. II) 1918. Јовановић ће касније тврдити да је пристанак да замењује Спалајковића био „тешка жртва са свију тачака гледишта, јер се он силно компромитовао у очима свију Руса како старе тако и нове Русије разним нетактичностима, глупостима и неваљалствима“. (АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 65)

предусретљивости налазио код њих“, али да је „готов одмах вратити се, ако су они уопште решени на какав озбиљнији рад“. ¹⁷⁵ Јовановић је затим прешао у нову престоницу Москву, где је присуствовао Конгресу совјета који је ратификовао Брестлитовски мир ¹⁷⁶. Одатле је 16. марта телеграфисао Пашићу да сматра да Србија нипошто не треба „да сарађује на интернационалном изоловању Русије“ и замолио га да нареди посланику да се врати у Русију. ¹⁷⁷ У Москву је стигао и Фотије Станојевић, који је преплашен стањем у Петрограду побегао у Финску, одакле га је Спалајковић послао шефовима большевичке дипломатије с поруком да ће се вратити на своју дужност „по свршетку приватних послова“. Станојевић ју је пренео заменику комесара за иностране послове Жукову, а затим и комесару Чичерину, који су саопштење примили радосно и обећали да ће чинити све што могу да се „принцип самоопредељења у пуној мери примени на српски народ“. ¹⁷⁸

Спалајковић се на финско-руској граници састао с Јовановићем који му је поднео извештај о својим разговорима с большевицима и самим Лењином на Конгресу совјета. Јовановић ће се сећати да је посланику саветовао „да одмах сам пређе у Москву, да ступи у непосредне везе са новом владом“: „Знајући како он мрзи револуцију и како се кукавно боји исте ја сам свој говор њему подешавао [...]. Будимо као паметан муж, син или брат коме се тако нешто десило са женом, мајком или сестром и не допустимо да с њоме ко други дође у брачну или незакониту везу док јој се разум не поврати. [...] Он је мрачно и пушећи – последње против свога обичаја – саслушао мој опширни рапорт, суво га одобрио и тражио да ја и даље радим у истом правцу“. ¹⁷⁹ Затим је кренуо у Петроград, одакле је

¹⁷⁵ Исто, 9838/8, 10. Р. Јовановић – М. Спалајковићу, 6. III (21. II) 1918; 11. III (26. II) 1918; В. Нрабак, „Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji“, 135–136. Јовановић ће се сећати да су се у Комесаријату иностраних послова правиле саркастичне алузије на Спалајковићев прошлогодишњи говор црноморским морнарима: „Кад је г. Спалајковић побегао из Петрограда [...] ја сам као званично лице отишао у Смољни, и запитао комесаре Жукова и Петрова хоће ли бити мир или ће отпочети рат; један од њих ми је смејући се рекао: 'Пошто је г. Спалајковић отпутовао жив и здрав из Русије нама више нису везане руке и по свој прилици биће мир'.“ (Исто, 9829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 97)

¹⁷⁶ A. Rabinowitch, *The Bolsheviks in power*, 203–207; S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 571–579.

¹⁷⁷ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. Р. Јовановић – Н. Пашићу, 16. (3) III 1918.

¹⁷⁸ АС, МИД-ПО, ф. VI, д. III. Ф. Станојевић – Н. Пашићу, 14. (1) III 1918; ф. IX, д. VII. Ф. Станојевић – Н. Пашићу, 19. (6) III 1918; МИД, Посланство у Петрограду, 1918. Ф. Станојевић – М. Спалајковићу, 15. (2) III 1918; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 451; J. A. Pisarev, „Prilog istoriji delatnosti Srpske misije“, 55–56.

¹⁷⁹ АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 73–75, 80.

телеграфисао Пашићу да ће са француском и италијанском амбасадом продужити у Вологду, где ће „чекати развој догађаја“.¹⁸⁰ „Молим радити споразумно са савезницима“, поново му је поручио Пашић.¹⁸¹

Нуланс, маркиз дела Торета и Спалајковић су 29. марта стигли у нову дипломатску престоницу Русије, како је Вологду крстио Френсис¹⁸². Последњег дана марта тројица пристиглих дипломата ручали су у америчкој амбасади. Френсис им је саопштио да је преко америчког представника у Москви поручио Троцком, који је постао комесар за војне послове, да би, ако је намера бољшевика да пруже отпор Немцима, српске трупе требало да остану у Русији и да је Троцки одговорио да су Французи и Срби инсистирали на њиховом одласку у Солун. Нуланс и Спалајковић су то сместа порекли и казали да би српски војници требало да остану уколико би се обновили борбе против Централних сила. На том ручку је договорено да се Френсис, Нуланс и Торета састају свакодневно, а да се остали шефови мисија позивају када за тим буде било потребе.¹⁸³

Савезничка тројка је већ 3. априла дошла до закључка да је јапанска интервенција, која „може дати најбољи резултат под условом да носи савезнички карактер и да на њу пристану бољшевици“, потребнија него икад, те да совјетској влади треба понудити помоћ у организовању армије за борбу против Немаца, тим пре што постоје наговештаји да би Троцки могао да се наведе да прихвати интервенцију. О закључцима су обавестили Спалајковића, који је још пре тога приметио да Френсис и Нуланс оптимистички гледају „на могућност рада са бољшевицима“, код којих, истина „и сувише полако“, долази до преокрета у односу према Немцима. Његову одлуку да 8. априла отпутује у Москву, где је требало да с Троцким расправља о одласку добровољаца у Солун, очигледно су подстакли и

¹⁸⁰ АС, МИД-ПО, ф. VI, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 28. (15) III 1918.

¹⁸¹ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 2. IV (20. III) 1918.

¹⁸² Када је амерички амбасадор, на дипломатском саветовању у Петрограду на коме је изнео намеру да не напусти Русију већ отпутује у Вологду, упитан шта уопште зна о њој, одговорио је – ништа сем да је важно железничко чвориште и да је 350 миља даље од Немаца него Петроград. Срећом, губернијски град од седамдесетак хиљада становника брзо се показао као одлично место за привремени боравак представника Антанте. Становништво је већином било антибољшевички и просавезнички расположено, а локалне власти су дипломатски кор дочекале предусретљиво, ставивши му на располагање одговарајућа здања у која су се сместиле амбасаде и посланства. (А. Быков, Л. Панов, *Дипломатическая столица России*, Вологда 1998, 3–7, *passim*)

¹⁸³ FRUS, 1918 Russia, I, 491; G. F. Kennan, *The decision to intervene*, Princeton 1958, 119.

савезнички планови. Великих илузија о могућности успеха ипак није имао, јер је уочи пута известио Пашића да је у совјетским круговима дошло до експлозије негодовања због десанта јапанског одреда у Владивостоку, „што показује њихову намеру да не ратују са Немачком, у чијим се рукама потпуно налазе“.¹⁸⁴

Спалајковић ће се деценију потом сећати да је у Москви затражио слободан пролаз Допунског батаљона у Владивосток и да је, када му је Троцки рекао да је то немогуће због ситуације у Сибиру, предложио да се трупе усмере у Архангелск или Мурманск. Пошто је, тврдиће Спалајковић, Троцки пристао и обећао да ће се о детаљима договорити с присутним Лонткијевићем, он га је, не као дипломата, „већ као Србин и пријатељ Русије“, упитао да ли Москва и Вологда могу да се споразумеју о обнављању Источног фронта на који би се привукао део непријатељских снага; али након што је додао да су савезници спремни да Русији пошаљу материјалну помоћ, па чак и јапанску војску, Троцки је скочио „као рањена звер“ и рекао му да то никада неће допустити и да својим колегама у Вологди пренесе да јапанско искрцавање у Владивостоку, против кога најенергичније протестује, може да доведе и до објаве рата. Разговор се, по Спалајковићу, ипак завршио у мирнијем тону, уз његова умиривања да није учинио званичан предлог, већ да је о Јапанцима говорио „чисто хипотетички“.¹⁸⁵

Непосредно после сусрета Лонткијевић је јавио Солуну да јапански десант и савезничке припреме на северу Русије узнемиравају совјетску владу, због чега им је речено да Батаљон неће бити пропуштен док се у Владивостоку и Архангелску „не рашчисти ситуација“; ипак, веровао је да ће одлазак у Архангелск бити дозвољен

¹⁸⁴ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 56–59; G. F. Kennan, *The decision to intervene*, 119–121; АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. IV (19. III) 1918; ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. IV (19. III) 1918; 5. IV (23. III) 1918; 8. IV (26. III) 1918; ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 7. IV (25. III) 1918; В. Hrabak, „Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine, *Istorija XX veka*, 9 (1968), 30. Спалајковић се ипак надао политичком преокрету руског сељаштва, па чак и пролетеријата: „Радници који су приграбили многе фабрике, благодарећи незнању, нераду и трошењу већ су упропастили већину фабрика; сад су остали без рада и трезвено гледају на ствари.“ (АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. IV (23. III) 1918)

¹⁸⁵ „Quelques souvenirs d’Eugène Semenov sur les premiers temps de la révolution russe“, *Avenir*, 13. XII 1927. Спалајковић се притом трудио да минимализује значај уласка јапанских трупа у Владивосток, који је у том тренутку заиста био привремен и локалног карактера. А Френсис је пред његов одлазак из Вологде телеграфисао Чичерину да совјетска влада догађају „придаје неоправдану тежину“. (G. F. Kennan, *The decision to intervene*, 104)

ако савезници тамо што пре пошаљу бродове.¹⁸⁶ А посланик је телеграфисао да се у Москви опажају две струје: „Ленин је готов на раскид са савезницима; укидањем споразума с Немцима Троцки је склон примити савезничку помоћ за борбу са Немачком. Све су умерене партије на страни ове друге струје; изгледа да је она победила судећи по томе што му је поверено што брже организовати целокупну снагу Русије. Али како је за национално достојанство свих Руса велики удар интервенција Јапана без претходног одобрења Русије, то су савезници обуставили за сада развој интервенције у толико пре што ситуација на француском фронту то допушта. Јапан ипак продужује најживље војне припреме јер без савезничке помоћи не може победити руска умерена странка, а и у случају [...] пада крајњих не може се мислити на отпор Немачкој без савезничке помоћи.“¹⁸⁷

Вративши се у Вологду, Спалајковић је обавестио Нуланса и Френсиса о свом сусрету с Троцким. Амерички амбасадор је телеграфисао у Вашингтон о њиховом „драматичном разговору“: „Каже да је рекао [...] да ће, уз помоћ Немаца који неће прећи границу, финска Бела гарда напредовати на Петроград а украјинска на Москву и да ће Троцки бити немоћан да се супротстави, с чиме се Троцки ћутећи сложио. Касније, када је српски посланик споменуо јапанску инвазију, Троцки је засиктао и рекао да би то ујединило Русе.“¹⁸⁸ Радослав Јовановић је, пак, писао секретару посланства Ненадићу да је Спалајковић Троцком казао „да је једини спас Русије у интервенцији Јапана“: „Рече ми да се бољшевици и Троцки с тиме не слажу. По ономе како г. посланик представља дискусију између њега и Троцкога изгледа да је била веома интересантна. Користи од ње, нажалост, неће бити пошто су бољшевици неваљалци и немачки агенти. Тако ми рече господин посланик и сигурно мора да је тако. [...] Исто тако сам мислио да ми не треба да се мешамо у 'велику' политику савезника према Јапану него да чувамо своју сопствену кожу онолико бар колико је остало. Господин посланик је за велику политику и он наравно има право. Кад сам пошао из Москве мени је дат службени

¹⁸⁶ АЈ, МИД, Југословенски одсек, 2206. Б. Терзић – Н. Пашићу, 21. (8) IV 1918; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 464.

¹⁸⁷ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. IV (29. III) 1918. Спалајковић је затим кадетским новинама, које су га назвале „старим и искреним пријатељем Русије“, дао изјаву „о неизбежности борбе за слободу народа са германским деспотизмом“. (АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) IV 1918)

¹⁸⁸ FRUS, 1918 Russia, I, 504.

вагон I класе а господин посланик је враћен са станице [...]. Наравно да је све то због тога што су большевици неваљалци и немачки агенти.¹⁸⁹

Из Вологде је Спалајковић јавио Пашићу да је француска влада Нулансу одобрила „план окупирати Архангелск и продужавати незваничне преговоре са большевицима“, али да Москва жели да остане неутрална. На самом крају априла известио је да је Нулансова енергична изјава „о евентуалној активној интервенцији савезника“ изазвала буру негодовања код большевика који, под притиском Немаца, протестују против искрцавања савезничких трупа у Мурманску. А када је немачки амбасадор Мирбах допутовао у Москву, закључио је да совјетска влада одбија сваку помоћ савезника: „Како большевици нити хоће нити могу да почну борбу са Немачком, у савезничким круговима све више сазрева мисао о самосталној савезничкој војној акцији против Немачке на руској територији. На крајњем истоку интервенисао би Јапан и јапанске трупе служиле би као кристалizacionи центар, око кога би се се прикупили сви свесни Руси, а овде на северу такав ће центар бити англо-француске трупе у Архангелску и Мурману и наше и чешке трупе.“¹⁹⁰

На стварању кристалizacionог центра на северу радио је и Лонткијевић, који је 27. априла од совјетских власти добио одобрење да се Допунски батаљон преко Вологде пошаље у Мурманск или Архангелск и даље на Солунски фронт.¹⁹¹ Када је 8. маја допутовао у Вологду како би са Нулансом и Спалајковићем утврдио „програм даљег рада“, тамо је затекао трећи ешалон и сутрадан су сва тројица извршили смотру. Мада је посланик известио Пашића да су војници деморалисани и да је добро што одлазе из Русије, командант Допунског батаљона је од војног

¹⁸⁹ АСАНУ, 9.863/8. Р. Јовановић – М. Ненадићу, 18. (5) IV 1918; В. Нрабак, „Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji“, 144. Јовановић је, четири месеца потом, писао заменику комесара за иностране послове да је у априлу „пострадала читава ствар“ због свађе Троцког и Спалајковића, који је на путу за Вологду преко Петрограда љутио совјетску власт јавно говорећи „бесмислице“. (АСАНУ, 9.863/14. Р. Јовановић – Л. М. Карахану, 26. (13) VIII 1918) С друге стране, црногорски новинар Андрија Марковић ће се сећати да му је, недуго после разговора са српским послаником, Троцки рекао: „Господин Спалајковић добар је дипломата и опитан, али је оруђе енглеске и француске дипломатије и боље прима њихове префигане савјете него наше искрене.“ (А. Марковић, „Сусрет са Троцким у Београду и Русији: неколико успомена“, *Слободна мисао*, 1. IX 1940, 4)

¹⁹⁰ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. (7) IV 1918; 27. (14) IV 1918; ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 24. (11) IV 1918; 29. (16) IV 1918; В. В. Зеленин, *Под красњим знаменем Октября*, 117; Ј. А. Pisarev, „Prilog istoriji delatnosti Srpske misije“, 64.

¹⁹¹ *Југословенски добровољци у Русији*, 335. Генерал Лудендорф је сматрао да је одлука совјетске владе да српским, као и чехословачким, трупама дозволи да напусте Русију уместо да их разоружа додатни разлог да Берлин заштри став према Москви. (S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 677–678)

изасланика добио усмене инструкције да образује борбену јединицу која би помогла Французима и Британцима да контролишу Мурманск и Архангелск. У складу с тим, Допунски батаљон се током маја груписао у Кандалакши, месташцу на путу између ова два града, где је чекао на даљи развој догађаја.¹⁹²

Спалајковић је после Лонткијевићевог одласка јавио Пашићу да су, иако су се болшевици макар привремено зауставили „на путу раскида са савезницима“, Нуланс и Френис изгубили готово сваку наду за споразум са њима, па је као једини излаз остала интервенција Јапана. Он сам је изјавио новинама да ће се „савезници силом противити даљем продирању Немачке у Русију“, а Пашићу телеграфисао о јачању антиболшевичке опозиције и опадању броја противника интервенције.¹⁹³ Заправо, док су несложни савезници оклевали са интервенцијом на истоку Русије, њу су, сопственом непромишљеношћу, убрзале совјетске власти. После наредбе да се разоружа Чехословачка легија која је путовала у Владивосток, Трансибирска железница је постала бојиште.¹⁹⁴ Спалајковић је последњег дана маја известио да су болшевици, „продужујући попуштати Немцима“, хтели да разоружају чешке трупе које су их потукле у Пензи и прекинуле саобраћај са Сибиром; а седмицу потом да је борба „успешна по Чехе, којима прилазе готово сви руски опозициони елементи“, док болшевици „све више губе поверење масе“.¹⁹⁵

Мада су Чеси на своју руку окренули оружје против црвених Руса, њихове вође су схватиле да се, уз оданост Антанти која је решила да искористи прилику,

¹⁹² В. Нрабак, „Југословени у интервенционистичким trupама на северу Русије 1918–1919. године“, *Историјски гласник*, 2 (1963), 9–13; АС, МИД, Југословенски одсек, 2351. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. V (27. IV) 1918. Добровољац Никола Кешељевић ће иронично писати да се „велика идеја савезничке интервенције у Русији“ породила у Вологди: „Приче приписују ту идеју и њено остварење у главном нашем посланику Спалајковићу, и ја сам се доцније убедио, да он међу том ескеленц-компанијом игра важну улогу. [...] Незнатном допунском батаљону Југословен[ског] Добровољачког Корпуса, који је на путу из Одесе дошао до Чељабинска у Сибиру би наређено, да опет иде преко Урала [...] и да се укрца на лађе у Мурманску. Кад смо дошли до Вологде срео нас је француски амбасадор и наш посланик, и после два ватрена говора г. Нуланс обећа, да ћемо пре него дођемо кућама, и чак пре него дођемо до Париза, чути о великим и коначним победама савезника.“ (Н. Кешељевић, „Мурманска експедиција“, *Београдски дневник*, 21. III 1920, 2)

¹⁹³ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. I. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. V (21. IV) 1918; ф. IX, д. IV. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. V (28. IV) 1918; 12. V (29. IV) 1918; ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) V 1918; ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) V 1918; 27. (14) V 1918.

¹⁹⁴ J. Bradley, *Allied intervention in Russia*, 48–98; G. F. Kennan, *The decision to intervene*, 136–165; В. М. Unterberger, *The United States, revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia*, 133–200.

¹⁹⁵ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 31. (18) V 1918; 7. VI (25. V) 1918.

независна Чехословачка може правити и у тајги. Слична мисао није била непозната ни Србима. Разапет између наредбе министра војног да се Допунски батаљон не задржава у Русији и извештаја његовог команданта да Французи намеравају да део војника оставе у Мурманску, Лонткијевић је 8. јуна телеграфисао Спалајковићу питање да ли је ту ствар регулисао са савезницима. Посланик му је одговорио да је очигледно да су савезници решени да задрже део Батаљона док не дођу њихове трупе: „С тога је целисходно не противити се њиховој намери у толико пре што ће се наша услуга високо ценити с обзиром шта је циљ те савезничке акције – препорођај Русије и воспостављање руског фронта.“ О томе је телеграфисао и Пашићу, додавши да би план могао бити спроведен чак и без српске дозволе, позивањем на „недостижан транспорт“.¹⁹⁶ Недуго потом известио га је да је у Версају одлучено да се интервенција убрза и да ће у Мурманск и Архангелск стићи пет батаљона. Пашић је одговорио да српске и савезничке трупе „треба да истакну заставу борбе противу ширења Немаца у Русији јер Немци тиме ојачавају себе у борби противу оних држава које се боре за слободу и самоопредељење народа“: „Треба руском народу сугерисати уверење да се савезници боре за његову слободу [...]. Наш српски одред не треба истицати у првом реду, него би требало истицати одреде наших савезника, и тражити да пошљу више батаљона [...], јер такви мали одреди неће користити, већ само раздражити ’бољшевике’“.¹⁹⁷

¹⁹⁶ *Југословенски добровољци у Русији*, 335, 337; АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. VI (28. V) 1918; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 466. Очигледно пре него што му је стигао Спалајковићев одговор, Лонткијевић је сазнао да је Врховни војни савет у Паризу поверио одбрану лука на северу Русије британском генералу Пулу, који је команданту Допунског батаљона наредио да пошаље трупе против Финаца. Војни изасланик је потврдио то наређење потпуковнику Маринковићу, а посланика је поново упитао да ли је коначно решено да Допунски батаљон остане у Русији. Спалајковић је почео да пише концепт одговора у коме је стајало да је намера савезника да привремено задрже Батаљон, али га је прецртао и у Москву телеграфисао само једну реченицу: „Говорите о свему са француским амбасадором који биће сутра тамо.“ (АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. Б. Лонткијевић – М. Спалајковићу, 10. VI (28. V) 1918; М. Спалајковић – Б. Лонткијевићу, 11. VI (29. V) 1918; *Југословенски добровољци у Русији*, 337; В. Нграбак, „Jugosloveni u intervencionističkim trupama“, 13) Српска војна мисија је наставила да ради на регрутацији нових добровољаца и њиховом упућивању на север Русије, али су војне власти у Москви, након што је Допунски батаљон почео да разоружава црвеноармејце, наредиле да се тамо више не пропусти ниједан српски војник. Лонткијевић је известио Спалајковића да су „тешкоће велике“ и да ће покушати да утиче на Троцког, „који је постао све већи противник савезника“. (В. Нграбак, „Jugosloveni u intervencionističkim trupama“, 17–19; АС, МС, 431. Б. Лонткијевић – М. Спалајковићу, 1. VII (18. VI) 1918)

¹⁹⁷ АС, МИД, Југословенски одсек, 2503, 2573. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) VI 1918; Н. Пашић – М. Спалајковићу, 25. (12) VI 1918; *Участие югославских трудящихся в Октябрьской*

На питању учешћа српских војника у савезничкој интервенцији Спалајковић се коначно разишао с Радославом Јовановићем. Он је почетком јуна из Мурманска, где је допутовао како би помогао Керенском да напусти Русију,¹⁹⁸ писао Пашићу да су се Чичерин и његов заменик Карахан, питајући зашто Србија „служи туђим интересима на очевидну своју моралну штету“, жалили да се савезници мешају у руске унутрашње ствари преко Спалајковића, који је „како га је Бог паметнога дао уобразио да он говори не само у име великих сила него у име велесиле Србије“. А пошто се у Мурманску уверио да савезници планирају да употребе Србе против совјетске власти, Јовановић је од председника владе затражио да то нипошто не допусти и да посланику нареди „да не дражи большевике“. Пашићев коментар на тај захтев, међутим, био је да су Спалајковићу већ дата упутства да ради „у споразуму са савезницима“ и да „лозинка рата треба да буде за слободу и право и независност руског народа од Немаца“.¹⁹⁹

Спалајковић је 19. јуна отпутовао за Москву и Петроград како би уредио финансијска питања српске државе и помогао кнегињи Јелени.²⁰⁰ Она је у априлу

револуции и гражданской войне в СССР: сборник документов и материалов, Москва 1976, 118–119, 126–127.

¹⁹⁸ Наиме, опозициони кругови у Москви решили су да Керенског пошаљу у иностранство како би им обезбедио подршку. Бившем председнику владе, који је био у илегалу и носио браду, пријатељи су набавили српски пасош на име капетана Милутина Марковића и британску визу. У томе им је помогао Радослав Јовановић, који ће се сећати да је био замољен да ништа не говори Спалајковићу „јер је неспособан да држи тајну као ни неврстеничар урина“. Јовановић је Керенског спровео возом у Мурманск, где су га прихватили Французи и Британци, а када је на повратку у Москву преко Вологде обавестио посланика о свом поступку, Спалајковић је био ван себе од беса што све сазнаје после свршеног чина. (АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 131–133, 137; А. Ф. Керенский, *Россия на историческом повороте: мемуары*, Москва 1993, 341–342; R. H. Bruce Lockhart, *Moskva 1912–1918: uspomene britanskog diplomate*, Zagreb 1941, 237–238; В. Федюк, *Керенский*, Москва 2009, 367; Г. Иоффе, *Семнадцатый год*, 190)

¹⁹⁹ АСАНУ, 9.835/17. Р. Јовановић – Н. Пашићу, [9. VI (27. V) 1918]; АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. V. Ј. Јовановић – Н. Пашићу, 22. (9) VI 1918; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября*, 174–175; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије*, 466; В. Нрабак, „Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji“, 152; В. Нрабак, „Jugosloveni u intervencionističkim trupama“, 14; J. A. Pisarev, „Prilog istoriji delatnosti Srpske misije“, 66. Јовановићев и Спалајковићев лични сукоб био је заоштрен и због тога што је посланик на место конзула у Москви поставио Шајновића, кога је Јовановић оптуживао за „прљаве новчане афере“. (АС, МС, 256. Р. Јовановић – М. Спалајковићу, 6. VI (24. V) 1918; 21. (8) VI 1918)

²⁰⁰ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. М. Шајновић – М. Спалајковићу, 16. (3) IV 1918; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 19. (6) VI 1918; МИД-ПО, 1918, ф. XI, д. IV. Ј. Тадић – Н. Пашићу, 20. (7) VI 1918; МИД, Југословенски одсек, 2717. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 21. (8) VI 1918. У првој половини 1918. Спалајковић се бавио и финансијским проблемима имућних Руса који су, „изложени непрекидним преметачинама и опасностима од стране большевика“, молили српске представнике у Москви и Петрограду да приме њихове драгоцености на чување. Посланик је дао одобрење за прихватање депозита и чак је лично учествовао у пребацивању новца у Шведску и Норвешку, али је притом изричито наглашавао да не преузима одговорност „за ризик од большевичког насиља“. (АС,

решила да прати мужа који је протеран на Урал и њих двоје су се на путу срели са српским послаником.²⁰¹ Када му је кнегиња у мају из Јекатеринбурга телеграфисала да бивши цар нема новца, Спалајковић је послао мајора Војина Максимовића са 30.000 рубаља; али Максимовић није успео да их преда Николају Романову, коме је, баш као и његовом рођаку Јоану, преостало тек месец дана живота.²⁰² Пошто су јој тамо остала деца, кнегиња Јелена је у јуну кренула из Алапајевска за Петроград, али је заустављена на путу. После интервенције у Москви, Спалајковић јој је у сусрет послао њеног секретара и једног српског мајора с двојицом војника. Они, међутим, не само да нису успели да је доведу, већ су заједно с њом ухапшени.²⁰³

Српски посланик је из Москве поручио Нулансу и Френсису да су вође десних есера отишле у унутрашњост да подбуњују масе и да међу официрима у совјетској служби има много њихових присталица којима је главни циљ „ићи на руку Чесима и одавати им планове“, а Пашићу да је Френсис одустао од узалудних покушаја споразумевања с большевизима, док Нуланс помаже руској опозицији да дође на власт.²⁰⁴ Француски амбасадор је давао финансијску помоћ снагама које су 6. јула – можда чак и на његов миг – подигле преурањени устанак у Јарослављу, на пола пута између Вологде и Москве,²⁰⁵ али савезнички представници нису били умешани у политичко самоубиство левих есера, дотадашњих сарадника большевика

МС, 111. Признаница М. Спалајковића на 107.500 рубаља примљених од Д. Дементјева, 26. (13) V 1918; 426. М. Шајновић – М. Спалајковићу, без датума (јун 1918); НБС-ПФ, Архива Јована Марковића, Р 657/46. М. Спалајковић – Ј. Марковићу, 28. XI 1925)

²⁰¹ „У тој старој престоници Ивана Грозног, питорескном граду са четрдесет и нешто цркава и дрвеним тротоарима, једног јутра, првих дана априла, отишао сам на железничку станицу како бих поздравио кнегињу Јелену и њеног мужа док је стајао воз којим су ишли из Петрограда“, сећаће се Спалајковић Вологде и пријатеља који му је у новембру 1917. крстио млађег сина. „[...] Кнез Јован је био веома добро расположен. Када смо се после знака за ползак загрлили, смејао се својој авантури. То је било наше последње виђење тамо, где је људска крволочност превазишла зверску.“ (М. Spalaikovitch, „Préface“, у: S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, 14)

²⁰² АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 11. V (28. IV) 1918; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 606. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) VI 1918; „Генерал г. Војин Максимовић, бивши велики жупан у Загребу, прича како је покушао да продре до руског цара у Јекатеринбургу“, *Време*, 24. III 1929, 7; S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, 14–15, 110–114; Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција*, 11.

²⁰³ S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, 15, 89–90, passim; АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. М. Спалајковић – С. Протићу, 26. (13) IX 1918; М. Спалајковић – Б. Чолак-Антићу, 4. X (21. IX) 1918; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 4. XI (22. X) 1918.

²⁰⁴ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. М. Спалајковић – Ј. Тадићу, 21. (8) VI 1918; МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 22. (9) VI 1918.

²⁰⁵ M. Carley, *Revolution and intervention: the French Government and the Russian Civil War, 1917–1919*, Toronto 1983, 58–60, 67–71; *Ярославское восстание 1918*, составители Е. А. Ермолин, В. Н. Козляков, Москва 2007, 272, 289–290, 420–422.

у совјетској власти, који су истог дана извршили атентат на немачког амбасадора и изазвали сукобе у Москви.²⁰⁶ Спалајковић свакако није био унапред обавештен о догађајима у Јарослављу јер је Пашићу телеграфисао нетачну вест да су га заузели Чеси. Вест да је Мирбах убијен и да је „половина Москве у рукама побуњених“ била је истинита, али смрт немачког дипломате, на жалост његових колега у Вологди, није довела до рушења Брестлитовског мира.²⁰⁷

Убрзо је почело телеграфско натезање између Москве и Вологде, у коју је стигао британски отпражник послова Линдли.²⁰⁸ „Ситуација дипломатског кора у Вологди постајала је све несигурнија“, сећаће се Спалајковић. „Били смо потпуно одсечени од остатка света. Г. Чичерин нам је телеграфисао, 'предлажући' нам да пређемо у Москву, где би савезничким представницима биле стављене на располагање најлепше виле и где би уживали потпуну сигурност. Ако бисмо одбили, могли бисмо да напустимо Русију. Прва могућност, упркос 'сигурности' Москве и раскоши вила, није била нимало привлачна јер је тамо претходне недеље био убијен нови немачки амбасадор Мирбах. Та прва могућност свакако би боље послужила намерама комунистичке владе. Били бисмо драгоцени таоци. Из Москве су нам чак послали чувеног Радека да о том питању преговара с доајеном дипломатског кора у Вологди, г. Дејвидом Френсисом, амбасадором Сједињених Држава. Ти преговори нису били нимало банални. Вероватно да би био још убедљивији, г. Радек је из цепа извлачио револвер и, играјући се тим умирујућим предметом, пребацивао га из руке у руку.“²⁰⁹

Око амбасада и посланстава, лишених телеграфске везе са својим владама још од убиства Мирбаха, Радек је поставио страже, а заповедник савезничких трупа у Мурманску генерал Пул им је поручио да напусте Вологду јер ће ускоро почети искрцавање у Архангелску. Пошто су били у недоумици да ли треба и да ли ће

²⁰⁶ A. Rabinowitch, *The Bolsheviks in power*, 287–301; S. Živanov, *Crveni oktobar*, II, 680–700.

²⁰⁷ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 8. VII (25. VI) 1918. Гласине према којима су, уз Французе, и Срби били умешани у Јарославски устанак записао је у свом дневнику један немачки представник у Москви. (K. von Bothmer, *Mit Graf Mirbach in Moskau*, Tübingen 1922, 110) Очигледно се ослањајући на сличне приче и сопствену фантазију, Радослав Јовановић је телеграфисао Пашићу оптужујући Спалајковића за непосредну умешаност у устанак и посредно учешће у убиству Мирбаха. (Ю. А. Писарев, „Советско-сербские отношения“, 38)

²⁰⁸ FRUS, 1918 Russia, I, 618–619; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 245–246; A. В. Быков, „В этом была вся суть...“, 106.

²⁰⁹ M. Spalaikovitch, „Préface“, у: S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, 15–16.

уопште моћи то да учине, за дипломате су наступили дани мучне неизвесности, у којима су чак размишљали о плану да се затворе у вологдски кремљ и издрже опсаду до доласка Пулових трупа. Када су 23. јула прочитали Чичеринов телеграм којим су упозорени да би ускоро могли да се нађу усред борби, решили су да сместа отпутују у Архангелск. Уследила су, међутим, два дана натезања на железничкој станици, током којих су вагони окружени Црвеном гардом на тренутке деловали као затворенички, због чега је српски посланик, у бесу и немоћи, обема рукама чупао своју белу косу. Тек када је стигло Чичериново одобрење, возови су, на велико олакшање својих путника који су стрепели да их преваром не упуте у Москву, кренули ка северу.²¹⁰ „На дан нашег посласка упутио сам г. Чичерину телеграм и у том последњем демаршу који сам предузео за кнегињу Јелену у исто време сам га молио и претио му“, писаће Спалајковић. „Апеловао сам на његове осећаје руског племића [...] и [...] указивао му да би, чак и за комунистичку владу, била неизрецива срамота уколико би једину кћер старог српског краља задесила нека несрећа на руској земљи.“²¹¹ Радослав Јовановић ће, пак, тврдити да је посланик био толико уверен у брз успех савезничке интервенције да је онима који су остали у Вологди на разстанку рекао: „До виђења за шест дана.“²¹²

Стигавши у Архангелск, дипломате су брзо схватиле да се у граду увелико припрема антибољшевички устанак и да још постоји опасност да буду задржани као таоци. Пошто су успели да од преплашених локалних власти добију бродове и пратњу на челу са Словенцом Лапајнеом, бољшевичким комесаром и бившим официром Добровољачког корпуса, упутили су се у Кандалакшу, под заштиту тамошњих британских и српских трупа. Одатле су Френсис, Линдли и Нуланс телефонирали Пулу пожурејући га да што пре пошаље трупе у Архангелск, где ће избити устанак чим се појаве.²¹³ Како је било јасно да ће интервенција сваког часа

²¹⁰ А. Быков, Л. Панов, *Дипломатическая столица России*, 155–175; J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 149–160; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 247–261; А. В. Быков, „В этом была вся суть...“, 107–110; G. F. Kennan, *The decision to intervene*, 446–447, 450–451.

²¹¹ М. Spalaikovitich, „Préface“, у: S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs*, 16.

²¹² АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 141; „Спалајковић наша г-ца Дархам“, *Смотра*, 1. IV 1925, 2; В. В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября*, 144.

²¹³ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 161–168; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 261–264; А. В. Быков, „В этом была вся суть...“, 110–112; FRUS, 1918 Russia, I, 627–629.

почети, дипломатски кор није намеравао да испуни потписано обећање и пусти своју пратњу назад. Бољшевички брод је зато кренуо у бекство и на британске гранате одговорио палбом не само по обали, већ и по бродовима на којима су се налазиле дипломате. За то, као и за намеру да бољшевизира добровољце Допунског батаљона, окривљен је Словенац. „У тренутку инцидента на обали Кандалакше се налазио логор српских војника, стављених на располагање енглеском команданту“, писаће Нуланс у мемоарима. „Када је српски посланик г. Спалајковић сазнао за вероломство свог сународника Лапајнеа, провео га је дуж ивице брода и показао му своје војнике, величанствене у својим славним дроњцима: – ’Када бих те искрцао’, викао је на њега у експлозији беса, ’и предао те њима, изболи би те бајонетима и добио би казну коју си заслужио.’ Лапајне је био пресрећан када се вратио у кабину, из које није излазио све до нашег повратка у Архангелск.“²¹⁴

„Из Вологде смо отпутовали у Архангелск, одакле су нас бољшевици, после тродневних сметњи, пропустили за Кандалакшу где се још налазимо и где је наш батаљон, који је у сваком погледу у најодличнијем стању“, напослетку је Спалајковић телеграфисао Пашићу 1. августа. „Сви савезнички представници честитали су ми најтоплије на таквом стању нашег батаљона. Пре три дана савезничке трупе и ратне лађе отпутовале су за Архангелск. [...] После заузећа Архангелска прелазимо тамо.“ Град заправо није ни требало заузимати јер је у њему, чим су се 2. августа приближили савезнички бродови, избио устанак и, како је Спалајковић већ истог дана известио, готово без жртава „свргнута совјетска власт“.²¹⁵ Седмицу потом, дипломатски кор је прешао у Архангелск, где им је кадет Зубов, члан новостворене владе Северне области на челу с умереним социјалистом Чајковским, пожелео

²¹⁴ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 170–173; FRUS, 1918 Russia, I, 630–631; АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1919. Ј. Тадић – Министарству иностраних послова, 10. IV 1919. „Случајно сам био тамо и посматрао храбре дипломате, под артилериском ватром“, сећаће се добровољац Кешељевић. „Писка, вика, забуна, један наш војник стражар гласно се смејао гледајући све то [...]. Ништа нису умели и знали од страха и забуне, умирио их је долазак вода наших војника и једног поручника и долазак г. Спалајковића, који је баш био на ручку код команданта нашег батаљона. Сви су се скупили око њега и безусловно чинили оно што је он хтео. То је ваљда једини случај у историји кад су представници свих велесила били тако послушни и покорни према нашем представнику.“ (Н. Кешељевић, „Мурманска експедиција“, *Београдски дневник*, 26. III 1920, 1)

²¹⁵ АС, МИД-ПО, 1918, ф. VI, д. VII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 1. VIII (19. VII) 1918; ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 2. VIII (20. VII) 1918. Штавише, српски посланик се у први мах понадао да би савезничке трупе са севера и чехословачке са истока заједничким напором могле да заузму Вологду. (Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. VIII (23. VII) 1918)

добродошлицу истичући солидарност са савезницима у заједничкој борби против Немачке.²¹⁶ Обавештавајући Пашића о новој селидби, Спалајковић је истакао да су његове колеге и он већ истог дана утврдили текст прокламације руском народу у којој су изјављивали да долазе „као пријатељи помоћи му изгнати Немце“.²¹⁷

„Програм савезника изводи се успешно“, известио је српски посланик средином августа. „Северни крај је очишћен од бољшевика без крви; Чехо-Словаци на истоку напредују ка Волги; јапанска интервенција такође је отпочела. Генерал Пул ми је најтоплије честитао и захвалио на држању и улози наших трупа. [...] У опште морална снага нашег елемента није подлегла руској зарази. У Архангелску је образована руска привремена управа која организује администрацију и војску за цео северни крај уз финансиску помоћ савезника. Телеграфишем ретко јер је кабл преоптерећен а из унутрашњости Русије немамо никаквих директних вести. Изгледа да у Петрограду и Москви саветска власт преживљује последње дане.“²¹⁸ „Изгледа да ће развој догађаја у Русији поћи брже“, био је оптимиста и 9. септембра. „[...] У Архангелску имамо још мало тешкоћа са разним радничким организацијама, које је бољшевизам искварио и мораће се прибећи војној диктатури; по селима је наступило брзо оздрављење. Утицај савезника расте. На овоме фронту бољшевичке трупе боре се слабо, али савезници располажу малим снагама за брже наступање. Сада су стигла појачања, 4600 Американаца, одличних војника. Генерал Пул ми је синоћ опет рекао да су му Срби најбољи војници.“²¹⁹ Спомињање војне диктатуре није било случајно. Три дана раније је капетан Чаплин, уз прећутну наклоност савезничке војне команде, извршио десничарски преврат ухапсивши и протеравши Чајковског и остале чланове владе. Да се питао српски посланик, ствар би се вероватно на томе и завршила. Становништво

²¹⁶ „Les alliés en Russie septentrionale“, *Le Temps*, 30. VIII 1918, 2.

²¹⁷ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. VIII (27. VII) 1918. На крају тог прогласа, у коме су биле нашироко изложене околности њиховог одласка из Вологде и првог и другог доласка у Архангелск, дипломате су тврдили да не желе да се мешају у руске унутрашње ствари, али да никада неће саветовати својим владама да признају „било какву руску владу која нема национални карактер, не признаје споне које повезују Русију са савезницима и узима у обзир Брестлитовски уговор“. Обећавајући материјалну помоћ и истичући да их и даље сматрају за савезнике, позвали су Русе да се супроставе Немачкој, непријатељу „свих слободних народа на свету“, чији је пораз ван сваке сумње. (АС, МС, 588. Проглас савезничких дипломата *Къ рускому народу!*, без датума (август 1918); FRUS, 1918 Russia, I, 633–636)

²¹⁸ АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 16. (3) VIII 1918.

²¹⁹ Исто. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 9. IX (27. VIII) 1918.

Архангелска је, међутим, одговорило општим штрајком, а решавање кризе је на себе преузела дипломатска велика четворка. Линдли, Нуланс, Торета и разљућени демократа Френсис вратили су Чајковског и његову владу, која је недуго потом реконструисана тако да је њен преседник остао једини социјалиста у њој.²²⁰

Крајем августа је у Допунском батаљону дошло до мањих нереда, после којих је командант затражио пребацивање на Солунски фронт. Пашићев заменик Стојан Протић сматрао је да у Маринковићевом извештају „о рђавом моралном стању“ војника има „извесне претераности“, па је затражио Спалајковићево мишљење. „Наш батаљон је за сада апсолутно потребан овде за даљу акцију савезника, с тога молим не мењати ни пошто Вашу одлуку без споразума са мном“, одговорио је посланик. „Узнемиреност команданта батаљона потиче највише из похвалне тежње одржати до краја висок углед својих трупа, што би, разуме се, било много лакше на солунском фронту него у руској зараженој средини, толико опасној за сваку дисциплину. Наши добровољци свесни су свога значаја за савезничку акцију овде [...]. Генерал Пул не може без њих и обећао ми је ствар уредити а није ни знао зашто и кад је смањен оброк једној нашој чети која је протестовала. [...] Један наш официр из Кема каже ми да код добровољаца има незадовољства и зато што их не пребацују у Архангелски рејон, да покажу савезницима како се треба борити против болшевика.“²²¹

У ствари, ни једни ни други нису много журили да покажу како се треба борити, па је Спалајковић у септембру телеграфисао да је на фронту наступило „привремено затишје“ јер савезници „располажу врло малим силама, недовољним за дубље надирање у Русију“. Ипак, тврдио је да појачања непрестано стижу и да ће их „у најскоријем времену“ бити довољно за снажну офанзиву.²²² Али уместо ње

²²⁰ D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 269–284; А. В. Быков, „В этом была вся суть...“, 117–122; J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, II, 199–203, 220–224; С. П. Мельгунов, *Н. В. Чайковский в годы гражданской войны (материалы для истории русской общественности 1917–1925 г.г.)*, Париж 1929, 78–83; FRUS, 1918 Russia, II, 521–540. Чаплин ће се деценију потом жалити да су савезничким дипломатама тобоже били прихватљивији чак и болшевици, „који су их издали“, него монархисти, „који су часно настављали да раде у име општих интереса“. Једини изузетак, тврдиће, био је Спалајковић, „који је добро познавао и разумевао Русију“. (Г. Е. Чаплин, „Два переворота на Сџверџ (1918 г.)“, *Бџлое дџло: летопись бџлой борьбы*, IV, Берлин 1928, 18)

²²¹ В. Нрабак, „Југословени у интервенционистичким трупама“, 21–22; АС, МИД, Југословенски одсек, 3285. С. Протић – М. Спалајковићу, 16. (3) IX 1918; М. Спалајковић – С. Протићу, 19. (6) IX 1918.

²²² АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. VIII. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 15. (2) IX 1918.

дошло је само до спорог наступања ка југозападу, у коме је битна улога била намењена српским трупама.²²³ А појачања не само да су била недовољна, већ се, како је пораз Немачке постајао све извеснији, поставило питање да ли Антантине трупе уопште треба да остану у Русији. Пула је заменио генерал Едмунд Ајронсајд, рођак Спалајковићевог софијског пријатеља, који је покушао да преко дипломата утиче на савезничке владе како би се наставиле активне војне операције; на своје изненађење, приметио је да идеја не наилази на добар пријем. „Једини изузетак био је г. Спалајковић“, писаће у мемоарима. „Он је био Словен и познавао је добро Русе јер је дуго боравио у њиховој земљи. Познавао је и Лењина и Троцког и проучио је њихове животне приче. [...] Дубоко је презирао социјалисте-револуционаре, које је називао немоћним и доктринарним политичарима. [...] Није био војни стручњак, али је сматрао да белим вођама недостаје снажно руковођење одозго [...]. Када сам га упитао да ли бисмо могли да добијемо значајну антибољшевичку подршку од сељака Северне области, одмахнуо је главом.“²²⁴

У Архангелску је Спалајковић коначно дочекао вести о слому Централних сила. После пробоја Солунског фронта, британски официри су приредили свечану вечеру на којој му је честитано на „сјајној победи“, а он је, на предавању новинара Семјонова поводом капитулације Бугарске, рекао да је Србија борбама својих одреда против бољшевика, као и ранијим борбама у Добруци, испунила „словенску дужност“ и, враћајући „братски дуг“, положила „мали камен у темељ на коме ће се ускоро подићи нова и ослобођена Русија“.²²⁵ Секретар француске амбасаде Луј де Робјен записао је у дневнику да је српски посланик добио скандалозни напад беса када је један Француз, честитајући му победу „коју је уосталом однела француска армија“, рекао да се све добро завршило и да Бугарска неће извући никакву корист

²²³ В. Нрабак, „Jugosloveni u intervencionističkim trupama“, 24–26.

²²⁴ Е. Ironside, *Archangel 1918–1919*, London 1953, 41–42. Француски дипломата Клеман-Симон ће се сећати да је Спалајковић у Архангелску био „веома раздражен када се говорило о бољшевизму и јавно се изјашњавао против владе Чајковског“. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 7. Ф. Клеман-Симон – А. Бријану, 18. I 1922; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008, 238) С друге стране, држање српског посланика огорчило је власти у Москви. Радослав Јовановић ће писати да је, приликом његове посете Комесаријату за иностране послове новембра 1918, узбуђени Карахан осудио Спалајковићево „измећарење капиталистима и империјалистима“. (АСАНУ, 9.829/1. Меморандум Р. Јовановића министру иностраних послова (1924), 149)

²²⁵ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. (14) IX 1918; АС, МИД-ПО, 1918, ф. IX, д. V. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 10. X (27. IX) 1918.

из рата који је водила: „Спалајковић би хтео да се Бугари униште; за њега бити победник значи све опљачкати, све силовати, све спалити, и тај стари комитација је чупао косу што не учествује у забави. Судаћи по њиховом представнику, Срби више нимало не мисле на право народа на које су се некада толико позивали.“²²⁶ Новембарски слом омрзнуте Аустро-Угарске и остварење српског и југословенског уједињења сигурно су загрејали срце канцеларијског комитације у леденим и бескрајним северним ноћима, тим пре што га је могућност другачијег расплета чак и у случају победе – за шта је простор остављало Четрнаест тачака америчког председника Вилсона²²⁷ – мучила недуго до тога.

У говору који је 5. децембра одржао на банкету Трговачко-индустријског савеза, Спалајковић је истакао да неизрецивој личној срећи због ослобођења Србије додаје општу срећу пред сазнањем „да је право победило силу“: „Овај рат је у ствари био само последња битка скоро педесетогодишње борбе између две концепције права: идеалистичке, која право ставља изнад силе, и материјалистичке, која га одређује као *'вољу јачег'*. Прву концепцију заступа француска школа, и ја сам поносан што сам њен ученик; другу концепцију заступа немачка школа.“ После те победе, тврдио је, сила ће моћи да буде само „послушни инструмент“ у рукама будућег Друштва народа, које, клањајући се пред Вилсоновом заслугом, сматра за најлепшу ратну тековину и „најбољи знак напретка људског духа“. Подсетивши на јунаштво и жртве руске војске у светском рату, српски посланик је покушао да „сентименталним и интелектуалним утопизмом словенског карактера“, чије мане ипак воли више од германских врлина, објасни „вртоглави слом“ у коме је „руски народ журио да сопственим рукама уништи своју армију, своју флоту, своју државу“. Све грозоте рата, казао је на крају, пашће на Немачку, а на рушевинама империјализма поново ће се родити „Пољска, Чешка и Уједињено краљевство

²²⁶ L. de Robien, *Journal d'un diplomate en Russie*, 336.

²²⁷ „Председник Вилсон недовољно познаје континентална питања“, записао је Спалајковић два месеца пред завршетак рата. „У својој ноти од 8. јануара 1918, он за Аустро-Угарску и Турску нуди као формулу *'аутономију'* народности. Међутим, колико се ратова догодило због те две државе? И за велики европски рат Аустро-Угарска је исто толико одговорна колико и Немачка. [...] Раније је аутономија још и могла да буде последица каквог локалног рата. Али било би потпуно неразумно зауставити се на таквом палијативу и полумери након европског рата, то јест, чак и онда када је могуће и када имамо дужност да радикално приступимо преиспитивању карте Европе и створимо ново човечанство! Формула у погледу територијалних промена данас мора да буде: *'анатомија'* а не *'аутономија'*.“ (АС, МС, 591. Белешке М. Спалајковића, септембар 1918)

Југословена“: „Поред дуга захвалности који те земље никада неће заборавити савезницима, оне никада неће престати да врше своје словенске дужности према Русији, којој ће служити као бедем против кобног утицаја германизма споља и природна подршка у учвршћивању национализма и демократије изнутра. Као Србин и син југословенске нације објављујем да моја отаџбина никада неће заборавити да Русија није оклевала да прва извуче мач против бруталне и неправедне аустро-мађарске агресије 1914. године.“²²⁸

Десет дана касније, Спалајковић је за социјалистичке новине изјавио да нема сумње да се „крвави рат“ завршио и да ће на мировној конференцији карта Европе морати да се значајно промени; с ње мора да нестане Аустро-Угарска и уступи место новим словенским државама, а међу њима држави Срба, Хрвата и Словенаца који су се споразумели у Женеви. Бољшевици нису ни влада ни партија, већ „бандитска дружина“ и њихови дани су одбројани, рекао је уз пророчанство да ће „за не више од месец дана“ Русија имати централну владу и „поново постати моћна, силна држава која ће на мировном конгресу рећи своју реч“. Истакавши да су у самодржавној Русији свесни и несвесни германофили спречавали народ да отвори очи и спроведе реформе, као и снажан утицај немачког духа на бољшевице, тврдио је да је „дуг руске интелигенције, руског народа и целог Словенства“ да се ослободе од германизма, схвате сами себе и развију сопствену словенску културу; а посебан дуг руске интелигенције је да се, не допуштајући повратак на старо, приближи народу и развија национализам, чему су нужни предуслови „демократизација целог система“ и осигуравање земље сељацима. Препороду демократске Русије, завршио је српски посланик, помоћи ће Југословени, „који оснивају своју државу на демократским начелима“, као и остале „либералне и племените“ савезничке државе, које су се „бориле за погажена права народа“.²²⁹

Мирослав Спалајковић је 8. јануара 1919. године обавестио председника Привремене владе Северне области Николаја Чајковског о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца и образовању јединствене владе Краљевине СХС, чији је званични

²²⁸ АС, МС, 9. *Discours prononcé par M. Spalaïkovitch, ministre de Serbie, au banquet de l'Union du Commerce et de l'Industrie à Arhangel, le 5 Décembre (22 Novembre) 1918*; „Рѣчь сербскаго посланника М. Спалайковича, произнесенная на банкетѣ Торг.-Пром. Союза 5 декабря“, *Отечество*, 11. XII 1918, 1–2; 12. XII 1918, 1.

²²⁹ „Бесѣда с Сербским послом докт. Спойлаковичем“, *Возрождение Стъвера*, 15. XII 1918, 1–2.

представник он самим тим постао. Привременa влада се 14. јануара у пуном саставу окупила у Спалајковићевом стану како би Чајковски честитао српском народу и влади на „ослобођењу српскохрватског народа од туђинског јарма и уједињењу читавог Југословенства у јединствену, од сада слободну и независну државу“. Посланик је узвратио говором упућеном читавом руском народу, „који је све присутне дирнуо до суза“. У њему је подсетио на стогодишње заслуге Русије за ослобођење Срба и кроз сузе указао да, у тренутку када је „ценом страшних напора и безбројних жртава“ постигнуто југословенско уједињење, „старија сестра, велика Русија, раскомадана, растрзана, одсуствује из породице европских народа“. После тога, говорио је о неопходности обнове Русије, око које би, ради борбе „против германске опасности“, требало да се образује Друштво словенских народа. Два дана касније у Београд је проследио званични одговор Чајковског, којим је Северна област признала Краљевину СХС и њега као представника нове државе.²³⁰ Када се Чајковски затим упутио у Париз с намером да утиче на рад Конференције мира, Спалајковића је, као „посланика Уједињене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, обавестио да ће га током одсуства у Министарству иностраних послова замењивати генерал Јевгениј Милер.²³¹

Милер је тако почео да у својим рукама концентрише цивилну и војну власт, пошто му је и генерал Владимир Марушевски, главни организатор руских трупа у Северној области, предао дужност генерал-губернатора. Марушевски ће у мемоарима писати да је срећан што му је судбина дала прилику да се упозна са Спалајковићем, „тим крупним политичарем који је бескрајно волео Русију“: „’Наша сестра, наша сестра...’ – и крупне сузе су лиле из његових очију када је држао своје страствене патриотске говоре. Спалајковића су волели у Архангелску. Сећам се да је адреса, коју му је становништво упутило поводом примирја, била покривена бескрајним низом потписа представника власти, буржоазије, демократије... укратко, целокупног становништва области.“²³²

²³⁰ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1918. Нота М. Спалајковића упућена Н. В. Чајковском, 8. I 1919; „У сербскога посланика“, *Отечество*, 16. I 1919, 1.

²³¹ АС. МС, 113. Н. В. Чајковски – М. Спалајковићу, 21. I 1919.

²³² В. В. Марушевский, „Белые в Архангельске“, у: *Гражданская война в России: война на Севере*, Москва 2004, 89. Грађани Архангелска су у јануару Спалајковићу честитали „устпостављање Велике Србије, која је под својим кровом окупила сав српско-хрватско-словеначки народ“, и захвалили му

У присуству чланова Владе Северне области и дипломатског кора, у Градској думи Архангелска је 2. фебруара било одржано свечано заседање поводом образовања Краљевине СХС. Дочекан српском химном и продуженим овацијама, Спалајковић се најпре захвалио претходним говорницима који су изразили радост због уједињења и представили га као великог пријатеља Русије. Затим је истакао да „сваки народ, велики или мали, има своју историјску мисију“ и да је српски народ, уз непроцењиву помоћ Русије, своју испунио. После тога, тврдио је, преостала је мисија Словенства да спасе слободу, једнакост и братство читавог човечанства, али је оно, нажалост, показало да заостаје за другим народима: „Узмите Немачку, од првог дана рата и после револуције примећује се потпуна солидарност свих класа. Наша словенска слабост је одсуство солидарности у једном народу и међу свим словенским народима. Догађаји у Русији служе као доказ за то.“ Критикујући начин рада на Мировној конференцији, изјавио је да је „ужасно“ што српски представници нису добили равноправан третман, а руских уопште нема: „Где је Русија? Ја не сумњам у искреност и пријатељство наших савезника, али [...] моје срце крвари“. Савезницима је замерио и предлог за преговоре међу сукобљеним странама у Русији, а Привременој влади се захвалио што га је достојанствено одбила: „Ми можемо много тога да опростимо, али никада нећемо опростити издају большевика и с њима је немогуће водити преговоре.“ На крају је ипак позвао Русе да уз савезничку помоћ створе нову, „националну и слободну“ Русију, а скуп се завршио уз звуке *Марсељезе*, химне која, како су писале новине, „обједињује све за обарање међународног зла – большевизма“.²³³ Обједињавала је, разуме се, стара, француска *Марсељеза*, а не *Радничка марсељеза* коју је дипломатски кор био принуђен да непрестано слуша током 1917. године у Петрограду.

Уобичајено оштра зима није погодовала војним операцијама на крајњем северу Русије. Офанзивни покушаји црвених нису донели резултате јер су се беле, српске и друге интервенционистичке трупе успешно органичиле на дефанзиву. Тај

се као племенитом човеку, великом Словену и свом моралном заштитнику. (Государственный архив Российской Федерации, Фонд 10.073, Коллекция белогвардейских и эмигрантских листовок, оп. 2, ед. хр. 30. Грађани Архангелска – М. Спалајковићу, 26. (13) I 1919)

²³³ „Въ честь юго-славянъ“, *Отечество*, 4. II 1919, 1–2; 5. II 1919, 2. Због предлога да се посредује између зараћених страна били су огорчени и британски и амерички представник у Архангелску. (M. Kettle, *Churchill and the Archangel fiasco: November 1918–July 1919*, London 1992, 89; D. R. Francis, *Russia from the American Embassy*, 321–323; A. В. Быков, „В этом была вся суть...“, 130)

успех је, међутим, био врло релативан, тим пре што се већ увелико размишљало о повлачењу савезничких трупа.²³⁴ Јасан наговештај препуштања белих Руса судбини био је одлазак амбасадора. Френсис и Нуланс су отпутовали крајем 1918, а у Архангелску се још неко време задржао Линдли, који је средином фебруара на дипломатском пријему Владе Северне области покушао да, макар на речима, одржи јединство између њених и савезничких циљева²³⁵. Међу последњима који су напустили руско тло био је и Мирослав Спалајковић.

Председник владе Стојан Протић му је у марту телеграфисао да одмах крене за Париз и руковођење Посланством преда секретару Јеврему Тадићу, али је Спалајковић, због леда, наређење успео да изврши тек са три недеље закашњења и на пут из Архангелска у Мурманск кренуо је 2. априла. Са собом је повео ужу породицу и секретара Ненадића и понео писма политичких делатника Северне области за Чајковског.²³⁶ Новине су известиле да је отпутовао „верни, предани, драги савезник и пријатељ“ који никада „није напустио своју дубоку веру у руски народ“ и да су се од „популарног и симпатичног посланика“ цео дан опраштали и званичници и представници свих слојева становништва. „Мени је тешко што у овом тренутку одлазим из Архангелска с којим сам се толико саживео“, рекао је Спалајковић на расанку. „Хтео бих да овде заједно с вама дочекам, верујем блиску, победу и повратак у Петроград. Али, треба путовати и ја се тешим тиме што ћу тамо, у Паризу, наставити с радом у корист Русије.“²³⁷ Ту победу, међутим, неће доживети нити ће икад више угледати позлаћену куполу Исакијевског сабора.

²³⁴ Е. Mawdsley, *The Russian Civil War*, Edinburgh 2005, 155–159; В. Нрабак, „Југословени у интервенционистичким трупама“, 29–35.

²³⁵ „Внешняя политика контр-революционных ’правительств’ 1919 г.“, *Красный архив*, 37 (1929), 90–91. Линдли ће у мемоарима писати да су и у 1919. Британци и Срби остали најпоузданији међу савезничким трупама, чији је борбени морал опадао. Без сумње, то је био један од разлога због којих је Спалајковић сматрао да треба да ради у тесној вези с Британцима. Ајронсајд је покушавао да искористи ту околност и преко њега намеће мишљење команданту Допунског батаљона, али без много успеха. (А. В. Быков, „В этом была вся суть...“, 135; АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1919. М. Спалајковић – С. Маринковићу, 13. II 1919; С. Маринковић – М. Спалајковићу, 13. II 1919; В. Нрабак, „Југословени у интервенционистичким трупама“, 45–46)

²³⁶ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1919. С. Протић – М. Спалајковићу, 12. III 1919; М. Спалајковић – С. Протићу, 16. III 1919; 2. IV 1919; АЈ-375-4. М. Ненадић – М. Спалајковићу, 25. III 1919; М. Спалајковић – Министарству иностраних послова, 25. III 1919; С. П. Мельгунов, *Н. В. Чайковский в годы гражданской войны*, 214.

²³⁷ АЈ, МС, 288. В. Љузин – М. Спалајковићу, 3. V 1919.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

НА ВРХУНЦУ КАРИЈЕРЕ

Краљев пријатељ (1919–1922)

Мирослав Спалајковић је из Мурманска бродом стигао у Трондхејм у Норвешкој, где је оставио жену са децом и сам се упутио у Лондон. „Изненадила сам се кад прочитах да је 'Пижон' пензионисан“, писала му је, између осталог, усамљена супруга. „Долијао је на крају и право је.“¹ И њему је очито било мило кад га је маја 1919. у британској престоници уместо смењеног посланика Јовановића сачекао отпавник послова, који је новинарима, уз климање главом „једног од најпознатијих балканских дипломата“, рекао да је Србија „најдемократскија земља на свету“ и да су јој пре свега потребни обнова и излаз на море. Спалајковић и Којић су заједнички изјавили да „изненадни захтев за Ријеком не потиче од дубоко укоренење жеље обичног Италијана, коме је сада свим срцем доста ратова“. Следећих дана, Спалајковић је пред новинарима тврдио да је ситуација у Русији, нарочито у Архангелску, све више охрабрујућа и да је близу крај злочиначке большевичке власти, који ће, као пропаст Немачке, доћи неочекивано нагло.²

Спалајковић се није задржавао у Лондону, већ је кренуо за Париз, где је свом петроградском познанику Белићу предао један чланак о Јадранском питању,³

¹ АС, МС, 449. Д. Спалајковић – М. Спалајковићу, 7. V 1919. Пашићев сестрић Милутин Јовановић, дипломатски агент у Копенхагену, писао је Спалајковићу годину дана раније да му се диви на држању у времену „највећих неприлика“ за Русију и Србију: „Знам све ваше невоље и цео ваш рад и могу вам рећи да би ретко ко могао то издржати. Волео бих видети Јоцу Пижона на вашем месту који све критикује, а до сад ништа није урадио, јер га нико и не прима у Лондону.“ (Исто, 255. М. Јовановић – М. Спалајковићу, 4. V (21. IV) 1918)

² „Serb Minister on Fiume“, *The Daily Herald*, 12. V 1919; „M. Spalaikovitch annonce la fin prochaine du bolchevisme“, *Le Petit Parisien*, 15. V 1919, 3.

³ Спалајковић је у том чланку писао да му се оштрина Јадранског питања открила тек по доласку у Лондон, где је могао да се упозна с размишљањима америчког председника Вилсона која, „праведна колико и помирљива, приближавају толико жељеном споразуму“. По њему, главни разлог спора било је италијанско позивање на историјско право које у модерном добу представља „аномалију“ и „отворена врата за све врсте неправди“, на супрот југословенском позивању на садашњост и начело

а новинарима изјавио да у западним престоницама нису довољно свесни колику је услугу целој Европи учинио главни заповедник Белог покрета адмирал Колчак, јер је својом борбом спречио бољшевице да склопе савез са Немачком који би савезнике онемогућио да учврсте своју победу у рату.⁴ Спалајковић се у Паризу, који је због Конференције мира постао политичка престоница света, срео са министром иностраних послова новостворене државе Антом Трумбићем; касније ће се сећати да је Трумбић на њега оставио утисак државника: „Отмен, углађен, озбиљан, онакав какав је био у мојој претстави која ми је остала у памети после мојих разговора са Супилом у Петрограду. – Видећеш га, кад буде дошао на лето у Русију, то је прави госпар – говорио ми је покојни Франо“.⁵ У познатом граду срео је и Пашића, који му је „говорио о будућим задацима, а рат није ни помињао, јер је сматрао да је то свршен посао око кога не треба више трошити речи“.⁶

Спалајковић је почетком јуна стигао у Београд, где је остао готово три месеца. Све то време посећивао је регента Александра, најмање једанпут недељно, а обично и чешће.⁷ У тим сусретима свакако је утицао на његове спољнополитичке ставове, нарочито у питању Русије. Они су се, уосталом, већим делом и поклапали у тренутку Спалајковићевог повратка. Руски дипломата Лав Урусов известио је Сазонова, тада Колчаковог министра иностраних послова, да је после разговора са регентом закључио да ће он учинити све што може да помогне Белом покрету. Сем тога, писао је да га из Архангелска управо пристигли Спалајковић уверава да је тамошњи српски батаљон „страх и трепет за бољшевице“ и да је „краљевић одлучио да, чим се у Паризу реши питање српских граница, почне с врбовањем добровољаца за армију генерала Дењикина, затим, да пошаље у Сибир неколико официра ради организовања Срба који се тамо налазе и да, најзад, мисли да у помоћ Добровољачкој армији пошаље регуларну српску дивизију, која би у Русији

народности. Поручујући Италији да поље за експанзију има у Африци и Азији, као решење је предлагао плебисцит. (АСАНУ, 14.386/II-3/765. М. Spalaikovič, *Problème Adriatique*)

⁴ „Русија и Југославија“, *Југословенско уједињење: орган Југословенског Народног Вијећа у Русији*, 13. VI (31. V) 1919, 3. Спалајковић је такође, дајући изјаву за једне руске антикомунистичке новине, истакао да је влада Краљевине СХС прва признала Колчакову владу. (V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“, *Istorija XX veka*, 7 (1965), 101)

⁵ М. Спалајковић, „Успомене на А. Трумбића“, *Правда*, 6–9. I (Божић) 1939, 2.

⁶ М. Спалајковић, „Господин Пашић: државник – дипломат – философ“, 36.

⁷ АЈ, Двор Краљевине Југославије (74), Дневник ађутанта краља, 1919, књ. 516. Дневне белешке од 10. VI до 2. IX 1919.

остала до успостављања потпуног мира“.⁸ Милош Московљевић је у дневнику записао да се Спалајковић „и даље заноси авантурним плановима“, попут идеје да се Срби у Сибиру „организују и ставе на расположење Колчаку за борбу против большевика“.⁹ Московљевић је покушао да угаси жар грађанског рата који је Спалајковић донео у себи, али без успеха, тим пре што су бели Руси настојали да га распире. У јулу му је писао један од њих, тражећи да утиче да се финансијски помогне како би се заробљени војници царске армије опремили и придружили белима: „Ја памтим знаменити дан од пре скоро пет година. И Ви га вероватно добро памтите. [...] Тада је Русија била велика, моћна и богата. На тргу пред Казањским сабором у Петрограду Ви сте се тог дана страсним говором обратили руском народу, позивајући га да заштити права и живот свог млађег брата. [...] Ви знате како је Русија тада одговорила на Ваш позив [...]. Господине Спалајковићу, зар сте престали да нас препознајете, па то смо ми – они Руси који су Вам у Петрограду викали: ’Живела Србија, доле Аустрија!’ Па од тог тренутка није још прошло пет година. Шта је то у животу народа? Један трен.“¹⁰

И без таквих подстицаја, Мирослав Спалајковић је размишљао о судбини која је задесила Русију. Идеје које је почео да уобличава још у Архангелску објавио је у есеју *Драма Русије*. „Ветар лудости и даље бесни над човечанством“, писао је у њему. „То је неизбежна последица великих моралних и материјаних поремећења, која је произвео светски рат, резултат крајње материјалистичке културе чији је главни представник била Немачка“. Највећи поремећај, руска револуција била је, враћао се на прошлогодишњу мисао, општи *delirium tremens*, настао из органског анархизма народних маса и интелигенције, а большевизам негација позитивног социјализма, најцрња тиранија, олигархија „лудака, злочинаца и дегенерисаних“ и „последња препрека утврђивању правог демократског режима у Русији“, где је

⁸ Архив внешней политики Российской империи, Российская миссия в Белграде, оп. 508/3. д. 17. Л. П. Урусов – С. Д. Сазонову, 7. VI (25. V) 1919; Д. Лехович, *Белые против красных: судьба генерала Антона Деникина*, Москва 1992, 247. Спалајковић се код регента залагао и за идеју да се на север Русије, као замена за малаксале војнике Допунског батальона који су ускоро кренули у отаџбину, упуте добровољци. (В. Нрбак, „Jugosloveni u intervencionističkim trupama“, 48)

⁹ АСАНУ, 14.745. Дневничка белешка М. Московљевића за 17. VI 1919.

¹⁰ АС, МС, 221. Г. И. Дементјев – М. Спалајковићу, 15. VII 1919.

повратак на стари режим немогућ.¹¹ Бољшевичко вођство, писао је, састоји се „поглавито од Јевреја, анархиста или авантуриста и агената“, што „добре руске Јевреје“ испуњава страхом од погрома; а Лењин је, са свом својом харизмом, „зао дух руског социјализма“ јер се не одриче „лудих и злочиначких експериментација, којима се одаје на живом организму целог руског народа“. Мада је тврдио да Запад не схвата да је и сам опстанак бољшевизма опасан колико и његово ширење, посматрач руске трагедије био је оптимиста: „Бољшевички режим у Русији биће уништен од самих Руса, пре него што се то у опште мисли, па макар то помогао или не западни социјализам или либерализам.“¹²

Сем мисли о револуцији, Спалајковић је из Русије донео и здравствене последице напрезања. *Самоуправа* је крајем јула писала да је „опасно оболео и да су лекари утврдили као узрок неуредан живот, проведен у трогодишњем потуцању на Северу“.¹³ Упркос погоршаном здравственом стању, почетком септембра је морао да крене на пут у Норвешку како би довео породицу у земљу. У Трондхејм је стигао преко Париза и Лондона, а читав пут трајао је 38 дана, јер је пола тог времена био принуђен да проведе у Ослу и Копенхагену због прекида железничког саобраћаја у Немачкој.¹⁴ Спалајковићево нарушено здравље било је више психичке природе, последица стреса и материјалних губитака. У Петрограду му је, после одласка у Архангелск, за одмазду опљачкан стан и уништени сва имовина и лични архив, а ни новац није успео да без штете пребаци на Запад. Зато је кнезу Арсену Карађорђевићу, чији су се финансијски послови у Русији испреплетали с његовим, из Лондона писао да је извесно да ће им у новчаним трансакцијама „ужасно“

¹¹ М. Спалајковић, *Драма Русије*, Београд 1919, 5–12. Без обзира на то што није имао нарочитих симпатија за умерене руске социјалисте, Спалајковић је, изгледа, усвојио неке од њихових идеја. Он је писао да се на класној мржњи заснована идеологија Маркса и Енгелса, баш као и милитаристичка идеологија Бизмарка и Молткеа, своди на „мерило борбе и снаге“, а Чајковски је те 1919. године тврдио да је марксизам просто псеудосоцијализам, „германска доктрина класног антагонизма“. (С. П. Мельгунов, *Н. В. Чайковский в годы гражданской войны*, 24)

¹² М. Спалајковић, *Драма Русије*, 12–17.

¹³ „Спалајковић оболео“, *Самоуправа*, 26. VII 1919, 3.

¹⁴ АС, МИД, Посланство у Петрограду, 1919. М. Спалајковић – Министарству иностраних послова, 14. VI 1922.

подвалити: „Мене је све ово тако дубоко потресло, да моји и иначе ослабљени нерви сад не ваљају ништа.“¹⁵

Истовремено је регенту Александру писао да су му лекари констатовали „исцрпљеност нервног система“ и препоручили дужи одмор и лекове. Регента је, нагласивши да му недостају њихове партије брица, известио о својој намери да се што пре са породицом врати у земљу и жељи Нуланса, који је постао министар пољопривреде и снабдевања, да откупи југословенске вишкове жита¹⁶, али је главна ствар у писму била чињеница да је у Паризу срео Пашића: „Говорио сам му о начину на који Ви, као и сви разумни људи, оцењујете ситуацију. Рекао сам му да код Вас нема никаквог огорчења против њега, итд. Могао сам да констатујем истинско задовољство код њега када је сазнао да су сви неспоразуми ишчезли.“¹⁷ Наиме, после регентовог одбијања да прихвати Пашића као првог председника владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, њихови односи били су заоштрени, али је престолонаследник ускоро схватио да му је потребан искусан и популаран државник. Чувши или наслутивши током њихових београдских разговора да би Александру било пријатно да се сукоб изглади, Спалајковић је покушао да посредује, тим радије што је слогу круне и вође радикала сматрао за идеалну политичку констелацију. У томе је имао успеха, јер је регент свега две недеље потом Пашићу понудио мандат за формирање нове владе.¹⁸

Вративши се с породицом у земљу, Спалајковић је отишао право у Сарајево и одсео код Милана Сршкића, где су провели зиму и оживљавали „успомене, претресали догађаје из прошлости, размишљали о задацима будућности“.¹⁹ Сршкић је већ постао један од вођа Радикалне странке у Босни и Херцеговини,²⁰ па је Спалајковић, који је дотад само неформално био наклоњен Пашићевој странци,

¹⁵ АЈ, Збирка кнеза Павла (микрофилм, дигитализовано), ролна 7. М. Спалајковић – кнезу Арсену, 18. IX 1919.

¹⁶ V. Svetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, Beograd 2006, 27–28.

¹⁷ АЈ-335-6. М. Спалајковић – регенту Александру, 18. IX 1919.

¹⁸ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II, 227–232.

¹⁹ М. Спалајковић, „Страдања“, *Милан Сршкић*, 70.

²⁰ Г. Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза: о социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд 2002, 267, 273–278; Д. Петровић, „Претседник Покрајинске управе“, *Милан Сршкић*, 99–113.

вероватно и под његовим утицајем почео да јавно иступа као радикал²¹. Сам крај 1919. и почетак нове, 1920. године Спалајковић је провео у Паризу, у друштву Александра Карађорђевића.²² Када се регент на самом почетку фебруара вратио у Београд, његови сусрети са Спалајковићем постали су још учесталији. До краја маја виђали су се готово сваки дан и умели су да насамо проведу и по три-четири сата.²³ Судаћи по томе, Спалајковић је постао један од Александрових најпоузданијих саветника, нарочито за питања спољне политике.²⁴ Та околност свакако је утицала на његов улазак у нову владу коју је образовао Стојан Протић.

У њој је Мирослав Спалајковић 19. фебруара 1920. године постао министар без портфеља, а следећег дана био је именован за заступника министра иностраних послова Анте Трумбића, који се налазио у Паризу.²⁵ Француски посланик Фонтнеј је, извештавајући Ке д'Орсеј о новој влади, за Спалајковића написао да је „познат по енергичном ставу који је имао у Русији“.²⁶ Део опозиционе штампе је, пак, новог министра дочекао с увредама. Крста Цицварић је у свом *Београдском дневнику* писао да је „Цинцарин“ Спалајковић „врло истакнута политичка личност – као дворски лакеј“: „Сад је добио титулу министра, али ће остати и даље на својој досадашњој служби: немам ништа против тога, само држим да је и за лакејску службу потребно мало више карактера него што га има г. Спалајковић.“²⁷ А *Радничке новине* су га крајем марта напале објавивши сећања бившег секретара Бироа за обавештавање руске јавности Станислава Винавера, који је писао да је Спалајковић рђави глумац коме у Русији „ни ауторитет Србије није могао дати

²¹ „Програм конференције Клуба београдских радикала“, *Самоуправа*, 2. X 1919, 3. *Политика* је у октобру објавила да ће се Спалајковић повући из дипломатске службе јер намерава да активно уђе у политичку борбу. („Г. д-р М. Спалајковић“, *Политика*, 10. X 1919, 3)

²² АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1919–1920, књ. 516–517. Дневне белешке од 30. XII 1919. до 13. I 1920.

²³ Исто, 1920, књ. 517. Дневне белешке од 1. II до 26. V 1920.

²⁴ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 7.

²⁵ АЈ-334-ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића; „Кабинет г. Стојана М. Протића“, *Самоуправа*, 21. II 1920, 3; „Заступник министра спољних послова“, *Самоуправа*, 22. II 1920, 3.

²⁶ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 31. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 21. II 1920. Британски посланик је подсетио Форин офис да се Спалајковић тек недавно вратио из Русије и да је рата био сведок на Фридјунговом процесу. (*Yugoslavia: political diaries 1918–1965*, I, ed. by Robert L. Jarman, Slough 1997, 330)

²⁷ К. Цицварић, „Србине тужни!“, *Београдски дневник*, 21. II 1920, 1. Сазнавши да је Спалајковић заступник министра иностраних послова, Цицварић је иронисао да се свако мора радовати кад на то место „долази један тако вредан и проициљив дипломата, човек који је стекао толико заслуга у служби дворског евнуха“. (К. Цицварић, „Сумрак богова“, *Београдски дневник*, 25. III 1920, 1)

ауторитета“, тим пре што је више мислио на лични сукоб са Сазоновом него на судбину отаџбине. Послаников испад пред Лењином Винавер је оцењивао као штетан „гест ради геста“, а највише му је пребацивао војну употребу добровољаца у архангелској области, тврдећи да је тиме била погажена дата реч и учињен „злочин над руским и над српским народом“ којим су преостали српски представници у Москви, међу којима и он сам, доведени у животну опасност.²⁸

Приликом њиховог првог разговора, британски посланик Албан Јанг је Спалајковићу указао да, ради поретка у Централној Европи, треба дозволити помоћ у храни за Мађарску. Нови министар је, очигледно угађајући саговорниковом мађарофилству, рекао да не види зашто Краљевина СХС не би изменила свој став према северном суседу, тим пре што она има мање разлога него Чехословачка и Румунија да стрепи за нове области. Јанг је био веома задовољан том изјавом (као и министровим „демонстративно срдачним“ држањем које је објаснио наклоношћу према Енглезима цементираном „дружењем с г. Линдлијем и енглеским официрима током боравка у Архангелску“), али је у извештају Форин офису нагласио да она нема практичну вредност све док заменик министра буде говорио само у своје име. На питање о споразуму између Чехословачке и Краљевине СХС Спалајковић је неодређено одговорио да су „пре неког времена земље које окружују Мађарску дошле до неке врсте договора у вези са комбинацијом против рестаурације Хабсбурга“.²⁹ Одговарајући на питања о унутрашњој политици, рекао је да је програм Протићеве владе да донесе изборни закон, ратификује мировне уговоре, распусти Привремено народно представништво и распише изборе за Уставотворну

²⁸ „Један дипломатски парвени“, *Радничке новине: орган Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста)*, 25. III 1920, 2–3; С. Винавер, ...*И друге теме*, 393–400, 957–961. *Радничке новине* су два дана касније писале да је у односима са совјетском Русијом југословенска буржоазија била представљена „најгорим и најбеднијим егземпларом, по злу чувеним Мирославом Спалајковићем“, чији је „срамни рад“ кулминирао „натеривањем у борбу против бољшевика“ југословенске бригаде на мурманском фронту: „*Дипломатски* представник наше државе није знао ништа паметније да уради већ да пљуне у лице нашем народу као што је, бедник, пљунуо у лице представнику сто педесет милиона руских сељака и радника – другу Лењину.“ („Мир са Русијом“, *Радничке новине*, 27. III 1920, 1)

²⁹ *Documents on british foreign policy 1919–1939*, ed. by R. Butler and J. P. T. Bury, First Series, Vol. XII, London 1962, 152–153.

скупштину; а у случају да услед отпора опозиције програм не буде могао да буде спроведен, могућа је чиновничка влада.³⁰

Протић је 5. марта пред Привременим представништвом изнео декларацију владине политике у којој је истакао наду да ће, уз божју помоћ и савезничку правичност, ускоро бити решена гранична питања, међу којима је најтеже и најделикатније Јадранско.³¹ На пријему у Чехословачком посланству, Спалајковић је рекао Фонтнеју да је фраза о Богу и савезницима „израз најдубље резигнације“, а америчком отправнику послова је пребацио што му, док Британци и Французи Краљевини СХС као компромис нуде север Албаније, прети да ће САД постати незаинтересоване за њену судбину ако посегне за албанским територијама. Американац је сутрадан изразио незадовољство због тог „некоректног“ поступка Французу, који му је рекао да Србинову причљивост треба схватити као повољну околност. „Ваша екселенција зна како се г. Спалајковић сјајно држао према бољшевицима када је – и то с каквом силином – говорио с њима у име Антанте,“ писао је Фонтнеј министру Милрану, „он можда има мане, али ми смо сад у великој предности због његовог присуства у Министарству иностраних послова.“³²

Пошто је прошла краткотрајна забринутост због неуспелог монархистичког пуча у Немачкој, коју је поделио са чехословачким послаником,³³ Спалајковић се у излагању о спољној политици на тајном заседању Привременог представништва 18. марта бавио опасностима које прете Краљевини СХС, нарочито од Италије и Мађарске. За Албанију је рекао да би било идеално да се одржи њен интегритет, али да ће, ако буде поделе, Краљевина имати свој удео у њој. Нагласивши да

³⁰ *Yugoslavia: political diaries*, I, 332–333. Недуго потом, Спалајковић је обавестио дипломатски кор да ће ускоро вероватно доћи до промена у Влади, како би се што пре окончала „неподношљива парламентарна ситуација“ и приступило изборима за Уставотворну скупштину. (Исто, 356)

³¹ *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца: од 54.–100. састанка*, Загреб 1921, 219–221. Следеће седмице, Спалајковић је у Привременом представништву на интерпелацију о репарацијама одговорио да питања од националог значаја „не спавају, нити ће спавати у министарству иностраних дела“, докле год су „на управи земље“ Протићева влада и он у њој. (Исто, 372–373)

³² МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 46. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 9. III 1920. Спалајковић је Јангу, говорећи о Протићевом говору, шаљиво рекао да је савезничка правичност дотад била збуњујућа, „јер док су му у једном тренутку савезници наметали компромис који би Југословенима доделио део Албаније, г. Керол, отправник послова Сједињених Држава, дошао је да му пренесе претњу да ће председник Вилсон изгубити интересовање за судбину Југославије уколико она не буде поштовала интегритет Албаније“. (*Yugoslavia: political diaries*, I, 342)

³³ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 46. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 16. III 1920.

Балкан има своју Монроову доктрину и да мандат над Албанијом треба поверити Београду а не Риму, успокојио је парламент изјавивши да се неће допустити да се у Скадру понови препад сличан Данунцијевом у Ријечи: „Нећемо провоцирати, али ћемо се енергично бранити.“³⁴ Осам дана касније се, на јавном заседању, јавио за реч како би, ради умирења целокупног српско-хрватско-словеначког народа, а нарочито „оног његовог дела, који са нестрпљењем очекује ма какав утешан глас у неизвесности своје судбине“, подсетио да је Влада у својој декларацији изразила наду да се Јадранско питање, уз „правичност савезника“, „приближује своме решењу“. Позивајући на јединство парламента у питањима спољне политике, нагласио је да „у последње време има извесних знакова, извесних индиција, које показују да ће се у решењу тога питања поћи другим путем“, при чему је истакао помирљиву изјаву председника италијанске владе Нитија у парламенту.³⁵

Спалајковић је крајем марта Фонтнеју говорио о својој забринутости због држања Мађарске, која дугорочно ради на реваншу и врши агитацију у Краљевини СХС, и то не само међу Мађарима већ и Хрватима и босанским муслиманима. Како је притом, „веома узбуђен“, питао куда иду Енглези који се споразумевају с Римом и Будимпештом против Београда, француски посланик је у свом извештају нагласио да је Јанг омрзнут у Протићевој влади због сталних интервенција у корист Мађара: „Шта бисмо ми рекли ако би представник Енглеске стално долазио на Ке д’Орсеј да моли за Немце?“ Поводом доласка Хортијевог изасланика с предлогом војне конвенције, Спалајковић је Фонтнеју рекао да су га у Генералштабу сместа упутили на њега и да га је он дочекао хладно. „Ти људи нису ништа научили,“ додао је, „они уображавају да ћемо ми бити веома почаствовани да потпишемо војну конвенцију с њима! Ми их познајемо и знамо колико су опасни. И ми, напротив, треба да се споразумемо управо са Румунима и Чехословацима, против

³⁴ Исто. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 19. III 1920. *Самоуправа* је поводом Спалајковићевог излагања писала да је Влада нашла за умесно да поднесе народном представништву „све документе о спољној ситуацији, и да том приликом пружи обавештења нарочито о Јадранском питању, о његовим перипетијама и његовом садашњем стању“. Не откривајући сасвим шта је Спалајковић говорио, истицала је уверење „да су његова објашњења и његови погледи на наш спољни положај, као погледи једног опробаног дипломате и познатог националног борца, произвели најповољнији утисак на аудиторијум“. („Експозе о спољној ситуацији“, *Самоуправа*, 21. III 1920, 1)

³⁵ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 395–397; *Yugoslavia: political diaries*, I, 359.

којих они желе да нас придобију.³⁶ А када су се пронели гласови да ће ускоро доћи до приближавања између Београда и Софије, Спалајковић је румунског и грчког дипломатског представника уверавао да су вест пустили сами Бугари како би узнемиравали њихова јавна мњења. Фонтнеју је саопштио да ће до приближавања доћи, нарочито ако Стамболијски остане на власти, али да тај тренутак још није наступио: „Код нашег народа нема мржње нити жудње за осветом, али се од њега не може тражити да тако брзо заборави безбројне свирепости Бугара“. Најбољи начин да се осујете бугарске интриге, рекао му је следећом приликом, јесте да се Румунија и Краљевина СХС споразумеју уместо да остану у свађи.³⁷

Након што су у априлу француске трупе умарширале у Рајнску област и Франкфурт,³⁸ Спалајковић је „веома топлим речима“ говорио о солидарности између Краљевине СХС и Француске Фонтнеју, који му се срдечно захвалио нагласивши да зна да су то „осећања свих Срба“.³⁹ Два дана касније Спалајковић је телеграфисао Веснићу у Париз: „Молим изјавите француској влади у име наше владе непоколебљиву оданост и искрене симпатије великом француском народу који је нас толико задужио морално и материјално, што ми никад нећемо заборавити ма какав тежак моменат наступио.“⁴⁰ Ту изјаву Спалајковић је јавности објаснио као не само чин симпатије, већ и морални дуг према Француској која је с Русијом прва извукла мач у одбрани Србије, а затим јој помогла при повлачењу кроз Албанију и на Солунском фронту. Фонтнеј је известио Париз да Срби једнодушно жале што због удаљености нису могли да, попут Белгијанаца, пруже опипљивији доказ оданости Француској и да се Јанг, мучен љубомором, „огорчено

³⁶ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 62. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 31. III 1920; 4. IV 1920; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd 1971, 103–104.

³⁷ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 46. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 19. IV 1920; 28. IV 1920.

³⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985, 18–19. Веснић је писао Спалајковићу да ће „проливање крви у Франкфурту“ вероватно отежати положај француске владе, јер се ни италијанска ни америчка ни британска влада неће солидарисати с њом. (АЈ-388-13. М. Веснић – М. Спалајковићу, 8. IV 1920)

³⁹ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 46. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 16. IV 1920.

⁴⁰ АЈ-388-13. М. Спалајковић – М. Веснићу, 18. IV 1920.

изразио о декларацији г. Спалајковића и рекао да Србија претерује 'јер је Француска потрчала у помоћ Русима а не Србима'".⁴¹

У вези са пољско-совјетским сукобом који ће се ускоро претворити у рат великих размера, Јанг је, приметивши да Пољаци треба да буду умерени и склопе мир с Москвом, упитао Спалајковића да ли би влада у Београду могла да постане посредник између Запада и Русије. Предлог није отворено одбијен, али је Британац очигледно куцао на погрешна врата. Спалајковић је разговор поверио Фонтнеју и рекао му да пре свега треба избећи уништење и слабљење Пољске која штити мир и сигурност Запада.⁴² Мада га је на самом почетку министровања дочекало непријатно саопштење о смрти адмирала Колчака које је потврђивало слом белих на свим фронтovima,⁴³ пољска офанзива и повољни изгледи за истовремену акцију последњег предводника Белог покрета генерала Врангела, о којима му је из Цариграда писао Ненадић,⁴⁴ Спалајковићу су дали наду да би болшевизам ипак могао да буде уништен на бојном пољу. Али та сламка била је претанка.

У марту и априлу радило се на обнови непосредних преговора италијанских и југословенских представника о Јадранском питању.⁴⁵ Спалајковић је крајем марта рекао италијанском отправнику послова да Протић сматра да директни преговори треба да што пре буду обновљени у некој неутралној земљи, због чега мисли да позове Пашића и Трумбића да се врате из Париза. Упркос томе, Галанти је после

⁴¹ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 46. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 19. IV 1920; *Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918–1932*, II, Budapest 1993, 510–511. Спалајковић је поверио Фонтнеју да је увређен тиме што је Јанг затражио егзекутуру пошто га је британска влада одредила да истовремено буде и посланик и генерални конзул. Француз није пропустио да подгреје Србинову љутњу рекавши да је то учинио и британски посланик у Боготи, после чега је Спалајковић изјавио да Влада неће допустити да се њен монарх „третира као што је рађено с египатским кедивом или републикама централне Америке“. (MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 46. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 18. IV 1920)

⁴² Исто. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 23. IV 1920. Када су, међутим, до Београда доспели гласови о удруживању Варшаве и Будимпеште против Прага, Спалајковић је Фонтнеју рекао: „Ми треба да се споразумемо са Чехословацима, то су наши природни савезници, а ако неко ради против њих, тај ради и против нас.“ (Исто. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 7. V 1920)

⁴³ Спалајковића је, наиме, 27. фебруара руски посланик Штрандман обавестио да је врховна власт у Русији прешла с адмирала Колчака на генерала Дењикина и да је образована нова влада у којој је министар иностраних послова остао Сазонов. Судећи по именима, могло је да изгледа да стара времена нису заувек прошла. Али да је стварност другачија показао је истовремени позив на службу за покој Колчакове душе. (AJ-334-ПО-100. В. Н. Штрандман – М. Спалајковићу, 27. II 1920)

⁴⁴ АС, МС, 327. М. Ненадић – М. Спалајковићу, 5. V 1920.

⁴⁵ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975, 27.

разговора стекао утисак да Београд не жели брзо решење Јадранског питања, као скоро једине силе која одржава унутрашње јединство.⁴⁶ Протић је заиста поручио Трумбићу да гледа да „на сваки начин“ допутује са Пашићем, „јер треба донети дефинитивну одлуку у питању о Јадранском мору“, али је Трумбић због одласка у санаторијум морао да одговори одрично.⁴⁷ И Пашић се, допутовавши у Београд, разболео, а Спалајковић се 15. априла у разговору са Галантијем одлучно изјаснио против меморандума великих сила од 9. децембра 1919. као основе за преговоре, већ је уместо њега предложио југословенски меморандум од 20. јануара.⁴⁸ Али изгледи на брзи споразум коначно су пропали са вешћу о паду Нитијеве владе.

Доста година потом Спалајковић ће писати да је Нити показивао „најбоље расположење за споразум“: „Од нас се тражило да се одречемо Ријеке. Енглески премијер нам је саопштио да је то *conditio sine qua non* од стране Италије. Само под тим условом могло се очекивати да се питање о Задру и Скадру реши повољно по нас. Ради тога је била позвата и наша делегација у Сан Ремо [...]. Влада у Београду прихватила је савете г. Лојда Џорџа. На основу мога реферата, који су на министарској седници једнодушно одобрили сви чланови Протићевог кабинета [...] послате су у Париз инструкције за нашу делегацију. Конференција у Сан Рему већ је била завршила свој главни посао, али је ипак продужила своје седнице у том месту још за два дана, очекујући долазак наших делегата. Очекивање је, међутим, било узалудно. Пашић је боловао у Београду, а Трумбић у Паризу. Између њих су већ постојале велике несугласице... И тако је Југославија остала и без Фијуме, и без Задра и без Скадра.“⁴⁹

⁴⁶ P. Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1920)*, Milano 1959, 445.

⁴⁷ АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334) – Политичко одељење, ф. 1. С. Протић – А. Трумбићу, 28. III 1920; А. Трумбић – С. Протићу, 31. III 1920.

⁴⁸ P. Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica*, 449. Недуго потом, Спалајковић је рекао Фонтнеју да је италијанска политика, која ће све више охрабривати уједињење Немачке и Аустрије, уперена не само против Чехословачке и Краљевине СХС, већ и против Француске. (МАЕ АД, Еуроге 1918–1940, *Yugoslavie*, v. 46. Ж. де Фонтнеј – А. Милрану, 28. IV 1920)

⁴⁹ М. Спалајковић, „Успомене на А. Трумбића“. Пашић и Трумбић су већ од почетка 1920. све отвореније показивали неслогу око приоритета у разграничењу са Италијом. За Трумбића је на првом месту била Ријека, а за Пашића, који је тајно преговарао с британским премијером, Скадар. (А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969, 127–129, 172–176) Спалајковић ће у концепту једног неодржаног скупштинског говора кривицу пребацивати на Трумбића и тврдити да је његов утицај на решавање Јадранског питања био „фаталан“: „Био је то моменат кад нам се, тако рећи, нудило све што смо могли очекивати, кад су нас савезници преклињали да то примимо. [...] Ко је крив за то? Г. Трумбић је био онда 'ефективан' министар.“

После непуна три месеца на власти, Протићевој влади се приближавао крај. Са једва релативном већином у Привременом представништву, Влада се од почетка сусретала са тешко савладивом препреком у виду ускраћивања кворума. Стога се као излаз наметало образовање концентрационе владе.⁵⁰ Спалајковић је 21. априла, након што су новине објавиле да су министри предали портфеље на располагање регенту, рекао Јангу да је „прерано да се каже да је Влада поднела оставку“.⁵¹ Следећи покушај да се образује концентрациона влада био је успешнији, пошто га је убрзала опасност од револуционарних немира.⁵² Ипак, преговори су се отегли, па су се преносили гласови да Миленко Веснић неће успети да образује кабинет. Спалајковић је 13. маја саветовао Јангу да не верује уличним гласинама пошто ће нова влада бити готова за два-три дана.⁵³ Био је у праву јер је три дана касније завршено његово министровање, а он је 22. маја именован за посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Риму. Али ни овај пут није отпутовао у престоницу Италије. У акту којим му је крајем септембра министар иностраних послова Трумбић додељивао „дневницу на скупоћу“, стајало је да Мирослав Спалајковић „не може из више политичких разлога да оде на своју дужност у Рим“.⁵⁴

У те политичке разлоге, без сумње, спадало је и дружење и саветовање са регентом Александром. Крајем маја и почетком јуна њих двојица су, уз неизбежни бриц, проводили дане у Бањи Ковиљачи, одакле су, у друштву Сршкића, правили

(АС, МС, 10. Концепт говора М. Спалајковића, без датума (јул 1922)) С друге стране, Трумбић ће настојати да минимализује своју одговорност, истичући да је спољном политиком руковођено из Београда. (I. Petrinović, *Ante Trumbić: politička shvaćanja i djelovanje*, Split 1991, 150)

⁵⁰ В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979, 54–56; N. Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989, 187–188. Спалајковић је у априлу кризу владе наводио као један од разлога за одлагање посете аустријског канцелара Карла Ренера Београду. (A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938: bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien 1996, 354)

⁵¹ *Yugoslavia: political diaries*, I, 366.

⁵² В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 56. У питању су били генерални штрајк железничара и побуна у Суботици. Спалајковић је затражио од париског посланства да хитно пошаље антиштрајкачке одредбе које је тамошња влада донела, а потом га известио о сумњама да је побуна подстрекивана из Мађарске. (AJ-388-13. М. Спалајковић – М. Веснићу, 23. IV 1920; 388-11. М. Спалајковић – М. Веснићу, 13. V 1920; V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 126) Један официр који је тада службовао на железници сећаће се да је влада, „после говора Корошца и Спалајковића“, „донела одлуку да се примене најоштрије мере према штрајкачима“. (*Документа са суђења Равногорском покрету*, приредио М. Зечевић, II, Београд 2001, 1029–1030)

⁵³ *Yugoslavia: political diaries*, I, 370.

⁵⁴ AJ-334-ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића.

излете по широј околини, да би на крају заједнички посетили Сарајево и Илићу.⁵⁵ Интензивније дружење наставили су у октобру, док га на месец и по дана нису прекинуле ванредне обавезе несужењеног посланика у Риму.⁵⁶

Мирослав Спалајковић је у новембру, као кандидат Народне радикалне странке за Бихаћки округ, учествовао у изборној кампањи за Уставотворну скупштину.⁵⁷ Радикали су у Босни и Херцеговини рачунали на српске гласове, па су као лајтмотив понављали да је „радикална странка чисто српска, а можда и једина права српска партија“. Због тога се ни Спалајковић нимало није устручавао да у Бихаћу говори да су Босна и Херцеговина српске земље.⁵⁸ Када је Пашић дошао у Бањалуку, Спалајковић му је с осталим радикалима приредио тријумфални дочек и на збору, према извештају Стијепана Кобасице, „у јаком говору изнео уз

⁵⁵ АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1920, књ. 517. Дневне белешке од 31. V до 14. VI 1920.

⁵⁶ Исто. Дневне белешке од 22. IX до 5. XI и од 15. до 31. XII 1920. С регентом Александром се у то доба често дружио и књижевник Иво Ћипико. Његов, нешто мање истакнути, литерарни колега Милорад Павловић Крпа забележиће анегдоту о томе како је једне вечери регент возио Ћипика и Спалајковића са излета на Авали: „Одједном пухну ветар и Спалајковићу слети шешир с главе. Регент заустави ауто. Сиђу се и Ћипико и Спалајковић да траже шешир, али у мраку никако не могу да га нађу. Најпосле сиђе и сам регент и угледа шешир у јендеку поред пута. Предајући га Спалајковићу, који га прихвати и поче чистити, он рече: – Како сте пажљиви, могли бисте чак и главу изгубити... Но Ћипико који се често пута усудио да се пред регентом драстичније у говору понаша него многи други, ни пет ни шест, него се окрене господару и одговори: – Не би било ни чудо да и главе изгубимо кад... Па додаде: – ...кад ви возите. Регент се насмеја и само рече: – Улазите у кола и пазите. И потеря ауто још већом брзином.“ (НБС-ПФ, Р 645/XII, Белешке М. Павловића, 1939–1941. *Ћипико и Спалајковић*)

⁵⁷ „Радикалске кандидатске листе“, *Самоуправа*, 24. XI 1920, 2.

⁵⁸ АС, НП, 119/V. В. Шола – Н. Пашићу, 23. XI 1920. Због таквих изјава Спалајковића је напало неколико хрватских листова, а он им је, три месеца након избора, одговорио крајње оштрим чланком у сарајевској *Српској ријечи*, у коме је писао да своју тврдњу не мора ни да доказује, јер је она политички аксиом: „Читајући у 'Хрватском Листу' чланак под насловом 'Српска Босна?' осетио сам ипак неко задовољство. У мојим успоменама ускрели су слични чланци из некадашњих злих времена, кад су у Сарајево излазили листови као 'Хрватски дневник', 'Боснише Пост', и т. д. [...] Као и пре поменути злогласни листови, тако и сад осјечки 'Хрватски Лист', говорећи о мени, подвлачи, поред осталих мојих титула, још и ту, да сам 'зет бившег српског првака Глише Јефтановића'. Истина, не назива ме више српским агитатором, ни завереником који рове против безбедности и интегритета аустро-угарске царевине, нити ми прети велеиздајничким оптужбама. Хвала му и на толиком политичком напретку! [...] Још је занимљивији прекор, који ми, истим поводом, упућује мостарска 'Народна слобода', тако звано 'гласило хрватске пучке странке за Херцеговину'. Она је запенушила, што се ја позивам на бившег руског цара Николу II., као сведока, да су Босна и Херцеговина српске земље. Па ништа! Нека се она позове на бившег аустријског цара Карла, као сведока да су Босна и Херцеговина хрватске земље! И онда ћемо бити квит!“ Истичући да су „природа и борбе на Балкану створиле од Срба једну вишу расу са позитивним менталитетом, који је упућен да воли и подиже државу, док је Аустрија све чинила да нарочито Словене задржи у стању ниже расе са негативним менталитетом“, Спалајковић је тврдио да Србија није изгубила милион и по становника како би се створила Велика Хрватска, „ма да је у тој борби и хрватски народ изгубио коју десетину хиљада својих синова, који су се борили против српске идеје“. (М. Спалајковић, „Политичке истине“, *Српска ријеч: радикални лист*, 22. II 1921, 1; 23. II 1921, 1)

бурно одобравање заслуге Пашићеве, који је радио највише за уједињење“.⁵⁹ За Спалајковића је, пак, агитовао Риста Одавић, чија демагогија при представљању кандидата није знала за границе: „Од тих шест људи свега је један који је свршио велике школе. То је бивши посланик Краљевине Србије за вријеме свјетског рата у Петрограду, који је највише радио код руског цара да дигне десетине милиона на наше непријатеље Аустрију и Њемачку. Остало су све сами тежаци. [...] Може ли на свијету бити народскије и тежачкије странке?!“⁶⁰ Резултати избора у Бихаћком округу, међутим, за радикале нису били најсјајнији, па је са њихове листе, која је освојила тек нешто више од петнаест одсто гласова, у Скупштину прошао само први кандидат – и то управо онај који је свршио велике школе.⁶¹

Крајем новембра и почетком децембра Спалајковић је био делегат на Првој скупштини Друштва народа. Као члан Комисије за пријем нових држава, залагао се за пријем Аустрије, али је тврдио да тренутак за прихватање Бугарске и Албаније још увек није дошао. А на заседању Скупштине 22. новембра, тврдио је да боље него ико други разуме патње Јермена јер су му се вратиле „болне успомене“ на патње његовог народа под турском влашћу, која је употребљавала Албанце против Срба и Грка као што употребљава Курде против Јермена. Зато је предложио да Скупштина затражи од великих сила хитне кораке како би се спасло „то што је преостало од несрећног јерменског народа“. После његовог и других говора у сличном духу, усвојена је резолуција којом је Савет Друштва народа позван да овласти неку од сила да предузме неопходне мере како би се прекинуо рат између Јерменије и Турске и што пре окончала „ужасна јерменска трагедија“. Сједињене Америчке Државе нису, међутим, прихватиле понуђени мандат и независна Јерменија је ускоро нестала са мапе света.⁶²

⁵⁹ „Тријумф г. Пашића у Босни“, *Самоуправа*, 10. XI 1920, 1.

⁶⁰ АС, Лични фонд Ристе Одавића (даље: РО), XI/32. Проглас Окружног одбора Народне радикалне странке у Бихаћу, 17. XI 1920.

⁶¹ „Резултати избора“, *Самоуправа*, 30. XI 1920, 1; Г. Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза*, 232–233.

⁶² *The First Assembly of the League of Nations*, Geneva 1921, 14, 56, 136–137, 143–146, 152, 191; *L'Arménie et la question arménienne avant, pendant et depuis la guerre*, Paris 1922, 39; „Assemblée de la Société des nations“, *Le Temps*, 21. XI 1920, 1; J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris 1993, 47; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979, 99, 125. Пошто су Јерменију у исто време гушили Турска и совјетска Русија, *Радничке новине* су је прогласиле за „оазу антантинског империјализма“: „Лига Народа једногласно је усвојила предлог да се помогне Јерменској против турских националиста и решила је да треба одредити једну државу, којој ће се

Спалајковића је турско питање, с којим је повезивао бољшевичку сенку над Малом Азијом, и у наредним месецима толико забрињавало да је објавио један чланак с тежњом да докаже да се „на истоку припрема, између Русије и Енглеске, можда последњи одсудан двобој, коме је рат између Турске и Грчке само прва крвава предигра“. Кемал-паша и његови помоћници, писао је, показују све јаче знаке мегаломаније и Велика Британија у борби против тако опасних противника „мора ићи до краја“: „Ангора се потчинила Москви. Две фанатичке концепције, два патолошка менталитета, укрстили су се [...] у једно европско-азијско бунило.“ А како је, разуме се, у свему пронашао и балканску нит, наговестио је да су упади „дуж српско-албанске границе“ у вези „са општом политиком која се у Ангори води и која је како за Србију тако и за Италију подједнако опасна, пошто су обе донекле и муслиманске државе“.⁶³

Уосталом, Спалајковићева брига због могућности доласка бољшевика на Балкан заобилазним путем била је сувишна, јер су они већ седели у истим клупама као и он. Недуговечна парламентарна каријера Мирослава Спалајковића почела је када је 28. новембра 1920. изабран за народног посланика; а 24. децембра, два дана након верификације мандата, указом је пензионисан као службеник Министарства иностраних послова.⁶⁴ На седници клуба радикалских посланика априла следеће године, приликом одлучивања о говорницима у даљој дебати о уставу, ветеран Станојло Вукчевић предложио је да бивши посланик у Петрограду говори „о правом стању у Русији“, нарочито зато што се „и Нар[одни] Клуб, и Корошчев Клуб, и Земљораднички Клуб (једним својим делом) додирују са Комун[истичким] Клубом“. Радикали су усвојили предлог, а Спалајковић се захвалио Вукчевићу и

поверити задатак да ту одлуку спроведе оружаном силом, ако преговори са Кемалом не донесу жељене резултате. Осећајући да смо од свих антантиних најамника ми најближи Јерменској, и знајући да би сама помисао на то да наша војска оде у Јерменску на кланицу, изазвала сав народ против режима, заступник југословенске дипломатије у Лиги Народа Спалајковић учинио је предлог, да ову експедицију изврше заједнички велике силе.“ („Лига разбојника“, *Радничке новине: орган Комунистичке партије Југославије (секција Комунистичке интернационале)*, 26. XI 1920, 1)

⁶³ М. Спалајковић, „Источно питање“, *Нови живот*, 5 (1921), 289–295.

⁶⁴ АЈ-334-ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића. Пошто се Спалајковићева полемика с хрватским листовима наставила, један од њих је написао да он сваког првог у месецу прима „своје франке као римски посланик и своје дијурне као члан Конституанте“. Спалајковић је то укратко демантовао преко *Самоуправе*, тврдећи да му је испод достојанства да се даље задржава на таквим клеветима. („Деманти г. Спалајковића“, *Самоуправа*, 3. III 1921, 2)

истакао да комунизам „пролази“ и да се нада „да ће се још ове године свршити, можда и у самој Русији“.⁶⁵

Спалајковић се на говорничку трибину попео 11. маја 1921. и одмах објавио да је, на основу личног посматрања у Русији, закључио да се на болшевизам не може гледати другачије „него као на предмет социјалне патологије“. Осудивши похвално писање некомунистичких листова о руској револуцији као „морални болшевизам“, рекао је да је Лењин 1917. године радницима и војницима обећао „не само само ’мир и хлеб’, него и коначну срећу на земљи“, а да се потом диктатура пролетаријата свела „на диктатуру Лењина над руским народом“. У име антикомуниста који припадају „демократским странкама“, Спалајковић је изјавио да социјализам има разлога да постоји: „У социјализму ми видимо један подстрек за уношење све веће социјалне правде у економске односе у садашњости и један елемент прогреса [...]. Али, господо, болшевизам [...] је негативни социјализам. Заиста, господо, док је социјализму главни циљ једнакост у богатству, дотле је болшевизам успео да оствари у животу само једнакост у бедности. [...] Погледајте на нашу буржоаску владу! Свима групама су врата широм отворена за улазак у њу. Социјалисти су већ бивали у влади, земљорадници могу ући кад хоће, само вама, господо комунисти, врата су затворена!“⁶⁶

Говорник је наставио импровизујући сопствену филозофију историје на тврдњи да је једини могући пут еволуционистички, због чега се о револуцијама „не може ни говорити као о неким разумним појавама“: „Револуције само руше и то без критике и без потребе, док се на послетку и оне саме под својим рушевинама не затрпају. [...] На безбројним развалинама и усред непрегледног гробља од људи и ствари, пошто грозничави делиријум прође, живот поново наставља свој ток [...]. Ја не видим разлога зашто би се човечанство поносило француском, а још мање руском револуцијом. [...] Оно чиме се демократија данашња поноси, то није заслуга Француске револуције, него су то идеје Волтера, Монтескија, Русоа и најпосе Наполеона [...], које би се оствариле и без револуције и са много мање штете [...]. Разлика између Француске и Руске револуције је огромна [...]. Француској

⁶⁵ АС, РО, XI/19. Записник седнице посланика Радикалског Клуба 22. априла 1921.

⁶⁶ Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, Београд 1921, XXVIII редовни састанак 11. и 12. V 1921, 2–5.

револуцији претходиле су идеје великих мислилаца Волтера, Монтескија и Жанжака Русоа, за то је она била школа патриотизма и грађанских слобода и врлина. Демократизам се родио у светлости, и завладао је помоћу истине. Руској је револуцији претходио Карло Маркс, он је њен Бог а Лењин се прогласио за његовог пророка. Руска револуција, нарочито у своме бољшевичком периоду, била је школа лажи и издаје, школа злочина и разврата. Бољшевизам се родио у мраку“.⁶⁷

Спалајковић је, указавши на НЕП и Кронштатски устанак као симптоме, рекао да се Русија налази „пред врло скором ликвидацијом бољшевизма“: „Лењин је положио оружје пред руским мужиком. [...] Зато је вероватно да ће ускоро бољшевичку власт заменити у Русији социјалисти, меншевици и есери. Са њима ће почети завођење демократског режима и правилна еволуција политичког живота [...]. Добро је што никакви ранији покушаји и руских и савезничких генерала нису успели, јер да је комунизам био пресечен, комунисте би рекли да је сва несрећа у томе што није остао на власти њихов режим“. То, наравно, није значило да комунизам не треба пресећи на Балкану. Истичући да је Москва трошила крупне суме на стварање комунистичких партија у иностранству, Спалајковић је изјавио да је дужност власти „да мотри на комунисте и да брани и заштићује државу од њих“: „Ми смо се, господо, налазили пред једном великом међународном завером [...], кад је наша влада испунила дужност према земљи, објавивши познату обзнану. Ова је обзнана критикована са формалне тачке гледишта. [...] Када је живот у опасности, дужност је државника и оних, којима је поверена заштита државе и судбина људи, да испуне свој задатак одлучно и без обзира на формализам. Да је руска привремена влада 1917. године поступила као што је сад наша влада поступила, Русија би била спасена.“ Због тога је честитао министру унутрашњих послова Милораду Драшковићу што се у сличној ситуацији угледао на Корнилова, а не на Керенског, карикатуру „од државника и народног трибуна“.⁶⁸

Тек на крају говора Спалајковић је прешао на питање које се непосредно тичало устава. На основу тезе да су Срби и Хрвати „два племена једне исте народности, српске или хрватске, или боље рећи српско-хрватске“, закључио је да

⁶⁷ Исто, 5.

⁶⁸ Исто, 5–9.

је „логично и природно“ да они буду „не само једна нација, т.ј. један народ у политичкоме смислу, него и један народ у културном и духовном смислу“: „Сад имамо да исправимо оно, што је прошлост успела донекле да поремети, да изгладимо оне бразде, у колико их је подвојеност нашега живота више вештачки издубила. Ко се томе противи, значи да хоће да продужи да иде путем, којим је ишла Аустрија. [...] Господо, сва разлика између Срба и Хрвата своди се на разлику у менталитету, нарочито у политичком менталитету, јер смо живели и политички се васпитавали под разним политичким условима [...]. Ако [...] бисмо сад хтели да уредимо државно-правну везу између наша три племена на федералистичкој основи, у том случају никако не бисмо могли избећи питање о разграничењу, и онда бисмо се неминовно спотакли [...], јер ми Срби, што ће у осталом свако разумети, после овога великога рата не бисмо никад пристали да и један Србин не буде под српском управом и да остане под ма каквом другом засебном управом, па макар то било и под братском хрватском управом. Према томе кад бисмо се разграничавали, границе би се морале повући тако да захвате све Србе, па чак и у крајевима где би они сачињавали мањину.“ Поред тога, Спалајковић је у корист унитаризма навео тврдњу да за савезнике „није било опасности да се Србија било увећа било да се од ње и са њом створи једна комбинација“ попут Краљевине СХС: „Савезници су знали да таква држава неће бити никада са Немачком ни са њеним сателитима Аустријом, Мађарском или Бугарском. [...] Сад кад би се то питање отворило, вероватно [...] би онда отпали за западну Европу и сви разлози који су спречавали да се Италији додели што више“.⁶⁹

Због развучености, двосатни напад на Комунистичку партију није привукао већу пажњу у сали.⁷⁰ Комунисти су више пута бурно реаговали, али се то углавном

⁶⁹ Исто, 9–11; *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata*, I, priredili V. Petranović i M. Zečević, Beograd 1987, 155–156. Спалајковић је свој говор штампао као брошуру, у чијем предговору је истакао да то, по жељи „многих народних посланика“, чини како би „ширим круговима“ омогућио да размишљају „о ужасној судбини која мора постићи сваку државу кад њена управа, несрећним стицајем прилика, падне у руке безумника“. (М. Спалајковић, *Држава и социјална патологија: говор у Уставотворној скупштини 11. маја 1921. године*, Сарајево 1921, 3)

⁷⁰ *Политика* је писала да се наредни говорник појавио „пред скоро празним клупама, пошто је највећи део посланика, заморен дугим говором његовог претходника, напустио био привремено било стално дворану“. („Дебата о уставу. Комунисте, Бугари“, *Политика*, 12. V 1921, 1)

свело на релативно пристојна добацавања Симе Марковића⁷¹. Спалајковић се, међутим, сучелио с комунистом другачијег типа када је на заседању 4. јуна, упадицом да је „робовање српског народа“ продужено за две године због Лењина и руске револуције, прекинуо говор Николе Ковачевића, некадашњег дисидента из Добровољачког корпуса. Ковачевић му је одговорио да је срамно да тако говори он, који је од Троцког примио педесет хиљада рубаља „за српску сиротињу“: „Ви сте се кукавички држали у Петрограду и стварали контрареволуцију са савезничким агентима против руског народа и његове слободе. [...] Ви сте били и прост агенат савезничких империјалистичких представника у револуционарној Русији.“ Док је председавајући одузимао реч говорнику, Спалајковић је викао из посланичке клупе: „Србија није никада никога издала, а најмање своје савезнике. Ви сте большевички шпијун. Никада ни паре од Троцкога нисам, нити бих примио, ни ја ни Србија. [...] Ви сте издајнички радник против интереса српског народа.“ После тога, настали су велики жагор и оштра препирка радикала и демократа са комунистима испред говорничке трибине, због чега је седница прекинута.⁷²

Мада су радикали сложено скакали да бране Спалајковића од комуниста, у њиховим редовима није владала хармонија. Четири дана раније, Милан Сршкић је, уз комунистичке аплаузе, са говорнице оштро критиковао одредбе предлога устава које су представљале компромис с муслиманским земљопоседницима и половично решавале аграрно питање. Министар за аграрну реформу Никола Узуновић је пред Скупштином осудио Сршкића, а Пашић је убедио муслиманске ministre да повуку оставке које су тим поводом дали.⁷³ Спалајковић је, међутим, стао уз

⁷¹ М. Радојевић, „Сима Марковић против 'Обзнане' (1920–1921)“, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића*, Београд 2013, 109.

⁷² *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, II, LXVI редовни састанак 4. VI 1921, 10; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“, 110; I. Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb 1965, 223. Ковачевић ће следеће године на суду рећи да су сви Југословени у Русији били „револтирани поступцима неспособног Спалајковића, којег је Сазанов двапут избацио из канцеларије и који је био десна рука Распућину“. А више деценија потом писаће да је Спалајковић био „черносотенац“. (*Видовдански атентат пред судом: извештај са претреса по стенографским белешкама*, Београд 1922, 238; АЈ, Мемоарска грађа, 513/2. Сећања Н. Ковачевића, 56)

⁷³ Т. Milenković, „Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929. godine)“, *Istorija XX veka*, 11 (1970), 62–64; А. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977, 94–96; В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 108; „Конституанта: око аграрне реформе“, *Политика*, 1. VI 1921, 1–2; „Конституанта: радикали против Сршића“, *Политика*, 2. VI 1921, 1–2; „Крива је отклоњена“, *Политика*, 3. VI 1921, 2. Сршкић се још почетком године жалио да су демократе у влади „узели све, што представља снагу

пашенога и њих двојица су отпутовали у Сарајево да објасне свој став. Син Војислава Шоле известио је Пашића да су Сршкић, кога муслимани сматрају за свог највећег „ископника“, и Спалајковић дошли с намером да сазову радикалски збор, због чега су он и неколико других чланова месног одбора затражили да им објасне циљ збора и Сршкићев „иступ из радикалског клуба“: „Др Сршкић је на то правдао своје држање у аграру и највише се обарао на тачку споразума где се сељаци морају силом одстранити са имања те за то не треба дозволити да се пролије ’српска крв’. [...] После Др Сршкића говорио је Др Спалајковић, који је такође критиковао пакт, да је неправедан, да се муслиманима много попусти, да се руши ауторитет власти и т. д. Настала је после тога полемика и ми смо захтевали од Др Сршкића да на збору буде лојалан према странци [...]. Др Сршкић није хтео то да прими а Др Спалајковић је одговорио вичући ми нисмо дошли да се пред вама бранимо, ми нисмо оптуженици, ми смо свесни шта чинимо. По томе изгледа да су Др Сршкић и Др Спалајковић били одлучили сасвим на лево, па када су видели наше [...] нерасположење према њима, први се тргао Др Спалајковић изјавивши да ћемо сложено радити.“⁷⁴ Спор је затим заиста био изглађен и Спалајковић и Сршкић су 28. јуна гласали за први устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁷⁵

Радикалско славље је сутрадан могла сасвим да разнесе комунистичка бомба која је замало промашила регента и Николу Пашића.⁷⁶ Разјарен покушајем убиства будућег краља, Мирослав Спалајковић је приликом дебате о одузимању имунитета Ковачевићу и још двојици комуниста хтео да одржи нову лењинику; али за то није било времена, па ју је прерадио у уводник који је 21. јула, на дан убиства Милорада Драшковића, објавио у *Српској ријечи*. „Кад је био први атентат на Ленина, болшевици су стрељали одмах хиљаду и пет стотина најугледнијих грађана – ’буржуја’ – у Москви, да би застрашили становништво и једном за свагда пресекли даље покушаје“, писао је у њему. „Кад су [...] комунисти извршили атентат на Престолонаследника Александра, Народна Скупштина је издала властима само

државне власти“, док радикали иду уз њих „као пришицедлије“: „А зашто смо се отимали за аграрну реформу, кад ће баш овој влади упасти, да ову реформу изврши, а то ће изазвати међу многим сељацима злу крв“. (АЈ, Збирка Лазар Марковић (85), ф. 2. М. Сршкић – Л. Марковићу, 2. II 1921)

⁷⁴ АС, НП, 244/II. В. Шола – Н. Пашићу, 10. VI 1921.

⁷⁵ *Стенографске белешке Уставотворне скупштине*, II, LXII редовни састанак 28. VI 1921, 6–7.

⁷⁶ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, II, 90–93; К. Николић, *Болшевицизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929*, Београд 1994, 103–105, 133–135.

тројицу њихових посланика, директно умешаних у то дело. – ’Крајње је време да се грађанске странке, и код нас и на страни, угледају на комунисте, и да прибегну њиховим методама у заштити своје и државне безбедности. Наше или њихове главе! [...]’. Ти се гласови све јаче чују у круговима озлојеђеног грађанства.“ Даље је тврдио да је Коминтерна, која сматра да је буржоазија свугде „трула, кукавичка и неотпорна“ као у Русији, одлучила да употреби „апсолутно сва средства“ и послала пет хиљада агената да изазову потресе у осталим европским државама, из чега следи да је београдски атентат „интернационалне природе“: „Ко су ти људи, који су га инспирисали и приредили? Дегенерисани типови, апаши и разбојници, који су свршили и нижи и виши курс комунизма на самом врелу – у Русији. Они су опљачкали српско Посланство у Петрограду, српски Консулат и српско Подворје у Москви. [...] Они су бунили војнике у нашем добровољачком корпусу, наговарали их на дезертерство и одвраћали их да иду на Солунски фронт. Таква је прошлост комунистичких представника у нашем Парламенту – Чопића, Ковачевића и других. [...] Али, на првом месту, треба само становништво, или бар његови најздравији и најсвеснији делови, да указују најактивнију помоћ држави и државним властима у сузбијању комунистичког зла. У Енглеској, а тако исто и у Америци, радничке странке одбиле су, готово једногласно, спајање са комунистичким фракцијама [...]. Талијани и Немци иду још и даље. На терор одговарају терором, а са комунистима и њиховим представницима расправљају се непосредно, како у парламентима тако и по улицама. [...] Борба није више идејна, него физичка. Она је разумном и радном грађанству наметнута комунистичким тероризмом.“⁷⁷ Без сумње, Спалајковићево задовољство било је огромно када је, осам дана касније, потписивао одлуку Имунитетског одбора да се суду предају и преостали комунистички посланици.⁷⁸

У августу је умро краљ Петар, кога је тада и формално наследио његов син Александар.⁷⁹ Спалајковић је објавио кратка сећања о покојнику у којима се трудио

⁷⁷ М. Спалајковић, „Комунистички атентати“, *Нови живот*, 5 (1921), 357–361; „Комунистички атентати“, *Самоуправа*, 26. VII 1921, 2.

⁷⁸ „Извештај Имунитетског одбора о издавању комунистичких посланика суду“, *Самоуправа*, 3. VIII 1921, 1.

⁷⁹ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, II, 107–112.

да увећа његову историјску улогу;⁸⁰ али га је климаво здравље новог краља свакако занимало више од успомена на старог. Краљ Александар се опорављао у Паризу, па су у септембру и октобру тамо стизали телеграми из Женева, у којима се делегат Краљевине СХС на Другој скупштини Друштва народа распитивао о његовом здрављу и саобраћајном удесу који је доживео.⁸¹

На заседању 9. септембра, приликом опште дебате о извештају Савета, Спалајковић је, изазвавши узнемирење у сали, рекао да је улазак Албаније у Друштво народа био преурањен, јер она није држава, већ „међународни проблем“ који има две владе а нема границе, док су жалбе да „Србија“ не поштује апсурдну линију из 1913. беспредметне. То је приморало британског делегата Балфура да затражи реч и изјави да је питање пријема Албаније давно решена ствар и да се оживљавањем старих препирки неће ништа добити.⁸² Расправа се крајем месеца

⁸⁰ „Краљ Петар и Аустрија“, *Српска ријеч*, 22. и 23. VIII 1921. Када је пола године раније с много мање обзира писао „некролошке цртице“ о тасту краља Петра, Спалајковић је тврдио да нема ничег грешног у томе што су многи помислили да је добро што је умро: „Умрети на време – у томе је завршна мудрост великих људи. Краљ Никола је није имао. Али зато, ипак, он није био мали човек. Он је само пропустио моменат. То се често дешава песницима. [...] Човек неоспорне интелигенције и даровитости, природна синтеза једнога дела наше расе са свима њеним манама и врлинама, он се, као владалац, највише приближава кнезу Милошу. Замислите Милоша школованог у каквом париском лицеју и обдареног поезијом – [...] ето вам краља Николе.“ (М. Спалајковић, „Краљ Никола. Некролошке цртице“, *Нови живот*, 4 (1921), 197–200; 230–237; 306–310)

⁸¹ АЈ-338-3. М. Спалајковић – Д. Јанковићу, 29. IX 1921; 4. X 1921. На питање швајцарског новинара о гласовима да принц Ђорђе покреће династијско питање, Спалајковић је одговорио да су они потпуно измишљени. („Eine Unterredung mit Spalaikowitch“, *Neue Zürcher Zeitung*, 28. IX 1921, 1)

⁸² *The records of the Second Assembly of the League of Nations*, Geneva 1921, 183–186; „Рад Лиге Народа“, *Политика*, 12. IX 1921, 2; „Дуел Спалајковић-Балфур поводом Албаније“, *Самоуправа*, 17. IX 1921, 2; „Спалајковић у Лиги Народа. Сјајан говор нашег дипломате“, *Балкан*, 20. IX 1921, 1; „A la Société des Nations. M. Balfour s'élève contre les critiques exprimées“, *Le Figaro*, 11. IX 1921, 1; „Assemblée de la Société des nations“, *Le Temps*, 11. IX 1921, 4; „La question albanaise“, *Le Populaire*, 11. IX 1921, 3; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, 133. Спалајковић је затим изјавио за женева новине да нема сукоба између Краљевине СХС и Албаније, већ једино између католичких Мирдита и муслиманско-кемалистичке владе у Тирани. Швајцарски новинар је забележио да се балкански дипломата распалио док је говорио да Србија неће прихватити „границе које је Аустрија желела да јој наметне 1913.“ нити дозволити да је преплаве „албански пљачкаши и наоружане банде“: „Ми хоћемо да се бранимо, и бранићемо се! [...] Доста нам је више те анархије за коју нисмо одговорни.“ („La guerre en Albanie. Une voix serbe“, *Journal de Genève*, 23. IX 1921) Риста Митковић, доцент на Женевском универзитету, писао је Јовановићу Пижону да је, према општем утиску, југословенска дипломатија „замрсила албанско питање“: „Говор г. Спалајковића у Скупштини Лиге Народа учинио је мучни утисак, због виолентног тона и његове личне надутости. Г. Балфур га је смирио и прочита му лекцију; на жалост, на штету земље. [...] Г. Спалајковић је испао прави манијак и драо се као луд.“ (АЈ-80-37. Р. Митковић – Ј. Јовановићу, 15. IX 1921) А бугарски председник владе Стамболијски је телеграфисао у Софију да је Спалајковић одржао „надмен и оштар говор против Албаније, који је оставио лош утисак на све“: „Балфур му је одговорио одмах и то тако да је Спалајковић напустио заседање.“ (*Външната политика на правителството на БЗНС: ноември 1919–јуни 1923*, съставители П. Панайотов, Т. Добриянов, София 1989, 172–173)

пренела у Комисију за политичка питања, где је Спалајковић, одговарајући на оптужбе албанског делегата Фана Нолија да Краљевина СХС, повређујући границе, чини зверства и подстиче побуну у северној Албанији, прочитао три Пашићева телеграма који су ситуацију представљала другачије, а затим изјавио да се ради о грађанском рату у коме муслимани настоје да униште културне католике северне Албаније. Тада је, како су писале београдске новине, албански делегат Фрашери „скочио са столице и поднев г. Спалајковићу песницу под нос дрекнуо“: „Све је то лаж, ја сам католик. – Хвала Вам, господине, на тој примедби [...], одговорио је хладно и достојанствено г. Спалајковић [...]. Не заборавите, господо, да су Младотурци баш у тренутку кад су организовали најстрашније покоље Јермена [...] узимали у своју владу хришћане да би обманули Европу!“ Када је ствар изашла пред Скупштину, она се показала наклоњенија албанском него југословенском и грчком ставу, а питање граница препуштено је Конференцији амбасадора.⁸³

На заседању 30. септембра, приликом расправе о резолуцији којом су владе позиване да финансијски подрже напоре норвешког истраживача и хуманитарног радника Фритјофа Нансена да помогне гладнима у Русији, Спалајковић је затражио реч. Поново изненадивши салу, изјавио је да неће гласати против резолуције, али ни за њу, јер је безбојна и не садржи једину услугу коју Друштво народа може да учини руском народу – осуду болшевизма, „правог узрока његових огромних несрећа“. Ограђујући се да поштује Норвежанинове племените мотиве, делегат Краљевине СХС је рекао да његова влада неће дати „ни сантим“ за помоћ према условима које су договорили Нансен и Чичерин: „У међувремену, моја влада ће наставити да помаже хиљадама руских породица које су нашле уточиште у мојој отаџбини. [...] Српски народ би радо дао и последњу пару да помогне својој руској браћи која умиру од глади; али српски народ нема никаквог поверења ни у намере ни у речи московских вођа. [...] Болшевички режим је проћердао сва богатства Русије [...] ради безумне пропаганде за остварење светске социјалне револуције [...]. Налазимо се пред следећим проблемом: спасти Русију не спасавши болшевизам.

⁸³ *Affaire du monastère de Saint-Naoum (frontière albanaise): documents relatifs à l'avis consultatif de la Cour Permanente de Justice Internationale*, Leyde 1924, 178–213; „Албанске границе“, *Политика*, 28. IX 1921, 2; „Спалајковићев говор“, *Београдски дневник*, 28. IX 1921, 1; „Друштво народа и албанско питање“, *Трговински гласник*, 5. X 1921, 1; „Г. Спалајковићев предлог. Анкета Лиге Народа у Албанији“, *Политика*, 6. X 1921, 2.

Заправо, [...] одржавање болшевизма у Русији значи постепено и сигурно уништење руског народа [...]. Од две пошести које већ неколико година муче руски народ, болшевизам је страшнији него глад“. Зато је предложио амандман у коме би стајало да Скупштина „свом снагом осуђује економски и политички систем совјетске владе, чинећи је најодговорнијом за тренутну катастрофу у Русији, као и за покушаје злочиначке пропаганде чији је циљ да изазове сличне катастрофе и у другим земљама“. „Свако је подигао главу, одмах су започели разговори међу делегатима великих држава“, писале су швајцарске новине, према којима се Србин „усудио да гласно каже оно што се шапуће у кулоарима“. После паузе, британски делегат Фишер га је замолио да повуче амандман, што је, одлучнијим тоном, затражио и представник доминиона Сесил. Спалајковић је то сместа учинио, али уз једну опаску. „Окренувши се према лорду Роберту Сесилу,“ известио је *Le Temps*, „српски делегат му каже да не треба да се чуди што у свим приликама види бедем Европе, Румунију, Србију и Чехословачку, на опрезу према болшевичкој опасности. ’Лако је представнику Јужне Африке лорду Роберту Сесилу, каже, да не опажа ту опасност, али да је представник Индије, говорио би другачије.’ Г. Спалајковић напушта трибину поздрављен аплаузима Скупштине.“⁸⁴

Иступање делегата Краљевине СХС у Скупштини Друштва народа изазвало је снажне реакције. У Француској је *L'Humanité*, лист Комунистичке партије, тврдио да „људодјерска теза“ Спалајковића, „достојног представника једне крваве владе“, заслужује да буде репродукована у милионе примерака: „Не само да се Друштво народа – орган чијим се стварањем толико горди радикална буржоазија – показало немоћним, већ нам је сада открило да гаји једну једину мисао: да убије

⁸⁴ *The records of the Second Assembly of the League of Nations*, 550–553, 570–571; „La Société des Nations et la Russie“, *Journal de Genève*, 1. X 1921; „A la Société des Nations“, *Gazette de Lausanne*, 1. X 1921, 1; „Reds blamed for famine. Yugoslav member moves resolution to that effect, but withdraws it under pressure“, *New York Times*, 1. X 1921; „A la Société des Nations. Les secours à la Russie“, *Le Figaro*, 1. X 1921, 2; „La S. D. N. discute sur la famine en Russie“, *Le Matin*, 1. X 1921, 3; „Assemblée de la Société des nations. Les secours à la Russie“, *Le Temps*, 2. X 1921, 1; „Друштво Народа“, *Самоуправа*, 2. X 1921, 1; 4. X 1921, 1; „Спалајковићев говор против болшевика“, *Београдски дневник*, 3. X 1921, 1. Спалајковић се у Комисији за примање нових чланова уздржао од гласања за пријем Литваније, изјавивши да Краљевина СХС не може да подржи отцепљење балтичких држава од Русије, „која је толико помогла Србији“. („Рад Лиге Народа“, *Самоуправа*, 23. IX 1921, 1) А следеће године је у једном чланку, у коме је оштро напао Велику Британију због позивања совјетске делегације на Ђеновску конференцију, истакао да не мрзи руски народ, већ болшевице. (V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“, 116)

совјетизам. Нансен [...] је покушао да стави на страну политичко питање које највише брине све контрареволуционарне државе. Тада је српско-хрватско-словеначки делегат хладнокрвно [...] рекао да његова земља неће дати ништа за бољшевичку Русију. Нека умре или нека сруши пролетерски режим!⁸⁵ С друге стране, један радикалски лист је писао да је Нансену, чија је наивност зачуђујућа, Спалајковић одговорио с јасноћом каква у Женеви дотад није била виђена: „Он је коначно раскринкао лажни сентиментализам који прети да, под изговором борбе против глади у Русији, учврсти, ојача и одржи бољшевизам, најгору пошаст и узрок свих несрећа које муче ту јадну земљу. Г. Спалајковић, који добро познаје руски народ и његове тренутне владаре, није наиван; њега нису обманули совјетски маневри и преваре. [...] Ето правог језика, надахнутог оштроумношћу, здравим разумом и отвореношћу, којим је било неопходно говорити пред скуштином народа. [...] Корисне и страсне интервенције српског делегата током дебате учиниле су велики утисак на Друштво народа.“⁸⁶

У Београду је почетком 1922. један словеначки посланик у два наврата тражио да Влада демантује Спалајковићеве изјаве, док је други тврдио да ће за Краљевину СХС бити фатално ако према Русији буде следила политику коју је он зацртао.⁸⁷ Нешто пре тога, Ситон-Вотсон је у Лондону писао да је београдска спољна политика „у рукама мале клике која представља најгоре тенденције предратне балканске политике“, нарочито према Албанији; а за њене предводнике сматрао је Пашића и Спалајковића, чије је иступање у дебати о глади у Русији осуђивао: „Штавише, приметио сам овде да се сви који су били у Женеви или су упознати са заседањима Друштва народа смеју када се спомене Спалајковићево име и њега и његову политику не схватају озбиљно. То је, наравно, сасвим у складу с оним што знам о општем ставу према њему у Петрограду још од 1916. Ја, наравно, поштујем његове предратне заслуге (нарочито на Фридјунговом процесу)

⁸⁵ P. Louis, „La Société des Nations contre la Russie affamée“, *L'Humanité*, 1. X 1921, 3; A. Morizet, „La famine russe et les Pharisiens de Paris“, *L'Humanité*, 6. X 1921, 1.

⁸⁶ H. Vachez, „Les secours à la Russie: clairvoyance et franchise“, *Le Radical*, 7. X 1921, 1.

⁸⁷ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Редован сазив за 1921/1922*, I, 124, 206, 492; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“, 116. Осуђујући „срамни и каиновски говор пред Лигом народа“, Станислав Винавер је писао да над југословенским „јадом од државе“ лебди „сенка најодвратнијег човека кога је родио себични, уски и прљави Балкан, лебди сенка Мирослава Спалајковића“. (С. Винавер, ...*И друге теме*, 402–404)

и стога сам спремнији да прихватим блажу претпоставку да му је рат непоправљиво уништио живце. Али то не мења чињеницу да је жалосно што би такав човек требало да управља спољном политиком.⁸⁸

Британски историчар је вероватно имао на уму могућност да Спалајковић постане министар иностраних послова. Заиста, на самом почетку 1922. године Никола Пашић је, задржавши место председника владе, одложио тај портфељ. Дипломата Александар Вукчевић ће много година потом причати Драгици Спалајковић да је „Пашић саставио владу и поднио листу Краљу, на којој је био Мирослав назначен за Министра Спољних Послова и да је Краљ то наименовање прецртао“: „Краљ [је] хтјео да задовољи Нинчића, који је одавно пуцао на то мјесто; а да би наградио Мирослава наименовао га је за посланика у Паризу.“⁸⁹ Један од последњих телеграма који је Пашић упутио као шеф дипломатије налагао је Посланству у Паризу да хитно затражи агреман за Спалајковића. Одговор да га француска влада, чији председник Бријан није имао никакве примедбе, „са задовољством даје“ стигао је након два дана, али је прималац већ био Нинчић.⁹⁰ Објављујући вест, *Српска ријеч* је тврдила да је париско посланство важно колико и портфељ иностраних послова;⁹¹ а у француској штампи ће дуго кружити верзија, потекла највероватније од самог Спалајковића, по којој се он, када му је Пашић понудио да бира између та два положаја, определио за Париз.⁹²

⁸⁸ R. W. Seton-Watson *i Jugoslaveni*, II, 93, 97–98. Цицварић је тврдио да Спалајковић и помоћник министра иностраних послова Тихомир Поповић фактички управљају југословенском спољном политиком и да је Пашић, услед своје неспособности да се сналази у европској дипломатији, морао да се преда у руке „таквим дипломатским клипанима“, који су одговорни за „скандалозне поразе на међународном пољу“. (Цицварић, „Политичка нужност“, *Београдски дневник*, 19. XI 1921, 1)

⁸⁹ ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 16. III 1920. Крајем новембра 1921. године, француски отпраник послова је известио Ке д'Орсеј о могућности да Пашић уступи Министарство иностраних послова Спалајковићу. (MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 33. А. де Ленс – А. Бријану, 28. XI 1921)

⁹⁰ AJ-338-3. Н. Пашић – М. Михаиловићу, 4. I 1922; М. Михаиловић – М. Нинчићу, 6. I 1922; MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 7. Ж. Ларош – Е. Перетију дела Роки, 6. I 1922. Вест су одмах објавиле париске новине, истичући да је Спалајковић „велики пријатељ Француске“. („Le nouveau ministre yougoslave à Paris“, *Le Temps*, 5. I 1922, 2; „Dans les ambassades“, *Le Figaro*, 6. I 1922, 2) Новост је, разуме се, обрадовала Нуланса, који је свом пријатељу писао да је вероватно да ће, мада Лењин можда заиста жели еволуцију режима, Русија ускоро постати „плен ужасне анархије“. (АС, МС, 328. Ж. Нуланс – М. Спалајковићу, 20. III 1922; 23. VI 1922)

⁹¹ „Г. Др. Спалајковић“, *Српска ријеч*, 8. I 1922, 3.

⁹² L. Savadjian, „Miroslav Spalaïkovitch“, *Revue des Balkans*, 7 (1922), 91; „Les portraits diplomatiques“, *L'Homme Libre*, 4. VIII 1922; J. Meulemans, „S. Exc. M. Miroslaw Spalaïkovitch, Ministre de Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, en France“, *La Revue Diplomatique*, 31. VII 1924, 2; „Les anciens

Наиме, још у јулу 1921. су се у новинама појавиле вести да ће на место посланика у Паризу, које је после изненадне смрти Миленка Веснића остало упражњено, доћи Спалајковић.⁹³ Загребачка *Нова Европа* иронично је подржала кандидатуру бившег петроградског посланика, „који је у Русији (на рачун Србије) толика 'чуда' починио, [...] јер је ипак боље да чини чуда по иноземству него да их настави чинити овде код куће, својим говорима по Босни и конституанти“.⁹⁴ А посланик у Београду Клеман-Симон писао је Ке д'Орсеју да иза Спалајковићеве кандидатуре стоји Радикална странка: „Он је Министарству толико познат да нема потребе да нашироко говорим о њему. [...] Веома интелегентан, велики патриота, али помало фанатичан и изражено напрасит, показао је, као главни организатор у чувеној афери с фалсификатима грофа Форгача, да је мајстор интриге.“⁹⁵ Међутим, све до краја године место је остало непопуњено, док је *Политика* као најозбиљније кандидате помињала Живојина Балугџића и Михаила Гавриловића.⁹⁶

Када је Пашић Клеман-Симону, који му је скренуо пажњу на потребу да се одреди посланик у Паризу, рекао да намерава да именује Спалајковића, Француз се сетио својих резерви због кандидатуре главне мане – „неспособности да се савладава“, које је, тврдио је, свестан и Пашић. Али, знајући да је Спалајковић краљев човек од поверења и лични пријатељ председника владе, своје сумње је изнео једино пред министром унутрашњих послова Војиславом Маринковићем, који му је казао да је Демократска странка била против и да је њен кандидат био Балугџић.⁹⁷ Пошто је именовање постало „свршена ствар“, Клеман-Симон је Ке д'Орсеју послао „неколико допунских обавештења“. Уз опширне и не сасвим тачне биографске податке, изнео је оцену да Спалајковић није оставио траг у београдској скупштини, као и коначни закључак да је нови посланик у Паризу, упркос својој ћудљивости, „веома уважена и чак симпатична личност“: „Он је јако интелегентан,

combattants d'Orient célèbrent l'armistice bulgare“, *Le Grand Echo*, 24. XI 1930; „M. Spalaïkovitch“, *Le Temps*, 4. VII 1935, 2.

⁹³ „Dans les ambassades“, *Le Figaro*, 11. VII 1921, 2; „M. Spalaïkovitch est nommé ministre de Yougoslavie à Paris“, *Le Matin*, 21. VII 1921, 1.

⁹⁴ „Шта се чује?“, *Нова Европа*, 10 (1921), без пагинације.

⁹⁵ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 7. Ф. Клеман-Симон – А. Бријану, 18. VII 1921.

⁹⁶ „Посланици у Паризу и Бечу“, *Политика*, 8. VIII 1921, 3; „Наш посланик у Паризу“, *Политика*, 15. IX 1921, 3.

⁹⁷ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 7. Ф. Клеман-Симон – А. Бријану, 5. I 1922.

веома обавештен о спољној политици и типичан представник свог народа. Можда његови погледи нису увек довољно широки ни непристрасни, али су његови осећаји према Француској ван сваке сумње⁹⁸.

Међутим, прошла је читава половина године, а Спалајковић је и даље био у земљи. Како се све то време више дружио с краљем него што је присуствовао скупштинским седницама, Нинчић је био крајње неубедљив када је, на заседању 23. јуна, одговорио на интерпелацију рекавши да је Спалајковић био спречен парламентарним пословима, али да ће у најскоријем року отићи на нову дужност. Из сале су, претерујући, добацили да он „не долази већ три четврти године на седнице а прима припадности“, а интерпелант Московљевић је затражио реч како би истакао да париско посланство, као најважније, на челу треба да има „најспособнијег међу дипломатама“: „Ја видим из одговора г. Министра да је ово посланство одавно резервисано за г. Спалајковића, он се правда да није отишао због тога што је био заузет у Скупштини. [...] Он је свега једанпут узео реч и ни у једноме одбору се не налази. Ја налазим да је за осуду овакав рад, што посланство није попуњено. Друго, за осуду је [...] што влада шаље баш г. Спалајковића тамо, јер ја налазим да он за то место није способан.“ Нинчић је, разуме се, био принуђен да реагује: „Свакојачко, да оцена г. Московљевића о способности г. Спалајковића није меродавна. Сви меродавни фактори, сва дипломатија и цело наше јавно мњење дочекало је именовање г. Спалајковића у Паризу са очигледним задовољством.“⁹⁹ Након тога, Клеман-Симон је известио да је Спалајковић, с разлогом незадовољан новцем који је стављен на располагање Посланству у Паризу, одлагао одлазак ради „ценкања“ с Министарством иностраних послова: „Уосталом, тај базар се завршио пре неколико месеци и отад се не објашњава зашто г. Спалајковић није толико дуго могао да се одлучи да ли ће преузети положај или ће га се одрећи. Говорио сам више пута о том питању с г. Нинчићем и самим г. Пашићем. Али г. Спалајковић је посланик и утицајни политичар који ужива краљево поверење. Нико се није усудио

⁹⁸ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 7. Ф. Клеман-Симон – А. Бријану, 18. I 1922; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 237–238.

⁹⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 1921/1922, IV, 9. Седмицу потом, Московљевић је критиковао Владу зато што није демантовала свог представника у Друштву народа, који је „у наступу једне менталне неурачунљивости или обузет једним перверзним садизмом изјавио да цео руски народ може поцркати и да не треба руском народу давати никакве помоћи јер тиме ће се помоћи бољшевички режим“. (Исто, 118)

да му предочи сушту истину да тако дуго оклевање наноси штету његовој земљи. Али недавно је један други посланик [...] интерпелисао г. Нинчића о том заиста необичном случају. Без сумње, то је определило г. Спалајковића да објави да ускоро одлази.¹⁰⁰

Када му је 24. јула увежена оставка на посланички мандат,¹⁰¹ Мирослав Спалајковић је већ трећи дан био у Паризу. У том велеграду некада је један млади Србин заобилазио поједине ресторане, али 1922. године, с пуним новчаником, није више било улица које је требало избегавати, тим пре што је било мало вероватно да ће Даран и Питер, уколико су уопште још живели тамо, у седом и угледном дипломати, поносном што представља упетостручену отаџбину, препознати сиромашног студента који код њих, у прошлом веку, ручао на вересију.

¹⁰⁰ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, v. 7. Ф. Клеман-Симон – Р. Поенкареу, 6. VII 1922; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 239.

¹⁰¹ AJ-334-ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића.

Симплон експресом Париз–Београд–Париз (1922–1925)

Пошто је преузео дужност од отправника послова Михајловића, Мирослав Спалајковић је посетио председника владе Поенкареа, који му је, споменувши заједничке интересе две земље, рекао да је с нестрпљењем очекивао његов долазак. „Честитао сам г. Поенкареу на чврстости, с којом води француску спољну политику у свима великим питањима од општег значаја, као што је руско питање, проблем репарација и т. д.“, телеграфисао је Спалајковић Нинчићу. „Тим поводом он ми је рекао, да [...] бисмо и ми имали огромних тешкоћа, да је Европа, ма у каквој форми, признала совјетску власт у Русији. Додао је, као аргуменат, протест једног комунистичког посланика у француском парламенту против тиранске реакције у Југославији. Колика би тек била дрскост свих комунистичких представника и организација у појединим државама, да се учинила ма и најмања концесија њиховом врелу – совјетској Русији!“¹ Нови посланик је 2. августа предао акредитивна писма председнику републике Милрану. Том приликом изјавио је да га за Француску везују „неизбрисиве успомене“: „Када сам, пре више од двадесет година, на крају својих студија у Паризу писао да ће Француска у будућности имати одлучујућу улогу у завршном стварању националног јединства моје земље, нисам изражавао само лично убеђење, већ и колективну интуицију која је избијала из политичке свести целог народа. Сан моје младости је остварен. Сада се пред нас постављају нови задаци. Велики европски рат и огромни поремећаји које је он проузроковао у друштвеним и међународним односима увели су нас у ново доба у коме Француска штити, с једне стране, друштвени поредак чувајући начело приватне својине, без кога ни у једној епоси људске историје није била могућа држава, и брани, с друге стране, међународни поредак чувајући мировне уговоре [...]. У томе је величина улоге Француске и снага њеног међународног положаја. То је и једна од главних веза које нераскидиво спајају моју земљу са Француском.“ Некадашњи социјалиста Милран одговорио је да честита краљу Александру што је управо Спалајковића изабрао да замени државника какав је био Веснић: „Немогуће

¹ АЈ-338-3. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 26. VII 1922.

је јасније и боље него што сте Ви учинили оцртати улогу Француске у новом поретку који је створила наша победа. Демократија може да траје само уз ред, поштовање закона и чување права појединаца. Једино се строгим извршавањем уговора и њихових обавеза може осигурати поштовање међународног права. [...] Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Република Француска наставиће да удружују своје напоре у одбрани племенитог идеала који им је драг.“²

Спалајковић се није дуго задржао у Паризу, већ је крајем августа отишао за Београд.³ У француску престоницу, где су већ били краљ Александар, Нинчић и Пашић, вратио се у септембру, на врхунцу кризе коју је изазвао грчки пораз у Малој Азији и приближавање турске војске Дарданелима. Британски секретар за иностране послове лорд Керзон допутовао је у Париз и, не успевши да Поенкареа убеди да помогне Грчкој, покушао да Југословене и Румуне наведе да пошаљу по једну дивизију против Турака. Поенкаре је Нинчићу ставио на знање да је Француска против тога, али је Енглеz успео да за своју идеју загреје тек пристиглог Спалајковића. Њему, међутим, није успело да разувери Пашића, који је, сећаће се, „остао упоран до краја“: „Није хтео да чује и у дискусији опороми је одговарао: 'Нећу да пошаљем ни једног војника у Цариград; сад ме Енглеска зове, пошто је исцедила Грчку; сад хоће да је ми спасавамо... У кући јој гори, Ирска се одваја, у Индији јој је буна, Египат је изгубила, а сад и Турци хоће да је отерају из Еуфрата!'“ Ипак, Нинчић је пред Керзоном изразио начелну спремност на слање одреда од 150–200 људи, који би чувао мореузе.⁴

² АЈ-338-3. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 2. VIII 1922; „Remise de lettres de créance“, *Le Temps*, 4. VIII 1922, 2; „De Rambouillet“, *Le Figaro*, 3. VIII 1922, 2; „Наша краљевина и Француска. Г. Спалајковић код председника Милрана“, *Београдски дневник*, 4. VIII, 1922, 2. „Овај разговор, ове речи употребљене у измени мисли два угледна државника испуњују нас осећајима живе радости“, писала је *Самоуправа*. „Ми предосећамо да ће г. Спалајковић заиста успети у Паризу, где је нашао топал пријем и где му је све познато пошто га у њему све везује за лепе успомене његове жарке и идеалистичке младости. Г. Спалајковић наслеђује на овом положају једнога човека, који му је оставио у наслеђе замашан морални и политички капитал. [...] Наћи таквог човека заменика било је тешко, г. Спалајковић је једино могао да надокнади тај неизмерни губитак.“ („Г. Спалајковић у Паризу“, *Самоуправа*, 5. VIII 1922, 1)

³ „Dans les ambassades“, *Le Figaro*, 26. VIII 1922, 2; „Nouvelles en trois lignes“, *Le Matin*, 26. VIII 1922, 3.

⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 45–46; АЈ-588-12. М. Нинчић – Министарству иностраних послова, 16. IX 1922; 17. IX 1922; 19. IX 1922; 22. IX 1922; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 49. Белешка Р. Поенкареа за Ж. Лароша, 17. IX 1922; Р. Поенкаре – А. де Ленсу, 18. IX 1922; А. де Ленс – Р. Поенкареу, 28. IX 1922; Циркуларни телеграм Р. Поенкареа, 30. IX 1922; АС, МС, 591. *Лорд Керзон и Пашић 1923.*

О Керзоновим понудама посланик је обавестио нижег службеника Ке д'Орсеја Гистава де Маневила. Пашић их је, казао је, одбио рекавши да је Србија уморна од ратовања, слабо наоружана и незаинтересована за ту ствар, али је Керзон, „крајње разочаран тим одговором“, потом покушао да убеди Нинчића и њега обећањима и спомињањем „савезничке солидарности“. Додавши да је тешко одолети толиким наваљивањима, Спалајковић је де Маневила упитао за мишљење француске владе о Нинчићевој намери да пошаље мањи одред на Дарданеле: „Није скривао да је на одлуку његове владе снажно утицала перспектива учествовања на конференцији и у комисији за мореузе коју је лорд Керзон наговестио г. Нинчићу: 'Француска нам, рекао је посланик, досад није обећала ништа слично.' Г. де Маневил је одговорио да [...] може да каже само своје лично мишљење, али да је убеђен да би за Србију било боље да избегне било какво слање трупа на Дарданеле.“ После тога, трећи човек Ке д'Орсеја Жил Ларош и Поенкаре позвали су Спалајковића на разговор. Поенкаре га је замолио да каже краљу да се противи слању српских трупа: „Одговорио ми је да ништа неће бити учињено пре одлуке владе по краљевом повратку у Београд и да никаква обавеза, чак ни за 150 људи, није преузета према лорду Керзону. Ставио сам му на знање да нећемо дати оружје уколико Србија не буде следила мирољубиву политику Француске на Истоку“.⁵

А Спалајковић је известио Београд да се Французи и Британци, мада се „подједнако боје компликација и рата због националног одушевљења и верског фанатизма код Турака“, не слажу у средствима за одржавање мира, због чега га је француски председник владе „хитно позвао и осудио као крајње неупитан и опасан енглески корак“: „Поенкаре саветује и моли да не слушамо Енглеze и не шаљемо ниједног војника или им изјавимо да ћемо послати војни одред само ако нам и остали савезници (Французи и Италијани) то затраже. Учиниће оштар прекор лорду Керзону. Рекао сам Поенкареу да смо из куртоазије хтели избећи потпуно негативан одговор [...]. Поенкаре тврди да се ни у Дарданелима савезници не могу одржати и да ће Француска и отуда повући своје трупе ако дође до сукоба са Турцима. [...] Као што се види ситуација постаје веома тешка за нас и Румуне, а

⁵ DDF, 1922, II, 314–315; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 197–199; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres (1918–1935): aux origines du mythe serbe en France*, Bern 1999, 170.

пуна опасности за све. Може доћи до раскида између Енглеске и Француске јер има пуно личних момената и неповерења из прошлости, али и Француска може учинити фаталну погрешку ако на време не умери кемалисте.“ Поенкаре је, додао је Спалајковић, казао да „не пристаје лаким срцем на повратак Турске у Европу“, али да се само тако може избећи општи рат: „Тим поводом говорили смо о нашем наоружању. Рекао сам да можемо од Енглеза добити одмах оружје. Одговорио ми да у оваквим случајевима као сад Енглези увек имају довољно наоружања за наоружање других. Изјавио ми да је питање о нашем наоружању француска влада већ решила. [...] Ставља нам се као једини услов да у погледу Тракије примимо француско гледиште [...]. На моју напомену да француска узима огромну одговорност пред нашом државом за све трзавице, несигурност и опасности које ћемо осетити од заједничке територијалне границе између Бугарске и Турске и њиховог заједничког ровења Поенкаре ми рекао: 'Наше су судбине везане и нико нам није ближи ни пречи од вас; ми ћемо стално мотрити на Турке и увек и свуда се ангажовати за вас и у свему вас помагати; као што смо у прошлости ратовали за вас тако вас ни у будућности никад и никоме нећемо жртвовати а понајмање Турцима; сва Француска је испуњена уверењем да ћете ви увек бити са њом.'“⁶

Почетком октобра Спалајковић је писао Нинчићу да се разлике између Париза и Лондона смањују и да у француском јавном мњењу почиње да расте нерасположење против кемалиста.⁷ А средином месеца телеграфисао је да је права намера Бугарске, која је затражила аутономију за западну Тракију, „и сувише провидна“: „Пошто су ранијим гресима и злочинима довели да потпуног банкротства свој национални политички програм, Бугари сад вребају сваку

⁶ АЈ-588-12. М. Спалајковић – Министарству иностраних послова, 23. IX 1922; 24. IX 1922; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 26. Спалајковић је, међутим, неколико дана потом рекао Маневилу да су односи Београда и Анкаре „веома добри“. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 49. Белешка о разговору М. Спалајковића са Г. де Маневилом, 30. IX 1922)

⁷ АЈ-588-12. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 1. X 1922; 2. X 1922. После разговора с Политисом, који је са повратком венизелита на власт постао министар иностраних послова, Спалајковић је известио да „Грци полажу сву наду на безобзирност и неразвишеност Турака“. Политис је свог старог познаника „уверавао о пријатељству и верности Грчке“ која ће задржати монархију како не би нарушила стабилност на Балкану и приметио да су Срби срећни што имају „националну династију и краља који је оно исто што и председник републике“: „Питао ме о републиканском покрету код нас. Рекао сам му да он постоји као академска забава неколицине интелектуалаца чији републиканизам иде само до апсанских врата.“ (Исто. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 7. X 1922; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, 182) Спалајковић је крајем године рекао за новине да је Краљевина СХС за очување монархије у Грчкој, али се неће мешати у њене унутрашње ствари. (Исто, 209)

прилику [...] да ма колико поправе своју упропашћену ситуацију. Њима је сад нарочито стало, да ма под каквим обликом доведу Друштво Народа на Балкан. Њихове наде биле би оживеле, кад би се створила аутономна Тракија, јер после би дошла на ред и аутономија Македоније.“⁸ У исто време дао је изјаву за *Le Temps*, у којој је указао на чињеницу да су Поенкаре и Керзон, мада су саслушали став југословенских и румунских представника, одлуке доносили не обазирајући се на њих: „Заправо, изоловањем нас понекад доводе у беспотребну збуњеност, као када су нас, уочи споразума од 23. септембра, с једне стране позивали да ради одржавања мира и савезничке солидарности пошаљемо војнике у Константинопол, док су нас с друге стране, из потпуно истих разлога, енегрично одвраћали од тога. Питање учешћа малих савезника у већањима, пословима и конференцијама великих треба да буде засвагда решено. То је у општем интересу. [...] После вишевековног искуства, разумљиво је да ми на повратак Турака у Европу помишљамо с извесним неспокојством. Али, после грчког пораза, тај повратак постаје неизбежан. [...] Ако се историја заиста понавља, Турци би [...] могли да у случају нове европске кризе осете исте склоности и искушења као 1914. Они који нас уверавају у супротно, а при томе се не обезбеђују свим нужним и стварним гаранцијама, на себе преузимају тешку одговорност не само према мојој земљи, већ и целој Европи. Враћање Турске на Балкан закомпликоваће балкански систем и створити ризик да, када се, уместо не баш једноставног жонглирања са само три кугле, бугарском, грчком и српском, буде жонглирало са четири, неко добије једну од њих на главу.“ Због тога је, ограђујући се да српски државници имају „неограничено поверење“ у Поенкареа, предложио демилитаризацију Тракије.⁹

⁸ AJ-588-12. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 14. X 1922.

⁹ „La Thrace et le point de vue serbe“, *Le Temps*, 14. X 1922, 1–2. Спалајковићева изјава највише је узнемирила турског представника Шериф-беја, који га је одмах подсетио да је Нинчић говорио да је повратак Турске у Европу повољан за Краљевину СХС и питао да ли је идеја о демилитаризацији Тракије само лично гледиште. Спалајковић је одговорио да је „изјаву написао, од почетка до краја, сам својом руком“, али да је она израз гледишта свих савезника: „Додао сам, да ми је сам г. Поенкаре, пре 23 септембра, говорио о демилитаризацији Тракије као о главној гаранцији за нашу општу безбедност на Балкану од стране Турске [...]. Шериф-беј ме је молио, да у згодном моменту учиним нову изјаву у којој се не би више помињала демилитаризација. Рекао сам му да ће то зависити од даље еволуције нашег програма у источном питању, а нарочито од поверења које нам кемалисти буду улили у погледу будућег држања и политике Турске на Балкану. До сада, на жалост, у том погледу ништа није учињено. [...] Шериф-беј се трудио да разбије наше сумње о везама између кемалиста и Бугара. Говорио ми је о бугарским интригама. [...] Нема сумње, да је за

Нинчићу је Спалајковић, пак, писао да је у разговорима са шефовима француске дипломатије покушао да схвати праве узроке њиховог туркофилства, пошто му је било „невероватно да Турска, која је и раније у Европи представљала прави анахронизам, може сад поново постати европска држава“, нарочито после придруживања Немачкој 1914. и покоља Јермена и Грка: „На све те моје напомене, овде ми је увек одговорано, да су оне тачне, али да политика Француске у овом тренутку није могла бити другојача, и да она најбоље одговара интересима не само Француске, него и наше државе и будуће Русије. Политика Енглеске је била скроз неискрена и себична. [...] Француска претпоставља, да Цариград и Мореузи остану у рукама Турака, јер је лакше с њима изаћи на крај, а и доцније, кад Русија буде ускрсла, моћи ће се они отуда истерати пре него Енглези. [...] На Балкану једино наш положај интересује Француску, јер ми, као европска централна држава, имамо врло велики значај за Француску у погледу средње-европских проблема, па чак и према Немцима.“ А када му је политички директор Ке д’Орсеја Перети дела Рока рекао да би било немогуће зауставити Турке, одговорио је да би Краљевина СХС сама била у стању да то учини и да сумња у способност Турске да постане модерна држава: „Турцима оскудевају за то први основни елементи: извештан степен културе, који имају хришћански народи [...]. Први услов њиховог опстанка биће у њиховој лојалности према Французима, који су им сад највише помогли да се врате на Балкан, и према нама, који пристајемо на то. Нагласио сам г. Перетиу, да ми и Турци можемо сад живети у потпуно нормалним односима, јер смо све рачуне потпуно пречистили, и наши се интереси нигде више не сукобљавају.“¹⁰

одређивање нашега држања у турском питању врло важан моменат будући однос између Бугарске и Турске. И вероватно је да ће тај однос бити овакав као што га представља Шериф-беј. Али има један други моменат, који је тако исто важан за нашу унутарњу политику као што је онај први за наше спољне комбинације, а то је утицај, који ће будућа Турска као балканска држава имати на наше муслимане, нарочито оне у Јужној Србији, који су турскога порекла. И с тога гледишта, нема сумње да би најбоље било да се Турци не враћају у Европу. Али пошто се то не може спречити, онда нам и тај разлог налаже да [...] показујемо према Турској добро расположење. На крају додајем, да би по мом мишљењу још најбоље било, кад бисмо успели да Турке из Јужне Србије иселимо у Турску, као што сад хришћани из Мале Азије и Тракије напуштају Турску.“ А поводом Шериф-бејовог утиска да је Велика Британија мање наклоњена Краљевини СХС него на почетку кризе, Спалајковић је у Београд послао прикривени прекор: „Види се, да су Енглези нерасположени према нама због нашег негативног одговора лорду Керзону“ (АЈ-588-12. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 15. X 1922)

¹⁰ Исто. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 18. X 1922; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 24.

После краћег боравка у Београду, где је био уплетен у односе између браће Карађорђевића,¹¹ Спалајковић је средином новембра са Нинчићем отишао у Лозану да представља Краљевину СХС на конференцији мира с Турском.¹² Прве седнице конференције пропустио је јер је свратио у Париз,¹³ али је већ почетком децембра поново био у Лозани, где је на челу југословенске делегације заменио Нинчића. Пошто је био склон обнови односа са совјетском Русијом, Нинчић је разговарао са Чичерином и на последњем састанку му је представио Спалајковића, не схватајући да се њих двојица, истина само преко телеграфске жице, већ познају.¹⁴ Разуме се,

¹¹ Наиме, односи између краља Александра и његовог брата, који је недуго до Спалајковићевог доласка живео у Паризу и правио честе испаде у хотелу и југословенском посланству, почели су да се погоршавају од почетка 1922. Нови посланик је у августу од Ке д'Орсеја затражио копије докумената о понашању неуравнотеженог краљевића који се у отаџбину вратио да поставља захтеве, а у новембру је у Београду, навевши га да напише покајничко писмо, помогао краљу да се помири с њим под повољним условима. (Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, II, 135–149) Али привидна слога међу браћом неће потрајати и Ђорђе ће већ две године касније писати да је, дан након што га је тобоже Пашић отровао, код њега дошао Спалајковић и наваљивао да одмах потпише писмо које је донео: „Онако сломљен, смрвљен, у заносу и највећим физичким мукама, потпуно лишен своје воље, не разумевајући у том тренутку ништа што се самном збива, дохватих перо и написах оно што ми је било под нос поднесено, немајући снаге ни да поново прочитам како треба.“ (АЈ-335-13. Белешке Ђ. Карађорђевића, август 1924) „То подлачком дрогом изнуђено писмо, после оне страшне дрогиране вечери у оној неваљалој Пашићевој кући и које ми је твој лакеј Спалајковић и у таквом полунесвесном стању диктирао биће урезано и на мојој надгробној плочи!“, написаће краљевић у телеграму брату „тровачу, изнуђивачу и подмећивачу“ из душевне болнице у Топоници на десету годишњицу догађаја. (Исто. Ђ. Карађорђевић – краљу Александру, 11. XI 1932) А у мемоарима ће тврдити да је ужурбани Спалајковић, подижући му главу с јастука уз помоћ присутног Михаила Петровића Аласа, упорно тражио да потпише писмо: „Био сам сломљен, у полузаносу, потпуно лишен воље и у физичким мукама. [...] Али, Спалајковић није дозвољавао да клонем. Тапшући ме по лицу, дрмусајући ме да се расаним и приберем, стално ми је подметао хартију под руку, понављајући непрестано као какав рефрен: – Потпишите. Потпишите. Не знајући ни где сам, ни шта се са мном збива, прихватио сам махинално перо које ми је пружио Спалајковић, – и, док су ме он и професор придржавали, немајући снаге ни да прочитам оно што ми је поднесено, ставио сам на хартију неколико речи и свој потпис и одмах наново клонуо на узглавље. [...] Професор ми је доцније причао да је Спалајковић и гласно прочитао то писмо пре него што сам га потписао, али је то учинио на такав начин као да ме у последњем тренутку спасава од смрти, те ни професор, обично увек сталожен и прибран, није имао просто воље да реагује. [...] Писмо је било потписано, Спалајковић га је брзо зграбио из мојих руку и – још брже излетео из куће. Дворски аутомобил чекао га је пред зградом.“ (Ђ. Карађорђевић, *Истина о моме животу*, 403–404)

¹² „La Conférence de Lausanne“, *Le Figaro*, 17. XI 1922, 3.

¹³ „Nouvelles diverses de l'étranger“, *Le Temps*, 22. XI 1922, 2. Спалајковић је из Париза телеграфисао Нинчићу да ће Мусолини, због предстојећих „унутарњих тешкоћа“, усмеравати пажњу јавности „на спољне догађаје“, а нарочито на Југославију: „Обавестићу о свему Поенкареа јер овакве диверсије и авантуре фашиста у спољној политици могу довести у опасност општи мир.“ (АЈ-338-10. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 29. XI 1922; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 33)

¹⁴ „Чичерин и Нинчић. Споразум за обнову односа“, *Политика*, 5. XII 1922, 4; АСАНУ, Заоставштина Милана Антића, 14.387/8.500. Белешке М. Антића, без датума. „Нинчић је задржао Чичерина да му претстави Спалајковића“, записаће млађи дипломата Милан Антић. „А Спалајковић је већ почео: 'Зашто сте упропастили царску Русију и руски народ?' Чичерин је одговорио да сами они имају првенствено право да се брину и боре за сопствени народ, за његово благостање, за

совјетско-југословенски разговори су се тиме и завршили. Чичерин је забележио да је југословенски министар оставио утисак симпатичног, али бескарактерног човека: „После њега остао је најљући од наших љутих непријатеља.“¹⁵

Спалајковић је присуствовао заседањима Лозанске конференције од 2. децембра 1922. до 11. јануара 1923. године. У расправама је стајао на страну лорда Керзона, Венизелоса и румунског министра иностраних послова Јона Дуке, док је према турској делегацији углавном заузимао оштар став.¹⁶ Штавише, када су преговори запели, Венизелос га је позвао на разговор и преко њега послао поруку Нинчићу и Пашићу: „Он сматра да је досадашње држање Турака на конференцији показало сву опасност од оваквог закључивања мира, па чак и од самог будућег мира, ако се он овде постигне. В[елике] силе то увиђају. Француска се разочарала у свом туркофилству [...]. Ако би се придружила и Србија због турске опасности по мир на Балкану, онда би се споразум између Фр[анцуске] и Енг[леске] за промену метода лакше постигао. Грци имају довољно војске да спрече прелаз Турака и преношење рата на Балкан, а у Азији Турци би били блокирани и принуђени да

његово политичко и друштвено уређење. Отишао је не пруживши руку Спалајковићу.“ (Исто/9.369. Белешке М. Антића, без датума)

¹⁵ *Советско-југославские отношения 1917–1941 гг.: сборник документов и материалов*, Москва 1992, 150. Клеман-Симон је затим известио да шеф југословенске дипломатије верује да ће у Београд ускоро стићи полуванични совјетски представник: „То ће бити добар Рус, стари Рус, а не Јеврејин“, каже ми г. Нинчић, који већ ужива у замишљању човека с великом брадом, израженим јагодицама и ситним, насмејаним словенским очима.“ (МАЕ AD, Europe 1918–1940, URSS, Vol. 368. Ф. Клеман-Симон – Р. Поенкареу, 21. XII 1922) А Спалајковић је, вративши се у Париз, рекао Перетију дела Роки да су познати „осећаји Срба према Русима“: „Ма колико желели да се приближимо Русији, требало би да останемо удаљени од ’разбојника’ који тренутно њоме владају. Ништа се код њих није променило! Тешко оном ко верује њиховој речи.“ (Исто. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 31. I 1923) Пола године потом, на Нинчићево упозорење да без одобрења из Београда не издаје руским избеглицама визе „за улазак у Србију“, одговорио је да су међу њима многи политичари који су им „у прошлости чинили и вероватно у будућности чиниће знатне услуге“: „Кад се они обрате посланству молбом за визу и уз њу поднесу писмо бившег олд. руског амбасадора г. Маклакова, којим овај тврди да неће бити на терету нашој држави, и кад се зна да ја те људе добро познајем, будући да сам био неколико година посланик у Петрограду и да ми се Министарство Спољ. Послова, док сам био у Београду народни посланик, чешће обраћало за мишљење да ли се извесном Русу може дати виза, онда би било доста незгодно одбијати им визе и чекати на одобрење из Београда, које скоро увек стигне после два месеца или никад и не стигне. У својој несрећи ови руски политичари су врло осетљиви, те би дуго чекање за визу остављало на њих импресију да их шиканирамо, што би нам се евентуално доцније могло светити.“ (АЈ-588-12. М. Нинчић – М. Спалајковићу, 30. VI 1923; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 6. VII 1923)

¹⁶ *Conférence de Lausanne sur les affaires du Proche Orient (1922–1923): recueil des actes de la conférence*, I, Paris 1923, 124–125, 167–168, 228–229, 460–461, 511; „Изјава г. Спалајковића“, *Политика*, 7. XII 1922, 4; „Турски мореузи“, *Политика*, 9. XII 1922, 4; „Мир са Турском“, *Политика*, 21. XII 1922, 3.

приме мир који би им се диктовао. Ако бисмо ми послали 2–3 дивизије а и Фр[анцузи] и Енг[лези] нешто војске поред онога што већ тамо имају, мир би се брзо закључио. [...] Вензелос нам нуди територијалне компензације, н. пр. уступање Флорине.“¹⁷ „Одговор владе је охладио одушевљење Спалајковића“, сећаће се један од југословенских делегата на конференцији.¹⁸

Вративши се у Париз, Спалајковић је затекао добро расположење због уласка француских и белгијских трупа у Рур. Зато је пожурио да Понекареу честита на чврстом ставу према Немачкој која је одбила да плаћа репарације: „Каква би жалосна будућност свима нама била намењена, да мировни уговори нису у Вама нашли будног чувара и енергичног заштитника! Вашим ставом, који је логичан колико и одлучан, Ви сте учинили највећу услугу Француској и њеним савезницима.“¹⁹ Стварну услугу од француског председника владе затражио је крајем априла, када га је замолио да уреднику *Политике* да коментар на изјаве Стјепана Радића, који је оштро говорио о Французима. Поенкаре му је услишио жељу и нагазио дуги језик вође хрватске опозиције.²⁰

Ако су Французе највише занимале немачке репарације, Југословенима су приоритет биле мађарске. Почетком маја председник владе Иштван Бетлен посетио је Париз и француским званичницима говорио о потреби да се Мађарској олакшају обавезе наметнуте мировним уговором. Перети дела Рока је морао да умирује

¹⁷ АСАНУ, 14.387/9.213. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 20. XII 1922.

¹⁸ Исто/9.214. Белешке М. Антића, без датума.

¹⁹ АЈ-588-12. М. Спалајковић – Р. Поенкареу, 12. I 1923; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 13. I 1923. Поенкаре се Спалајковићу захвалио на „новом сведочанству пријатељства и симпатије“, а он је у марту са задовољством известио Београд да је немачки отпор сломљен. (Исто. Р. Поенкаре – М. Спалајковићу, 30. I 1923; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 24. III 1923; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 29. VII 1923 Vol. 49. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 28. VII 1923) У међувремену је посетио Стразбур, где је одржао антинемачки говор у коме је истакао солидарност Краљевине СХС са Француском. Захваливши се што је добио прилику да поздрави Алзас и Лорену, Спалајковић је рекао да долазак у њих за њега представља ходочашће које је предузео како би се поклонио пред њиховим полувековним патњама под „немачким јармом“. „Немачка је почела рат да би претворила целу Европу у Алзас и Лорену“, тврдио је, осуђујући невољност Берлина да извршава одредбе Версајског уговора као јасну манифестацију истрајавања „опасног менталитета“. („La glorieuse Serbie fêtée à Strasbourg“, *Revue des Balkans*, 1–2 (1923), 5–7)

²⁰ МАЕ АД, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 41. Белешка за Р. Поенкареа, 24. IV 1923; „Поенкаре о Радићу“, *Политика*, 3. V 1923, 1; М. Ковач, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Zagreb 2005, 222–224. У августу је Радић из Лондона послао чланак за загребачки *Slobodni dom* у коме је хвалио мирољубиву Енглеску и оптуживао вође милитаристичке Француске, јер су толико „опијени својом тобожњом победом“ да „ласкања и лажи неких српских министара (Веснића, Спалајковића, Нинчића, Пашића) за њих вриједе више од чврсте ријечи, од јасно и неопозиво изражене воље цијелога хрватског народа“. (Исто, 230)

Спалајковића који му је рекао да на Бетленове кораке „треба гледати као на једну политичку и финансиску маневру“: „Садашњој маџарској влади циљ је да ствара политичку забуну, представљајући јавном мишљењу да Маџарска није изолована, да се на западу прави разлика између ње и Немачке, и да се она успешно бори против утицаја Мале Антанте. У финансиском погледу, садашња маџарска влада маневрише исто онако као и Немачка. И једној и другој је главно одлагати догод се може и с временом очекивати компликације, а по могућности их и изазвати, и тако се сасвим ослободити репарационих обавеза. Молио сам г. Перетиа, да нарочито Француска не губи из вида какве би све штетне последице могле наступити, ако би Маџарска осетила да њене маневре имају успеха. Тврђење графа Бетлена, рекох, о бедном стању Маџарске пуно је циничног макијавелизма. Маџарска није ни мало оштећена ни опустошена ратом, као што је Србија, на чијем су упропашћавању и уништењу баш Маџари радили с истим планом и циљем као Немци у северној Француској. И поред свега тога тако осакаћена Србија тачно и уредно исплаћује купоне свога предратног дуга, док Маџарска од свршетка рата до сад није платила ни једног сантима ни за рачун свог спољњег дуга ни на име репарација.“ Нинчић је сматрао да Французи у том питању не воде довољно рачуна о југословенским интересима, али га је Спалајковић уверавао да су њихови предлози у Репарационој комисији заправо најповољни за Малу Антанту и да она зато треба да буде с Француском против промађарског става Велике Британије и Италије. Он сам је са својим чехословачким и румунским колегом саставио декларацију која је на седници Комисије 23. маја наишла на француску подршку.²¹

Неколико дана после тог успешног заједничког дејства представника Мале Антанте под француском егидом Мирослав Спалајковић је одржао предавање у Великом Оријенту Француске с темом *Друштво народа и Мала Антанта*. Почевши мишљу да човечанство не би могло да издржи још једну ратну катаклизму, истакао је да је стварање Друштва народа било логична последица те перспективе и први озбиљан корак ка општем миру. На његову будућност, рекао је, треба гледати с умереним оптимизмом, пошто је обавеза чланица Друштва да не прибегавају рату

²¹ АЈ-388-11. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 3. V 1923; 15. V 1923; 27. V 1923; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 55–56.

највећи остварени напредак међународног права, као што је и нови међународни систем много разумнији од старог, заснованог на тајној дипломатији и равнотежи снага. Друштво народа, тврдио је српски дипломата, с разлогом зову и Лига народа, јер је оно лига против свих опасности за мир и цивилизацију, попут евентуалне „коалиције јучерашњих непријатеља“ и „анархије коју совјетска Русија настоји да рашири ка Западу“, и представља, чак и без материјалне силе у виду некакве „међународне жандармерије“, међународни субјект с којим се мора рачунати.²²

Према Спалајковићу, Француска је, „као прва континентална сила“, била најпозванија да усаврши Друштво народа. А док се то не оствари, тврдио је, Друштво мора „да има на располагању довољну војну силу“ и ослонац у јакој Француској, без које би мировни уговори „већ одавно били извргнути руглу“: „Истина, у Берлину и у Будимпешти се тренутно осећају парализованим, али и у једној и у другој престоници спас виде само у обнављању снаге. Обе користе исте методе како би избегле обавезе које су им наметнули уговори. Обе би хтеле да нам, ако се не сачувамо од тога, припреме непријатно буђење. [...] Забринутост због такве опасности је и у источном делу Европе довела до образовања веома корисне политичке комбинације. Обезбеђивање сопствене сигурности, олакшавање задатка Француској и чување установе Друштва народа, ето троструког циља који је спонтано подстакао Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, Чехословачку и Румунију да се уједине [...], стварајући од те нове групе природну баријеру против империјалистичког пристика из центра и большевичког варварства са истока.“ Подсетивши да је Мала Антанта успешно спречила рестаурацију Хабсбурга у Мађарској, Спалајковић је додао да би било логично да јој „постепено приђе“ и Пољска.²³ Упркос његовој жељи да се повећа број католика у Малој Антанти, дружење југословенског посланика с масонима није могло да остави леп утисак ни на француске ни на хрватске католичке кругове. Публициста и познавалац југословенског питања Шарл Лоазо рекао је Ларошу да је став Срба према католицима неспретан и да ће Спалајковићев поступак, који је „за жаљење“,

²² M. Spalaïkovitch, *La Société des Nations et la Petite Entente: conférence faite le 30 Mai 1923 au Grand Orient de France*, Paris 1923, 1–10.

²³ Исто, 10–15. Спалајковић ће, међутим, у личним белешкама писати да Мала Антанта треба да се ограничи „на непосредну одбрану сопствених интереса у Централној Европи“ и не дозволи да буде увучена у крупна европска питања. (АС, МС, 47. Белешка М. Спалајковића, без датума (1924))

Хрвати искористити као нову замерку против њих; истовремено, предложио је самог себе за „пријатељски“ разговор са српским дипломатом о том питању.²⁴

Најважнији посао којим се Спалајковић крајем 1922. и у првој половини 1923. године бавио били су преговори о зајму од триста милиона франака за наоружавање војске Краљевине СХС. Посланикова улога у њима није била кључна, али је он о зајму расправљао с Поенкареом и извештавао не само Нинчића, већ и непосредно Пашића, коме је писао да је у разговорима с „главним политичким и војничким факторима“ стекао уверење да је Француској веома стало да Краљевина СХС, „као њен лојални савезник“, буде што пре „снадбевена свим најмодернијим војним потребама“. Тек 14. марта, након што су најзад усаглашени сви финансијски детаљи, Спалајковић и министар финансија Ластери потписали су споразум о зајму.²⁵ Међутим, у француском парламенту дошло је до отезања са ратификацијом споразума, а у јуну је у Бугарској оборен режим Стамболијског. Извештавајући Нинчића да известилац, потпредседник парламента Луј Марен, спрема извештај у договору с њиме, Спалајковић је писао да је застој последица интрига непријатеља Краљевине СХС, чији је циљ да јој онемогуће оружану интервенцију „приликом сукцесивних повреда уговора о миру којима је почетак последња промена у Бугарској“.²⁶ О томе је разговарао и с Поенкареом: „Потанко сам га обавестио о нашој ситуацији и тежњама наших непријатеља, као и свима незгодама које могу произићи за највише француске интересе ако се на време не учини што треба. Обећао ми сву своју личну помоћ у питању о нашем наоружању.“²⁷

Зајам је, преко Спалајковића и француског посланика у Београду, настојао да убрза и краљ Александар. Париски посланик му је 5. јула поручио да је код

²⁴ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 41. Белешка о посети Ш. Лоазоа Ж. Ларошу, 13. VI 1923; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 234, 257; M. Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, 249. Лоазо је претходне године писао Спалајковићу да је врло рад да обнове „старе пријатељске односе“ и расправљају о актуелним питањима. (АС, МС, 289. Ш. Лоазо – М. Спалајковићу, 22. IX 1922)

²⁵ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 201–213; V. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske*, 46–49; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres*, 168–176; AJ-388-14. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 2. X 1922; 1. II 1923; 11. II 1923; 25. II 1923; 14. III 1923; 30. III 1923; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 25. XI 1922.

²⁶ Исто. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 22. VI 1923; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 217–219. Спалајковић је молио Перетија да буде обазрив према вестима из Софије, „јер су Бугари вешти у обмањивању“. (AJ-388-8. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 13. VI 1923)

²⁷ AJ-338-10. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 25. VI 1923.

Поенкареа дошло до пролазне промене расположења према Краљевини СХС чији су узроци „француске спољне и унутрашње тешкоће“ и „лична осетљивост“ у вези с питањем Рура: „Још раније сам добио утисак да на Поенкареа није могла пријатно дејствовати индиферентост која се показала у вођењу наше спољне политике и у нашој штампи према том основном питању. Срећом, у том погледу много је поправила недавна изјава господина Пашића у скупштини да Немачка мора испунити све своје обавезе. Затим је дошло наше држање у питању отоманског дуга [...]. Још кад се томе додаду и интриге са италијанске стране односно нашег наоружања, онда се могу разумети све тешкоће на које ми у овом тренутку овде наилазимо. Али поред свег тога ја ћу и даље вршити сву своју дужност док ову ствар не изведем на чисто. Ваше Величанство може с пуним правом рачунати на моје заузимање које је више него енергично. Аргументи којима се овде служим у корист наше тезе не уступају ни мало за онима које сам наводио 1915 у Петрограду. [...] Остаје ми још само да изјавим Поенкареу да ће, ако француски парламенат не одобри сад одмах кредите за наше наоружање, наступити код нас очајање, да ћемо се осетити усамљени и да ће народ инстинктивно, и поред све своје одвратности према данашњем режиму у Русији, окренути своје погледе на ту страну, што би нашу владу ставило у најтежи положај.“²⁸

Ипак, већ сутрадан је, знајући да Његово величанство чита важне телеграме упућене министру иностраних послова, известио Нинчића да расту изгледи да ће кредит брзо бити изгласан у оба дома и да је Поенкаре усвојио његове разлоге: „Прошле године ми смо учинили огромну жртву усвајајући француску политику у турском питању [...]. Француска, примајући одговорност на се, обећала нам је да ће нам она бити гаранција и у свему нам помоћи. Тако је у септембру прошле године створен као неки пакт између Поенкареа с једне стране и Краља и Пашића с друге стране. Као последица свега тога одмах је покренуто и у начелу још тада је решено питање о нашим кредитима и наоружању. Наша ситуација постаје све тежа јер после турског питања дошла је сад промена у Бугарској, при којој смо се ми уздржали од интервенције једино из обзира према Француској“. Истичући да је

²⁸ АЈ-388-14. М. Спалајковић – краљу Александру, 5. VII 1923; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 225–226; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 26–27.

преко Нуланса Милрана „подробно обавестио“ о питању зајма и да ће поново ургирати код Марена, Спалајковић је писао да ће, „ако се ствар за неколико дана сврши“, за то нарочито бити заслужна краљева интервенција.²⁹ Месец дана касније доњи дом је убедљивом већином гласова одобрио кредит,³⁰ али је процедура затим, упркос Спалајковићевој прогнози, запела у Сенату. Посланик је поново покушавао да убрза изгласавање, а Нинчићу је крајем новембра јавио да му је известилац Сената Беранже, који се енергично заузимао и показао као „искрен пријатељ“, у поверењу рекао да је „Италија до последњег момента покушавала да омете ствар“. Напокон, Сенат је 17. децембра 1923. одобрио кредит.³¹

Краљевини СХС је оружје било врло потребно, пре свега због затегнутих односа са суседима. Спалајковић је у јулу 1923. рекао Перетију дела Роки да промене у Бугарској брину владу у Београду, којој „изгледа вероватан споразум између Бугара, Мађара и Немаца“, и да Француска треба да се чува Италије, јер интригира с њима у намери „да уништи Југославију“.³² Крајем августа Ларошу је предао ноту с новим жалбама на бугарску владу, за коју је рекао да је неискрена и „у рукама Македонаца“;³³ а недуго потом известио је да је Поенкаре рекао Пашићу, који је посетио Париз, да се Бугарске и Мађарске „не треба бојати јер би велике силе по дужности морале одмах интервенисати ако би се с те стране појавила ма каква опасност“.³⁴ Французи су суптилно умиривали Србе, па је Спалајковић 18. септембра телеграфисао Пашићу да му француска влада „честита на енергичном

²⁹ АЈ-388-14. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 6. VII 1923; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 226–227; V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1971), 148. Спалајковић је после краљевог мешања у ствар показао толику ревност да је лично посетио француски парламент и тражио да се предлог о кредиту унесе у дневни ред за прву наредну седницу. (АЈ-388-14. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 7. VII 1923)

³⁰ Десничар Марен је свом идеолошком истомишљенику рекао „да су комунисти гласали против јер раде по наредби из Москве“. (Исто. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 12. VII 1923)

³¹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 228–233; V. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske*, 54–55; АЈ-388-14. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 25. XI 1923.

³² МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 49. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 6. VII 1923. Неколико месеци потом, Спалајковић је упозорио Пашића да Италија ровари у Краљевини СХС не само преко Мађарске, Бугарске и Албаније, већ и изнутра. Остављајући по страни „неке интриге код појединих Хрвата“, писао је о италијанском организовању Црногораца у Француској, којима се „непрестано пуни глава којекаквим причама о насиљу и тиранији Србијанаца“. (АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 27. X 1923)

³³ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 49. Белешка о посети М. Спалајковића Ж. Ларошу, 31. VIII 1923; D. Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923.“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku: zbornik radova*, I, Beograd 1980, 187.

³⁴ АЈ-388-13. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 7. IX 1923.

држању према Бугарској“; у ствари, уз честитку је ишао и „пријатељски“ савет да се не треба ангажовати „до краја“ на источној граници, већ „сачувати што већу слободу на западном фронту да се не би Италија користила“.³⁵ Ларош је два дана касније обавестио Спалајковића да је одбио молбу бугарског отправника послова да Париз умири Београд, рекавши да то сама Софија треба да учини опипљивим доказима добре воље. Српски дипломата му је одговорио да је своју владу известио о датим саветима и да она нема намеру да се уплиће у сукоб с Бугарском. „Г. Спалајковић је поновио да ће савети Француске увек бити послушани,“ забележио је Ларош, „јер се у Београду зна колико смо ми верни пријатељи, као што би и у Паризу требало да знају да могу рачунати на српско пријатељство.“³⁶

Уосталом, Париз је био у праву: Краљевини СХС је већа опасност претила са запада него са истока. Почетком септембра, након што су италијанске снаге окупирале Крф како би натерале Грчку да се потчини ултиматуму,³⁷ Ларош је изокола, преко чехословачког отправника послова, поручио Спалајковићу да се према Мусолинију треба односити као према лудаку и штедети његову осетљивост. „Држање Поенкареа је за сад овако умерено према Мусолинију нарочито због нас,“ уверавао је посланик Београд, „јер француска влада чува 'своје тешке батерије' да их употреби у случају ако би се Италија после Грчке окренула против Србије“. Ларош му је затим лично рекао да је Француска саопштила Италији да је њен однос

³⁵ АЈ-388-8. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 18. IX 1923. Спалајковић је сутрадан дао интервју за *Le Matin*, у коме је рекао да у Бугарској, „тој земљи шовиниста“, постоје македонске војне лиге које наивно рачунају на италијанско-југословенски сукоб и „ображавају да могу да претворе пораз у победу по узору на Турску“: „Македонија не жели више Бугаре, од којих је одвећ пропатила. Нећемо више допустити ни једној јединој банди да пређе границу како би терорисала наше становништво и ја вам тврдим да ће у случају атентата наша војна акција бити одлучна. Уосталом, влада г. Цанкова то схвата, будући да сада пристаје да почне преговоре о примени извршних нишких споразума, којима је г. Стамболијски показао да је био истински пријатељ балканског мира. Знајте добро да је читава Југославија јединствена у тим националним питањима и да београдска влада може да апелује на нацију кад год жели.“ Истовремено, изјавио је да верује у „политички дух г. Мусолинија“ и нада се да ће, упркос ранијем италијанском држању, питање Ријеке бити решено на пријатељски начин. („Le régime de Fiume. Les incursions bulgares: déclarations de M. Spalaïkovitch, ministre du roi Alexandre à Paris“, *Le Matin*, 19. IX 1923, 1)

³⁶ МАЕ АД, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 49. Белешка о посети М. Спалајковића Ж. Ларошу, 20. IX 1923; АЈ-388-8. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 21. IX 1923. Када је почетком октобра, по Поенкареовом налогу, генерал Дестикер с њиме разговарао о дозволи коју су велике силе дале Бугарској да образује додатну „милицију од две хиљаде добровољаца ради угушења комунизма и одржања реда“, у Спалајковићу је националиста и бугарофоб надвладао антикомунисту и он је изјавио да се ради о повреди мировног уговора, а затим предао формални протест против те одлуке. (АЈ-388-8. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 2. X 1923; 4. X 1923)

³⁷ Н. Ј. Burgwyn, *Italian foreign policy in the interwar period 1918–1940*, Westport 1997, 23–24.

„према Србији као савезнику сасвим другојачији него према Грчкој“ и да јој је веома стало да Рим и Београд постигну споразум о Ријеци. Извештавајући о том разговору с Ларошом, Спалајковић се пожалио да, пошто није у току с италијанско-југословенским преговорима, није могао да му каже много о њима и замолио да убудуће буде редовно обавештаван.³⁸

Кључно обавештење добио је у новембру, а уочи тога Нинчић га је замолио да му, као материјал за скупштински експозе, пошаље „реферат о питању извршења уговора о миру од стране Немачке, у вези са целокупном европском ситуацијом“.³⁹ Спалајковић је задатак озбиљно схватио и брзо написао реферат. У њему је истакао да стање у Европи одликује неизвесност, узрокована оправданом упорношћу Француске да не одступи „од свога становишта, чврсто основаног на Версаљском уговору“. Мада свестан да Велика Британија не подржава француски и белгијски став према Немачкој, сматрао је да јој сопствени интереси налажу опрез према Берлину, због чега ће „оптимизам свих пријатеља мира“ бити оправдан, а осовина Лондон–Париз очувана. Ипак, Мирослава Спалајковића је бринуло то што је, услед нејединства великих савезника, Турска успела да се извуче „не само ослобођена сваке одговорности и казне за рат и недела почињена у току рата, него чак и са почастима и повластицама“, чиме је постала заразан пример и за друге. „Последица, на коју се није дуго чекало, била је државни удар, који је извршен у Бугарској, који је покушан у Немачкој и који се стално спрема у Маџарској“, тврдио је. „За одржање мира на Истоку Мала Антанта је довољно моћна гаранција. Солидарност њених чланова и јединство у њеној акцији паралисаће брзо и успешно сваку опасност са стране Бугарске и Маџарске. [...] Француска зна да не може рачунати на Италију. Али јој и њени и општи интереси налажу, да бар за сад, док готово сва крупнија питања очекују решење, не отуђује отворено и дефинитивно Италију. У будућности ће Италија бити са Немачком. [...] Ни Немци, ни Маџари, и ако побеђени, нису осетили све кобне последице рата, сву беду и патње које рат за собом повлачи, те да би за дуго времена осећали сву одвратност према рату, онако као што је ми и Французи осећамо. У Немачкој као и Маџарској владају још моћ и

³⁸ AJ-338-10. М. Спалајковић – Министарству иностраних послова, 6. IX 1923; 18. IX 1923; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 54, 61.

³⁹ AJ-588-12. М. Нинчић – М. Спалајковићу, 19. XI 1923.

утицај финансијских и индустријских магната и војничких и националистичких шефова, који су раније били стубови империјализма а сад су постали пијонири реванша. [...] Спречити обнављање империјалистичког и војничког режима у тим државама значи избећи нове политичке компликације у Европи. Француско-енглеска трења могу само да охрабре све апостоле фашизма у појединим државама и присталице политичких и социјалних авантура на континенту. [...] Шта би нам вредело, да Немачка и плати репарације, ако би она, економски оздрављена и војнички приговорљена, у будућности поново изазвала рат и победила! [...] Такав је, несумњиво, био план Немачке. Француска га је за сад омела једино окупацијом Рура. [...] Тако је одложено и евентуално политичко груписање држава у Европи, коме би се неминовно одмах приступило, чим би Немачка дала знаке брзог опорављања своје државне снаге, јер се у напред може погодити како би то одјекнуло у Пешти, Софији, Ангори, а можда и у Москви и Риму. У моменту, кад се у Паризу расправљају и решавају овако судбоносна питања, као сад о неизвршењу уговора од стране Немачке, треба да се чује глас малих држава.⁴⁰

Пре него што је послао реферат, Спалајковићу је стигао Нинчићев телеграм којим је обавештен о одлуци да се, препуштањем Ријеке, постигне компромис с Италијом и поверљивим преговорима између Рима и Београда. Преносећи три тачке италијанског предлога уговора, министар је посланику дао задатак да сазна мишљење француске владе о њима.⁴¹ Перети дела Рока је испунио Спалајковићеву молбу и изнео му примедбе своје владе. Како га је Француз притом навео да се и сам изјасни, Спалајковић је рекао да је против прихватања италијанских предлога, за које му се чини да су намерно формулисани нејасно. Италија, додао је, жели да се осигура према Краљевини СХС, али њене стварне намере показују „интриге које непрестано плете у Будимпешти и Софији“, због чега би требало избећи општи споразум и питање Ријеке решити „неким безначајним уговором“. Такав споразум, изјавио је на крају Спалајковић Перетију, требало би склопити с Француском –

⁴⁰ АС, МС, 122. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 22. XI 1923. Седмицу потом, Спалајковић је превод реферата послао Перетију. (Исто, 146. М. Спалајковић – Е. Перетију дела Роки, 29. XI 1923)

⁴¹ АЈ-338-10. М. Нинчић – М. Спалајковићу, 21. XI 1923; МАЕ АД, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 118. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 24. XI 1923; М. Poulain, „L’Italie, la Yougoslavie, la France et le pacte de Rome de janvier 1924, la comédie d’accord à trois“, *Balkan studies*, 2 (1975), 107–108; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l’Entre-deux-guerres*, 199–200; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 62.

премда, с уговором или без њега, „спремна или неспремна, Србија неће устукнути ни пред каквим жртвама како би марширала уз Француску у свакој прилици“.⁴²

„Рекао сам му да је Италији главни циљ да неким политичким споразумом прво добије од нас осигурање за њен словенски посед и друго да нас што више веже за себе ради слободнијег кретања њене спољне политике на другим тачкама, а нарочито да нас одвоји колико може од Француске“, телеграфисао је сутрадан Спалајковић Нинчићу. „Говорили смо и о неком конкретнијем облику који би се могао дати односима између наше државе и Француске. Перети ми је рекао да он већ одавно помишља на то.“⁴³ А политичком директору Ке д’Орсеја предао је лично писмо у ком је истакао своје убеђење да ће се Италија на крају сврстати уз Немачку: „Она се ни у прошлости не би у последњем тренутку одвојила од ње да није било Аустрије [...]. Са становишта Француске и њене континенталне политике, моја земља нема разлог постојања само као, делом, балканска сила, већ поглавито, захваљујући свом положају на Јадрану, као држава која географски припада Централној Европи. Ново краљевство, својим положајем и интересима, треба да послужи као елемент равнотеже и, самим тим, противтежа претераним амбицијама фашистичке Италије. [...] Јамачно, било би пожељно да се нађе форма како би се успоставио *modus vivendi* између моје земље и Италије, нарочито док траје тренутни европски хаос који ће се, изгледа, продужити. С практичног становишта, то би можда било од користи за све пријатеље мира. Али ја лично бих то питање подредио једном другом, које ми је посебно прирасло к срцу. Желео бих да се да конкретнија форма односима између Француске и моје земље, иако формалности, ма какве биле, не играју никакву улогу у везама између наша два народа.“⁴⁴

⁴² МАЕ AD, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 118. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 26. XI 1923; М. Poulain, „L’Italie, la Yougoslavie, la France et le pacte de Rome“, 109–110.

⁴³ АЈ-338-10. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 27. XI 1923; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 35–36.

⁴⁴ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 118. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 27. XI 1923; М. Спалајковић – Е. Перетију дела Роки, 27. XI 1923. (преписи писма у: АЈ-388-10; АС, МС, 123) „Сматрам као и Ви да, нарочито уколико треба да буде постигнут званичан споразум који би регулисао односе Ваше земље и Италије, може бити само од користи да и односи Француске и Југославије буду дефинисани формалним актом“, одговорио је Перети Спалајковићу. „То несумњиво не би ништа додало поузданом пријатељству које нас уједињује, али би га потврдило. То би био нови и значајан допринос мирољубивом устројству заснованом на уговорима који су произашли из заједничке победе.“ (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 118. Е. Перети дела Рока – М. Спалајковићу, 28. XI 1923) Ларош ће, пак, у мемоарима писати да „срчани и страсни

Спалајковић је затим отпутовао у Београд, како би и лично пренео гледишта француске владе. У Париз се вратио 4. децембра, у друштву краља Александра, по чијој наредби је јавио Пашићу да их је у Милану изненадио генерал Бодреро, краљев познаник из ратних дана и Мусолинијев посредник у преговорима, који је казао да ће продужити пут истим возом и одсести у истом хотелу: „За Мусолинија је рекао да жали што није сам могао доћи у Милан, али намерава састати се с Краљем при повратку. Краљ је одговорио да би тај састанак био незгодан јер би изазвао разна коментарисања, нарочито у хрватском делу нашег народа, пошто се сад између наше и талијанске владе воде преговори о решењу Ријечког питања. У разговору је Краљ сазнао од генерала да Мусолини жели споразум с нама да би се тако с те стране осигурао и добио одрешене руке на другим тачкама и да је главна тежња његове спољне политике задобити нове територије које би Италија колонизирала“.⁴⁵ А Перетију је Спалајковић рекао да је умирио Пашића, који се бринуо неће ли им Рим замерити због пута у Париз, као и да је краљ Александар, мада се трудио да то не покаже, био незадовољан Бодреровим препадом.⁴⁶

Приликом следећег сусрета, пренео је Бодреру изјаву да Мусолини предвиђа расуло у Грчкој. „Можда би хтео да унапред припреми план који би Италији омогућио да, кад дође тренутак, заузме Крф, а затим можда и Епир“, забележио је Перети. „Италија би тада можда предложила Србији да иде у Солун а Бугарској да заузме западну Тракију; то су само хипотезе, али оне су краљу и г. Спалајковићу пале на ум после једне реченице генерала Бодрера, која је открила велику жељу г. Мусолинија да Италија стекне нове територије [...]. Краљ себи поставља следеће питање: На које територије циља Италија? Она не може да мисли на освајање територија у Малој Азији нити у Африци; не мисли ли да заузме Албанију? Краљева прва мисао била би да се томе свим силама супротстави: он је

српски дипломата“ није скривао неповерење према Мусолинију: „Он је политичком директору Перетију изразио жељу, коју је потврдио личним писмом, да предвиђени споразум с Италијом буде подређен споразуму који би уредио односе између његове земље са Француском.“ (J. Laroche, *Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré*, Paris 1957, 220–221)

⁴⁵ АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. XII 1923; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 36. Пашић је Спалајковићу, а тиме и краљу, поручио да према Бодреру буду „љубазни али обазриви“ (АЈ-338-10. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 6. XII 1923)

⁴⁶ МАЕ АД, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 118. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 5. XII 1923.

већ рекао генералу Бодреру да Србија не би толерисала да нека велика сила заузме ма који део Балкана. Насупрот томе, г. Спалајковић сматра да би [...] Албанија, из које су Италијани већ једанпут били истерани, пружила отпор с којим Италија не би изашла на крај. Пре него што би била истерана други пут, била би заузета дуже време. Али краљ мисли, као и г. Спалајковић, да би италијански улазак у Албанију био крајње опасан све док је Бугарска у рукама македонске партије; македонско питање веома брине српског краља и владу. Ако би македонска партија била уништена [...], Србија не би била далеко од споразума с Италијом, који би им дозволио да поделе посмртне остатке Грчке [...]. Уосталом, г. Спалајковић није сасвим сигуран да генерал Бодреро, који је врло милитантни фашистички генерал, није прекорачио мисли самог г. Мусолинија. Говорећи о Јадранском мору, генерал Бодреро је поновио израз г. Мусолинија 'mare nostrum', додавши: 'наше море, то јест наше и ваше море'. Али краљ зна да би Италија, ако би заузела Крф, постала неоспорна господарица Јадранског мора.⁴⁷ Мада је пред Французима настојао да нагласи своје резерве према Бодреру, Спалајковић их пред њиме није показивао. Вративши се у Рим, генерал је телеграфисао отправнику послова у Београду: „У честим разговорима са мношвом Спалајковић се показао наклоњен непосредном споразуму с Италијом, чак и без исправљања границе, и у том смислу, заједно с Његовим величанством, вршиће притисак на Пашића и Нинчића.“⁴⁸

Краљ Александар и Спалајковић су опутовали из Париза 11. децембра и, после неколико дана проведених на Илици, у Београду наставили са својим скоро

⁴⁷ Исто. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 6. XII 1923. Недуго потом, Перети је разговарао с краљем Александром, који му је, премда није ни споменуо могућност француско-југословенског уговора, рекао да је задовољан због сугестија које је француска влада дала Спалајковићу поводом италијанских предлога. Тврдећи да му је италијански амбасадор у Паризу Авецана отворено казао да Краљевина СХС треба да заузме Солун, краљ је рекао да не жели то да учини и да је, у ствари, забринут због Мусолинијеве жеље да заузме део грчке територије и решен да је спречи. Када је Ке д'Орсеј, где је највеће узнемирење изазвала краљева реченица да би према Бугарској могао да поступи слично као што је Француска поступила према Немачкој окупираним Рур, обавестио представнике на страни о Перетијевим разговорима с краљем и Спалајковићем, амбасадор у Риму Камил Барер одговорио је да су њих двојица можда преувеличали италијанске понуде у вези са Грчком, како би своју сумњиву „неподмитљивост“ уновчили француским пристанком на пројекте против Бугарске. (Исто. Белешка Е. Перетија дела Роке о разговору с краљем Александром, 8. XII 1923; К. Барер – Р. Поенкареу, 6. I 1924)

⁴⁸ DDI, 7, II, 338.

свакодневним разговорима.⁴⁹ Најважнији су се очигледно тицали сређивања односа с Римом. Италијански отпавник послова телеграфисао је Мусолинију 6. јануара 1924. да се Пашић на седници владе повољно изјаснио о споразуму: „Седници је присуствовао Спалајковић, који је настојао да превазиђе тешкоће и Пашићева даља оклевања. Спалајковић ми је рекао да споразум с нама треба да представља основу југословенске политике. Изјавио је да дело Ваше екселенције није завршено јер сада, након обнове Италије, треба уредити Европу. Те речи верно одражавају мисли краља Александра који увек показује да је главни творац споразума између две земље.“⁵⁰ У међувремену је у Риму Французима сугерисана могућност тројног споразума Италије, Француске и Краљевине СХС, па је Поенкаре поручио Клеман-Симону да о томе разговара са Спалајковићем, који „има велики утицај на своју владу“, додавши да би било добро да се он што пре врати у Париз са добијеним инструкцијама.⁵¹ Француски посланик је о тројном споразуму говорио с Пашићем, Нинчићем, Спалајковићем и самим краљем. Нико није имао начелан приговор, али је Пашић сматрао да треба водити рачуна о подозрењу Велике Британије према „франкофилској политици Мале Антанте“. Клеман-Симон је затим известио да Нинчић верује да ће Пашића „његов опрезни и оклевајући темперамент“ подстаћи да на жури с тројним споразумом: „С друге стране, г. Спалајковић је видео краља: владар остаје при свом повољном мишљењу. Мислим да треба напоменути да постоји извештан ривалитет између г. Нинчића и г. Спалајковића, који би желео да он води преговоре. Министар иностраних послова би хтео да задржи то право.“⁵²

Притајени ривалитет између Спалајковића и Нинчића се испољио и поводом једног другог питања. У време састанка представника Мале Антанте у Београду, на коме је требало да се говори и о успостављању односа са Совјетским Савезом,

⁴⁹ АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1923, књ. 519. Дневне белешке од 12. XII до 30. XII 1923; 1924, књ. 520. Дневне белешке од 1. I до 19. I 1924.

⁵⁰ DDI, 7, II, 372–373; В. Krizman, „Италија у политици краља Александра и kneza Pavla (1918–1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1 (1975), 37.

⁵¹ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 69. Р. Поенкаре – Ф. Клеман-Симону, 8. I 1924; Italie, Vol. 118. Р. Поенкаре – К. Бареру, 8. I 1924.

⁵² Исто. Ф. Клеман-Симон – Р. Поенкареу, 10. I 1924; 11. I 1924. Спалајковић је италијанском отпавнику послова рекао да је Ке д’Орсеј задовољан због италијанско-југословенског договарања и предлога тројног споразума. Сумонте му је, међутим, одговорио да он нема обавештења о том предлогу и да му до даљег „боље делује споразум удвоје“. (DDI, 7, II, 385; Е. Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“, *Istorija XX veka*, 14–15 (1982), 165)

Спалајковић је за *Самоуправу* дао изјаву у којој је тврдио да Краљевина СХС обновом односа не би учинила „никаква добра правој Русији“, а себи би учинила „највеће зло“, јер Трећа интернационала тежи „уништењу постојећег режима у осталим државама“: „Према томе, присуство нашег представника у совјетској Русији не би могло ни у чему изменити један режим који се уопште ничим не може изменити јер о његовој еволуцији не може бити ни говора, него он може само временом ишчезнути као и свака патолошка појава. [...] Међутим, доласком руског совјетског преставника у Београд, створио би се за нашу земљу и у политич[ком] и у социјалном погледу највећи извор опасности. Он би постао привлачни центар за све антисоцијалне и антидржавне елементе којих најалост још има и у Хрватској и у Словеначкој; и међу босанским муслиманима, и у Македонији. [...] Бољшевички преставник у Београду, са милијонима динара којима би располагао, привукао би брзо и лако све антидржавне елементе, као и све оне којима је без обзира на друштвени положај и занимање само стало да што пре и што лакше дођу до новца.“⁵³ Због те изјаве париског посланика оштро је напало више листова из целе земље.⁵⁴ Нинчић је изјавио да интервју представља само „лично мишљење“, што је потврдио и сам Спалајковић, а гласине о његовој оставци брзо су демантоване.⁵⁵

⁵³ „Васпостављање односа са Русијом. Интервју нашег уредника са г. Мирославом Спалајковићем“, *Самоуправа*, 10. I 1924, 1; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“, 128.

⁵⁴ „Наша штампа и Русија“, *Београдске новости*, 15. I 1924, 1. Највећу огорченост изазвала је тврдња да су новинари који траже зближавање с Москвом „материјално заинтересовани“. *Време* је писало да у радикалским круговима постоји опште уверење да је интервју уперен против Нинчића, а да Спалајковић, верујући у обнову старе Русије, наликује једном деветнаестовековном Банаћанину „који четрдесет година није ништа друго радио него ишчекивао Козаке и пењао се сваки дан на торањ цркве да чује топот козачких копита“. („Права Русија“, *Време*, 12. I 1924, 2; „Дејство г. Спалајковићевог интервјуа на односе у Министарском Савету“, *Време*, 13. I 1924, 3) *Политика* је истакла да је индикативно да у тренутку састанка Мале Антанте *Самоуправа* објављује велики интервју с „једним од најогорченијих противника обнове односа с Русијом“, који је, мада би „можда још сутра“ могао да постане министар иностраних послова, „безобзиран“ према домаћем јавном мњењу. („Признање Русије?“, *Политика*, 11. I 1924, 2; „Око признања Русије“, *Политика*, 13. I 1924, 1) Према *Демократији*, Спалајковић је – у афективном стању, „у коме се, на жалост, он, изгледа, стално налази“ – увредио велики део домаће јавности и био „неизмерно неделикатан“ према чехословачким и румунским гостима; због тога би, тврдио је главни орган Демократске странке, морао бити кажњен да Краљевина СХС „није једна рђава држава, искључиво везана за радикалну странку и за г. Пашића“. („Опасан саветодавац“, *Демократија*, 13. I 1924, 1) Најоштрије су, поред Спалајковићевог старог оцрњивача Винавера у *Републици*, биле *Новости*. „Његова изјава не изненађује ко познаје г. Спалајковића из ближе, и који зна његове фобије; његова бугарофилска најпре па бугарофобска, аустрофобска па аустрофилска пре рата“, стајало је у непотписаном чланку који је вероватно написао Јовановић Пижон. „Г. Спалајковић је од оних људи које друштво броји у занешењаке. Он је занесен цариста“. Иза тога објављено је писмо Московљевића, који је тврдио да је Спалајковић својим клеветамa „превазишао и самог себе“ и „изазвао запрепашћење и гађење код

Пошто је у Београду донета коначна одлука о споразуму с Италијом, Спалајковић се 22. јануара вратио у Париз. Истог дана предао је Перетију дела Роки пројекат уговора и, показујући му различите концепте, рекао да је он лично редиговао текст јер је то затражио краљ „због извесних спорова који су настали између г. Пашића и г. Нинчића“. Истичући да је скрупулозно настојао да примени све препоруке које су му дате у Паризу, Спалајковић је доказивао да је у питању „само уговор о пријатељству а не уговор о савезу, један чисто балкански уговор чије је циљ био да искључи Италију са Балкана“; сем тога, тврдио је да је упорно избегавао Бодрерове предлоге за војну конвенцију и да је британског посланика, који је био узнемирен због споразумевања Француске и Чехословачке, уверавао да је идеја о француском империјализму апсурдна. На Перетијево питање да ли је Рим обавестио Београд о спремности да потпише тројни споразум, Спалајковић је одговорио да није и да мисли да је тај предлог учињен тактички, „у тренутку када је Италија сматрала да јој је Француска потребна ради притиска на Србију“. Затим је изјавио да је водио „дуге разговоре с краљем“, који је спреман да у мају допутује у Париз. „Могли бисмо тада, рекао ми је спонтано г. Спалајковић, да потпишемо папир који ћемо припремити дотад“, забележио је Перети. „Питао сам га да ли мисли на споразум удвоје или утроје. Г. Спалајковић ми је одговорио да мора да размисли пре него што одговори, као што би и ми требало да размислимо о том питању, али сам осетио да он лично одсад нагиње споразуму утроје“.⁵⁶

свих поштених људи“. („Русија и ми“, *Новости*, 13. I 1924, 1; М. Московљевић, „Васпостављање односа с Русијом“, *Новости*, 13. I 1924, 2; С. Винавер, ...*И друге теме*, 411–414) У Спалајковићеву одбрану стао је само националистички *Балкан*, који је писао да је он „најбољи познавалац руског болшевизма“, не само међу Србима, „него готово и у целој Западној Европи“, и да би зато представници Мале Антанте требало да уваже његово мишљење. („Обнова односа са Русијом. Мишљење г. д-р М. Спалајковића“, *Балкан*, 11. I 1924, 1; „Не пружајмо руку гробарима Русије“, *Балкан*, 13. I 1924, 1; „Махнитост или неваљалство?...“, *Балкан*, 17. I 1924, 1)

⁵⁵ „Оставка г. Спалајковића“, *Новости*, 13. I 1924, 1; „La Conférence de Belgrade a clos ses travaux“, *Le Figaro*, 13. I 1924, 3; „La conférence de la Petite-Entente“, *Le Temps*, 14. I 1924, 1. У Паризу је отправник послова Михајловић рекао Перетију да је Спалајковић изразио Пашићев став, који је супротан Нинчићевој жељи за брзим признавањем Совјетског Савеза. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, URSS, Vol. 368. Белешка о посети М. Михајловића Е. Перетију дела Роки, 12. I 1924) А Клеман-Симон је, мада је раније сматрао да сукобљене позиције Нинчића и Пашића представљају епизоду у пригушеној борби између старог шефа и млађих снага у Радикалној странци, после Нинчићевог и Спалајковићног објашњења и једног разговора с Пашићем закључио да интервју париског посланика ипак представља само његово лично мишљење. (Исто. Ф. Клеман-Симон – Р. Поенкареу, 3. XII 1923; 14. I 1924; *Italie*, Vol. 118. Ф. Клеман-Симон – Р. Поенкареу, 22. I 1924)

⁵⁶ МАЕ AD, Europe 1918–1940, *Italie*, Vol. 118. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 22. I 1924; Р. Поенкаре – К. Бареру, 22. I 1924; М. Poulain, „L’Italie, la Yougoslavie, la France et

Спалајковић је о том разговору телеграфисао Нинчићу и Пашићу, тврдећи да је изјавио да уговор с Италијом Краљевине СХС оставља „одрешене руке према Бугарској“. „Синоћ приликом вечере код Председника Републике говорио сам са талијанским амбасадором и похвалио генерала Бодрера који ужива опште симпатије код нас“, додао је у наставку телеграма. „Расправљали смо и питање о савезу у троје. Талијански амбасадор држи да је боље склопити одвојене савезе [...]. Поенкаре ми је рекао да је у Риму покренута идеја о савезу у троје, али он неће наваљивати него ће оставити на вољу Италијанима а Француска ће склопити савез са нама.“⁵⁷ Амбасадор Авецана известио је Мусолинија да су Французи забринуте због могућности да италијанско-југословенски споразум подрије њихов „систем источних савеза“: „Нарочити тумач те тенденције је српски посланик у Паризу г. Спалајковић, који ми је објаснио да су, ако Француска досад није вршила притисак на Југославију да склопе уговор како не би узнемирила италијанско јавно мњење, ти разлози после споразума с Италијом отпали и нагласио погодност споразума утроје. Одговорио сам Спалајковићу да томе треба приступати опрезно“.⁵⁸ А Ларош је забележио да му је Србин, препричавши разговор с Авецаном, изјавио да његова земља неће пристати на војну конвенцију с Италијом без учешћа Француске јер не жели да буде увучена у авантуре: „Г. Спалајковић је још рекао да Југославија није могла да закључи споразум с нама пре споразума с Италијом, али да сада, шта год да се деси, па чак и ако се не споразумемо утроје, Француска и Југославија могу да закључе споразум, па чак и дефанзивни војни савез.“⁵⁹

Италијанско-југословенски уговор потписан је 27. јануара у Риму, а следећег дана Спалајковић је рекао Перетију дела Роки да би зближавање Италије и Краљевине СХС могло да буде корисно уколико „дође до тајног договора између Енглеске, Немачке и Русије којег се плаши г. Пашић“. Политички директор Ке

le pacte de Rome“, 116–117; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres*, 201–202; J. Laroche, *Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré*, 222; АС, МС, 591. Концепт уговора о пријатељству између Краљевине СХС и Италије.

⁵⁷ АЈ-338-10. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 24. I 1924; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 37–38; V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, 156.

⁵⁸ DDI, 7, II, 413–414.

⁵⁹ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 119. Белешка о посети М. Спалајковића Ж. Ларошу, 24. I 1924.

д'Орсеја је приметио да им, после одустајања Рима од споразума утроје, преостаје само да склопе француско-југословенски. „Г. Спалајковић се сместа сложио“, забележио је Перети. „Управо је хтео да ми то каже. Припремиће пројекат уговора узевши као модел чехословачки уговор. Одмах затим ће нам га предати како би све било спремно када г. Пашић буде дошао кроз десетак дана.“ Спалајковић се такође сложио с Перетијевом сугестијом да би француска војна мисија у Београду, попут мисије у Прагу, требало да „врши дужност главног штаба“ и гради „блиске војне односе“.⁶⁰ Међутим, Нинчић му је 1. фебруара телеграфисао да обустави рад на тексту уговора и сачека Пашића, који ће доћи „чим парламентарни положај то допусти“.⁶¹ Спалајковић је после тога морао да буде уздржанији у разговорима с Французима. Новом посланику у Београду Роберу де Билију, који је уочио његову неповерљивост према Италији, рекао је да се треба стрпети и да ће он почетком маја отпутовати да се са својом владом споразуме око нацрта уговора који би био потписан када краљ буде дошао у Париз. Поенкаре је о томе обавестио амбасадора у Риму, али је притом нагласио да неће одговарати на југословенске предлоге „све док се не разјасни македонско питање“.⁶²

Наиме, Французе је узнемиравала могућност да Срби искористе споразуме с Италијанима и њима за обрачун с Бугарском. Генералу Дестикеру, који му је рекао да је маршал Фош пренеражен намером Срба да окупирају део бугарске територије и сумња у корисност споразума с Београдом, Ларош је одговорио да споразум треба склопити, с тим да би претходно требало затражити јасно одустајање од замисли о окупацији, са којом можда није ни упозната цела влада, „али коју, у најмању руку, краљ и г. Спалајковић озбиљно разматрају“.⁶³ А краљ Александар је почетком фебруара Спалајковићу писао да се у Бугарској, упркос очекивању да ће

⁶⁰ Исто, *Yougoslavie*, Vol. 69. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 28. I 1924; АЈ-388-14. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 29. I 1924; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 306–307. На прослави дана св. Саве, Спалајковић је истакао да билатералним споразумима, попут француско-чехословачког и италијанско-југословенског којима ће се ускоро придружити и други, треба обновити ратно јединство савезника, зато што опет имају заједничког непријатеља – „општи неред у коме се налази Европа“. („Discours de M. Spalaïkovitch“, *Revue des Balkans*, 1–2 (1924), 8; „Dr. Spalajković najavljuje sklapanje novih ugovora“, *Obzor*, 31. I 1924, 1)

⁶¹ АЈ-388-14. М. Нинчић – М. Спалајковићу, 1. II 1924.

⁶² МАЕ AD, Europe 1918–1940, *Yougoslavie*, Vol. 69. Белешка о разговору Р. де Билија са Спалајковићем, 18. II 1924; *Italie*, Vol. 119. Р. Поенкаре – К. Бареру, 21. II 1924.

⁶³ МАЕ AD, Europe 1918–1940, *Yougoslavie*, Vol. 69. Белешка о разговору Ж. Лароша и П. Дестикера, 31. I 1924; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 68.

италијанско-југословенски споразум тамо деловати обесхрабрујуће, припрема офанзива на југ Краљевине СХС која би отворила македонско питање. Због тога је од париског посланика затражио да Поенкареа увери да мир руши Софија, а не Београд, и замоли га да бугарској влади скрене пажњу на „жалосне последице“ које може да створи даље изазивање.⁶⁴ Спалајковић је пожурio да краљу одговори како је његово писмо „неколико пута са највећом пажњом“ прочитао и да ће га употребити „као пресудан и најубедљивији докуменат“ код Француза. Међутим, истакао је и да се непрестано боји да према њима не учине „једну велику тактичку омашку“: „Споразум са Италијом био нам је потребан због бугарског питања. Он нам је, због истог питања, још потребнији с Француском. [...] Време непрекидно пролази и бојати се да се овде не добије утисак, да Француска није могла постићи споразум с нама ни преко Италије ни непосредно сама. [...] Необавештена публика се већ и иначе питала, од куд споразум између Југославије и Италије, кад је много природнији и логичнији споразум између Француске и Југославије. Обавештени политичари, поред све своје радости којом их је испунио потпис нашег споразума у Риму, ипак су почели показивати мало нестрпљења [...]. Пашић и Нинчић још су, тако рећи, били у Риму, кад ми је Перети дела Рока рекао да не треба сувише дуго да заостанемо иза Чеха и кад ме је замолио да, до доласка г. Пашића у Париз, спремимо један нацрт за споразум између нас и Француске. Међутим, из Београда ми се поручује да се не упуштам у тај посао. Можете замислити, како ми је! Ма да је ствар врло проста и без икакве опасности по нас, јер нам се оставља на вољу да изаберемо какву хоћемо форму и да унесемо какву желимо садржину. [...] Бојим се нарочито бугарских интрига. [...] Наш споразум с Италијом приказује се, тим глупачким инсинуацијама бесмртнога и на бели лук смрдљивога Баја-Гање, као почетак нове орјентације у европској политици“.⁶⁵

Баја Гањo није више био у прилици да на путу за Европу Србима додацује сирове шале о Сливници, али је зато Мирослав Спалајковић могао да у престоници Европе Бугаре подсети на то ко је изгубио последњи рат. Након што је јавио Нинчићу да француска влада „енергично дејствује на Бугарску да се избегну

⁶⁴ АС, МС, 267. Краљ Александар – М. Спалајковићу, 5. II 1924.

⁶⁵ АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 14. II 1924.

компликације на Балкану“;⁶⁶ Спалајковић је у изјави за *Le Matin* тврдио да Бугарска „потхрањује опасне намере према јужној Србији“, што су наводно доказивали документи о војним припремама на граници, саветовању на коме су учествовали краљ Борис и „вођа комитација“ Александров и састанку бугарских, турских и албанских делегата у Валони. „Циљ тих састанака је учвршћивање сарадње између Бугара и најавантуристичкијих елемената у суседним државама ради замишљене агресије“, рекао је. „Акцијом би управљао македонски комитет у Софији, уз тајну подршку бугарске владе. [...] У македонским комитетима у Бугарској треба да знају да ће српска војска умети да уништи те безумне планове. Охрабрујући их, Бугарска много ризикује. Она ставља на коцку чак и своје постојање, јер Југославија не може још дуго да толерише ситуацију која Бугарској омогућује да повремено ремети мир у јужној Србији.“⁶⁷ Сутрадан је бугарски посланик демантовао ту изјаву, тврдећи да се заправо на југословенској страни границе концентришу трупе, а да његова влада не охрабрује Македонце, већ предузима све мере да спречи провокације.⁶⁸

Пошто су се до априла српско-бугарски односи примирили, Спалајковић је поново могао да се посвети француско-југословенским. У Паризу је боравио Дука, који му је рекао да је идеја о француско-румунском савезу потекла од Француза и да је тај савез, у чијем предлогу се не спомиње одбрана Бесарабије од Совјетског Савеза, „излишан јер се и без њега Румунија сматра као природан савезник Француске и у случају општег рата поделила би заједничку судбу“. Избегавши да се изјасни о Бесарабији, Србин је одговорио да и он мисли „да с обзиром на општу политичку ситуацију у Европи садашњи моменат није добро изабран за закључење дефанзивног савеза између Француске и Румуније“.⁶⁹ Подстакнут тим разговором,

⁶⁶ АЈ-388-9. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 20. II 1924.

⁶⁷ „Menace dans le Balkans. Les bandes bulgares préparent une attaque contre la Serbie pour le printemps“, *Le Matin*, 23. II 1924, 1. У исто време док је оптуживао Софију да помаже унутрашње непријатеље Београда, Спалајковић је исплаћивао новац бугарским емигрантима, некадашњим сарадницима Стамболијског, и чак му није сметало то што неки од њих посећују Москву. (АЈ-388-9. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 21. II 1924; 23. II 1924; 25. II 1924; 29. II 1924; 1. III 1924; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године“, *Војно-историјски гласник*, 1 (2014), 207, 210)

⁶⁸ „Un démenti bulgare“, *Le Matin*, 24. II 1924, 1. Спалајковићеве изјаве затим је демантовало и албанско посланство, истичући да албански народ жели мир са суседима и да никаквог састанка у Валони није било. („La politique de l’Albanie“, *Le Temps*, 25. II 1924, 2)

⁶⁹ АЈ-588-12. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 13. IV 1924; 15. IV 1924; АЈ-388-13. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 15. IV 1924; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 310–311.

Спалајковић је хтео да у Београду покрене питање савеза с Француском, али му је Нинчић поручио да до даљег избегава да даје „ма каква обећања“. О личном телеграму који је добио од Пашића обавестио је Перетија дела Року, замоливши га притом за строгу дискрецију, „тим пре што он не дели мишљење председника српске владе“. Спалајковић је казао да није успео да увери Пашића, „који је веома вешт, али помало стар“, да нема основа за страх да би уговори између Француске и Југославије и Румуније подстакли Велику Британију да се приближи Немачкој и совјетској Русији. А како му је саговорник рекао да је сазнао за понуду Београда Прагу да приступи италијанско-југословенском споразуму која намеће питање не попушта ли Мала Антанта пред притиском Италије, Нинчићу је телеграфисао да код Француза примећује „извесно зазирање од ширења политичког утицаја Италије у средњој Европи“: „Перети сматра да би у сваком погледу било незгодно да Италија доспе акапарисати целу средњу Европу и налази да би ситуација била неприродна и штетна да наша држава као центар има политички споразум са Италијом а нема са Француском. Био сам резервисан али сам говорио о искренности наше политике према Француској.“⁷⁰

Де Били је у мају известио да је Нинчић рекао чехословачком посланику да не зна да се у Паризу припрема текст француско-југословенског уговора. Зато је претпоставио да Спалајковић можда на уговору ради на своју руку и „министра не обавештава ни о чему“: „Односи између њих двојице прилично су лоши и ми не треба да учинимо ништа што би их погоршало.“ Два дана касније, Нинчић је де Билију рекао да се унутрашња криза погоршава и да ће краљев пут у Париз вероватно бити одложен, о чему ће обавестити Спалајковића.⁷¹ Он је Нинчићу, по свој прилици, одговорио преко *Политике*, која је објавила вест из Париза да је у време потписивања Римског пакта договорено да француска влада „припреми

Вративши се у Букурешт, Дука је рекао посланику Чолак-Антићу да га боли што је београдска влада равнодушна према нападима штампе на Румунију и ни о чем га не обавештава, „док је он у Паризу одмах посветио Спалајковића у све своје планове с Поенкареом“. (АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395), ф. 1. Б, Чолак-Антић – М. Нинчићу, 28. V 1924)

⁷⁰ АЈ-388-13. М. Нинчић – М. Спалајковићу, 17. IV 1924; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 19. IV 1924; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 119. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 18. IV 1924; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 311; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 69.

⁷¹ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 69. Р. де Били – Р. Поенкареу, 8. V 1924; 10. V 1924; Р. де Били – Е. Перетију дела Роки, 10. V 1924.

пројект новог уговора о савезу Француске са Југославијом“: „На томе је већ рађено на Орсејском Кеју са послаником Краљевине С.Х.С. Спалајковићем. Услед кризе у Београду, француски пројекат није могао још дефинитивно да буде усвојен, и ако је министру Нинчићу тај пројекат предат још пре његовог пута за Марсељ и Ницу. [...] У сваком случају, основа дефанзивног савеза – верују француски политичари – неће се мењати.“⁷² А седмицу потом му је непосредно писао да су одлагање краљеве посете и трајање кризе у Краљевини СХС забринули њене пријатеље у Паризу, које је умирио тврдећи да држава није угрожена и да проблем није „толико у односима између Срба и Хрвата колико у односима између самих Срба“.⁷³

Криза ће се завршити падом десничарске владе у Београду, али је до сличног пада најпре дошло у Француској, где је после избора на власт дошао Леви картел на челу с Едуаром Ериоом.⁷⁴ Спалајковић је у јуну известио Нинчића да је у погледу спољне политике декларација нове владе „произвела повољан утисак“, јер ће се према Немачкој наставити „у главном досадашња линија“, и да је, премда је Ерио најавио успостављање односа с Москвом, „поузвано обавештен да до признања неће доћи“.⁷⁵ У јулу је некадашњи ученик Луја Реноа представљао Краљевину СХС пред Сталним судом међународне правде у Хагу у случају манастира Светог Наума, односно питању коначног разграничења с Албанијом. Употребивши своје велике реторске и нешто скромније правничке способности, надахнуто и опширно је бранио захтев своје владе, тако да грчком представнику није преостало ништа друго сем да изјави да у потпуности стоји иза његових речи. Мада је другу страну заступао познати француски јуриста, Спалајковић се телеграфски хвалио да је „изнео и развио своју тезу која потиरे све закључке г. Жидела“ и тврдио да ће одлука суда највероватније бити повољна. Али, како је сам захтев који је бранио био прилично сумњив, то се није догодило.⁷⁶

⁷² „Савез с Француском“, *Политика*, 13. V 1924, 1.

⁷³ AJ-388-13. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 21. V 1924; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, II, 236–237.

⁷⁴ *La France de 1914 à nos jours*, sous la direction de J.-F. Sirinelli, Paris 2014, 61–63; É. Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République*, IV, Paris 1960, 1–25.

⁷⁵ AJ-388-13. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 8. VI 1924; 18. VI 1924; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 313–314. Процена о непризнавању Совјетског Савеза се после неколико месеци показала погрешном. (J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, 84)

⁷⁶ *Affaire du monastère de Saint-Naoum*, 16–62; Tch. Nikitovitch, *L'affaire du monastère de Saint-Naoum*, Paris 1927, 93–104; AJ-388-6. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 24. VII 1924; М. Спалајковић – В.

Извештај о свом иступању у Хагу Спалајковић је послао новом министру Војиславу Маринковићу, познанику из студентских дана, јер је у Београду Пашићев кабинет заменила влада Љубе Давидовића, вође Демократске странке.⁷⁷ Маринковић је одмах по преузимању дужности телеграфисао Спалајковићу да француску владу обавести да је Давидовићева влада „решена наставити програм спољне политике мира и пријатељства са суседним државама и апсолутног поштовања уговора“, а према Француској „појачати традиционалну политику тесног пријатељства и искрене сарадње“.⁷⁸ То, међутим, није значило да нови министар намерава да склопи формални уговор са Француском.⁷⁹

У сваком случају, нова ситуација није била идеална за Пашићеве рођаке и кумове. Посланик у Берну Милутин Јовановић је зато писао Спалајковићу да не може да дође себи „од овога што се у Београду десило“: „Услед Радића и његове странке, која пришла трећој интернационали, а од којих зависи влада, наша међународна позиција ослабљена је. [...] Добро је што је Воја Маринковић дошао за Министра Спољ. Послова, јер он најбоље од оних свих разуме спољну политику. Односно нашег пензионисања ја сам чуо са више страна [...]. Да ли си видео из новина блокашких кандидате за посланике на страни: Грол, Божа Марковић, Стева Павловић, Вучковић итд. Лепо би изгледала онда наша дипломација. Надам се да

Маринковићу, 30. VII 1924; 1. VIII 1924. У вези са Светим Наумом Спалајковић је, још од 1923, интервенисао на Ке д'Орсеју и у италијанској амбасади. У априлу 1924. рекао је Французима да албански авантуристи, „удружени са представницима бугарске организације и комитама, рачунају да ће им нарочито питање о св. Науму пружити згодан повод за извођење њихових агресивних планова“: „Између свих тих елемената је скована права завера, која у овом тренутку представља највећу опасност за мир на Балкану. Они знају да се наша држава неће покорити неправедној одлуци амбасадорске конференције и они ће искористити тај моменат да нас нападну, правдајући се пред Европом да је питање о праву било решено у корист Албаније која је приморана да то право силом заштити.“ (Исто. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 8. V 1923; 21. I 1924; 16. IV 1924; 20. IV 1924; 27. IV 1924; 29. IV 1924; 2. V 1924; 7. V 1924; 23. V 1924; 5. VI 1924; 14. VI 1924; 25. VI 1924; Е. Перети дела Рока – М. Спалајковићу, 15. III 1924; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 50. Белешка о посети М. Спалајковића Е. Перетију дела Роки, 30. VI 1924)

⁷⁷ В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 170. Пошто су се полемике између радикала и демократа све више заоштравале, демократски листови су користили питање разграничења са Албанијом да нападну Пашића, Нинчића и Спалајковића. *Самоуправа* је на крају одговорила оптужујући *Демократију*, која је писала да се Спалајковић у свом хашком излагању „давио у фразеологији и натегнутој аргументацији“, да је лажно представила његов „сјајни плодојаје“. („Наши спорови у Женеви. Како је Пашићева влада упустила питање Св. Наума“, *Правда*, 2. IX 1924, 1; „'Демократија' и питање Св. Наума“, *Самоуправа*, 27. II 1925, 1)

⁷⁸ АЈ-388-1. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 28. VII 1924.

⁷⁹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 315; V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, 159.

Њ. Вел. Краљ неће дати да дирају у дипломатију као ни у војску, јер то је најважније и најосетљивије у нашој држави. Грол и Божа Марковић су скоро републиканци.⁸⁰ Заиста, *Новости* Јовановића Пижона су крајем августа објавиле да се у Министарству иностраних послова припрема смена више посланика, а међу њима и Спалајковића, који тобоже није могао да се уздржи да новој француској влади „не сервира једну непристојну ноту“ и одмах добије „врло оштар одговор“.⁸¹

Није се радило само о новинарским нагађањима. Француски посланик у Београду је 9. септембра известио Ериоа да се припрема озбиљан дипломатски размештај, до кога ће доћи када се Давидовићева влада учврсти. Том приликом пензионисаног Спалајковића заменио би софијски посланик Ракић, писао је де Били, додајући да би то било „изврсно“, „јер непромишљена раздражљивост посланика у Паризу и његово непознавање свих проблема осим македонског могу да доводе до неспоразума“. „То и ја мислим, али ко је Ракић?“, записао је Ерио на извештају.⁸² У исто време, Маринковић је у Женеви италијанском делегату при Друштву народа наговестио да ће „ускоро доћи до великог дипломатског размештаја и да ће са важних места бити удаљени посланици ноторно привржени Нинчићу“, међу којима посланик у Риму Антонијевић, Јовановић и Спалајковић.⁸³ Овај последњи није чекао скрштених руку, већ је 16. септембра, дан након одлуке Председништва Радићеве Хрватске републиканске сељачке странке о уласку у Давидовићеву владу⁸⁴, министру телеграфисао молбу да му одобри једномесечно одсуство „ради хитних приватних послова“.⁸⁵ Да ли због наивности, стрепње да се

⁸⁰ АС, МС, 434. М. Јовановић – М. Спалајковићу, 7. VIII 1924. Мада нова влада, разуме се, није зависила од Треће интернационале, Спалајковићев стари знаац Чичерин се јавно радовао паду Пашићеве „црнототинашко-погромашке владе“. (*Документи внешнеј политике СССР*, VII, 434)

⁸¹ „Распоред у Жутој Кући“, *Новости*, 30. VIII 1924, 1; „Бугари о г. Ракићу“, *Демократија*, 30. VIII 1924, 1. *Балкан* је чак веровао да је смењивање свршена ствар, па је писао да је до њега дошло преко Стјепана Радића, а „по захтеву московских бољшевика“, који Спалајковићу не могу опростити то што је „пред просвећеним светом“ у Женеви демаскирао њихову „крваву и издајничку владавину“. („Смењивање г. Д-ра М. Спалајковића. По захтеву Радића и бољшевика“, *Балкан*, 28. VIII 1924, 1)

⁸² МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 8. Р. де Били – Е. Ериоу, 9. IX 1924; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 241.

⁸³ DDI, 7, III, 291.

⁸⁴ В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 171.

⁸⁵ АЈ-334-ПО-192. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 16. IX 1924.

не замери краљу, или можда чак жеље да ослаби Радићеву позицију⁸⁶, Маринковић је молбу одобрио и Спалајковић је ускоро отпутовао у отаџбину.

А тамо су париском посланику, који је по доласку усмено реферисао министру,⁸⁷ политички послови били хитнији од приватних. У Београду се 26. септембра састао с Пашићем, који му је, тражећи да све остане у највећој тајности, рекао да краљу пренесе да сам опстанак државе „може доћи у опасност“ и да треба наћи „прелазну комбинацију“ ради спасавања земље. Тврдећи да ће и Давидовић на крају „видети своју погрешку“, вођа радикала је предлагао концентрациону владу, коју би он „свим силама“ помагао не учествујући лично у њој. Одмах затим Спалајковић је отпутовао у ловачки дворцац на Бељу, где је краљу Александру пренео Пашићеве речи. Краљ се поруци „јакко обрадовао, јер су то биле и његове идеје“. У белешци за Пашића, коју је издиктирао Спалајковићу, навео је да га је Давидовић пресирао да дозволи улазак радићеваца у владу и да је, после захтева да ХРСС најпре одустане од дела свог програма, рекао да ће наставити преговоре с Радићем, јер то не сматра за „дефинитиван одговор и одбијање“. Како је краљ дознао да је после тих преговора владу захватио „велики оптимизам“, решио је да одуговлачи са Давидовићем, а да Пашића упита да ли треба да се сретне с Радићем и „да ли би у опште било добро примити Радићевце у владу и шта би се могло навести као јак разлог да се то не учини“: „Мене Радић не може изиграти, јер сам ја ушао у целу ову ствар са резервом да се она не може свршити. Али ове будале Радић ће изиграти. [...] Краљ је мислио, кад дође ово питање о споразуму, да изјави влади да се тај споразум не може закључити без радикалне странке која представља већину Срба. [...] Краљ чува овај аргуменат као главни и употребиће га на крају као тешку батерију.“⁸⁸ Вративши се у Београд, краљ Александар је, изговарајући се умором, одбио да прими Давидовића, али је примио Спалајковића; он му је предао Пашићев писани одговор, у коме је стајало да краљ „не може допустити да историја

⁸⁶ За разлику од Давидовића који је био предусретљив према Радићевој жељи да представници његове странке уђу у владу, Маринковић и десно крило Демократске странке осуђивали су њихов захтев за федерацијом. (В. Gligoriјевић, „О питању улaska predstavnika HRSS u Davidovićeву владу 1924. i o krizi i padu te vlade“, *Istorija XX veka*, 7 (1965), 357)

⁸⁷ „Г. Спалајковић у Београду“, *Политика*, 26. IX 1924, 6.

⁸⁸ АСАНУ, 10.116. Белешка М. Спалајковића о посети краљу Александру, 27. IX 1924; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, II, 244–246; В. Gligoriјевић, „О питању улaska predstavnika HRSS u Davidovićeву владу“, 359, 364–366, 370.

каже, да он није знао да сачува што је стечено“. Истичући да радићевци, као декларисани републиканци који оспоравају устав и државно јединство, не смеју доћи на власт, привремени вођа опозиције је монарху саветовао да од Давидовића затражи образовање концентрационе изборне владе, а да Радића до даљег не прима, јер је „злочинац према држави, кога не хапсе“.⁸⁹

Упркос Пашићевом опрезу, његово шапутање кроз кумова уста није било довољно тихо. *Правда* је 9. октобра објавила да се Спалајковић без икакве службене потребе „одједном обрео у Београду“ и ишао „на Беље и одлазио и у Двор“: „А после тих аудијенција слао је поруке своме партијском шефу, како круна сматра политику данашњег кабинета кобном и [...] жели код народа да поврати поверење према Пашићевом режиму, који она сматра као неопходан и као спас за државу. Ма да их је врло вешто и обазриво чувао, те поруке Спалајковићеве ипак су избиле на јавност. И њима се објашњава она неразумљива и напрасна радост код радикала, што је влада у кризи и што ће Пашић врло скорих дана поново доћи на власт. Г. Спалајковић, бар као дипломата, морао је направити вештију интригу. [...] Влада би била дужна да му учини услугу, па да му, уклањањем из дипломатије, која од њега не види никакву вајду, створи могућност да буде политичар. Али му влада не би смела и даље пружати могућност да буде и једно и друго.“⁹⁰ Спалајковићу, међутим, ту могућност није пружала влада, него краљ, с којим је готово свакодневно обедовао, играо бриц, одлазио у биоскоп или остајао у дугим, често слепопоноћним разговорима.⁹¹

Париски посланик је свакако уживао много више владаревог поверења него Давидовић, који је средином октобра морао да поднесе оставку.⁹² Десетак дана потом, *Новости* су писале да је у стану Милана Сршкића, на састанку „групе радикалских корупционаша и неодговорних чинилаца, које везује заједничка сумњива прошлост“, Спалајковић задужен „да сугерира Круни да од бољшевизма г. Радића, који је агент Москве, прети велика опасност држави и монархији“ и саветује изборе као „једини излаз“: „Активност ове групе, потпомогнута од

⁸⁹ АЈ-335-18. Белешка М. Спалајковића, 28. IX 1924; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, II, 246–247.

⁹⁰ „Шта ради Спалајковић?“, *Правда*, 9. X 1924, 2.

⁹¹ АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1924, књ. 520. Дневне белешке од 26. IX до 15. XI 1924.

⁹² В. Gligorijević, „О pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeovu vladu“, 376–383.

неодговорних фактора врло је велика и манифестује се у разним облицима. Изгледа да влада о томе има сигурних података, као да је ухваћена и листа министара, политичара и новинара који треба да се ухапсе у случају преврата. [...] Дужност је владе г. Давидовића, и ако је у оставци, да узме одлучно у одбрану ствар демократије и парламентаризма и да похапси одмах главне коловође.“⁹³

У исто време, Стјепан Радић је у једном говору казао да је Спалајковић искористио свој дипломатски положај да рије против владе и рекао Ериоу „да је Давидовићев блок створен немачким и руским новцем“: „То је онај исти Спалајковић, који је за време руске револуције дао у Москви Лењину реч, да српске чете неће се борити против револуције, и онда, када су те чете добиле слободан пролаз, окренуле су оружје против руских сељака и тако уништиле углед српскоме народу у Русији. Спалајковић је један од првака радикалне странке, љубимац Пашића. Он има и војничке везе, па је глава камариле.“⁹⁴ Спалајковић је свом познанику из младости одмах одговорио изјавом за *Политику*: „Већ сам раније говоре г. Радића сматрао као производ политичког шарлатанства, које карактерише једног распасаног демагога средње памети и несређених идеја. Последњи његов говор ме убеђује да је случај г. Радића чак и патолошки случај. Све његове изјаве, у којима се помиње моје име, јесу израз једне болесне фантазије. Сви његови наводи о г. Ерио-у и г. Давидовићу јесу простачке измишљотине, колико неозбиљне толико и смешне. Г. Радић је манијак и ја само жалим честити хрватски народ што се за оваквим манијаком поводи.“⁹⁵

Тврдећи да је Спалајковић тобоже без министровог одобрења напустио Француску како би тајно учествовао у решавању кризе, *Новости* су његову изјаву осудиле као „један недопуштен акт“: „Г. Спалајковић, колико се зна, још увек је наш посланик у Паризу и као такав он апсолутно није позван да даје своје

⁹³ „Тајна активност интриганата: г. Спалајковић на сцени“, *Новости*, 23. X 1924, 1; „Нова открића о тајној активности“, *Новости*, 24. X 1924, 1; В. Gligoriјевић, „О pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu“, 390.

⁹⁴ „Говор г. Радића“, *Политика*, 24. X 1924, 2; „Седница 'Хрватског Народног Заступства'“, *Време*, 24. X 1924, 3. У августу је Радић тврдио да је Ериоова влада тобоже „дала на знање Спалајковићу, да за Француску Југославија постоји само на папиру док год се не реши хрватско питање“: „Наши батинаши мисле да је ово нова влада а стара музика, али ће видети како ће играти.“ („Синоћ је г. Радић одржао конференцију у Загребу“, *Време*, 14. VIII 1924, 3)

⁹⁵ „Изјава г. Спалајковића“, *Политика*, 25. X 1924, 1. (Спалајковићев концепт изјаве у: АС, МС, 385)

мишљење о шефу једне парламентарне групе. Кад се криза буде решила мораће се и случај г. М. Спалајковића решити јер је он својим досадањим испадима причинио велике штете угледу наше државе и наше политике у иностранству. [...] Говори се да г. Спалајковић треба да дође за министра двора, и ако би међутим боље било да се интернира.⁹⁶ Од пижоновске ироније која га је унапређивала у министра двора, краљевог пријатеља је у одбрану узео нико други до Крста Цицварић, чији га је сарказам некада проглашавао за дворског евнуха. „Ви данас, господо, највише нападите г. Спалајковића, ви се скандализујете што је он, бранећи се од једног Радићева напада, рекао неколико оштрих речи о Радићу, а зар сте заборавили, господо, да се г. Спалајковић за време комунистичке најезде показао као најтрезвенији међу нашим политичарима?“, писао је преобраћени пашићевац. „Данас г. Спалајковићу највише замера г. Јова Јовановић – Пижон, који је један од најревноснијих радићеваца, [...] а тај исти г. Пижон адвокатисао је у своје време и за Симицу Марковића!“⁹⁷

Стјепану Радићу ће ускоро заиста бити потребан адвокат јер је 6. новембра образована Пашићева изборна влада, решена да у борби против њега не бира средства.⁹⁸ Када је нова влада објавила да је краљ одбио да прими потпредседника скупштине Влатка Мачека у аудијенцију због његовог одласка у совјетску амбасаду у Бечу и боравка његовог партијског шефа у Москви, *Новости* су писале да то „доказује непобитно да г. М. Спалајковић наставља своју злокобну интригаторску акцију“: „Позната је бестијална и садистичка мржња г. Спалајковића на нову Русију; као што се види она [се] није ни мало умањила. Оба владина коминикеа, ако нису писана од његове стране, несумњиво су инспирисана духом овог

⁹⁶ „Најновији испад г. М. Спалајковића“, *Новости*, 28. X 1924, 1. *Демократија* је била боље обавештена, па се, пишући да је Спалајковић добио одсуство Маринковићевом „сусретљивошћу“, чудила зашто он „све то толерише“ и не упозори посланика „да га у Паризу чека његова дужност и да унутрашња политика никако не спада у његов чиновнички делокруг“. („’Политичар’ Г. Спалајковић“, *Демократија*, 26. X 1924, 2)

⁹⁷ Ц-ћ, „Чињеница и објашњење“, *Цицварићев београдски дневник*, 29. X 1924, 1. *Београдски дневник* се све више приближавао *Балкану*, који је тврдио да је Маринковић већ био „написао указ о смењивању г. Спалајковића“, али да то није успело „јер је Државни Поглавар увидео, *шта се тиме хоће*“: „Зато је г. Радић ономад у Загребу јавно осуо клеветничку палбу на г. Спалајковића. Рекао је, како је г. Спалајковић изјавио француској Влади да је Давидовић-Радићева Влада дошла у нас на управу земље помоћу бољшевичких и немачких пара. Г. Спалајковић то није рекао, али да је рекао, *не би се био много огрешио о истину*. Немачка и бољшевичка пропаганда врше своје старо дело из рата“. („Радићев напад на г. Спалајковића. Карте су откривене“, *Балкан*, 26. X 1924, 2)

⁹⁸ В. Gligorijević, „О pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeovu vladu“, 400–403.

злокобног човека. Већ два пута цео цивилизовани свет био је згранут хистеричним испадима овог словенског ренегата, који је изгледа успео да својом мржњом затрује и друга места.⁹⁹ Министар иностраних послова поново је постао Момчило Нинчић. А Спалајковић је отпутовао у Париз, испраћен писањем штампе да је постојала могућност да тамо оде Нинчић, кога би он заменио приликом реконструкције владе.¹⁰⁰

Међутим, свега неколико дана касније постало је извесно да ће париски посланик поново сести у Симплон експрес, јер је најављена његова кандидатура на радикалској листи у Босни.¹⁰¹ Кандидатура је потврђена у децембру, када је Спалајковић проглашен за носиоца листе у Травничком округу.¹⁰² Ипак, у кампањи је могао да учествује тек на самом крају, јер су у Париз допутовали најпре Нинчић, а затим и краљ Александар. Нинчић је припремио терен телеграмом о офанзиви Треће интернационале на Балкану, који је Спалајковић прерадио у мемоар за Ке д'Орсеј. Предајући га Ларошу, казао је да бољшевици увелико делују у Бугарској, Грчкој и Албанији, а да је Краљевина СХС „главни објекат“ њихових прохтева и пропаганде: „Међутим, народ и војска су код нас потпуно здрави и решени су да одбију сваки превратнички и разорни покушај са стране. Рекао сам Ларошу да је то већ јасно констатовано приликом Радићеве пропаганде која је била вођена за рачун Треће Интернационале, а у циљу друштвеног и државног расула, што је и доказима утврђено. Због тога је морала пасти прошла влада која се показала толико слаба и попустљива према тој пропаганди да није могла да заштити ни Владаоца, ни војску, ни државу. Будући избори ће показати свест и решеност нашег народа да се брани и одбрани од заразе споља и дефетизма изнутра.“¹⁰³

Нинчић и Спалајковић су посетили председника парламента Пенлевеа и посланик је известио Београд да су пријем и разговор били „веома срдачни“.¹⁰⁴

⁹⁹ „Кобни г. Спалајковић“, *Новости*, 12. XI 1924, 1.

¹⁰⁰ „Реконструкција владе“, *Политика*, 16. XI 1924. 2. Према Маринковићевој *Правди*, Нинчића су из владе покушали да „изгурају“ пашићевци. („Интриге међу радикалима“, *Правда*, 21. XI 1924, 1)

¹⁰¹ „Кандидовање посланика на страни“, *Политика*, 20. XI 1924. 2.

¹⁰² „Кандидација г. Спалајковића“, *Политика*, 11. XII 1924, 2; „Кандидације Националног Блока у Херцеговини“, *Цицварићев београдски дневник*, 12. XII 1924, 1.

¹⁰³ АЈ-388-6. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 4. XII 1924.

¹⁰⁴ АЈ-388-13. М. Спалајковић – Министарству иностраних послова, 18. XII 1924. Уочи Нинчићевог доласка Спалајковић је рекао Ларошу да је београдска влада отказала стари уговор о савезу са Грчком јер жели да Грци „убудуће напусте ситничарске методе“ и покажу више предусретљивости

Како су у то време на југословенској територији организовани и наоружани одреди Ахмеда Зогуа преотимали власт у Албанији,¹⁰⁵ Пашић је Нинчићу телеграфисао да оде у Лондон и Британце обавести да ће његова влада бити принуђена да предузме мере заштите против Радића, као и о њеном „становишту немешања у албанске унутрашње ствари“. Али Нинчић је већ био отпутовао, па је Спалајковић, коме је Ларош претходно рекао да је одбио албанску молбу да Француска пошаље бродове у Јадранско море, на себе преузео задатак да слаже британског амбасадора.¹⁰⁶ Проблем је, међутим, настао када је Зогу затражио финансијску подршку за нови режим. Пошто Београд није имао новца, Нинчић је преко Спалајковића замолио Париз да заједнички поднесу трошкове; али је Ларош, истина доста увијено, одбио молбу на којој је посланик инсистирао.¹⁰⁷ Ако Спалајковић није могао да помогне албанској благајни, нове околности су му омогућиле да подржи успон једног албанског дипломате. После његовог заузимања код Нинчића, бивши отправник послова у Паризу Ставро Ставри – који је, како ће се сећати Драгица Спалајковић, увек „понижно љубио руку Мирославу“¹⁰⁸ – постао је посланик у Београду.

Средином јануара 1925, после краљевог одласка из Париза, Спалајковић је отпутовао за Травник. Уочи пута дао је интервју за *Le Temps*, у коме је истакао да, мада га унутрашња политика никада није привлачила, мора да напусти свој мирни дипломатски положај како би учествовао у изборима од чијих резултата не зависи само мир у Краљевини СХС, већ и мир на Балкану и у Централној Европи. Српски дипломата је изјавио да, насупрот пашићевцима и прибићевићевцима, који су за

у питању железница и солунске луке. Ларош је одговорио Париз жели обнављање тог савеза „нарочито за случај будућих ратова“, јер је претходни рат доказао комуникацијски значај Солуна. Истом приликом, Спалајковић је „оповргао гласове о савезу Италије и Србије“ и истакао да Срби Француску сматрају „за свог најглавнијег пријатеља па чак и заштитника“. (АЈ-338-10. М. Нинчић – М. Спалајковићу, 26. XI 1924; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 4. XII 1924; 9. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 5. XII 1924; МАЕ АД, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 51. Белешка о посети М. Спалајковића Ж. Ларошу, 4. XII 1924) Ипак, месец дана касније краљ Александар је Авецани, кога је баш на ручку код Спалајковића позвао на разговор, рекао да с Французима није расправљао о склапању савеза и да више од свега држи до савеза са Италијом. (DDI, 7, III, 410–412)

¹⁰⁵ С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник: југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд 2009, 61–71.

¹⁰⁶ АЈ-388-6. Н. Пашић – М. Нинчићу, 19. XII 1924; АЈ-388-6. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 20. XII 1924; 13. М. Спалајковић – Министарству иностраних послова, 19. XII 1924.

¹⁰⁷ АЈ-388-7. М. Нинчић – М. Спалајковићу, 6. I 1925; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 15. I 1925; С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник*, 75; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres*, 206.

¹⁰⁸ ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 23. V 1955.

одржавање поретка у унутрашњој политици и верност ратним савезницима и поштовање мировних уговора у спољној, стоје Радићева партија, која се „учланила у Трећу интернационалу“, и партије Корошца и Спахе, неутешних присталица Хабсбурга и „подмуклих непријатеља“ националног јединства. Давидовићева влада је, наставио је, за три месеца доказала своју неспособност да управља земљом, а на повлачење с власти била је принуђена због Радићевих договора с Москвом и македонским комитацијама. Обећавајући да ће Радићу, ухапшеном на основу компромитујућих докумената, бити суђено поштено и јавно, Спалајковић је тврдио да се не ради о политичком прогону већ о одбрани националног јединства и законитости: „Ако бивши аустроугарски поданици тајно склапају завере против државе и чак отворено исказују приврженост рестаурацији Хабсбуршке монархије, онда се с њима у мојој земљи не може поступати другачије него што би се, на пример, радило с Немцима из Алзаса који би хтели да остану пангерманисти после Версајског уговора. Ми не можемо да толеришемо ни бољшевичку агитацију, која се предузима уз новчану помоћ из Москве. [...] У огромној већини становници моје земље, међу којима и Хрвати, Словенци и муслимани из Босне, желе одржавање националног јединства и они, када им буде доказана кривица неколико агитатора који су их навели на грешку, неће пропустити да их сами осуде и одбију да их убудуће следе у деструктивним и антипатриотским подухватима.“¹⁰⁹ А дошавши у Београд, Спалајковић је новинарима рекао да тренутни „курс југословенске владе, борба против бољшевизма, има пуно смисла, одобрења и симпатија на страни“, нарочито у Француској и Великој Британији.¹¹⁰

Према претходно утврђеном плану,¹¹¹ Спалајковић је кренуо у обилазак свог изборног округа.¹¹² *Самоуправа* је писала да је на митингу у Бугојну 23. јануара

¹⁰⁹ „La situation politique chez les Serbes-Croates-Slovenses: déclarations de M. Spalaikovitch“, *Le Temps*, 18. I 1925, 2; „Г. Спалајковић и избори“, *Политика*, 19. I 1925, 3; „Г. Спалајковић долази у Београд“, *Време*, 19. I 1925, 3. Француски посланик Гренар је известио да је Спалајковићев интервју изазвао оштре реакције у Загребу, где га је Трумбић осудио, а *Obzor* оценио као скандалозну изјаву којом се прикрива реакционарна и империјалистичка политика Радикалне странке и две трећине становништва оптужује за издају. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 34. Ж. Гренар – Е. Ериоу, 26. I 1925; Vol. 41. Ж. Гренар – Е. Ериоу, 29. I 1925)

¹¹⁰ „’Иностранство потпуно одобрава политику наше владе’, изјављује г. Спалајковић, посланик у Паризу“, *Време*, 21. I 1925, 1.

¹¹¹ АС, МС, 210. В. Гргуревић – М. Спалајковићу, 31. XII 1924.

¹¹² „Г. Спалајковић у Босни. Пожњео сјајан успех“, *Балкан*, 29. I 1925, 2.

одржао говор који је учинио „дубоки утисак на све присутне грађане и сељаке православне и муслимане“: „Травнички округ резумевајући искрену и братску поруку Шумадије из уста г. Спалајковића пролама се у тријумфу од поклика: Живео Краљ! Живео Пашић! Живео Спалајковић!“¹¹³ Није се баш цео Травнички округ проламао од таквих услика, али су Спалајковића барем тамошњи радикали уверавали да су одувек жудели да се баце „у загрљај Мајци Србији“ и да су приправни „у свако доба дати све па и посљедњу кап крви за Краља и Отаџбину“. При томе су га молили да се учини нешто за подизање школа, јер је у забаченим крајевима „90–95 %“ становништва неписмено, као и за побољшање саобраћајних и здравствених прилика, које су такве да због недостатка лекара „заразне болести харају сваки дан по селима и народ немилице умире“.¹¹⁴

На завршном митингу у Травнику 5. фебруара Спалајковић је, изразивши задовољство због нестајања комунистичког и земљорадничког покрета, рекао да не треба ићи за странкама „које се брину само за веру или само за племенске интересе, односно искључиво за своје сталешке потребе“, већ за странком која тврди да је „у слози спас“. Критикујући федералистичке захтеве, изјавио је да су се Шумадинци одрекли својих светиња како би у новој држави све било „једнакоправно“, а католицима поручио да им из братске „љубави“ неће бити дозвољено да се одвоје. Говорник се нарочито окомио на Радића, кога је оптужио да је, у покушају да „зрачун Треће интернационале“ упропасти ратне тековине, увредама ударио на јуначког краља, војску и Радикалну странку: „Радић је веома добро знао да ако поткопа темеље радикалној странци, да је тим нашкодио и држави и Краљу. Но заборавио је тај демон, да су много јачи и непријатељи и читаве државе ударили на њу па нису ништа учиниле. Радикална их је странка под ноге бацила, државе су се срушиле, а радикали су остали снажни.“ „Пазите се и не чините политичке грешке“, запретио је на крају Спалајковић присутнима, а пре свих муслиманима.

¹¹³ „Г. Спалајковић у Босни“, *Самоуправа*, 27. I 1925, 2. Уочи Спалајковићевог доласка *Новости* су писале да је Главни одбор Удружења српских четника „Петар Мркоњић“ за Босну и Херцеговину – у ствари, група „бивших ратних лифераната, који никада нису учествовали у националном раду“ – издао проглас у коме се „позивају четници да иду у народ где су носиоци радикалских листа за Босну: Сршкић, Андрић, Спалајковић, Лаза Марковић и други људи сјајне политичке прошлости“ и „настану било миллом, било силом, да национална радикална свест изнесе победу“. („Предизборна Босна“, *Новости*, 13. I 1925, 2; А. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, 197)

¹¹⁴ АС, МС, 373. Радикални одбор Босанског Грахова – М. Спалајковићу, 29. I 1925.

„Чувајте се, јер ако учините ту грешку, знајте, да ћете бити први ви, којима ће се то осветити. Што се тиче нас, знајте, да је Шумадији потребан мир и да смо спремни да сузбијемо сваког, ко хоће у тај наш и ваш мир да унесе неред и немир. Ми смо изгорели, ми смо поробљени, ми смо изгинули и ми нећемо дозволити да се на још свежа згаришта дижу нова. Да смо ми хтели, могли смо створити једну српску државу, која би имала у себи и Босну са Херцеговином и Војводином и т.д., државу која би била унутра мирна и сретна, а према напољу јединствена и снажна. Само смо ми гледали даље [...]. Ми ћемо и другима отворити очи. Ми ћемо и ради њих као и ради вас сачувати по сваку цену ову државу. [...] Осмог фебруара имате да испуните своју дужност. Са куглицама можете много помоћи Краљу и влади. Само знајте, да је ова држава створена челичним куглицама, и ако је ви не одбраните вашим гуменим, ми ћемо је поново бранити нашим челичним“.¹¹⁵

Потребе за челичним куглицама није било, јер су гумене, уз понеки дрвени аргумент у виду батине или кундака, владиној коалицији донеле незнатну већину места у новој скупштини.¹¹⁶ У Травничком округу Спалајковићевој листи је за прво место зафалило нешто мање од хиљаду гласова, па је три мандата добила ХРСС. Радикална странка је добила два, као и Југословенска муслиманска организација.¹¹⁷

¹¹⁵ АС, МС, 41. *За Краља и Отаџбину*; „Челичне куглице г. др. Спалајковића“, *Политика*, 6. II 1925, 2; „Г. Спалајковић у Босни. Величанствени збор у Травнику“, *Балкан*, 8. II 1925, 3; „Како радикали агитују“, *Новости*, 8. II 1925, 2; N. Šehić, „Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 7 (1967), 238–239. Опозиција је у Верификационом одбору нове Народне скупштине изнела одвојено мишљење, које је заправо представљало дуги низ жалби на изборне неправилности и притиске. У њему је, између осталог, стајало да је Спалајковић речима о куглицама „страшио“ народ и да су „полицијске власти за време избора разним претњама и обећањима силиле и позивале бираче“ да гласају за његову листу. (*Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ванредан сазив за 1925*, I, 82) Опозициони посланик Џафер Куленовић се жалио да је у Горњем Вакуфу био принуђен да састанак са својим присталицама одржи у подруму, док су Спалајковића у Бугојну „дочекали са прангијама, јер су за њега кортешиле и радиле све власти“. („Незапамћена туча у нашој Скупштини“, *Време*, 23. III 1925, 4)

¹¹⁶ В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 188–196; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, Београд 1974, 47–57.

¹¹⁷ „Резултати избора на дан 8. фебруара 1925 године“, *Самоуправа*, 10. II 1925, 2; „Травнички округ“, *Политика*, 9. II 1925, 4; „Резултати избора по окрузима“, *Политика*, 13. II 1925, 3. Листа на челу са Спалајковићем вероватно би освојила највише гласова да није било дисидентске радикалске листе Милана Пећанца. *Балкан* је уочи избора писао да Спалајковић, који је тобоже радикал „од бир-земана“, по рангу у партији има прече право од Пећанца, а да је, поврх тога, једно од највећих имена српске дипломатије: „Може ли се оспорити заслуга г. Спалајковићу и ко то сме учинити, кад се зна коликом је вештином и оданошћу радио да придобије Племенитог Цара Николу II и управо целу Русију да се брани Србија. Сем тога треба имати у виду и друге сјајне особине г. Спалајковића, па ће се онда увидети да не само г. Пећанац, него нико други не може бити његов такмац. [...]

Нови народни посланик је 17. фебруара отпутовао у Париз, али се тамо није дуго задржао. „Надам се да ћете моћи да будете овде на отварању скупштине“, писао је краљ Александар „драгом Спалајку“, с којим је десетак дана раније, у друштву краљице Марије и госпођице Хартвиг, у биоскопу гледао *Париску раскош и беду*¹¹⁸. „Веома сам задовољан и уверен да ће све ићи добро. На последњој седници влада ми је изложила свој програм. Потпуно се слажемо. То је политика десне линије. С радошћу читам помамне чланске париских дефетистичких новина о нашој ситуацији. Надам се да ћу ускоро видети како те новине исто тако критикују своју владу.“¹¹⁹ Спалајко је, наравно, пожурio да испуни краљеву жељу. Пред полазак за Београд разговарао је с Ериоом, па је *L'Humanité* писао да Пашићу носи честитке француске владе „на преварантским изборима које је тако добро организовао“.¹²⁰

Истовремено, *Le Figaro* је објавио Спалајковићев чланак у коме је стајало да су резултати југословенских избора Радикалној странци и „њеном уваженом шефу“ обезбедили „стабилну и солидну већину“. Подсетивши француску јавност да је Радикална странка у рату „доказала непоколебљиву веру у остварење националног идеала и апсолутну верност великим демократијама“, Спалајковић је писао да је мисија Пашићеве владе да у унутрашњој политици реагује против свих разорних елемената, а да у спољној штити мировне уговоре и нове границе у Европи. „На тој основи,“ истакао је, „влада је спремна да прихвати сарадњу било које друге парламентарне групе, и треба се надати да ће код Словенаца и Хрвата превладати здрав разум и да ће они схватити право стање ствари и непоходност тесне сарадње значајних политичких партија [...]. Владина већина ће осигурати остваривање свог програма друштвеног оздрављења и финансијског и економског развоја земље, а у спољној политици одржавања добрих односа са свим суседима и, пре свега, јачања веза са савезничким и пријатељским нацијама, посебно Француском“.¹²¹

Одвајати листу, како то чини г. Пећанац противу не г. Спалајковића него противу државног и народног јединства – писао је Вука Бранковића и ортака Степана Радића.“ („Спалајковић или Пећанац? Народ округа травничког нека рекне своју пресуду“, *Балкан*, 21. I 1925, 1)

¹¹⁸ АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1924, књ. 521. Дневна белешка за 9. II 1925.

¹¹⁹ АС, МС, 267. Краљ Александар – М. Спалајковићу, 21. II 1925.

¹²⁰ „Г. Спалајковић код Ериоа“, *Самоуправа*, 5. III 1925, 1; „Petites nouvelles politiques“, *L'Humanité*, 5. III 1925, 2.

¹²¹ М. Spalaïkovitch, „Après les élections du 8 février“, *Le Figaro*, 4. III 1925, 5.

Штавише, у том тренутку није било искључено да ће и сам Спалајковић ускоро ући у владу. Дневне новине су од почетка фебруара нагађале да би он могао да постане министар иностраних послова,¹²² а о томе је писао и Јовановић Пижон Ситон-Вотстону.¹²³ Француски посланик Гренар је средином фебруара известио да се све више говори о томе да Спалајковић и Нинчић, кога Пашић „не воли много“, замене положаје: „Сматра се да г. Спалајковић ужива краљево лично поверење, што су, усталом, потврдиле речи којима ми је краљ говорио о њему. Његов улазак у владу, без сумње, не би убрзао обнову односа између Србије и Русије.“¹²⁴ „Не знам шта да ти кажем поводом свестранога наваљивања да се примиш за Министра Спољних Послова!“, писала је Драгица Спалајковић мужу месец дана касније. „Бојим се да ако се примиш на два мјесеца не буде то на много дуже вријеме! У осталоме, ти најбоље сам знаш коме ћеш се приволити царству!“¹²⁵

Спалајковићев повратак у парламентарни живот био је веома кратак. Истина, био је изабран за председника Имунитетског одбора,¹²⁶ али се готово одмах затим одрекао посланичког мандата како би задржао положај у Паризу.¹²⁷ Гренару је рекао да „не може да издржи парламентарни живот“, али је Француз закључио да важну улогу у одлуци има и то што се Спалајковић „не слаже сасвим са г. Пашићем, чију политику приближавања Радићевој партији уздржано одобрава“, и што му Хрвати замерају због агресивних говора током изборне кампање.¹²⁸ Успутни парламентарца је барем стигао да се попне на говорницу и,

¹²² „Жута Кућа“, *Новости*, 3. II 1925, 2.

¹²³ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, II, 129. „Промена у Жутој Кући, нарочито ако би дошао Др. Спалајковић у њу, могла би да отвори серију скокова“, писало је у једном, највероватније Јовановићевом, чланку у *Новостима*. „Др. Спалајковић, коме се не пориче способност, је стари Залетајев. Радио би без контроле, и могао би да уведе Краљевину С. Х. С. у многе тескобе. Јер, не измиче никоме из очију како нас вребају и они из Рима и они из Букурешта. Др. Спалајковић би, то је сигурно, не само попустио, него би успео чак и да убеди друге да треба са Румунијом склопити савез противу Русије, а с Италијом везе које не би биле драге нашим ратним Савезницима. Румунска Кирка и италијанска Сирена могле би пробати легендарну моћ над Др. Спалајковићем, с изгледом на сигуран успех.“ („Промене у Жутој Кући“, *Новости*, 21. II 1925, 1)

¹²⁴ MAE AD, Europe 1918–1940, URSS, Vol. 368. Ж. Гренар – Е. Ериоу, 13. II 1925.

¹²⁵ АС, МС, 449. Д. Спалајковић – М. Спалајковићу, 12. III 1925.

¹²⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 1925, I, 289.

¹²⁷ „Г. Спалајковић је дао оставку на посланички мандат“, *Време*, 2. IV 1925, 1.

¹²⁸ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 8. Ж. Гренар – Е. Ериоу, 2. IV 1925. Балкан је најпре приметио да Спалајковићева изненадна оставка „има нечег демонстративног“ и да су против њега свим силама радили противници у Радикалној странци „која се мало по мало претвара у коалицију котерија“, а затим је писао да је Спалајковић поднео оставку када је сазнао да је Нинчић, у страху за свој портфељ, пред владом покренуо питање да ли он може у исто време бити и у

поводом прославе „француског дана“ 26. марта, изјави да је Француска веома допринела стварању југословенске државе и да после рата наставља да јој „чини многобројне услуге“. „Живела славна и племенита Француска!“, завршио је говор уз бурно одобравање сале. После њега реч је добио синовац Стјепана Радића, који је, похваливши Француску као заштитницу самоопредељења народа и слободне мисли, завршио контраузвиком: „Живела Република Француска!“¹²⁹

То је, међутим, Павлу Радићу било опроштајно клицање републици, јер је већ сутрадан одржао говор којим је, у име своје странке, признао монархију и централистички Видовдански устав.¹³⁰ Већ 2. априла био је примљен у аудијенцију код краља, који је остатак вечери провео са Спалајковићем, без сумње саветујући се како да најбоље искористи нову ситуацију.¹³¹ Италијански посланик Бодреро је сазнао да је Радић обавестио краља о прошлогодишњим договарањима свог стрица с италијанским представницима у Бечу и да је монарх открића задржао „у потпуној тајности“, не саопштивши их ни Нинчићу ни Пашићу, већ једино Спалајковићу.¹³² У сваком случају, Павлу Радићу је било јасно да париски посланик ужива нарочито краљево поверење, па га је замолио за састанак и разговор.¹³³

Шта он, а вероватно и неко значајнији од њега, мисли о Радићевом салту, Спалајковић је, уосталом, изнео јавно, у изјави за *Време*. У њој је, рекавши да није стигао да у парламенту говори о прошлогодишњим догађајима и одговори на Трумбићева тврђења да су Нинчић и он измислили бољшевичку опасност „као изборну паролу“, изнео мишљење да је питањем о ревизији устава Давидовићева влада, усред веома неодређеног стања у Европи, покренула „огroman унутарњи проблем, који је требало оставити за друга времена и друге генерације“. При томе, наставио је, у настојању да привуче Хрвате та влада није водила „рачуна ни о

парламенту и у дипломатији. Оптужујући „завидљиве душице“ у Радикалној страни због интрига и подсећајући на преседан с Веснићем који је био посланик и у Скупштини и у Паризу, најгласнији великосрпски лист је свог миљеника позвао да повуче оставку. („Оставка г. Спалајковића“, *Балкан*, 3. IV 1925, 2; „Ружна сплетка противу г. Спалајковића“, *Балкан*, 4. IV 1925, 1)

¹²⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине*, 1925, I, 206.

¹³⁰ Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, 61–79.

¹³¹ АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1924, књ. 521. Дневна белешка за 2. IV 1925.

¹³² DDI, 7, III, 513. Током боравка у Београду, Спалајковић је Бодреру споменуо могућност јачања политичких веза две државе, али га је италијански дипломата, решен да се не истрчава док не добије прецизне инструкције од Мусолинија, само пажљиво саслушао. (Исто, 515)

¹³³ АС, МС, 374. П. Радић – М. Спалајковићу, 4. IV 1925; „Спалајковић – П. Радић“, *Балкан*, 7. IV 1925, 2.

достојанству Владаоца, ни о угледу војске, ни о свом властитом ауторитету“, док је Радић њене напоре користио „да маскира један сасвим супротан и скроз неискрен циљ“: „И у брзо се осетило, да се у ствари, место измиривања између Срба и Хрвата преко г. Давидовића, води борба између Москве и Београда преко г. Радића. Трећа интернационала вршила је јуриш на нашу државу.“ Поступање према ХРСС, која је преко Сељачке интернационале била у вези с Трећом интернационалом, Спалајковић је правдао говорећи да бољшевизам, који је еволуирао у совјетски империјализам, „свака држава која жели да живи и да се одржи“ мора сузбити у корену. Ипак, сместа је ублажио став рекавши да „Радићева странка није комунистичка нити је њен шеф комунист“: „У томе се потпуно слажем са г. Павлом Радићем. И сам Степан Радић има можда, у социјалном погледу, чак и неких заслуга, јер је по селима сузбијао концепције комунизма. Али је он рушио јединство државе на други начин. И то је било довољно за Трећу интернационалу којој је циљ, на првом месту, изазивање преврата и анархије.“¹³⁴

У наставку изјаве, Спалајковић је тврдио да је повратак Пашића на власт осујетио совјетски план за револуцију на Балкану, док „све формуле или покушаји у духу било федерализма било сепаратизма иду само на руку онима који желе да сруше уговоре о миру и садашњи поредак у Јевропи“: „Тај нови јевропски поредак представља једну општу заједничку зграду у којој је наша држава један зид, и, ако би се из тога зида и један камен извадио, цела би се зграда могла сурвати. Наши савезници не могу допустити да се тај зид заљуља. Стога и наши избори нису имали само локални значај, него и општи јевропски. [...] У хрватској и словеначкој штампи било је напада против мене због моје изјаве у париском 'Тану' [...]. Ја нисам клеветао ни Хрвате, ни Словенце, ни Србе. Осим тога, сматрам да ни г. Радић не представља све Хрвате, као ни г. Корошец све Словенце, као што ни г. Спахо не представља све Србе. [...] Али могу рећи и г. Трумбићу, и г. Спахи и г. Корошцу, да није довољно само бити неверан династији Хабзбурга, него треба још и поврх тога бити веран династији Карађорђевића.“ Обрушивши се нарочито на Корошца, париски посланик је указао на оправданост свог ранијег супростављања

¹³⁴ „Совјетска Русија и наш државни проблем: изјава нашег посланика у Паризу г. Спалајковића“, *Време*, 6. IV 1925, 1.

обнови дипломатских односа с Москвом: „И ја питам све искрене и поштене људе, шта би било од наше државе да смо у прошлој години, поред Радића у Загребу, имали и совјетског представника у Београду! [...] Прошлогодишњи експеримент владе г. Давидовића био је и потребан и користан, поред свих својих незгода и непријатности. [...] Тај експеримент је допустио свима елементима социјалне и државне дисолуције, као и свима симптомима расула да се покажу у својој пуној мери. И у Русији је то исто било. Само тамо није имао ко да пресече експеримент г. Керенскога, док је код нас експеримент г. Давидовића заустављен на време. Најглавнији државни фактор знао је тачно да одреди и тренутак и границе, до којих се са тим експериментисањем могло ићи без опасности по народне и државне интересе.“ Иако је између њих постојала „само једна спона а тисућа препона“, закључио је, држава је морала изједначити радићевце и комунисте, али после добронамерног говора Павла Радића заблудели брат се враћа „очинскоме дому“: „Жезло Краља Александра не треба да се ломи ни о чија леђа. [...] Ништа у политици тако брзо не лечи људе од њихове сујете и каприса као неуспеси њихових илузија и заблуда. Степан Радић није глуп човек. Ја сам уверен да у њему има више добра него зла, више врлина него мана. Његов темперамент је деструктиван, али његова интелигенција може бити конструктивна. Као републиканац он је рушио, као монархиста он ће стварати.“¹³⁵

Већ следећег дана, 8. априла, Спалајковић је отпутовао у Француску.¹³⁶ Даље решавање унутрашњих спорова у Краљевини СХС остало је другима, а он ће од тада много ређе путовати Симплон експресом.

¹³⁵ „Совјетска Русија и наш државни проблем: изјава нашег посланика у Паризу г. Спалајковића“, *Време*, 7. IV 1925, 3.

¹³⁶ „Одлазак г. Спалајковића“, *Политика*, 7. IV 1925, 6; *Dans les ambassades*“, *Le Figaro*, 9. IV 1925, 2.

У зениту (1925–1929)

Вративши се у Париз, Мирослав Спалајковић је са југословенских – чијим даљим развојем, по свој прилици, није био превише задовољан¹ – прешао на балканска питања. Заједно са грчким и румунским колегом, крајем априла 1925. протествовао је код Конференције амбасадора која је Бугарској дозволила да повећа војне снаге ради заштите од комунистичких атентата. Новом министру иностраних послова Аристиду Бријану рекао је да је у питању „политичка грешка“; Бријан му је одговорио да се другачије није могло јер су све велике силе, а нарочито Велика Британија, „за јаке мере против болшевизма“: „Бријан нам саветује опрезност и пита шта бисмо радили ако би комунизам победио у Бугарској. Рекао сам му да бисмо онда сви заједно интервенисали, али до тога неће доћи“. С напорима да спречи војно јачање Бугарске Спалајковић је наставио и потом, па је председнику владе Пенлевеу говорио о жељи Софије да изигра мировне уговоре.²

Пошто је Конференција амбасадора решавала и питање југословенско-албанске границе, Спалајковић је затражио помоћ италијанског колеге: „Казао сам му да су то у ствари ситна питања која треба једаред скинути са дневног реда како бисмо могли даље развијати заједничку политику засновану прошлогодишњим споразумом. [...] Авецана ми је рекао да треба да проширимо наш прошлогодишњи споразум и да и о томе разговарамо. Рекао сам му да му стојим на расположењу, али му прво тражим као личну услугу да ми помогне сад у комисији за разграничење.“ Италијански амбасадор је изразио бојазан да ће Немачка, после избора маршала Хинденбурга за председника, „покушати да сруши савезничко дело на западу“ и, као први корак, припоји Аустрију. „Приметио сам Авецани да би

¹ Спалајковићу је вероватно изгледало да се у уступцима Радићу одлази предалеко. Његов пријатељ конте Лујо Војновић писао му је у августу да их „инфамни загребачки 'Obzor'“ обојицу напада као пропагаторе „великосрпске идеје“ и да је уверен да о београдским и загребачким комедијама мисли исто што и он: „Све је лепо и красно и ми поздрављамо са задовољством свако зближавање Хрвата к народном и државном јединству, али би требало поступати са тактом и са достојанством, а не правити апотеозе човеку, који је до јучер вређао Краља, Државу, Српство и све што је патриотима најмилије на свету.“ (АС, МС, 193. Л. Војновић – М. Спалајковићу, 20. VIII 1925)

² АЈ-388-9. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 22. IV 1925; 29. IV 1925; 13. V 1925; 20. V 1925; 28. V 1925; 30. V 1925; 18. VI 1925; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској“, 227.

онда судбина Трста била прва у питању, јер су Немци од увек сматрали да то мора бити њихов главни излаз на јужна мора“, писао је Спалајковић Нинчићу. „Али, рекох, Француска, Пољска и Чехословачка неће никад допустити анексију Аустрије Немачкој. Авецана сматра да нам је свима императивна дужност одржати самосталну Аустрију, али не верује да би Француска због тога и ратовала“. Како је Италијан довео у сумњу вољу Варшаве и Прага да се одупру Берлину, Спалајковић је потражио Бријана, који му је рекао да ради на пољско-чехословачком зближењу и да „Француска никад неће допустити анексију Аустрије Немачкој“.³

Своју узнемиреност Спалајковић је изразио и у чланку за *Le Figaro*, у коме је тврдио да је Мала Антанта јединствена и да јој Пољска и Грчка остају поуздани пријатељи. Мада чланице Мале Антанте пре свега брину о својим интересима, писао је, оне такође бдију над мировним уговорима и спремне су да заједнички делују уколико буде угрожен мир у Централној Европи. А као главне опасности означио је бољшевичку пропаганду и „роварења германско-мађарских милитариста који, покретани духом реванша, планирају припајање Аустрије Немачкој као почетак остваривања својих крупних завера“: „Сем тога, евентуални силазак Немачке све до Беча охрабрио би бројне и, нажалост, и даље моћне авантуристе прошлог рата у Бугарској и Турској. Што се тиче Бугарске и Мађарске, силе Мале Антанте су се сагласиле око неопходности да појачају будност [...]. Последњи догађаји у Немачкој само су учврстили бугарске и мађарске милитаристе, који се, као и њихове газде у Немачкој, хране истим надама и кују исте планове за будућност. У интимним убеђењима, све их спаја заједничка идеја. Њихови погледи се не окрећу према западу, већ према истоку, како би открили фронт најмањег отпора [...]. Имајући у виду озбиљност проблема и неизвесну будућност, изгледа да заједнички интерес мора подстаћи велике западне силе на обнову Велике Антанте, коју би чиниле Француска, Енглеска и Италија. А само у блиској и сталној политичкој сарадњи Велике и Мале Антанте Европа ће наћи потпуну гаранцију за

³ AJ-388-7. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 28. IV 1925; 12. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 30. IV 1925; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 82. Авецана је известио Мусолинија да му је Спалајковић, који је дотад био „присталица југословенске политике под вођством Француске“, говорио о нужности даљег зближавања Рима и Београда и свом неповерењу према „неодлучној политици“ Левог картела у Француској. (DDI, 7, III, 549; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, Bari 2006, 38)

осигуравање своје безбедности и будућности.“⁴ Два месеца потом, Спалајковић је у једном говору истакао да ће се, „ако буде требало“, Француска и Краљевина СХС „поново борити једна поред друге и супротставити сваком варварству, долазило оно из Европе или из Азије“.⁵

Преговори око југословенско-албанског разграничења коначно су завршени у августу, када је Конференција амбасадора донела одлуку која је у суштини била повољна за Београд. Ипак, у једном тренутку је изгледало да би коначно решење могло да дође у питање, јер је Пашић из Карлових Вари поручио да ствар иде „неправилним путем“. Мада га је Спалајковић пожуривао да донесе одлуку без обзира на став председника владе, Нинчић се није усудио, већ га је замолио да отпутује у Чешку и лично утиче на старца. Париски посланик је уместо тога телеграфисао у Карлове Вари да би, с обзиром „на општу политичку ситуацију“, било опасно оставити питање отворено и подстакао Бријана да и он пошаље сличан телеграм. Захваливши се, преко Спалајковића, Бријану на пријатељској подршци, Пашић је попустио. Притом је према свом сараднику, чију је посредничку улогу на двору очигледно желео да користи и у будућности, показао више обзира него он према њему и послао му нарочите изразе поштовања и захвалности „на раду који је показао приликом решавања овог тешког спора“.⁶

Свесно или несвесно, Спалајковићев измењени однос према куму испливао је на површину крајем године, када је послао чланак за споменицу коју су радикали припремали поводом Пашићеве осамдесетогодишњице⁷. Као слављеников „ученик и сарадник“, писао је да је завршена једна историјска епоха и да је Николи Пашићу, који је већи „и од Кавура и од Бизмарка“, судбина наменила да доживи повратак Карађорђевића на престо и да, „са њима и под њиховом заставом“, спроведе целокупно остварење националне идеје. Тврдећи да „није довољно само родити се,

⁴ М. Spalaikovitich, „La Petite Entente toujours en éveil“, *Le Figaro*, 13. V 1925, 5. Уочи објављивања тог чланка, Спалајковић је, заједно с румунским и чехословачким послаником, Конференцији амбасадора предао мемоар о потреби строгог надзора над разоружањем Мађарске. (АЈ-388-11. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 12. V 1925)

⁵ „Les élèves ingénieurs et les étudiants serbes“, *Le Matin*, 14. VII 1925, 2.

⁶ С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник*, 83–85; АЈ-388-7. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 30. VII 1925; М. Спалајковић – М. Нинчићу, 1. VIII 1925; 5. VIII 1925; М. Нинчић – М. Спалајковићу, 2. VIII 1925; 3. VIII 1925; М. Спалајковић – Н. Пашићу, 5. VIII 1925; АС, МС, 126. Н. Пашић – М. Спалајковићу, 11. VIII 1925.

⁷ НБС-ПФ, Р 657/46. М. Спалајковић – Ј. Марковићу, 28. XI 1925.

него треба и умрети – у сретан час“, Спалајковић је као главне Пашићеве помоћнике истицао време и памет, а као кључне особине одмереност, присебност и „закопчаност“: „У политици, нарочито спољној, он је корачао опрезно, *као кад се гази по трулој дасци*. [...] О својим намерама и главним циљевима ретко је кад говорио, а своју мисао ретко је коме до краја поверавао. [...] Г. Пашић не мари за борбу ради борбе. Али и не бежи од ње, ако је она неизбежна. Догод су компромиси могућни, правиће их. [...] Рођен у доба демократије, г. Пашић је, сасвим природно, морао бити демократ. Као што би био и главни стуб апсолутизма, да је рођен у време Луја XIV. Волео је власт, не толико због саме власти, колико због онога што се помоћу ње може створити. Противник личног режима и одлучан поборник уставне монархије, он је долазио на власт поверењем Владаоца, али на њој никад не би остајао без поверења народа.“⁸

Спалајковић је нагласио да патријархални осамдесетогодишњак воли „старе методе“, ауторитет и ред, као и да су му главне одлике „генијалност комбинација у унутрашњој политици и сталност правца у спољној“: „Велики светски рат био је најтежи период у животу г. Пашића. И он и земља могли су се тада срушити, као што су се скрхали толики други државници и државе... Срећа! рећи ће критичари. Неминовна логика догађаја! одговориће историја.“ На крају, похвалио је Пашићев политички реализам, који „није трпео доктринарство ни под каквим видом“: „Г. Пашић је више него политичар, више него државник, више него зналац. Он је мудрац. [...] На живот је г. Пашић гледао без илузија, али и без горчина. Знао је да је у њему све пролазно. Срећа, успех, слава, и све оно чиме нас живот обмањује, њега није могло завести. Истина је тужна и сва је у болном узвику библијског песника: Ми смо намењени смрти и узалудна је сва људска таштина.“⁹ Као што је наговестио на почетку, Спалајковић је очигледно имао припремљен некролог, који је површно прерадио за споменицу. Краљев пријатељ вероватно није поступио тако само из лењости, већ и у жељи да старом државнику суптилно поручи да му се крај

⁸ М. Спалајковић, „Господин Пашић: државник – дипломат – философ“, 31–33.

⁹ Исто, 34–37.

приближава и да је мудрије да се сам повуче¹⁰. Никола Пашић, међутим, није намеравао да умре физички, а још мање политички.

У новембру су настављени разговори о француско-југословенском споразуму.¹¹ Посланик Гренар је у Београду расправљао о француском нацрту уговора с Нинчићем и Пашићем и, између осталог, известио да Нинчић сматра да „не треба обавештавати г. Спалајковића ’који превише прича’“. У Паризу су Гренаров извештај размотрили Ларош и бивши посланик у Београду де Били, који су, сложивши се око важности уговора, приметили да треба водити рачуна о „разборитој напомени“ о Спалајковићу: „Он је близак с краљем, али није у добрим односима са г. Пашићем и мрзи га г. Нинчић. Осим тога, неоспорно је превише брбљив. Много је запетљао прве преговоре у својим личним разговорима на Ке д’Орсеју.“¹² Премда му нису давали прилику да се расприча на Ке д’Орсеју, Спалајковић је барем био у прилици да проговори са стубаца угледног париског листа. *Le Figaro* је објавио чланак у коме је српски дипломата, хвалећи Друштво народа и Локарнски уговор, писао да је Краљевина СХС решена да сарађује са свим мирољубивим нацијама.¹³

Почетних месеци 1926. године Мирослава Спалајковића је забрињавала „мутна и нелагодна“ политичка ситуација у Француској, као и тобожње комунистичке завере. Нинчића је упозоравао на деловање болшевичких агената међу црногорским емигрантима у Француској, а затим и на споразумевање болшевичких „шефова шпијунаже“ у Берлину, Риму, Београду, Букурешту, Софији и Атини о заједничкој акцији.¹⁴

Притисак Београда на Париз да потпишу уговор о пријатељству достигао је врхунац у марту. Спалајковић је службенику Ке д’Орсеја Корбену саопштио да је Авецана, када му је изразио чуђење због Мусолинијевог одбијања да приступи француско-италијанско-југословенском споразуму „који би му отворио врата Мале

¹⁰ Краљ Александар је, с успехом, настајао да саботира прославу Пашићевог јубилеја и умањи његов значај. (В. Глигојевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, 208–209)

¹¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 90.

¹² МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 69. Ж. Гренар – А. Бријану, 17. XI 1925; *Note a[u] s[ujet] des traités avec la Roumanie et la Serbie*, 24. XI 1925.

¹³ М. Spalaïkovitch, „Vers la consolidation de la paix“, *Le Figaro*, 15. XI 1925, 5; „Изјава г. Спалајковић о нашој спољној политици“, *Време*, 17. XI 1925, 3.

¹⁴ АЈ-334(ПО)-7. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 13. II 1926; 22. II 1926; 27. III 1926.

Антанте“, повикао да Италија жели нови „споразум са Србијом“, али не и „тројну комбинацију у којој би играла само другоразредну улогу“. Корбен је записао да Спалајковић сматра да, уколико могућност тројног споразума коначно пропадне, Краљевина СХС треба да од Италије затражи потписивање новог уговора у блиској будућности и обавести је да се већ обавезала на уговор са Француском, чије је потписивање успорила криза владе у Паризу: „Г. Спалајковић подсећа да је за Државу СХС суштина потписивање споразума са Француском, а нарочито тајног писма о споразуму између генералштабова, да он српско-италијанском споразуму придаје важност само због одредби о ненападању и арбитражи и, најзад, да г. Мусолини жури, вероватно како би ослободио руке за неко друго подручје, и да се треба користити том журбом.“¹⁵ Спалајковић је затим о уговору разговарао с Филипом Бертелом, који се, са Бријановим доласком на чело Ке д’Орсеја, вратио на место генералног секретара и постао сива еминенција француске дипломатије.¹⁶ Међутим, Бријан и Бертело су Југословенима само делимично изашли у сусрет: француско-југословенски уговор о пријатељству парафиран је 19. марта 1926, а потписивање је одложено за шест месеци.¹⁷

Два месеца потом, Спалајковић је у једној париској масонској ложи одржао говор о проблему мира и међународне организације, у коме је истакао да рат није неизбежна појава у међународном животу. Осуђујући и националне и класне сукобе, тврдио је да појединци треба да своје интересе потчине националним, а нације општим, које оличава Друштво народа. Мир се, по њему, могао одржати начелом непромењивости граница и добрим француско-немачким односима у „духу Локарна“, док би највећу опасност представљао савез „два империјализма, совјетског и германског“.¹⁸ Прешавши на идеју балканског пакта, изјавио је да јој, због претходних искустава и инсистирања Бугара на постојању њихове мањине у Македонији, тренутно не придаје велики значај: „Општи мир никада није зависио

¹⁵ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Italie, Vol. 120. Белешка о посети М. Спалајковића Ш. Корбену, 7. III 1926; Ж. Гренар – А. Бријану, 9. III 1926; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l’Entre-deux-guerres*, 212.

¹⁶ АЈ-388-14. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 9. III 1926.

¹⁷ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 320–321; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 95–96.

¹⁸ M. Spalaïkovitch, *Le problème de la paix et l’organisation internationale: conférence faite le 28 Mai 1926*, Paris 1926, 1–17. (рукопис говора у: АС, МС, 51)

од малих држава. Чак и пре последњег рата, велике силе су увек поседовале средства да спрече рат између малих држава или да га барем локализују.“ Закључак излагања био је да међународна заједница може да постоји само у хармонији идеје суверенитета, над којом стоје правда и солидарност, и идеје Друштва народа, чија је главна улога да у случају потребе хитно образује коалицију против агресора.¹⁹

У стварности је, пак, Спалајковић најбољу одбрану земље од потенцијалног агресора видео у наоружавању и старомодном савезу са великом силом, па је предузимао кораке за што бржу испоруку оружја. Након што је о томе говорио с Бертелом, Нинчићу је телеграфисао о његовом мишљењу о уређењу односа у троуглу Париз–Рим–Београд: „Саветује у смислу Ваших последњих разговора овде да прво потпишемо с Италијом или бар пречистимо питање с њом хоће ли или не да закључи уговор, да не би после протестовала што смо прво потписали са Француском и тумачила да је тај савез наперен против ње. Рекао сам му да ми о томе водимо рачуна“. А у разговору с начелником француског генералштаба, „енергично“ је инсистирао на добијању наоружања и тврдио да ће Француска бити одговорна ако „догађаји искрсну“ и југословенску војску затекну неспремну.²⁰

Иако је претходно у једном говору хвалио вође Левог картела Пенлевеа и Ериоа и њихове заслуге за српски народ²¹, Спалајковића је повратак центристе Поенкареа на чело владе у јулу 1926. несумњиво обрадовао. У новембру је краљу Александру писао да ће Поенкаре успети да спроведе свој финансијски план и да је његов ауторитет „неоспоран“. Краља је известио и о разговору с Бертелом, коме се пожалио да бугарска влада и македонски терористи желе да у Паризу установе

¹⁹ Исто, 18–24. Недуго пре тога, Спалајковић је у једном импровизованом говору рекао да верује у будућност Друштва народа, с којим више не сме бити ратова. Миру би, додао је, могао да допринесе и балкански пакт, који би био логична последица Локарнског, али са њиме не треба журити, већ сачекати да се реше неспоразуми између балканских држава. („La Pacte Balkanique est-il nécessaire à l'organisation de la paix?“, *Revue des Balkans*, 6 (1926), 240–241)

²⁰ AJ-388-1. М. Спалајковић – М. Нинчићу, 18. V 1926; 4. VI 1926; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 394–395; V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije' 1926–1928“, *Istorija XX veka*, 8 (1966), 81–82.

²¹ Том приликом Спалајковић је тврдио да је немогуће замислити Европу без Француске, обећавао да ће Срби и у будућности бити на њеној страни и изокола критиковао амерички однос према ратним договима као „систем плутократије“ који не може да допринесе „моралном и материјалном оправку света“: „Ако је, захваљујући рату, долар постао краљ, требало би барем да се понаша као уставни краљ а не као деспот.“ („Un dîner franco-yougoslave“, *Le Figaro*, 2. VI 1926, 3; „L'amitié franco-yougoslave célébrée par M. Archimbaud et M. Spalaïkovitch“, *Le Radical*, 4. VI 1926, 2; „Говор г. Спалајковића“, *Балкан*, 12. VI 1926, 2)

„пропагандни центар“ и указао му на незгоде које би Француска имала ако би, после италијанске, дозволила „бугарску аферу“. Алузија се односила на хапшење Гарибалдијевог унука који је у Француској деловао као агент-провокатор: „На срећу, француске власти су све разоткриле на време. Све те методе откривају једну ствар: морбидне симптоме римске политике, рекао бих чак читавог режима. Никада карбонаризам – који је специфичан изданак италијанског тла – није у Италији достигао толики степен лудости као сада са фашизмом. Сви пријатељи Италије жале због тога, јер ће Италија прва страдати. [...] Снажни режими никада не прибегавају таквим методима. Мусолинијев престиж је знатно погођен, као што је био погођен престиж грофа Ерентала после Фридјунговог процеса.“²²

Крај 1926. године обележили су Тирански пакт између Италије и Албаније, чија је непосредна последица била Нинчићева оставка²³, и смрт Николе Пашића. Спалајковић је известио Београд да француска штампа „одаје дубоко признање заслугама Пашића“ и „истиче га као једног од највећих савремених државника и француских пријатеља“.²⁴ Нинчића је заменио Нинко Перић, али је свима било јасно да се ради о привременом решењу. Стјепан Радић, чија је странка покушавала да хода по ивици власти, изјавио је да нови министар треба да води потпуно нову спољну политику, те да неки Хрват треба да замени Спалајковића, који је „непоправљиви пашићевац“.²⁵

Непоправљиви александровац је приликом новогодишњег пријема у Јелисејској палати казао барону Авецани, који је тврдио да не треба отежавати „инцидент“, да се Рим својим поступком „огрешо“ према Београду. Као излаз Спалајковићу се у прво време чинила Перићева идеја о италијанској декларацији о чувању независности и интегритета Албаније, која је, по њему, могла да буде и

²² АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 9. XI 1926.

²³ Неколико месеци потом Спалајковић је рекао Милану Антићу да је Нинчић, кога је краљ навео да поднесе оставку, погрешно што ју је „тако нагло и са познатом мотивацијом поднео, а да се пре тога, а после потписа Тир[анског] Пакта, не стави у контакт са Мусолинијем па после његовог одговора повуче консеквенце“. (АСАНУ, 14.387/8.861. Белешка М. Антића, без датума)

²⁴ АЈ-388-5. М. Спалајковић – М. Трифуновићу, 12. XII 1926. Према београдској штампи, Пашић је после Нинчићеве оставке телеграфисао Спалајковићу да дође у Београд. По свој прилици, њему је било намењено место министра иностраних послова у влади коју је радикалски вођа желео да образује. („Долазак г. Спалајковића“, *Правда*, 8. XII 1926, 3)

²⁵ „Г. Радић о Албанији“, *Политика*, 1. I 1927, 1; „Корошец и Радић о спољној политици“, *Правда*, 1. I 1927, 3; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 47; V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije““, 112.

заједничка, италијанско-југословенска.²⁶ А пошто су му Французи скренули пажњу на претерану нервозност опозиције и дела штампе у Краљевини СХС, Перићу је поручио да треба сачувати спокојство, „не претећи ником, али и не бојећи се никога“: „Сва је промена нашег спољнег положаја у томе што су се талијанска ровења против наше државе вршила тајно, а сад отворено. [...] Спољни успеси Мусолинија су у тренутним сензацијама, док Француска има за циљ стварно консолидовање мира и безбедности наших земаља на бази позитивних политичких и војних веза које постају све чвршће између ње и Мале Антанте. Наша држава нема никаквих разлога да зебе за свој спољашњи положај нити да мења досадашњи правац своје спољне политике замењујући га неким фантастичним комбинацијама (са болшевичком Русијом, Турском, Немачком) које се помињу у нашој јавности, а које би за нас биле без икакве стварне користи и од велике опасности, јер би нам навукле отворено непријатељство Енглеске.“²⁷

Крајем јануара Бријан је, тврдећи да Мусолини „увиђа погрешку јер је његов пакт с Албанијом узбунио цео свет“, Спалајковићу саветовао стрпљење и тактичност: „Јачање ваше државе узнемирује Мусолинија, а немоћ да то спречи повећава нервозност и погрешке његове спољне политике.“ Србин је одговорио да Тирански пакт показује да је Мусолини себи поставио циљ да претњама уздрма „главне француске позиције“ у источној Европи: „Указао сам Бријану на све незгоде од несигурне талијанске политике која храбри наше суседе и отежава нам сређивање односа. Навео сам талијанско ровење у Бугарској, интриге у Пешти за враћање Хабсбурга [...]. Бријан сматра да су Бугари и сувише препредени да се могу повести за Италијом и доживети још једну нову катастрофу. Покушаји за враћање Хабсбурга спадају у оперету. [...] Обратио сам му пажњу на економске разлоге који у будућности могу одлучити Мусолинија на неки неразмишљени корак ради спасавања његове личности и режима. [...] Бријан ми је на крају изјавио да је пријатељство Француске према нашој држави непромењиво и наш савез

²⁶ АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 1. I 1927; 3. I 1927; Н. Перић – М. Спалајковићу, 7. I 1927; С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник*, 133.

²⁷ АЈ-388-13. М. Спалајковић – Н. Перићу, 19. I 1927.

непоколебљив. На моју примедбу да су за потпуност уговора о нашем савезу потребне још неке формалности он ми је одговорио да ћемо и њих испунити.²⁸

Спалајковић је у фебруару направио јавну алузију на Тирански пакт изјавивши да више не сме бити империјалистичких продора на Балкан, како се не би поновила „крвава катастрофа“ 1914. године до које је довело присуство Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини.²⁹ Али се, пошто штампа у Краљевини СХС није сличне тврдње завијала у обланде, Перићу жалио на тамошњу „ларму у јавности“: „Као да од споразума између Албаније и Италије зависи опстанак наше државе! Акција против пакта има да се изводи лагано и сигурно и без нервозности. Није потребно сад стварати утисак као да се цела ствар своди на борбу између нас и Италије око утицаја у Албанији и да нам је сад криво што нас је Италија изиграла. Зашто најављивати да смо ми довели Ахмета на власт и да смо могли добити много више него Италија само да смо хтели! Тиме признајемо да смо се мешали у унутарње албанске ствари и пружамо сами Италији аргуменат да правда пакт“.³⁰

Неколико дана потом, Спалајковић је Перићу послао лично писмо, у коме је поново осуђивао новинаре и политичаре који „нехотице одају извесне слабе стране“ југословенске спољне политике. Притом се упустио у њену дубљу анализу, па је тврдио да се неповољно држање Лондона према Београду може објаснити само грешкама попут одбијања Керзонове понуде 1922, јер стварне супротности интереса нема. Главну грешку видео је у ранијем односу према Риму и Паризу: „Са Италијом је, нема сумње, требало закључити споразум. Али није требало од тога споразума правити главну основу наше спољне политике нити давати Италијанима икаквог повода да помишљају на ту могућност. С тога је требало још тада (почетком 1924) закључити и с Французима политички уговор, одмах и паралелно кад и са Италијанима. То се тада и хтело – уговор о пријатељству са Италијанима,

²⁸ АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 28. I 1927; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 54; V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije'“, 98–99; V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, 171. Спалајковића је о наводној намери председника мађарске владе Бетлена да на престо доведе Ота Хабсбурга обавестио бивши председник краткотрајне Мађарске Демократске Републике, гроф Карољи. (АЈ-388-11. М. Спалајковић – Н. Перићу, 12. I 1927)

²⁹ J. Andrier, „M. Miroslav Spalaïkovitch à Nantes, à Nancy et à Strasborug“, *Revue des Balkans*, 3 (1927), 107.

³⁰ АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 15. II 1927; С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник*, 188.

уговор о савезу са Французима; али пок. Пашић је био против тога. [...] Мене је такво резонување зачудило, али Пашића нису могле поколебати моје напомене [...]. Пок. Пашић није јасно видео, а са старосћу његова позната опрезност само се појачавала. Већ на две три године пре тога, код њега се могло приметити да се међународна ситуација његовом погледу измиче. У опште, од како је нестало Русије, која је пре рата и за време рата била основна подлога његовој политици, Пашић се почео губити. [...] Та његова неодлучност је и помогла Трумбићу да почини све оне кобне грешке, које је он до краја извео и које је наша држава била принуђена да ликвидира споразумом с Италијом од 1924. У Риму се, међутим, тај споразум схватио наопако. Тамо се мислило, да је наша политика са Француском банкротирала [...]. У сваком случају, главна тежња Мусолинија, која се све јаче оцртавала, била је да нас одвоји од Француске, како би нас после помоћу Бугарске лакше матирао. [...] Добра страна талијанско-албанског пакта је у томе, што је свака даља илузија у могућност такве трајне политике с Италијом искључена.³¹

Након што је Рим 19. марта нотом упозорио Париз, Лондон и Берлин да Краљевина СХС врши војне припреме на граници с Албанијом, Бертело је саопштио Спалајковићу да француска влада то схвата као „озбиљну дипломатску офанзиву“ и пријатељски саветује да се не ради против албанске владе, чији би пад изазвао интервенцију Италије, и да се најзад ратификују италијанско-југословенске Нетунске конвенције.³² Добивши упутства из Београда, Спалајковић је Бријану предао мемоар у коме се тврдило да заправо Албанија, уз подршку Италије, припрема устанак на територији Краљевине СХС. Затим му је лично изјавио да војних припрема није било и да би нереди у Албанији ишли у прилог једино Риму; а Бријан је изразио задовољство због Перићевог предлога о међународној анкети и

³¹ АС, МС, 130. М. Спалајковић – Н. Перићу, 19. II 1927.

³² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 109; АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 20. III 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Albanie, Vol. 35. Ф. Бертело – Е. Дару, 20. III 1927. Десетак дана раније Спалајковић је Корбену, који му је препоручио да се избегну војне мере на граници с Албанијом, одговорио да његова влада не жели авантуре, а да би Париз и Лондон, чије благонаклоно држање према Мусолинију не разуме, требало да отворе очи пред фашистичком опасношћу која притиска Европу. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 54. Белешка о посети М. Спалајковића Ш. Корбену, 10. III 1927; АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 10. III 1927; V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, 173)

казао „да је Италија закључивањем пакта с Албанијом нагазила на осино гнездо“.³³ Приликом наредног сусрета, њих двојица су, заједно с неизбежним Бертелоом, „дуго претресали питање“ и поручили Перићу да не треба испуштати иницијативу, већ затражити да велике силе одмах одреде војну мисију која би испитала стање на југословенско-албанској граници.³⁴

Перићев став да се може пристати само на анкету Друштва народа није се свидео његовом посланику у Паризу, који је, позивајући се на Бертелоову изјаву да не треба „неодређеношћу“ кварити добар утисак, извештавао да француска штампа критикује Београд и чак осуђује „балкански византизам“. А британски предлог компромиса с којим га је упознао Бертело пренео је у улепшаном облику, без непријатних делова; притом је тврдио да се у Лондону „ствар није одмах правилно схватила“, али да се касније, захваљујући Бријановим напорима, увидело да је главно питање Тирански пакт, а не италијанска оптужба.³⁵

Пошто му је Бертело 1. априла саопштио да је договорено да Лондон утиче на Рим, а Париз на Београд како би се непосредно споразумели, Спалајковић је председнику владе Узуновићу телеграфисао да преговоре треба прихватити: „Од нас ће зависити хоће ли они и завршити директним споразумом или ће на послетку ствар морати прећи у руке Друштва Народа. Ако желимо ово последње онда треба поднети Мусолинију такав програм да га он не може примити. У сваком случају, мислим да треба тражити од Италије поништење Тиранског пакта као противног нашем пријатељском споразуму од 1924 или бар његову исправку у складу са тим споразумом. И само тада обећати ратификацију Нептунских Конвенција.“ Те савете је поновио у писму краљу Александру, додавши да ће британски секретар за иностране послове Чемберлен с Мусолинијем говорити „изравно и категорично“. Упозоривши да су могуће нове штете од галаме оних који у Београду умишљају да су специјалисти за међународну политику, уверавао је краља да треба бити оптимиста: „Офанзива је у нашим рукама. Можемо задати осетне ударце Италији и

³³ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Albanie, Vol. 35. М. Спалајковић – А. Бријану, 21. III 1927; AJ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 22. III 1927; „Vers le règlement pacifique du conflit italo-yougo-slave“, *Le Matin*, 23. III 1927, 1; V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije'“, 109–110.

³⁴ AJ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 23. III 1927; 24. III 1927; „Tout le monde est d'accord pour liquider le différend italo-yougo-slave“, *Le Matin*, 24. III 1927, 1; „Diplomatie secrète“, *Le Populaire*, 24. III 1927, 3.

³⁵ AJ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 25. III 1927; 26. III 1927; 28. III 1927; 30. III 1927.

окренути будуће догађаје у нашу корист. [...] Пре свега, треба стално имати у виду наш главни циљ: избацавање Италије са Балкана.“³⁶

Сам Спалајковић се, међутим, није држао свог гесла да треба делати, а не причати. Још 25. марта изјавио је за *Le Temps* да су савети Париза, Лондона и Берлина одмах наишли на одзив у његовој земљи, која је вољна да прихвати међународну анкету и отклони „сваки извор неспоразума, немира и неслагања“ између Италије и ње: „Наша главна жеља је – а зашто то не бих рекао отворено, као један од сарадника на срдачном споразуму између Рима и Београда 1924? – да успоставимо што присније заједништво осећаја, идеја и интереса између наше две земље. [...] Од неког времена над нашим односима надвија се мања сенка. Али ако, у интересу целог света, дођемо до жељеног решења, ми ћемо чак бити захвални г. Мусолинију на тренутном инциденту, иако нам он сада задаје доста муке. На срећу, ради се само о пролазном неспоразуму. Италија је, свакако, била обманута. [...] Италијанско-албански пакт садржи извесне недостатке који су, као што је доказао последњи инцидент, врло незгодни за све, па и Италију. Мислим да ће се с тиме сложити г. Мусолини. Истакнути италијански државник, чија је духовна надмоћ неоспорна, сувише је проницљив да то не примети. Он нас је задужио гарантујући независност и интегритет албанске државе. Ми смо увек спремни да га следимо на том путу. Али не желимо да повежемо судбину своје државе с једном албанском личношћу или режимом и већ смо одбили такву понуду с албанске стране.“³⁷

Спалајковићев интервју је осудила београдска штампа,³⁸ а Перић му је телеграфисао да он не одговара погледима владе и замолио га да се чува изјава.³⁹ Али ћутање је за Мирослава Спалајковића било готово немогућ задатак, па је друге

³⁶ Исто. М. Спалајковић – Н. Перићу, 1. IV 1927; М. Спалајковић – Н. Узуновићу, 2. IV 1927; АС, МС, 156. М. Спалајковић – краљу Александру, 2. IV 1927.

³⁷ „Déclarations de M. Spalaïkovitch“, *Le Temps*, 25. III 1927, 6; „Изјава г. М. Спалајковића“, *Самоуправа*, 26. III 1927, 1.

³⁸ Провладино *Време* је писало да Спалајковићева изјава није наишла на „једнодушно одобравање“ у земљи, а социјалистичке *Радничке новине* да је она „у толико глупља у колико је требало да буде 'дипломатскија'“: „Као што се види, по овоме 'дипломати' спор између наше државе и Италије наступио је само зато што је сињор Мусолини, 'одлични италијански државник, чија је духовна супериорност неоспорна' (свакако г. посланик цени по себи!) био обманут, преварен! [...] Колико речи толико глупости, чак и кад се има на уму да су ово само 'дипломатска' фарисејства!“ („Интересантне изјаве г. Спалајковића“, *Време*, 26. III 1927, 1; „Gluposti jednoga diplomate“, *Радничке новине: главни орган Социјалистичке партије Југославије*, 30. III 1927, 2)

³⁹ АЈ-338-10. Н. Перић – М. Спалајковићу, 28. III 1927.

недеље априла подигао много озбиљнију буру изјавивши за једне берлинске новине да су на страну Краљевине СХС стале све велике силе, док су се оптужбе Италије, која је избегла анкету, показале неосноване. У Риму је Вирђинио Гајда, уредник полузваничног листа *Il Giornale d'Italia*, одговорио нападом на српског дипломату чије је држање пред Лењином некада прослављао.⁴⁰ Мада је Посланство у Паризу објавило да Спалајковићеве речи нису тачно пренесене, а *Самоуправа* изразила жаљење због његове „пренагљености“,⁴¹ италијанско огорчење није престало. Сам Мусолини је, набрајајући југословенска „хвалисања и неумесности“, на треће место ставио Спалајковићев интервју.⁴² Он је, наравно, настојао да умањи своју одговорност, па је Перићу, који му је поручио да се британски посланик жали како је интервју погоршао ситуацију, одговорио да је објавио деманти и да *Il Giornale d'Italia* очигледно покушава да интригама унесе забуну у њихове редове.⁴³

У међувремену су Бријан и Спалајковић разменом нота поново одложили потписивање парафираног уговора о пријатељству. Бертело је тешио Спалајковића говорећи да ће до потписивања доћи чим се реши италијанско-југословенски спор, јер би се пре тога могло „тумачити као демонстрација“.⁴⁴ Потом му је рекао да треба слушати британске савете, јер Француска, коју Мусолини криви за све своје тешкоће, „може утицати на Рим само преко Лондона“. Спалајковић је ипак највећи значај дао поверљивој изјави да је могуће да ће Дуче изазвати сукоб, пошто су његови напади усмерени против Француске колико и против Краљевине СХС: „Бертело ми је рекао да све то показује душевно стање Мусолинија и изјавио ми: ’Француској није до рата, али ако би га Мусолини изазвао никад ниједан рат не би био популарнији од рата са Италијом; цео француски народ одоздо до горе прихватио би га с највећим одушевљењем; Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца не би била ни једног тренутка сама.’ Захвалио сам Бертелоу на тим речима рекавши

⁴⁰ „Les relations italo-yougoslaves“, *Le Temps*, 13. IV 1927, 6; „Une polémique italo-yougoslave“, *Le Temps*, 14. IV 1927, 1–2; V. Vinaver, „Engleska i italijansko ’zaokruživanje Jugoslavije’“, 119.

⁴¹ „Да ли је то систем?...“, *Самоуправа*, 15. IV 1927, 1; „’Самоуправа’ о пренагљености г. Спалајковића“, *Правда*, 15. IV 1927, 2.

⁴² DDI, 7, V, 163.

⁴³ AJ-338-10. Н. Перић – М. Спалајковићу, 13. IV 1927; М. Спалајковић – Н. Перићу, 13. IV 1927.

⁴⁴ AJ-388-14. М. Спалајковић – Н. Перићу, 28. III 1927; 4. IV 1927; 8. IV 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. Е. Дар – А. Бријану, 28. III 1927; А. Бријан – Е. Дару, 4. IV 1927; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 323; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 117.

да су ми добро позната расположења Француске, али да ћемо учинити све што је у нашој могућности да уштедимо француском и нашем народу нове жртве.“⁴⁵

Мирослав Спалајковић је 22. априла телеграфисао Војиславу Маринковићу, који је поново постао министар иностраних послова,⁴⁶ да на Ке д'Орсеју верују у мирно решавање италијанско-југословенског спора. Пет дана касније, министар му је поручио да преговори између Београда и Рима неће ускоро почети и да се он, упркос италијанским војним припремама, неће дати „енервирати“. Али, како је streпеo да би неким непромишљеним коракoм, на који би се одговорило истoм мерoм, Италија могла да несвесно изазове рат, од посланика је затражио да Французима сугерише како би „пријатељска али одређена изјава“ у Риму уклонила опасност. Спалајковић је, указујући „на сличност менталитета између Мусолинија и бившег бугарског краља Фердинанда“, саопштио садржај телеграма Бертелoу, који је рекао да на основу војних припрема „не треба још закључивати да Италија помишља на стварање нове ситуације“, већ хладно сачекати да прође Дучеова раздраженост. „Бертело потпуно разуме да ми не бисмо хтели нити могли да отрпимо икакав акт насиља од стране Италије и да би повреда наше територије била почетак рата“, известио је Спалајковић. „Али он верује да до тога неће доћи. Ако би, међутим, Италија искрцала трупе у Албанији, у том случају треба сачувати сву присебност и уздржати се од сваке директне акције, остављајући силама и Друштву Народа расправљање тог међународног питања. [...] Бертело мисли као и ја да што тешња веза између тебе и енглеског посланика у Београду може много допринети. [...] Талијанске интриге такође покушавају да охладе енглеско расположење према нама оптужујући нас да тражимо везе са болшевицима и

⁴⁵ AJ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 11. IV 1927; 12. IV 1927; 13. IV 1927; V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, 174; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 59. Два месеца потом, Спалајковић је изјавио да се мирољубивост Француске састоји од упорног рада на одржавању мира, „не само на једној тачци, већ на свим тачкама Европе, не само на границама на Рајни или на Бренеру, већ и на границама у Шлеској или на Јадрану“. („La France et la Yougoslavie: discours de M. Spalaïkovitch“, *Revue des Balkans*, 8 (1927), 275)

⁴⁶ Спалајковић је уочи промене владе известио да се у француским владајућим круговима жали што је политичка ситуација у Београду нејасна. (AJ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 13. IV 1927)

Турцима. У овим двома тачкама енглеска влада је до крајњости осетљива, нарочито ако бисмо то хтели да употребимо макар и као средство пресије.⁴⁷

После Бријанове посете Лондону у мају, Бертело је обавестио Спалајковића о оптимизму Британаца и задовољству Париза због коректног и стрпљивог става Београда, али је додао да се Мусолинијева непопустљивост у албанском питању мора сузбити уколико јој је циљ „да од других извуче неоправдане уступке ма које врсте“.⁴⁸ Маринковићево стрпљење је, међутим, потпуно ишчезло свега неколико дана касније, када је због хапшења драгомана Посланства у Тирани дошло до нове кризе и прекида југословенско-албанских дипломатских односа. Спалајковић је замолио да се Британцима објасни „да је албанска влада захваљујући тиранском пакту стекла уверење да може некажњено вређати и изазивати [...] и да у тој заблуди лежи највећа опасност за мир“; а Бертело и Бријан су, солидарисујући се начелно с Београдом, преко њега поручивали Маринковићу да не допусти да га „енервирају простачке шикане албанских политичара“ и буде помирљив – али и опрезан према Мусолинијевим покушајима посредовања. На крају је инцидент, уз мешање великих сила, решен без озбиљнијих последица.⁴⁹

Насупрот француском војном министру Пенлевеу, који му је рекао „да Мусолини нешто спрема са Црногорцима и да је ради тога кнез Данило отпутовао

⁴⁷ Исто. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 22. IV 1927; 30. IV 1927; 5. V 1927; В. Маринковић – М. Спалајковићу, 27. IV 1927; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 60–61; V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije““, 120.

⁴⁸ AJ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 21. V 1927; V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije““, 130; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 61. Спалајковић је у првој половини маја посетио Лион, где је изјавио да су Југословени свесни да њихова безбедност у потпуности зависи од безбедности Француске, као што су и Французи уверени да би свака повреда целовитости Краљевине СХС угрозила интересе Француске. На његово тврђење да Друштво народа може да игра значајну улогу у одржавању мира на Балкану осврнуо се социјалистички лист *Le Populaire*, пишући да је југословенски посланик одржао „велики говор у коме је направио алузију на скорашње немире на Балкану“, али и пропустио да каже „да је диктатор који влада у Италији забранио том истом Друштву народа да се меша у сукоб Рима и Београда око Албаније“. („М. Spalaikowitch a, hier, prononcé un important discours politique“, *Lyon Républicain*, 9. V 1927, 2; „'Станковић' у Француској“, *Самоуправа*, 10. V 1927, 2; „Ванредан успех 'Станковића' у Француској“. *Време*, 10. V 1927, 5; „М. Miroslov Spalaikowitch à Lyon“, *Revue des Balkans*, 6 (1927), 208–212; „Les Balkans et la S.D.N.“, *Le Populaire*, 9. V 1927, 2)

⁴⁹ С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник*, 145–151; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 118–119; AJ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 31. V 1927; 7. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 7. VI 1927; 9. VI 1927; 13. VI 1927; 15. VI 1927; 22. VI 1927; 30. VI 1927; 2. VII 1927; В. Маринковић – М. Спалајковићу, 29. VI 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 8. М. Спалајковић – А. Бријану, 15. VI 1927.

за Рим“,⁵⁰ Спалајковића је италијански амбасадор уверавао да Мусолини жели „најбоље односе“ са Краљевином СХС, док рат прижељкују његови „лични непријатељи“, „франмасони и социјалисти целог света“. Манцони је даље казао да се мир може сачувати личним контактом између Дучеа и краља Александра и да се „у Москви много полаже на Радића“; али Спалајковић се није ухватио у замку, већ је одговорио да „сам Мусолини себи највише шкоди дајући својим противницима маха да га представљају као опасност за мир“.⁵¹

Маринковић је почетком лета решио да појача притисак на Француску ради потписивања уговора о пријатељству, па је Спалајковићу, када је 14. јула затражио одобрење за одлазак на одмор, одговорио да нажалост мора да остане у Паризу до даљих инструкција.⁵² Када су стигле, посланик се, прерадивши их у мемоар који је предао Ке д’Орсеју, покајао због љутње. Кнезу Павлу Карађорђевићу писао је да министар његову молбу није одбио у рђавој намери: „Он је желео да завршим једну веома важну ствар, савез пре краја овог лета. И ја га желим, тим пре што сам могао да га остварим, *пре четири године*. Али то је друга прича... Маринковић ме убрзава и ја га разумем. Потребан му је добар предизборни успех. Урадићу све што могу“.⁵³ У инструкцијама је стајало да је у италијанско-југословенским односима дошло до примирја које ће „бити прекинуто једним новим талијанским ударом“ уколико се међународна ситуација Краљевине СХС не поправи. Париз треба да схвати, тврдио је Маринковић, да се борба води између ревизионистичке Италије и Француске, а

⁵⁰ АЈ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 24. VI 1927; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 324.

⁵¹ АЈ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 6. VII 1927.

⁵² АЈ-334-ПО-192. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 14. VII 1927; В. Маринковић – М. Спалајковићу, 18. VII 1927. Маринковић је француском посланику, који се само усиљено насмејао на „пикантно поређење“, рекао да Француску и Краљевину СХС нико не би покушавао да раздвоји када би живеле у браку уместо у конкубинату. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. Е. Дар – А. Бријану, 27. VI 1927)

⁵³ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 9. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 22. VII 1927. Крајем маја је Милан Сршкић писао Драгици Спалајковић да би било „врло потребно и корисно“ да њен муж допутује и посаветује се с њим „о свему“: „У радикалној странци иза смрти Пашића настала је свађа првака око водства и безобзирна борба разних струја, која је довела странку не да се поцјепа на двоје, него можда, да се и посве распе. У народу због тешке економске кризе дефетистички елементи из дана у дан узимају маха.“ Сршкић је, заправо, хтео да спречи изборе, јер је процењивао да би на њима демократе и радићевци ојачали на рачун радикала; али Спалајковић овог пута није био у могућности да успешно делује код краља, па је његов пашеног 14. јуна поднео оставку на место министра правде, а сутрадан су расписани избори за септембар. (АС, МС, 455. М. Сршкић – Д. Спалајковић, 30. V 1927; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, 210)

не између Италије и Краљевине СХС, која, као „авангарда француске главнине“, брани „извесне стратегијске положаје“ пре „главне битке“: „Француска не може допустити да јој Италија демолира цео континентални систем, који је њој потребан за њену безбедност не само због Италије, но још и много више због Немачке. Она нас мора ослободити притиска који се на нас врши. Међутим, то је могуће само на један начин: закључењем и објавом одбранбеног савеза“.⁵⁴

Бертело је Спалајковићу рекао да је Маринковићева жеља „оправдана са гледишта унутарње политике и с обзиром на изборе“, али да би на међународном плану објављивање уговора било незграпан корак, тим пре што италијанска политика „не може постићи никаква резултата ни у Софији, ни у Атини, ни Букурешту“, где се зна „да ће Француска бранити своје пријатеље до краја“. „И ако уговор није формално потписан Француска сматра да је он потпуно обавезан и у случају да будемо нападнути она ће нас бранити“, телеграфисао је Спалајковић Маринковићу. Недуго потом, известио је да му је Бертелоове изјаве потврдио Бријан: „Што се тиче формалне стране савеза рекао је да постојање уговора није ни за кога тајна. Он је сам о томе дао на знање Италији. [...] Међутим, ако би се уговор сад и формално објавио наш положај би постао слабији јер би Мусолини наводио да је у одбрани и да је објављени савез наперен против њега. Али ако Ви инсистирате да се уговор објави, Бријан лично неће правити сметње“.⁵⁵

Маринковића је веома погодило Бријаново мишљење о мотивима његовог захтева, па је Спалајковићу телеграфисао да је требало да енергично одбаци „инсинуацију“: „Лако је другом саветовати помирљиво држање, али није лако увек извршавати шта други мисле да је помирљиво. Знам да су у Риму познати наши аранжмани и баш због тога ће и наваљивати да нам докажу да они нису довољна гаранција за наше виталне интересе. [...] По резоновањима која ми достављате ствар се не може никад свршити.“ Мада је можда баш он први споменуо да су избори узрок Маринковићеве журбе, Спалајковић се ишчуђавао над претпоставком да је алузију на њих „оставио без категоричког одговора“, о коме је тобоже

⁵⁴ AJ-388-14. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 18. VII 1927; MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. *Mémoire confidentiel de M. Marinkovitch*; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 324.

⁵⁵ AJ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 26. VII 1927; 28. VII 1927; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 325.

пропустио да извести; поред тога, министра је умиривао тврдњом да ће успети да договори октобар као рок за потписивање уговора. О пристанку француске владе могао је да извести 6. августа, после чега му је Маринковић поручио да одмах допутује у земљу ради споразумевања с њим и краљем.⁵⁶

Допутовавши, Спалајковић је Маринковићу предао мемоар у вези са додатном препреком на путу ка уговору – питањем утврђивања износа српских предратних дугова, које је било последица девалвација франка. У њему је тврдио да је Поенкаре, мада је најпре осуђивао „мешање појединих личности и банака у ту ствар и њихове закулисне радње“, под притиском банкара и портера био принуђен да инсистира на решавању проблема: „Очевидно је, да заинтересовани кругови полажу нарочиту наду у лични ауторитет г. Поенкареа, знајући колико је велико његово пријатељство према нашој држави као и његов углед код нас, и очекују од њега као Министра финансија да она заложит сав свој утицај за повољно решење овог питања. Да би се могла разумети сва моћ њихове пресије над г. Поенкареом [...] потребно је имати на уму специјални, и за Француску судбоносни, задатак због кога се г. Поенкаре и примио власти и који га је, по самој природи ствари, ставио у потпуну зависност од финансијера.“ Зато је тврдио да треба што пре отклонити „опасност од даљих удараца“ који би могли да угрозе кредит и углед Краљевине СХС и изразити спремност на преговоре с француским портерима; тиме би се добило у времену и дало „формално задовољење француској Влади“, коју би потом требало замолити да интервенише због неприхватљивих захтева портера.⁵⁷

⁵⁶ АЈ-388-14. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 29. VII 1927; 30. VII 1927; М. Спалајковић – В. Маринковићу, 31. VII 1927; 2. VIII 1927; 4. VIII 1927; 6. VIII 1927; 7. VIII 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. *Telegramme confidentiel de M. Dr. V. Marinkovitch, remis le 3 août 1927 par M. Spalaïkovitch*; Е. Дар – А. Бријану, 3. VIII 1927.

⁵⁷ АС, МС, 129. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 14. VIII 1927. Спалајковић је Поенкареу, кога је Ке д'Орсеј замолио да посредује и ублажи његово „потпуно негативно држање“, још у јануару изнео став о „уценама безобзирних спекуланата“ и добио одговор да, упркос извесним злоупотребама, „право француских портера изгледа несумњиво“. Суочен са државником чији је морални дужник био од јула 1914, Спалајковић је смекшао, па је у мају писао Маринковићу да треба ући у преговоре с портерима: „Моја субјективна оцена, како у погледу историје овог питања тако и његове моралне и правне стране, којих сам се дотакао у свом поверљивом мемоару упућеном г. Поенкареу у фебруару ове године, остаје неизмењена. Али политички разлози императивно нам налажу да ово питање, које за сад једино стрчи у нашим односима са Француском, што пре и, разуме се, са што мање штете по наше финансијске интересе уредимо.“ (Исто. М. Спалајковић – Р. Поенкареу, 10. I 1927; М. Спалајковић – Н. Перићу, 11. I 1927; М. Спалајковић – В. Маринковићу, 23. V 1927)

Током септембра Спалајковић се на Бледу, Опленцу и у Београду виђао с краљем Александром,⁵⁸ који му је изразио задовољство због исхода скупштинских избора и чињенице да, за разлику од претходних, нису прошли у знаку српско-хрватског спора.⁵⁹ На самом крају месеца вратио се у Париз, где је 5. октобра, на дан убиства генерала Ковачевића у Штипу, Бријану рекао да су „разбојништва дело не само бугарске револуционарне организације, него и талијанске политике, јер Протогеров, који је у служби Мусолинија, оправдава таквом акцијом новац који од њега прима“. „Говорили смо за тим о нашем савезу и ја сам рекао Бријану да нам је тај савез потребан не толико ради наше одбране за случај рата (ми за то имамо сами довољно снаге) колико као средство да до рата у опште не дође“, известио је Маринковића. „Кад уговор о нашем савезу буде објављен, клонуће сви авантуристи у нашем суседству; зато ми на томе и инсистирамо. Бријан је потпуно сагласан и каже да сад више нема оних разлога који су се летос томе противили“.⁶⁰ Два дана касније, Бријан је на званични корак југословенског посланика одговорио да је већ дао потребне инструкције представницима у Софији, Атини, Риму и Лондону, али и додао да „рачуна на умереност и уздржљивост“ београдске владе; такво држање било му је потребно јер је желео да се потписивање уговора с Краљевином СХС, о коме је обавестио Рим, „изврши у што нормалнијим и мирнијим приликама“.⁶¹

⁵⁸ АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1927, књ. 523. Дневне белешке од 1–26. IX 1927.

⁵⁹ АС, МС, 81. Белешка М. Спалајковића о разговору с краљем Александром, септембар 1927. Спалајковићу је, међутим, ускоро морало да постане јасно да су спорови око државног уређења врло далеко од коначног решења. На то му је, између осталог, указивало једно писмо Светозара Прибићевића, који је, месец дана након свог удруживања с Радићем, тврдио да прилике у земљи „не иду добро“: „Улазимо у јубиларну, десету годину од уједињења. Али улазимо у њу у највећем растројству, најдаље од стварног уједињења, него што смо икад били. На влади имамо патуљке, који су напросто недорасли за своју високу задаћу и који изазивају подсмех у земљи. Највише то иде на рачун Србијанаца, јер је то србијанска влада и народ у осталим крајевима пита се: Зар је то најбоље, што је Србија могла дати?!“ (Исто, 355. С. Прибићевић – М. Спалајковићу, 11. XII 1927)

⁶⁰ АЈ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 6. X 1927. Спалајковић је потом из „поверљивог бугарског извора“ дознао да се у париским „бугарско-македонским круговима проносе гласови о даљим атентатима“, пре свих на краља Александра. О томе је обавестио Ке д’Орсеј и Поенкареа, затраживши да Париз и Лондон „енергичном акцијом приморају бугарску владу да искорени организацију“. Ускоро је стигла вест да је један македонски студент одређен да изврши атентат на Спалајковића, због чега је француска полиција почела да надзире зграду посланства; посланик је, међутим, одбио да се надзире прилази његовом стану. (АЈ-388-9. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 10. X 1927; 12. X 1927; М. Спалајковић – М. де Бомаршеу, 11. X 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 8. *Note de la Préfecture de Police: A/S d’un attentat possible contre la personne du Ministre de Yougoslavie*, 21. X 1927; К. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, IV, 14)

⁶¹ АЈ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 8. X 1927.

Маринковић је, међутим, због француског захтева да се приликом његовог боравка у Паризу реши питање дугова одложио потписивање уговора и поручио Спалајковићу да продужи параф за још три месеца. Посланик је француском председнику владе рекао „да се у Београду ствара ружан утисак што се у Паризу макар и посредно везује питање о савезу са питањем о дуговима“; али Поенкаре га је одмах придобио за своје гледиште, према коме би Маринковић могао да допугује у Париз већ почетком новембра – ако Београд начелно пристане на арбитражу у случају да не дође до непосредног споразума с портерима. Пошто му је и Бријан саопштио да је непријатно изненађен и да је довољно одлагање од месец дана, Спалајковић је телеграфисао да нема разлога за непристанак на арбитражу.⁶²

Очигледно иритиран држањем Француза и свог посланика, Маринковић је одговорио да жали што се потписивање мора „одложити и за један дан“, али да није он „тај који уноси нова питања и изазива одлагања“: „Пошто је убачено питање техничко и компликовано, нисам у стању проценити колико треба времена [...]. Но пристајем и на продужење од месец дана. Изволите бар то свршити.“⁶³ Спалајковић је тај телеграм прочитао политичком директору Ке д’Орсеја Бомаршеу, који је приметио његово неспокојство: „Убеђен је да г. Маринковић, који припада Демократској странци, док је он радикал, сматра да српски посланик у Паризу није учинио све што је могао да претегне политика његове земље и да је, како не би политичком противнику пружио прилику за успех који би могао да се употреби на изборима, тромо бранио гледиште свог министра. Али г. Спалајковић задржава право да се позове на краља, чији је пријатељ. Убеђен је да ће српска влада на крају Француској признати право да прибегне арбитражи“.⁶⁴

Спалајковић је заиста, након што је продужио параф уговора за три месеца,⁶⁵ писао краљу Александру да Бријан, Бертело и Бомарше жале што

⁶² Исто. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 8. X 1927; М. Спалајковић – В. Маринковићу, 9. X 1927; 12. X 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. Белешка о посети М. Спалајковића М. де Бомаршеу, 12. X 1927; М. де Бомарше – Е. Дару, 13. X 1927.

⁶³ АЈ-388-14. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 15. X 1927.

⁶⁴ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. Белешка о посети М. Спалајковића М. де Бомаршеу, 17. X 1927. Спалајковић је после разговора телеграфисао Маринковићу Бомаршеову изјаву да је и парафирани уговор „пуноважан акт који обема странама намеће све савезничке обавезе“. (АЈ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 17. X 1927)

⁶⁵ Исто. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 19. X 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. М. де Бомарше – Е. Дару, 27. X 1927.

Поенкареов предлог није прихваћен: „Морам дословно да цитирам примедбе г. Бријана на одговор да је покренуто питање техничко и сложено, којим сам хтео да оправдам став г. Маринковића. ’Министар никад не сме да избегава одговорност! Судбина сваког министра је да, готово увек, има да бира између две лоше солуције. Али г. Маринковић је имао ту срећу да је требало само да се изјасни за добру солуцију и он то није учинио. [...] Нико од њега није тражио да сада донесе одлуку у техничком и компликованом питању, већ само да [...] испуни једну формалност, која је, мада ништа не предодређује у будућим преговорима, неопходна француској влади, а нарочито Поенкареу [...].“⁶⁶ О томе је – разуме се, много блажим изразима – известио и Маринковића, додавши да је Бријану, када је рекао да Мусолини верује да је уговор већ потписан, одговорио да његово објављивање није потребно толико због Италијана колико „ради моралног дејства“ на друге, који верују да су Југословени „усамљени и без главног савезника“.⁶⁷

Бријан и Бертело су у наредним данима настојали да умире Београд, па су Спалајковићу говорили да ће све бити решено врло брзо и да жале што је Поенкаре, који размишља „само као правник и финансист“, „унео забуну везујући политику са портерима“. Ствар је највише убрзала италијанска поморска провокација у Мароку, на коју је Бријан решио да одговори потписивањем уговора с Краљевином СХС.⁶⁸ Маринковић је, прихватајући да се компромис о арбитражи потпише после уговора, поручио Спалајковићу да на друге уступке неће пристати и замолио га да одлучно брани то гледиште. „Наше гледиште браним одлучно без обзира хоћу ли се лично овде ма коме замерити или не, у толико пре што је интерес Француске идентичан са нашим. [...] Али молим Вас водити рачуна о томе да је Поенкаре председник владе и молим Вас олакшати положај Бријану“, одговорио му је Спалајковић, који је затим на Ке д’Орсеју рекао да се Маринковић плаши да јавност не сазна за постављени услов и не помисли да је савез са Француском „купљен“; оградивши се да је учинио све што може да ублажи тај мучни утисак, додао је да би даље одлагање могло да компромитује „сву моралну корист“ коју

⁶⁶ АС, МС, 156. М. Спалајковић – краљу Александру, 20. X 1927.

⁶⁷ АЈ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 20. X 1927.

⁶⁸ Исто. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 26. X 1927; 29. X 1927. Бертело је рекао Спалајковићу да је Италија изазивачким држањем створила „најповољнији тренутак“ за потписивање уговора и да је добро што то није учињено раније. (Исто. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 30. X 1927)

уговор може да донесе. Ипак, разлога за бојазан није било, јер је већ истог дана француска влада донела одлуку о потписивању уговора.⁶⁹

Тај чин су извршили Бријан и Маринковић 11. новембра 1927, на девету годишњицу примирја у светском рату.⁷⁰ Италијане су и потписивање и изабрани датум разљутили, па је Манциони избегао разговор с Маринковићем, иако му га је југословенски колега два пута предлагао.⁷¹ Маринковић је, пак, избегао да на повратку посети Лондон и Рим, што је Спалајковић морао да објасни Бертелу,⁷² а затим је уследило потписивање Другог тиранског пакта између Италије и Албаније. Спалајковић је у одредбама пакта уочио „офансиван карактер“, док је Бријан преко њега саветовао мудро и хладнокрвно игнорисање; на то је Маринковић одговорио да се, премда му је успело да задржи реакцију народа који је „умирен склапањем француско-српског уговора“, Мусолинију „не може угодити“.⁷³ Током децембра Бертело и Поенкаре су наставили да југословенском посланику говоре да је њихов став према Италијанима чврст, али су у исто време препоручивали помирљиве кораке, попут предлога да се продужи Римски пакт.⁷⁴

⁶⁹ Исто. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 31. X 1927; М. Спалајковић – В. Маринковићу, 1. XI 1927; 2. XI 1927; 3. XI 1927; MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 70. Белешка о посети М. Спалајковића М. де Бомаршеу, 3. XI 1927.

⁷⁰ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 326; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 122. Сумирајући у једном чланку дипломатску активност Краљевине СХС у 1927. години, Спалајковић је истакао да је најзначајнија манифестација њене решености да чува мир и постојеће стање у Европи потписивање уговора са Француском, које је у земљи изазвало бескрајно одушевљење. (М. Spalaikovitich, „L’activité diplomatique du royaume des Serbes, Croates et Slovènes en 1927“, *Revue des Balkans*, 1 (1928), 7–8)

⁷¹ DDI, 7, V, 501. О италијанском узбуђењу Спалајковића је обавестио Бријан, који је рекао да због тенденциозних тумачења уговор треба брзо објавити – изузев, разуме се, одредбе о консултовању генералштабова у случају ратне опасности. (MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 71. А. Бријан – Е. Дару, 15. XI 1927; AJ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 16. XI 1927)

⁷² Спалајковић је истовремено уверавао Бертелоа да ће ускоро добити пуномоћ да потпише компромис о арбитражи. Компромис је потписан почетком децембра, али тиме нису била коначно решена питања предратних зајмова и трговинског уговора, па се Спалајковић жалио да се даљим развлачењем Поенкаре и Бријан доводе „у незгодан положај“ према десничарској опозицији. (MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 71. Белешка о разговору М. Спалајковића и Ф. Бертелоа, 14. XI 1927; 72. *Note a[u] s[u]jet] de l’échange des ratifications du Traité franco-yougoslave*, 28. XI 1927; AJ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 26. XI 1927; 2. XII 1927; AJ-334(ПО)-7. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 9. XII 1927; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l’Entre-deux-guerres*, 223; V. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske*, 102)

⁷³ AJ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 25. XI 1927; 10. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 1. XII 1927; С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник*, 202.

⁷⁴ AJ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 13. XII 1927; 14. XII 1927; 15. XII 1927; 17. XII 1927; V. Vinaver, „Engleska i italijansko ’zaokruživanje Jugoslavije’“, 140.

На самом почетку 1928, председник републике Думерг је Спалајковићу казао да су последице француско-југословенског уговора изврсне и да се осећа промена у држању Италије. Српски дипломата је одговорио да је Мусолини, после иницијативе Београда, принуђен да разговара о обнови Римског пакта и да ће, у случају неуспеха, сви знати ко је кривац; а затим је радо усвојио председников закључак да „не треба бити само мирољубив, већ и снажан“.⁷⁵ Много важнији је био став Бријана и Бертелоа, који су га, пошто их је обавестио о Маринковићевој жељи да се Француска и Велика Британија не мешају у почетној фази италијанско-југословенских преговора, уверавали да су амбасадору у Лондону послате такве инструкције, а да је амбасадору у Риму поручено да у разговорима с Италијанима избегава све што би наводило на закључак да је Краљевина СХС усамљена.⁷⁶

Спалајковић је у фебруару покушавао да убеди свог мађарског колегу да Будимпешта не треба да се ослања на Рим и превртљивог Мусолинија.⁷⁷ У исто време, у Паризу је боравио румунски министар иностраних послова Титулеску, који се Спалајковићу жалио на шефа чехословачке дипломатије, а Манцонију и на Бенеша и на Бертелоа, тврдећи притом да се Србин сложио да Румунија не треба да буде „слушкиња Прага“.⁷⁸ Међутим, италијанском амбасадору је, након што му је наредног месеца Спалајковић најавио да ће га позвати у Посланство када краљ Александар буде допутовао у Париз, из Рима поручено да не треба да охрабрује такве предлоге, већ да, уколико буде позван, само саслуша шта ће краљ рећи.⁷⁹

⁷⁵ АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 4. I 1928; V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, 179.

⁷⁶ АЈ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 18. I 1928; 3. II 1928. У писму којим је посланика у Паризу обавестио о својој намери да започне преговоре за обнову уговора с Италијом, Маринковић је тврдио да Мусолини жели да заузме став човека који очекује сатисфакцију и искористи евентуално мешање Француске и Велике Британије у своју корист; због тога је од Спалајковића тражио да сместа упозна „Бријана и Бертелоа с игром коју Мусолини мисли да игра, те да не наиђу на њу нити да допусте да Лондон на њу наиђе“: „Молим те да у овој ствари будеш енергичан, и да настанеш да Французи правилно схвате ствар, и да нам помогну онако како нама треба у овој тешкој бици. Апсолутно је потребно, да се чувају неких иницијатива, којима би нас стављали пред свршене чинове, јер би то могло бити фатално.“ (АС, МС, 308. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 1. I 1928; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији, 272–273*)

⁷⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, 379.

⁷⁸ АЈ-388-11. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 6. II 1928; DDI, 7, VI, 98.

⁷⁹ Исто, 169, 192; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 155. Италијанска полиција је почетком 1928. добила информацију да је француска влада замолила Спалајковића, који је ступио у преписку с антифашистичким емигрантом Паћардијем, да прекине с опасним играма. То је за Рим вероватно био додатни разлог да не жели посредовање југословенског посланика у Паризу. (DDI, 7, VI, 44)

Сем са Италијом, Краљевина СХС је имала затегнуте односе и са Бугарском, према којој је затворила границу. Пошто су му на Ке д'Орсеју рекли да Софији треба поставити конкретне услове и по њиховом испуњењу отворити границу, Спалајковић је предложио Маринковићу да услов буде „један споразум сличан нишком споразуму“. Наљућен што се питање покреће изокола, Маринковић је телеграфисао да жали што му Бријан и Бертело, с којима се претходно видео у Женеви, нису пружили прилику да лично објасни зашто је „неопортуно да они благонаклоно примају бугарске жалбе и кураже бугарску владу да и даље не предузима ништа озбиљно према маћедонском комитету“. На то је Спалајковић, који је у стварности био Бертелоов посланик при Жутој кући барем колико и Маринковићев при Ке д'Орсеју, одговорио да Бријан и његов заменик, напротив, желе да ојачају положај Краљевине СХС: „Главна је само изабрати формулу коју би прихватиле Француска и Енглеска и, ако би је Бугарска одбила, онда би се утврдила њена одговорност, а граница би и даље остала затворена.“⁸⁰

После априлских избора, Спалајковић је са задовољством известио да је опстанак дотадашњег председника владе обезбеђен и да ће, пошто је демагогија револуционарне левнице „потучена“, у новом парламенту доминирати леви центар којим ће Поенкаре „лако управљати“. Тврдећи да се Француска „вратила свом здравом политичком смислу из ранијих времена“, нагласио је да је Поенкареова финансијска стабилизација спречила „појаву револуције“; а једина „црна тачка“ новог парламента био му је „избор четворице аутономиста у Елзасу“: „Очевидно, сви ми, пријатељи француског народа, жалимо тај догађај, не придајући му већи значај него што га у ствари има, али ипак можемо појединим, ма и веома ретким, овдашњим бугарофилима [...] рећи да до сад српска Маћедонија није послала ни

⁸⁰ АЈ-388-9. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 15. III 1928; 22. III 1928; И. Шуменковић – М. Спалајковићу, 27. III 1928; В. Маринковић – М. Спалајковићу, 28. III 1928; М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 29. III 1928; 5. IV 1928; 6. IV 1928. Пошто дуумвират на челу француске дипломатије није деловао у савршеној хармонији, Бертело је поверио Спалајковићу да се „не слаже потпуно са Бријаном“ око америчке формуле за идеју „о стављању рата изван закона“ која, „поред све њене теориске лепоте“, у пракси може донети највише користи Немачкој; због тога је тврдио да ће Француска тражити да се као изузеци спомену „рат у случају легитимне одбране и рат који намећу обавезе из већ закључених уговора“. (АЈ-388-15. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 19. IV 1928)

једног аутономисту у београдски парламенат.⁸¹ Спасиоца франка посетио је следећег месеца, у друштву министра финансија Марковића који је ради добијања зајма путовао у Лондон. Супротно од Бертелоа, Поенкаре им је саветовао да одбаце наводно понижавајуће британске услове и нудио помоћ око добијања новог француског зајма; Спалајковић је његове речи пренео у писму краљу Александру: „Англосаксонци, и они у Енглеској и они у Америци, следе само један циљ: да владају светом помоћу новца. Сместили су се свуда у Немачкој. Покушали су то исто да ураде и у Француској. [...] Сместа сам им показао врата... Треба да се бранимо. [...] Наше две земље су судбински повезане и ја никоме не могу да дозволим да и најмање повреди вашу политичку и финансијску независност.“⁸²

Поенкаре је почетком јуна рекао Спалајковићу да треба ратификовати Негунске конвенције и осудио демонстрације и иступања опозиције против њих. Српски дипломата је узвратио да је тешкоће увек стварала Италија, која „треба да докаже да је и њој стало до сређивања односа, а не до низа изазивања“.⁸³ Расправа о конвенцијама додатно је заоштрила напете односе у београдској скупштини, који су 20. јуна кулминирали атентатом Пунише Рачића на вође хрватске опозиције. Пошто је добио инструкције да се строго држи званичне верзије и сузбија „нетачне вести и злонамерне коментаре“, Спалајковић је Ке д’Орсеју упутио ноту којом се злочин сводио на Рачићеву импулсивност; тамо су му обећали да ће утицати на писање штампе и упозорили га да би догађај могао да нанесе штету интересима Краљевине СХС у Великој Британији.⁸⁴ „Овдашње најглавније политичке личности забринуте су нашим унутарњим и спољним проблемима, али ипак хладно расуђују о могућностима“, телеграфисао је париски посланик четири дана после атентата. „Сматрају да је за сад најпотребније ратификовати Нептунске Конвенције у скупштини, што изгледа олакшано у овом тренутку привременим одсуством

⁸¹ АЈ-388-13. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 2. V 1928. Краљ Александар је Поенкареу, преко Спалајковића, срдечно честитао успех на изборима, хвалећи притом „изврсне“ резултате које је дотад постигао. (АС, МС, 267. Краљ Александар – М. Спалајковићу, 17. V 1928)

⁸² АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 18. V 1928; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 147–148.

⁸³ АЈ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 2. VI 1928.

⁸⁴ АЈ-388-1. М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 20. VI 1928; 21. VI 1928; И. Шуменковић – М. Спалајковићу, 20. VI 1928; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 35. *Note [de la Légation S. H. S.]*, 21. VI 1928. Спалајковић је сутрадан известио да је држање француске штампе „углавном задовољавајуће“. (АЈ-388-1. М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 22. VI 1928)

сељачко-демократских посланика. На тај начин би се знатно побољшала ситуација и сав напор свео на савлађивање унутарњих тешкоћа. [...] По свршетку тога чина требало би тражити начин за састав шире коалиционе владе, јер овде се верује да су и Хрвати свесни да је њихов животни интерес у заједници са Србима и да у нашој земљи морају престати унутарњи и спољни нереди који могу довести у опасност европски мир.⁸⁵ Маринковић је одговорио да ће учинити све да се Нетунске конвенције усвоје, а Спалајковић је наставио да га пожурје тврдећи да је на Западу „створена таква психоза“ да би вест о оставци владе пре њиховог изгласавања „произвела катастрофалан утисак“: „Онда нико не би могао разуверити овдашње јавно мишљење да је рат између нас и Италије неизбежан“.⁸⁶

Унутрашње стање у Краљевини СХС је током јула остало неизвесно и претеће, па је истакнути радикал Лазар Марковић писао Спалајковићу да се у земљи не решава „главни проблем“, већ „лови у мутном“.⁸⁷ Сршкић му је, пак, 6. августа јавио да се „сваки дан“ одигравају крупни догађаји: „Наш је положај (т.ј. нас радикала око главног одбора) врло тежак. Не можемо да понесемо одговорност за све грјешке и глупости, које је починио режим Вукићевића–Маринковића, и који чини овај режим; а с друге стране сељачко-демократска коалиција на чију смо сарадњу ми рачунали, отјерана је несмотреним изјавама Вукићевића режима у очајање и чини такве испаде, да се на рад са њима ни пошто не може рачунати. Грјешака је почињено са обје стране толико много, да ми данас стојимо у односу према Хрватима страшније него године 1914. [...] Атмосфера је тако тешка као да стојимо пред грађанским ратом. [...] Још ако што буде Стјепану Радићу – а болест му окренула од јучер на горе – ко зна како ће се ствари свршити.“ Закључак Спалајковићевог пашенога био је да, кад се „већ гура у борбу и кад је немогуће свако споразумјевање“, треба образовати „владу чврсте руке и воље“, „без обзира на партије“: „Ако мислиш да је потребно да и ти што учиниш, учини.“⁸⁸

⁸⁵ Исто. М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 24. VI 1928.

⁸⁶ АЈ-338-10. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 25. VI 1928; М. Спалајковић – В. Маринковићу, 26. VI 1928; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, 309; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 78.

⁸⁷ АС, МС, 310. Л. Марковић – М. Спалајковићу, 11. VII 1928.

⁸⁸ Исто, 455. М. Сршкић – М. Спалајковићу, 6. VIII 1928; Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији*, 308–309. Према Прибићевићу, Сршкић је недуго потом допутовао у Загреб и, тврдећи да има „краља у руци“, нудио му образовање владе генерала Живковића, у коју би ушли

Радић је заиста умро два дана касније, а Спалајковић је с олакшањем приметио да француски листови његову смрт „коментаришу врло благо и са пуно обазривости“ и да „непријатељска пропаганда“ нема много успеха у њеном искоришћавању.⁸⁹ Старом пријатељу Гргуру Јакшићу писао је да је чехословачког посланика Осуског замолио да се новинама дају директиве како да пишу „о хрватским будаластим претензијама“: „Савезничка штампа треба сад категорички да осуди држање Хрвата и њихово политичко фантазирање, изјављујући да је хрватско питање дефинитивно решено уговорима о миру као и нашим државним уставом и да се ни у ком облику више не може покретати, јер интереси општега мира као и створеног поретка у Европи – који су над свима локалним интересима – императивно налажу Држави Срба, Хрвата и Словенаца, да по сваку цену одржи и очува постојеће стање. У томе је, са међународног гледишта, наша највиша дужност и према нама самима и према савезницима.“⁹⁰

Ситуацију на Балкану усложнило је и проглашење Ахмеда Зогуа за краља Албанаца. Бертело је у септембру уверавао Спалајковића да ће се Париз према том чину поставити у складу са ставом Београда, али је додао да не треба бити оштар према Тирани „јер би се тиме само ишло на руку талијанским интригама“. Пошто му је Бертело тада саветовао и хитно споразумевање с Грцима и Венизелосом, који је требало да дође у Париз, Спалајковић је позвао Маринковића да допутује.⁹¹ Министар је послушао посланика и њих двојица су се састали с Бертелоом,⁹² а

представници Сељачко-демократске коалиције и Радикалне странке, односно њеног центра предвођеног Узуновићем. (S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952, 102–103)

⁸⁹ АЈ-388-1. М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 9. VIII 1928; 13. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 13. VIII 1928.

⁹⁰ НБС-ПФ, Р 558/IX/1.175. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 12. VIII 1928. Крајем августа Спалајковић је писао Маринковићу да су му многи француски и чешки пријатељи са жаљењем говорили „о неразумној политици Загреба“, којој циљ није „борба за равноправност него пропаганда у земљи и на страни против државе“: „То је уочено у Риму као и Москви и у томе лежи заједнички интерес фашизма и болшевизма. Енглезима ни Французима то не може бити пријатно. [...] Полажу се наде на патриотизам Прибићевића у том погледу, али је опасност у његовој личној заслепљености коју хрватске сељачке вође експлоатишу. [...] Словенцима и Муслиманима одаје се признање на њиховој лојалности према држави и њиховој политичкој зрелости.“ (АЈ-388-1. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 28. VIII 1928)

⁹¹ АЈ-388-7. М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 14. IX 1928; 15. IX 1928; 13. М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 15. IX 1928; АСАНУ, 14.439/390. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 15. IX 1928.

⁹² Маринковић је том приликом рекао Бертелоу да се Хрвати још нису прилагодили животу у новој држави, али да ситуација у њој тако тешка као што штампа пише. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 42. Белешка о посети В. Маринковића и М. Спалајковића Ф. Бертелоу, 22. IX 1928)

затим и са Крићанином, с којим је Спалајковић претходне године неуспешно разговарао о обнови српско-грчког савеза.⁹³ Венизелос му је овај пут, као „старом пријатељу“, рекао је италијанско-грчки уговор склопљен ради обезбеђења „од Италије и њених евентуалних испада“, а Бертелоу да је одбио Мусолинијеве гаранције за Солун и Македонију, изјавивши да не жели никакав споразум против Срба. Међутим, исто тако је одбио Бријана и Бертелоа који су му нудили савез са Београдом, тврдећи да жели обичан споразум и да би непристајање Србије на то значило „да има неку задњу намеру према Солуну“.⁹⁴

У новембру је долазак краља Александра у Париз ставио Спалајковића у помало деликатан положај, јер је тамо већ боравио Анте Трумбић, који се састао са Бертелоом.⁹⁵ Новинар Вучетић је пренео Трумбићу да Спалајковић, који би се радо

⁹³ Након што су у лето 1926. оборени диктатор Пангалос и споразум који је склопио с Београдом, југословенско-грчки односи су постали затегнути. Бивши француски посланик у Атини Шамбрен покушао је да посредује, па је у фебруару 1927, у договору са грчким министром иностраних послова Михалакопулосом, предложио да Венизелос и Спалајковић у Паризу тајно преговарају о исправкама које би споразум учиниле прихватљивим за Грчку. Спалајковићу је, сматрајући да због бугарске и италијанске опасности треба што пре уредити односе са Грчком и Мађарском, радо пристао, али му је из Београда, где је постало јасно да су грчки захтеви велики, убрзо поручено да разговори треба да „носе чисто приватно-информативан карактер“. Затим су и обустављени, а кроз атинске новине је процурела информација о њима; сваливши кривицу на Венизелосове политичке противнике, Спалајковић ју је брже-боље демантовао. (АЈ-338-10. М. Спалајковић – Н. Перићу, 8. II 1927; 10. II 1927; 4. III 1927; 7. III 1927; 10. III 1927; Н. Перић – М. Спалајковићу, 11. II 1927; 26. II 1927; 2. III 1927; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 54. III. Шамбрен – А. Михалакопулосу, 15. II 1927; А. Михалакопулос – Ш. Шамбрену, 23. II 1927) До нове индискреције и новог демантија дошло је у јулу 1927, када је Михалакопулос Спалајковићу начелно говорио о обнови савеза. Маринковић је поручио париском посланику да Французима, ако буду инсистирали, каже да је то „споредна ствар“ која може само да штети док се не закључи савез са њима и отклони спор са Италијом. А Михалакопулос је продужио за Рим, где је пред Мусолинијем порицао да се у разговорима са Бријаном и Спалајковићем удубљивао у питање југословенско-грчког споразума. (АЈ-338-10. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 7. VII 1927; 8. VII 1927; 9. VII 1927; В. Маринковић – М. Спалајковићу, 10. VII 1927; DDI, 7, V, 308, 322; „Un démenti grec“, *Le Temps*, 10. VII 1927, 6)

⁹⁴ АЈ-338-10. М. Спалајковић – И. Шуменковићу, 28. IX 1928; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 73–74. Упркос таквом ставу Венизелоса, Спалајковић је почетком следеће године уверавао јавност да се припрема југословенско-грчки пакт о пријатељству који ће бити важан корак ка проширеној балканској сарадњи. (М. Spalaikovitich, „L'activité diplomatique du royaume des Serbes, Croates et Slovènes en 1928“, *Revue des Balkans*, 1 (1929), 4)

⁹⁵ Трумбић је забележио да му је Бертело казао да су Срби тврдоглави шовинисти и оријенталци (за шта је као пример навео држање Спалајковића и Маринковића према Грцима), али да су тешкоће у животу младих држава неизбежне и да би Хрвати, који би у случају одвајања пали у италијанске канџе, требало да се непосредно споразумеју с краљем. С друге стране, генерални секретар Ке д'Орсеја – који је наводно једном приликом рекао да су народи „толико глупи да ће, ако им дате границе, ставити патриотизам у њих“ – рекао је Осуском да је Трумбић својом непомирљивошћу према Београду оставио врло неповољан утисак на њега. (В. Krizman, „Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature (oktobar – decembar 1928)“, *Historijski pregled*, 3 (1962), 181–182; Т. Stojkov, „O spoljnopoličkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči

видео с њиме, мисли да би требало да се упише у дворску књигу. Бивши министар иностраних послова одбио је да се састане с послаником и рекао да би се уписао само ако би био сигуран да ће бити примљен у аудијенцију. Неколико дана касније Трумбић се, уз наговештаје да ће његов услов бити испуњен, ипак уписао, али је на крају сазнао да краљ нема времена за њега. Верујући да су га Спалајковић и маршал двора Димитријевић преварили, наводно је изговорио „презирно само једну ријеч: Бизантинци“.⁹⁶

Сам крај 1928. Спалајковић је провео у завршним преговорима за француско-југословенски трговински уговор, чије је потписивање остављено за јануар наредне године.⁹⁷ Тада, међутим, потписница уговора са Републиком више није била уставна монархија.

Šestojanuarske diktature“, *Istorija XX veka*, 9 (1968), 312–313; É. de Crouy-Chanel, *Alexis Leger, l'autre visage de Saint-John Perse*, Paris 1989, 273)

⁹⁶ В. Krizman, „Trumbićeva misija u inozemstvu“, 185–186, 188–189; А. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München 1959, 299; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 36. Белешка о обавештењу добијеном из поузданог извора, 1. XII 1928. Краљ је, међутим, имао довољно времена за дружење са Спалајковићем, као и за разговор са Сршкићем, који се у Паризу појавио пред његов одлазак. (АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1928, књ. 524. Дневне белешке од 5–17. XI 1928)

⁹⁷ АЈ-388-14. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 28. XII 1928; V. Svetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske*, 85. Преговори су трајали још од 1926, а Спалајковић је све време сматрао да, из политичких разлога, треба бити попустљив према француским предлозима. (Исто, 69–70, 77–78)

Привременост која траје (1929–1935)

Краљ Александар је 6. јануара 1929. укинуо устав и преузео сву власт у своје руке, објавивши прокламацију чији су првобитни текст вероватно саставили Милан Сршкић и Мирослав Спалајковић приликом његовог новембарског боравка у Паризу.¹ Сутрадан је Спалајковић Ке д'Орсеју предао нотификацију о новом режиму у Краљевини СХС и изјавио да је одлука владара била „једини начин да се изађе из неразмрсиве ситуације“, те да образовање владе генерала Живковића не значи власт војске. Пошто ће краљ, додао је, ускоро земљи дати нови устав, дводомни парламент и поделити је на пет или шест области са саборима, Хрвати могу да буду задовољни новим стањем: „Што се тиче спољне политике, присуство краља на њеном челу биће за Француску најбоља гаранција оријентације нове владе, која ће остати строго верна својим савезима и одржању мира.“²

Мада је некада уздизао Кавурову државничку мудрост, Спалајковић очигледно није делио његово мишљење о томе колико вреди и најгора скупштина. Више му свиђала мисао да је боље за диктатора имати краља него Мусолинија, коју је мадам Поенкаре саопштила његовој жени. О томе, као и о честитањима која непрестано прима, писао је крајем јануара београдском апсолутисти: „Јуче увече

¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Beograd 1988, 176–179. Дипломата Илија Јукић ће писати да је од особе која је у Паризу прекуцала прокламацију сазнао да су је саставили Сршкић и Спалајковић; а Драгица Спалајковић ће се љутити када буде сазнала да Богољуб Јевтић није хтео да једном њеном познаннику каже да ли ју је написао Никола Узуновић: „Као министар Двора сигурно је знао из чијег је пера она изашла. Да ли из дискретности или из пакости то није хтео да каже, то не знам!? Таман би Никола тако знао да напише! Не би Краљ дошао нарочито у Париз због тога, знао је да то може да повјери само оданом и повјерљивом лицу. Жао ми је што је оригинал (концепт мога мужа) те прокламације остао код Сршкића, који је тада такође дошао у Париз.“ (I. Jukić, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, London 1965, 104–105; Т. Stojkov, „О спољнополитичкој активности вођства Seljačko-demokratske koalicije“, 315–316; ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 29. XI 1962) Текст прокламације је касније више пута дорађиван. (Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, II, 356)

² МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 37. Белешка о посети М. Спалајковића Ш. Корбену, 7. I 1929; М. Вјелажас, *Vojaska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994, 141. У изјави за *Le Journal* Спалајковић је нагласио да одлука краља Александра, донесена после много оклевања, није државни удар, већ привремена мера за извођење земље из жалосне ситуације коју је делимично узроковало пренагљено усвајање Видовданског устава 1921. Промену је, покушао је да увери француско јавно мњење, радосно дочекало целокупно становништво, свесно „опасности лажног парламентаризма“ – са изузетком два-три политичара „за које су формуле важније од живота и судбине земље“. (H. Varby, „L'act royal d'Alexandre de Serbie est accueilli avec faveur par tous les partis“, *Le Journal*, 8. I 1929, 1; „Изјава г. Спалајковића“, *Време*, 10. I 1929, 4)

масонерија је организовала вечеру у моју част, као признање због конгреса у Београду пре две године. Био сам тамо с женом јер, мада нисам масон, имам начело да користим сваку прилику и сваку организацију у интересу наше пропаганде. Тешко ми је да опишем какво је одушевљење владало целе вечери. Нашироко сам објаснио мотиве и циљеве Ваше акције. Сви француски говорници су о Вама говорили са захвалношћу и дивљењем. [...] За нас је веома важна та струја искрене симпатије на умереној левици (а масонерија је тамо), јер се може рећи да су сада, сем комуниста, у Француској сви за наш нови режим. [...] Свим Французима је данас јасно да сте Ви спасли не само унутрашњи мир у нашој земљи, већ и мир у Европи.“ Најважније је, тврдио је, то што је све извршено „без потреса и фанфара“, без победника и побеђених, и што је „цела нација“ радосно примила „све мере политичког лечења“. „Ја нисам ни реакционар, ни удворица, ни демагог“, наставио је Спалајковић, приближивши се истини из трећег покушаја. „Али те безочне и штетне хидре каквим су постале наше политичке странке и политичке котерије, можемо ли то називати политичким странкама! Узмимо, на пример, Радикалну странку. Каква трулост, каква иронија, каква беда! С једне стране славни Главни одбор са својим пајацима и лицемерима, а с друге Веља Вукићевић са својим жбирима и чанколизима! Не, не, ја Вам захваљујем, Величанство, у име будуће Радикалне странке која ће се поново родити, сасвим другачија, као феникс из пепела. Али, ишчекући то, држите се и искористите све време које ће Вам бити неопходно да доведете Ваше дело до краја и створите државу достојну поштовања и дивљења. За то имате сва средства. Свакако, ми се налазимо у прелазној фази, у привременом стању, и то треба рећи с времена на време. Али и не постоји ништа сем привремености која траје. Ако желите да у потпуности успете у задатку који сте преузели, ако желите да потпуно излечите земљу од тешке политичке болести од које је толико пропатила, сачувајте сву власт у својим рукама колико год је могуће и тражите полако и постепено установе и форме политичког живота које ће нашој земљи бити потребне у будућности. [...] Наше зло је било исувише озбиљно да би се могло излечити за неколико месеци. Будност лекара и примена лека се намећу на неколико година, ако желимо потпуни опоравак болесника.“ Сем тога, Спалајковић је желео да краљ, после странака, растера и „клику“ интелектуалаца

блиских Демократској странци: „Њихов шеф је Маринковић, који је потпуно дезорганизовао наше Министарство иностраних послова. Од њега је створио министарство својих присталица. А каква је само умишљена величина свих тих његових следбеника, свих његових Милојевића, Ракића, Шуменковића! И каква уображеност, каква амбиција код свих! И у другим странкама Маринковић је умео да привуче присталице, попут Стојадиновића, Лазара Марковића, Нинчића.“³

Јавно је, међутим, Спалајковић износио другачије мисли. У једном чланку намењеном француским читаоцима писао је да се не може говорити о диктатури у земљи у којој је влада састављена од људи привржених идејама демократије и слободе, као што су „изврсни државник г. Воја Маринковић“ и његове колеге, „а да се не говори о председнику владе, генералу Живковићу, човеку високе вредности и великих врлина, кога је сам г. Радић прошле године предлагао за тај положај“.⁴ Штавише, за један руски емигрантски лист изјавио је да обнову демократије у Краљевини СХС треба очекивати „у најближој будућности“: „У ствари, не треба заборављати да је краљ Александар члан династије Карађорђевића, за коју је демократија увек била својеврсни култ, и да је васпитан у најбољим традицијама парламентаризма и либерално-демократског режима. Због тога у привременој промени унутрашњег режима не треба видети тежњу да се ојачају краљева власт и прерогативи. О, никако! Шта ће то нашем краљу? Код њега нема ни најмање склоности ка томе! [...] Морам уз то да приметим да постоји велика разлика између садашњег режима у мојој земљи и режима у Италији и Шпанији, зато што су услови који су изазвали преврат код нас сасвим другачији. [...] Не само у Француској, већ и у свим пријатељским земљама краљева одлука примљена је с

³ АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 30. I 1929. Док је француску левицу покушавао да задобије говорима у масонским ложама, Спалајковић је сматрао да су десници дражи конкретнији аргументи. Зато је од Београда затражио прикривене субвенције за одбрану спољне политике новог режима у десничарској штампи, тврдећи да баш на њу „фашисти и мађарски феудалци имају један природан утицај“. (АЈ, Фонд Централног пресбирора председништва министарског савета Краљевине Југославије (38), ф. 36. М. Спалајковић – М. Марјановићу, 26. II 1930) „Ниједан јавни радник у Југославији није се показао тако горљив заточник аутократског режима као Спалајковић“, писаће далматински политичар и дипломата Јосип Смодлака. „То се најбоље видјело почетком 1929. године, када је краљ Александар, збацивши кринку уставног владара, отворено прогласио диктатуру. Спалајковић је тада преко купљене паришке штампе дао пјевати заносне славоспјеве краљу, а у исто је вријеме код куће кроз режимске новине дао ширити глас да у Француској Александра због тога његовог одлучног корака упоређују с Наполеоном I.“ (К. Милутиновић, „Јосип Смодлака као дипломат“, *Зборник Матице српске за историју*, 34 (1986), 116–117)

⁴ М. Spalaikovitch, „La Yougoslavie au travail“, *Revue des Balkans*, 4 (1929), 125, 130–131.

великим задовољством“. Бивши петроградски посланик је нагласио да спољна политика Београда остаје иста и да о признању совјетске власти, која није од Бога него „од ђавола“, нема ни говора: „Чак и кад би цео свет признао бољшевице, ми ћемо у том питању остати непоколебљиви и признаћемо безусловно само ону владу коју буде признао руски народ. [...] Међу нама живе хиљаде Руса – невољних изгнанника, који су живи симбол Велике Русије, те Русије која је била не само заштитник, него и ослободилац Словена. Ми гледамо на Русију као на старију сестру. Можемо ли ми пустити совјетске представнике у свој словенски дом? Зар могу да се саживе у дому своје млађе сестре Каин и Авељ? Не, ми дајемо предност Авељу! Уосталом, Пашић је још 1924. дефинитивно ликвидирао питање признања совјета“. „Ја лично не сумњам“, завршио је после оцене да комунизам ишчезава, „да ће се Русија брзо опоравити од комунистичке вивисекције и у концерту европских држава заузети положај који јој припада према историјској прошлости. И бићу срећан да још једном будем представник своје отаџбине у новој Русији.“⁵

Међу првим спољнополитичким задацима новог режима у Београду било је сређивање односа с Грчком. Мада се више пута јавила идеја да би преговори требало да се пренесу у Париз и препусте Политису и Спалајковићу,⁶ уговор који је потписан у марту 1929. састављен је без њиховог учешћа. После тога, требало је уредити и односе са другим балканским државама, али је Спалајковић сматрао да некакав балкански пакт није неопходан. „Ми смо имали један уговор о савезу са Бугарском“, рекао је за *Политику*. „То је није спречило, да га уништи, нападајући Србију у 1913. години. Ми смо исто тако имали један уговор о савезу са Грчком. Он није извршен у 1915. [...] Због тога се морамо, може бити за читав низ година, како наши највећи континентални пријатељи Французи, тако и ми, мирити са том

⁵ С. И. Левинъ, „Бесѣда съ Мирославомъ Сполайковичемъ“, *Общее Дѣло*, 15. II 1929, 1–2; „Г. др. Спалајковић о Совјетској Русији“, *Време*, 25. II 1929, 6. Интервју за *Общее дело* Спалајковић је дао после сусрета с његовим уредником Владимиром Бурцевом, некадашњим револуционаром и разобличитељем агената царске полиције; он му је претходно, у име патриота решених да се до краја боре за националну Русију, писао да треба да разговарају, не само о прошлости, него и о будућности, чиме је вероватно мислио на активну борбу против совјетске власти и њених агената у иностранству, за коју се упорно залагао. (АС, МС, 275. В. Љ. Бурцев – М. Спалајковићу, 13. II 1929; Ю. В. Давидов, „Бурный Бурцев“, у: В. Бурцев, *В погоне за провокаторами*, Москва 1991, 36–37)

⁶ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 57. Е. Дар – А. Бријану, 5. XII 1928; 18. XII 1928; Циркуларни телеграм о посети М. Спалајковића Ф. Бертелу, 25. I 1929; АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341), ф. 1. М. Спалајковић – К. Куманудију, 18. I 1929.

истином, да је за сада, ако не једино, а оно најјаче јемство народне и државне безбедности у војсци, у финансијској моћи и савезима којима располажемо.“⁷

Највећи континентални пријатељи не би, међутим, били тако финансијски моћни да су лако отписивали дугове. У фебруару су Спалајковић, лондонски посланик Ђурић и министар трговине и индустрије Мажуранић расправљали о дуговима с француским министром финансија и представницима портера. Мада је Спалајковић изјавио да је задовољан разговорима и да се нада да ће се све решити „непосредним пријатељским споразумом“, портери су ускоро одбили позив да наставе преговоре у Београду, па је спор морао пред међународни суд. Ствар се затим преплела са новим планом исплате репарација који је израђивао комитет финансијских стручњака на челу с Американцем Јангом. Спалајковић је, поводом тога, на Ке д’Орсеју износио зебње да би Краљевина СХС могла да буде оштећена и постављао питање одакле ће она плаћати своје дугове ако јој буде смањен удео у немачким плаћањима; Бертело га је, пак, уверавао да Француска „брани интересе својих континенталних савезника“ и да је „једини аргуменат песница, пред чиме ће Немци попустити“. „Вероватно да наши противници убеђују Американце да ми у опште и немамо права на репарације пошто смо изазвали рат“, телеграфисао је париски посланик једну личну зебњу у Београд. „Сви ти аргументи су цинични.“ Али забринутост је била сувишна и Краљевина СХС је задржала дотадашњи удео у репарацијама.⁸ О томе је Спалајковић у јуну, приликом краћег боравка у Београду, поднео реферате краљу и Маринковићу,⁹ коме је, вративши се у Париз, писао да се пре дискусије савезничких влада о извештају експерата мора рашчистити питање ратног дуга са француском владом: „Или тај дуг има тако да уђе у будући план о репарацијама као што је учињено за ратне дугове Америци и Енглеској или

⁷ С. Петровић, „Г. Др. Мирослав Спалајковић говори нам о проблему и организацији мира, о арбитражи, Локарну и Балканском пакту“, *Политика*, 16. V 1929, 3.

⁸ V. Svetković, *Економски односи Југославије и Француске*, 108–109; С. Петровић, „Г. Спалајковић о преговорима са Француском“, *Политика*, 13. II 1929, 8; АЈ-341-2. Ж. Мажуранић, *Реферат о конференцијима одржаним у Паризу у питању ратних и предратних дугова*; АЈ-341-3. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 3. IV 1929; 19. IV 1929; 24. V 1929; М. Спалајковић – К. Куманудију, 10. V 1929; Р. Поенкаре – М. Спалајковићу 17. V 1929; АЈ-70-238. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 11. IV 1929; 17. IV 1929; 24. IV 1929; М. Спалајковић – К. Куманудију, 10. V 1929; 11. V 1929; 12. V 1929; 17. V 1929; Ђ. Ђурић – К. Куманудију, 17. V 1929.

⁹ „Г. Спалајковић реферише г. Маринковићу“, *Време*, 12. VI 1929, 1; „Повратак г. Спалајковића у Париз“, *Време*, 16. VI 1929, 1; АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1929, књ. 525. Дневне белешке од 8. до 14. VI 1929.

француска влада има да нам га опрости, нарочито ако га је већ на неки скривени начин унела у општу суму свога дуга Америци.¹⁰

У вези са истим питањем, Спалајковић је и крајем јула боравио у Београду и на Опленцу, где се виђао с краљем Александром чија га је наклоност, према француском посланику Дару, спасла од смењивања.¹¹ Долазећи возом у земљу, изјавио је за *Време* да због отвореног питања репарација треба бити на опрезу, али да нема разлога за узнемиреност јавности. Притом се осврнуо на односе с источним суседом, тврдећи да су велике силе прозреле „бугарска дипломатска маневрисања“ и више не верују „у македонско питање“: „Велике силе учиниле су у томе смислу такође већ неколико демарша у Софији, док на против у Београду само препоручују да се стрпимо и да одмах не реагирамо на бугарска изазивања, јер ће велике силе све учинити да дође до споразума. [...] У циљу Европе није парламентаризам у Југославији, ма какав био, већ је један режим који ће успети да створи јаку, сложну и консолидовану Југославију, која ће бити гаранција мира и реда на Балкану.“¹² Вративши се у Париз, Спалајковић је известио да Бертело тврди „да је француска влада нашла решење које ће потпуно задовољити Београд“, а Маринковићу, који је путовао у Хаг, рекао да су Французи спремни на повољан споразум о ратном дугу. И заиста, дуг је на Хашкој конференцији смањен и везан за немачке репарације.¹³

Међутим, између Париза и Београда остало је још питање предратних дугова. Маринковић се у септембру из Женева жалио Спалајковићу да у Београду ту општу ствар коче његови лични супарници, али да га охрабрују обећања која су

¹⁰ АЈ-341-3. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 20. VI 1929; 22. VI 1929.

¹¹ „La Yougoslavie et le plan Young“, *Le Temps*, 23. VII 1929, 1; „Г. д-р Спалајковић у Београду“, *Време*, 30. VII 1929, 3; „Пут г. Спалајковића у Париз“, *Правда*, 31. VII 1929, 2; АЈ-74, Дневник ађутанта краља, 1929, књ. 525. Дневне белешке од 23. до 27. VII 1929. Дар је имао сазнања да се Спалајковићу, чији му је положај у једном тренутку изгледао „јакко уздрман“, замера равнодушност француске штампе према Краљевини СХС. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 5. Е. Дар – А. Бријану, 12. VI 1929; Vol. 38. Е. Дар – Ф. Бертелу, 11. VII 1929)

¹² „Г. др. Спалајковић излаже актуелне проблеме спољне политике“, *Време*, 23. VII 1929, 3; „Поводом јучерашње изјаве г. др. Спалајковића“, *Време*, 24. VII 1929, 3. Две недеље уочи пута, Спалајковић се пожалио Ке д’Орсеју на антијугословенску кампању Бугарске и држање Лондона и Рима. Корбен му је саветовао тактично поступање „у објашњавању с Енглезима“ и рекао да ће они учинити корак у Софији, а Французи, на њихову молбу, у Београду. (АЈ-341-1. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 9. VII 1929; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 170)

¹³ АЈ-70-238. *Ток преговора наше делегације са француском делегацијом у Хагу по питању нашег ратног дуга и другим питањима у вези са Јанговим планом*, 30. VIII 1929; V. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske*, 109–112.

му Французи дали у Хагу.¹⁴ Ипак, покушаји да се постигне непосредни споразум с портерима нису успели, па се министар финансија Шврљуга вратио у Београд празних руку. У Паризу је остао министар без портфеља Кумануди, који је писао Маринковићу да је посланик „допро само до Бертелоа“ и говорио да ће то питање решити директно преко њега и његовог брата сенатора: „Нема сумње да у рукама браће Бертело предратни дегови могли би наћи најповољније решење [...]. Али, ви знате Спалајковића, вероватно да је он своје жеље сматрао већ као *des réalités*¹⁵. Кад смо, с њим заједно, Шврљуга и ја отишли код Бертелоа, он нам је одмах казао да је разговарао са Бријаном (и ако је Спалајковић претходно нама причао да Бертело неће ни Бријана о томе обавестити, да би ту операцију потајно могао сам водити) и прочитао нам је целу белешку о том разговору, из које је изишло ово: да су портери приватни људи и да Министарство не може да се меша [...]; тек кад ти преговори буду завршени, Министарство спољних послова могло би интервенисати“. Због тога је Кумануди предлагао да даље преговоре воде само Шврљуга и он, а да Спалајковића треба „употребити само за службене везе, у колико и како оне буду потребне по нахођењу Шврљугином“.¹⁶

Када су у новембру портери одбацили југословенску понуду, Кумануди је писао да, „како је Спалајковић ствар спровађао, други исход није ни могао бити“: „Спалајковић није хтео да чује да се с њима преговара и падао је у хистеричне нападе чим се они помену. [...] Цео је правац рада био погрешан, али, ма да сам обраћао пажњу Спалајковићу на све ове чињенице, он је упорно остајао при томе да ће Министарство спољних послова овај наш спор аранжирати с портерима,

¹⁴ АС, МС, 308. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 11. IX 1929. Маринковић је у Женеви био на заседању Скупштине Друштва народа, на коме је Бријан изложио идеју о федерацији европских држава, па је Спалајковић потом истицао како се он одмах придружио несебичној иницијативи Француске: „Сви они који су, према примеру римског мира у антици, тражили идеју мира ван идеје морала сурово су се преварили. Да би опстала и трајала, нашој цивилизацији је нужна нова морална атмосфера из које ће дух мира црпети животну снагу. То може да оствари само уједињена Европа.“ (М. Spalaïkovitch, „L'activité diplomatique du royaume des Serbes, Croates et Slovènes en 1929“, *Revue des Balkans*, 1 (1930), 2; АС, МС, 52. М. Spalaïkovitch, *Efforts pour la paix*)

¹⁵ стварност (франц.)

¹⁶ АСАНУ, 14.439/145. К. Кумануди – В. Маринковићу, 27. X 1929. Недуго потом Кумануди се жалио да је врло тешко „утицати на човека менталитета Спалајковићевог“ и да је он „апсолутно неспособан да дође до ма каквог резултата“. (Исто/147. К. Кумануди – В. Маринковићу, 5. XI 1929) А специјални делегат Спасојевић је у децембру писао Маринковићу да не жели да даје „оцену о Спалајковићевој памети, али једно је јасно да он за ову ствар није, што и сам често помиње“. (Исто/534. М. Спасојевић – В. Маринковићу, 12. XII 1929)

пошто је за Француску важнији политички – општи – интерес од захтева – приватних – портера.¹⁷ Спалајковић се пожалио на поступак портера Бертелоу, који му је одговорио да Бријан не сме да се умеша због велике разлике између ставова две стране, а нарочито зато што се врши „невероватан притисак“ преко парламента који би могао да обори владу на том питању. Мада је Спалајковић рекао портерима да треба да попусте јер пред собом имају савезницу Француске „која брани један важан општи интерес“, до споразума није дошло у предвиђеном року.¹⁸ „Сад се показују у пуној мери последице оваке ’тактике’, ’плана’, ’концепције’ – како све наш посланик у Паризу назива своју имагинарну акцију, која се цело време развијала искључиво у његовој глави, изван реалног света“, жалио се Кумануди. „Додајем да он откако сам ја овде није никог видео, сем у два-три маха Бертелоа. И ако сам наваљивао да оде код Бриана, због политичке стране овог питања, он ми је одговарао да би то сметало његовим ’комбинацијама’.“¹⁹ Став француске владе наљутио је краља Александра који је, преко Маринковића, наложио Спалајковићу да јој „најозбиљније“ изјави да је изненађен неуспехом преговора и да Београд неће пристати на већи финансијски терет од понуђеног. Али посланик није одмах извршио задатак, већ је замолио да се има обзира према Бријану, који „не сме до краја да се заложи“ због моћи финансијских кругова.²⁰

Александар Карађорђевић је тада и званично био краљ Југославије, јер је почетком октобра преименовао државу и поделио је на бановине. Спалајковић му је поручио да је тај поступак „савршен“: „Треба нарочито истаћи једнодушно одобравање с којим је Ваш последњи гест дочекан у Француској. Сада Вам могу рећи да чак и све странке левице – пре свих најважнија, радикално-социјалистичка – изражавају најдубље задовољство. [...] Ваша одлука да коначно утврдите име

¹⁷ Исто/142. К. Кумануди – В. Маринковићу, 15. XI 1929.

¹⁸ АС, МС, 129. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 20. XI 1929.

¹⁹ АСАНУ, 14.439/145. К. Кумануди – В. Маринковићу, 25. XI 1929. Наредне године, Спалајковић је писао Маринковићу да га његов заступник Кумануди „шिकанира“; а другом приликом му је послао сатирични епитаф на Куманудијев рачун. (Исто/727. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 28. IV 1930; К. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, III, 102–103)

²⁰ АС, МС, 129. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 26. XI 1929; М. Спалајковић – В. Маринковићу, 27. XI 1929. Спалајковић је потом допутовао у Београд, где је на седници владе изложио историјат питања предратних дугова и рекао да је после краљеве интервенције ситуација „нешто боља“. Живковић му је, међутим, замерио да је до интервенције дошло због погрешне информације коју је он послао. (*Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, приредили Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, Београд 2002, 116–122)

државе и успоставите административну поделу земље према рационалном критеријуму дошла је у најбољем тренутку, као најбоље могуће оповргавање свих врста интрига које наши непријатељи (пре свих Италијани) ревносно шире по целој Европи [...]. Чак и они најнеповерљивији биће сада убеђени да Ваш државни удар није био ни каприц ни прохтев већ историјска нужност“.²¹

На прослави једанаестогодишњице уједињења, југословенски посланик у Паризу започео је говор мишљу да би се после толико времена могло очекивати да ће успомена на ратно савезништво избледети. У том тренутку прекинули су га прасак и узвик са галерије: „Доле диктатура!“ Искусни говорник је одмах импровизовао, надовезавши се на припремљену антитезу да су манифестације француско-југословенског пријатељства, напротив, све свечаније и сјајније: „Доказ, вечерашње окупљање! Упркос једном усамљеном гласу.“ Покривен бурним аплаузом, наставио је указујући на везе Југословена и Француске још од времена Руђера Бошковића, да би нарочити нагласак ставио на Наполеонову Илирију као најлепши прелудијум Југославији: „Његово величанство краљ Александар I наследио је, с крвљу Карађорђа и Његоша, *српске области* од својих предака, а *илирске области* од свог духовног претка, француског цара Наполеона I.“ Како се испоставило да је инцидент с пуцњем из ваздушног пиштоља изазвао млади Италијан из Трста, Спалајковић је из читаве ствари чак извукао моралну добит, али га је, упркос томе, сваки дан даљег трајања диктатуре у земљи коју је представљао доводио у све неугоднији положај према демократској Трећој републици.²²

Ту противречност покушао је да превазиђе пред Југословенима окупљеним на прослави православног Божића рекавши да су историјски закони довели „једног хемичара, једног ковача“ да споји „три у историјској прошлости разједињена елемента“: „Идеали 'српства' и 'хрватства' завршени су! Сада треба радити на остварењу идеала ове наше нове отаџбине, ове више историске комбинације – Југославије у чије темеље Његово Величанство Краљ узиђује своју душу.“²³ А у

²¹ АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 6. X 1929.

²² АС, МС, 28. Говор М. Спалајковића на Институту словенских наука, 2. XII 1929; „Une manifestation d'amitié franco-yougoslave“, *Le Temps*, 4. XII 1929, 3; П. Валић, „Величанствена манифестација француско-југословенског пријатељства“, *Време*, 8. XII 1929, 1.

²³ „Божић Југословенске колоније у Паризу“, *Време*, 10. I 1930, 4. Спалајковић је и у првој години краљеве диктатуре иступао у духу интегралног југословенства. У једном говору истакао је

предговору књизи Милутина Јовановића о новом режиму у Југославији писао је да је краљ извео земљу из нездравог стања створеног локалним страстима „које су политичари вештачки одржавали“: „Нови југословенски режим је режим чврсте руке, а не режим песнице. [...] Таква власт, одлучна да по сваку цену оствари своје унутрашње циљеве, може само да користи мирољубивој еволуцији Европе. У тој племенитој сврси режим налази своје оправдање, а из престижа краљевске власти црпе своју потврду. [...] У Југославији се краљевске функције сада састоје не само од владања, него и од управљања. Ако је краљ Александар одлучио да се прими тог двоструког задатка, то нипошто није било због потребе да брани своје прерогативе који никада нису ни били угрожени, већ искључиво због дужности да, изнутра као и споља, своју државу учини елементом поретка и стабилности.“²⁴

Хемичару – или алхемичару – југословенског уједињења Спалајковић је крајем фебруара 1930. писао да ће се криза у Француској, на срећу, ускоро решити образовањем владе без радикала и социјалиста: „У партији Ериоа и у партији Блума су, скоро без изузетка, све сами доктринари и дефетисти. А што је још горе, недостаје им лојалност. Поверљиво сам сазнао из поузданог извора да је Ерио прошле године, после повратка из наше земље, пред пријатељима и у кулоарима парламента хвалио врлине нашег народа, али се најоштрије и најнеправедније изражавао о режиму тврдећи да је самовољан и тирански у највећој могућој мери! Причао је, изгледа, да код нас људи нестају и да се не може сазнати шта се с њима десило. Бог зна из каквог извора је Ерио добио ова обавештења! Али чему се чудити, кад су и код нас извесне особе, попут Куманудија, Грола и толико других, од истог политичког штофа као Ерио и мисле исто као он! [...] Добио сам пре три недеље дуго писмо од кнегиње Јелене из Нице, где је дошла после прославе у Риму. Писмо је пуно горчине према кнезу Павлу и ђудљивих испада против Вас.“²⁵ Месец

југословенство Петра Зрињског и Крсте Франкопана и тврдио да ће доћи дан када ће „апсолутно јединство“ југословенске нације, „која има три имена али само једну душу“, бити „интегрално успостављено“. (АС, МС, 16. Говор М. Спалајковића у част Зрињског и Франкопана; „М. Louis Marin présente une manifestation d’amitié franco-yougoslave“, *Le Matin*, 8. V 1929, 10; „Манифестације француско-југословенског пријатељства у Паризу“, *Време*, 9. V 1929, 1)

²⁴ М. Јованович, *Le régime absolu yougoslave institué le 6 Janvier 1929*, préface de М. Spalaikovitich, Paris 1930, II–IV.

²⁵ АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 25. II 1930; В. Винавер, „Промене у југословенској спољној политици 1927–1934. у вези са националним питањем“, *Историјски гласник*, 2 (1969), 125. Париски посланик се поново упетљао у односе међу Карађорђевићима када му је, приликом краћег

дана потом, краља је известио да је Маринковић задовољан посетом Паризу и разговором са Бријаном и Бертелом о бугарском питању. Поред тога, указао му је на „веома занимљив чланак“ који се појавио у једном социјалистичком листу: „Писац чланка жели да види Југославију како излази из диктатуре и да зна шта ће из ње настати. И, разуме се, у еволуцији коју предвиђа најлепшу улогу приписује Демократској странци... Што би се рекло: праве рачун без крчмара! Нисам питао г. Маринковића да ли је читао чланак.“²⁶

Маринковић вероватно није читао чланак, али јесте извештаје да Француска, након што је почетком пролећа најзад потписан споразум о предратним дуговима²⁷, тражи од Југославије признање дела османског дуга. „Ми на такво ниподаштавање наших права суверене државе, наше независности и нашег достојанства нећемо пристати ма шта нас то стало“, упозорио је Спалајковића у мају. „И у Паризу треба да знају да ми нисмо и нећемо да будемо ничији васали. Да смо то хтели нисмо се морали излагати оволиким жртвама и опасности да сасвим пропаднемо. [...] Ако ћемо да дискриминирамо питање и да савезништво и пријатељство сведемо само на оно мало хартије, што смо потписали, бојим се да ће то бити врло мало и за нас и за

боравка у Југославији на самом крају 1929, пред краљем Александром излетело да његова сестра намерава да на свадби италијанског престолонаследника Умберта приреди непријатно изненађење кнезу Павлу и кнегињи Олги. Краљ је тада, како би избегао скандал „те фурије“, наредио Спалајковићу да кнегињи Јелени напише писмо којим јој је ставио на знање да ће увреду нанесену њиховом брату од стрица схватити као упућену Југославији и себи лично. (АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 1. Краљ Александар – кнезу Павлу, Београд, 31. XII 1929) Разљућена кнегиња је обавестила Спалајковића да писмо које је написао по диктату њеног брата није ни отворила, а да су италијански краљ и краљица били нарочито љубазни према њој: „Нема потребе да Вам кажем да су се сви гласно смејали стрепњи да ћу измлатити Павла и његову дичну жену, а највише идеји да ћу то учинити на свадби. То је смешно и томе ћемо се још смејати. Потпуно сам игнорисала тог лепог господина и његову папагајку“. (АС, МС, 270. Кнегиња Јелена – М. Спалајковићу, 25. I 1930) Крајем 1930. кнегиња Јелена је, после поновног боравка у Италији, писала Спалајковићу да је с Мусолинијем разговарала о италијанско-српским односима и да су јој се брзо распршиле све илузије о њему: „То је други Керенски и Бог зна куда ће једног дана одвести своју земљу!!!“ (Исто. Кнегиња Јелена – М. Спалајковићу, 7. XI 1930; 8. XI 1930)

²⁶ АЈ-335-6. М. Спалајковић – краљу Александру, 30. III 1930. Спалајковић је ускоро био гост удружења бораца са Солунског фронта у Лиону, где га је Ерио, као градоначелник, срдечно дочекао. У говору који је одржао истакао је да између Југославије и Француске „нема ниједног питања које би дало повода за какво размимолажење“. („Г. Едуар Ерио о Југославији“, *Време*, 27. V 1930, 1)

²⁷ Преговоре око дугова је почетком 1930. преузео Ђурић, коме је Спалајковић настојао да олакша посао утичући на Ке д’Орсеј. (АЈ-70-266. М. Спалајковић – К. Куманудију, 6. I 1930; 14. I 1930; 27. I 1930; 28. I 1930; 30. I 1930; М. Спалајковић – П. Живковићу, 24. I 1930; V. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske*, 115–117)

њих.²⁸ У новембру му је писао да зна да у Паризу „имају упрте очи у Немачку“, која је заиста најопаснији противник за будућност, али да је тренутно највећа претња Мусолини: „Истина је да је нашој земљи потребан више свега мир, и то дуги мир. Али ако ће је Италија оваквом својом политиком куражења, ободравања и подбадања свих ма из којих разлога незадовољних елемената, довести за неколико година до једног рата у коме би узела учешћа и дотле спремна или у сваком случају далеко боље опремљена Немачка, са једним чврсто повезаним савезом у који дотле ко све неће ући, а против нас осталих дотле дипломатски измрцварених, ослабљених и деморализованих, онда је сто пута боље, да Италија уђе сад сама т.ј. без Немачке, с Мађарском, Бугарском и Арбанијом. Тај рат – ма колико да је данас сваки рат једна нежељена и рђава ствар, не би био онај рат кога се свет и Европа и ми сви плашимо, и помисао на који руши сан и загорчава живот овој генерацији. [...] И зато ако не бринем за то шта би било ако би Мусолини учинио ту безумну грешку, да нападне Француску или да је директно неким испадом принуди на рат, морам и да бринем за случај ако у нади да ћемо остати усамљени реши да нападне прво нас. До душе ми имамо уговор с Француском. Али ти знаш да он има извесних рупа и непрецизности. [...] Никако и ни под коју цену се не смемо изложити могућности, да поступимо као 1915. године [...]. Ја мислим да је сада и очевидни интерес Француске да сви будемо на чисто, и да знамо шта ће ко радити, да то знамо благовремено. Ти знаш да је о томе било говора 1927. године и да ми је тада у том погледу и шта обећано. Међутим ствари су остале у истом стању.“²⁹ Спалајковић је Маринковићево писмо прерадио у поверљиви

²⁸ АСАНУ, 14.439/501. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 26. V 1930. С друге стране, Смодлака је сматрао да су Југословени постали „француски трабанти“, па им се спољна политика „фактично диригира из Париза“: „За Србију то уосталом није ништа ново. За много година се слично диригирала српска спољна политика из Петровграда. Чак је и посредник остао исти, Мирослав Спалајковић“. (I. Perić, H. Sirotković, „Politička djelatnost i politički lik Josipa Smodlake“, u: J. Smodlaka, *Izabrani spisi*, Split 1989, 145)

²⁹ АС, МС, 139. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 15. XI 1930. У исто време, краљ Александар је Спалајковићу, преко бившег службеника његовог посланства Јевтића, указао на страх „да Французи, у осећању своје снаге, не потцене опасности које треба на време предухитрити једино чврстином и одлучном акцијом“; а затим га је упозорио да у разговорима с Французима ипак избегава „сугестије да би мање опасно било да се обрачун сад обави него доцније“: „Мислим да сте ме разумели јер је бојазан, с обзиром на људе и менталитет, да се у томе не види код нас каква задња намера и Бог зна како не схвати!“ (Исто, 259. Б. Јевтић – М. Спалајковићу, 14. XI 1930; 25. XI 1930)

мемоар,³⁰ а претходно је Бријану упутио писмо у којем га је питао да ли би се Француска, у случају напада Италије на Југославију, умешала у сукоб. Бријан му је одговорио да ће Француска поштовати уговор са Југославијом, који не треба додатно прецизирати, али да тренутна ситуација не захтева размену мишљења и ризик да беспотребна сумњичења убрзају нежељене догађаје.³¹

Схватања Париза и Београда су се све јасније разилазила, барем када су се тицала односа према Риму, али је Спалајковић настојао да јавност то не осети. Тврдећи да рат више није могућ, јер ће га спречити Велика Британија и „Француска са својим пријатељима и савезницима“, говорио је да ће, упркос томе што обједињавање Европе могу да успоре „претерани национализми који бесне у извесним земљама“, пре или касније и у њима тријумфовати здрав разум.³² Нови рат би, рекао је крајем септембра, значио неизмерне жртве и слом цивилизације, због чега Француска и Југославија, чије су војске „елементи мира а не средства агресије“, истовремено раде на остваривању европског идеала и на сопственој одбрани.³³ Када се на то осврнуо *Il Giornale d'Italia* пишући да Југославија, којој нико не прети, очигледно припрема рат, Спалајковић је одговорио саопштењем да је римски лист „извукао злонамеран и апсурдан закључак“ из његових речи.³⁴

На дванаесту годишњицу примирја у Београду је откривен споменик захвалности Француској, а Спалајковић је искористио прилику да у говору на радију истакне да је одата почаст великој нацији која је увек бранила мир и мале

³⁰ Исто, 140. *Mémoire très confidentiel*, 21. XI 1930.

³¹ F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres*, 414; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, 415; M. Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, 281.

³² „M. Spalaïkovitch dans la Sarthe“, *Le Temps*, 5. VIII 1930, 3; „Манифестације југословенско-француског пријатељства у Ману“, *Време*, 5. VIII 1930, 4; „M. Spalaïkovitch exalte l'amitié franco-yougoslave“, *Le Radical*, 10. VIII 1930, 2.

³³ АС, МС, 19. *Discours prononcé par M. Spalaïkovitch, le 28 Sept. 1930, à Caen (Calvados), au banquet des Poilus d'Orient*; „Le ministre de Yougoslavie à Caen“, *Le Temps*, 29. IX 1930, 3. Те идеје је Спалајковић разрадио говорећи у Лилу о опасности ревизионистичких захтева: „Превише јунака је пало на бојиштима, превише жртава су поднели наши народи, да бисмо дозволили да се европска зграда сруши у корист империјалистичких, легитимистичких и реваншистичких амбиција свих врста. Имајмо дакле поверења у будућност и у саме себе. Подржимо свим снагама Друштво народа, јер оно је будућност. Али, чекајући, рачунајмо пре свега на саме себе и останимо верни свом пријатељству.“ (АС, МС, 20. *Discours prononcé au banquet de Lille, le 23 Novembre 1930*; „Француски ратници из Лила, Рубеа, Туркоана, Калеа, Дункерта и Коетера одају признање ратним жртвама Србије“, *Време*, 25. XI 1930, 5; „Les combattants français d'Orient“, *Le Figaro*, 24. XI 1930, 3)

³⁴ „M. Spalaïkovitch et les poilus d'Orient“, *Le Temps*, 1. X 1930, 2; 2. X 1930, 2.

народе.³⁵ За *Политику* је изјавио да је Србија испунила своју историјску улогу „у низу догађаја којима је почетак Илирија, а завршетак Југославија“: „Један од најглавнијих чинилаца за остварење југословенског националног идеала састојао се у избору спољних савезника. [...] Француска је била највернији савезник Србије, од које је данашња Југославија примила у аманет то најдрагоценије наслеђе – пријатељство и савез са Француском. Споменик захвалности Француској, који се данас открива у Београду представља симбол осећаја који везује за вечита времена душе Југославије и Француске. Француска је најмоћнија, најплеменитија и најмудрија сила на континенту Европе и Југославија је сретна што је њезина судбина везана за судбину Француске.“³⁶

У стварности, француско-југословенски односи нису били хармонични као у свету Спалајковићеве реторике, што је показао покушај стварања немачко-аустријске царинске уније у марту 1931. године. После дужег разговора с Бријаном, Спалајковић је отпутовао за Београд да заступа његово гледиште, због чега је посланик у Берлину Живојин Балугџић пред високим функционером Министарства иностраних послова Герхардом Кепкеом изразио бојазан да ће југословенска влада „под француским притиском“ прећи преко свих економских разлога који говоре у прилог царинске уније.³⁷ Бојазан је била сувишна јер Спалајковић не само да није успео у својој мисији, него је морао да Бријана обавести о краљевом убеђењу да је уједињење Немачке и Аустрије неизбежно и да се томе треба прилагодити.³⁸ Ипак, изјавио је за новине да је Француска, која је „у стању да своје пријатеље у сваком

³⁵ „Une allocution de M. Spalaikovitch“, *Le Matin*, 13. XI 1930, 2.

³⁶ „Г. Спалајковић о пријатељству Француске и Југославије“, *Политика*, 11. XI 1930, 13. Приликом прославе уједињења и краљевог рођендана на Сорбони, Спалајковић је рекао да ће Југословени увек бити „верни Француској, тој моћној, сигурној и некористољубивој предводници народа“. (АС, МС, 21. говор Спалајковића на Сорбони поводом дана уједињења и краљевог рођендана, 15. XII 1930; „Une manifestation d’amitié franco-yougoslave“, *Le Figaro*, 16. XII 1930, 3; „Fête de l’union nationale yougoslave et de l’anniversaire du roi Alexandre“, *Le Matin*, 17. XII 1930, 2; „Свечана прослава рођендана Њ. В. Краља на Сорбони“, *Правда*, 17. XI 1930, 2)

³⁷ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie B: 1925–1933, Bd. XVII, Göttingen 1982, 192; V. Vinaver, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934, Beograd 1987, 94–95.* Аташе за културну пропаганду при Посланству у Берлину Милош Црњански писаће у својим сећањима да је Балугџић мрзео Спалајковића као „главног кривца за антисовјетску политику Двора“ и да је умео да га због тога гласно опсује. (М. Црњански, *Ембахде*, приредила Н. Мирков-Богдановић, Београд 2010, 13, 109, 408, 502, 506, 512)

³⁸ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 4. Инструкције краља Александра М. Спалајковићу, 6. IV 1931; МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 173. Е. Дар – А. Бријану, 18. VIII 1931; Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, New York 1964, 132–133.

погледу помогне“, одлучна да не допусти да се „употребљавају старе методе стављања пред свршени чин“ и економским аншлусом руше уговори о миру; поврх тога, додао је да Југославија поздравља француско-италијанско зближавање.³⁹ „Ја те замолих приликом твог боравка овде да пазиш на изјаве, а ти потеже на самом одласку са оном изјавом ’Времену’“, стигао му је ускоро прекор од Маринковића. „Краљ је био врло љут због те изјаве, и наредио ми је одмах да ти пишем и да ти то кажем. Јер што је најгоре онако како си је дао, и кад си је дао, изгледало је да је то резултат инструкција које си овде било од Њега било од мене добио. А као што врло добро знаш то није тачно, и ми смо се из врло много оправданих разлога у том питању држали резервисано [...]. Саопштавајући ти ово, молим те још једном да с обзиром на ситуацију у којој се налазимо, и у којој смо принуђени да пазимо да без невоље не правимо од себе центар противничких напада, изоставиш потпуно све изјаве, које би ишле даље од тврђења о срдчности наших односа са Француском и основној мирољубивости наше политике.“⁴⁰

Спалајковић је успео да се уздржи нешто мање од два месеца, али је у јуну ратним ветеранима који су посетили Француску морао да каже да је ослонац на Југославије Француску незамењив: „Приликом немачко-аустријског покушаја чули су се противни гласови, али не заборавите да је данас Француска најсилнија, најбогатија и најразумнија држава европска. [...] Свака друга држава, имајући можда неке заједничке економске интересе, тражила би оно од чега не уступамо ни један делић, а то је слобода и потпуна независност. Француска није никада имала нити ће имати таквих тежњи.“⁴¹ У исто време, писао је Маринковићу да је Бертело „поуздан пријатељ“ и „заиста паметан човек“, а да „сиромах“ Бријан, који је у мају поражен на изборима за председника републике, „муку мучи“: „Лупају по њему са свих страна, и у парламенту и у штампи. У француским масама све се више шири

³⁹ „Изјава г. др. Спалајковића ’Времену’. Искрени напори Француске за нову економску и политичку изградњу Европе“, *Време*, 8. IV 1931, 1. Недуго потом, Спалајковић је у једној белешци записао да је Немачка „одувек ишла за ревизијом граница“: „Окрнула се ка Аустрији, јер је сматрала да тако најбоље може да камуфлира своје праве тежње. [...] Немци су били исувише мудри да би почели од најтежих граница. [...] Инцидент са Аншлусом никада се не би десио, да су догму мировних уговора сматрали недодирљивом они чија ју је заједничка победа успоставила, савезници из великог рата.“ (АС, МС, 82. Белешка М. Спалајковића, без датума (1931))

⁴⁰ АС, МС, 308. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 17. IV 1931.

⁴¹ „Сјајан дочек наших ратника у Вердену и Нансију“, *Време*, 11. VI 1931, 2.

неповерење, не према његовој политици мира – сви су Французи за ту политику – него према могућности да се немачки менталитет измени. [...] Све то чини да се на Бријанов план гледа као на једну неостварену утопију.⁴²

Бријану је муке задавала и – како спољна тако и унутрашња – политика краља Александра. Када је Светозар Прибићевић, који се већ две године налазио у интернацији,⁴³ ступио јуна 1931. у штрајк глађу, социјалистички орган *Le Populaire* оптужио је „краља кривоклетника“ да пушта да умре човек „чији је једини злочин у непријатељству према режиму диктатуре“ и упозорио да ће Француска поделити одговорност за смрт „онога који, у очима Срба и Хрвата, инкарнира саму идеју слободе и демократије“.⁴⁴ Београдска влада је попустила пред Прибићевићевом упорношћу и уклонила непосредни разлог штрајка глађу, али је њен председник Живковић поручио Спалајковићу да је његово саопштење о заузимању званичних француских кругова, нарочито после напада у штампи, „учинило веома мучан утисак“: „Случај поменутог лица је чиста примена закона, о који се огрешило. Према томе и најпријатељскије мешање у чисто наше унутрашње ствари не може се примити.“⁴⁵ Ипак, Прибићевићу је ускоро дозвољено да напусти Југославију, највероватније услед Бријанове личне интервенције код краља Александра.⁴⁶

⁴² АСАНУ, 14.439/643. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 18. VI 1931.

⁴³ I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006, 229–231. Прибићевићева супруга је у марту 1930. писала Спалајковићу оспоравајући његову тврдњу да је Хрватско-српска коалиција следила Масарикову политику еволутивног остваривања тријализма. Притом је истакла да нехотице долази „на апсурдну мисао“ да је можда „читава једна генерација водила погрешну политику, јер никада не би могла мислити, да ће оваква бити награда онима, који су читав свој живот залагали за јединство са Србијом“: „То што се данас ради с мојим мужем, превазилази све границе најпримитивнијег погледа на културни ниво једног друштва. Без суда, без осуде, без истраге, без и слова писменог каквог решења, мој муж лежи већ пуних десет месеци изолован од целог света, осим најуже породице. [...] То је у потпуном смислу речи вечита самица, каква ни у Аустрији није била позната ни за велеиздајнике, а камо ли за људе без икакве кривице. [...] Да ће овако изгледати остварен идеал, недостиживи сан наших најбољих, најчеститијих мученика за народно уједињење, јесте најстрашнија иронија судбине.“ (АС, МС, 362. Б. Прибићевић – М. Спалајковићу, 28. III 1930) А Прибићевић је у јулу писао једном чешком пријатељу да би на „миг из Париза“ изашао на слободу: „Кад би се дјеловало из Прага, да бар франц[уска] левица (радикали и социјалисти, Даладје и Блум – који знаду за мене и врло ме цијене) питају Спалајковића (југ. Посланика у Паризу), шта је са мном и наговијесте му, да морају повести акцију, ако ја не изиђем на слободу, било би већ то од великог ефекта.“ (Т. Stojkov, „Internacija Svetozara Pribičevića“, *Istorija XX veka*, 12 (1972), 418; Lj. Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb 1973, 65)

⁴⁴ O. Rosenfeld, „Le crime de roi Alexandre. Mr. Pribitchevitch est à l’agonie“, *Le Populaire*, 19. VI 1931, 1.

⁴⁵ АС, МС, 144. П. Живковић – М. Спалајковићу, 27. VI 1931.

⁴⁶ Т. Stojkov, „Internacija Svetozara Pribičevića“, 423. Прибићевића је, као озбиљног државника, пред Французима хвалио бивши министар Нинчић. Он је у октобру поверљиво рекао посланику Дару да

Упркос томе, *Le Populaire* је приликом Александровог боравка у Паризу у децембру писао да је „краљ кривоклетник и крвник Југославије“ дошао да тражи новац за своју полицију и корумпирану бирократију и да његов одлазак из земље, која је пред револуцијом, личи на бекство: „Надамо се да ће ту имати прилику да сретне Алфонса XIII. Он би могао да му да неколико корисних савета. Али нека не заборави да Југославија није Шпанија! Лакше је спасти главу у Мадриду него у Београду.“⁴⁷ Разљућени Маринковић је затражио од Спалајковића да посети Бертелоа, чија му је блискост са вођом социјалиста Леоном Блумом била позната, и пренесе му да је индигниран јер није било никакве реакције на то што је владар Југославије у пријатељској земљи „простачки нападан од једног листа који се појављује као орган једне велике странке“: „Ти знаш колико смо ми ангажовани с Француском. Нама не може бити индиферентно да ли постоји могућност да данас сутра будемо просто лаширани у најкритичнијем моменту под изговором да се француској влади која се у том моменту налази на управи или странци која се на њу наслања не допада наш режим или тако што год. Ми нисмо француска вазалија, да француске владе мењају код нас владе и режиме по своме нахођењу [...]. Ми можемо разумети и то да Французи налазе да наше пријатељство није потребно, да то може бити гледиште једне француске странке и евентуално једне француске владе која се на ту странку ослања. Али онда то треба да знамо, и да не идемо као гуска у маглу.“ Са извесним закашњењем, Спалајковић је Маринковићу одговорио да је Бертело, хвалећи краља Александра као „јединог савезника на кога Француска може да рачуна у потпуности“ и Србе као најбоље војнике на свету, рекао да Блум жали због неучтивости свог листа. „Наше две земље су везане *животним интересима* који су изнад сваког режима, сваке владе, сваке политичке партије“, пренео је Бертелоове речи. „Ми смо везани на живот и на смрт и *ништа* не би

краљ Александар треба да се што пре врати с фаталног пута којим је кренуо, али да прво мора да се отараси свог окружења: „Генерал Живковић о политици има идеје једног полицајца. Краљев зли дух је потпредседник владе г. Сршкић, кога подржава његов пашеног г. Спалајковић“. (МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 159. Е. Дар – А. Бријану, 22. X 1931) Две године потом, Нинчић ће Спалајковића довести у незгодан положај обавестивши Французе о једној Мусолонијевој изјави коју је прећутао у Београду. (Исто, Vol. 128. Е. Најжар – Ж. Пол-Бонкуру, 25. V 1933; К. Павловић, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, II, 64–65)

⁴⁷ „Le roi parjure, bourreau de la Yougoslavie, arrivera à Paris aujourd’hui“, *Le Populaire*, 16. XII 1931, 3; О. Rosenfeld, „Le roi parjure à Paris. Quémandeur et fuyard“, *Le Populaire*, 17. XII 1931, 3; О. Rosenfeld, „Pour la République en Yougoslavie“, *Le Populaire*, 23. XII 1931, 3.

могло то да промени. Уосталом, сам г. Блум би мислио исто када би био на власти. И Жорес је био социјалиста, па га то није спречило да 1914 да гласа за војне кредите. Што се тиче будућности, нема се због чега бојати Социјалистичке партије. Француска неће напустити саму себе, неће напустити Југославију.⁴⁸

Ако ништа друго, Спалајковић и Београд су могли да се поуздају да их неће напустити генерални секретар Ке д'Орсеја, који је тврдио да је Југославија „најсолиднији елемент“ на који Француска може да рачуна, „јер је Пољска несигурна, Чехословачка слаба, а Румунија ништавна“.⁴⁹ Бертелоово здравље се, међутим, убрзано погоршавало, а са места сиве еминенције Ке д'Орсеја већ одавно га је потискивао Алексис Леже.⁵⁰ Када га коначно буде сменио, Спалајковић ће – пошто ће у међувремену умрети Бријан – као управитеље француске спољне политике гледати мање позната лица, која ће се често смењивати. Једини сталан биће Леже, у коме неће ни наслућивати песника Сен-Џон Перса. Али је Бертелоов сурогат, премда је такође веровао у значај Југославије за Француску, слабо познавао Балкан и уопште занемаривао балканска питања.⁵¹

Барем јавно, Спалајковић није делио Бертелоово мишљење о друге две чланице Мале Антанте, па је у марту 1932. изјавио да она, ослањајући се на пријатељство с Француском, представља „један од главних стубова у Европи“ и да су се Југославија, Румунија и Чехословачка, „сваки пут када су се тамне сенке европске дипломатије појавиле на политичком хоризонту“, одмах слагале да бране заједничку независност и слободу, „које су откупљене у току вековних борби

⁴⁸ АСАНУ, 14.439/550. В. Маринковић – М. Спалајковићу, 30. XII 1931; М. Спалајковић – В. Маринковићу, 4. II 1932; К. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba*, V, 34–35. Опозициони кругови у Загребу су се пред италијанским конзулом хвалили да је писање органа француских социјалиста последица Прибићевићевих веза с Блумом. (DDI, 7, XI, 274) А када је *Le monde slave* објавио Прибићевићево писмо, Спалајковић је његовом уреднику поручио да научни часопис не треба да буде политичка трибина и да би о Прибићевићу, који се представља као жртва, могле нешто да кажу и жртве његовог режима. (АС, МС, 157. М. Спалајковић – Ј. Ајзенману, 20. I 1932)

⁴⁹ J.-L. Barré, *Philippe Berthelot: l'éminence grise (1866–1934)*, Paris 1998, 415. Ларош ће писати да се Бертелоова подршка Југословенима, а „нарочито Србима“, може објаснити „уважавањем њихове војничке вредности и можда жељи да задржи амбиције Италије“. (J. Laroche, *Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré*, 137)

⁵⁰ R. Meltz, *Alexis Léger dit Saint-John Perse*, Paris 2008, 340–377.

⁵¹ R. Meltz, „La Yougoslavie d'Alexis Léger, secrétaire général du Quai d'Orsay (1933–1940)“, *Études danubiennes*, 1–2 (2007), 34–35, 77–78.

против заједничких непријатеља“.⁵² Штавише, у оптимизму је отишао толико далеко да је, месец дана касније, дописнику *Политике* рекао да се од завршетка рата знатно смањио број негативних фактора који утичу на балканске односе: „Заиста, раније је била потребна цела Русија са својим европским дипломатским комбинацијама за одржавање равнотеже (у корист балканске независности) према тежњама централних европских сила (Аустро-Угарске Монархије и Немачке). Данас, чак и без Русије број позитивних спољних фактора у корист балканске независности је надмоћан, јер највећи и најозбиљнији фактор опасности у прошлости – аустро-германске тежње ка Истоку – ишчезао је за увек. Томе треба додати још у погледу будућности, да се та позитивна ситуација само може појачати а никако ослабити, ако се Русија измени и поново врати својој традиционалној политици. Ако би и у тој хипотези остао још једини спољни фактор са негативним, противбалканским тежњама, као што би се могло десити, судећи по извесним симптомима који се показују од рата на овамо, утицај његов не би могао ни мало скренути дефинитивно сређивање Балкана са нормалнога пута.“⁵³

Међутим, до краја године је постао забринутији, па је свом некадашњем сараднику и штићенику Богољубу Јевтићу, који је постао министар иностраних послова у Сршкићевој влади,⁵⁴ писао о опасности завере против Југославије. Јевтић му је одговорио да, нажалост, имају мало „пријатеља који хоће да бране и помажу“: „Сматрају ваљда да ми сами треба да носимо терет борбе, која се и њих крваво тиче. [...] Мислио сам на Ваше сугестије, Енглеска ми задаје бриге и морамо учинити све могуће; уверен сам да ће бити корисних резултата. Чинићу све уштеде да бих само на ту страну и у Француској што више могао употребити. Ми нисмо припремљени ни вешти овој борби али јој се морамо што пре приучити. Никад није она била по нас опаснија ни непријатељ овако уједињен. Ја на Вас много рачунам, у Француској треба многим отворити очи. Они су сада у великој пометњи и бојазан

⁵² „Говор нашег посланика у Паризу на забави удружења студената Мале антанте и Пољске у Паризу“, *Време*, 15. III 1932, 1.

⁵³ „Двадесетогодишњица Балканског савеза. Г. др. Спалајковић излаже политику којом се руководила Краљевина Србија“, *Политика*, 6. IV 1932, 1.

⁵⁴ Драгица Спалајковић ће много година потом записати да се Јевтић „много уобразио“ када је постао министар, „а заборавио је да му је Мир[ослав] отворио положај и тако рећи наметнуо га Краљу препоручивши га“. (ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 12. XI 1956)

је да се не учине крупне грешке тамо.⁵⁵ Јевтић је под непријатељем пре свега подразумевао Италију, а под француском пометњом скретање политичког клатна улево и повратак радикала на власт. Ипак, није било превише разлога за стрепњу. Почетком децембра италијански амбасадор Пињати је известио Мусолинија да је Спалајковић нервозан због могућег италијанско-француског зближавања, али да председник владе Ерио, вероватно под Бертеловим утицајем и притиском из Београда, говори да Француска не може да жртвује Југославију.⁵⁶

Упркос томе, Спалајковић је био незадовољан неспремношћу Француске да помогне Југославији у санирању последица светске економске кризе. Ериоу је у септембру 1932. рекао да је помоћ неопходна уколико се не жели да Италија економски потчини Југославију,⁵⁷ а крајем године је изјавио да је француски извозни режим према Југославији неправичан и да економске и финансијске односе две државе треба подићи на ниво политичких. Истовремено је Американцима, чији је „економски империјализам“ критиковао, приписао одговорност за „комедију с репарацијама“ и престанак немачких исплата.⁵⁸

Ревизија версајског система је тиме тек почињала, јер је крајем јануара 1933. Адолф Хитлер постао немачки канцелар. Недељу дана после тога, Спалајковић је одржао говор у коме је Американцима и Британцима замерио што говоре да не желе светску жандармерију, иако је управо то улога коју чланице Друштва народа треба да преузму на себе у случају сваке агресије. Затим је изјавио да се појавио трећи, национални социјализам, који „обухвата фашизам и хитлеризам“: „Тај нови социјализам је позајмљивао и од комунизма и од класичног социјализма. Од

⁵⁵ АС, МС, 259. Б. Јевтић – М. Спалајковићу, 23. XI 1932. Спалајковић је, како је истакао у једном говору, сматрао да је велика грешка Енглеза и Американца њихова незаинтересованост за збивања на континенту, али се ипак надао да ће „Француска, Енглеска и Сједињене Државе – три највеће демократске нације које се налазе на челу цивилизације“ успети да сачувају мир. (АС, МС, 22. *Causerie sur la paix*, 30. XI 1932; „Une conférence de M. Spalaïkovitch“, *Le Temps*, 2. XII 1932, 4)

⁵⁶ DDI, 7, XII, 615–616. Недуго потом Пињати је јавио да француска штампа пише против Италије, док је само један радикалски лист објавио чланак у коме се Југославија упозорава да води рачуна о томе шта причају њени представници, а нарочито посланик у Паризу. Амбасадору се највише свидела последња реченица чланка: „Вероватно има много Спалајковића у Далмацији: било их некада много у Босни, па смо видели резултате њихове агитације.“ (Исто, 673)

⁵⁷ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor*, 166.

⁵⁸ „M. Miroslav Spalaïkovitch et la Crise économique mondiale“, *Le Petit Havre: organe républicain démocratique*, 20. XII 1932; „Француске манифестације у Хавру у част Југославије“, *Правда*, 21. XII 1932, 2; „Велики говор нашег посланика г. Спалајковића о привредном стању и о нашим привредним односима са Француском“, *Време*, 15. I 1933, 2. (текст говора у: АС, МС, 23)

комунизма је позајмио чврсте методе, јер као и он, у спољној политици тежи [...] уништењу постојећег поретка, али с том разликом да комунизам то ради у име једне идеје, ма колико да се она, са или без разлога, сматра за утопију или лудост, док национални социјализам тежи уништењу поретка заснованог на мировним уговорима само за уске и егоистичне интересе нације којом влада.⁵⁹

Тих дана Спалајковић је писао краљу Александру да су му угледни француски политичари, међу којима и Ерио, рекли да је искључена могућност споразума Рима с Паризом и Београдом и да треба „спремати бајонете и утврђивати границу, јер је Југославија за Француску кључ њеног континенталног система“: „Наши пријатељи нам скрећу пажњу нарочито на ове моменте. План Мусолинија предвиђа две етапе. Прво, одвајање Хрватске која ће имати потпуну државну самосталност. Мусолини ради на томе не само преко ренегата споља него и нарочито преко шефова опозиције у Хрватској. Иначе се не може објаснити непомирљив антидржавни став Мачека, Трумбића и других који одбацују сваку заједницу са Србима и сматрају да су Срби и Хрвати два разна народа. Ако успе да отцепи Хрватску Мусолини ће у другој етапи препадом заузети Далмацију. Треба онемогућити такав рад хрватских политичара и спасти хрватски народ од њиховог утицаја. Али за то није довољан само полицијски надзор или притвор. Прво, треба што пре завести широку административну децентрализацију по бановинама, те да се банови не морају обраћати Београду за сваку оправдану ствар. Одуговлачити је штетно. Друго, не заоштравати односе са католичком црквом“.⁶⁰

Али како његови пријатељи краљ и Сршкић нису делили мишљење да су полицијске методе недовољне, Спалајковић је био принуђен да једном службенику Ке д’Орсеја објашњава разлоге хапшења Антона Корошца. На примедбу да је вођа словеначке опозиције могао да буде неутралисан позивом да уђе у владу, посланик је одговорио да би он поставио услове који би били „непомирљиви с одржавањем југословенског јединства“. Корошец, наставио је, припада мањини Словенаца који,

⁵⁹ АС, МС, 24. *Discours prononcé par M. Spalaikovich, Ministre de Yougoslavie en France, au déjeuner offert par le Comité „France-Orient“ le 6 février 1933.*

⁶⁰ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 11. М. Спалајковић – краљу Александру, 7. II 1933. На политику краља Александра се жалио чак и његов брат од стрица, који је њену погрешност илустровао парадоксом да „масон Ерио“ критикује нападе на Католичку цркву у Југославији. (Н. Балфур, С. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић*, Београд 1990, 51)

испуњени верском ускогрудошћу, сањају само о независној Словенији: „У Загребу, код исто тако следе мањине Хрвата, Мачек гаји сличне илузије. С таквим људима, краљ Александар може да прибегне само мерама којима је циљ да их изолују и учине нешкодљивим. [...] У Француској би требало да се има поверења у управитеље Југославије све до дана када ће, захваљујући спором али извесном деловању школске наставе и војне обуке, разнолико становништво Краљевине бити обликовано у истом калупу и потпуно прожето југословенском мишљу.“⁶¹

Ипак, вајар Иван Мештровић је, допутовавши у марту у Париз на отварање своје изложбе, приметио да „Спалајковић песимистички гледа на ситуацију“;⁶² а у мемоарима ће писати да му се посланик жалио „на свој тежак положај који је постао готово немогућ, јер да му одговорни и неодговорни Французи критицизирају не само краља и његов режим, него да се и њему особно ругају“.⁶³ Штавише, њих двојица су се договорили да утичу на краља да промени унутрашњу политику. „По мом повратку из Париза био сам у Београду и говорио сам потпуно отворено онако како смо ми били разговарали“, писао је вајар дипломати у мају. „Предлагао сам да Вас се позове и имао сам дојам, да ће то бити урађено“.⁶⁴ Спалајковић је заиста дошао у Београд, али није ништа постигао.⁶⁵

Пред јачањем Немачке, Француска и Италија су настојале да се приближе, а Спалајковић је изјавио да Југославија на то гледа са симпатијама.⁶⁶ Када је, међутим, италијанска штампа напала потписивање пакта Мале Антанте, променио је тон. За једне париске новине рекао је да Пакт „представља природан и логичан развој политике апсолутне солидарности“ три државе и да Мала Антанта жели

⁶¹ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 161. Белешка о посети М. Спалајковића Р. де ла Бому, 16. II 1933.

⁶² R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, II, 273. Спалајковић је председнику републике Леброну показао изложбу и истакао „национални значај радова г. Мештровића и његову југословенску акцију за време рата и после рата“. („Г. Лебрен на изложби г. Мештровића“, *Правда*, 26. III 1933, 6)

⁶³ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 203–204.

⁶⁴ АС, МС, 315. И. Мештровић – М. Спалајковићу, 12. V 1933.

⁶⁵ Трумбић је сазнао да је париски посланик донео препоруке француске владе да се образује нова влада са личностима које се нису компромитовале антихрватским држањем и изврше промене у чиновништву Савске и Приморске бановине; а Мештровић ће писати да је „Спалајковић био код краља, донио му неповољне вијести из Париза и савјетовао да мења и владу и политику“: „Краљ се – рекоше ми – на њега разбјеснио и отјерао га. Био би га – наводно – и у мировину отјерао, да се за њ није заузео Сршкић“. (Lj. Voban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, Zagreb 1974, 143; I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 208, 213)

⁶⁶ „Наш посланик у Паризу г. др. Спалајковић о југословенској спољној политици“, *Време*, 8. II 1933, 3.

стварање подунавске економске конфедерације која би препречила пут „рађајућем империјализму извесних великих сила Централне Европе“, али се притом пожалио на неспремност Рима да прихвати „дух помирења“: „На почетку ’фашистичке ере’ изгледало је да г. Мусолини жели да води политику сарадње са Београдом [...]. Затим су словенофопски елементи поново тријумфовали у Риму, где су последњих година најчудноватији планови поделе наилазили на повољан пријем.“⁶⁷

Мусолинијев предлог пакта између Велике Британије, Француске, Немачке и Италије који је предвиђао ревизију граница забринуо је представнике мањих држава,⁶⁸ па је Титулеску почетком априла допутовао у Париз да проговори у име Мале Антанте. Спалајковић је известио Јевтића да је шеф румунске дипломатије задовољан разговорима и да су Французи „одсудно против ревизије“,⁶⁹ а министар иностраних послова Жозеф Пол-Бонкур ће у мемоарима писати да су разговори с Титулескуом на тренутке били бурни. „Југословенска влада је ћутала;“ сећаће се, „али ме је њен посланик у Паризу г. Спалајковић, ватрени и одушевљени патриота, непрестано упозоравао на лукавост Мусолинија, кога није могао да смисли.“⁷⁰ Он је, пак, изјавио за *Политику* да су Пол-Бонкур и председник владе Едуар Даладје дали „пуна уверавања“ да Француска неће напустити Малу Антанту и да о ревизији не може бити ни говора. Тврдећи да су одлучност Мале Антанте поздравили „сви француски кругови без изузетка“ и да „ни влада ни опозиција не би дозволиле да се дирне макар и у један квадратни метар југословенске територије“, Спалајковић је

⁶⁷ „M. Spalaikovich, ministre de Yougoslavie, expose les principes de la Petite-Entente“, *L'Ordre*, 25. III 1933; „У Риму су последњих година усвајани најчудноватији планови – каже г. др. Спалајковић“, *Време*, 25. III 1933, 2. У исто време једне аустријске новине су објавиле Спалајковићеву изјаву да на месту Аустро-Угарске, која је уништила саму себе уместо да се на време федерализује, постоји празнина и да зато њене наследнице не треба да остану „предмет трговине међу великим силама“, већ да се економски зближе, а касније можда створе Дунавску федерацију. Спалајковић је, међутим, одмах демантовао бечки лист, тврдећи да су његове мисли нетачно представљене. („Auf dem Wege zu Oesterreichs neuer Größe: eine Unterredung mit dem königlich jugoslawischen Gesandten Spalaikovich in Paris“, *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 26. III 1933, 25; „Деманти г. Спалајковића“, *Правда*, 30. III 1933, 6; „Г. др. Спалајковић демантује нетачно репродукован интервју ’Насјас Велтблата’“, *Време*, 30. III 1933, 2; С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Београд 2010, 37–38) Нешто касније је у својим белешкама писао да је спор између Хитлера и аустријског канцелара Долфуса око уласка нациста у бечку владу „свађа Немаца“ која се не тиче Југославије, а Француске само ако „пређе на међународни терен“. (АС, МС, 100. Белешке М. Спалајковића, без датума)

⁶⁸ E. H. Carr, *International relations between the two world wars 1919–1939*, New York 1966, 190–193; J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, 160–162.

⁶⁹ АЈ-341-2. Б. Јевтић – Ћ. Ђурићу, 4. IV 1933.

⁷⁰ J. Paul-Boncour, *Entre deux guerres: souvenirs sur la IIIe République*, II, Paris 1945, 345–346.

истакао да је парламент једнодушно поздравио Даладјеове речи да „Француска никада неће издати своје савезнике“: „Оно што је наглавније у овим великим догађајима које преживљујемо последњих недеља, које је изазвала акција, и г. Мусолинија, и г. Макдоналда, и – не заборавите! – г. Хитлера, јесте то, да се у Француској дошло до потпуног кристализирања гледишта“.⁷¹

Када је у јуну парафиран Четворни пакт, чији је текст прерађен тако да задовољи Француску, Пол-Бонкур је обавестио југословенског посланика да политика коју су њихове две земље водиле на основу споразума из 1927. остаје неизмењена.⁷² А када је следећег месеца потписан, позвао га је како би му саопштио да је Мусолини јасно изјавио да нема територијалних претензија према Југославији и да у супротном Француска не би ни пристала на Четворни пакт.⁷³ Спалајковић је после тог разговора рекао новинарима да су односи између Француске и Југославије чвршћи и пријатељскији него икада;⁷⁴ а после следећег изјавио је за загребачке *Novosti* да је питање ревизије скинуто с дневног реда и да Мусолинијево уверавање о територијалној незаинтересованости Италије према Југославији „само показује, колико је велика брига Француске за Југославију и од коликог је значаја Југославија за Француску“. Мада је предвиђао „огорчену утакмицу“ између Италије и Немачке око Аустрије, рекао је да су Мусолинију ревизионизам и ратоборност били само средства притиска и да је управо он најзаслужнији за споразум којим је обезбеђено „десет мирних година“ за Европу. А доскорашњи „погрешан рачун Италије“ свео је на уверење „да се Југославија мора распасти“: „Колики део кривице за такво дискредитовање пада на неке Југословене

⁷¹ С. Петровић, „Др. Мирослав Спалајковић о ставу Француске према ревизији уговора о миру“, *Политика*, 14. IV 1933, 1; „Déclaration de M. Spalaikovitich“, *Le Temps*, 16. IV 1933, 6. Спалајковић је претходно на једном скупу, прочитавши резолуцију југословенских интелектуалаца јеврејске вероисповести против покушаја да се измени међународни поредак, рекао да је неповерење малих народа према великим ојачало због Четворног пакта, али да је сачувана вера у Француску, чији су поступци увек били у складу са Пактом Друштва народа. („Le banquet du conseil nationale de la paix“, *Le Matin*, 6. IV 1933, 3; „Ревизија је само једна мистика“, каже г. Кајо“, *Правда*, 8. IV 1933, 1)

⁷² *Pacte d'entente et de collaboration paraphé à Rome le 7 Juin 1933*, Paris 1933, 25.

⁷³ DDF, 1er Série (1932–1935), I, 58; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 242.

⁷⁴ „Au Quai-d'Orsay“, *Le Matin*, 20. VII 1933, 2 ; „La France, l'Italie et la Petite-Entente“, *Le Temps*, 21. VII 1933, 1; „Г. Спалајковић код г. Пол-Бонкура“, *Правда*, 21. VII 1933, 4.

у иностранству, а нарочито на једнога у Паризу, добро је позната ствар.⁷⁵ То се односило на Прибићевића, који се из Чехословачке преселио у Француску.

Спалајковић је у прилагођавању француској спољној политици ишао толико далеко да је не само јавно ласкао Мусолинију, већ је и новом амбасадору у Москви Алфану казао да приближавање Совјетског Савеза и Југославије сматра пожељним и да једину препреку види у страху од ширења комунистичке пропаганде.⁷⁶ Међутим, када су му у децембру на Ке д'Орсеју рекли да СССР треба што пре да уђе у Друштво народа и да би Југославија могла да допринесе успоставивши дипломатске односе с њим, одговорио је да би долазак совјетских представника у Женеву био „одличан политички гест“, али да не треба преурањеним признањем показати слабост. „Совјети би тад могли уобразити, да ми то чинимо зато што су они нама потребни, а не ми њима“, писао је Јевтићу. „Међутим, Русији прети у ближој или даљој будућности смртна опасност, како с Истока (Јапан) тако и са Запада (Немачка). [...] У постојању те опасности треба видети и главни разлог за многе политичке чинове извршене у прошлој години, као што су поједини уговори о ненападању, о дефиницији нападача, о признању Совјета од стране Америке. [...] Тиме је Совјетима већ много учињено, или бар указата им је једна огромна морална и политичка услуга, а без икакве услуге или заслуге са њихове стране. Према томе, учинити један корак више у томе правцу, то јест, тражити и од држава Мале Антанте да признају Совјете, значило би, у најмању руку, учинити једну дипломатску погрешку. [...] И напослетку, питање о правном признању [...] постало би, тако рећи, беспредметно и за саме Совјете тим самим што би они, као члан Друштва народа, имали сталан и правилан контакт са свима тим државама у самом Друштву народа. Те аргументе изложио сам и г. Лежеу а после и г. Бонкуру лично, који их је потпуно усвојио као и моју сугестију да настави акцију у том правцу било преко овдашњег совјетског амбасадора било преко турског амбасадора“.⁷⁷

⁷⁵ „Pakt četvorice i Jugoslavija: intervju s našim poslanikom u Parizu g. drom Spalajkovićem“, *Novosti*, 8. VIII 1933, 2; „Déclarations de M. Spalaïkovitch“, *Le Temps*, 25. VIII 1933, 2.

⁷⁶ MAE AD, Europe 1918–1940, URSS, Vol. 619. III. Алфан – Ж. Пол-Бонкуру, 6. VII 1933. Бивши амбасадор Привремене владе у Паризу Маклаков је нешто пре тога писао Спалајковићу да је изненађен што он, „најбољи пријатељ Русије“, охрабрује француске политичаре који теже зближавању с болшевичком владом. (АС, МС, 319. В. А. Маклаков – М. Спалајковићу, 19. V 1933)

⁷⁷ АЈ-341-2. М. Спалајковић – Б. Јевтићу, 15. I 1934; V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“, 181–182; В. Винавер, „Прилог историји југословенско-совјетских односа 1929–1934.“

Пошто су у Београду били забринути због италијанског интервенисања у Аустрији, Спалајковић је почетком септембра од Пол-Бонкура затражио гаранције да италијанско-аустријско-мађарски блок неће захтевати ревизију.⁷⁸ Јевтић је ипак постао самоуверенији после потписивања уговора о пријатељству са Турском, па је париском посланику крајем новембра писао да ће Југославија, Румунија, Турска и Грчка – а можда чак и Бугарска⁷⁹ – ускоро имати споразум „који није уперен ни противу кога али који мора бити стварна гаранција мира и реда на Балкану“.⁸⁰ Јевтићев оптимизам је прешао на Спалајковића, који је у чланку за *Le Petit Parisienne* тврдио да је за четрнаест година постајања Југославије на свим пољима учињен велики напредак и да је француско-југословенско пријатељство један од најчвршћих стубова европског мира и безбедности.⁸¹ „Сетимо се само шта је било пре годину дана и какве су све вести измишљане и растуране по Европи на рачун Југославије!“, писао је, пак, на самом почетку 1934. за *Политику*. „У томе пакленом сплету интрига утркивали су се подједнако и непријатељи и издајници. Чак и понеки наши пријатељи на страни почели су губити веру у наш државни опстанак. [...] И шта се сад по свету говори о Југославији и непосредној улози њеног Владаоца? Држава којој су недавно разне злослутнице на свима крајевима света прорицале неизбежну пропаст, постаје данас стожер око кога се све више и више окреће не само балканска него и средњоевропска политика.“⁸²

године“, *Историјски гласник*, 1 (1965), 47; L. Deák, „О pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR u godinama 1933–1937“, *Istorija XX veka*, 9 (1968), 250–251. Када се неколико месеци потом прочуло да је краљ Александар поново одбио да призна Совјетски Савез, париски митрополит Евлогије се, у своје и име своје емигрантске пастве, захвалио Спалајковићу. (АС, МС, 241. Митрополит Евлогије – М. Спалајковићу, 26. VI 1934)

⁷⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Београд 1976, 32.

⁷⁹ Главни разлог за, испоставиће се, превелика очекивања од Бугарске, били су пријатељски, али не превише успешни разговори краља Александра и цара Бориса. Југословенски владар је о њима опширно говорио Спалајковићу када је у децембру допутовао у Београд; а он је водио белешке и прерадио их у мемоар који је неколико месеци потом предао француском министру иностраних послова. (АС, МС, 150. *Fragments de conversations entre L.L.M.M. le Roi Alexandre et le roi Boris (au cours de leurs entrevues en septembre, octobre et décembre 1933)*; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 149–150)

⁸⁰ АС, МС, 259. Б. Јевтић – М. Спалајковићу, 29. XI 1933.

⁸¹ М. Spalaikovitch, „Le quinzième anniversaire de la fondation de la Yougoslavie“, *Le Petit Parisienne*, 1. XII 1933, 1–2; „Чланак југословенског посланика у Паризу г. др. Спалајковића о значају Првог децембра“, *Правда*, 2. XII 1933, 2.

⁸² М. Спалајковић, „Наш народ сачувао је веру у будућност“, *Политика*, 6–9. I 1934, 4.

У ствари, ситуација није била идеална, па је Спалајковић недуго потом предао Лежеу мемоар о акцијама које у Југославији, уз саучесништво Италијана и Мађара, спроводе усташе и указао му да су могуће катастрофалне последице за мир у Европи ако се не стане на пут злочинцима у служби ревизионизма: „Саопштио сам му да су иста обавештења пренета и у Лондону, јер је наша дужност да и Енглеској, као и Француској, обратимо пажњу на највећи и најнепосреднији извор опасности, који није довољно познат у свету пошто би нам, из лако разумљивих разлога, било тешко да о њему јавно говоримо. Али време нам је показало да би даље ћутање било веома озбиљна грешка.“ Генерални секретар Ке д’Орсеја је одговорио да схвата опасност, против које се мора заједнички деловати.⁸³ Ипак, Спалајковић није био апсолутни противник ревизије граница. Отприлике у исто време, он је свом аустријском колеги рекао да, уколико би његова земља „постала немачка или италијанска“, Југославија „не би оклевала да најенергичније поведе рачуна о својим захтевима за извесним делом Корушке“.⁸⁴

Делимично и због унутрашњих тешкоћа Француске, њен систем источних савеза се урушавао. После фебруарских нереда у Паризу, образована је влада Гастона Думерга у којој је министар иностраних послова постао Луј Барту. Конзервативац Барту је покушао да ојача антинемачки обруч укључивши у њега Совјетски Савез и Италију, чиме је ризиковао удаљавање дотадашњих савезника – Пољске и Мале Антанте.⁸⁵ У вези са тиме, Спалајковић је у марту позван у Београд да краљу и Јевтићу поднесе усмени извештај.⁸⁶ *Правда* је писала да париски политички кругови мисле да је пут југословенског посланика последица његових разговора с Думергом и Бартуом о утицају француско-италијанског зближавања на

⁸³ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 163. *Document confidentiel remis, le 15 Janvier 1934, par M. Spalaikovitch à M. Léger; Lettre confidentielle adressée par M. Spalaikovitch à M. Jevitch en date du 15 Janvier 1934; Mémoire confidentiel remis, le 20 Janvier 1934, par M. Spalaikovitch à M. Léger; F. Grumel-Jacquignon, La Yougoslavie dans la stratégie française de l’Entre-deux-guerres, 476.*

⁸⁴ F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 246. Спалајковиће речи су у Бечу звучале тим злокобније што се тамо сумњало да је стари непријатељ Аустро-Угарске сива еминенција југословенске дипломатије. (A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*, 984)

⁸⁵ A. Komjathy, *The crises of France’s East Central European diplomacy 1933–1938*, Boulder 1976, 51–64; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 255–261.

⁸⁶ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 181. Е. Најжар – Ј. Бартуу, 2. III 1934.

односе Француске и Југославије;⁸⁷ *Le Temps* је, пак, претпостављао да Спалајковић треба да обавести „београдску владу о ставу Француске према могућностима решавања питања које је у Централној Европи отворио аустријски проблем“.⁸⁸ Барту је заиста желео да Француска, Италија и Југославија заједно бране Аустрију, а италијански посланик у Београду Гали сумњао је да је Спалајковићев дводневни долазак не само у вези са стрепњама Југословена, већ и са страховањима Француза да би Југославија могла да се, попут Пољске, отргне од њиховог тугорства и непосредно споразуме с Италијом. „Овдашња влада је, изгледа, преко Спалајковића дала уверавања да никада не би прихватила да буде четврти члан комбинације која би обухватала Италију, Аустрију и Мађарску, сем под условом да са собом има друге силе Мале Антанте и пуну сагласност Француске“, писао је Мусолинију.⁸⁹ Штавише, Спалајковић се у Париз вратио и са поруком краља Александра „да ће Југославија бити с Француском докле год то она буде хтела“.⁹⁰

Мада је у стварности спољнополитичка оријентација југословенског краља била далеко од тога да се сведе на ту мисао, она је његовом посланику у Паризу већ одавно била гесло. Он је у мају, председавајући прослави „највеће Францускиње“ на месту њеног страдања у Руану, рекао да ће Јованка Орлеанка „у очима свих векова симболизовати оно што је лепо, узвишено и вечно у француској души“: „Јованка Орлеанка, иако је пре свега француска, припада исто тако и другим народима, свима који желе да је присвоје како би уздизали величину љуског рода. [...] С психологијом Јованке Орлеанке ми смо далеко од свих мистика садашње Европе, мистика без универзалне вредности, од којих су неки права увреда за здрав разум, морал и религију. Мистицизам добре пастирке петнаестог века био је сасвим

⁸⁷ „Пут г. Спалајковића за Београд“, *Правда*, 6. III 1934, 5; „Италија се мора одредити или за Париз или за Берлин“, *Правда*, 8. III 1934, 2; „Коментар разговора г. г. Бартуа и Спалајковића“, *Правда*, 9. III 1934, 2.

⁸⁸ „Le voyage de M. Spalaïkovitch“, *Le Temps*, 10. III 1934, 2.

⁸⁹ DDI, 7, XIV, 886–887. Пошто су, неколико дана после његовог повратка у Париз, Италија, Аустрија и Мађарска у Риму потписале протоколе о економској сарадњи, Спалајковић је телеграфисао Јевтићу да на Ке д’Орсеју верују да тиме „није ништа одређеније постигнуто“, као и да је Леже рекао министру да Мусолинијева ревизионистичка реторика отвара очи не само јавном мњењу „него и извесним француским политичарима сувише наклоњеним Италији“: „Барту одговорио да су се и њему отвориле очи.“ (AJ-341-1. Б. Јевтић – Ђ. Ђурићу, 28. III 1934; 5. IV 1934)

⁹⁰ DDF, 1er Série (1932–1935), VI, 349. Гали је известио да је преко Спалајковића поново инсистирано на званичном путовању краља Александра у Француску, али да југословенска влада сматра да тамошња политичка ситуација то не допушта. (DDI, 7, XV, 3)

друге врсте него мистицизам рђавих пастира двадесетог. [...] Али на извесним историјским прекретницама свака се нација може наћи надахнута том истом мистеријом и тада чини чуда. Такав је био случај Француске 1914. [...] Голгота Србије дирнула је Француску која је послала своје синове, јуначке источне борце, у помоћ њиховој српској браћи по оружју. Са фронта на Марни они су на фронт на Вардару донели барјак вере и тријумфа, који је био барјак Јованке Орлеанке.⁹¹

Са таквом реториком о једном од главних симбола националистичке деснице⁹², Спалајковић је лако нашао место у срцу Бартуа, који га је у јуну, приликом Јевтићеве посете Паризу, загрлио пред новинарима и рекао им „да не треба заборавати онога који је међу свима посланицима Мале Антанте у Паризу најватренији борац за правду и истину“.⁹³ А када је Барту крајем месеца дошао у Београд, Спалајковић је већ био тамо,⁹⁴ по свој прилици како би се заузео за његове међународне комбинације.

Док је стицао ново пријатељство, Мирослав Спалајковић је у искушење довео једно старо. Почетком јула је ушао у расправу с Венизелосом, који је покушао да му објасни зашто је, као вођа опозиције, критиковао одредбе пола године раније склопљеног Балканског пакта. Спалајковић је тврдио да је Пакт радикално изменио положај Грчке, која је обезбеђена удруженим снагама, али је Венизелос остао при томе да она у случају рата не би била „ни од какве користи својим балканским пријатељима а себе би изложила недогледним страдањима, јер се на мору и на суву не би могла одупрети Италији“. „На моју примедбу да то исто вреди и за свакога од нас понаособ, он ми је одговорио, да је положај Југославије сасвим други“, известио је Спалајковић Јевтића и краља Александра. „Ја сам

⁹¹ M. Spalaïkovitch, *Jeanne d'Arc: discours prononcé le 27 mai 1934 à Rouen*, Paris 1934, 5–16; „Le 503e anniversaire de la mort de Jeanne d'Arc“, *Le Temps*, 28. V 1934, 6; „Les Fêtes rouennaises de Jeanne d'Arc ont été présidées par M. Miroslav Spalaïkovitch, ministre plénipotentiaire de Yougoslavie“, *Journal de Rouen*, 28. V 1934, 2–3; „Др. Спалајковић претседава свечаности у спомен Јованке Орлеанке“, *Политика*, 30. V 1934, 7. Претходне године, Спалајковић је француским ветеранима са Солунског фронта рекао да је над њима бдила сенка Јованке Орлеанке, која је постала „анђео чувар“ и Србима. („Discours de M. le Ministre de Yougoslavie“, *Le journal des Poilus d'Orient*, juillet–août 1933, 6)

⁹² F. Brown, *The embrace of unreason: France, 1914–1940*, New York 2014, 76–91.

⁹³ „Коментари о посети г. Јевтића Паризу“, *Правда*, 15. VI 1934, 2. *Le Populaire*, разуме се, није био нимало дирнут тим речима, већ је кратко известио да је Барту примио министра и посланика „краља кривоклетника“. („Le ministre du roi rajure au Quai d'Orsay“, *Le Populaire*, 12. VI 1934, 3)

⁹⁴ „Долазак г. Спалајковића у Београд“, *Правда*, 21. VI 1934, 3; „Одлазак г. др. Спалајковића из Париза за Београд“, *Време*, 22. VI 1934, 2.

уверен, рекао ми је г. Венизелос, да бисте ви већ данас тукли Талијане, најдаље кроз педесет година Југославија биће велика сила. [...] Г. Венизелос се доста мучно бранио од примедба које сам му упућивао. [...] Као стари пријатељ, нисам му крио да је његово држање од како се вратио у Грчку, а нарочито његов последњи гест према Балканском Пакту дао маха разним неповољним тумачењима за њега лично, и да ја, као његов искрени поштовалац, жалим што је он при крају своје политичке каријере изазвао код многих утисак да његова спољна политика није израз опрезности него дефетизма. Запазио сам да то г. Венизелоса највише и боли.⁹⁵

Венизелос је пред Спалајковићем преувеличавао снагу југословенске војске, а он је то исто, само са нешто више маште него лукавости, учинио у писму које је крајем јула упутио Думергу. Уз обавештење да му је краљ наредио да инсистира на помоћи у наоружању коју је тражио још од септембра претходне године,⁹⁶ тврдио је да би југословенска војска могла да мобилише „два милиона три стотине хиљада војника“ и преузме „улогу коју је одиграла руска војска 1914.“: „Мир и европско здање изграђено на мировним уговорима све до сада нису могли да буду потресени на најосетљивијим деловима нашег континента (Подунавље и Балкан) зато што се свугде знало да постоји југословенска војска о коју би се разбила свака авантура, ма одакле долазила. У случају рата, Југославија ће моћи да пружи људство, али она због недовољних индустријских и финансијских средстава није у стању да се сама снадбе свим материјалом неопходним за одбрану. На срећу, другачије је са Француском која у том погледу располаже обилним могућностима и ресурсима. Међутим, изгледа да питање војних испорука за Југославију нимало не напредује због препрека финансијске природе. И ја не кријем од Вас, господине председниче, да сам осетио дубоко обесхрабрење када сам недавно установио да коначна одлука још није донета. Јасно је да ће се, шта год да се десило, југословенски војници борити, као српски војници 1914, и празних руку, али ће тада стотине хиљада

⁹⁵ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 11. М. Спалајковић – Б. Јевтићу, 12. VII 1934.

⁹⁶ DDF, 1er Série (1932–1935), VI, 29–31, 652–653; М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije*, 110–111, 307.

живота бити узалудно жртвоване зато што једно питање чисто материјалне природе није било решено на време.⁹⁷

Краљ Александар се у јуну договорио с Бартуом да разговоре наставе у Паризу, па је Спалајковић, припремајући прву званичну посету југословенског владара Француској, средином септембра допутовао у Београд. Тамо је пред краљем поново заступао Бартуове идеје, чак и о потреби француско-совјетске сарадње, због чега је чехословачки посланик Шеба известио Праг да је код њега дошло до радикалне промене.⁹⁸ Вративши се у Париз, посланик је, без конкретних детаља, упозорио Ке д'Орсеј на могућност атентата на краља Александра и проследио листу емиграната чије се субверзивне делатности треба највише бојати. На њој су били Прибићевић и Влатко Радић, син убијеног хрватског вође.⁹⁹

Уочи краљевог доласка, *Le Figaro* је хвалио Спалајковића као великог поборника француско-српског пријатељства: „Углед који он ужива и у Паризу и у Београду олакшао му је, каткад деликатни, задатак. Ако су наши званичници ценили лојалност његовог карактера и искреност његових франкофилских осећаја, књижевне кругове су завеле његова култура и речитост којој није непозната ниједна нијанса нашег језика.“¹⁰⁰ А публициста Јулије Госпаревић је за новине југословенске колоније уздизао „неустрашива сведока из Фридјунговог процеса, искреног и реалног националисту и етичара који је упропаститељима Словенске Мађушке рекао истину у лице“. Сем тога, истакао је да је, захваљујући својој говорничкој вештини, Спалајковић постао „личност чију и саму појаву француска публика поздравља овацијама“: „Нема кута у Паризу и ретко је која варош у унутрашњости Француске, где он није познат. Данас је на ручку код Претседника Републике, сутра је са члановима Југословенске Колоније и нашим исељеницима;

⁹⁷ Исто, VII, 21–22; R. Meltz, „La Yougoslavie d'Alexis Léger“, 61–62; M. Vjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije*, 113.

⁹⁸ L. Deák, „O pitanju normalizacije političkih odnosa Jugoslavije prema SSSR“, 259.

⁹⁹ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 181. Л. Барту – А. Сапоу, 29. IX 1934; V. Pavlović, „L'attentat de Marseille 1934: la fin symbolique d'une alliance atypique“, *La Serbie et la France: une alliance atypique*, Belgrade 2010, 593. Мада није био сасвим несвестан ризика, код Спалајковића је преовлађивало задовољство због прве званичне посете југословенског краља Француској и он је, ишчекујући је, блистао од радости и говорио: „Биће то тријумфални пут!“ (К. Елан, *Живот и смрт Александра I, краља Југославије*, Београд 1988, 70–71)

¹⁰⁰ „Un artisan d'amitié franco-yougoslave: M. Spalaïkovitch“, *Le Figaro*, 8. X 1934, 2. О Спалајковићу је похвално писао и *Le Temps*. (S. Arbellot, „La colonie yougoslave en France“, *Le Temps*, 6. X 1934, 4)

час је на Сорбони где претседава некој интелектуалној манифестацији, а час је на банкету 'Poilus d'Orient' (Источних бораца); једном се види на естради десничарске Родољубиве Лиге која прославља Зрињског и Франкопана а други пут у мистериозним просторијама Фармасонске ложе којој излаже своје погледе; делегат Краља и Краљевске Владе на највећој свечаности, он ће сутрадан стићи да дође и на концерат каквог југословенског музичара који је потегао из домовине или Америке да тражи славе у Паризу. [...] Толико су пута Французи рекли Југословенима, говорећи о нашем Посланику: 'То је ваш Бријан'.'¹⁰¹

Краљ Александар није, међутим, ни стигао до Париза јер га је у марсејској луци, у атентату који су организовале усташе, убио македонски терориста. С њим је погинуо и Барту, који је југословенском посланику, када га је замолио за веће мере предострожности, одговорио да је неопходно да француски народ види свог пријатеља и да ће му он бити најбољи чувар.¹⁰² Јевтић и Спалајковић су били уз краља док је издисао у згради префектуре и о његовој смрти су одмах телефоном обавестили председника владе Узуновића. У Београду је требало без потреса извршити пренос власти на малолетног наследника и намесништво, а узбуђени Спалајковић се у том духу први обратио окупљеним Југословенима у Марсеју: „Краљ Александар је умро. Слава му! Живео Краљ Петар II!”¹⁰³ Ноћ у префектури била је бесана; атмосферу која је владала следећег јутра описаће новинар Јосип Хорват у својим сећањима: „Над маглом духанског дима плута висока појава

¹⁰¹ J. Gosparević, „Kraljevski poslanik Dr Miroslav Spalajković“, *Jugoslavija u Francuskoj*, октобар 1934, 50–55. У истом листу прештампан је један ранији Спалајковићев чланак у коме је писао да је краљ Александар „прекаљено оруђе судбине“: „Требало је хиљаду година и четрдесет краљева да се створи садашња Француска. Краљу Александру је додељена историјска мисија да сам и у току свога живота створи Југославију. [...] И ако изгледа да су Срби, Хрвати и Словенци вековима текли сваки за себе, у ствари све њихове духовне и материјалне тековине морале су се једног дана, по највишем закону њихове политичке еволуције, слити у једну општу имовину. [...] Да, Југославија није дело фаталности ни последица слепог случаја, него је резултат живих сила, непрекидних напора, и вечних политичких истина. И зар би требало доказивати да она политички претставља за Југословене, све Југословене, једну апсолутну истину, један највише идеал, који ни у ком случају не би могла претстављати ни једна велика Србија, ни једна велика Хрватска, ни једна велика Словеначка.“ (М. Спалајковић, „Kralj“, *Jugoslavija u Francuskoj*, октобар 1934, 9–14)

¹⁰² Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, III, 285–308.

¹⁰³ А. Милосављевић, „Краљ Александар I погинуо је јуче по подне у Марсељу као жртва злочиначког атентата“, *Политика*, 10. X 1934, 3–4; „Н. В. Краљ је био погођен на три места“, *Време*, 10. X 1934, 2; А. Милосављевић, „Марсељска трагедија у свима својим узбудљивим и тешким појединостима“, *Политика*, 14. X 1934, 5–6.

Спалајковића, југославенског посланика у Паризу. Он шути. Има лијепу сиједу главу шумадинског сељака. Сад је као скамењена.¹⁰⁴

„Упознао сам ужасне тренутке, проживео јул 1914“, говорио је Мирослав Спалајковић једном француском новинару неколико дана после атентата. „Дочекао сам губитак Србије, пратио трагичну одисеју наше војске у првим месецима рата... Мислио сам да сам био подвргнут свим ударима судбине. Авај! Колико ми лаке изгледају све те некадашње муке! Јадни мој краљ! [...] Још га видим, у уторак у Марсеју, пре искрцавања. Журио је да сиђе... нервирао се због дужине протокола... био је нестрпљив због те велике радости, која му је била последња: да стане на француско тло. А потом, неколико минута касније... Опростите, господине... плачем. [...] Неколико минута касније, возили смо се сви у аутомобилима. Ја сам био у трећем возилу. Као и сви, гледао сам лево и десно ту велику одушевљену масу која је поздрављала. Мислио сам о томе колика је радост мог владара. Изненада, прасак. Помислих: ’аутомобил, мотоцикл’... Једна полусекунда. Потом серија кратких, испресецаних шкљоцања. Митраљез? Одједном, схватам: отварам врата и трчим према првом возилу. Збрка је велика: коњаници, агенти, цивили [...]. Стижем у истом тренутку кад и г. Јевтић, министар иностраних послова. Пуковник Пиоле удара сабљом атентатора, који пада на папучицу. Пењем се у возило и, уз помоћ г. Јевтића, откопчавам краљев оковратник и тунику. Био је сам. Г. Барту и генерал Жорж већ су били изашли. Повикао сам: ’Болница... лекари!’ Краљ ме је погледао. Окренуо се према свом министру иностраних послова, који му је придржавао главу, и прошаптао три речи: ’Француска... Југославија... сачувајте...’ Потом му је навала крви испунила уста, изгубио је свест.¹⁰⁵ „Ја се сјећам да је Мирослав причао да кад се је руковао с Краљем кад је Он ступио на пристаниште да је Краљ имао поглед suppliant¹⁰⁶, као да га је молио за заштиту;“ записаће много година потом Драгица Спалајковић, „да се је Мирослав скаменио и рекао ми је: ’Знаш да је тада имао изглед да припада другом свету.’ Мирослав је био у колима с Нађиаром и стално је размишљао да себи објасни тај Краљев поглед, и тада је чуо

¹⁰⁴ J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900–1941. (Zapisci iz nepovrata)*, Zagreb 1984, 321.

¹⁰⁵ АС, МС, 101. *Les derniers instants du roi martyr*. Званична Јевтићева верзија била је да су краљеве последње речи тобоже биле „чувајте Југославију“; а Црњански ће писати да је Спалајковић тврдио „да је краљ к томе додао још ’и пријатељство Француске“ (М. Црњански, *Ембахде*, 931)

¹⁰⁶ преклињући (франц.)

пуцањ. Нађиар му рекао 'c'est un pétard'¹⁰⁷. Мир[ослав] му је одговорио 'pas de tout, c'est un coup de révolver'¹⁰⁸, искочио је из кола и потрчао ка Краљевом аутом[обилу]. Придржао је Краљ[еву] главу и у том моменту из Краљевих уста шикнуо је млаз крви и све је било готово.¹⁰⁹

Спалајковић је остао у Марсеју како би испратио ковчег с краљевим телом у Југославију. Париске новине су описале његов прилазак председнику републике приликом те церемоније: „Не могавши да изговори ни реч, стари дипломата, чију је приврженост и лојалност Француска толико пута осетила, клања се пред шефом државе. Дубоко ганут, г. Албер Лебрен у тишини прилази г. Спалајковићу и осећајно га грли. Један за другим, гг. Ерио и Тардје притискају на груди несрећног дипломату који, јецајима детета, оплакује свог владара.“¹¹⁰ Пре него што је отпутовао у Југославију, посланик је накратко дошао у француску престоницу, где је једанаестогодишњег краља, који је преноћио у његовом стану, „свечаним ма да тужним гласом“ подсетио да га „чекају велики задаци у будућности“.¹¹¹

Неспособност француских власти да заштите живот краља Александра изазвала је незадовољство у Београду, где су крајем октобра почеле да се шире гласине о могућности Спалајковићевог опозива из Париза. Један лист руске емиграције писао је да се, с обзиром на то да је он „познат као ватрени присталица југословенско-француског зближавања“, о њима много расправља, а Гали је начуо да је одлука о пензионисању поузданика покојног краља већ потписана.¹¹² Упркос томе, Спалајковић је остао на свом положају. Вративши се с краљеве сахране у Париз, састао се с новим министром иностраних послова Пјером Лавалом, који му је рекао да ће се Француска споразумевати са Италијом о одржавању постојећег поретка у Европи водећи рачуна о гледиштима Југославије и Мале Антанте и учинити све да се утврди истина о атентату, а кривци казне.¹¹³ Лавал је затим

¹⁰⁷ То је петарда. (франц.)

¹⁰⁸ Ма не, то је пуцањ револвера. (франц.)

¹⁰⁹ ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 15. X 1965.

¹¹⁰ „Les funèbres cérémonies de Marseille. Le départ pour Belgrade du corps de Alexandre Ier et pour Paris de la dépouille de Louis Barthou“, *Le Matin*, 11. X 1934, 3.

¹¹¹ М. Петровић, „Тужан састанак Њ. В. Краља Петра II са Краљицом-Мајком у Паризу“, *Политика*, 12. X 1934, 5; „Њ. В. Краља Петра поздравља посланик г. Спалајковић“, *Правда*, 13. X 1934, 4; П. Карађорђевић, *Живот једног краља*, Београд 1990, 42.

¹¹² „Сполайковичъ отзывается изъ Парижа?“, *Сегодня*, 27. X 1934, 4; DDI, 7, XVI, 91.

¹¹³ DDF, 1er Série (1932–1935), VIII, 35–36; „Разговор Лавал-Спалајковић“, *Правда*, 25. X 1934, 2.

италијанском амбасадору пренео да Спалајковић сматра пожељним споразум између Београда и Рима, али је Пињати у томе видео само маневар и известио Мусолинија да његово посланство, које „нештедимице субвенционише“ део француске штампе, шири тенденциозне вести о одговорности Италијана за краљеубиство „с очигледном сврхом да замути воду“.¹¹⁴

Најзначајнија личност у трочланом југословенском намесништву био је кнез Павле Карађорђевић. Мирослав Спалајковић га је одавно познавао, а њихове добре односе учврстила су дела француских сликара која је набављао за кнежев музеј.¹¹⁵ Крајем октобра, посланик је писао намеснику да је Француска више него икада свесна императивне дужности „да увек следи Југославију и у свакој прилици буде на њеној страни“. По њему, угрожен је био сам опстанак Југославије, против које је склопљена „широка и паклена завера међународног карактера“ услед мекуштва и лакоумности њених „великих и малих пријатеља“: „Вероватно је, рекао бих чак и извесно, да ће ужасни марсејски догађај изменити то стање ствари, али би он могао и да означи полазну тачку нове фазе која би се завршила ратним пожаром у коме би се сви елементи, било ревизионистички било просто авантуристички, било обоје у исто време – Италија, Мађарска, Пољска, Немачка – удружили против нас и наших пријатеља.“ Ипак, сматрао је да непосредна претња није рат, већ жеља непријатеља да униште династију. Молећи кнеза Павла да бди над краљевом и својом безбедношћу, покушао да оживи последњи разговор с убијеним владаром: „Ја сам изразио изненађење због журбе с којом су одређени датум и програм његове посете Паризу [...]. Говорио сам му: оставите ми барем времена да извучем две користи из Ваше посете: да најпре постигнем код француске владе хапшење и протеривање банде Прибићевић–Радић итд. пре Вашег доласка у Париз, а затим и категоричке кораке Француске у Риму и Будимпшети у вези са мерама против терористичких логора. [...] Скоро увређен, краљ ми је одговорио: 'Али Ви бисте, драги мој, хтели да ме учините смешним; за Прибићевића и остале који су у Паризу

¹¹⁴ DDI, 7, XVI, 89. Спалајковић је протествовао због Лаваловог састанка с фашистом Козелским, кога је оптуживао да је агент за везу између Мусолинија и Павелића и да у Паризу највероватније борави ради прикривања трагова злочина. Лавал га је умирио објашњењем да је у разговору с Мусолинијевим представником инсистирао да Италија, уколико жели споразум с Француском, мора престати са свим антијугословенским активностима. (DDF, 1er Série (1932–1935), VII, 863, 867; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres*, 559)

¹¹⁵ АС, МС, 276. Кнез Павле – М. Спалајковићу, 26. VII 1930; 29. VIII 1930; 23. VI 1933.

можете радити све што желите и француска влада ће Вам свакако пружити сатисфакцију; али за друго не радите ништа, ја ћу о томе сам говорити с г. Бартуом и то ћу учинити једним од главних услова наших будућих односа с Италијом.”¹¹⁶

Прибићевића и Радића, који нису имали везе с атентатом, француска полиција је, на захтев југословенског посланства, накратко ухапсила.¹¹⁷ Затвор је свакако више приличио усташа Андрији Артуковићу и Спалајковић је замолио Лавала да интервенише како би он тамо био задржан до одлуке о екстрадицији.¹¹⁸ Југословенски посланик је средином новембра обавестио Ке д’Орсеј о намери своје владе да оптужи Мађарску због подржавања тероризма,¹¹⁹ а затим је о томе, заједно са сталним делегатом при Друштву народа Константином Фотићем, расправљао с Лавалом.¹²⁰ Крајем месеца лично је отпутовао у Женеву, где је Јевтићу поднео извештај о ставу Париза према југословенској иницијативи.¹²¹ Мада се у Друштву народа све завршило заташкавањем одговорности Италије и млаком осудом Мађарске, Спалајковићу се чинило да је постигнут успех, па је на железничкој станици сачекао воз из Женеви, полетео у сусрет Лавалу, загрлио га и захвалио му се.¹²² Следећег дана *Le Petit Journal* је објавио изјаву „провереног пријатеља“ Француске: „Последње дебате у Женеви и срећни резултат постигнут пред Друштвом народа представљају најважнији догађај у историји највеће међународне

¹¹⁶ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 11. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 28. X 1934.

¹¹⁷ Лј. Бобан, *Svetozar Pribičević u opoziciji*, 145–146.

¹¹⁸ МАЕ AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 136. М. Спалајковић – П. Лавалу, 2. XI 1934. Пожурујући изручење, Јевтић је француском отправнику послова рекао да је Артуковић „један од главних бандита“ и опором додао да француско судство не треба да дозволи да му, као француској полицији, пребацују немар и неспособност. (Исто. Ф. Кнобел – П. Лавалу, 6. XI 1934) Бандит је био изручен, али га је затим југословенско судство марљиво пустило на слободу.

¹¹⁹ Исто, Vol. 185. М. Спалајковић – П. Баржетону, 13. XI 1934; DDF, 1er Série (1932–1935), VIII, 102.

¹²⁰ „Au quai d’Orsay“, *Le Temps*, 17. XI 1934, 8; „Les entretiens de M. Laval au Quai d’Orsay“, *Le Populaire*, 17. XI 1934, 3. Спалајковић ће много касније причати супрузи да је том приликом инсистирао да Друштво народа мора без одлагања осудити Мађарску, тим пре што у Југославији „постоји јака струја, чак и у самој влади“, да се она одмах нападне. Када је Лавал приметио да француски, као и присутни југословенски делегат мисле да питање треба одложити, „Фотић се узврполио у својој фотељи, а Мир[ослав је] плануо“: „Фотић није могао ни ријеч да одговори, а Мир[ослав] је поновио Лавалу да пазе шта раде. Лавал му је тада рекао да је истог мишљења као и он и онда су се растали. Када су изашли Мир[ослав] је укорио и изгрдио Фотића како је смио то да ради и нека се одмах врати у Женеву иначе ће све телеграфисати у Београд. Фотић је тог истог дана отпутовао.“ (ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић, без датума)

¹²¹ „Долазак г. др. Спалајковића у Женеву“, *Правда*, 26. XI 1934, 1.

¹²² „Le retour à Paris de M. Pierre Laval“, *Le Matin*, 12. XII 1934, 3; „Дочек г. Лавала у Паризу“, *Правда*, 13. XII 1934, 1.

установе и најодлучнију етапу у њеној еволуцији. Али то је пре свега још једна потврда да Француска има само једну политику, а г. Лавал само једну реч.¹²³

У стварности, Спалајковић није био апсолутно уверен у то, па је Лавала убеђивао да од Мусолинија затражи одустајање од подршке мађарском ревизионизму. Мада га је шеф француске дипломатије послушао и наизглед успео, Југословени нису били нарочито задовољни француско-италијанским споразумима из јануара 1935.¹²⁴ У Риму су из Париза добили обавештења да се Спалајковић, незадовољан што Лавал није издејствовао екстрадицију Анте Павелића и Дида Кватерника, боји да би римски споразуми могли да угрозе кохезију Мале Антанте. Сем тога, сазнали су да он и Осуски, према налозима из Београда и Прага, развијају „снажну кампању против Италије и Мађарске“. Југословенски посланик је, према Италијанима, снадбевен обимним досијеом посеђивао све важније француске политичаре и показивао им „низ добро фабрикованих докумената“ који указују на умешаност Италије и Мађарске у припреме за атентат, као и на тежак положај Словенаца и Хрвата у Јулијској крајини. „Спалајковић вам је показао [...] разлоге због којих сав југословенски народ више воли да Немачка постане господарица Аустрије него да се повећа италијанска моћ на истоку Европе“, наводно је говорио Осуски „пријатељима Мале Антанте“. „А ја додајем да чехословачки народ и демократија деле мишљење своје југословенске браће и да неће дуго бити могуће обуздавати југословенски народ да не појури у ослобађање Јулијске крајине.“ Судаћи по његовим подвлачењима, Мусолинија је више од тих „измишљотина“ које се жедно гутају у „масонским и радикал-социјалистичким круговима“ забринула изјава генерала Живковића француском представнику у Београду да југословенска војска „неће дозволити да убиство њеног краља остане некажњено“ и да ће до правде доћи макар морала да прелази границе с оружјем у руци, због које је Лавал затражио од Лежеа да делује преко Спалајковића.¹²⁵

Уочи фебруарске посете аустријског канцелара Шушнига Паризу, у Београду је француском отправнику послова речено да је Спалајковић овлашћен да

¹²³ „La France n'a qu'une politique et M. Laval qu'une parole!“, nous affirme, dans une émouvante déclaration, le Dr Spalaikovitich“, *Le Petit Journal*, 12. XII 1934, 1; „Г. др. Спалајковић о победи Југославије у Женеви“, *Време*, 13. XII 1934, 1.

¹²⁴ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи*, 51–53.

¹²⁵ DDI, 7, XVI, 135–137, 463–464; M. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 309.

упозори да ће Југославија, уколико се постави питање рестаурације Хабсбурга, против ње радити чак и са Немачком.¹²⁶ Лавал је зато пожurio да југословенском, чехословачком и грчком посланику изрази задовољство разговорима с Шушнигом и наду да ће Аустрија и Мала Антанта сарађивати,¹²⁷ али му је Спалајковић два месеца потом уручио ноту о одлучном противљењу Југославије намери Аустрије да затражи дозволу за увођење опште војне службе.¹²⁸

Јевтић је у међувремену постао председник владе, али његова листа није најсјајније прошла на мајским изборима. Пошто је Прибићевић изјављивао да су избори вршени под притиском власти и да Јевтићево окружење гаји симпатије према хитлеровском режиму, Спалајковић се, одбацујући те тврдње, пожалио Лежеу на човека кога је некада бранио од оптужби за велеиздају. Настављајући „свој рад на националном раздвајању“, писао је краљевски посланик, Прибићевић покреће хрватско питање „насупротив непрестаном труду владе г. Јевтића и разумних опозиционих политичара у Југославији да остваре унутрашње умирење“: „Радећи тако, придружује своје деловање антијугословенској делатности свих иностраних ревизиониста, ноторних непријатеља територијалног интегритета Југославије, који су одувек настојали да изазову поделе и мржњу између Срба и Хрвата [...]. Наша земља, која постепено иде ка коначној ликвидацији старих и погубних политичких борби, неће разумети како се у пријатељској земљи даје једном југословенском политичком емигранту могућност да слободно клевете легалну владу земље и непрестано раздражује француско јавно мњење против те владе“.¹²⁹

Спалајковић је почетком јуна у једном говору у унутрашњости Француске истакао да њено пријатељство с Југославијом „није само у јучерашњем братству по оружју, ни у неопходности мира данас или европске равнотеже сутра“, већ је „закон, јучерашњи, данашњи, вечити“: „Ја инсистирам на томе, јер у иностранству мисле да могу да га поколебају извесним маневрима који се понављају с времена на време. Јасно је, међутим, да односи Југославије с њеним пријатељима и савезницима нису подложни ни људској самовољи ни каприцу догађаја. Уговори о

¹²⁶ DDF, 1er Série (1932–1935), IX, 340.

¹²⁷ „Une visite d’information des ministres de Yougoslavie, de Tchecoslovaquie et de Grèce à M. Pierre Laval“, *Le Matin*, 26. II 1935, 3; „Au quai d’Orsay“, *Le Temps*, 26. II 1935, 8.

¹²⁸ DDF, 1er Série (1932–1935), X, 410–411.

¹²⁹ MAE AD, Europe 1918–1940, Yougoslavie, Vol. 130a. М. Спалајковић – А. Лежеу, 9. V 1935.

пријатељству и савезу повезују нас с Француском и земљама Мале Антанте и Балканског пакта. Наши односи и наше реципрочне обавезе одређене су тим уговорима који чине суштинску основу наше спољне политике. Та политика се неће мењати од данас до сутра. Дакле, као што видите, сви наши животни интереси нас задржавају на страни Француске. А међу тим интересима постоји један који је испред свих других: без Француске Србија би пропала, била би мртва, а Југославија не би ни постојала. То је у исто време и историјска и политичка истина, које је свестан сваки Југословен. [...] Током читаве наше историје, наша народна душа није престајала да нам понавља да треба имати идеал који даје смисао људском животу. Стара Србија, као и њена данашња наследница Југославија, знају да тај идеал не може да буде у оној врсти савременог тотемизма који представља политичку религију у извесним деловима Европе. Оне никада нису хтеле да у бруталној сили виде апсолутно начело и охолом мистицима који проистичу из ње признају духовну вредност. И ми ћемо се томе увек противити.¹³⁰

Две недеље после тога на чело владе и дипломатије у Београду дошао је Милан Стојадиновић, с којим ће Спалајковићев закон југословенске спољне политике све мање бити вечит, а све више јучерашњи. Један од првих корака новог председника владе био је да париског посланика обавести да је његова смена нужна „у интересу подмлађивања“ и изрази му захвалност „на дугогодишњем, савесном и успешном раду“: „Ваше велике дипломатске способности увек су одлично послужиле Краљу и Отаџбини, и то у данима када се стварала наша најновија историја, на чијим страницама ће и Ваше име бити видно забележено.“ Спалајковић је Стојадиновићу послао службени одговор, али и приватно писмо у коме се, молећи за финансијску помоћ, пожалио на начин пензионисања: „Очевидно, ја нисам могао претендовати на вечити останак у Паризу. Ово што си ти сад урадио, морало ме је једнога дана постићи. Само, као што сам казао Кнезу Павлу прошле зиме: кад буде дошло време да се ја опозovem из Париза, за моју породицу и мене је од судбоносног значаја да будем о томе бар на неколико месеци

¹³⁰ АС, МС, 26. *Discours prononcé par M. Spalaïkovitch le 9 Juin 1935, à Dijon*; „Le général Denain préside la journée solennelle du congrès des Poilus d’Orient“, *Le Matin*, 10. VI 1935, 5; „Le congrès des Poilus d’Orient remet au maréchal Franchet d’Espérey son épée d’académicien“, *Le Temps*, 10. VI 1935, 6. Сличан, мада нешто уздржанији говор Спалајковић је одржао месец дана касније. (М. Spalajković, „Une politique de paix est un idéal immuable“, *L’Echo de Belgrade*, 17. VII 1935, 1)

раније обавештен [...]. Кад ме је, пре тринаест година, Блаженопочивши Краљ послао у Париз (тада сам био народни посланик), мени је он све то онда обећао. [...] Право да ти кажем, имао сам утисак који имају слуге, кад им њихове газде дају 'congé de huit jours'¹³¹.¹³² Препис оба одговора проследио је кнезу Павлу, који га је убрзо утешио додељивањем личне ренте у износу од 40.000 франака.¹³³

Мирославу Спалајковићу су жаљење због пензионисања изразили бивши председници републике Милран и Думерг,¹³⁴ а *Le Temps* је подсетио да је он, поред Маринковића, био „главни творац француско-југословенског пакта пријатељства“: „Његов дуги боравак у Француској, из које га испраћа једнодушно жаљење, значиће у француско-југословенским односима одлучну етапу коју историја и Французи никада неће заборавити. Његова дуга каријера била је израз једне жеље: стапања политике његове земље са политиком Француске.“¹³⁵ „Ниједан дипломата није код нас популарнији од тог човека поноситог држања, чији продоран поглед зрачи патриотизмом и чији глас, када говори о Француској, постаје дирљиво

¹³¹ отказни рок од осам дана (франц.)

¹³² АС, МС, 5. М. Стојадиновић – М. Спалајковићу, 25. VI 1935; М. Спалајковић – М. Стојадиновићу, 29. VI 1935. Стојадиновић ће у мемоарима писати да је Спалајковић „сматран као добар дипломат и велики лични Краљев пријатељ“, али да је, управо због тога, „био склон да ради на своју руку не обзирући се много на инструкције које би долазиле од стране Министарства“. (М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963, 183–184) Својеглавошћу је могла да буде додатни разлог пензионисања остарелог дипломате, а он ће тврдити да га је „ноторни германofil сумњиве моралности“ сменио као „велику препреку“ приближавању Немачкој. (ХПС, *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 9) „Све је ишло по шефу, све се могло“, писаће Стојадиновићев помоћник у Министарству иностраних послова Иво Андрић, који је кратко време службовао у Паризу. „Ко би пак и смео из Београда да се замери једном Спалајковићу. Зар би могао нешто да учини против њега Министар Бошко Јевтић, који је био његов практикант.“ Према Андрићу, „излапели“ Спалајковић, „матори сатир-сладокусац“ коме је „једна париска проститутка“ дигла неколико стотина хиљада франака с рачуна у банци, проводио је године „у неком дремежу“ и нераду, тако да није ни познавао многе чиновнике свог посланства, али је са двојицом, Мирковићем и Сирмајем, учествовао у разним малверзацијама: „Сва тројица лопови, одлично ситуирани и поседници великих текућих и чековних рачуна по француским банкама.“ Очигледно како би се препоручио новим властима, које ће закључити да му не треба поверавати никакав дипломатски посао јер је „тип способног, рутинираног дипломата, али мекушца и бескичмењака“, Андрић ће истаћи да је Спалајковић својим „заслепљеним очима видео и кроз свој изопачени мозак схватио: оно, што је било најдивније у првим данима руске револуције – у борбама народа за слободу и правду – целог века претстављао је као терор и злочин црвене аждаје“. (АЈ-334-ПО-134. И. Андрић, *Наличје Министарства иностраних послова*)

¹³³ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 11. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 29. VI 1935; Фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), ф. бр. 2014. Одлука о утврђивању М. Спалајковића за издајника и ратног злочинца, 24. VII 1946.

¹³⁴ АС, МС, 321. А. Милран – М. Спалајковићу, 1. VII 1935; 229. Г. Думерг – М. Спалајковићу, 25. VII 1935.

¹³⁵ „M. Spalaïkovitch“, *Le Temps*, 4. VII 1935, 2.

нежан“, писао је оснивач Агенције Авала Албер Мусе. „Заменио је г. Веснића, чија је успомена остала тако жива у срцима свих Француза, и нико више од њега није оличавао неизмењиву постојаност осећаја који сједињују Француску и Југославију. Ко од нас није присуствовао некој од манифестација југословенског пријатељства током којих се он препуштао импровизацијама изражавајући, захваљујући беспрекорном владању нашим језиком, најделикатније трептаје своје осећајности? Стопостотни Србин, био је страствено оваплоћење тог осећаја који од малог народа може да начини велику нацију и који се зове верност. [...] Понекад су му замерали да превише презире околишења. Верујем да он ту замерку мирно прихвата јер зна да ће му историја то једног дана уписати у активу каријере која је, од почетка до краја, била каријера патриоте и човека срца. Поздравимо ту неуморну вољу, тај снажни карактер који је судбина, како би тамо играо прворазредну улогу, бацила у најстрашнији окршај који је свет икада видео.“¹³⁶

Пред напуштање дужности Спалајковић се сложио с Лавалом да би било добро ако би се Италија што дуже заглибила у Етиопији. Југословенски посланик је притом рекао да би био задовољнији „опасном али јасном“ ситуацијом коју би створило припајање Аустрије Немачкој, јер би она натерала Италију да сарађује с Малом Антантом; Лавал се с тиме, разуме се, није сложио.¹³⁷ О истим питањима Спалајковић је говорио и приликом опроштајне посете председнику републике. Лебрен је изразио забринутост због развоја италијанско-етиопског сукоба и могућности да га Немачка искористи; а када је додао да са задовољством примећује да се кнез Павле занима за етиопске догађаје, Спалајковић је рекао да је то сасвим природно јер би одржавање мира у Централној Европи могло ускоро да постане искључиви задатак Југославије: „Због тога би – како смо толико пута говорили г. Лавал и ја – најбоље решење за Француску и Југославију било да Италија добије довољне концесије у Етиопији, како би могла да тамо буде заузета пола века и окрене се од Балкана и Подунавља.“ На Лабренове примедбе да је болно што Југословени више воле Аншлус од рестаурације Хабсбурга и да „јадна Аустрија,

¹³⁶ A. Mousset, „Le départ de M. Spalaikovitch“, *Journal des débats politiques et littéraires*, 3. VII 1935, 1.

¹³⁷ P. N. Hehn, *A low dishonest decade: the great powers, Eastern Europe, and the economic origins of World War II, 1930–1941*, New York 2002, 289; С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије*, 57.

чак и ако би се мали Ото попео на престо“, не би представљала никакву опасност, Спалајковић је одговорио да Југословени не желе ни једно ни друго, али је затим, „надугачко и са жаром“, изложио само разлоге против рестаурације. „Изјавио сам да између Мале Антанте и Хабсбурга не би била могућа никаква нагодба и да би нам непрестана борба, праћена свакојаким интригама из Беча и Будимпеште, учинила живот неподношљивим“, писао је кнезу Павлу. „Говорио сам му о одговорности Мусолинија у прошлости и макијавелистичким комбинацијама којима би сигурно прибегао у случају рестаурације Хабсбурга у будућности. Завршио сам рекавши да, ако је потребно да Немачка буде у Бечу како би се Италија одлучила да игра отворено с Малом Антантом (и Француском) против германско-мађарске опасности, онда желимо да се Аншлус догоди. [...] – Да, али ако Немачка припоји Аустрију, опасност ће постати превелика и биће касно да се уклони, приметио је г. Лебрен.“ На крају разговора, председник републике је одлазећем дипломати поклатио порцелан из Севра, у знак сећања на његову тринаестогодишњу мисију у Паризу.¹³⁸

Мирослав Спалајковић тада није ни слутио да је поклон омен и да се његова политичка каријера не завршава ту, у Јелисејској палати, него да ће јој крај бити управо у Севру и да ће, уместо на тај скупоцени и компактни порцелан, личити на полупане ћупове његовог оца.

¹³⁸ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 11. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 31. VII 1935; Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи*, 61–62; С. Мићић, *Краљевина Југославија и анишлус Аустрије*, 57.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

ПРЕОКРЕТ И КОЛАБОРАЦИЈА

Невољни пензионер (1935–1941)

После пензионисања, Мирослав Спалајковић је решио да још неко време остане у Паризу, где су студирали његови синови, и полако припрема пресељење у Београд. Ради тога је у септембру 1935. накратко дошао у Југославију. Кнезу Павлу је писао да је на путу кроз Италију, која је управо спремала напад на Етиопију, уочио утученост становништва и могућност револуције. Тврдећи да је француска влада одлучила да буде солидарна са британском уколико она остане верна Повељи Друштва народа не само када се ради о колонијалним, већ и европским питањима, предвиђао је да санкције против Италије неће зауставити њене агресивне намере: „Гоњен очајем, Мусолини би могао да се у једном тренутку окрене не против Енглеске, него против неке слабије земље која му је надохват, како би се осветио због њеног учешћа у санкцијама. А та земља сигурно не би била ни Норвешка, ни Холандија, ни Шведска, које ништа не ризикују изјашњавајући се у Женеви за примену санкција, него Југославија, Грчка или Турска. Постоји још један разлог због којег у тој ствари треба да будемо уз Француску, а не Енглеску. Она се, подржавајући ширење Италије у Африци, нарочито према Југославији надахњивала најпријатељскијим осећајима и тежила је најнесебичнијем циљу: скретању италијанске пажње са Балкана и Подунавља. Насупрот томе, Бог зна шта би Енглеска могла да уради како би одвратила Мусолинијеву пажњу с етиопских висоравни и извора Нила! Због тога се треба плашити да Мусолини, принуђен да данас прихвати оно што би му Енглеска доделила у Африци, не почне да истог тренутка смишља како ће касније негде другде изнудити компензације. Он се

можда потајно нада да ће политичко лудило извесних хрватских елемената (нарочито у Далмацији) олакшати његову макијавелистичку игру.“¹

У пензији је Спалајковић имао вишак времена, па се – поред тога што је решавао једначине и један стари проблем из Русије² – враћао науци за коју се образовао. У априлу 1936. учествовао је на заседању Института за међународно право у Бриселу, одакле је писао супрузи да је, мада је у ствари „све спрдња“, занимљиво и да узима учешћа у дискусији.³ Недуго затим је председнику Међународне дипломатске академије Беранжеу, који га је замолио за мишљење о реорганизацији Друштва народа, одговорио да, пошто се цивилизација не може сачувати од катастрофе самим „моралним ауторитетом женевске организације“ и економским санкцијама, њене чланице морају да једна другој „гарантују независност и територијални интегритет не само речима, већ и свим средствима којима располажу“. С обзиром да нема времена за бескрајна правничка преиспитивања Повеље Друштва народа, тврдио је, примену начела колективне безбедности треба омогућити на основу постојећих одредаба.⁴

Како је то замишљао, Спалајковић је објаснио у чланку који је одмах потом написао. У њему је нагласио да мале државе не знају шта да раде због нереда у међународним односима, створеног поразом „који су две велике диктатуре, италијанска и немачка, нанеле двема великим демократијама“: „Због унутрашње либералне структуре и спољних антиимперијалистичких тежњи, Енглеска и Француска су, насупрот Италији и Немачкој, сматране за главни извор

¹ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 12. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 24. IX 1935. Спалајковић се састао са кнезом Павлом када је у новембру поново боравио у Београду. (АЈ-74, Дневник ађутанта кнеза Павла, 1935, књ. 529. Дневна белешка за 13. XI 1935)

² Када је, на повратку из емиграције, Божин Симић био ухапшен због недоласка у Солун у пролеће 1917, његов бранилац Младен Жујовић замолио је Спалајковића и некадашњег секретара посланства Михајловића да потврде да извршење наредбе није било могуће због залеђености океана и подморничког рата. Мада је, према Драгици Спалајковић, „с Божином био нераздвојни друг у Петрограду“, Михајловић је избегао да сведочи. Спалајковић је, пак, сећајући се да је Симић у Русији према њему остао „потпуно коректан“ чак и када су му остала тројица црнорукаца претила ликвидацијом, послао писмо којим је потврдио натегнуте наводе одбране и дао врло повољну оцену о ухапшенику. „Ако г. Божин Симић буде помилован, то ће поглавито имати да заблагодари Вашој куражи“, захвалио му се Жујовић. (АС, МС, 249. М. Жујовић – М. Спалајковићу, 15. I 1936; 21. I 1936; МИД, Строго поверљива архива, 1917, 257. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 23. (10) VI 1917; ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 20. V 1951; А. Животић, „Божин Симић о себи“, *Жупски зборник*, 3 (2008), 255)

³ АС, МС, 448. М. Спалајковић – Д. Спалајковић, 18. IV 1936.

⁴ Исто, 159. М. Спалајковић – А. Беранжеу, 14. V 1936.

међународног поретка и најозбиљнију гаранцију европског мира. [...] То осећање данас више не постоји. [...] Сада је опште убеђење да ни Енглеска ни Француска нису хтеле да прибегну никаквим озбиљним санкцијама, ни колективним, ни индивидуалним, у тренутку када се радило о кључном питању за сваку од њих, за Енглеску на Средоземљу, за Француску у Рајнској области. Како се после тога надати другачијем ставу те две велике силе на неком другом крају Европе, где би биле позване да делују једино у име Друштва народа!“ Ипак, сматрао је да излаз постоји и да државници, уместо да се играју префињених дипломата старог кова и покушавају да изиграју једну диктатуру против друге, треба да примене Повељу Друштва народа тако да, чим дође до агресије, суседне земље војно помогну нападнутој држави и да им се затим, уколико та мера удружена с економским санкцијама не би била довољна, придруже и остале чланице.⁵

Спалајковићево одређивање према вртоглавим променама усложнила је победа левичарског Народног фронта, који је укључивао и комунисте, на мајским изборима у Француској.⁶ „Каква пропаст с француским изборима! Траже ђавола! А какав успех Италијана са освајањем Адис Абебе и какво понижење за Енглеску!!“, писала је кнегиња Јелена Драгици Спалајковић, истичући да жали што није била у прилици да о свим тим догађајима разговара с њеним супругом.⁷ Он, наравно, није био одушевљен збивањима у Француској, али је веровао да ће власт припасти умереној левици. „Овде се са зебњом ишчекује како ће се европски односи расплести у току јуна месеца“, писао је Стојадиновићу. „Енглеско-талијанска затегнутост забрињава све и нико не сматра да се решење тога спора може ишчекивати у скоро и без потреса. Многи чак гледају на будућност са песимизмом и држе да је окршај неизбежан. [...] Ако имаш потребе да се штогод поверљиво овде достави (а што не може званично да се каже), ја ти стојим на расположењу. Незадовољство против Италије јача. Ерио ће свакојако бити претседник будуће

⁵ М. Spalaikovich, „Insécurité collective“, *La politique européenne*, 25. VI 1936, 4. (рукопис чланка у АС, МС, 56)

⁶ R. Rémond, *Le XXe siècle*, Paris 1996, 159–162; É. Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République*, V, 406–422.

⁷ АС, МС, 270. Кнегиња Јелена – Д. Спалајковић, 6. V 1936.

скупштине, а Даладје министар војни. Обојица су моји добри пријатељи, нарочито први. Осим тога, међу социјалистима познајем двојицу од најугицајнијих.“⁸

Одмах после споразума Берлина и Беча у јулу 1936, Спалајковић је, у једној белешци, тврдио да се Немачка и Италија убрзано зближавају, користећи нарочито војну слабост Велике Британије и совјетске Русије: „С психолошког становишта, најпре, две велике диктатуре рачунају да ће извући моралну корист показујући се као главни ослонац друштвеног поретка и међународног мира. Услед озбиљних грешака и сталних неспретности у пропаганди и деловању руског болшевизма, неповерење према Москви непрестано расте у већини европских земаља. Све више јача идеја да стварна опасност за наш континент није ни у фашизму ни у хитлеризму већ у болшевизму. На тај начин, услед непознавања психолошких реалности и кратковидости у међународној политици, сами Совјети највише доприносе тежњама Берлина и Рима. [...] Свакако, Русија је најугроженија земља. На Далеком истоку је вреба Јапан, а у Европи Немачка. Напослетку, сва политика немачког фирера тежи Русији. Совјети то знају и свуда траже осигурање од те смртне претње. Али чине најбесмисленију грешку, мислећи да могу да нађу апсолутну гаранцију у совјетизацији земаља с којима су повезани. Тако ризикују да њихови субверзивни методи заврше са потпуно супротним резултатима. Совјети, истина, предвиђају и ту могућност и били би у стању да, у случају потребе, изврше преокрет и нагло се приближе Немачкој, како би сами одвратили немачку опасност.“ У страху од „црвеног таласа“, закључивао је пензионисани дипломата, Британци ће имати обзира према Немачкој и „ићи од уступка до уступка све до жртвовања самог начела недељивости европског мира“: „Тада би европски Исток био изложен најозбиљнијим претњама, а Француска, са својим континенталним пријатељима и савезницима, нашла би се у крајње тешкој ситуацији.“⁹

Неколико дана након што је Спалајковић написао те редове почео је грађански рат у Шпанији, који га је вероватно, као и друге антикомунисте, навео да

⁸ АЈ, Збирка Милан Стојадиновић (37), ф. 29. М. Спалајковић – М. Стојадиновићу, 28. V 1936. У исто време, Спалајковић је главном ревизионистичком историчару фон Вегереру, одговоривши му на нека питања у вези са 1914, писао да верује да ни у Француској ни у Немачкој нема „разумних политичара у чију свест није продрла идеја да спас мира и судбина Европе могу бити обезбеђени само коначним помирењем та два велика народа“ (АС, МС, 198. А. фон Вегерер – М. Спалајковићу, 16. V 1936; М. Спалајковић – А. фон Вегереру, 30. V 1936)

⁹ АС, МС, 57. М. Spalaïkovitch, *Résurrection de la Triple?*, 12. VII 1936.

се и сам све више пита није ли за Европу большевизам већа опасност од фашизма. Упркос томе, надао се да ће остатак живота провести у миру. Честитајући кнезу Павлу долазак 1937. године, писао је да чека на женин повратак из Београда како би се коначно преселио тамо: „Имала је, јадница, много мука да нам током последња четири месеца припреми гнездо у коме ћемо провести старе дане. Морао сам, авај, још одавно да мислим на њега! Али не жалим ни због чега. Када бацим поглед уназад, кажем самом себи: Па ипак, било је лепо!... Као и у прошлости, тако и у будућности, идеал ће бити једина сврха мога живота. На крају ове кошмарне године, верујем више него икада у велику судбину наше земље“.¹⁰ Суморне мисли му је на пролеће вратила изненадна смрт Милана Сршкића. Његова судбина, написао је, слична је судбини друге двојице радикалских вођа, Пашића и Протића, који су исто тако били скрајнути у последњим данима: „Сваки је човек осуђен да носи крст, на коме ће бити разапет. [...] Људи се рађају и живе у нади, ако не и у уверењу, да је срећа прави закон живота. Они природно жуде за њом, ослањајући се увек на милост времена. Међутим, ништа није тако немилосрдно као време. И где је срећа? У прошлости! Па ње је давно нестало; а садашњица већ пролази. Остају само дани који долазе. Али ко зна шта нам они доносе...“¹¹

Мирослав Спалајковић се крајем јула 1937. одселио из Париза, после чега је посланик Пурић, коме је његово присуство било врло неугодно,¹² најзад могао да одахне. Стигавши у Београд, Спалајковић је писао кнезу Павлу да се радује што ће убудуће имати прилику да непосредно размењују идеје и утиске и да му политичка атмосфера у земљи делује „веома затровано“.¹³ „Осећам се уморно и – Вама то могу рећи потпуно отворено – понижено што у мојим годинама чекам на пријем у

¹⁰ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 9. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 30. XII 1936.

¹¹ М. Спалајковић, „Страдања“, *Милан Сршкић*, 59. Како Сршкића више није било, Спалајковић је после смрти бана Дринске бановине Давидовића кнезу Павлу за наследника предложио свог шурака Душана Јефтанића, тврдећи да је он најспособнији да настави традиције свог оца и обнови преко потребну слогу између православних и муслимана у Босни и Херцеговини. (АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 14. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 22. I 1938)

¹² Пурић се у јуну пожалио француском министру иностраних послова Делбосу да Спалајковић и Јевтић заједно „маневришу против њега“ у жељи да поврате своје раније положаје. Делбос га је успокојио рекавши да је обојицу недавно срео и да ниједан није учинио ни најмању алузију на то. (DDF, 2e Série (1936–1939), VI, 187) А када је крајем године посетио Београд, Делбос је забележио да су „вође опозиције“, међу које је због нечега сврстао Спалајковића, у разговорима с њим оптуживале Стојадиновића због погрешне спољне политике и наклоности према ауторитарним методама тоталитарних режима. (Исто, VII, 700)

¹³ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 12. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 5. VIII 1937.

Министарству иностраних послова, где ме увек на мање или више прикривен начин одбију, не дајући ми никад прилику да видим министра лично“, пожалио му се, неколико месеци касније, због неисплаћених трошкова пресељења. Затим је прешао на политику: „Совјети су сада веома огорчени. Не измиче им све већа хладноћа француске владе. Шпанска афера, која ће ускоро бити дефинитивно завршена, распршиће последње наде Москве у нови рат између западних сила и Немачке. [...] Њихова ситуација постаје све несигурнија, нарочито после јапанске офанзиве у Кини, за којом је уследило стварање тројног пакта за заједничку офанзиву против руског болшевизма. У Москви су убеђени да постоји само једна комбинација да се совјетска Русија спасе катастрофе која јој прети: општи рат у Европи. [...] Припремају нову аферу сличну оној у Шпанији. Ради тога, изабрали су Југославију која им, политички и географски, делује као најподеснији терен за остваривање њиховог пакленог плана. [...] Вође наших комуниста сигурно су већ у току с пројектима Москве. И вероватно је да управо они, најревносније и великом брзином, по целој земљи шире најневероватније гласине. [...] За мене је јасно да извор те пропаганде испуњене мржњом може да буде само Москва. Сувише добро познајем прошлост да не бих одмах препознао симптоме. Мржња против владе, а пре свега против Вас лично, због тога што наша земља никада није хтела да призна Совјете налази се у основи те пропаганде. Њен метод је разарање патриотизма у народу и дисциплине у војсци свим субверзивним средствима. Револуција код нас праћена ратом у Европи јесте коначни циљ којем Коминтерна тежи. Треба се надати да јавност и влада неће затварати очи пред очигледним и да ће брижљиво избегавати све што може да иде на руку лукавом и смелом непријатељу.“¹⁴

Спољна политика Београда се до почетка 1938. године толико изменила да се Стојадиновић, приликом посете Берлину, јавно понашао упадљиво пријатељски, а у разговору с Хитлером чак рекао да је Југославија скинула француске наочаре.¹⁵ О рђавом утиску који је та срдачност оставила у Француској Спалајковићу је писао бивши министар Ламуре. Спалајковић му је одговорио да је писмо показао кнезу Павлу, који „жали због увредљивог карактера Стојадиновићевог говора у Берлину,

¹⁴ АЈ-37-29. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 19. XI 1937; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 361.

¹⁵ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи*, 131–132; М. Стојадновић, *Ni rat ni pakt*, 496–511.

али сматра да су му у Паризу дали претерани значај“. Истичући да ће намесник затражити од председника владе да у наредном скупштинском говору исправи грешку, Спалајковић је Французима поручио да је од највеће важности да се не пренагли и тиме причини радост „заједничким непријатељима“: „Они још од марсејске трагедије не пропуштају ниједну прилику да издубе понор између наше две земље, нарочито користећи током последње две године унутрашње бриге Француске. Али, успокојите се: Југославија никада неће извршити подлост. Ни Стојадиновић нити било који други Србин не би могао да изда Француску.“¹⁶ Несуђени Вођа је заиста одржао говор у Скупштини, који је Спалајковић похвалио обавештавајући кнеза Павла да је посланику Рејмону Брижеру рекао да Французи испадају смешни када посвећују толико пажње грешци која ће одмах бити исправљена.¹⁷ У следећем писму кнезу Павлу губитак осећаја за меру код Француза приписао је „разарајућим последицама две године режима Народног фронта“: „Веома ме чуди да је један озбиљан човек, попут г. Лисјена Ламуреа, могао да поверује обавештењима која је добио не знам где (на пример, да су све подружнице француске књижаре у Београду затворене; да је развој француске наставе у Југославији обустављен под административним притиском, итд). Уосталом, ја ћу му написати шта мислим о свим тим тричаријама. Кад бих могао да му то кажем у лице – и не само њему, већ и Даладјеу, Ериоу и Делбосу – учинио бих то с највећим задовољством.“ Истовремено је намесника обавестио о свом последњем предавању, нагласивши да је оно наишло на одобравање велике већине слушалаца, „изузев веома ограниченог броја младих професора наклоњених бољшевизму“.¹⁸

Тиме је мислио на предавање *О рационалности у праву*, одржано крајем марта на другом састанку чланова Удружења за упоредно право, у чијем је оснивању неколико месеци раније учествовао¹⁹. Након што га је председник Удружења Живојин Перић представио као истакнутог дипломату који је целог живота остао веран идеологији израженој у „јако запаженој“ докторској тези, Спалајковић је изнео мишљење да је рационализам „синтеза између мистицизма и

¹⁶ АЈ-74, Дневник ађутанта кнеза Павла, 1938, књ. 535. Дневна белешка за 19. II 1938; АС, МС, 591. М. Спалајковић – Л. Ламуреу, 21. II 1938.

¹⁷ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 14. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 11. III 1938.

¹⁸ Исто. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 22. IV 1938.

¹⁹ „Основано је Удружење за упоредно право“, *Правда*, 27. XII 1937, 6.

реализма“ и да здрави мистицизам не треба мешати с верским догматизмом: „Зар Декарт, Паскал, Њутон и Лајбниц нису били до крајности рационални мислиоци и мистични духови? [...] Зар наука, отаџбина, човечанство нису мистична бића у која слепо верујемо и у која стављамо своје највише идеале!“ Наставио је тврдећи да је апсолутна слобода мит и да извор правне идеје „није ни у државној принуди ни у друштвеној солидарности, него у *моралној свести* која се испољава у облику стремљења ка бољем и праведнијем поретку“; а то га је, са другим разматрањима, водило „до индуктивне идеје о Богу“ и Христовог императива, који се, „као морално савршенији, мора претпоставити категоричком императиву Кантовом“.²⁰

С правних, моралних и теолошких питања говорник је склизнуо на политичка, рекавши да не треба мислити да хришћански идеал, иако не одобрава „екстремни национализам“, „искључује посебне националне идеале“. А највећа грешка, истакао је, била би „у тражењу ма какве узрочне везе између Христове науке и данашњег комунизма“: „Цивилизација је данас као на једној стени коју са свих страна запљускују таласи комунистичке заблуде. Захваљујући светском рату и општој моралној и материјалној беди, у коју је рат бацио човечанство, комунизам је успео да завлада Русијом. Комунизам и сад рачуна на мржњу и очајање као на своје главне савезнике у свету. Рат је показао да комунизам може процветати само у мутним и ненормалним временима, кад и сами народи услед клонулости постану суморни и ненормални. Може се замислити шта би наступило у случају новог рата [...]. Сумња и незадовољство тињају у целом свету, и опасност за ред у државама расте свуда. Уморено човечанство застаје на по пута, преплашено и неповерљиво, као да је изгубило поверење у себе и у своје вође. Међународна заједница, тек што се зачела у облику Друштва Народа, већ изгледа да је у расулу.“ Ипак, Спалајковић није био потпуни песимиста. Оспоравајући гледиште према коме је Друштво народа банкротирало као утопија, тврдио је да је оно, „упркос свима својим недаћама, симбол новог човечанства које има тек да се ствара“.²¹

²⁰ М. Спалајковић, *О рационалности у праву*, Београд 1939, 5–71. (Рукопис предавања у: АС, МС, 49; рукопис Перићевог уводног говора у: АС, Лични фонд Живојина Перића, 135)

²¹ М. Спалајковић, *О рационалности у праву*, 71–83. Спалајковић је затим постао потпредседник Удружења за упоредно право, али због болести није могао да учествује у његовом даљем раду. („На скупштини Удружења за упоредно право понова је изабран за претседника г. Живојин Перић“, *Правда*, 13. II 1939, 6; „Скупштина Друштва за упоредно право“, *Политика*, 19. II 1940, 10)

На дан француског националног празника 14. јула, Спалајковић је у *Правди* објавио чланак у коме је величао Француску као највећу моралну силу на свету. Пошто је нагласио да тај празник, упркос „подељеним гледиштима“ на историјски догађај у позадини, прослављају „подједнако и десничари и левичари, и католици и некатолици“, некадашњи посланик у Паризу је споменуо патриозам војника Француске револуције који су, чувши богослужење у непријатељском логору ројалиста с друге стране Рајне, пали на колена и предали се побожним осећајима: „Над заједничком молитвом 'закрвљене браће' лебдео је, у том тренутку, бесмртни дух Отаџбине. Француски историчар Ленотр, од кога позајмљујемо ову анегдоту, каже да би он, кад би био сликар, радије насликао ту сцену него какав револуционарни покољ... Само у том случају, надахнуће за такву слику не би требало тражити ни у руској ни у шпанској револуцији.“ Подсетивши на свој разговор с Поенкаром у Зимском дворцу јула 1914. и помоћ Француске Србији, Спалајковић је тврдио да „неисцрпни извор“ њеног престижа лежи у поимању „народне части“ и схватању међународних дужности: „Народ, који се таквим врлинама одликује, заслужио је у пуној мери онако драгоцено признање као што је непомућено пријатељство Енглеске. Из тих реалних чињеница могу се већ сад, и то без икакве више рачунице у спољној политици, извести корисни закључци за будућност. Данашњи положај наше савезнице Чехословачке у многоме је сличан положају Србије 1914 године. Тада Француска и Русија нису хтеле напустити Србију, и чим су им се придружиле Енглеска и Италија слобода Европе је била спасена. Данас Француска и Енглеска отворено изјављују да ни у ком случају неће напустити Чехословачку, и захваљујући тој њиховој одлучности катастрофа, која је претила не само Чехословачкој него и целој Европи, избегнута је.“²²

Стари дипломата се залетео са закључком, јер ни Французи ни Британци нису били нарочито вољни да ратују ради целовитости Чехословачке. У следећем чланку, објављеном почетком септембра, тврдио је да суштина тренутне ситуације „није ни у спору између Судетских Немаца и Чехословачке, ни у евентуалном сукобу између Француске и Немачке“, већ у „разлици у погледима Енглеске и Немачке на равнотежу и мир у Европи“: „Немачки политички динамизам, више

²² М. Спалајковић, „Француска, највећа морална сила на свету“, *Правда*, 14. VII 1938, 1.

него немачко наоружање, узнемирује Енглеску. [...] Једнострана ревизија најбитнијих тачака у уговорима о миру дело је тога динамизма. Та ревизија се несметано већ годинама изводи и не види се где ће се зауставити. [...] Куда води тај пут? Шта ће сутра бити? То питање поставља данас енглески народ, и налази само овај одговор: Једнострана ревизија територијалног статута у Европи претставља већу опасност и од самог рата. У тој драматичној дилеми улога Француске је потпуно одређена. [...] Француска зна за своје обавезе према Чехословачкој, и оне су за њу свете.“ Процењујући да „у случају општег рата“ ни Велика Британија ни САД не би остале неутралне, Спалајковић је указао на поделу великих сила „на два идеолошка фронта“: „Отворено противнички став ауторитативних држава, не само према болшевизму него према демократским режимима уопште, довео је до тога резултата. Оне међутим заборављају да болшевизам није демократија. Западне демократије (рачунајући ту и социјалисте) сматрају да је болшевизам, и као режим и као идеологија, ближи фашизму и националсоцијализму, поред све непомирљивости која постоји између двеју националних и једне интернационалне диктатуре. У тој непомирљивости је кључ крваве шпанске драме, као и главни узрок њеног тако дугог трајања. Можда постоји гдегод жеља да се међусобни мегдан, којн су све три диктатуре покушале да поделе у Шпанији, настави у Чехословачкој? Први покушај није довео до европског рата, али други би га зацело изазвао. То се данас свуда јасно увиђа, и у томе је можда још најстварније јемство да ће се Судетско питање расправити мирним путем.“²³

Оно је заиста тако решено, али је Минхенски споразум у суштини био капитулација западних демократија пред Хитлером и Мусолинијем.²⁴ Пошто се њихов апетит само повећавао с јелом, Спалајковић је у фебруару 1939. писао кнезу Павлу да га брину војна неспремност Велике Британије и могућност да је „Хитлер Мусолинију дао ’бланко потпис’ на одлуке које треба донети у Средоземљу“: „Али најозбиљније је што је равнотежа снага у Европи опасно нарушена и то би ускоро

²³ М. Спалајковић, „Рат или мир? Европска драма и подела улога“, *Правда*, 9. IX 1938, 1.

²⁴ J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, 221–227; É. Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République*, VI, 336–353; H. Ragsdale, *The Soviets, the Munich Crisis, and the coming of the World War II*, Cambridge 2004, 94–137.

могло да постане узрок искушења за Берлин и Рим. Нека нас Бог сачува од тога!²⁵ Вапај није био услишен и немачке трупе су 15. марта умарширале у Чехословачку. Кнез Павле је истог дана позвао Спалајковића на разговор у Белом двору,²⁶ али ни он очигледно није могао да му да ма какав употребљив савет и Југославија је остала неми посматрач пропасти своје савезнице. Грижу савести Спалајковић је хтео да умири поновним објављивањем сећања на најзначајније дане свог живота, са освртом на скорашње догађаје. „Народ, који се сам не брани, не може очекивати да ће му ико притећи у помоћ“, писао је у чланку који *Политика* није одштампала. „То је прва и најглавнија политичка истина коју је последње горко искуство чехословачког народа потврдило. Положај Чехословачке пре њене државне пропасти у многеме подсећа на положај Србије у 1914 години. Али постоје и разлике. Највеће су ове три. Чехословачка је имала најмодернија утврђења и најсавременије наоружање; Србија, исцрпљена балканским ратовима, била је без оружја и без најпотребније војне опреме. Чехословачка је имала позитиван савезнички уговор са најмоћнијом војном силом у Европи – Француском; Србија није имала ниједног савезника и могла је рачунати поуздано само на моралну заштиту Русије. Чехословачка је пропала зато што није хтела да се брани; пред ултиматумом из Берлина, она се без отпора покорила. Међутим 1914 године, после ултиматума из Беча Србија је, на објаву рата, одговорила топовима“.²⁷

У међувремену је дошло до унутрашњих промена у Југославији. После скупштинских избора у децембру 1938, Спалајковић је писао кнезу Павлу да је њихово расписивање, због затегнутих међународних односа, било веома ризичан потез: „Свима који су ме питали за мишљење (пре свега пријатељима из Босне и Старе Србије) рекао сам да би победа опозиције у Риму и Берлину била схваћена као тријумф бољшевизма код нас и да би наша земља сигурно била третирана као

²⁵ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 14. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 23. II 1939.

²⁶ АЈ-74, Дневник ађутанта кнеза Павла, 1939, књ. 537. Дневна белешка за 15. III 1939. Спалајковић ће тврдити да је кнезу Павлу, после италијанске окупације Албаније у априлу, саветовао превентивни француско-југословенски напад на Италију. Неколико месеци потом, намесник је то предложио француском посланику, али идеја није била прихваћена у Паризу. (HPS. *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 9–10; Alfredo Breccia, *Jugoslavia 1939–1941: diplomazia della neutralità*, Milano 1978, 191–194; R. Brugère, *Veni, vidi, Vichy... et la suite*, Paris 1953, 12, 161–163)

²⁷ НБС-ПФ, Архива Живка Милићевића, Р 725/II/45. М. Спалајковић, *Одлучност Србије 1914 године*.

Чехословачка у време Бенеша. Али најнезгодније питање за велику већину гласача била је дилема како да се гласа за национално јединство а да се у исто време не гласа за Стојадиновића. Захваљујући тој дилеми Мачек је успео да прикупи број гласова који никада не би имао у другим околностима. Сада треба рачунати на то да ће г. Мачек – који мисли само на спровођење своје политике трговине – рећи да се скоро половина нације изјаснила за њега, дакле за федерализам.²⁸ Заиста, Стојадиновићев положај је био уздрман и ускоро га је на месту председника владе заменио Драгиша Цветковић, а на месту министра иностраних послова Александар Цинцар-Марковић, некадашњи секретар париског посланства.²⁹

Те промене довеле су Спалајковића у искушење да се, у седамдесетој години живота, политички активира. Босанским радикалима, који су му се почетком 1939. обратили за савет, одговорио је да у разговорима са српским интелектуалцима наилази „већином на разочарење и резигнацију“ због чињенице да хрватско питање већ двадесет година Југославију задржава „на мртвој тачци“. Одговорност за то што је „код Србина уздрмана она светла и узвишена вера, са којом је Народна Скупштина у Нишу [...] прогласила као национални завет ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца“ свалживао је на интелектуалне роматичаре који су, током рата и у време мировне конференције, добијали све више маха на уштрб радикалских државника: „Међу живима и ја сам један сведок оног политичког реализма којим су се у радикалној странци надањавали главни носиоци њених традиција, као што су били Миловановић, Пашић, Протић, Андра Николић, Лаза Пачу и Путник. Као њихов млађи сарадник могу вам потврдити да се њихов непосредни и остварљиви идеал сводио на интегрално решавање српског питања.“ Расуло које је настало у политиком животу двадесетих година, наставио је, покушао је да спречи краљ Александар „градећи националну синтезу у којој ће свако племе наћи себи места“; али је све прекинула његова смрт, после које је уследило разграђивање Југославије и Српства. За стање у земљи Спалајковић је

²⁸ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 14. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 14. XII 1938.

²⁹ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи*, 173–191; М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 554–608. Седам година раније, Спалајковић је Маринковићу „најтоплије“ препоручио да постави Цинцар-Марковића за посланика у Бечу, тврдећи да му, према способностима, савесности, лојалности и познавању државних проблема и интереса, припада „место међу првима“ у југословенској дипломатији. (АСАНУ, 14.439/550. М. Спалајковић – В. Маринковићу, 4. II 1932)

кривио Мачека, Корошца, Спаха и, пре свих, Стојадиновића, коме је највише замерао сукоб са Српском православном црквом и, уопште, недовољну бригу о Србима: „Прошлого лета провео сам неколико дана у Јужној Србији. [...] Некада сам – то је било још за време Турака – проживео две године у Приштини, као консул Краљевине Србије. Сад сам желео да се сетим те прошлости и да је сравним са садашњошћу. И шта сам видео? Арнаутски живаљ у тим крајевима и данас је у повољнијем положају него наш. [...] Арнаути у Дреници, за време Абдула Хамида, одметали су се обично у качаке после извршеног злочина, а за време Милана Стојадиновића уписивали су се у Јерезу“. Тврдећи да Српство није „нека привремена историјска творевина“, већ „органиска целина“, Спалајковић се позвао на славу Душановог царства и предратне Србије, у чијој су скупштини седели „људи из народа, у демократском гуњу и опанцима, али са аристократском душом и идеалима“. А савременим Србима поручио је да је нужна обнова јаке Радикалне странке, која ће водити рачуна о њиховим интересима и помоћу умерене децентрализације успоставити бољи поредак у Југославији.³⁰

На пролеће је Спалајковић саветовао кнезу намеснику да лично прими професора Лабрија, који је требало да дође у Београд као специјални изасланик председника француске владе Даладјеа, и објасни му положај Југославије.³¹ Лабри се срео са кнезом, а када је на јесен поново допутовао, Спалајковића је затекао у постељи, за коју ће бити прикован више од годину дана због компликација после оперисања простате и херније.³² Док је бивши дипломата лежао, Европа је кренула у рат; али стварног ратовања међу великим силама није било до априла 1940, када је он објавио један књижевни приказ у коме је тврдио да се свет „све више враћа варварству“: „Нове колективне најезде, ношене таласима бруталности, све више руше културу, служећи се тековинама цивилизације, док не униште и саму

³⁰ АС, МС, 27. Савети М. Спалајковића упућени босанским радикалима, без датума (1939). Своје идеје Спалајковић је разрадио у једном есеју, у коме је писао да Срби треба да буду кичма Југославије, а да је Црква „вечна организација“ Српства: „Она је то остала и за време владе г. Стојадиновића... И тако се јасно показало, да изнад берзанских вредности има других много виших, а то су духовне и моралне вредности.“ (Исто, 74. М. Спалајковић, *Мисли о Југославији*)

³¹ АЈ, Збирка кнеза Павла, р. 14. М. Спалајковић – кнезу Павлу, 3. V 1939.

³² ХПС, *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalajkovic*, 9; АС, МС, 467. Д. Спалајковић – кнезу Павлу, без датума (септембар 1939); ВА, Недићева архива (даље: НА), к. 3, ф. 4. Ж. Перић – М. Спалајковићу, 14. III 1940.

цивилизацију. Модерне гомиле се диве само 'примитивцима'. Данашње 'Атиле' су осииони диктатори, груби боксерски шампиони и филмски глумци. Све су то знаци умног и моралног срозавања нашег времена. [...] Сила се све више намеће за принцип друштвене организације, јер је тај принцип најпростији.³³

Две недеље потом Немачка је напала Француску. Спалајковић је у јуну био у додиру с члановима француске мисије која је радила на стварању антинемачког блока на истоку Европе, али је капитулација у Компењској шуми све учинила беспредметним.³⁴ Слом Француске значио је слом дводеценијске спољне политике српских владајућих кругова, која је као главну тачку ослонца имала њену армију. Кнезу Павлу отежања нису много користила и он је почетком 1941. био суочен с приступањем Југославије Тројном пакту.³⁵ Када је непопуларна одлука била донесена, затражио је помоћ старог пријатеља династије.

На ручку у Белом двору 23. марта, кнез Павле је покушао да убеди патријарха Гаврила у нужност приступања Тројном пакту. Када се патријарх, тражећи образовање концентрационе владе, снажно супротставио намесниковим аргументима, присутни Спалајковић се умешао у разговор. Према партијарховим сећањима, рекао је да је кнежево излагање потпуно оправдано и да Пакт треба примити безусловно, јер другог излаза нема: „Затим извади из унутрашњег џепа, из свога капута, једну малу бележницу и на парчету папира написа неколико бројева, и настави: '82 милиона Немаца, плус 50 милиона Италијана, што у свему чини 130 милиона, према 40 милиона Енглеза, што значи три па и више на један. Сигурно је да ће Немци да однесу победу у овоме рату. Француске више нема. Совјетска Унија је данас у пријатељству са Немачком, и помаже је ратним материјалом. [...] Таква ситуација налаже нам, да одмах приступимо Тројном пакту, како би Југославија осигурала своје место у новој Европи, која се сада рађа'. Мени пуче пред очима ова чиста немачка пропаганда, која се несметано проводи у Југославији, чији је Спалајковић, нажалост, пропагатор. Одговорих му одмах: 'Каква кобна заблуда, господине Министре, у вашем нетачном излагању. Утолико кобнија, што сте ви

³³ М. Спалајковић, „Анфиса“, *Правда*, 27–30. IV 1940, 6.

³⁴ АС, МС, 89. Поверљиви извештај француске мисије коју је предводио И. Шатењо, без датума (јун 1940); ХПС. *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 10.

³⁵ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи*, 239–338.

били поверљива личност краља Александра и његове спољне политике; она је била стопроцентно у супротности овој, коју нам ви данас тако мудро препоручујете, да са убицама постанемо пријатељи. [...] Енглеска има своје доминионе: Индију, преко 350 милиона, затим Канаду, Аустралију и друге. Ви мислите, да ће Америка мирно да гледа, како Хитлер дави Енглеску? [...] Ја не бих желео по овом питању више са вама да дискутујем, пошто су ваша излагања апсолутно у супротности са нашом одбраном пред непријатељима'. На моју примедбу Спалајковић, сав црвен у лицу, љутим гласом додаде: 'Али Америка никада неће ући у рат. Она се повукла после првог светског рата из Европе и Друштва народа. Што се тиче доминиона, Енглези неће имати никакве помоћи, јер они траже своју независност'. Ја прекидох Спалајковића, па му рекох: 'Господине, кад сте ви тако мислили о нашим савезницима и пријатељима, како сте могли да спроводите дух њихове политике и да се за њу ангажујете. Ви данас стопроцентно негирате ваш рад из прошлости и покушавате да нас убедите на штету нашега народа. Лично не желим више да дискутујем са вама'. Спалајковић љутит прекину своје излагање.“ После тога, разговор намесника и патријарха био је брзо завршен, без икаквог приближавања мишљења.³⁶ А у каснијим белешкама Спалајковић ће писати да никада неће заборавити „макијавелистички говор тог црногорског језуите“ и да га проклиње због „антипатриотске и демонске улоге“ коју је тада одиграо.³⁷

На сам дан потписивања Пакта, Спалајковић је у *Политици* објавио чланак у коме је тврдио да Југославији, чија је једина тежња одржање мира, прошли светски рат служи „као стални извор драгоцених поука“. Мада је она, истакао је, „од самог почетка рата одлучно заузела став неутралности према обема зараћеним странама“, његов развој је показао да идеално решење, неутралност, неће моћи да се одржи до краја, већ се морати бирати „од два зла“. Мање зло му је било приступање Тројном пакту, јер је писао да једна зараћена страна жели да Југославија узме активно учешће у рату који на крају вероватно „неће имати апсолутног победника“, док

³⁶ *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Париз 1974, 276–289; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije: uzroci i posledice poraza*, I, Београд 1982, 411–412; Р. Радић, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић) 1881–1950*, Београд 2011, 346–347, 408; Ј. Дурковић-Јакшић, *Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941. и њихово страдање у току рата*, Београд 1980, 14–15.

³⁷ ХПС. Белешке М. Спалајковића, без датума.

силе Осовине од ње траже једино да потврди мирољубиве намере: „Чим се сазнало о чему се ради, у публици су се чули мелодрамски узвици: приступање тројном пакту значи наше потчињење једној зарађеној страни и пропуштање њених трупа преко наше територије. Ако је то тако, помислио сам, онда не може бити говора о бирању између два зла, него само о избору између робовања и јуначке смрти, а у том случају зна се каква би одлука најбоље одговарала традицијама нашега народа. Моја зебња престала је од оног тренутка кад сам потпуно поуздано сазнао, да нам Немачка није никад постављала захтев за пролаз своје војске преко наше земље и да се наше приступање тројном пакту не условљава ничим што би се, ма и у најмањој мери, било теориски било практично, косило са целокупношћу наше државне територије, наше независности и нашег народног достојанства. Другим речима, Немачка нам оставља да бирамо између форме и суштине. [...] Зашто Немачка полаже толико на формалну страну, није тешко психолошки објаснити. Сећање на Солунски фронт из прошлога рата није ишчезло.“ Али околности, према Спалајковићу, нису биле исте: „У прошлом рату стуб Солунског фронта била је Француска, а Србији је још пре тога рат био наметнут. Француска је данас изван сукоба, а Југославији не само њени најбитнији интереси, него и општи човечански обзир налажу да учини све што од ње зависи за повраћање мира на Балкану.“³⁸

Како су Спалајковићеве везе с кнезом Павлом биле познате, уводник *Политике* је имао велики значај за јавност. У ствари, он је представљао својеврсну замену за прокламацију намесника, невољног да пред народ изађе као потписник Пакта. Министар двора Милан Антић ће се сећати да му је, када је њен текст већ имао спремљен, кнез Павле рекао да је довољан чланак који је Спалајковић по његовој сугестији написао.³⁹ Саветник немачког посланства у Београду известио је Берлин да народ, који влада није унапред припремила за потписивање Пакта, не схвата потпуно могућности које се нуде Југославији: „Политичким круговима је, међутим, ово јасно и нарочито упућују на данашњи уводни чланак 'Политике'

³⁸ М. Спалајковић, „Рат и Југославија“, *Политика*, 25. III 1941, 1.

³⁹ АСАНУ, 14.387/10.486. Белешке М. Антића, без датума. Антић ће се сећати да је Спалајковић у рукопису чланка „хтео да умеша династију“, што је он лично цензуришао. (Исто/9.498. Белешке М. Антића, без датума)

посланика Спалајковића који баш говори о томе.⁴⁰ Наравно, било је и политичких кругова који су у чланку видели нешто сасвим друго. Комунистички сапутник Иван Рибар писаће да су читаоци *Политике* могли „стећи пуно увјерење да великосрпска и дворска клика, којој је Спалајковић био један од главних стубова, тражи пуну капитулацију Југославије и њено потчињење Њемачкој“.⁴¹

Преврат у ноћи између 26. и 27. марта потпуно је изменио ситуацију и Југославија се нашла пред ратом.⁴² „После пуча генерала Симовића, несвесна и разуздана руља пролазила је у поворкама београдским улицама, па и мојом улицом, вичући и пред мојом кућом демонстративно: ’Боље рат него пакт’“, писаће Спалајковић наредне године. „Безумници, помислио сам, не знају шта раде!“⁴³ У новој влади министар иностраних послова постао је Нинчић, коме је Спалајковић покушао да укаже на „један начин посредовања у Берлину преко Рима“; али од старог познаника није добио ни пријем ни одговор на писмо.⁴⁴ Ни сам Спалајковић, уосталом, није гајио много илузија о могућности да се рат избегне, па је намеравао да с хитно издатим дипломатским пасошем што пре напусти земљу.⁴⁵ Али је немачка авијација брже спремила бомбардере него он визе и кофере.

⁴⁰ 27. mart 1941: *tematska zbirka dokumenata*, priredili B. Petranović i N. Žutić, Beograd 1990, 116.

⁴¹ I. Ribar, *Politički zapisi*, IV, Beograd 1952, 206.

⁴² B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 370–390. Спалајковић је професору римског права Рељи Поповићу рекао „да је кнез Павле желео пуч од 27 марта“, чиме је вероватно подразумевао да се намесник, за кога ће касније писати да је „човек без енергије“, није одлучно супроставио пучистима зато што је интимно био против Пакта. (АСАНУ, 14.387/8.533. Белешке М. Антића, без датума; ХПС, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalaikovič*, 8)

⁴³ М. Спалајковић, „Лудо изгубисмо царство“, *Српски народ*, 17. X 1942, 1.

⁴⁴ ВА, НА, к. 3, ф. 4. Рукопис Спалајковићевог необјављеног чланка *Посредовање Италије: господин Мамели и генерал Симовић*.

⁴⁵ ХПС, *Mémorandum relatif au Dr Miroslav J. Spalaikovič*, 13; ВА, НА, к. 3, ф. 4. Пасоши М. Спалајковића и чланова његове породице.

Колаборација (1941–1944)

За Мирослава Спалајковића је априлски слом југословенске војске и државе представљао тежак душевни ударац. Али кривицу за догађаје он није свалио на окупаторе, већ на некадашњу савезницу и њене симпатизере у земљи. Почетком јуна случајно је срео књижевника Милорада Павловића Крпу и позвао га у посету. После разговора с пријатељем који је некада у његовим очима „представљао једну интелектуалну снагу и величину“, Павловић је у дневнику записао да се кући вратио „помућен, поремећен, потресен“: „Да ли је Спалајковић померио памету или ја нисам добро чуо и разумео овог човека. Али, свакако у међувремену нашега невиђања, нешто се са овим човеком морало догодити: човека франкофила, англomана, западњака, видим као највернијег поборника хитлеризма. Слушао сам га избезумљен и збуњен, са неверицом да то он говори. Разумем човека који, из буди каквих разлога, пређе из једне партије у другу, али не могу да схватим човека са измењеном душом. [...] Цело по подне само је он говорио, говорио је да је мене глава заболела. Спалајковић се са пуно темперамента трудио да ми прикаже низ чињеница из којих би се могло закључити да је 27. март један израз суманутости и лудила масе, која је улетела за туђ рачун у једну луду, сумануту авантуру, да та револуционарна манифестација није народно дело; али нека би и била – она је излив умне и духовне поремећености коју искоришћују за своје интересе Енглези и Американци. Спалајковић се потпуно преобразио. Говори о бездушности Енглеза и одвратности њине пропаганде – а не помиње недела Немаца који су у нашој земљи толике несреће направили. ’Југославија није требала’, узвикује он, ’да улеће у рат за рачун Енглеске’. Онда је почео да ми прича о кнезу Павлу и да га хвали и уздиже као необично паметна човека. [...] ’Ми и треба са моћним суседом, као што је Немачка, да живимо у стално добрим и коректним односима. Требали смо раније мислити на то и са Немачком склопити савез. Енглезима није стало да ли ћемо ми на Балкану пропасти и остати.’¹

¹ М. Павловић, *Тежки дани*. (рукопис у приватном власништву)

На захтев окупационих власти, комесарска управа Милана Аћимовића образовала је Комисију за испитивање одговорности у вези државног удара од 27. марта 1941. Спалајковић је пред Комисијом изјавио да је „његов пријатељ и ученик Цинцар Марковић приликом преговора о Пакту показао велике дипломатске способности и постигао сјајан успех“, али да „политички и војни прваци“ нису разумели „далековиду политику“ кнеза Павла: „Они су се у процени међународне ситуације и нашег положаја руководили ирационалним схватањима и осећајима, а не хладном политичком рачуницом. При томе су заборавили да нама, Србима, Енглези никада нису били пријатељи, па и у овом случају они су нас искористили [...]. Убеђен сам да 27 март, ма како он са етичке стране гледишта лепо изгледао, значи за наш народ само низ великих несрећа. [...] Ја Кнеза добро познајем. Он је не само високо уман и образован човек, него је и пун добрих намера и потпуно предан своје народу. Његов лични интерес био је да се определи за Енглеску, али он се супротно својим личним интересима и симпатијама определио онако како му је налагала савест и дужност према Отаџбини.“²

У складу са својим измењеним погледима на односе Срба према великим силама, Спалајковић је почео да делује као присталица колаборације са Немцима. На то су га, као загриженог антикомунисту, додатно подстакли догађаји које је донело лето 1941. године – напад Немачке на Совјетски Савез и устанак у Србији. У августу је био пети на листи потписника *Апела српском народу*, позива да се помаже борба против комуниста и устанка.³ Радикал Лазар Марковић касније ће пред судом тврдити да се, када је на саветовању које је Аћимовић сазвао поводом *Апела* покушао да избегне потписивање условљавајући га одобрењем чланова своје политичке групе, на њега обрушио Спалајковић с питањем како сме да се руководи партијским обзирима „кад земља пропада“.⁴

Недуго потом Спалајковић је учествовао у саветовању политичара и других утицајних личности које је генералу Милану Недићу одобрило да прихвати

² „Један извештај о одговорности за пуч“, *Документи о Југославији*, X, издаци D. Cvetkovic i C. Nikitovic, Paris 1958, 8; Ђ. Слијерчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен 1978, 200.

³ „Апел Српском народу“, *Ново време*, 13. VIII 1941, 1, 3; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд 1998, 313–315; С. Краков, *Генерал Милан Недић, I. На оштрици ножа*, München 1963, 105–113.

⁴ *Документа са суђења Равногорском покрету*, II, 1152.

немачки захтев и организује домаћу управу способну за пацификацију Србије. Мада је саветовање тек аминвало одлуку окупаторских власти, Недић се пред њим наизглед двоумио; због тога га је више присутних лица убеђивало да стане на чело „једне чврсте владе“. „Спалајковић, на моје одбијање, љутио се и питао, јесам ли ја Србин и војник“, изјавиће касније Недић. „Он је одржао такав говор, да су му сви одобравали, а неки и аплаудирали, па га је завршио са речима, да сам само ја у стању да изведем земљу из револуције.“ Недић је 29. августа образовао владу „народног спаса“, којој је Мирослав Спалајковић пружио безрезервну подршку.⁵

Ипак, Спалајковићев долазак у милост Немаца, који су у октобру извршили стравично крвопролиће у његовом родном граду, није било једноставан. Њихови штићеници усташе одузели су имовину његове жене у Сарајеву и убили му шурака;⁶ а Гестапо га је, због предавања у париским ложама, испитивао о везама с масонеријом.⁷ О томе се у априлу 1942. изјаснио и у одговору недићевском комесару за персоналне послове: „*Никада ни у једној масонској ложци, ни у нашој земљи ни на страни, нисам припадао.* То сведочи, између осталог, и сав мој рад на остварењу српских националних идеала у току последњих четрдесет година. Сва моја политичка прошлост, врло добро позната свима и свакоме, била је испуњена борбом против јудео-масонерије која је, до првог светског рата, претстављала главно оруђе језуитског клерикализма а после тога постала главни спроводник свих разорних интернационалних идеологија којима је – као што је прошла година показала – био циљ у овом делу европског простора рушење српске националне свести.“ Тврдећи да је, ради сузбијања непријатељске пропаганде, одржао само једно предавање међу масонима, наставио је с бесмислицама: „Очевидно, на том

⁵ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 218–220; М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, I, Beograd 1979, 87–115; *Документа са суђења Равногорском покрету*, I, 224.

⁶ Душан Јефтановић је у мају ухапшен у Сарајеву, а у августу изведен из болнице у Загребу. Његове сестре Драгица Спалајковић и Круна Сршкић покушале су да се обавесте преко немачке полиције и избаве га из затвора или логора преко једног чиновника Недићеве владе, који је натраг могао да донесе само „страшне слике о убиствима Срба“. Немцима је у Загребу на крају цинично речено да Јефтановић није у Хрватској већ вероватно у Италији, али је тада већ било извесно да је његова супруга била у праву када је београдским рођакама писала „да је јадан погинуо исти дан од усташке руке“. (Историјски архив Београда, Фонд BdS (Befelshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst) Београд, J-78. Досије др Душан Јефтановић; АС, МС, 530. Б. Рашковић – К. Сршкић, 21. IX 1941; 460. М. Јефтановић – К. Сршкић, 6. X 1941)

⁷ ХПС, *Mé morandum relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 13.

предавању нисам могао износити извесне поверљиве моменте из мојих разговора са Бријаном [...], о којима сам обавештавао само Краља Александра, потпуно сагласног са мном: да база за споразум између Француске и Немачке треба да буде присаједињење Аустрије Немачкој (Аншлус). Али, на жалост, утицај јудео-масонерије био је јачи од утицаја правих француских патриота, јер је Енглеска на све могуће начине ометала свако зближење између Француске и Немачке.“⁸

С колаборационистичким ставовима Спалајковић је, на подстицај Недића и министра просвете Велибора Јонића,⁹ у јавности почео да иступа од половине 1942. У јулу је у чланку за *Ново време* указао на „страховите последице безумног престапа од 27 марта“, када је „влада народне пропасти“ за једну ноћ прокоцкала „крваву тековину толиких српских покољења“ и потоње „сатанско оргијање комунистичких пробисвета“ које је угрозило опстанак српског народа. Осуђујући запостављање српских традиција и државне мисли у међуратној Југославији, позвао је српски народ да следи „један једини прави српски пут“, „обасјан вечном светлошћу светосавског православља и српском идејом“, којим води Провиђењем одабрани кнез Милош двадесетог века, генерал Недић.¹⁰ Следећег месеца је љотићевска *Наша борба*, истичући да је он „први српски интелектуалац који се речју и пером борио против комунизма“, објавила интервју са Спалајковићем. У њему је, после присећања на догађаје из руске револуције, тврдио да је српски народ двадесет година био „непомирљиви противник бољшевиизма“ и жалио што краљ Александар није жив, јер би се у том случају „српски пукови раме уз раме с немачким пуковима борили на Источном фронту“.¹¹

Убрзо после Спалајковићевог изласка у јавност огласио се уредник главног усташког недељника *Spremnost* Тиас Мортиђија, који је у опширном уводнику напао српског дипломату. Мортиђија је писао да је Спалајковић, који се „јавља као велики политички ауторитет, идеолог и ментор српског национализма“, некадашњи „човјек дворске камариле“, „угледни слободно-зидарски ’брат’“, „освједочени

⁸ ВА, НА, к. 2, ф. 3. Досијеи о масонима у дипломатији, писана изјава М. Спалајковића од 20. IV 1942.

⁹ АС, МС, 323. В. Јонић – М. Спалајковићу, 15. VII 1942.

¹⁰ М. Спалајковић, „Тешко ногама под лудом главом“, *Српски народ*, 24. VII 1942, 1–2.

¹¹ „Како је Лењин дошао на власт: Др. Мирослав Спалајковић о комунизму и о почетку бољшевиизма у Русији“, *Наша борба*, 16. VIII 1942, 5–6.

русофил и противник Аустро-Угарске и Њемачке“ и главни представник српско-француске сарадње: „Спалајковић је по свему осебујни претставник српских тежња на Балкану и у Средњој Еуропи, те версајске протуњемачке политике Београда. [...] У њему је тако изразито оличено све оно што би у духу и захтјеву новог реда у Еуропи требало нестати с политичке позорнице као што је нестало и Југославије. [...] Садашњи вањско-политички погледи Др. М. Спалајковића очито нису у складу с његовим народним осјећајима и политичким начелима. Данас наступа као дипломат, затајујући у себи српског политичара. Хтио би [...] допринети настојањима, која иду за тим, да Србија опет дође у прилику и могућности, да би обновила и наставила своју стару националну политику, којој је Спалајковић читава живота служио.“¹² После тих редова, на које је могла да буде скренута пажња Немцима, Спалајковићу није било пријатно у сопственој кожи.¹³

Али окупационим властима у Београду је одговарало да он настави да пише и говори. У октобру је Спалајковић објавио хвалоспев Недићу, за кога је писао да је „не само патриот, војник и државник, него [...] и духовни пастир српског народа“. Притом је поручио англофилима да размисле о томе ко је Србе гурнуо у рат, а германофобима да не забораве да „немачки народ не жели пропаст Србије, као што није желео ни пропаст бивше Југославије“: „Има их, који у жељи да оправдају безумну пустоловину генерала Симовића и његових политичких сарадника, говоре да би и поред пакта бивша Југославија доживела исту судбину. Та кафанска хипотеза не би могла никад да оправда самоубиство једне државе. [...] У прошлој години, после пораза бивше Југославије, користећи се безвлашћем које је настало у земљи, злочиначка спрега страних пустолова и шаке домаћих одрода убацила је први угарак и изазвала пожар који је из Србије, као центра њихове акције, претио да запали и цео Балкан. Овако осакаћена и ојађена Србија морала је, поред осталих невоља, да се брани и од тих злочинаца [...]. Народе српски! Бог је хтео да у

¹² Т. Мортигија, „Ideologija nove Srbije. Velikosrbski idealizam protiv jugoslavenskog materializma“, *Spremnost*, 30. VIII 1942, 1–2. Мортигија је претходно опширно цитирао Спалајковића како би показао да „они из данашње мале Србије са жалашћу гледају на нестанак велике државе, на коју су до јучер гледали као на проширење предратне Србије, као на свој животни простор“. (Т. Мортигија, „London i Beograd. Dvije srbske politike, dvije 'vlade': emigrantska u Londonu i 'narodnog spasa' u Beogradu“, *Spremnost*, 2. VIII 1942, 1–2)

¹³ ХПС, *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 13–14.

најтежим данима, које преживљујеш, тобом управља једна паметна глава. Иди за њом и знај да је сваки онај, који те од ње одвраћа, твој најљући непријатељ!“¹⁴

У наредним чланцима Спалајковић је, позивајући се на Гебелсову опомену малим европским народима, тврдио да је „неразумно уплитање“ Срба у рат било „равно самоубиству“: „Од почетка прошле године психолошко стање у нашој бившој држави постајало је сваким даном све нездравије. Ради свог умирења имао сам, у фебруару и марту те године, неколико разговора са Кнезом Павлом и том приликом уверио се да он има, у спољној политици, само интересе Југославије пред очима“. Али све је, по њему, срушило лукавство Енглеза који у миру „тргују људском глупошћу, а у рату људским месом“: „Сетимо се само свих оних глупости које су изношене против пакта. [...] Сећам се једног разговора који сам имао, уочи самог пуча, са једним од београдских интелектуалаца, коме сам објашњавао значај пакта и у поверењу саопштио – оно што нисам могао објавити у свом чланку у *Политици* – да нам пакт обезбеђује и наше животне интересе у Солуну. Међутим, он то није схватио. [...] Код нас сваки идиот уображава да је велики политичар, а свака и последња бараба сматра да је позвана да каже своју реч. Између идиота и бараба разлика је више у форми него у суштини њихове органске глупости. Једни радије слушају Радио-Лондон, а други Радио-Москву.“¹⁵

Српски народ је крајем новембра објавио главне делове Спалајковићевог предговора књизи Недићевих говора, у коме је писало да се рат не води само између две групе великих сила, већ између две идеологије, „плутократско-бољшевичког“ интернационализма и „социјално-конструктивног“ национализма: „На супрот мржњи и борби класа, Мусолини је завео солидарну сарадњу свих друштвених слојева једним корпоративним системом који обухвата целу нацију. На супрот интернационалном комунизму, Хитлер је положио темеље националном социјализму, потчинивши капитал производњи и производњу нацији. [...] Он је схватио социјализам као негацију марксизма [...]. У Француској, маршал Петен је одбацио демократску илузију о једнакости и политичким правима и на место јединке ставио је породицу као основну органску ћелију друштвеног и народног

¹⁴ М. Спалајковић, „Живе опомињем, мртве оплакујем...“, *Српски народ*, 10. X 1942, 1.

¹⁵ М. Спалајковић, „Лудо изгубисмо царство“, *Српски народ*, 17. X 1942, 1; М. Спалајковић, „Ум царује“, *Српски народ*, 24. X 1942, 1.

живота, из које се природно рађају сва права и све дужности. На тој истинској подлози извршиће се национални препорођај Француске, а не на филозофском материјализму и лажним догмама револуционара из осамнаестог и деветнаестог века, који су и довели до духовног слома француског народа.“¹⁶

Спалајковић се није ограничио само на публицистику, већ је временом постајао све ближи саветник генерала Недића, који је првог дана 1943. године војноуправном заповеднику Србије генералу Бадеру предао захтев за образовање саветодавних скупштина. Писац нацрта меморандума био је Спалајковић, који је тврдио да, ради борбе против комунизма и удружене англосаксонско-совјетске пропаганде, треба „што пре спровести организацију српског народа на *задружној социјалној* основи и на тај начин дати конкретан облик српском народном социјализму“. Уз антисемитске гадости, тврдио је да је српски народ, који је током историје доказао своје „расне особине“ и „државотворну способност“, „потпуно схватио значај фашизма и национал-социјализма“ и решио „да пође сличним путем“ стварајући задружну народну организацију „у друштвеној повезаности свих правих српских домаћина и исправних српских националиста“. Притом је упозорио да треба „макаквом позитивном реформом повратити српском народу национално спокојство и показати му делом да у новом поретку, за који се бори велики и културни Немачки Рајх, српски народ неће бити заборављен“: „Једина је Немачка у

¹⁶ М. Спалајковић, „Спасилац Србије у XX веку“, *Српски народ*, 28. XI 1942, 1; М. Спалајковић, „Спасилац Србије у XX веку“, *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1943, 5–12. У духу вишијевског преиспитивања републиканских и просветитељских вредности, Спалајковић је дошао до закључка да се за Волтера, „који је био само духовит, можда најдуховитији човек у Европи осамнаестог века“, не може рећи да је био мудар. А историјски периоди „у којима материјализам претставља филозофску и научну истину“, тврдио је, време су „оподања и дегенерације“: „Тако је било у старој Атини, тако у античком Риму, тако у Француској прошлога века, а нарочито у Русији овога века. [...] С атеизмом, као круном у царству сваког материјализма, постизава се потпуна пустош људске душе“. (М. Спалајковић, „Наср-ед-дин“, *Српски народ*, 7. I 1943, 15–16) Преиспитујући и однос према великим умовима српског народа, Спалајковић је писао да Доситеј Обрадовић, талентом и недостацима, „није изостајао иза Волтера“ и насупротив њему истицао Вука Караџића, у коме је „оваплоћена синтеза српског колективног генија“: „Вук је много дуговао Доситеју, али га није марио. [...] Доситеј – инокосни калуђер, вечна луталица, коме је најслађе уживање прибирати већ потпуно зреле плодове са туђих обрађених и богатих њива; Вук – дете из сељачке задруге, тип српског домаћина, који с нежном љубоморношћу окопава тек изникли кукуруз на својој запарљеној и скромној њивици. [...] Доситеј је модернист и космополит, док је Вук расни човек, сав Србин, са свима специфичним обележјима свога народа.“ Зато је тврдио да је „срџба Вукова“ на Доситеја и његов некритички рационализам постала „потпуно разумљива“, упркос „ономе што су од ’зуба времена’ очекивали извесни – погрешно слободоумни – историчари српске књижевности“ попут Јована Скерлића, „који би – да је био међу живима – јачачно највише плескао пучу од 27 марта“. (М. Спалајковић, „Вуков геније“, *Српски народ*, 4. IX 1943, 10–11)

стању да улије српском народу то уверење и на тај начин да од њега створи најпоузданијег помоћника и најпогоднијег сарадника у будућем изграђивању новог политичког и друштвеног поретка у овом југо-источном простору Европе. У противном случају, српски народ би закључио да ће бити жртвован својим суседима, Хрватима и Албанцима“. А у делу који је избачен из завршне верзије, писао је да се непрекидним одлагањем реорганизације власти изазива неповерење према Недићу, које „иде искључиво у прилог ’југословенске владе’ у Лондону“: „Народ каже да ту неко некога обмањује: или Недић обмањује народ, или Немци обмањују Недића.“ Немци предлог нису прихватили, иако неки од њих нису имали ништа против Недићеве жеље да ојача свој ауторитет. Упркос Спалајковићевим напорима да се уживи у фашистичку идеологију, један од закључака био је да план реорганизације Србије очигледно не потиче из љотићевских кругова и да је „антикомунистички, антилибералан, али и антифашистички“, јер према њему носилац политичке моћи не би била партија или покрет већ сељачки сталеж.¹⁷

Ипак, Спалајковић и Недић, који је очекивао да буде позван на разговоре код Рибентропа и Хитлера, нису изгубили наду. „Ја не знам шта носи дан а шта ноћ“, писао је генерал дипломати 24. јануара. „Сматрам да треба да будемо спремни у сваком погледу т.ј. да се спремимо да можемо решити најповољније Српско питање на Балкану. То тражи дубоко, темељно проучавање. Ја Вас молим, као најкомпетентнијег Србина и великога патриоту, да Ви ово питање узмете у разматрање. Остале личности, које су Вама потребне, изволите сами изабрати. Ја бих Вам дао једну сугестију на пр. г. Министра Цинцар-Марковића и мога брата, армиског ђенерала Милутина Ђ. Недића. Мислим да не треба много личности. [...] Молио бих Вас да буде у највећој тајности овај рад. [...] Требало би проучити: 1) Национална Српска држава, њено протезање и границе; 2) Јединство територије и етнографски континуитет; 3) Размена становништва Срба и Хрвата (да се направи Српска држава добро цементирана); 4) План замене становништва с обзиром на

¹⁷ АС, МС, 71. *Задружно-социјална организација српског народа*; К. Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45: die militärische Räumung Jugoslaviens durch die deutsche Wehrmacht*, Göttingen 1970, 239–261; М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 15–44; М. Ristović, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944“, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa*, Paderborn 2001, 675–680; Ј. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010, 231–232.

географске, социјалне, економске и друге услове. Мислим да један овакав елаборат, добро проучен и смишљен може нам вредети много и то скоро.¹⁸

Спалајковић је веома брзо израдио план у коме је покушавао да докаже да је за Немачку наступио најповољнији моменат да организује блокове европских држава за одбрану од совјетског надирања; један од њих обухватао би Турску, Бугарску и Србију: „Тај Балкански блок постигао би, и у психолошком и у одбранбено-војном погледу, своје пуно дејство, само у случају ако би у његовом склапању Србија учествовала као равноправни члан Турске и Бугарске, то јест, као *независна држава*. [...] Ради тога, требало би Србију *наоружати*, признати јој *независност* и одредити јој *границе* (за сад привременим проширењем садашњих административних граница, а доцније дефинитивним одређивањем политичких граница Србије). Положај Немачке у Србији, после признања српске независности, остао би исти као и раније, и вођство Немачке у Србији вршило би се догод рат траје. Једном речи, улога и функција Немачке у Србији биле би исте као и у Румунији. [...] Велики део српских просвећених слојева испуњен је зебњом (нарочито с обзиром на извесне савезнике Немачке) да се према Србима, на крају овога рата, неће правично поступити. И зато многи Срби још упиру своје погледе на Англосаксонце [...]. Да би те подвојености међу Србима нестало, треба Немачка да пружи српском народу све оно што он, у своме неповерењу према појединим потписницама Тројног Пакта, очекује од противне коалиције.“¹⁹

Затим је Спалајковић написао опште смернице у којима је стајало да, пошто границе Србије у потпуности зависи од добре воље Немаца, за основу елабората треба узети њихову тренутну доктрину о животном простору.²⁰ Цинцар-Марковић је написао део о разграничењу у Македонији, а он део о српско-хрватском разграничењу. У њему је разрађивао идеје о српском животном простору, писао да је Југославија „најфаталнија заблуда српског народа“, омаловажавао хрватски „народић“, износио историјске и језичке доказе за право Србије на територије преко Дрине и покушавао да заигра на карту супротстављања „високих идеала садашње Немачке и ниских смерова некадашње Хабзбуршке монархије“:

¹⁸ АС, МС, 335. М. Недић – М. Спалајковићу, 24. I 1943.

¹⁹ ВА, НА, к. 3, ф. 4. *План за колективну одбрану Европе од болшевичке инвазије*, 1. II 1943.

²⁰ АС, МС, 72. *Метода за рад у питању о разграничењу*, 2. II 1943.

„Данашња *независна* Хрватска наставила је према Србима, само на још суровији начин, улогу коју је наследила од бивше Хабзбуршке монархије. [...] Српски народ је уверен да ће питање о дефинитивном разграничењу између Србије и Хрватске пружити прилику немачком националсоцијализму, да учини једном за увек крај кобној улози Хрвата у односима између српског и немачког народа.“ Као закључак предлагао је да се Србији припоје Војводина, Босна и Херцеговина и Далмација до ушћа Неретве и изврши размена српског и хрватског становништва. „На паметним Србима је сад дужност да поново изграде оно што су безумни Срби срушили“, записао је на крају. „Идеал српског народа остаје и даље: *Ослобођење и уједињење свих Срба*.“²¹ Елаборат, међутим, никада није био употребљен.²²

Сем преко новина, Спалајковић је јавно иступао и преко београдског радија, који се налазио под апсолутном немачком контролом²³. Тамо се, на другу годишњицу немачког напада на Југославију, обратио „гробарима Српства“, члановима емигрантске владе: „Докле ћете дражити лаковерне масе, и вашим хушкањем доприносити, да се српски животи све више гасе? Ви као да нисте свесни све величине зла, које сте пре две године нанели српском народу. [...] Ви носите на својој души толике српске животе, које је генерал Недић узалуд покушавао да спасе [...]. Срби су имали своју слободу и они најбоље знају после коликих жртава су били до ње дошли. Они такође знају да у историји човечанства никад нико није луђе изгубио своју слободу него ми“. Тврдећи да би пораз Немачке значио „победу болшевизма“ и „смрт Европе и њене цивилизације“, Спалајковић је казао да мали народи не смеју рачунати на Велику Британију: „У будућој европској заједници српски народ поново ће заузети место које заслужује. Као озбиљан

²¹ Исто. *Српско-Хрватско Разграничење*. Цинцар-Марковић ће тврдити да је главну реч водио Спалајковић, који је „имао врло велики утицај на Недића, и то у погледу стварања Велике Србије, уз помоћ Немаца и Италијана“: „Ово је стара теза Спалајковића, коју је овом приликом желео да реализује. Стваран разлог мог размимоилажења са Спалајковићем, поред других узрока који простичу из опортунистичког и превртљивог његовог карактера, био је дакле његова концепција – потпуни прекид са Југославијом а поглавито са Хрватима.“ (ВА, НА, к. 1/II, ф. 7. Извод из саслушања А. Цинцар-Марковића; М. Вorković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 232)

²² Када је Недић најзад отпутовао у немачки Главни штаб, на савет београдског опуномоћеника Министарства иностраних послова Бенцлера није понео цео елаборат са собом, већ само део који је писао Цинцар-Марковић. Захтевом за проширењем граница Србије само је разбеснео Рибентропа, а пред Хитлером га није чак ни споменуо. (Н. Nojbaheг, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004, 133–135; М. Вorković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 160–177, 225–233)

²³ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 424, 500.

државник и народни вођа, генерал Недић већ сада крчи путеве за будући успон Србије. [...] Поред свих очајних вапаја Грола и његових лондонских колега који певају и даље химну тој некадашњој Југославији и желели би да је поново васкрсну из мртвих, генерал Недић неће допустити, да се још једаред српски народ изложи смртним опасностима, и жртвује за једну повампирену лешину“.²⁴

Тај говор је Спалајковићу донео повољне одзиве немачке штампе, док је редакција *Новог времена* истакла да су његове речи утолико значајније што су „уједно израз става и политике претседника владе генерала Недића“.²⁵ На негативне коментаре који су се шапутали по Београду, Спалајковић је одговорио да су Немци на „мртвој стражи Европе“ и да је највећа заслуга национал-социјализма у томе што је марксизам „у корену сатрвен а његови апостоли као и његови корисници у друштву потпуно збрисани“. „Моји критичари налазе да сам ја својим непомирљивим ставом према болшевичкој Русији демантовао своје русофилске осећаје и да сам ваљда тиме хтео да се удворим Немцима“, покушавао је да убеди у своју доследност. „Не, ја не мењам своје осећаје и своја мишљења као рукавице. И без обзира на историске заслуге које је некадашња православна и национална Русија учинила српском народу и Србији, ја искрено волим руски народ [...]. Али Стаљин, јеврејски комесари у Москви и сва болшевичка мафија у Совјетској Русији – нису за мене Руси. Ти варвари и евроазиски мелези су најсвирепији непријатељи руског народа. Они су му унаказили лице и опустошили душу. Они су уништили православну и националну Русију. То је први и најглавнији узрок моје мржње према њима. Они су то исто хтели да учине и са српским народом.“²⁶

²⁴ М. Спалајковић, „Виновници трагедије српског народа“, *Ново време*, 7. IV 1943, 3; М. Спалајковић, „Обрачун са априлским бегунцима“, *Српски народ*, 10. IV 1943, 1; О. Milosavljević, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2006, 277–278. (рукопис говора у: АС, МС, 77)

²⁵ „Одјек говора министра др Спалајковића“, *Ново време*, 9. IV 1943, 3; О. Milosavljević, *Potisnuta istina*, 280. Специјални дописник Државне пропаганде из Берлина Никола Маринковић известио је да је Спалајковићев говор изазвао „веома позитивне и лепе коментаре“ и да се истиче „чињеница да је – поред генерала Недића, претседника српске владе, чији је углед у Берлину неоспоран – овога пута говорио своме народу један човек, који и по своме васпитању и по својој политичкој прошлости није пријатељ Немачке из неког предубеђења“. (АС, МС, 335. Н. Маринковић – Одељењу државне пропаганде, 8. IV 1943)

²⁶ М. Спалајковић, „Универзални значај националсоцијализма“, *Ново време*, 11. IV 1943, 3. (рукопис чланка под насловом *Мало коментара* у: АС, МС, 69)

За Ускрс је Спалајковић објавио есеј о „српском народном миту“, за који је инспирацију нашао у Розенберговој „дубоко-филозофској анализи нове европске идеологије из које се испреда ’Мит XX века‘“. А на крају разглабања о том миту, бајци изатканој „од свиле из злата на разбоју горских крилатица Вила“ којој не припадају ни двадесет година Југославије ни „водвиљски јунаци од 27 марта“, изразио је наду да ће му „носиоци национално-социјалистичке мисли“ признати „идејни и морални ранг који заслужује“. ²⁷ У следећем есеју писао је о сукобу науке и религије као о најтежем симптому у „дегенерацији“ деветнаестовековне Европе: „Из материјализма, позитивизма и скептицизма деветнаестог века поникла је лажна идеја о истини и напретку. Наука је одређивала истину нарочито према њеном спољашњем и материјалном обележју. [...] Марксов дијалектички материјализам или Фројдова психоанализа само су два примера оних антисоцијалних и агностичких учења која су годинама разорно деловала на друштвени и психички живот као и на науку и филозофску мисао у целом свету.“ ²⁸

Након што је у Лондону влада Слободана Јовановића поднела оставку, Спалајковић се изругивао називајући је циркусом, а њене чланове пајацима. Догађаји 27. марта, тврдио је, били су циркуска представа, а када је почела „народна трагедија у Србији“ југословенски пајаци су се већ „налазили у заветрини по лондонским хотелима“, где су наставили „своје комичне представе“; Симовић се „убрзо стропоштао са конопца“, заменио га је „по годинама најстарији а по шалама и досеткама најзаједљивији пајац“, да би на крају и његову владу Енглези

²⁷ М. Спалајковић, „Српски народни мит и Европа“, *Српски народ*, 25. IV 1943, 3–4; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 486, 490; Т. Kuljić, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, Beograd 1987, 239–241; М. Ristović, „General M. Nedić“, 651.

²⁸ М. Спалајковић, „Размишљања о Духовима: победа духа над материјом“, *Српски народ*, 13. VI 1943, 1–2. Другом приликом Спалајковић је писао да је наука корисна, али може бити и штетна, док је вера „увек само корисна, и увек неопходна“. Нарочито штетно, тврдио је, било је „некритичко подражавање западњачком експериментисању“ међу Србима: „Ми смо прихватили и сматрали као нове и напредне, потпуно пречишћене и утврђене истине: у науци и филозофији – позитивистички сциентизам, агностицизам, материјализам; у социологији и политици – крајњи индивидуалистички либерализам у демократским калупима парламентаризма, или крајњи колективистички етатизам у знаку марксизма, комунизма, болшевизма; у уметности и естетици – патолошка стремљења до крајности изражена у неуравнотеженим формулама као – футуризам, кубизам, дадаизам. Ми данас беремо отровне плодове те наше нерасудне лаковерности у туђу памет и поведљивости за туђинском пропагандом“. (М. Спалајковић, „Чудовишта“, *Српски народ*, 11. IX 1943, 5)

одгурнули као крпу за обућу.²⁹ После неколико убистава недићевских чиновника које су извршили Михаиловићеви четници, Спалајковић се обрушио и на њих, тврдећи да су многи Срби „померили памећу“ и постали одметници – једни, „дегенерици и одроди код којих је и последња трунка српске свести утрнула“, за рачун Москве, а други, пустилови „којима више не влада разум“, за рачун Лондона. „Ако су Немци из војних разлога морали да униште Југославију, њима није било потребно нити су имали намере да разоре Српство“, написао је, додајући да су одмазде и казнене експедиције биле „неизбежна последица ’јуначких подвига’ тих помахниталих људи“ који су народу уместо ослобођења донели истребљење.³⁰

Када је крајем августа 1943. Недић посетио Крагујевац, у његовој пратњи био је и Спалајковић, који је у свом родном граду одржао предавање. У њему је огорчено поновио да је пакт с Немачком био најповољније што се могло постићи; то је била и основна мисао његовог чланка у *Политици*, због којег су га „сумњиви људи“ и комунисти вређали. „Скоро пола века сви моји напори, сав мој живот, били су посвећени раду на ослобођењу и уједињењу српског народа“, рекао је. „И доживео сам да видим потпуно остварени сан најраније моје младости. И може се замислити моје очајање кад сам доживео – таква је Божија воља – да видим како се

²⁹ М. Спалајковић, „Политички пајаци“, *Српски народ*, 26. VI 1943, 3. (рукопис чланка у: АС, МС, 78) „Поред југословенских имена лондонских хушкача као што су Јукић, Шубашић, Шутеј, Грол, и т.д., није чудо да искрсне и неко српско име као Чубриловић“, писао је Спалајковић нешто раније о емигрантској влади. „Али оно што изненађује то је да се у тој шареној дружини још и даље помиње једно српско име које ће остати забележено у историји српске књижевности, али жигосано у српској политичкој историји. То је име Слободана Јовановића. Могло се пре две године претпоставити да је био у заблуди кад се повео за пучистима. Ма да је сваком познаваоцу већ тада било јасно да је Слободан Јовановић у влади генерала Симовића... dindon de la farce... И он гура српски народ у пропаст кад му говори из Лондона да се свака слобода може стећи само дугом и крвавом борбом.“ (АС, МС, 76. Концепт чланка М. Спалајковића, без датума) А када је генерал Симовић наредне године подржао Титове партизане, Спалајковић га је сместио „у најнижу врсту криминалних типова“: „Херострат је, по рангу криминалности, изнад Симовића. Из своје властите иницијативе, Херострат је запалио храм да би му се име, макар и по злу, у свету прочуло и у историји помињало. По налогу других, Симовић је бацио угарак у своју домовину, не да би се прославио него да би се у општем метежу користио.“ (М. Спалајковић, „Црни петак“, *Српски народ*, 25. III 1944, 1)

³⁰ М. Спалајковић, „Бог чува Србију!“, *Српски народ*, 7. VIII 1943, 1; О. Milosavljević, *Potisnuta istina*, 323–324. Спалајковић је претходно писао да, с „гlediшта моралног и националног“, између ратних профитера с једне „и ’Дражиних људи’, комуниста и свих ’шумских хероја’ с друге стране, нема никакве разлике“: „Сви су они или обични пљачкаши или обични разбојници. Сви су они подједнако штетни по животне интересе српског народа. [...] Генерал Недић воли страшно свој народ. Страст је озбиљан осећај, и са љубављу се не шали. Многима то још не улази у главу.“ (М. Спалајковић, „Бездушници“, *Српски народ*, 24. VII 1943, 5) Учесталији напади на покрет Драже Михаиловића у недићевској штампи били су и у вези са захтевима окупаторских власти да се појача противчетничка пропаганда. (М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 221)

сав тај остварени идеал срушио за једну ноћ.“ У том најстрашнијем тренутку свог живота, излагао је даље, схватио је да је стварањем Југославије прекинут континуитет у одржавању српске политичке мисли, а затим је пришао Недићу рекавши му да му завиди „на мисији коју му је Бог поверио“: „Он ме је разумео. Његова је девиза била: Сачувати Србију по сваку цену, спасавати сваки српски живот који се могао спасти, и извести Србе на прави пут. Многи међу њима су били толико забасали да је претила опасност да се повраћање реда у Србији не повери мађарским, хрватским и бугарским трупама, пошто је Немачкој, која је била сва заузета на Руском фронту, био потребан апсолутан ред и мир на Балкану.“ Опозицију против Недића, прешао је на мање лични део говора, чине људи који су „оруђе Москве“ или „послушници Лондона“; а највећа опасност заправо прети од тих других, јер су Срби „запали у енглеске замке као мува у мрежу паукову“: „Многи добронамерни људи мисле да би најбоље било, да се сви Срби који национално осећају, удуже у један заједнички фронт против комуниста. [...] Дража Михајловић је војник и противник комуниста, али је послушно оруђе у рукама Енглеза [...]. Он је, дакле, у многоме одговоран за досадашње патње и страдања српског народа, а пошто рат још није завршен, он може увалити српски народ у такву несрећу, да ће после свако кајање бити излишно. Генерал Недић се, међутим, одређује само својом српском савешћу и одлучно упућује српски народ да се управља само својом главом и стара само о својим интересима.“³¹

После капитулације Италије у септембру, Спалајковић је сматрао да она више није велика сила, а да би Југославија, „да је остала верна пакту од 1941“, то постала: „Она би значила један бедем више не само за Балкан, него и за целу Европу, против сваког варварства које прети европској култури. Немци су то инстинктивно осетили и рационално назрели још пре толико година и хтели су да

³¹ „Отварајмо очи!“, *Српски народ*, 30. VIII 1943, 3–4; „Родољубиве манифестације у Крагујевцу“, *Обнова*, 31. VIII 1943, 3–4; „Предавање министра у пензији др Мирослава Спалајковића, одржано у Крагујевцу 28 ов. мес.“, *Ново време*, 1. IX 1943, 3. Месец дана раније, Спалајковић је писао да Недић доказује државничку мудрост „када се стара само о животним интересима и опстанку српског народа, не обазирећи се нимало на оно што се о њему мисли у Лондону и Москви“. Притом је покушавао да докаже да Немачка и Јапан не могу бити савладани, зато што Совјетски Савез није у стању да још дуго издржи несразмерне губитке, док „унутарњи слом либерално-плутократских држава постаје утолико вероватнији и неизбежнији уколико рат буде дуже трајао“. (М. Спалајковић, „О, лаковерни свете!“, *Српски народ*, 31. VII 1943, 1. (рукопис чланка у: АС, МС, 73))

тај бедем учине што чвршћим. Још за време Краља Александра они су почели радити у том правцу, јер су запазили и код покојног Краља иста стремљења општег европског карактера. Тадашње питање о 'аншлусу' зближило је Београд и Берлин и утрло путеве за разумне и конструктивне напоре у будућности. Мени су Краљеве мисли и планови били потпуно познати. [...] Краљ Александар је у спољној политици био увек готов да послужи као мост за зближавање између Немачке и Француске.“ Сем тога, тврдио је да је Немачкој савез с Италијом „био пре на терету него од помоћи“ и да ће Европа, која се с њом на челу „бори против бољшевичке најезде“, „и поред Бадоловог издајства“ испунити своју мисију до краја.³²

Мада су његова иступања пратила правац Недићеве владе, Спалајковић је умео да излети и делује на своју руку. Тако је у октобру објавио чланак *Црвене владике*, у коме је настојао да као превару разобличи обнављање партијаршије у Москви. Међутим, главна оштрица чланка била је усмерена према српским епископима. Пишући да је од смрти патријарха Варнаве Српска православна црква „обезглављена“, оптужио је неке од црквених поглавара за скептицизам, дефетизам и, пре свега, пасивност у борби против комунизма којом „несвесно чине услуге Антихристу“.³³ Синод је протествовао код председника владе тврдећи да уредник

³² М. Спалајковић, „Пропуштене прилике“, *Ново време*, 17. IX 1943, 3; М. Спалајковић, „Пропуштене прилике“, *Српски народ*, 25. IX 1943, 2. У наредном чланку Спалајковић је писао да је енглеска лукавост „достигла врхунац у италијанском случају“, али да „увек будни и озбиљни“ Немци нису били изненађени; а када се Недић вратио из посете Хитлеру, упоредио је „два војничка имена, два будућа мита“: „Један је издао своју отаџбину и изневерио свога савезника, па је после тога, на име награде, примљен са презрењем у логору свога дотадашњег непријатеља. Други је остао веран у служби своје нацији и лојалан у одржавању дате речи, па је зато са поштовањем дочекан и поздрављен у стану победиоцевог. Један се зове маршал Бадоло, а други – генерал Милан Недић.“ (М. Спалајковић, „Ратна трагикомедија“, *Ново време*, 23. IX 1943, 3; М. Спалајковић, „Два војника“, *Ново време*, 29. IX 1943, 3) Недић се наводно надао да ће му, после посете Хитлеру, бити понуђено да постане гувернер независније Србије; у тим комбинацијама спомињан је Спалајковић као његов наследник на месту председника владе. (М. Ворковић, *Milan Nedić, Zagreb 1985*, 238) Пошто је капитулација Италије изменила однос снага на југу Европе, Никола Маринковић је израдио мемоар којим је Немцима, у име кругова око генерала Недића „који виде спас Балкана једино у победи немачкој над бољшевизмом“, сугерисао да у Загребу образују нову владу на челу с Мачеком и у њу укључе бившег потпредседника Збора Коренића; уз то, требало је прекинути терор и „уклонити крвнике усташког режима од сваког утицаја на власт“, а истовремено у Београду ојачати Недићеву владу увевши у њу Љотића и Спалајковића. Недић је Спалајковићу проследио предлог с коментаром поред Маринковићевог имена: „Честитам ти на памети. Са каквом памећу седе на пашалук? Ко те овласти, да спасаваш Хрвате у име Срба, оних, које су Хрвати десетковали? Аферим бре!“ (АС, МС, 335. Н. Маринковић, *Мишљење српских политичких кругова о могућности решења хрватског питања*; белешка М. Недића од 11. XI 1943)

³³ М. Спалајковић, „Црвене владике“, *Српски народ*, 9. X 1943, 5; М. Спалајковић, „Црвене владике“, *Ново време*, 10. X 1943, 3. Уживевши се у улогу проповедника, Спалајковић је затим

Српског народа Јонић и писац чланка, „у својој личној безобзирности“, препуштају епископе – који су „црвени од своје властите крви проливане мученички за веру и отечество“ – „вихору крвавог ратног мача“ и, штавише, потпирују га. Недић је одговорио да је предузео мере да се тако нешто не понови и да је Спалајковићу већ писао да Цркву „не треба мешати ни у какву политику“.³⁴ После тога Спалајковић је мање писао о српској, али је наставио да пише о руској цркви и тврди да иза обнове патријаршије стоје „чисто империјалистички планови“. Претходни чланак правдао је истичући да, „мада обема ногама већ у гробу“, мисли „прво на спас свога народа, па тек онда на спас своје душе“, и поредећи себе са Паскалом, а *Црвене владике са Les Provinciales*: „У православљу, хвала Богу, нема језуитизма, али међу православнима може бити језуита.“³⁵

Говорећи преко радија, Спалајковић је у новембру позвао српски народ на отпор Стаљиновој намери да „претвори Русију и Балкан у јеврејско-бољшевичко царство“: „Ја не служим ни Немцима, ни Енглезима, ни Американцима, ни Совјетима. Мој је дух слободан и ја служим само своме народу, јер му желим да се спасе од смрти и да се сачува за даљи културни живот. [...] Све би се то изменило, све би то пропало, ако би не дај Боже варварство и безбожништво завладало Европом. То би значило смрт, али смрт жалосну, недостојну и ужасну. Боље је у

писао да „саможива и нечовечна Енглеска“, која је „помутила српску свест и пролила српску крв, а после срамно окренула леђа Краљу Петру другом и његовом министру Дражи Михајловићу“, предаје „искрварени српски народ гробару руског народа, Стаљину, као награду за досадашњу борбу на Источном фронту ради спаса британско-јеврејско империјализма“: „Јуда је продао Христа; Енглеска продаје Хришћанство.“ (М. Спалајковић, „Врзино коло“, *Ново време*, 12. X 1943, 3)

³⁴ Јосиф (митрополит скопски), *Мемоари*, приредио В. Џомић, Цетиње 2008, 225, 321–330. Министар просвете и вера Велибор Јонић правдао се пред Синодом да су *Црвене владике* штампане мимо његовог знања; а касније ће тврдити да је тим поводом хтео да поднесе оставку на место уредника *Српског народа*. (Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009, 292) Интернирани патријарх Гаврило је Немцима, који су с њим обавили разговор у вези са чланком, рекао да је бесмислен и велика будалаштина. (Р. Радић, *Живот у временима*, 418)

³⁵ М. Спалајковић, „Стаљинова црква“, *Српски народ*, 13. XI 1943, 3–4; М. Спалајковић, „Народ – чувар вере“, *Ново време*, 13. XI 1943, 3. Спалајковићеву огорченост према црквеним поглаварима подстицали су љотићевци. Један од њих му је писао да је Синод због његовог чланка најпре Јонићу, а затим и Недићу, послао акт у коме је стајало да су владике „’црвене’ због крви побијених синова“: „Јадници! Не знају колику су истину рекли они, јер највећу одговорност стварно они носе као духовни вођи народа. Из кабинета Претседника Владе одговара се, да је ’пут Српске цркве најисправнији, који је могао да буде’. У истом акту се извињавају Св. Синоду због оваквог поступка и дају обећање, да ће путем штампе и свих других пропагандних и званичних установа настојати, да се да јавна санкција њиховом увређеном честољубљу, као и сва кривица баци на скромног Др Спалајковића. Па да, стар је и ’излапео’, како се они изражавају, па није ни чудо.“ (ВА, НА, к. 3, ф. 4. Ж. Првуловић – М. Спалајковићу, без датума)

борби против зла часно и јуначки погинути. Немачки народ нам у томе предњачи. Неки кажу, кад говоре о патњама српског народа за ове две последње године: 'Па ни под окупацијом бољшевика неће нам бити горе него сад!' Грубо се варате ви који тако мислите. У осталом ви сте искусили после оног малог експеримента у Ужичкој совјетској републици све његове последице настављене зверским недељима партизана по нашим шумама. И ја вам кажем да је све то цвеће према ономе што се одиграва у бољшевичкој Русији. Ја знам колико српскоме народу тешко падају све оне погрешке и неправде које су према њему учињене. Али се те погрешке и неправде исправљају и сасвим ће се исправити.“ На крају говора Спалајковић се обратио краљу Петру, „као најоданији пријатељ“ његовог оца који није хтео да „прода душу антихристу“, преклињући га да се ни он нипошто не погађа с „поборницима зла“ и не иде у Москву.³⁶

Пошто су повлачења на Источном фронту у току 1943. наговештавала немачки пораз, Спалајковић је у другој половини године с усиљеним оптимизмом покушавао да убеди читаоце *Новог времена* да је заправо СССР у тешкој ситуацији, док Немачка, која „брани и себе и Европу“, наилази на тешкоће које су савладиве. Уз излизану пропагандну домишљатост да су европски народи „поздравили скраћење немачког фронта на истоку“ јер су га правилно схватили као добро смишљен план, писао је да се они морају „радовати што се ни из далека не примећују ма и најмањи знаци каквог било немачког војног или моралног слома“. У то му је очигледно било тешко да убеди и самог себе, па се, признајући да немачку војску мучи „жилава насртљивост бољшевизма“, тешио мишљу да су Англоамериканци и Совјети тренутно савезници, „а сутра ће бити противници“.³⁷ „Крвави сатрап из Кремља покушава уз помоћ својих англоамеричких савезника да поново распламса у Србији пожар који би убрзо обухватио цео Балкан“, писао је, упозоравајући да се Срби „налазе пред истим тешкоћама као и у јесен 1941“: „Генерал Недић је и данас на челу Србије. И само је он у стању да смрви

³⁶ АС, МС, 42. *Говор Др. М. Спалајковића, одржан преко радија (српска емисија) у Београду, 8. новембра 1943.*

³⁷ М. Спалајковић, „Капара“, *Ново време*, 4. X 1943, 4; М. Спалајковић, „Црвени камелеон“, *Ново време*, 31. X 1943, 3 (рукопис чланка у: АС, МС, 65; АЈ, Збирка Станислав Краков (102), ф. 10). Следеће године Спалајковић није могао чак ни да наговештава немачку победу, већ се заклањао иза фразе да се рат „наставља, и ко зна колико ће још трајати“. (М. Спалајковић, „Кобна заблуда о трајању рата“, *Ново време*, 2. IV 1944, 2)

большевичку неман у Србији. [...] Он је ради тога, захваљујући увиђавности окупатора, сконцентрисао потребну власт у својим рукама и створио оружане снаге, што му даје јемство да ће сад и успети [...]. Ново правно стање у Србији није израз неке слабости него, баш напротив, доказ пуног самопоуздања Немачке у своју мисију и жеље да се већ сад приступи изграђивању једног правичног поретка који ће убрзати препород српског народа.“ „На једној страни је јеврејско-большевички комунизам а на другој српски национализам“, претио је одмах затим. „Између њих је непремостиви понор. Трећега нема. Могућа је само борба, бескомпромисна борба, до коначног истребљења и уништења.“³⁸

У свом држању Спалајковић није видео одступање од франкофилије, јер је сматрао да је права Француска оличена у Вишију. За Француску у међуратном периоду писао је да је пропадала због недостатка великих појединаца,³⁹ а српске англофиле је оптуживао што „јетко критикују паметно држање Француза и називају маршала Петена издајником“.⁴⁰ Зато је крајем 1943. упутио једно писмо подршке Лавалу, који је као шеф владе у Вишију покушавао да одржи убрзано ишчезавајуће остатке њене власти и ауторитета⁴¹. Стари познаник му је одговорио да се сећа њихових предратних разговора, да зна колико је патио због трагичних тегоба своје земље, али да су му познати и патриотизам и храброст које показује у том искушењу: „Задатак кога сам се прихватио је тежак. Као и Ви за Вашу земљу, ја ћу учинити све да Француска не изађе превише озлеђена из ове ужасне авантуре

³⁸ М. Спалајковић, „Насртљивост большевизма“, *Ново време*, 21. XI 1943, 3 (рукопис чланка у: АС, МС, 66); М. Спалајковић, „Борба на живот и смрт“, *Ново време*, 23. XI 1943, 3. Тих месеци, Спалајковић је на молбу шефа државне пропаганде Ђорђа Перића написао чланак „за некакву немачку публикацију“. У њему је – иза декламација о разорном деловању Јевреја и комунизма, декаденцији народа „беле расе“ и препороду Немачке – истакао да српски народ увиђа „да га једино немачка војска брани на Истоку од инвазије большевичких хорда и заштићава на његовом огњишту од комунистичких банди“: „После немачке победе над бившом Југославијом почињене су грубе погрешке политичке, административне и психолошке природе, које су ишле само у прилог большевизму. Прогањање српског народа у независној Хрватској принудило је Србе да се склањају у планине где су их комунисти прихватили и насилно у своје редове сврставали. Доцније је окупатор те погрешке увидео и почео их је, нарочито после италијанске издаје, исправљати. [...] Срби су испуњени гагонском мржњом према комунизму. Они ће се одлучити за какав било режим, само никад за совјетски. Они су решени да се боре до краја и да пре изгину, него ли да падну под јарам Стаљину коме их Англоамериканци цинички предају на милост, пошто су их преваром увукли у рат и довели до пропасти.“ (ВА, НА, к. 3, ф. 4. М. Спалајковић, *Большевизам и Срби*)

³⁹ М. Спалајковић, „Универзални значај националсоцијализма“.

⁴⁰ М. Спалајковић, „Лудо изгубисмо царство“.

⁴¹ G. Warner, *Pierre Laval and the eclipse of France*, London 1968, 359–404; J. Jackson, *France: the Dark Years 1940–1944*, Oxford 2001, 213–235.

у коју је тако опасно увучена. [...] Упркос свему, остајем оптимиста јер познајем вечну Француску.“⁴² Спалајковић се на то осврнуо у говору на београдском радију упућеном европској јавности, рекавши да мисли на свог пријатеља Лавала: „Сазнајем са више страна да се у одређеним француским срединама потцењује большевичка опасност и мисли на немачку окупацију као на једино питање које треба да занима Француску. Каква смртна заблуда! Није далеко од здравог разума да ће Немци једног дана напустити наше две земље. Али које ће снаге моћи да истерају Совјете из наше земље после победе Црвене армије над немачком? [...] Европи је потребна вечна Француска.“ Сем тога, указујући на „недостојне маневре англоамеричке политике на Балкану“ која подржава „робијаша“ Тита и врши притиске на краља Петра да се покори „убицама цара Николаја, највећег српског добротвора“, Европљанима је поручио да се бошљевизам неће зауставити ни пред чијим вратима и да је Немачка против те „катаклизме“ једина гаранција.⁴³

После вести о образовању Националног комитета ослобођења Југославије, Спалајковић је тврдио да „Стаљин већ поставља владу, назначује министре и одређује њихове дужности на подручју бивше Југославије“, коју су му на „најбестиднији начин“ предали Енглези: „Од ’влада народне пропасти’, којој је Лондон кумовао, до садашње ’влада с коца и конопца’, која се у Москви родила, пређен је најјезивији део пута у животу српског народа.“ „Иван Рибар и ја знамо се из доба Конституанте“, писао је о политичару кога је грешком сматрао за председника нове владе и проглашавао за „тројанског коња“ Коминтерне у предратној Југославији. „У његовом погледу чинило ми се да видим увек одблесак оног зазирања коме је узрок мој непомирљиви антибольшевички став.“⁴⁴ Због тога што је Велика Британија пружила подршку партизанском покрету и „бедно и цинички издала“ краља Петра, његову владу и Михаиловића, тражио је да се више не прави никаква разлика између комуниста и англофила, којима „треба, једном за свагда, одузети могућност да и даље обмањују лаковерне масе“: „Штета је што у обновљеној Србији још није установљен и неки облик народног већа у коме би

⁴² АС, МС, 300. П. Лавал – М. Спалајковићу, 3. I 1944.

⁴³ АС, МС, 45. *Paroles adressées au public étranger par M. Spalaïkovitch, ancien Ministre plénipotentiaire de Serbie à la Cour Impériale de Russie.*

⁴⁴ М. Спалајковић, „Влада ’с коца и конопца“, *Српски народ*, 11. XII 1943, 1–2; М. Спалајковић, „Влада ’с коца и конопца“, *Ново време*, 12. XII 1943, 3.

најбољи домаћини са села и из града громогласно објавили целом свету шта мисли српски народ о садашњој бестидној комедији Лондона, Вашингтона и Москве.⁴⁵

На одлуке из Јајца одговорио је башки Светосавски конгрес, а Спалајковић се поводом тога марта 1944. преко радија обратио Михаиловићевим четницима и рекао да у резолуцији Конгреса има ствари које би и сам потписао. Међутим, одмах је прешао на њену критику због поздрава савезницима, означавања Немачке као непријатеља и „празних декларација“: „Ви сте поносити националисти и одважни Срби, али сте усијане главе. Не уваљујте, преклињем вас, српски народ у нове несреће. Чувајте га од сваког зла. Као заклетни непријатељи комуниста водите бригу само о најнепосреднијим и најпречим интересима српског народа и одбацујте за сад све друго. Не мешајте се у велику светску политику [...]. Немојте више покретати питања ни о демократији, ни о Југославији, ни о политичким странкама. [...] Ви, равногорци, и сами изјављујете врло паметно да се не организујете за борбу против Немаца, јер би то било исувише непаметно. Па кад је тако онда зашто стварате своју засебну организацију? [...] За борбу против комунизма, па то хоће и генерал Недић. Зашто се онда издвајате?“ Тврдећи да Срби немају потребе да се угледају на „туђински фашизам“, али ни на „лажни енглески демократизам ни јеврејски интернационализам“, Спалајковић је говорио о некаквом повратку „светосавском српском национализму“: „И зато никакву, ни идеолошку, ни социолошку, јерес нећемо више трпети. Ми хоћемо да се српски народ препороди и да се у чисто српском духу обнови. Је ли вам то јасно?“⁴⁶

Надовезујући се на то, у чланку објављеном неколико дана касније писао је да је енглеска „псевдо-демократија“ опијум „за поремећене донкихотске главе“,

⁴⁵ М. Спалајковић, „Бестидници“, *Ново време*, 17. XII 1943, 3 (рукопис чланка у АС, МС, 67). Седам месеци касније, Спалајковић је писао да је „посмртна влада“ већ одавно сахрањене и иструлеле Југославије“ на челу с Иваном Шубашићем „недоношче“ и последица „безобзирног притиска енглеске владе на Краља Петра“. (М. Спалајковић, „Недоношче“, *Српски народ*, 15. VII 1944, 1)

⁴⁶ „Говор др М. Спалајковића на радиу. За пуну српску слогу и спас Српства“, *Ново време*, 10. III 1944, 1, 3; АС, МС, 43. *Посланица Донкихотима*. Мада је у говору иронично рекао да главном идеологу Конгреса, вођи Социјалистичке партије Живку Топаловићу „који је раније припадао толиким интернационалама“, не признаје да је већи националиста од њега, Спалајковић је покушао да помогне његовој ташти (и својој рођаци) која му се обратила након што су је Немци избацили из куће. Али интервенције преко Недића нису имале резултата, па је Топаловићева ташта, која је зетов одлазак код Михаиловића правдала тврдећи да „он није ништа урадио зло, већ се склонио пошто су му претили комунисте стално“, убрзо умрла у туђој кући. (Исто, 443. Ј. Ђурић – М. Спалајковићу, 11. II 1944; 9. III 1944; ХПС, *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 19–20)

док здрава памет српског домаћина „замишља другојаче истинску и праву демократију“: „Он налази њен образац у сеоској породичној задрузи, која носи дубоко утиснут жиг светосавског демократског духа.“⁴⁷ *Српски народ* је, пак, објавио веома похвалан чланак о Спалајковићовој *Посланици Донкихотима*. Величајући га као једног од „најближих и најпоузданијих сарадника великог српског државника Николе Пашића“ и краља Александра, Јонићев лист је истицао да је он, док многи политичари из прикрајка „ћутећи или злурадо гледају збивања у Србији“, упркос својим позним годинама „частан и светао изузетак“ јер је, као државник који „спада у најљуће првоборце против бољшевизма“, наставио „свој крсташки рат и своју проповед“.⁴⁸

Очигледно у вези са неуспешним плановима Хитлеровог специјалног опуномоћеника Хермана Нојбахера за стварање федерације Србије и Црне Горе на челу с Недићем,⁴⁹ Спалајковић је почетком 1944. године писао да је Црна Гора „најсветлији алем-камен српског народа“ који, уз помоћ Недићеве Србије, мора бити сачуван.⁵⁰ Пре него што ће уздизати вође црногорских четника као хероје и мученике, са епике је склизнуо на лирику: „Ни мрачни кршеви нису могли сакрити страшну слику Титових сатанских недеља почињених за рачун безбожничке Москве

⁴⁷ М. Спалајковић, „Горка истина“, *Ново време*, 12. III 1944, 2. Следећег месеца Спалајковић је писао да све политичке доктрине „имају своје врлине и своје пороке“ и да све зависи од тога како се примењују: „Права демократија није у фразама либерално-политичког индивидуализма, ни у доктринама економско-социјалног колективизма. У правој демократији нема места ни лажним крилатицама, ни демагошким декламацијама. Чисто демократски режим мора се оснивати на моралним законима и социјалној правди као на својим најглавнијим темељима. Само би таква демократија – ослобођена друштвених паразита и политичких варалица – претстављала социјални поредак у коме би сви били срећни, јер би сви морали да раде [...]. Друштвених паразита има свуда, на врху као и на дну, међу богатшима као и међу бескућницима. [...] Демократија има толико исто права да постоји колико и аристократија, или ма који други разуман режим, али нема већег права. Ако се демократија изврне у демагогију или комунизам, онда губи свако право.“ (М. Спалајковић, „Етички значај рада и трудољубивости“, *Ново време*, 16–17. IV 1944, 5)

⁴⁸ „Српски став Мирослава Спалајковића“, *Српски народ*, 18. III 1944, 2.

⁴⁹ Н. Nojbaheг, *Specijalni zadatak Balkan*, 151–157; М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 233–238; Ј. Marjanović, „The Neubacher plan and practical schemes for the establishment of a Greater Serbian Federation (1943–1944)“, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade 1977, 486–501.

⁵⁰ М. Спалајковић, „Мисија Црне Горе међу Србима“, *Српски народ*, 5. II 1944, 3. (концепт чланка под насловом *Судбинска веза* у: ВА, НА, к. 3, ф. 4) Спалајковићеве чланке и говоре објављивао је и цетињски *Црногорски вјесник*, орган пронедићевске Народне управе, који га је, одмах иза Недића и Љотића, сврставао у „великане“ Српства. („Срби неће у комунизам“, *Црногорски вјесник*, 10. XI 1943, 3–4; М. Дубак, „У канцама јеврејске аждаје“, *Црногорски вјесник*, 18. XII 1943, 2; А. Биговић „Борба капа – наша најлуђа борба“, *Црногорски вјесник*, 28. XII 1943, 4; М. Спалајковић, „Мисија Црне Горе међу Србима“, *Црногорски вјесник*, 27. II 1944, 1; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, II, Beograd 1983, 118)

и бездушног масонског Лондона. Немачком војнику постала је Црна Гора још ближа усред њене сетне усамљености где се, у гробној тишини, ни јауци нису више разлегали. Његово се срце испунило тугом пред неизмерним болом те у црно завијене земље где су, од људске свирепости, и гусле заћутале. Са распламтелим гневом у грудима немачки се крсташ, од стене до стене, пробијао кроз врлети, прогањајући крвожедне нечастиве звери у људском облику... Далеко у долини чује се жубор Таре. Разбијени чопори крволочних комуниста беже [...]. Са захвалношћу црна брда поздрављају немачког победника.⁵¹

За ускршњи број *Српског народа* Спалајковић је написао чланак у коме је хвалио Љотићеве добровољце који, као „најмлађи српски крстоносци“, иду „лавовским скоком у јуриш против разбеснелих сатанских хорда Јосипа и Ивана, Моше и Сулејмана“: „Мислећи да су границе Србије незаштићене, Стаљинов прослављени ’маршал’ Јосип Броз-Тито из хрватског Клањца, надувен сујетом да пред својим високим гостом, сином Черчиловим, покаже своју вештину великог стратега и значај свога ’југословенског’ фронта, кренуо је на челу јаким ударних комунистичких јединица према Србији. Али, захваљујући очинском старању генерала Недића за последње две године, Србија је заштићена непробојним живим бедемом.⁵² „Као што сте ми рекли, ја сам свугде где сам стизао до наших јединица изручивао им Ваш српски поздрав,“ јавио му је истакнути љотићевац Ратко Парезанин, „а данас смо добили и ’Српски народ’ са Вашим дивним чланком који ћемо одмах упутити борцима у првој линији као васкршњу окрепу.“⁵³

⁵¹ М. Спалајковић, „Духовни темељи светосавске Србије“, *Српски народ*, 22. I 1944, 3.

⁵² М. Спалајковић, „Српски добровољац на мртвој стражи“, *Српски народ*, 16. IV 1944, 7–8.

⁵³ АЈ-110, ф. бр. 2014. Одлука о утврђивању М. Спалајковића за издајника и ратног злочинца, 24. VII 1946. „Уз Спасиоца српског народа Генерала Недића, и нашег друга Претседника, Ви сте нам узор и узданица“, писали су љотићевци Спалајковићу крајем претходне године. „Преко Вас тројице Бог ће подићи српски народ овога пута. Ми добровољци ћемо бити и остати Ваше заједничко оруђе у том погледу са пуно части и поноса. Пишемо Вам ово писмо као своје духовном заштитнику и спони која нас везује са славним генерацијама српске прошлости“. А нарочито су истицали да су у борбу кренули иако су знали да ће на њих „падати на том путу поред куршума, кише и снега и упљувци стотине хиљада оних Срба“ који нису разумели њихове идеале: „Пошли смо, јер смо знали да је то пут спасења српског народа и да нас на том путу воде Недић и Љотић [...]. Данас у ред тих најбољих синова српског народа добровољци уврштавају и Вас као трећег. Ваши се чланци у добровољачким редовима редовно читају. Они нам дају снаге, они нам дају полета. [...] Када сте и Ви на нашој страни истрајаћемо па нека нас цео свет напада“. (АС, МС, 236. Слушаоци течаја за командире Српског добровољачког корпуса – М. Спалајковићу, 1. XII 1943; Добровољци Другог батаљона Првог пука Српског добровољачког корпуса – М. Спалајковићу, 6. XII 1943)

Привремени успеси у заустављању партизанског продора храбрили су Недића, који се вероватно надао да би обрти у међународним односима могли да спасу Немачку од све очигледнијег пораза, али и њега из чврстог немачког стиска. „Ове године како могли, до године како хтели, ако хоће и Господ Бог у нашој слободној Великој Србији, чији сте Ви највећи неимар“, честитао је Ускрс свом саветодавцу Спалајковићу. „Победићемо, драги и поштовани Господине Министре, јер је с нама Бог и његова правда.“⁵⁴ Сутрадан су, међутим, савезничке бомбе оставиле Београд у рушевинама, у којима ће се ускоро наћи и недићевске наде. А Спалајковић је поводом бомбардовања писао да се Англоамериканци, „ваљда из захвалности за 27 март“, одужују српској престоници на начин против кога се буни „не само морал него и обичан здрав разум“ и да у томе „има нешто што је за навек погодило њихов престиж“: „То је нискост побуда које су их навеле на то недостојно дело. Англо-Американци нису извршили тај злочин за свој рачун, него су, као прости најамници, радили за рачун Јосипа Броза-Тита, најобичнијег криминалног преступника и највећег српског крволока.“⁵⁵

Пошто је Спалајковић писао све двосмисленије, немачка цензура је све чешће скраћивала његове мисли. Из последњег чланка који је објавио у *Новом времену* избачен је велики део текста. Док су задржани делови о борби против комунизма, „Титовим бандитима“, савезничком бомбардовању Београда, рату на Дрини између националне Србије и анационалне Југославије, уклоњен је пасус у којем је писао да „Тито не истребљује српске националисте само за рачун Стаљинов“, већ много више за рачун повампиреног „илиризма“, који заогрнут болшевичким кожухом сматра да му се указује „последња шанса за победу над србизмом“. Цензури су очигледно највише боле очи неодређене реченице наредних пасуса у којима је стајало да је Тито дошао као поручен у тренутку „кад је не само у Москви него, на велику срамоту двадесетог века, и у другим престоницама српски народ био осуђен на смрт“ и да је Србија „остала верна свима исконским

⁵⁴ АС, МС, 335. М. Недић – М. Спалајковићу, 15. IV 1944.

⁵⁵ М. Спалајковић, „Поговор“, *Београдски крвави Ускрс: документа о британско-америчком ваздушном терору*, Београд 1944, 51; „Трагедија Београда“, *Српски народ*, 10. VI 1944, 3.

законима свога националног бића“ – а шта то значи, „показаће се тек после рата“.⁵⁶ Убрзо затим немачка цензура је од Спалајковића затражила да се не обраћа краљу Петру у говору који је припремао, а када је извршио исправке како би обраћање било индиректно, свеједно није добио прилику да изађе пред микрофон.⁵⁷

Неке од цензурисаних реченица Спалајковић је успео да објави са чланком у коме је, у складу с променом односа Недићевог режима према Михаиловићевом покрету пред претњом партизанског надирања, писао да су борбе у првој половини године „освештале јединство српског антикомунистичког фронта заједнички проливиеном крвљу српских добровољаца, српских стражара, националних бораца и четника, који су осујетили све планове комуниста“: „И ако мала, Србија је једна балканска тврђава која се са Титом већ једном обрачунала, и то у самом почетку Недићеве владе. И од тог времена, она претставља озбиљну препреку за остварење планова главног совјетског експонента на Балкану. [...] Срби су у току последње три године доживели низ језивих догађаја. [...] Поред свег свог досадашњег мучеништва, српски народ се не подаје осећају стравичности чак ни при помисли да овај рат, у који је он безумно увучен, може у свом крајњем резултату значити триумф Титовог зверског комунизма и јарам Стаљинове пролетерске диктатуре. Ни у том случају Срби се не би нашли у безизлазном положају. Они су још од Косова свесни да им увек остаје она највиша херојска одлука – смрт. [...] Данас сви Срби тако осећају, чак и они који се по невољи налазе у Титовим редовима. Партизански олош је у главном састављен од Хрвата, муслимана, Италијана и других разнородних елемената, повезаних међу собом најнижим инстинктима. Тамо правих Срба и нема. И оно што их има, то су комунистички фанатици, поједини заблудели омладинци са пређашњег београдског универзитета.“⁵⁸

⁵⁶ М. Спалајковић, „Бољшевизам и смисао живота“, *Ново време*, 10. V 1944, 2. (рукопис чланка у: АС, МС, 84)

⁵⁷ ВА, НА, к. 3, ф. 4. М. Милошевић – М. Спалајковићу, 30. V 1944; АС, МС, 44. Рукопис говора *Речи Др. М. Спалајковића, упућене преко радија Њ. В. Краљу Петру II*, са исправкама и новим насловом *Говор Др. М. Спалајковића српској омладини преко београдског радија*. Спалајковића је, поред Немаца, цензурисао и Недић. Он му у мају, с образложењем „да је незгодно у овом тренутку расправљати о српским манама“, није дозволио да објави чланак у коме је неке од избеглица из Босне, Лике и Славоније оптуживао да, свесно или несвесно, „служе Титу и бољшевизму, проносећи којекакве гласове“. (АС, МС, 68. М. Спалајковић, *Завист*)

⁵⁸ „Бог чува Србију“, *Српски народ*, 20. V 1944, 1–2; О. Milosavljević, *Potisnuta istina*, 392. Србе у партизанима Спалајковић је отписивао тврдећи да „национално здравим Србима“ не могу бити

Изводи из Спалајковићевог поговора новом издању Недићевих говора објављени су крајем јула у *Српском народу*. Генерал Недић, написао је, води одсудну битку јер је развио „крсташ барјак“ и у комунизму сагледао најстрашнију опасност за опстанак Српства: „Стога је и закључио да је политички наивно уздати се у помоћ Енглеске која је најактивнији савезник бољшевика, као што је логички погрешно борити се против Немачке која је најодлучнији противник бољшевизма. Генерал Дража Михајловић је прогледао после трогодишњег узалудног надања и напослетку је сагледао стварност, али тек после срамних покушаја Енглеза да му цинички наметну сарадњу са комунистима. Зар тај сам факт не показује колико је исправна и мудра, од самог почетка, строго национална политика генерала Недића. [...] Он је 1941 године спасао Србију од уништења и зауставио извршење смртне пресуде која је већ била изречена над српским народом“.⁵⁹ То су биле последње мисли Мирослава Спалајковића у колаборационистичким новинама, пошто је он, пред приближавањем фронта, почетком септембра заувек напустио Београд.

браћа безбожни комунисти и психијатријски пацијенти „као што је распоп Зечевић, дегенерик Владислав Рибникар, или ренегат Арса Јовановић“. (М. Спалајковић, „Посланица никоговићима“, *Српски народ*, 29. I 1944, 3)

⁵⁹ М. Спалајковић, „Генерал Недић против српске неслоге“, *Српски народ*, 29. VII 1944, 1; М. Спалајковић, „Беседништво Генерала Недића“, *Моја реч Србима: говори Милана Ђ. Недића одржани у 1941–1944 год.*, Београд 1944, 195–200.

Емигрантски усуд (1944–1951)

Са породицом и неколико најпотребнијих ствари, Мирослав Спалајковић је 7. септембра 1944. напустио своју кућу и камионом се одвезао до Земуна, где су преспавали у возу и сутрадан кренули ка Бечу.¹ Тим возом је, заправо, путовало око двеста недићеваца, на челу с министром Танасијем Динићем и саветником немачког посланства Клајбером, који су били претходница самог Недића и његове владе.² Воз је, после краћег заустављања и бежања у кукурузе због опасности од бомбардовања, око поноћи стигао у Беч, где је председник општине кратким говором поздравио путнике и упутио их у хотел, у коме су, изложени новим савезничким бомбардовањима, остали до 20. септембра. Тада је Спалајковић, коме је пропао покушај да се склони у заветрину јер швајцарски конзулат није могао да му изда визу без немачког одобрења, са читавом групом и Клајбером упућен у Земеринг. Из Земеринга су, преко Беча и Салцбурга, где им је гаулајтер приредио вечеру, оптутовали за Кицбил. Тамо су, стигавши 13. октобра, затекли Недића и његове ministre. „Кицбихл је лијеп, брдовит, зелен, без и мало вјетра“, записала је Драгица Спалајковић. „Да је човјек расположен све би добро било. Живимо у сталној зебњи и очекивању, и надању. Сирене и страх и овде нас прате.“³

Када, пишући у трећем лицу, буде настојао да пред британским властима улепша своју улогу, Спалајковић ће истицати да су хотел у који је смештен насељавали већином „Бугари, Албанци, усташе, сви заклету непријатељи Срба“: „Хотел је био заробљенички логор без бодљикаве жице, али са увек опрезним тамничарима. Према наредбама министра др Нојбахера, Хитлеровог повереника за Балкан, то су били: некадашњи аустријски конзул, др Кронхолц [...], непријатељ Срба и сива еминенција др Нојбахера, конзул Моли, брутални и приглупи Немац који је играо улогу вратара, и саветник Рингелман, који је према наредбама др

¹ ХПС. Антедатиране дневничке забелешке Д. Спалајковић за 7–8. IX 1944; *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 20.

² М. Вогковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 344–345.

³ ХПС. Антедатиране дневничке забелешке Д. Спалајковић за 8. IX–13. X 1944; *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 20–21.

Кронхолца био више полицајац него дипломата. Поврх тога, двојица агената инсбрушког Гестапа у цивилу, који су се често мењали, били су увек у хотелу. [...] Др Нојбахер и његов повереник др Кронхолц, смештен у Кицбил као 'преводацац' генерала Недића, хтели су да добију званичну декларацију којом би се привремена српска влада обавезала да настави борбу против бољшевизма образовавши заједнички блок с балканским савезницима Немачке: Цанковљевим Бугарима, Павелићевим усташама, Румунима Хорије Симе, Мађарима и Албанцима. Једном речју, Немци су желели да удруже Србе с њиховим најгорим непријатељима, који су их комадали и убијали четири године. Председник Недић и његови пријатељи сматрали су да су извршили своју дужност према српском народу спасавајући га од потпуног нестанка [...]. Знајући да др Спалајковић енергично саветује генералу Недићу да одбије немачке понуде, немачки агенти [...] су сплеткарили клеветама о др Спалајковићу и његовој породици, како би га сасвим изоловали и одвојили од генерала Недића. [...] Током једне од конференција између Недића и Нојбахера у Бечу, децембра 1944, примећујући његову уздржаност према сваком политичком обавезивању, г. Кронхолц је пред министром Нојбахером прекорео генерала Недића рекавши му: 'Види се да сте под сугестијама др Спалајковића.'⁴

У Београду, пред новим југословенским властима, Цинцар-Марковић ће догађаје у избеглиштву представљати другачије. Изјавиће да се у Кицбилу „играло“ владе, а да је Спалајковић био главни саветодавац и *spiritus rector*: „Сместили су нас све у исти хотел и нису допустили никакво подвајање, нити слободу бирања места становања [...]. Одржавале су се редовне седнице, стварали велики планови [...]. Сањали су још увек о победи Немачке, о враћању у земљу уз помоћ Немачке и тражили од немачке владе поновно признање Недићеве српске владе. Износио се програм организације српских трупа које би се имале формирати у самој Немачкој и прихватао војно-политички савез са Немачком. Немци су сами увиђали сву неозбиљност оваквих захтева и нудили су да се образује један 'комитет спаса'. Мене нису ни обавештавали ни питали за мишљење по овом питању, био сам и изазван од Спалајковића и између нас је дошло до дефинитивног прекида због оштрог сукоба. [...] Повод сукоба био је тај што ја нисам хтео да уђем

⁴ Исто, 21–23.

у њихова планирања и комбинације и што се Спалајковић и тада у својој политичкој комбинацији сасвим и готово једино изјашњавао за Љотића [...]. Том приликом сам га назвао 'секташем', који је у целини усвојио секташку политичку идеологију Љотића. [...] По овом питању 'признања' српске владе затезало се дуго између Недића и Спалајковића с једне стране и немачке владе с друге стране. [...] Када је најзад Немачка признала поново Недићеву владу, а то је већ било довољно времена за расхлађивање од најлуђих фанатизама, Недић и његове присталице осећају сву малоумност свога првог плана, и траже сад они да то не буде влада, већ неки комитет à la Власов, где би требало да уђу и претставници других организација, а на првом месту Дражина организација. Све ово пада у воду, због одлучног одбијања Драже Михајловића [...], али Недић и његови бивши министри и надаље изигравају српску владу у Кицбихлу, све док сами Немци нису били решили да раселе 'Гранд хотел' због својих санитарских потреба и да осталима донекле дају слободу кретања."⁵

Уочи расељавања, у марту 1945, Спалајковић је завршио писање књижице са звучним насловом *Мисија Србије* и још звучнијим поднасловим *Политичко завештање српском народу*. У њој је писао да су и либерализам, који је „називао политичко расуло слободом а друштвени разврат моралном трпељивошћу“, и марксизам, који је порицао слободу у људском делању и објашњавао „еволуцију човечанства економским фаталностима“, све сводили на материју и занемаривали дух и културу. Због тога је тврдио да појединац услове за слободан развој не може да нађе ни у њима ни у безбожништву које је „сатанско“, већ једино у хришћанству и „органичном национализму“; те да, како је у основи српског национализма „расни спиритуализам“, „мисија Србије није дело маште ни политичка утопија, него реални програм“. Та „неизбежна мисија Србије“, према Спалајковићу, наметала јој је да у прошлости буде „брана хришћанства“, а у садашњости „балкански живи

⁵ ВА, НА, к. 1/II, ф. 7. Извод из саслушања А. Цинцар-Марковића; М. Вркковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, II, 365; N. Milovanović, *Kroz tajni arhiv Udbe*, I, Beograd 1986, 30. Недићевце ни у Кицбилу није напуштала очајничка нада, очигледно заснована на претпоставци раскола између СССР и западних савезника, да ће се ратна срећа окренути у њихову корист. „Бадње вече смо прославили у холу хотелскоме“, записала је Драгица Спалајковић, помешавши имена. „Ђура Олћан предао је бадњак окићен тробојкама генералу Недићу и поздравио га са неколико речи пожелевши да идући Божић дочекамо у слободној отаџбини. Недић га је посуо житом, и пољубио га. Било је тужно и врло дирљиво, плакали смо.“ (ХПС. Антедатирана дневничка забелешка Д. Спалајковић за 7. I 1945)

бедем против комунизма“: „У садашњем међународном сукобу сви народи страдају и испаштају. Али изгледа да се зао удес околио на српски народ немилосрдније него и на један други. Србин се ипак мора, и као хришћанин и као националист, до краја борити, бранећи се у тој свирепој борби од свих оних којима су српски национализам и светосавско православље трн у оку. [...] Ми смо данас сведоци свих ужаса који су снашли народе и државе од како су, у деветнаестом и двадесетом веку, службена просвета и званична црква [...] заузеле пасиван став према моралном и социјалном проблему човечанства. Бољшевизам је бич Божји за ту пасивност. Дужност је била и грађанске и црквене интелигенције да у име највишег моралног закона дигну глас против идолопоклоничког капитализма и против безбожничког марксизма“. А најпреча дужност свих Срба, писао је, јесте да „обнове своју националну државу“ у којој ће бити „слободни и уједињени“, због чега „ниједан свестан Србин не може признати ни онакву ликвидацију каква је, противно свакој правди и сваком моралу, извршена 1941 године, нити овакву рестаурацију Југославије какву сад намерава да оствари интернационални комунизам на Балкану, јер су обе подједнако наперене против Српства“.⁶

Група недићеваца у којој је био Спалајковић са женом и ћерком кренула је аутобусом из Кицбила за Трст 21. априла 1945. На путу их је задржало повлачење немачких војних камиона у супротном правцу, па су кроз област у којој су деловали италијански партизани прошли ноћу, „с напетим живцима буљећи у мрак и страхујући да пушка не запуца“. Када су стигли у Трст, бивши министар Богољуб Кујунџић је Нојбахеровом сараднику Јункеру показао Недићево писмо којим је именован за вођу транспорта и замолио га да им обезбеди смештај, на шта му је Јункер одговорио да је Недићева влада „растурена“ и да им може чинити услуге једино као приватним лицима. Недићевци су брзо престали да постоје као група јер је свако, схвативши да се налази на опасном месту, гледао да спасава себе. Већина је до краја месеца утекла из Трста, али то није успело генералу Ђури Докићу и Спалајковићу, који су 28. априла отишли код Јункера да га замоле за неко превозно средство и питају „шта има са фронта, је ли опасност неизбежна“: „Јункер пришао карти и показао са које стране из шуме надиру партизани и казао: 'Мои-мêте је не

⁶ М. Спалајковић, *Мисија Србије: политичко завештање српском народу*, Париз 1964, 5–7, passim.

sais comment faire, je suis comme dans une souricière.”⁷ Већ следећег дана могли су да чују атриљеријску паљбу, а 30. априла и пушкарање по граду.⁸ Трсту су се, наиме, са запада великом брзином приближавале англоамеричке трупе, али су југословенске јединице са истока, савлађујући снажан отпор, ипак биле корак испред њих. Ситуацију је додатно компликовао ривалитет између устаничких снага словеначког Ослободилачког фронта и италијанског Комитета националног ослобођења у граду и околини.⁹

Драгица Спалајковић је првог дана маја записала да су у граду вођене велике борбе и да је предвече пред хотелом експлодирала ручна бомба: „Грдимо Недића што нас посла у овај пакао. Пред сумрак гледам на прозор у нашој соби и угледам једног човјека у пратњи једног војника који је имао на капи петокраку црвену звијезду. Кажем то нашим и закључимо да су црвени ваљда већ ушли у варош. Узнемирени смо и брижни и мислимо шта ће ли ће бити сутра. Електрике нема, сједимо при једној свијећи, све је тако тужно а око душе нам је хладно. Боже, спаси нас!“ Сутрадан је у хотел улетело неколико веома младих италијанских партизана који су, „с пушкама на готовс“, тражили Немце. Одмах се разјаснило да у хотелу Немаца нема, али су Срби у догађају видели лош предзнак. Међутим, док су забринуте седели у трпезарији, дотрчала је радосна куварица и обавестила их да долазе Енглези: „Нама лакну на души и сви погледи су упрти на улаз хотелски и заиста у 6 с. улазе неколико официра у береима, [...] ми сви препорођени љубимо се, душом смо дахнули. Одемо до наше собе, гледамо кроз прозор. Свијета већ много по улицама, тенкови тутње у масама, мотоциклети шиште, наша улица пуна возила. Наш хотел се пуни Енглезима, ту им је главни стан.“¹⁰

Одушевљење Мирослава Спалајковића и његове супруге спасуло је наредног јутра, када су схватили да су „титовци“ преплавили Трст: „Промакне по некоји аутом, са црвеном звијездом на тробојци, пролазе и пјешаци војници, па чак има и жена међу њима, понекоје групе на камионима и на бициклима, кажу да ће полиција бити у њиховим рукама. Ове вјести непријатне за нас, опет неизвјесност

⁷ Ни сам не знам шта ћу, као да сам у мишоловци. (франц.)

⁸ ХПС. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 21–30. IV 1945.

⁹ J.-B. Duroselle, *Le conflit de Trieste 1943–1954*, Bruxelles 1966, 155–166; E. Maserati, *L'occupazione jugoslava di Trieste (maggio-giugno 1945)*, Udine 1963, 36–54.

¹⁰ ХПС. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 1. и 2. V 1945.

каква нас судбина очекује, претпостављамо најгоре. Радост је била кратка.“ Најгора вест било је саопштење Британаца да ће хотел бити испражњен ради простора за њихов штаб. Спалајковић и генерал Докић су затражили дозволу да остану од њиховог заповедника, мајора Дикенсона, коме су се представили као „избјеглице националисти, који су били интернирани у Њемачкој“ и затим протерани у Трст. „Дик[енсон] се с почетка био наокувао, пита што не идете у Југославију“, описала је сцену госпођа Спалајковић. „Тада је Мир[ослав] показао му свој диплом[атски] пасош, рекавши да су ројалисте и рекао му категорички: 'Vous êtes (Angleterre) une grande puissance, vous pouvez nous aider et nous nous mettons sous votre protection.' [...] Дик[енсон] погледа и узвикну: 'Oh, la couronne, mais Tito ne reconnait pas la couronne.' Мир[ослав:] 'Mais moi je la reconnais, je suis royaliste.' Дикен[сон:] 'Voulez-vous que je vous aide à faire la paix avec Tito?' Мир[ослав:] 'Non, je vous en remercie, je ne suis pas communiste.' Дикенсон: „Mais moi non plus, seulement Tito seul s'est battu jusqu'à présent.' Мир[ослав:] 'Oui, mais vous savez pour qui?' Дик[енсон:] 'Oui, je sais.'¹¹ – Послије овога разговора, г. Дикен[сон] се мало смекшао и наредио портиру да ми можемо остати у хотелу.“¹²

Спалајковић је затим Дикенсона замолио да им обезбеди дозволу и превоз за одлазак у Венецију, што је одобрено после три дана. У међувремену се, разуме се, нико од Срба није усудио да изађе из хотела, па су Ускрс провели крај прозора, гледајући са сетом на Цркву св. Спиридона и са стрепњом на тробојке „са великом црвеном петокраком“.¹³ Спалајковићи и Докићи су 8. маја покривеним камионом отпутовали за Венецију, где су стигли таман на време да чују како радио објављује престанак војних дејстава на свим фронтима. „Одвезли смо се до Маркове пијаце и отишли у Канцеларију (преко пута Дуждеве палате) пуковника Мас Cleary-а“, забележила је Драгица Спалајковић. „[...] У канцеларији Мас Cleary сједи [...] и гледа с висине и охоло на оне који улазе. У том раскошу и сјају какав смо контраст ми представљали: уморни, измучени и прашљиви, праве избјеглице, нелагодно смо

¹¹ – Ви сте (Енглеска) велика сила, можете нам помоћи и ми се стављамо под вашу заштиту. – О, круна, али Тито не признаје круну. – Али ја је признајем, ја сам ројалиста. – Желите ли да вам помогнем да се помирите с Титом? – Не, хвала, нисам комуниста. – Нисам ни ја, само Тито се досад једини борио. – Да, али знате ли за кога? – Да, знам. (франц.)

¹² Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 3. V 1945.

¹³ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 4–7. V 1945.

се осјећали [...]. Мир[ослав] му на француском објасни како смо дошли и замоли га да нас смјести, пошто су нас Енглези из Трста упутили на енг[леске] власти у Венецији. Рекао му између осталог да смо били интернирани у Њемачкој где је владао ред и мир и да је штета што је тај народ имао неваљале вође, јер народ има добрих особина. На то Мас Cleary одговорио: 'Oh non, tous les Boches sont les mêmes'¹⁴. Ово је изрекао с мржњом. [...] Ми му се захвалимо, поздравимо се, па [...] право у Гранд Хотел. [...] После осмодневног страха, неспавања и зебње, овди смо се осјетили као препорођени.¹⁵

У граду светог Марка Спалајковић је проводио време разгледајући знаменитости. Посетио је швајцарског конзула, као и префекта Камила Матера, који му је узвратио посету: „Мир[ослав] му рекао да треба правити разлику између Срба с једне и Хрвата и Словенаца са друге стране, и да је за Србе главно ријешење српског питања. Префект га упитао: 'А шта ћете са Хрватима?' Мир[ослав:] 'Па они су католици и природније је да живе с вама у заједници, узмите их ви.' А префект одговорио: 'А не, хвала лијепо, то никада.' Мир[ослав:] 'Разумијем вас, ми смо видели за ових двадесет година како је живити у заједници са њима. Маџари су то прије нас искусили. Они су нам ископали гроб. Ми смо њима донијели слободу, а они нама смрт.'¹⁶ Спалајковића су у Венецији посећивали Љотићеви добровољци и избеглице из Југославије, са гласинама „о терору који влада у земљи“. Тамо су му се придружили и млађи син и снаја, које су Немци, након што су им у међусрпским подметањима били потказани као тобожњи британски агенти, у марту послали за Љубљану, а у априлу за Милано. Али на путу је дошло до саобраћајне незгоде, после које се Мирослав Спалајковић млађи прикључио италијанским партизанима,

¹⁴ О не, све Швабе су исте. (франц.)

¹⁵ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 8. V 1945.

¹⁶ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 16–18. V 1945. Спалајковић је нешто касније записао да се Влатко Мачек за време рата повукао чекајући „свој тренутак“, док је Недић „пристао на лично понижење“ како би спасавао српски народ: „Французи, Енглези и Американци третирају Мачека и Хрвате као савезнике, док су прави пријатељи као Недић и Срби затворени и понижени!“ У једној ноти за Британце писао је да су Хрвати у априлу 1941. парализовали српску одбрану и да је затим, „под егидом Хитлера и Химлера“ и уз подршку католичког свештенства и свих хрватских партија, Павелић са својим убицама започео систематско истребљивање српског народа. Тек после искрцавања на Сицилију, тврдио је, Хрвати су почели да мењају страну и прелазе код комуниста. (Исто. Белешке М. Спалајковића, без датума (1945); *Notes sur la Yougoslavie depuis 1941*)

помажући им као преводаца приликом испитивања заробљеника, контроле докумената и споразумевања са савезницима.¹⁷

Спалајковић старији је почетком јула британским властима предао два мемоара, у којима је писао да, пошто су после прве радости због завршетка рата завладали „општи немир и несигурност“, Европи прети опасност да „падне из преморености у очајање, које би водило ка болшевизацији“. Тврдећи да у питању мореуза „совјетски империјализам следи исту тактику као некада царистички империјализам“ и да ће Стаљин у погодном тренутку покренути Бугарску и Титове и грчке комунисте против Турске, писао је да то могу да омету само Срби, али да је Велика Британија необавештена о правом стању у Југославији: „Учвршћивање Тита и болшевичког режима у долинама Мораве и Вардара, као и на јадранској обали све до Трста са Истром, с једне стране, махинације хрватског политичара Шубашића, Титовог сарадника и агента у иностранству, с друге стране, ефикасно служе ширењу совјетске доминације на европском Југоистоку, као и идеји Велике Хрватске камуфлиране под лажном етикетом ’федералне Југославије’“.¹⁸

Крајем јула Спалајковић је предао нови мемоар у се питао могу ли, у тренутку када се рат „тек завршио у Европи и тек почиње у Азији“, конструктивне снаге да надвладају комунисте као агенте „руског болшевичког империјализма“. Англоамериканци, писао је, морају хитно обновити Европу како би је спасли од хаоса и уништења културе; а под обновом је подразумевао повратак монархије у Грчкој и Југославији, њено учвршћивање у Белгији и Италији и енергичну подршку националистичким владама у Шпанији и Португалији. Штавише, тврдио је да и у Немачкој и Италији треба организовати националне снаге за одбрану од болшевизма: „Највећа несрећа за Немачку као и за читаву Европу увек је била мегаломанија њених шефова који су трајне квалитете немачког народа скретали са доброг пута како би их усмерили у искључиво милитаристичком правцу“. Како немачки национал-социјализам, наставио је, представља „неоспориви напредак у еволуцији социјалистичких доктрина“ и „несавладиви бедем“ против комунизма,

¹⁷ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 5. VI 1945; Потврда партизанске бригаде *Nuova Italia* о помоћи коју јој је пружио М. Спалајковић (млађи) као преводаца, 16. V 1945; *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 25–26.

¹⁸ Исто. *Inquiétude et insécurité générale*, 7. VII 1945; *Incertitude des relations russo-turques*, 7. VII 1945.

он би, после извесне провере, међу немачким партијама био најспособнији да се, заједно са бившим војницима и официрима, обрачуна са комунистима по угледу на ликвидацију спартакиста после Првог светског рата. Сем тога, сматрао је да од Јапана не треба тражити безусловну капитулацију, јер „док Англосаксонци буду заузети на Далеком Истоку, Стаљин ће имати слободу да делује у Европи“.¹⁹

На молбу Докићевих, британске власти су њих и Спалајковиће послале у Рим. Тамо су стигли 15. августа увече, али су их, уместо у граду, оставили у логору за расељена лица на периферији. Драгица Спалајковић је у дневнику записала да су се плашили клопке: „Ми чекамо и зебемо у камиону, ноћ, мрак и нигди никога осим њих неколико, који су око камиона [...]. Мир[ослав] почео разговор с неким младићем, испитује га одакле је, он одговара из Црне Горе. Мир[ослав:] ’Па од куда си дошао овди?’ Он: ’Био сам у четницима.’ Мир[ослав:] ’Да ниси био код партизана?’ Он: ’Ах, то је једно те исто.’ Мир[ослав:] ’Што не идеш у Еболи, тамо су добровољци.’ Он: ’Нећу, доста сам био две године у борби.’ Мир[ослав] га изгрдио, изгледао му сумњив, рекао му још: ’Знаш ли ти шта су комунисти. Они се боре против Српства и против Краља.’ Ја му говорим француски да се не упушта у разговоре с овим људима“. Пошто су преспавали у логору, ујутру им је дошапнуто да је боље да га што пре напусте, јер је „пун титоваца“. Савет су, разуме се, одмах послушали и прешли у хотел у граду.²⁰ Првих дана боравка у престоници Италије Спалајковићи и Докићи су ручали у југословенској мензи, куда су их упутили Британци. „Атмосфера хладна, ови, који једу, не дижу главе, једу и ћуте“, запазила је Драгица Спалајковић. „Ријетко ко нам прилази и гледају нас са стране. Чим смо ручали отишли смо.“ Убрзо им је саопштено да је Комитет за иностране послове југословенске националне заједнице решио да више не могу да ручају у мензи јер је „преоптерећена“; а касније ће чути да је, после свађе у којој су Срби већином били на њиховој страни, Комитет поручио Британцима „да не може примити ни Спалајковића ни Докића пошто су они били колаборационисте“.²¹

¹⁹ Исто. *L'Europe peut-elle être sauvée?*, 25. VII 1945.

²⁰ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 9–16. VIII 1945.

²¹ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 18. VIII, 25. VIII, 8. и 29. XII 1945. Изасланик Драже Михаиловића Младен Жујовић је на самом почетку 1946. у свом дневнику записао да њиховом покрету шкоди присуство Спалајковића и других недићеваца у Италији, јер покушавају да се вежу за њега. (М. Жујовић, *Ратни дневник*, III, приредила Т. Жујовић, Врњачка Бања 2004, 283)

Спалајковић је у августу посетио председника привременог парламента Карла Сфорцу, генералног секретара Министарства иностраних послова Рената Прунаса и француског амбасадора Мориса Кува де Мирвила.²² Генералу Антоану Бетуару, некадашњем војном аташеу у Југославији, писмом је честитао именовање за заповедника француских окупационих снага у Аустрији: „Није Вам непознато каква је била и каква је и даље голгота моје јадне земље, коју су десетковали Немачка, њени помагачи и комунизам. Ја се сада налазим у Риму са породицом, пошто су ме из Трста спасли Енглези у тренутку Титове окупације. Даће Бог да се вратим у своју земљу, јер ми моје одмакле године чине удаљеност још мучнијом. У совјетској Русији сам 1919. изгубио сва своја добра и иста несрећа је опустошила мој дом и други пут. Али чврста нада да ћу се ускоро вратити у своју земљу [...] помаже ми да подносим све тешкоће овог избегличког живота.“²³

Спалајковићи су се 8. септембра преселили из хотела у изнајмљени стан у близини Ватикана, код газдарице Бомбе, чије је презиме једном од последњих представника деветнаестовековних генерација дало повод да се нашали с атомском бомбом.²⁴ Као и у Венецији, време су проводили обилазећи град и дивећи се знаменитостима, међу којима и „архитектури и раскоши и изобиљу мермера“ у Цркви св. Петра. Крајем септембра Спалајковића је примио регент Умберто,²⁵ а почетком следећег месеца га је „дубоко тронула“ пажња Ратка Парезанина и Момчила Ђујића који су му, у име љотићеваца и четника из логора у Еболију, послали помоћ од 20.000 лира и пратеће писмо.²⁶

У међувремену је у Београду Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача прогласила Мирослава Спалајковића „за издајника и ратног злочинца“. Још пре рата, стајало је у одлуци, он је био „фанатични присталица царизма, самодржавља и свих белогардејских генерала и емигрантског шљама“, а затим и „профашистичких диктатура, познат по своме непријатељском ставу према свакој напредној народној политици“: „Међутим, тај противнародни и

²² ХПС. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 21, 24. и 31. VIII 1945.

²³ Исто. М. Спалајковић – А. Бетуару, без датума (1945).

²⁴ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 7–14. IX 1945.

²⁵ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 28. IX 1945. Спалајковића је често посећивао Јаков Љотић, брат вође Збора, чија је смрт у априлу на њега учинила „тежак утисак“. (Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 24. IV, 6. X, 6. и 7. XI 1945, 1. и 4. I 1946)

²⁶ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 9. X 1945.

профашистички став и рад Др. Спалајковића дошао је до пуног изражаја тек за време фашистичке окупације наше земље. Тада се он свим својим политичким утицајем, знањем и енергијом ставио у отворену службу немачких окупатора. Он развија беспримерну делатност као публициста [...] како у корист Немаца тако и у корист њихових квислиншких слугу Недића и Љотића, поред којих он постаје један од стубова окупаторске политике у Србији. У многобројним својим говорима, публикацијама и чланцима он се залагао не само за циљеве окупаторске злочиначке политике 'реда и мира' у Србији [...], него се и идеолошки залагао да убеди и заведе народне масе [...]. У тој бесомучној кампањи, Др. Спалајковић је несумњиво био најревноснији од свих квислинга, као што је то у националсоцијалистичкој пропаганди у Немачкој био Др. Гебелс, чијим се речником, лажима и клаветама обилно служио.“ Сем тога, отпуживан је за настојање „да уједини све квислиншке и издајничке елементе под окриљем окупатора“, „најбесомучније погрде“ против партизанског покрета и савезника, као и велики утицај на Недићеву владу и учешће „у начелном ставу и доношењу одлука, које су имале за последицу небројене несреће и злочине над српским народом“. На крају, закључено је да је Спалајковић „допринео учвршћењу окупације и омогућавању спровођења злочиначког система масовних убистава грађана, систематског терора, интернације, пустошења и пљачке имовине и других ратних злочина извршених од окупатора и домаћих издајника, тако да он и за њих сноси зачетничку и потстрекачку одговорност, поред одговорности за издајство домовине“.²⁷ Средином јула, неколико дана уочи доношења одлуке, југословенске власти су затражиле изручење од Форин офиса. О одобрењу тог захтева обавештене су 9. октобра.²⁸

Због тога су се 3. новембра на вратима Спалајковићевог стана у Риму појавила два британска војника с налогом да га ухапсе и одведу у касарну. „Мир[ослав] сјео у фотељу и рекао: 'Je regrette, je ne peux pas vous suivre, car je suis malade'²⁹“, забележила је Драгица Спалајковић. „Показали смо му карте за исхрану болесника и он је пробао да телефонира шефу, али га није нашао и рекао: 'The boy

²⁷ АЈ-110, ф. бр. 2014. Одлука о утврђивању М. Спалајковића за издајника и ратног злочинца, 24. VII 1946.

²⁸ Исто, ф. 43. *Списак издајника чије је изручење одобрио Форин Офис.*

²⁹ Жао ми је, не могу с вама јер сам болестан. (франц.)

is playing theatre'³⁰. Вратио се у трпезарију и онај мали му рекао па ако неће да се обуче одвешћемо га у пижами. Разговарали су међу собом и питали Мир[ослава] има ли оружја. [...] Мир[ослав] пошао у спав[аћу] собу, овај мали за њим и чим је М[ирослав] извадио револвер истргао му га је скроз из руку. Мали је остао у спав[аћој] соби да чува Мир[ослава] који је легао у кревет, а високи је отишао да пита шефа, али нам је казао да у међувремену док се он не врати нико не смије да говори или да одговара на телефон, нити да излази. [...] Мало послѣје вратио се велики рекавши да је видио шефа и да Мир[ослав] може остати у кућњем затвору али да не смије да излази. Ми други смо слободни. Уф, лакнуло нам је!³¹ Италијанском полицијском чиновнику који је три дана касније дошао да га одведе на разговор с његовим шефом Спалајковић је, оставши у кревету, рекао да је слаб и да не може да се креће. Тако је остао у стану, али се у њему од тада непрестано, са сменама на сваких дванаест часова, налазио италијански полицајац подређен Британцима. Да му је тактика исправна, Спалајковић се уверио веома брзо, када је сазнао да су Британци одвели генерала Докића у непознатом правцу.³²

Мирослав Спалајковић је 6. децембра шефу британске тајне полиције у Риму послао опширан мемоар у коме је, у трећем лицу, писао о свом животу, настојећи да нагласи све антинемачке моменте своје каријере, као и услуге које је током ње учинио Великој Британији. Подршку 25. марту представио је као маневар којим би се неутралност сачувала до бољих времена, а указивањем на ликвидацију свог шурака Јефтановића и на имовину коју су му усташе и Немци одузели, као и све, крупније или ситније, неприлике које су му приредиле окупаторске власти, покушао је да докаже да није био њиховој милости. Набројавши затим интервенције које је код Немаца и Недића чинио за ухапшене „српске патриоте“, наводно жртве комунистичких денунцијација, себе је сликао као националисту верног краљу, са симпатијама за Михаиловићев покрет, а бекство у Аустрију правдао као једини излаз да не падне у „бољшевичке руке“.³³

³⁰ Момак глуми. (енгл.)

³¹ ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 3. XI 1945.

³² Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 6–28. XI 1945.

³³ Исто. *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 1–26.

„Непристрасни судија који ће читати опис свих опасности, свих узнемиравања, свих отимања које су трпели др Спалајковић и његова породица,“ наставио је, „треба такође да буде упознат са страшним условима живота на окупираним српским територијама како би схватио и оценио мотиве који су натерали тог старог српског државника да [...] покуша да спречи осуду једног храброг и часног народа на коначан нестанак; због чега није могао да остане равнодушан према голготи своје отаџбине, када је могао да се одмара далеко од сваке бригае и неприлике, с обзиром на своје веома лоше здравље и позне године, нарочито после четрдесет година поштеног рада и успеха који су се завршили ослобођењем и уједињењем свих Срба и обезбедили му сјајно место у историји његове земље. [...] Бивша држава је била страшно раскомадана, при чему су једино Срби, које је Аустријанац Хитлер сматрао одговорним за аустро-немачку трагедију из 1918, били масакрирани без милости. [...] План Хитлера, шефа те банде убица која ју је сакатила четири године, био је да уништи Србију [...]. Што се тиче Хрвата, Бугара, Мађара и Албанаца, за њих у том рату није била главна немачка победа, већ коначна елиминација српског народа, јер је он вековима био камен спотицања за све њихове планове територијалног ширења. [...] Што се тиче СССР, [...] најбољи начин за бољшевизацију те земље био је да се гурне у рат који ће створити беду и анархију, хранљиву подлогу за бољшевички микроб, да се тероришу и уништавају Срби провоцирајући окупаторске репресалије саботажама и атентатима и да се по сваку цену спречава образовање српског националног центра. На тај начин, окупационе трупе су постале просто средство у рукама бољшевика и вековних непријатеља Срба, који су тежили истом циљу: уништењу Србије свим средствима.“ Како би се то избегло, тврдио је Спалајковић, Недић је пристао да образује владу и затражио „од великих српских патриота да му помогну саветујући српском народу опрезност и јединство“: „Штедња српских живота била је основно начело политике генерала Недића и његових саветника, међу којима је др Спалајковић био један од главних.“³⁴

³⁴ Исто. 26–30. Слична правдања колаборације у Србији изнео је Недић у меморандуму који је упутио америчком генералу Ајзенхауеру. (М. Вјелажас, „Nedićev memorandum generalu Ajzenhaueru маја 1945“, *Tokovi istorije*, 1-2 (2005), 227–233) Спалајковић је Недића, чија га је смрт „многo потресла“, ожалио „као великог Србина и родољуба“; а касније ће, на основу прича избеглица из

Тврдећи да су он и други недићевци вршили ту дужност а да никада нису изгубили достојанство пред „циничним зверима“ попут Данкелмана, Бадера или Мајснера, Спалајковић је покушавао да избели своје ратне чланке и говоре, чији је садржај, по сећању, изложио прилично детаљно, али без компромитујућих делова. Њима је, писао је, бранио „српски демократски национализам“, показујући притом Србима да немају шта да позајме „од нацистичке или фашистичке идеологије“, а Немцима да не треба да униште један културан народ. Енглезе је, правдао се, критиковао како би „умерио несмотрену англофилију својих сународника који су били убеђени да ће се енглеске трупе једног дана појавити као ослободиоци“, али на крају мемоара није успео да се уздржи, већ им је пребацио погрешну политику коју су све време водили на Балкану, помогавши Стаљиновом „квислингу“ Титу да Југославију претвори у „пакао“: „А тај авантуриста, истински криминалац, жели да буде судија и одлучује о томе ко ће бити сматран за ратног злочинца“.³⁵

Пре него што је крајем 1945. отишао у Француску, Спалајковић млађи је посетио бискупа Александра Јеврејинова, преобраћеног руског дипломату, који му је рекао „да ће гледати ако може да се нешто учини, али да је Ватикан препун“. Јеврејинов је затим посетио Спалајковића старијег, кога је познавао из Париза, и с њиме дуго разговарао о филозофији и религији, после чега му је неколико пута слао пакете с намирницама.³⁶ Ти пакети су му били преко потребни јер се почетком 1946, због немогућности да пребаци новац из Француске и Швајцарске у Италију, нашао у финансијским проблемима.³⁷ Њих му је донекле олакшала новчана помоћ регента Умберта. Спалајковић се захвалио писмом, у коме је тврдио да се одвија последњи чин „борбе између Христа и антихриста“ и његових „апостола лажи и мржње“, чије је деловање усмерено „против друштвеног поретка, националног осећаја и морала“: „У свом рушилачком раду они пре свега огорчено прогоне

Југославије, тврдити да се радило о убиству. (ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 8. II 1946; *Meurtre de général Milan Néditch*, 27. IV 1947)

³⁵ Исто. *Mémoire relatif au Dr Miroslav J. Spalaïkovitch*, 30–36.

³⁶ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 5–22. XII 1945. Упркос Јеврејиновој пажњи, Спалајковић се у каснијим белешкама оштро изражавао о Светој столици: „Познат је презир који Католичка црква упорно показује према свим другим хришћанским црквама. Није ли то мањак милосрђа на које се, међутим, тако често радо позивају. Како се Ватикан не може плашити питања: 'Шта си урадио са својим братом?'“ (Исто. Белешка М. Спалајковића, без датума)

³⁷ Исто. М. Спалајковић – М. Спалајковићу (млађем), 9. II 1946; 2. III 1946.

престоле и цркве тамо где још увек постоје. Хришћанска религија је сама душа Христова. [...] Због тога сви људи добра могу само да се радују ставу и садашњој иницијативи папе који као врховни поглавар Католичке цркве достојно врши своју духовну мисију, а као Италијан чини највећу част италијанском народу.³⁸

Након што га је 6. марта прегледао британски војни лекар који је закључио да је „веома слаб и веома стар, али није болестан“,³⁹ Спалајковић је свом познанику, француском амбасадору при Светој столици Жаку Маритену, послао писмо и мемоар о свом случају. У писму је Маритена замолио да француског и британског амбасадора при италијанској влади обавести о његовом положају, „како би били предузети хитни демарши код савезничких војних власти у Риму којим би се њихови подређени органи упозорили против сваке пренагљене и неправедне одлуке“. А у мемоару је писао да је увек „био подједнаки противник германизма и комунизма“, те да током окупације није заузимао никакав положај нити припадао ма каквој политичкој или војној организацији: „Никада и ни на који начин нисам сарађивао с Немцима који су тежили само једном циљу: потпуном истребљивању српског народа. Мени, као и већини мојих сународника, постало је јасно да немачке репресалије с једне и комунистичке банде с друге стране стављају у питање сам биолошки опстанак српског народа. У таквој ситуацији сваки српски патриота се опредељивао према сопственој савести. [...] Мој једини злочин је то што сам увек био монархиста и антикомуниста. [...] Сем на своју невиност, старост (77 година) и слабост, позивам се и на своју садашњу ситуацију с правне тачке гледишта: пошто из националих и моралних разлога нисам могао да признам Титову Југославију за званичну отаџбину, тренутно сам без отаџбине, као политички избеглица у Италији под заштитом Велике Британије.“⁴⁰

Захваљујући синовљевим напорима, Спалајковић је крајем марта напоскон добио новац из Париза.⁴¹ Материјални положај му је у наредним месецима постајао све бољи, али му се правни и даље морао чинити крајње несигурним, нарочито због

³⁸ Исто. М. Спалајковић – регенту Умберту, 18. II 1946.

³⁹ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 6. III 1946; О. Спалајковић – Ј. Спалајковић, 23. III 1946.

⁴⁰ Исто. М. Спалајковић – Ж. Маритену, 7. III 1946; Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 4. и 7. III 1946.

⁴¹ Исто. М. Спалајковић – М. Спалајковићу (млађем), 23. III 1946; 30. III 1946; Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 28. III 1946.

клаузула ревидираног савезничког примирја са Италијом и вести да је британска влада дала пристанак „за екстрадицију свих ратних злочинаца југословенских, који се налазе у Италији“.⁴² Разлози за бригу били су стварни. Када су два Британца 19. јула дошла да Спалајковића одведу у болницу ради прегледа (после чега је, заправо, требало да буде пребачен у војни затвор у Казерти), његова ћерка Олга је затражила да, као непокретан, буде прегледан у свом кревету.⁴³ Преглед је био обављен три дана касније, а Драгица Спалајковић је чула када је британски војни лекар казао полицајцу да је њен муж слаб и стар и да га не треба премештати: „Говоре међу собом брзо и са стегнутим уснама, па је тешко разабрати и разумјети. Рекао полицајцу да ће написати рапорт. Нисам разумјела шта је полицајац рекао, али сам чула да му је љекар одсјечно рекао: 'I am not a murderer, I am a doctor.'⁴⁴ Да то не зависи од њега него од комисије, којој ће он поднијети рапорт“.⁴⁵

Спалајковић је зато преко супруге молио Маритена да интервенише у његову корист у Паризу, а сам је, на Јеврејиновљевој препоруци, написао писмо папи.⁴⁶ У писму је Пија XII молио да, ради „правде и хришћанске хуманости“, скрене пажњу Англоамериканцима на чињеницу да је он још од 1941. апатрид и да је одлука да буде изручен „неправедна и чудовишна“ и с формалне и са суштинске стране: „Господар садашње Југославије, маршал Тито, који управља том несрећном земљом према наредбама Совјетског Савеза, тражи од прошле године моју екстрадицију, оптужујући ме да сам био колаборациониста и ратни злочинац. [...] Досад нисам изручен само зато што сам услед старости (78 година) слаб и неспособан за пут [...]. Прави разлог због којег се Тито окомио на мене је мој антикомунизам и моја непрекидна тридесетогодишња борба против бољшевизма и Комунистичке интернационале. Никада нисам био 'колаборациониста'. Током немачке окупације нисам био члан никакве владе нити заузимао било какав званичан положај. Као приватно лице, вођен једино својом патриотском савешћу, давао сам својим сународницима савете опрезности према хушкањима из иностранства и страховитим немачким репресалијама. [...] Моји чланци и говори

⁴² Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 9. и 10. IV и 21. V 1946.

⁴³ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 19. VII 1946.

⁴⁴ Ја нисам убица, ја сам лекар. (енгл.)

⁴⁵ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 22. VII 1946.

⁴⁶ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 23. VII–11. VIII 1946.

упућени како иностранству тако и мојој земљи били су само очајни јауци човека немоћног пред кратковидошћу великих.⁴⁷

У исто време, Драгица Спалајковић је послала писмо Богољубу Јевтићу који се налазио у Лондону, како би га подсетила да је њен супруг чинио услуге „млађим људима, упућивао их и олакшавао им да створе своје каријере“. Због тога је, писала је, природно да му се они одуже када му је „живот у опасности“: „Ви најбоље знате сву прошлост мога мужа, његов национални рад, и његове политичке идеје. То је такође добро познато Енглезима. Зато је и неразумљив њихов садашњи став према моме мужу, који је увек сматрао да су германизам и болшевизам двије смртне опасности за нашу земљу а нарочито за Српство. У 1939 год. он је стално стрепио да не будемо увучени у рат. Послије његових тешких операција он је боловао и из куће није више ни излазио. Послије слома 1941 год. он је био сав обузет неописивим страхом за судбину Српства. Он ни једног тренутка није сумњао да ће Хитлер искалити свој бјесомучни гњев над Србима и само над Србима, и да ће у заједници са нашим сусједима – Бугарима, Маџарима, Албанцима а нарочито хрватским фанатичима – ударити крст над судбином српскога народа. [...] Сада нарочито послије Дражиног процеса у коме Тито није водио никаква рачуна ни о свједоцима из Америке ни о изјавама у лондонском Парламенту, Англоамериканци треба да [...] одбију свако издавање ма кога Југословена Титу. А ако мисле да треба ма кога од њих испитивати или судити нека одреде за то нарочиту комисију или нарочити међународни суд.“⁴⁸

Мирослав Спалајковић је могао да буде мирнији након што му је лекар међународног Црвеног крста, који га је 20. августа прегледао, проследио копију свог извештаја, у чијем закључку је стајало да је прегледаном, због претеране мршавости, ослабљеног срца, отицања на ногама, енфизема плућа и препонске киле, неопходан потпуни одмор на дуже време, те да се не може ни помишљати на транспорт.⁴⁹ Ипак, и даље је настојао да буде избављен из неизвесног положаја, па је почетком новембра послао жену на разговор с грофом Сфорцом. Савет

⁴⁷ Исто. М. Спалајковић – Пију XII, 11. VIII 1946.

⁴⁸ Исто. Д. Спалајковић – Б. Јевтићу, 12. VIII 1946.

⁴⁹ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 20. VIII 1946; *Copie d'une lettre envoyée par le Dr Vogel Eysern, médecin de confiance de la Délégation du Comité International de la Croix Rouge en Italie*, 3. IX 1946.

Пашићевог биографа био је пашићевски: тврдећи да га је Тито „узео на зуб“ и да би његова интервенција више шкодила него користила, рекао је да Спалајковићево питање више не треба ни покретати и тиме „будити пса који спава“.⁵⁰

Ствар је, уосталом, већ била решена у Француској, где је Спалајковић млађи радио на очевом избављењу. Он се у марту обратио сенатору Пол-Бонкуру, који му је поручио да ће одмах учинити све што може,⁵¹ а затим и кнегињи Јелени, која је одговорила да је веома погађа невоља старог пријатеља, али да нема начина да му помогне: „Треба рећи да смо у истом положају као бели Руси пре 25 година! Никакве разлике, никакве наде!“⁵² Нада Спалајковића млађег ипак је расла, нарочито након што му је у мају министар без портфеља Ивон Делбос одговорио да је министру иностраних послова Жоржу Бидоу скренуо пажњу на ствар.⁵³ А у јулу му је и посланик у Бриселу Брижер писао да је на Ке д’Орсеју интервенисао у корист његовог оца и да ће то чинити и даље: „Он је у Паризу оставио успомену на велику часност духа и срца и мислим да нас има много који желимо да му што пре буде пружена помоћ и да му барем буде дата дозвола да се настани у Француској.“⁵⁴ Од Винстона Черчила, односно његове личне секретарице, син је могао да добије само љубазно и хладно одбијање, али га је секретар британске амбасаде у Паризу, са више саосећања, обавестио да британске власти у Италији, на основу лекарског извештаја, сматрају да старац треба до даљег да остане у свом кревету: „Форин офис у Лондону говори југословенској амбасади да је случај такав и да није вероватно да ће бити било какве промене у стању Вашег оца.“⁵⁵

Највећу помоћ Спалајковићу млађем пружио је Франсоа де Лијанкур, пријатељ из елитне школе у Рошу и службеник Министарства иностраних послова. После првих корака које је учинио, Лијанкур је свом другу писао да треба бити умерени оптимиста. У септембру је могао да јави да је Бидоово мишљење повољно

⁵⁰ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 6. XI 1946.

⁵¹ Исто. Ж. Пол-Бонкур – М. Спалајковићу (млађем), 7. III 1946.

⁵² Исто. Кнегиња Јелена – М. Спалајковићу (млађем), 11. III 1946; 12. III 1946; 2. IV 1946. Кнегиња Јелена је убрзо отпутовала у Рим, али тамо није посетила Мирослава Спалајковића, већ му је преко супруге поручила да јој је „у Лондону дато на знање да не треба да види ни једну политичку избјеглицу из Југославије“. (Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 25. V 1946)

⁵³ Исто. И. Делбос – М. Спалајковићу (млађем), 19. V 1946.

⁵⁴ Исто. Р. Брижер – М. Спалајковићу (млађем), 22. VII 1946; 31. VII 1946.

⁵⁵ Исто. Н. Старди – М. Спалајковићу (млађем), 20. VII 1946; Ф. Дунканон – М. Спалајковићу (млађем), 8. VIII 1946; 19. IX 1946.

и да ће бивши југословенски посланик у Паризу (који је, уз то, био и Велики официр Легије части) бити „третиран као пријатељ“ и добити финансијску помоћ; а у октобру да је већ много већи оптимиста и да неће бити ни ризика ни компликација, јер ће у Рим бити послат нарочити агент који ће тамошњим француским представницима дати завршне инструкције и уредити техничка питања.⁵⁶ Спалајковић млађи је зато крајем октобра могао да обавести оца да је све сређено и да ће у прво време боравити у провинцији, а затим у Паризу или околини.⁵⁷ Ствар се, међутим, растегла још месец дана.

Након што су им један свештеник и један француски пуковник изложили план, Спалајковићи су почели да се припремају за тајни одлазак, који им је био утолико олакшан што италијански полицајци нису редовно долазили на своју стражарску дужност. Мирослав Спалајковић се 28. новембра ујутру „на прстима“ искрао из стана и привремено склонио код пријатељице бившег руског официра Вујича, који му је, памтећи како га је у Петрограду српски посланик 12. марта 1917. сакрио од могућег линча, током читавог боравка у Риму био од велике помоћи. Следећег јутра француски пуковник је Спалајковиће пребацио на аеродором и увео у авион којим су одлетели за Париз. Привремено су одсели у пуковниковој кући у околини града, где је отац, после годину дана раздвојености, срео сина. Драгица Спалајковић је записала да је „плакао када га је загрлио и пољубио и рекао му: ’Мислио сам да те никад више нећу видјети’“.⁵⁸ А када су се неколико дана потом селили на имање Лијанкурове мајке у Бретањи, вратиле су јој се успомене: „Пролазећи Версај, St Cyr, Chatres сјећам се срећних дана када смо тако често пролазили кроз ове исте крајеве, за вријеме нашег шеснаестогодишњег боравка у Француској. Доживљаји из прошлости ређају ми се муњевитом брзином у мислима. Каква разлика са садашњицом! [...] Не би човјек рекао да је овуда прошао тако страшан рат. Богата и цивилизована Француска.“⁵⁹ У Бретањи су Спалајковићи остали до краја јуна 1947, када су се преселили у изнајмљени стан у Севру.⁶⁰

⁵⁶ Исто. Ф. де Лијанкур – М. Спалајковићу (млађем), 9. VIII 1946; 29. VIII 1946; 16. IX 1946; 25. IX 1946; 8. X 1946; 15. X 1946; 16. X 1946.

⁵⁷ Исто. М. Спалајковић (млађи) – М. Спалајковићу, 12. IX 1946; 20. X 1946; 23. X 1946.

⁵⁸ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 23. XI–1. XII 1946.

⁵⁹ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 5. XII 1946.

⁶⁰ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 29. и 30. VI 1947.

Мирослав Спалајковић је у Француској боравио инкогнито, са презименом Мирон. На тај начин је за француску владу, из које су у мају 1947. најзад изашли комунисти,⁶¹ била искључена могућност непријатних питања и захтева из Београда или Лондона; а и самом Спалајковићу, који се сећао се да су пре рата совјетски агенти усред Париза отели двојицу белих генерала, Кутепова и његовог познаника из Архангелска Милера,⁶² очигледно је било милије да се његово презиме што мање изговара. Ипак, није престајао да размишља о политици. У априлу је написао белешку о питању Корушке и Штајерске, у којој је тврдио да је идеја о обнови независне Аустрије „једна од најопаснијих илузија“, јер њеним југоисточним областима, тампон-зони „између болшевизма и англоамеричких демократија“, прети „аншлус“ од комунистичких суседа. Због тога је сматрао да западне силе треба да се буду опрезне према аустријским Словенцима и ослоне се на протеране Фолксдојчере, који су антикомунистички опредељени.⁶³

Отприлике у исто време Спалајковић је, потписавши се као Нестор, написао чланак о оживљеном Источном питању. У њему је, као „почетак антиболшевичког крсташког рата“, хвалио адресу америчког председника Конгресу којом је објављена Труманова доктрина⁶⁴. Проглашавајући САД за браниоца демократије од тоталитаризма, Нестор је подстицао на мегдан против бркатог Хектора и тврдио да сви који искрено желе спас човечанства треба да се радују ставу Вашингтона и имају на уму да је Друштво народа „умрло“ управо „зато што никада није успело да нађе жандарма“. Ипак, бринуло га је питање „да ли Американци, који слабо познају европска питања [...], јасно виде где је чвор тешког проблема који намеравају да реше“: „Совјетски империјализам, као и метода стављена у његову службу, има у својој основи два начела, једно *старо* и једно *ново*, једно специфично руско и

⁶¹ R. Rémond, *Le XXe siècle*, 338–342; A. Werth, *France 1940–1955*, New York 1956, 348–356; B. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999, 192–193.

⁶² ХПС. Белешке М. Спалајковића, без датума; M. Gorboff, *La Russie fantôme: l'émigration russe de 1920 à 1950*, Lausanne 1995, 149–151, 157–158. „Ово је типични совјетски начин“, записала је Драгица Спалајковић након што су у Риму чули да је Цинцар-Марковић „на превару“ одведен у Југославију. (ХПС. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 19. IX и 7. X 1945) А кад јој де Лијанкур буде рекао да Француска има добру полицију и да би могли да напусте инкогнито, одговориће „да је опрезније још причекати“. (Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 27. V 1949)

⁶³ Исто. *Austriche et question de Carinthie et Styrie*, 23. IV 1947.

⁶⁴ J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, 469–470; Ц. Л. Гедис, *Хладни рат: ми данас знамо*, Београд 2003, 72–73.

друго чисто комунистичко. Другим речима, СССР територијалним освајањима тежи остваривању вековног сна старе Русије, као што у исто време тежи ширењу идеологије нове Русије. [...] Непосредни циљ московског империјализма састоји се у заузимању Балкана и Константинопоља.“ Упркос „марксистичкој етикети“, наставио је некадашњи Хартвигов миљеник, Совјетски Савез је непосредни „наследник царске Русије“ и заједнички су им апсолутизам, „методи дипломатског макијавелизма“ и „инстинкти самовољне доминације, бруталне опресије и варварског империјализма“. Све то му је, заправо, служило да Југославију, у којој огромна већина становништва озлојеђено протестује „против силом наметнутог тиранског режима“, представи као „Гордијев чвор целокупног питања Блиског Истока“: „Али судбина демократије у свету је једна и недељива, исто као што је и циљ интернационалног комунизма непромењив и универзалан. Сувише је, према томе, очигледно да два света, тако супростављена и непомирљива, не могу дуго да коегзистирају. Дакле, или ће Југославији бити враћена слобода или ће Европа коначно цела кренути истим путем као и Титова Југославија. Председник Труман је први признао 'маршала' Тита и с њиме комунистички режим у Југославији. Он је везао *Гордијев чвор* на Балкану; на њему је и да га развеже.“⁶⁵

Спалајковић је то писао у жељи да утиче на западну јавност, али је интимно сумњао да ће западне владе повести политику коју је прижељкивао. „Све српске избеглице у иностранству доживљавају без сумње исти осећај, исти немир“, забележио је за себе. „Србија је оскврнута, укаљана, обешчашћена... Већ две године узалудно се сваког дана надамо да ће се десити чудо које ће окончати, пре свега, нашу моралну мучнину. Српски народ можда још увек није довољно пропатио. Али ако икада буде изашао жив из овог смртног искушења, мораће да себи утуви у

⁶⁵ ХПС. Nestor, *Le Président Trouman et le noeud gordien (Une nouvelle phase d'une vieille question)*. Мада је Маркса оптуживао да у његовој доктрини „која је инспирисана жеђу за правдом“ мржња према буржоаском друштву претеже над вером у идеал друштва будућности, Спалајковић је писао да он ипак није одобравао макијавелизам својих следбеника. Али за Стаљина, тврдио је, комунизам „никада није био циљ сам по себи, већ само погодна средство да обмањује свет“: „Ја презирем руске большевике зато што су препредени, злонамерни и отворено нечасни. Њихове методе су перфидност и цинизам: успављују противника како би га затим брутално шчепали за грло.“ (Исто. Белешке М. Спалајковића, без датума)

главу да, како би осигурао своју будућу егзистенцију, мора да рачуна само на Бога и своју сопствену ошроумност.⁶⁶

Сем тога, сина Јове Спалајковића вероватно је узнемиравао неизречени осећај да је пред крај живота и он постао банкротер – не само у финансијском, већ и у политичком погледу. Мада је још поседовао део уштеђевине, наговештена финансијска помоћ француске владе била му је врло потребна. Спалајковић млађи се зато у мају 1947, у име пријатељства које сједињује његовог оца с „плејадом француских државника“ са којом је створио француско-југословенски савез, обратио Брижеру, Пол-Бонкуру и Делбосу, молећи их да подсети Бидоа на његов случај. Њих тројица су се заиста заузели за свог старог познаника и Бидо је, после неколико месеци, донео повољну одлуку.⁶⁷ Обрадован, Спалајковић старији му се писмом захвалио за „великодушну месечну помоћ“ којом су решене његове материјалне бриге, као и за избављење из Рима: „Ако је моја тадашња голгота завршена и ако најокрутнија неправда није могла да буде спроведена до краја, то је искључиво захваљујући разумевању и витешком духу француског хуманизма. [...] Жао ми је што ме околности тренутно спречавају да јавно изразим своје осећаје према Француској, као што сам учинио пре четврт века [...]. Тада сам био министар иностраних послова, а француске трупе су окупирале Рур према програму председника Поенкареа. [...] Увек сам Француску сматрао за своју другу отаџбину и током читавог политичког живота нисам престајао да испољавам ту веру. Данас, Француска је моја једина отаџбина.“⁶⁸

Наредне године, Спалајковић је Бидоу упутио још неколико писама, иако је било врло вероватно да она неће ни доћи на министров радни сто. У фебруару 1948. послао му је „неке од својих последњих, готово тестаментарних, политичких мисли“ о судбини Европе. Међу њима била је мисао да ни америчка ни руска атомска бомба неће „имати последњу реч“, јер материја никада није коначно тријумфовала над духом, који „представља само Француска“: „Заправо, међу

⁶⁶ Исто. Белешка М. Спалајковића, 23. IV 1947.

⁶⁷ Исто. М. Спалајковић (млађи) – И. Делбосу, 15. V 1947; 27. V 1947; И. Делбос – М. Спалајковићу (млађем), 19. V 1947; 22. VII 1947; М. Спалајковић (млађи) – Ж. Пол-Бонкуру, 23. V 1947; Ж. Пол-Бонкур – М. Спалајковићу (млађем), 3. VI 1947; М. Спалајковић (млађи) – Р. Брижеру, 30. V 1947; Р. Брижер – М. Спалајковићу (млађем), 22. VII 1947.

⁶⁸ Исто. М. Спалајковић – Ж. Бидоу, 15. X 1947.

малим земљама нема ниједне која сада не осећа гађење, презир и одбојност према бруталним глупостима немачког милитаризма, кукавичлацима италијанског макијавелизма, гадним цењкањима енглеске политике и азијатским подмуклостима руског бољшевизма.“ Због тога би Француска, сматрао је, требало да избегне старе грешке и организује Европу тако да она буде глава а Немачка рука.⁶⁹

Следећег месеца Спалајковић се, тврдећи да не треба прецењивати снагу комунистичке пете колоне на Западу нити потцењивати спремност Источне Европе на побуну против „бољшевичких уљеза“, Бидоу захвалио на успесима његове политике (пре свих, Бриселском уговору и царинском споразуму с Италијом) и одбрани „уздрмане и бесно нападане слободе“: „Симболишући у очима света инкарнацију универзалног хуманизма заснованог на поштовању индивидуалне слободе и достојанства, Француска заузима посебно место у историји људског напретка. У прошлости, она је другим нацијама показивала пут ослобођења човека, а у садашњости њена мисија је да и даље пружа пример нације која не жели да се удави у мраку мистике супротне духу одмерености, уравнотежености и мудрости земље Декарта и Паскала. Позив на узбуну који је Француска крикнула против комунистичке тираније уздрмао је моралну обамрлост света и представља сигнал за велики крсташки рат духа против материје.“ Тридесетак година након што је осуђивао царског министра због препуштања јадранске обале Италији, стари дипломата је писао министру Четврте републике да се питање Трста мора решити у корист Рима. Додао је да је 1945, запрепашћено гледајући њиховог председника владе „како трчи за карневалским маршалом“, молио Италијане да „избегну сваки гест који би повредио осећаје српског народа“ и ометају учвршћивање Тита у Југославији: „Предвиђао сам да ће тај совјетски агент на Балкану постати извор неразмрсивих међународних тешкоћа, што су и показале компликације с Италијом

⁶⁹ Исто. М. Спалајковић – Ж. Бидоу, 11. II 1948. У својим белешкама Спалајковић је, пак, писао да је његова мисао о сутрашњој Немачкој „подељена између наде – уистину веома слабе – и скептицизма“: „Свет је схватио какву опасност за Европу представља постојање велике немачке државе, чврсто централизоване и индустријализоване, коју сан о хегемонији не престаје да прогони још од Фридриха II. [...] Међутим, [...] покушај да се Немачка распарча неће успети [...]. Неуспех Версаја заправо учи да се о судбини једног великог народа не одлучује произвољно. [...] Немачко-руски спој представљао би нову и озбиљну претњу за европски мир и политички и друштвени поредак који већина европских народа жели да сачува. Извукавши Немачку из економског хаоса савезници би се истовремено заштитили и од агресивног повратка нацизма и од нове експанзије комунизма.“ (Исто. Белешке М. Спалајковића, без датума)

и Грчком. Али моје опомене су остале узалудне. Једино ме је принц регент Умберто, с којим сам водио један лични разговор, разумео и дао ми за право. Тито се сада дави [...] и ја се надам да ће мој еминентни пријатељ гроф Сфорца [...] одлучно одбити да извуче из неприлике београдског дављеника. Да би се борило против комунизма, није довољно опирати му се када је у офанзиви, већ треба и одбацити сваки компромис с њим када се нађе принуђен на дефанзиву.⁷⁰

У писму од 23. јуна Спалајковић је Бидоу, одобливши му начелно политику према Немачкој, писао да би „руско-немачку опасност“ која би настала обновом ауторитарног и централизованог Рајха и успостављањем комунистичке диктатуре у Берлину требало предупредити следећи Американце и, попут њих, одбацити сваку наду на сарадњу с Москвом: „Совјети, везани логиком своје идеологије и тактиком свог империјализма, упорно спроводе свој револуционарни план у Немачкој и другде, беспрекорно манипулишући својим главним оруђем – комунизмом. Служећи се Источном Немачком као мамцем, Совјети не пропуштају ниједну прилику да привуку Западну Немачку [...]. Да не постоји моћ Сједињених Држава, Совјети би били сигурни да неће наићи ни на какву непрелазну препреку у освајању света.“ Због тога, наставио је, „сви слободни народи“, а нарочито наивни европски интелектуалци, морају на време схватити да се треба уздржавати од свега што би могло да „обесхрабри Сједињене Државе и охрабри тежње Совјета“.⁷¹ Свега неколико дана потом изненадила га је резолуција Информбироа, али је, по обичају, одмах импровизовао објашњење и послао га шефу француске дипломатије: „То је прва пукотина у источном блоку. То је само почетак. Тито ће сада платити све грешке на које га је навела његова неумерена амбиција. [...] Титова непопустљивост у тршћанском питању утицала је на Стаљина и натерала га да учини озбиљну грешку [...]. Неуспех комунизма у Италији, нарочито с гледишта спољне политике, означава слабљење политичког утицаја СССР у Европи. Сада је важно с пажњом пратити будући развој односа између Београда и Москве, с једне стране, и односе у самој Југославији, с друге.“⁷²

⁷⁰ Исто. М. Спалајковић – Ж. Бидоу, 28. III 1948.

⁷¹ Исто. М. Спалајковић – Ж. Бидоу, 23. VI 1948.

⁷² Исто. М. Спалајковић – Ж. Бидоу, 29. VI 1948.

Писма Бидоу Спалајковић је слао са сеоског имања код Лезина у Бургоњи, на које се преселио још новембра 1947. године.⁷³ Мада је имање купљено остацима његове уштеђевине, власник није постао господин Мирон, већ Спалајковић млађи. Због те околности су октобра 1948, после породичних неслагања, његов отац, мајка и сестра морали да напусте имање и врате се подстанарском животу у Севру.⁷⁴ Најмучније и најтеже за Мирослава и Драгицу Спалајковић било је то што су претходно, усред једне непријатне свађе, сазнали прећуткивану истину да је њихов старији син убијен још фебруара 1946.⁷⁵ Тада су, наиме, у близини логора за расељена лица код Минхена тројица америчких војника, вероватно без озбиљног разлога, ножевима избола Војина Спалајковића, који је искрварио на смрт. Отац је имао бар ту олакшицу да му никада нису саопштени детаљи синовљеве трагедије, али га је она, разуме се, тешко погодила. „Војинова погибија је била велики шок за Мир[ослава], који је већ доста истрошен и оронuo за ових последњих неколико година“, забележила је Драгица Спалајковић у дневнику. „Морал много утиче на његово физичко стање. Није ни чудо. Овакви ударци остављају трагове на здравље. Он не говори, али много пати. Тај бол и туга пратиће нас до краја живота.“⁷⁶

До краја живота у тесној мансарди Мирославу Спалајковићу није ни остало много шта друго сем те туге и сопствених мисли, које је наставио да претаче у неповезане белешке. У једној од њих је 1949. године записао да је Западна Немачка „замишљена и створена ради Европе која није способна за живот без Немачке“, али да европски народи стрепе од њене обнове: „Мада би с радошћу прихватили једну истински демократску Немачку, [...] не могу да потисну тајни страх од оне друге Немачке, извора толиких катастрофа и патњи. [...] Немачка је васкрсла, а Европа се још увек рађа. Таква ситуација, ако се продужи, сигурно ће постати опасна. [...] Уколико постане јасно да Европа никада неће постојати као држава, дух Немачке ће се променити и њен национализам ће поново оживети. Немачка ће све више тежити за чисто националним циљевима и играти и на западну и на источну карту;

⁷³ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 10. XI 1947.

⁷⁴ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 15. X 1948.

⁷⁵ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 10. VI 1948.

⁷⁶ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 16. VII 1948.

а лекција другог светског рата неће имати више учинка од лекције првог.⁷⁷ „У првом светском рату био је само један злочин: злочин Вилхелма II“, покушао је да формулише те две лекције. „Али тај немачки злочин су казнили савезници. Други светски рат се састојао од два злочина. Први је био немачки злочин који је овај пут извршио Хитлер; други је био англоамерички злочин који су извршили Черчил и Рузвелт [...] свесно помажући Стаљину у успостављању диктатуре над светом. [...] И у овом тренутку (април 1949) слободни западњаци, на челу са Енглезима и Американцима, не налазе бољи програм него да кажу: ’Сада није тренутак за споразумевање са совјетским експанзионизмом; тренутак је да се он *заустави* на целој линији.’ Али сами совјети тренутно немају другу тежњу.⁷⁸

У другим белешкама, Спалајковић је пасивност према совјетском ширењу пребацио и Француској, тврдећи да је она дужник малих европских народа, а нарочито Срба: „Пре рата ми смо водили њену политику, пуни поверења у то да Француска, која толико цени част, неће пропустити да изврши свој витални задатак да се брани и *eo ipso* брани нас. Али Француска је, и ми с њом, била жртва своје клонулости [...]. А да би ослободили Француску, Англоамериканци су морали да у Техерану и на Јалти диктатору Стаљину продају Југославију са свим другим земљама Источне Европе. Ако Французи сада не могу да учине ништа како би вратили дуг тим народима, онда нека ћуте и нека више не пледирају за одржавање мира који их обешчашћује“. У складу с тим, идеју о неутралности Западне Европе проглашавао је за дефетизам: „Док дунавски и балкански народи против своје воље остају у руској орбити, нације старог Запада не могу да се одрекну америчког протектората. Или ће куцнути час за слободу свих или ће народи Запада завршити тако што ће изгубити своју независност као и народи Истока.⁷⁹ А Уједињене нације, писао је, не смеју да остану пасивне према паћеницима у концентрационим логорима и затворима и задрже се само на говорима, „под чијом тежином је на крају пропало Друштво народа“, већ треба да на основу своје Повеље пошаљу

⁷⁷ Исто. Белешке М. Спалајковића, без датума (1949). Спалајковић је такође писао да се Европа „налази пред одлучном прекретницом“, јер јој се намеће нужност да престане да буде „конгломерат националних егоизама“ раздвојених „због сакросанктне фикције суверенитета“. (Исто. Белешке М. Спалајковића, без датума)

⁷⁸ Исто. Белешке М. Спалајковића, без датума (април 1949).

⁷⁹ Исто. Белешке М. Спалајковића, без датума.

истражне комисије и тиме принуде сваку владу која се заклања националним суверенитетом „да имплицитно призна да нешто да крије“.⁸⁰

Премда је постао бранилац западног либерализма који је у ратним годинама оштро критиковао, Спалајковић је сачувао неке од својих реакционарних премиса. Стога је и даље тврдио да су теорија еволуције и „модерна наука“ допринеле снижавању људског достојанства и губитку „равнотеже између мозга и срца“, док истину може да донесе једино вера. Главна криза, писао је, заправо је „криза европске савести“ која је почела са француском критичком мишљу осамнаестог века: „Та мисао се сама уништава у својим парадоксима, својим негацијама. Уништење је почело процесом покренутим против вере, Бога, цркве. [...] Француска револуција 1789–93. нарочито је тежила политичкој промени у тадашњој друштвеној арматури. [...] Карактер те револуције био је у основи *политички*, као и њени непосредни узроци: постојање старих политичких установа – феудалних привилегија аристократије и свештенства – које су изгубиле разлог постојања. [...] Од политичке постала је економска. [...] Нажалост, рационализам француског социјализма био је преплављен ирационалним елементима из иностранства, нарочито немачким филозофским материјализмом, којим се инспирисао *марксизам* [...]. Руска револуција 1917. била је само једна пародија француске револуције. Шака озарених доктринара, Марксових ученика, изазвала је ужасни револуционарни покрет током кога су готово све елите биле истребљене. [...] Средње класе у Русији биле су недовољно развијене да би пружиле озбиљан отпор револуционарном таласу [...]. Црвени талас се прелио и на друге европске земље, које су имале старију и дубљу цивилизацију, али се разбио о чврст став становништва свесног опасности [...]. Реакција против агитације руске диктатуре пролетеријата у име Комунистичке интернационале завршила се у Италији диктатуром фашизма, а у Немачкој диктатуром национал-социјализма. Италијански фашизам и немачки нацизам представљају тоталитарне режиме европске форме, а руски бољшевизам тоталитарни режим азијатског типа. [...] При свему томе, због грешака ова два режима, велике западне демократије су у борби против офанзиве тоталитаризма на међународном плану морале да за савезника узму марксистичког

⁸⁰ Исто.

диктатора како би победиле двојицу антимарксистичких диктатора. Сада, после другог светског рата, те исте западне демократије налазе се суочене с последњом тоталитарном државом, поврх тога марксистичком, и свесне су да њихова безбедност није мање угрожена него пре последњег рата. Енглези и, пре свега, Американци треба да [...] у читавом свету успоставе јединствени режим *политичке и економске демократије*⁸¹.

Под тим режимом Спалајковић је подразумевао хришћански социјализам: „Истинска демократија која је у исто време политичка и економска не може да буде заснована ни на економском либерализму ни на марксистичком комунизму. [...] Човек не постоји за друштво, већ су напротив грађанско друштво и држава у служби човекове личности и њихов задатак је да помогну човеку да достигне физичко, интелектуално и морално савршенство. [...] Али ако је сваки тоталитарни државни систем сам по себи грешка и зло, треба исто тако као погрешну и неисправну осудити либералну концепцију о држави сведеној на једну једину, готово сасвим негативну, функцију да спречава кршење права појединца. Чување правног поретка једна је од сврха државе, али то није једина њена сврха. [...] Демократија се састоји у томе да помири поредак са слободом; а да притом поредак не буде принуда нити слобода разузданост. [...] Формула чврсте власти и слободних грађана наизглед је парадоксална, али она једина изражава суштину истински демократског, али чврстог режима.“⁸² Спалајковићева нова идеологија, очигледно делом инспирисана демохришћанским идејама Бидоовог Народног републиканског покрета, настала је, по свој прилици, из потребе да се врати свом предратном конзервативизму, прилагођавајући га новим условима и сублимишући притом у њему своје ратне, квазифашистичке ставове.

У својој емигрантској усамљености Мирослав Спалајковић је пажљиво читао *Издају интелектуалаца* Жилијена Бенде и размишљао над њом. Међутим, изгледа да му ни за тренутак није пало на памет да би једна од главних критика књиге могла да се односи и на њега. Уместо да се запита да ли је национализам, као несавладива политичка страст, од ране младости мутио његове погледе и да ли се

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

опсесивни антикомунизам затим спустио на њих попут старачке катаракте, до краја је остао убеђен у исправност својих поступака, не покушавајући ни да сам себи објасни недоследности у њима. „Ја сам међу онима који су све ризиковали да би се борили за идеал српског народа“, записао је. „И нисам само све ризиковао, већ сам све и изгубио, сем своје савести.“⁸³

Губици су му се ипак морали чинити бар нешто мањим када је у августу 1950. године могао да загрли старију ћерку Војку и унуку Гордану, којима је најзад било дозвољено да напусте Југославију.⁸⁴ Крајем новембра Спалајковићева ћерка је у Паризу срела кнеза Павла, који је изразио жељу да види њеног оца. Стари монархиста је решио да на разговор пошаље супругу с поздравом и поруком да се „његови осјећаји нису ни у чему промјенили“. Она је пред кнезом, који је био дирнут, извинила мужа рекавши да су му ноге ослабиле, а да „највише страда и пати морално“. У дневнику је, међутим, записала да Мирослав Спалајковић није био одушевљен жељом бившег намесника да га посети: „Видим да би га ваљда узбудило да оживе све успомене из прошлости [...]. А можда да није желио да у разговору са Кнезом П[авлом] дође у препирку или сукоб због свега што је било за ових последњих десет година. Он ми ништа више није рекао, био је замишљен а ја нисам хтјела да инсистирам. [...] Мир[ослав] је ово последње вријеме постао замишљен, нерасположен и сјетан, врло мало говори и увијек: 'Je veux me reposer'⁸⁵. Закључујем да његов ум стално размишља, али никоме ни о чему не говори, и да је уморан од живота.“⁸⁶

Касније ће Драгица Спалајковић писати да је душа њеног супруга патила, „а од тога и тјело његово и физичка снага страдали су постепено и свакодневно“: „Мени се није допадало да га видим тако апатичнога, он који је био оличена енергија и све сам се надала да ће то проћи.“⁸⁷ „Једнога дана“, сећаће се, „сједи Мир[ослав] у фотељи замишљен, а ја му приђох и упитах га: 'Шта је, што си се замислио?' А он: 'Мислим о смрти, како ћу ја тај пут прећи.' Ја: 'Немој сада да о томе размишљаш, када дође тај час, онда ћеш мислити.' Ућутао је и сагао главу.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 12. VIII 1950.

⁸⁵ Хоћу да се одмарам. (франц.)

⁸⁶ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 28. XI–6. XII 1950.

⁸⁷ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић, без датума.

Мени је било тако болно да га видим скрушеног, осјетила сам да размишља о томе, да га то мучи и забрињава.“ Други пут га је, гледајући на оближњу „шуму и сиво небо које се спустило на њу“, упитала шта је васиона и да ли „иде у недоглед“: „Он ми одговори благо ме гледајући, мало погурен и климајући главом: ’То нико не зна. Паскал је казао: l’immensité de ces espaces m’effraie⁸⁸.’ И ућута али у његовом погледу сам видила и протумачила да размишља о нечему.“⁸⁹

Мирослава Спалајковића је 18. јануара 1951. године висока температура оборила у постељу. Мада му је лекар прописао антибиотике, пнеумонија је у наредним данима кренула на горе. Драгица Спалајковић је у дневнику записала да њен муж врло мало једе и да га је кашаљ изнурио: „Он, који је био као орао, какав је слаб, тешко му је и да се окрене, душа ме боли.“ Привремени пад температуре донео је варљиву наду, али је 4. фебруара, у десет часова ујутру, све било готово.⁹⁰

Четири дана касније одржано је опело у руској цркви у Паризу, коме су присуствовали представник председника парламента Ериоа, представници више француских удружења и син маршала Франше д’Епераа. Цркву су испунили многобројни српски и руски емигранти, међу којима Драгиша Цветковић, Младен Жујовић и кнез Гаврил Константинович Романов.⁹¹ „Чинодејствовао је Митрополит Владимир са шест свештеника, била је врло лијепа и свечана служба“, записала је Драгица Спалајковић. „Хор је одговарао како само словенски гласови то могу, душа човјеку плаче. [...] Кад је ковчег изношен из руске цркве, постројена чета француских војника, уз тутњаву добоша, одала му је почаст поздравом заставе а њихова војна музика засвирала је *marche funèbre*⁹². [...] Помислих у себи, Французи му одају почаст, коју му његова отаџбина не могаше дати. Радио си неуморно за

⁸⁸ Неизмерност тих простора ме ужасава. (франц.) Паскалова мисао, коју је Спалајковић сигурно боље памтио од своје супруге, дословно гласи: „Вечно ћутање тих бескрајних простора ме ужасава.“

⁸⁹ Исто. Антедатиране дневничке забелешке Д. Спалајковић за децембар 1950.

⁹⁰ Исто. Дневничке забелешке Д. Спалајковић за 18. I–4. II 1951.

⁹¹ А. Станојевић, „Смрт једног великог српског државника: др. Мирослав Спалајковић сахрањен је са највећим француским частима“, *Американски србобран*, 15. II 1951, 1–2. Вест о Спалајковићевој смрти и похвалне осврте на његов живот објавили су и париски листови *Le Monde* и *Русская мысль*, као и *Искра*, минхенски орган љотићеваца. (А. Рјеге, „Un grand ami de la France: Miroslav Spalaikovitich“, *Le Monde*, 14. II 1951, 7; П. Ковалевскій, „Друг Росоии: Мирослав Спалајкович“, *Русская мысль*, 23. II 1951; „Jedan svetao primer“, *Искра*, 1. III 1951, 6)

⁹² посмртни марш (франц.)

своју земљу а да ти буде суђено да умреш у избјеглиштву. Ситна киша стално пада. Како је тужно, Боже мој!⁹³

Ковчег са Спалајковићевим телом однет је на Сент Женевјев де Буа, тихо православно гробље, свега двадесетак километара удаљено од вреве града у коме је проживео младост. Тело је спуштено у земљу у којој су се већ налазиле кости многих његових пријатеља и познаника, чији је усуд био да, не из непрегледне Русије, већ из емигрантске скучености прелазе у бесконачност, у непостојање, у којима су се, у истом трену, изгубили и сломљени старац и високи, нестрпљиви младић интелегентних зелених очију, Chevalier de la Lune, Витез од Месеца, Мирослав Спалајковић.

⁹³ ХПС. Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 8. II 1951.

ЗАКЉУЧАК

„За судбину једног државника није свеједно, да ли ће се родити четврт века раније или доцније и да ли ће живети десет година више или мање“, написао је Мирослав Спалајковић размишљајући над животним путем Николе Пашића. Испоставило се да се други део те мисли много више односио на њега самог. Да је умро фебруара 1941, Спалајковићева државничка судбина би, без много сумње, из данашње перспективе изгледала другачије и више припадала пиједесталу са кога Пашићев споменик посматра један од главних београдских тргова него забораву. На животе историјских личности не би требало гледати просто линеарно и детерминистички, а још мање телеолошки, па самим тим ни на седамдесет година живота Мирослава Спалајковића као на прелудијум за његову последњу деценију. Упркос томе, ни њу нипошто не би требало занемарити као случајну девијацију и не замислити се над њеним односом према целини. Уосталом, тешко је не запитати се – мада на то питање стварног одговора не може бити – како би изгледале државничке судбине Спалајковићевих покровитеља и сарадника да су имали личну срећу и историјску несрећу да живе четврт века или барем десет година више.

Дуговечност Мирослава Спалајковића довела је до изражаја слабе стране његове личности. Мало је ко од људи који су га изблиза познавали оспоравао његову снажну интелигенцију, говорничку вештину и образованост, али су многи, чак и међу добронамернима, уочавали мане, пре свих импулсивност, претерану страственост и, уопште, извесну неуравнотеженост. Спалајковићева неспособност да се одвоји од својих осећаја користила је српској и југословенској спољној политици када је требало градити срдачност у међународним односима. Његови недостаци били су очигледни Поенкареу, Бријану, Бертелу и другим кормиларима Ке д’Орсеја, али је то била и његова искреност у тежњи да савез са Француском буде основа југословенске спољне политике. Његова запаљивост – сама по себи мана за дипломату – дала је важан допринос успеху преговора за стварање Балканског савеза и може се претпоставити да би било ко други на његовом месту слабије одиграо улогу. Констелација је била готово идеална јер су, сем њега, на

правим местима били Миловановић, Хартвиг и Гешов и она је омогућила да удружене балканске државе, у једном кратком и можда непоновљивом тренутку, постану чинилац с којим велике силе морају озбиљно рачунати.

У хаосу руске револуције било је тешко заузети рационалан став и већини дипломата то није успело, али ни претходно Спалајковићево деловање у Русији, а нарочито беспотребни лични сукоб са Сазоновом, није увек било рационално. Њега су живци издавали и у Приштини и у Букурешту, па и током двобоја с Балплацом и грофом Форгачем, у чијим кључним тренуцима је ипак умео да сачува прибраност. Млади и средовечни Спалајковић је успевао да превазиђе своје мане и искористи своје способности пре свега захваљујући симбиози с јачим вољама. Највеће успехе постигао је под Миловановићем, у коме је имао генијалног шефа, и Хартвигом, у коме је нашао одлучног протектора. Политичко искуство Николе Пашића, коме су генијалност и одлучност недостајале, било је довољно да ублажава последице Спалајковићевих мана. Краљ Александар је, пак, поседовао мало шта сем ауторитета, али је и он био довољан да се, у релативно повољним околностима, стара представа настави. Међутим, после краљеве смрти Спалајковић је остао сам са собом. Свој омиљени комад покушао је да оживи с кнезом Павлом, а затим и генералом Недићем у главној улози, али његова споредна више није могла да буде иста: уместо да буде вођен, у његовим годинама пре му је приличило да саветима води. А баш ту улогу Мирослав Спалајковић није могао да одигра како треба. Само таложее година не ствара од узаврелих младића хладнокрвне старце.

Та основна црта Спалајковићеве личности, међутим, не значи да је он као дипломата срљао у авантуре. Милорад Екмечић је писао да се Спалајковић током Јулске кризе 1914. понашао попут пијанца и „на махове пуштао да га одушевљење понесе изван граница дозвољене реалности“; а Јуриј Писарев је чак тврдио да Пашић није веровао Спалајковићу, који га је, телеграфишући фантазије, нетачно обавештавао о позицији Русије. Заправо, Пашић је добро познавао мане свог блиског сарадника, али му је веровао, што доказује чињеница да га је именовао на најодговорније положаје и упорно одржавао на њима. Јован Јовановић Пижон је, истина, у својим послератним белешкама записао да је Спалајковић „фантаст, час оптимиста, час мрачни песимиста“ и да је Пашић био свестан његове склоности „да

преувеличава или, богме, и измишљену ствар, 'сокак гаф' да јави“. Ипак, ако се више размисли над њиме, тај претерани, али у основи тачни суд не потврђује ни Екмечићеву ни Писаревљеву тезу: да Спалајковић у судбоносним данима јула 1914. није наилазио на стварне наговештаје да ће Русија подржати Србију, мрачни песимиста би пре или касније проговорио из њега. Када је следеће године руска дипломатија вршила притисак на Србе да пристану на територијалне компензације Бугарској, Спалајковић је, упркос својим осећајима, први попустио.

С друге стране, Фридрих Виртле је писао да су 24. и 25. јул били врхунац Спалајковићеве петроградске мисије и да је он, желећи рат и стављајући све на коцку ради стварања Велике Србије, убедио Сазонова и друге Русе у потребу интервенције. Спалајковићев случај, макар на први поглед, личи на случај његовог француског колеге Мориса Палеолога, чија је улога у јулским данима и данас умногоне магловита и спорна. Ипак, са сигурношћу се може закључити да је Спалајковић провео сувише мало времена у Петрограду да би могао да има осетан утицај на руске владајуће кругове. А ако се узме у обзир мишљење које је Сазонов имао о њему, српски посланик је био једна од последњих особа која је могла да утиче на одлуке руског министра иностраних послова. Сазонову и Русима, наравно, није било потребно да им некакав Спалајковић укаже на готово очигледну ствар – да не могу допустити да Србија престане да буде самостална држава чија ће војска бити озбиљна претња јужним границама Аустро-Угарске у случају европског рата. Ни Спалајковићу није било потребно да му се то одмах и отворено каже. Осетивши расположење које влада не само на петроградским улицама, већ и у најважнијим канцеларијама, он је својој влади одушевљено, али сасвим тачно наговештавао да Србија неће бити препуштена сама себи и да Русија неће устукнути пред ратом.

Ма колико пристрасно, много вредније пажње је Виртлеово опажање да се Спалајковић, као што је некада „усмеравао своју делатност против наднационалне државе многих народа“, касније „окренуо против наднационалних идеја у комунизму“. Национализам је, од почетка до краја Спалајковићевог политичког деловања, био његова главна покретачка снага. Премда су постојали и други извори, његов опсесивни антикомунизам највише је истицао из национализма, који је делимично обликован у антидрајфусарском идејном миљеу. Антикомунизам га је

довео на позиције реакционарне деснице, која је у годинама Другог светског рата, суочена с наметнутим и привидно неизбежним избором између комунизма и фашизма, без превише оклевања и изузетака стајала на страну фашизма и постајала главни елемент колаборационистичких режима широм Европе. Реакционари Спалајковићевог типа су веровали да фашисти могу бити корисни као батинаши који ће растерати комунисте с улица и затим се склонити остављајући стари поредак нетакнутим. У стварности, непредвидива политичка динамика је од њих начинила оруђе у рукама фашиста.

Мирослав Спалајковић је, у осмој деценији живота, пре улетео него ступио у колаборацију. Његов преокрет је био условљен измењеним међународним околностима, пре свега неочекиваним сломом Француске, чијег је Блума ипак више волео него немачког Хитлера. Преокрет је, међутим, у исто време био и логичан наставак контрареволуционарног деловања сина првоборца против црвеног барјака. После почетне збуњености догађајима друге половине 1917. године и огорчености према бољшевицима због штете нанете интересима Антанте и Србије, Спалајковић је развио недвосмислени идеолошки антикомунизам, који нису могли да разводње обзире реалполитике. За њега Други светски рат није био само други светски рат, већ и други антикомунистички рат. Ако је за неке од његових познаника који су се окупили око маршала Петена дошао тренутак за освету Драјфусу, за Спалајковића је наступила прилика да настави изгубљени рат који је с Чајковским, белим Русима и савезницима водио из Архангелска. У идеолошком слепилу није видео да није исто ићи на Москву с вођом руских народних социјалиста и ићи на Москву иза вође немачких национал-социјалиста.

Спалајковићеву идеолошку еволуцију треба гледати без поједностављивања, ван дихотомије између прогресивизма и антипрогресивизма. Он свакако није био рођен као реакционар, нити осуђен да то буде целог живота. Исто тако, Велика Србија о којој је Спалајковић маштао 1899. године није исто што и Велика Србија о којој је маштао четрдесетих година наредног века. Југословенство њему никада није било близу срца и у свему што је говорио у време идеологије интегралног југословенства не треба видети много више од фраза. Не треба, међутим, његов национализам гледати само у дихотомији између југословенства и великоспрства,

зато што она пре стварања југословенске државе у његовој глави, па ни у главама већине српских интелектуалаца, просто није постојала.

Животни пут Мирослава Спалајковића пресечен је, готово по средини, догађајима који су деветнаестовековну Европу империја увели у вртоглаве и револуционарне преображаје двадесетог века. Мада га Први светски рат, у чијој је дипломатској увертири учествовао, није изненадио, његов ток и последице он, као ни многи други, није могао да претпостави. Па чак и када је увече 11. марта 1917. године одлазио у постељу, могло је изгледати да ће се, сем државних граница, све вратити на своје место. Али када је ујутру погледао кроз прозор, видео је – мада то, разуме се, није одмах и схватио – да јучерашњи свет више не постоји. С њиме је са историјске позорнице нестао Спалајковићев стари архинепријатељ гроф Форгач са свим оним што је оличавао, а четврт века касније он сам био је уклоњен таласима револуције који су, ваљајући се преко рушевина империја, стигли до Београда. Парадоксално, Мирослав Спалајковић је привремено уточиште нашао у престоници нестале империје чије је темеље некада поткопавао, али му је коначно било надомак Париза, града у коме је као младић писао о начелу демократије заснованом на вољи народа да слободно одреди своју судбину у унутрашњим и спољним пословима. То начело касније често није признавао туђим, па ни свом народу, а у најпресуднијим тренуцима за судбину Европе сасвим га је одбацио.

Француска ране Треће републике у којој се Спалајковић образовао била је унука Прве републике, али је њен однос према револуцији из 1789. године био далеко од једнодушног и безрезервног прихватања. Премда се са својим друговима реторски ставио под егиду Француске револуције, ни млади Србин очигледно није био начисто с тим да ли је она темељ и злодух велике нације којој се дивио. Уосталом, када је напустио Париз, то питање му је морало постати сасвим споредно, јер је више од сто година стара револуција могла да га се тиче само онолико колико су њене идеје помагале у разарању империја које су стајале на путу тежњама српских националиста. Није случајно Камило Кавур, као симбол синтезе старог режима и револуције у служби национализма, био узор Мирослава Спалајковића у годинама уочи Првог светског рата.

Међутим, усред тог рата којим је био у потпуности обузет, пред српским дипломатом искрсао је двадесетовековни изданак и еквивалент Француске револуције. Фебруарску револуцију 1917. године он није дочекао непријатељски, али се, запрепашћен развојем догађаја, ускоро повукао не само у антикомунизам, већ и у одбацивање руске револуције. У складу с тиме, у Архангелску је активно учествовао у контрареволуционарном рату – истина, уз звуке *Марсеље* и позивање на слободу, једнакост и братство читавог човечанства. Вративши се у отаџбину, Спалајковић је тврдио да револуције једино руше без потребе, док се на крају саме не затрпају под рушевинама, и да нема разлога да се човечанство поноси француском, а још мање руском револуцијом. Ипак, сматрао је да је разлика између те две револуције огромна, а да су демократске идеје интелектуалних претходника Француске револуције превагнуле над њеном деструктивношћу.

У то је већ сумњао уочи новог светског рата, у времену у ком се идеолошка поларизација Европе ближила свом врхунцу. Пишући поводом годишњице почетка Француске револуције, Спалајковић је хтео да је у име патриотизма помири са старим режимом, али је притом сам одбијао да се помири са револуционарном страном у Шпанском грађанском рату. А када је сличан рат запалио Југославију, хвалио је Петена зато што је одбацио демократску илузију о једнакости и започео национални препород Француске, одричући се лажних догми револуционара из осамнаестог и деветнаестог века које су довеле до њеног слома. Потпуни и коначни слом заправо је доживела контрареволуционарна Француска, па је Мирослав Спалајковић, проводећи последње дане у Француској која се вратила 1789. години, поново тврдио да је 1917. била само њена јадна пародија. Упркос томе, почетак европске кризе и даље је налазио у француској критичкој мисли осамнаестог века, која се сама уништава у својим парадоксима. Зато се, тражећи чвршће тло од скепсе, враћао дубље у прошлост, Паскалу и његовим *Мислима*. Али се, уочи самог краја, замислио баш над најскептичнијом међу њима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа:

Архив Србије (АС)

Фонд Министарства просвете и црквених послова – Просветно одељење (МПс-П)

Фонд Велике школе (ВШ)

Фонд Министарства иностраних дела (МИД)

Политичко одељење (ПО)

Просветно-политичко одељење (ППО)

Посланство у Софији

Посланство у Петрограду

Посланство у Лондону

Конзулат у Приштини

Конзулат у Стокхолму

Конзулат у Одеси

Хартије Милована Миловановића

Солунски процес

Југословенски одсек

Строго поверљива архива

Фонд Дворске канцеларије (ДК)

Фонд Министарства војног

Фонд Суда Округа крагујевачког

Поклони и откупи

Varia

Збирка микрофилмова

Лични фонд Мирослава Спалајковића (МС)

Лични фонд Стојана Новаковића (СН)

Лични фонд Милована Миловановића (ММ)

Лични фонд Ристе Одавића (РО)

Лични фонд Пере Ђорђевића (ПЂ)

Лични фонд Живојина Перића (ЖП)

Лични фонд Јакова Ненадовића (ЈН)

Лични фонд Милорада Павловића Крпе (МП)

Архив Југославије (АЈ)

Збирка Милан Стојадиновић (37)

Фонд Централног пресбиороа председништва министарског савета Краљевине Југославије (38)

Фонд Двора Краљевине Југославије (74)

Збирка Јован Јовановић–Пижон (80)

Збирка Лазар Марковић (85)

Збирка Лука Пиштељић (87)

Збирка Станислав Краков (102)

Фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)

Збирка Никола Пашић (143)

Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије
(334)

Збирка Војислав Јовановић–Марамбо (335)

Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341)

Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз (388)

Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт
(395)

Збирка кнеза Павла

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)

Заоставштина Станоја Станојевића (6.285–6.399, 11.257–11.429)

Преписка Илариона Руварца (6.400–6.884)

Заоставштина Радослава Јовановића (9.829–9.868)

Заоставштина Николе Пашића (11.528–11.862, 14.528, 14.924)

Преписка Љубомира Стојановића (12.182–13.069)

Заоставштина Александра Белића (14.386)

Заоставштина Милана Антића (14.387)

Заоставштина Милана Живановића (14.434)

Заоставштина Војислава Маринковића (14.439)

Војни архив (ВА)

Недићева архива (НА)

Историјски архив Београда

Фонд VdS Београд

Историјски архив Шумадије – Крагујевац (ИАШК)

Лични фонд Илије Коловића

Збирка матичних књига (Црква Крагујевац)

Народна библиотека Србије (НБС) – Одељење посебних фондова (ПФ)

Архива Милорада Павловића Крпе (374)

Архива Владана Ђорђевића (426)

Архива Гргура Јакшића (558)

Бележнице Милорада Павловића Крпе (645)

Архива Јована Марковића (657)

Архива Живка Милићевића (725)

Архивска збирка Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“

Белешке о раду у Русији Ст. Станојевића и А. Белића (4.931)

Хартије у поседу породице Спалајковић (ХПС)

Ministère des Affaires Etrangères, Archives Diplomatiques – Paris (MAE AD)

Correspondance politique et commerciale

Nouvelle Série 1897–1918

Sous-série Serbie

Série Z-Europe 1918–1940

Sous-série Yougoslavie

Sous-série Italie

Sous-série Balkans

Sous-série Albanie

Sous-série URSS

Штампа и периодика:

Дневни лист, Београд, 1887–1899.

Le Matin, Paris, 1896–1935.

Le Temps, Paris, 1898–1936.

Le Figaro, Paris, 1898–1935.

Вечерње новости, Београд, 1904–1907.

Политика, Београд, 1904–1915, 1919–1941.

Самоуправа, Београд, 1905–1915, 1918–1929.

Српска ријеч, Сарајево, 1905–1912.

Штампа, Београд, 1908–1914.

Звоно, Београд, 1908–1911.

Neue Freie Presse, Wien, 1908–1912.

Reichspost, Wien, 1908.

Pester Lloyd, Budapest, 1908–1909.

Народна слобода, Крагујевац, 1909–1911.

Србобран, Загреб, 1908–1909.

La Serbie, Genève, 1916–1919.

Српске новине, Крф, 1916–1918.

Београдски дневник, Београд, 1919–1924.

Радничке новине, Београд, 1919–1920.

Нови живот, Београд, 1920–1926.
Новости, Београд, 1923–1925.
Obzor, Zagreb, 1924–1925.
Балкан, Београд, 1924–1926.
Демократија, Београд, 1924.
Правда, Београд, 1924–1941.
Време, Београд, 1924–1941.
Ново време, Београд, 1941–1944.
Понедељак, Београд, 1941–1943.
Обнова, Београд, 1941–1944.
Наша борба, Београд, 1941–1942.
Српски народ, Београд, 1942–1944.
Spretnost, Zagreb, 1942–1945.
Црногорски вјесник, Цетиње, 1943–1944.

Објављени извори:

Армија без господарства – од сербског до југославијанског добровољачког корпуса у Русији у време Првој светској рат: збирка докумената, [составиоци] Ј. Вишњак, А. Тимофеев, Г. Милорадовић, Москва 2014.

Аустро-Угарска и Србија 1903–1918: документи из бечких архива, сабрао и уредио А. Раденић, I–III, Београд 1973–1985.

Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914, I–III, [hrsg. von] M. Boghitschewitsch, Berlin 1928–1931.

Affaire du monastère de Saint-Naoum (frontière albanaise): documents relatifs à l'avis consultatif de la Cour Permanente de Justice Internationale, Leyde 1924.

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, I–II, priredio M. Stojković, Beograd 1998.

Балканските войни по страниците на българския печат 1912–1913 (сборник материали), побрала и съставила П. Кишкилова, София 1999.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, I-II, priredio Ž. Avramovski, Zagreb 1986.

British documents on the origins of the war 1898–1914, edited by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. V-XI, London 1926–1938.

Букурешка конференција: протоколи Букурешке конференције и Уговор о миру 1913, Београд 1913.

С. Винавер, *...И друге теме*, приредио Г. Тешић, Београд 2015.

С. Винавер, *Кобни видици: политичка публицистика*, приредио Г. Тешић, Београд 2015.

„Внешная политика контр-революционных ’правительств’ 1919 г.“, *Красный архив*, 37 (1929), 69–101.

Външната политика на правителството на БЗНС: ноември 1919–юни 1923, съставители П. Панайотов, Т. Добриянов, София 1989.

И. Е. Гешов, *Лична кореспонденция*, съставители Р. Попов, В. Танкова, София 1994.

„Građa o radu istarskih predstavnika u Jugoslovenskom odboru“, I-II, [priredio] D. Šepić, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XI-XII, 221–298; sv. XIII, 181–269.

Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I – 20. XII 1918), priredili D. Janković, B. Krizman, I-II, Beograd 1964.

Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, hrsg. von J. Lepsius, A. Mendelssohn-Bartholdi, F. Thimme, XXVI-XL, Berlin 1925–1927.

Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges, I. Der Fall Jęftanović-Šola-Gavrila, bearbeitet von F. von Reinöhl, Wien 1944.

27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata, priredili B. Petranović i N. Žutić, Beograd 1990.

„Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912 г.“, *Красный архив*, 8 (1925), 3–48; 9 (1925), 3–31.

Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914: aus den Geheimakten der russischen Schriftwechsel Staatsarchive, I-IV, herausgegeben von F. Stieve, Berlin 1926.

Дипломатска преписка Краљевине Србије, I, Београд 1933.

Дипломатска преписка српске владе 1917, приредили М. Зечевић и М. Милошевић, Београд 1991.

„Дневник П. Н. Милукова“, *Красный архив*, 54–55 (1932), 3–48.

„Дневник министерства иностранных дел за 1915–1916 гг.“, *Красный архив*, 31 (1928), 3–50; 32 (1929), 3–87.

Дневники императора Николая II, Москва 1991.

Документа са суђења Равногорском покрету, приредио М. Зечевић, I-III, Београд 2001.

I documenti diplomatici italiani, Serie IV-VII, Roma 1955–2001.

Документи о питању границе са Арбанијом код манастира Св. Наума, Београд 1924.

Документи о Рашкој области 1900–1912, приредио М. Петровић, Београд 1995.

Документи о спољној политици Краљевине Србије, I-VII, 1980–2014.

Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre, Troisième série: 1911–1914, I-XI, Paris 1929–1959.

Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918–1932, I-III, Budapest 1993.

Documents diplomatiques secrets russes 1914–1917: d'après les archives du Ministère des Affaires Étrangères à Pétrograd, Paris 1928.

Документы внешней политики СССР, I-XXI, Москва 1957–1977.

Ј. Дучић, *Дипломатски списи*, приредио М. Милошевић, Београд 1991.

Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920, priredili B. Krizman, B. Hrabak, Beograd 1960.

Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931, приредили Јб. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, Београд 2002.

Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918, приредили Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд 1976.

Зулуми ага и бегова над српским народом у Косовском вилаету 1878–1913, приредио Б. Перуничкић, Београд 1989.

„Иностранные дипломаты о революции 1917 г.“, *Красный архив*, 24 (1927), 109–163.

История на Българите 1878–1944 в документи, II, съставители В. Георгиев, С. Трифонов, София 1996.

„Jedan izvestaj o odgovornosti za puc“, *Dokumenti o Jugoslaviji*, X, izdavaci D. Cvetkovic i C. Nikitovic, Paris 1958, 2–18.

Ј. Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили Р. Љушић и М. Милошевић, Београд 2015.

„Journal de Russie d’Albert Thomas“, présenté et annoté par I. Sinanoglou, *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1–2 (1973), 86–204.

Југословенски добровольци у Русији 1914–1918, приредио Н. Поповић, Београд 1977.

Југословенска држава и Албанци, приредили Љ. Димић, Ћ. Борозан, I–II, Београд 1998–1999.

Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata, I, priredili B. Petranović i M. Zečević, Beograd 1987.

July 1914, the outbreak of the First World War: selected documents, edited by I. Geiss, New York 1974.

Константинополь и проливы: по секретним документам б. министерства иностранных дел, I–II, под редакцией Е. А. Адамова, Москва 1925–1926.

„Конференция союзников в Петрограде в 1917 году“, *Красный архив*, 20 (1927), 39–55.

Международные отношения в эпоху империализма, Серия III, Т. I–X, Москва 1931–1937.

„Накануне перемирия“, *Красный архив*, 23 (1927), 195–249.

Никола Пашић у Народној скупштини, приредили Д. Стојановић / Ћ. Станковић, III–IV, Београд 1997–1998.

The origins of the First World War: diplomatic and military documents, ed. A. Mombauer, Manchester 2013.

Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914: diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äussern, bearbeitet von L. Bittner und H. Uebersberger, I-IX, Wien-Leipzig 1930.

Ottoman diplomatic documents on the origins of World War One, II, IV, VII, edited by S. Kunalalp and G. Tokay, Istanbul 2009–2012.

Писма и меморандуми Франа Супила (1914–1917), [приредио] Д. Шепић, Београд 1967.

Писма српских конзула из Приштине (1890–1900), приредио Б. Перуничкић, Београд 1985.

М. Ракић, *Конзулска писма: 1905–1911*, приредио А. Митровић, Београд 1985.

Rusija i Aneksiona kriza 1908–1909, priredio B. Pavićević, Titograd 1984.

Савременици о Косову и Метохији 1852–1912, приредио Д. Батаковић, Београд 1988.

Sarajevski atentat: izvorne stenografske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914 g., kritička obrada, uvod i redakcija V. Bogićević, Sarajevo 1954.

Сборникъ дипломатическихъ документовъ, касающихся событий на Балканскомъ Полуостровъ (Августъ 1912 г. – Июль 1913 г.), С-Петербургъ 1914.

Serbiens Außenpolitik 1908–1918: dipl. Akten des serbischen Ministerium des Äußern in deutscher Übersetzung, Wien 1945.

Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913, priredio B. Peruničić, Beograd 1988.

R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: korespondencija 1906–1941, I-II, Zagreb–London 1976.

J. Smodlaka, *Izabrani spisi*, priredili I. Perić, H. Sirotković, Split 1989.

Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны: бумаги А. Н. Яхонтова (записи заседаний и переписка), С.-Петербург 1999.

Советско-югославские отношения 1917–1941 гг.: сборник документов и материалов, Москва 1992.

Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I-II, Београд 1921.

Сто говора Николе Пашића: вештина говорништва државника, [приредио] Ђ. Станковић, I-II, Београд 2007.

Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР: сборник документов и материалов, Москва 1976.

Fragments za historiju ujedinjenja, [priredio] A. Mandić, Zagreb 1956.

Conférence de Lausanne sur les affaires du Proche Orient (1922–1923): recueil des actes de la conférence, I-II, Paris 1923.

Црвени барјак у Крагујевцу: грађа, приредили Б. Витковић и Ж. Спасић, I-II, Крагујевац 1976.

Ярославское восстание 1918, составители Е. А. Ермолин, В. Н. Козляков, Москва 2007.

Мемоарски извори:

C. Anet, *La révolution russe*, I-IV, Paris 1918–1919.

V. A. Artamonov, „Erinnerungen an meine Militärattachézeit in Belgrad“, *Berliner Monatshefte*, 7-8 (1938), 583–602.

J. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches: die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor den Weltkrieg*, herausgegeben von J. Redlich, Berlin 1928.

C. С. Бобчевъ, *Страници изъ моята дипломатическа мисия въ Петроградъ (1912–1913)*, София 1940.

A. de Bosdari, *Delle guerre balcaniche, della grande guerra e di alcuni fatti precedenti ad esse (appunti diplomatici)*, Milano 1928.

K. von Bothmer, *Mit Graf Mirbach in Moskau*, Tübingen 1922.

R. H. Bruce Lockhart, *Moskva 1912–1918: uspomene britanskog diplomate*, Zagreb 1941.

G. Buchanan, *My mission to Russia and other diplomatic memories*, I-II, London 1923.

М. Вукићевић, „Петроград у почетку Великога рата 1914. године“, *Крв Словенства: споменица десетогодишњице Светског рата*, Београд 1924, 101–111.

М. Гавриловић, *Никола Пашић*, Виндзор 1963.

С. Н. Городецкиј, „Образовање Сѣверной области“, *Бѣлое дѣло: летопись бѣлой борьбы*, III, Берлинъ 1927, 5–14.

Н. Груловић, *Југословени у рату и Октобарској револуцији*, Београд 1962.

I. E. Guéchoff, *L'alliance balkanique*, Paris 1915.

J. Destrée, *Les fondateurs de neige: notes sur la révolution bolchévique à Pétrograd pendant l'hiver 1917–1918*, Bruxelles 1920.

C. Diamandi, „Ma mission en Russie“, *Revue des deux mondes*, 2 (1929), 794–820; 11 (1930), 421–432.

С. Доброволскиј, „Борьба за возрождение Россіи въ Северной области“, *Архивъ русской революции*, III, Берлинъ 1922, 5–146.

A. Dumaine, *La dernière ambassade de France en Autriche: notes et souvenirs*, Paris 1921.

Ж. Живуловић, *Ненаписани мемоари Милорада Павловића Крпе*, Београд 2004.

J. Жујовић, *Дневник*, I-II, приредио Д. Тодоровић, Београд 1986.

М. Жујовић, *Ратни дневник*, II-III, приредила Т. Жујовић, Београд 2004.

E. Ironside, *Archangel 1918–1919*, London 1953.

А. Јовановић, „Војвода Саватије“, *Летопис Матице српске*, 326 (1930), 127–144.

Д. Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, приредила Н. Јовановић, Београд 2005.

Р. Јовановић, *Зашто сам и како био и остао у Русији од 1913. до 1923. године*, Београд 1925.

Јосиф (митрополит скопски), *Мемоари*, приредио В. Џомић, Цетиње 2008.

I. Jukić, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, London 1965.

Ђ. Карађорђевић, *Истина о моме животу*, Београд 1969.

- П. Карађорђевић, *Живот једног краља*, Београд 1990.
- А. Керенски, *La révolution russe 1917*, Paris 1928.
- А. Ф. Керенский, *Россия на историческом повороте: мемуары*, Москва 1993.
- В. Н. Коковцов, *Из моего прошлого: воспоминания 1903–1919 гг.*, I-II, Москва 1992.
- J. Korda, *Odesa–Arhangelsk–Solun: iz života ratnih dobrovoljaca*, Osijek [1937].
- С. Краков, *Генерал Милан Недић*, I-II, München 1963–1968.
- P. de Lanux, *La Yougoslavie: la France et les Serbes*, Paris 1916.
- J. Laroche, *Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré*, Paris 1957.
- М. Martchenko, *La catastrophe austro-hongroise: souvenirs d'un témoin oculaire*, Paris 1920.
- В. В. Марушевский, „Белые в Архангельске“, у: *Гражданская война в России: война на Севере*, Москва 2004.
- Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд 1990.
- А. Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, приредила и превела Љ. Мирковић, Београд 1999.
- Б. Марковић, „Масарик и Југословени“, *Т. Г. Масарик: зборник*, редиговао Д. Прохаска, Београд 1927, 23–50.
- Р. фон Мах, *Писма от Балканската война 1912–1913: воени кореспонденции на „Кьолнише Цайтунг“*, Велико Търново 1998.
- И. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969.
- Е. К. Миллеръ, „Борьба за Россію на Сѣверѣ 1918–1920 г.г.“, *Бѣлое дѣло: летопись бѣлой борьбы*, IV, Берлинъ 1928, 5–11.
- М. Милојевић, *Балканска равнотежа: сећања краљевог дипломате*, приредили М. Павловић и М. Шећеровић, Београд 1994.
- П. Н. Милуков, *Воспоминания (1859–1917)*, I-II, Нью-Йорк 1955.
- П. Н. Милуков, *История второй русской революции*, Москва 2001.

- М. Московљевић, *У великој руској револуцији: дневничке белешке*, приредио М. Исић, Београд 2007.
- Н. Muir, *Dimitri Stancioff: patriot and cosmopolitan (1864–1940)*, London 1957.
- Н. D. Napier, *The experiences of a military attaché in the Balkans*, London s. a.
- А. Nekludoff, *Diplomatic reminiscences before and during the World War, 1911–1917*, London 1920.
- А. Niessel, *Le triomphe des bolchéviki et la paix de Brest-Litovsk: souvenirs, 1917–1918*, Paris 1940.
- Н. Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004.
- Ј. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique 1917–1919*, I-II, Paris 1933.
- Н. Noradounghian, *Vers la guerre balkanique et vers la première guerre mondiale*, Istanbul 1950.
- Б. Нушић, *Косово: опис земље и народа*, Београд 1986.
- Ž. Nježić, *Iz mojih uspomena*, priredio М. Matejić, Beograd 2006.
- М. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*, I-III, Paris 1921–1922.
- Р. Pascal, *Mon journal de Russie: à la mission militaire française 1916–1918*, Laussane 1975.
- К. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, I-V, London 1955–1960.
- Ј. Paul-Boncour, *Entre deux guerres: souvenirs sur la IIIe République*, I-III, Paris 1945–1946.
- Ј. Péliissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans: octobre 1912–août 1913*, Paris 1914.
- S. Pétroff, *Trente ans à la Cour de Bulgarie 1887–1918*, Paris 1927.
- Р. Poincaré, *Au service de la France: neuf années de souvenirs*, II-IV, Paris 1926–1927.
- Р. Poincaré, *Les origines de la guerre: conférences prononcées à la Société des Conférences en 1921*, Paris 1921.
- Д. Поповић, *Балкански ратови 1912–1913*, приредио Д. Батаковић, Београд 1993.

Д. Поповић, „Дипломати у Петрограду у време балканских ратова – ’тренутни снимци’“, *Годишњица Николе Чутића*, XLIII, Београд 1934, 57–79.

Д. Поповић, „Ивањдански атентат и Русија“, *Српски књижевни гласник*, XXIII/8 (1928), 602–613.

Д. Поповић, „Никола Пашић и Русија“, *Годишњица Николе Чутића*, XLVI, Београд 1937, 137–156.

Д. Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Летопис Матице српске*, 366 (1936), 236–251.

Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Београд 1987.

П. Поповић, *Из дневника*, приредио Б. Поповић, Београд 2001.

F. Potočnjak, *Iz Emigracije*, I-IV, Zagreb 1919, 1926.

F. Pourtalès, *Mes dernières negociations à Saint-Pétersbourg en juillet 1914*, Paris 1929.

S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952.

R. Руаух, *De Sofia à Tchataldja*, Paris 1913.

С. Радев, *Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913г.*, София 1992.

I. Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb 1965.

I. Ribar, *Politički zapisi*, I-IV, Beograd 1948–1952.

J. Redlich, *Schicksalsjahre Österreichs 1908–1919: das politische Tagebuch*, I-II, bearbeitet von F. Fellner, Graz-Köln 1953.

Dž. Rid, *Deset dana koji su potresli svet*, Sarajevo 1954.

L. de Robien, *Journal d'un diplomate en Russie (1917–1918)*, Paris 1967.

М. В. Родзянко, „Крушение Империи“, *Архивъ русской революции*, XVII, Берлинъ 1926, 19–169.

J. Sadoul, *Notes sur la révolution bolchevique: octobre 1917–janvier 1919*, Paris 1971.

С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Москва 1991.

A. Savinsky, *Recollections of a Russian diplomat*, London s. a.

Д. Семиз, „Југословенски добровољачки покрет у Русији (Личне успомене)“, *Nova Evropa*, XVI/10-11 (1927), 344–359.

S. Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs: Ekaterinburg – Alapaievsk – Perm – Petrograd*, préface de M. Spalaikovitch, Paris 1928.

Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу 1833–1933, Крагујевац 1934.

Споменица Николе П. Пашића 1845–1925, Београд 1926.

H. W. Steed, *Through thirty years 1892–1922*, London 1924.

M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963.

К. Сфорца, *Никола Пашић и уједињење Југословена: ратне и дипломатске успомене*, Београд 1937.

N. Schebeko, *Souvenirs: essai historique sur les origines de la guerre de 1914*, Paris 1936.

E. de Schelking, *Recollections of a Russian diplomat: the suicide of monarchies (William II and Nicholas II)*, New York 1918.

А. Тошев, *Балканскиџ войни*, I-II, Софија–Пловдив 1929–1931.

L. Trocki, *Moj život*, I-II, Niš 1990.

Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.

И. Фичев, *Балканската война 1912–1913: преживелици, бележки и документи*, Софија 1940.

D. R. Francis, *Russia from the American Embassy 1916–1918*, New York 1921.

J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900–1941. (Zapisci iz nepovrata)*, Zagreb 1984.

М. Црњански, *Ембахаде*, приредила Н. Мирков-Богдановић, Београд 2010.

É. de Crouy-Chanel, *Alexis Leger, l'autre visage de Saint-John Perse*, Paris 1989.

Г. Е. Чаплин, „Два переворота на Сџверџ (1918 г.)“, *Бџлое дџло: летопись бџлой борџбы*, IV, Берлин 1928, 12–31.

В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, превео Ј. Качаки, Београд 2009.

Текстови Мирослава Спалајковића:

M.-J. Spalaïkovitch, *La Bosnie et l'Herzégovine: étude d'histoire diplomatique et de droit international*, Paris 1899.

M. Спалајковић, *Кавур: патриот и дипломат*, Београд 1910.

M. Спалајковић, *Драма Русије*, Београд 1919.

M. Спалајковић, *Држава и социјална патологија: говор у Уставотворној скупштини 11. маја 1921. године*, Сарајево 1921.

M. Spalaïkovitch, *La Société des Nations et la Petite Entente: conférence faite le 30 Mai 1923 au Grand Orient de France*, Paris 1923.

M. Spalaïkovitch, *Le problème de la paix et l'organisation internationale: conférence faite le 28 Mai 1926*, Paris 1926.

M. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd: le 24 juillet 1914*, Paris 1934.

M. Spalaïkovitch, *Jeanne d'Arc: discours prononcé le 27 mai 1934 à Rouen*, Paris 1934.

M. Спалајковић, „Страдања“, *Милан Сричкић (1880–1937)*, Сарајево 1938, 59–79.

M. Спалајковић, *О рационалности у праву*, Београд 1939.

M. Спалајковић, „Стојан Новаковић као државник и дипломат“, *Стојан Новаковић: поводом прославе стогодишњице рођења*, Београд 1943, 3–13.

M. Спалајковић, *Мисија Србије: политичко завештање српском народу*, Париз 1964.

Литература:

Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile*, Beograd 1985.

P. Alatri, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1920)*, Milano 1959.

L. Albertini, *The origins of the war of 1914*, I–III, London 1952–1957.

И. В. Алексеева, *Агония Сердечного Согласия: царизм, буржуазия и их союзники по Антанте 1914–1917*, Ленинград 1990.

Lj. Aleksić-Pejković, „La France et la Serbie durant la Crise de juillet 1914“, *La Serbie et la France: une alliance atypique*, Belgrade 2010, 251–287.

Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.

Ћ. Antić, *Ralph Paget: a diplomat in Serbia*, Belgrade 2006.

О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917)*, I-II, Москва 2014.

Л. Базиллов, *Рушење руског царства*, Нови Сад 1980.

Д. Бакић, *Пет векова Крагујевца*, Крагујевац 1972.

Н. Балфур, С. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић*, Београд 1990.

J.-L. Barré, *Philippe Berthelot: l'éminence grise (1866–1934)*, Paris 1998.

Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 2007.

D. Bataković, *The Kosovo chronicles*, Beograd 1992.

D. Bataković, *Les sources françaises de la démocratie serbe (1804–1914)*, Paris 2013.

Д. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835–1914: четири генерације ’паризлија’“, *Зборник Матице српске за историју*, 56 (1997), 73–95.

Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци 2005.

L. Bittner, „Graf Johann Forgách“, *Berliner Monatshefte*, 11 (1935), 950–959.

М. Вјелјас, „Nedićev memorandum generalu Ajzenhaueru maja 1945“, *Tokovi istorije*, 1-2 (2005), 211–235.

М. Вјелјас, *Војска Кралјевине Срба, Хрвата и Словенца / Југославије 1922–1935*, Београд 1994.

Ж.-П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998.

Lj. Boban, *Маћек и политика Хрватске сељачке странке 1928–1941*, I-II, Zagreb 1974.

Lj. Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb 1973.

- K. Boeckh, *Von der Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, München 1996.
- Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд 1998.
- É. Bonnefous, *Histoire politique de la Troisième République*, III-VII, Paris 1959–1967.
- М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava 1941–1944*, I-II, Beograd 1979.
- М. Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.
- R. J. B. Bosworth, *Italy, the least of the great powers: Italian foreign policy before the First World War*, London 2005.
- J. Bradley, *Allied intervention in Russia*, London 1968.
- J. D. Bredin, *L’Affaire*, Paris 1993.
- A. Breccia, *Jugoslavia 1939–1941: diplomazia della neutralità*, Milano 1978.
- F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: the foreign policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, London 1972.
- F. B. Bridge, *Great Britain and Austria-Hungary 1906–1914: a diplomatic history*, London 1972.
- P. Broué, *Trotsky*, Paris 1988.
- F. Brown, *The embrace of unreason: France, 1914–1940*, New York 2014.
- М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, Bari 2006.
- Н. J. Burgwyn, *Italian foreign policy in the interwar period 1918–1940*, Westport 1997.
- А. В. Быков, „В этом была вся суть...“: британский дипломат Ф. О. Линдлей и его „Русские мемуары 1915–1919 гг.“, Вологда 2011.
- А. В. Быков, *Путь на Голгофу: хроника гибели великих князей Романовых*, Вологда 2000.
- А. Быков, Л. Панов, *Дипломатическая столица России*, Вологда 1998.
- М. Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, Titovo Užice 1969.

V. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко, *Політична історія України ХХ століття, II. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)*, Київ 2003.

M. Vickers, *Between Serb and Albanian: a history of Kosovo*, New York 1998.

V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1971), 145–183.

V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije' 1926–1928“, *Istorija XX veka*, 8 (1966), 73–164.

V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Beograd 1971.

V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd 1976.

V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985.

V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“, *Istorija XX veka*, 7 (1965), 93–186.

V. Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934–1938. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 3 (1971), 28–84.

V. Vinaver, „Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa (1919–1926)“, *Pregled*, 9 (1967), 217–230.

V. Винавер, „Прилог историји југословенско-совјетских односа 1929–1934. године“, *Историјски гласник*, 1 (1965), 3–59.

V. Винавер, „Промене у југословенској спољној политици 1927–1934. у вези са националним питањем“, *Историјски гласник*, 2 (1969), 115–134.

V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd 1987.

M. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009.

M. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012.

V. Вучковић, „Париски комитет трију народности (1896)“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 15 (1956), 50–61.

- В. Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат“, *Историјски часопис*, 14-15 (1965), 173–229.
- Ц. Ј. Гедис, *Хладни рат: ми данас знамо*, Београд 2003.
- М. Геллер, *История Российской империи*, II, Москва 2001.
- С. Глазеров, *Петербург серебряного века: быт и нравы*, Москва 2007.
- В. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1970.
- Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I-III, Београд 2002.
- Б. Глигоријевић, „Краљ Александар Карађорђевић и Никола Пашић“, *Никола Пашић: живот и дело*, Београд 1997, 417–439.
- В. Глигоријевић, „О питању уласка представника HRSS у Davidovićevу владу 1924. и о кризи и паду те владе“, *Историја XX века*, 7 (1965), 345–406.
- В. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији (1919–1929)*, Београд 1979.
- М. Gorboff, *La Russie fantôme: l'émigration russe de 1920 à 1950*, Lausanne 1995.
- М. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Београд 1960.
- М. Gross, „Хрватска уочи анексије Босне и Херцеговине“, *Историја XX века*, 3 (1962), 153–275.
- В. Грујић, *Лицеј и Велика школа*, Београд 1987.
- Ф. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres (1918–1935): aux origines du mythe serbe en France*, Bern 1999.
- М. Gutić, „Оружани sukobi на српско-албанској граници у јесен 1913. године“, *Војноисторијски гласник*, 1 (1985), Београд 1985, 225–276.
- Л. Deák, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР у годинама 1933–1937“, *Историја XX века*, 9 (1968), 245–291.
- В. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I-II, Београд 1978.
- Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I-III, Београд 1996–1997.

I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Београд 2006.

Љ. Дурковић-Јакшић, *Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941. и њихово страдање у току рата*, Београд 1980.

J.-В. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris 1993.

Д. Ђорђевић, „Како су велике силе сазнале за склапање Балканског савеза 1912. године“, *Историјски гласник*, 4 (1954), Београд 1954, 127–143.

Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.

Д. Ђорђевић, „Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912. године“, *Историјски часопис*, 9-10 (1959), 467–486.

Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.

Ђ. Ђурић, „Руски посланик у Србији Николај Хартвиг и Балкански ратови“, *Први балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 203–212.

М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, Београд 1989.

К. Елан, *Живот и смрт Александра I, краља Југославије*, Београд 1988.

Eleftherios Venizelos: the trials of statesmanship, edited by P. M. Kitromilides, Edinburgh 2006.

N. Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989.

S. Živanov, *Pad Ruskog carstva*, I-II, Београд 2007.

S. Živanov, *Rusija na prelomu vekova*, Београд 2002.

S. Živanov, *Rusija 1917*, I-II, Београд 2009.

S. Živanov, *Crveni oktobar*, I-II, Београд 2012.

Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I-IV, Београд 1923–1925.

- М. Живановић, *Пуковник Анис – Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте: прилог проучавању историје Србије од 1903. до 1918. године*, Београд 1955.
- Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I-III, Београд 1988–1994.
- А. Животић, „Божин Симић о себи“, *Жупски зборник*, 3 (2008), 250–258.
- В. Зарковић, *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*, Лепосавић 2008.
- В. В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября: югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*, Москва 1977.
- Z. A. V. Zeman, *A diplomatic history of the First World War*, London 1971.
- Z. Zeman, *The Masaryks: the making of Czechoslovakia*, London 1976.
- А. В. Игнатъев, *Внешняя политика России 1907–1914: тенденции, люди, события*, Москва 2000.
- А. В. Игнатъев, „Сергей Дмитриевич Сазонов“, *Вопросы истории*, 9 (1996), 24–46.
- М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976.
- И. Ђовков, *Кобургът*, София 1980.
- Г. Иоффе, *Семнадцатый год: Ленин, Керенский, Корнилов*, Москва 1995.
- Историја Београда*, II, Београд 1974.
- Историја Бугарске*, Београд 2008.
- Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002.
- Историја српског народа*, VI/1-2, Београд 1994.
- История внешней политики России: конец XIX – начало XX века (от русско-французского союза до Октябрьской революции)*, Москва 1999.
- М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.
- М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
- Г. Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти у Паризу (1896)“, *Историјски часопис САН*, 5 (1954/55), 149–154.

- D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967.
- D. Janković, „Niška deklaracija (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine“, *Istorija XX veka*, 10 (1969), 7–111.
- Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973.
- J. Jackson, *France: the Dark Years 1940–1944*, Oxford 2001.
- V. Jelavich, *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, Cambridge 1991.
- J. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе 1918–1938*, Београд 1939.
- J. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, *Споменица Ст. Новаковића*, Београд 1921, 157–219.
- М. Ђованович, „Србија (Југославија) међу большевикима и белыми генералима, или о дипломатическом признании Колчака“, *Русский сборник: исследования по истории России*, Т. II, Москва 2006, 293–312.
- Н. Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925–1928*, Београд 1974.
- С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, I–III*, Београд 1934–1936.
- С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I–III*, Београд 1934.
- С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор 1962.
- R. H. Johnston, *Tradition versus revolution: Russia and the Balkans in 1917*, Boulder 1977.
- В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, I–II, Београд 1990.
- Љ. Кандић, Ј. Даниловић, *Историја Правног факултета*, I, Београд 1997.
- J. F. V. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge 1997.
- J. F. V. Keiger, *France and the origins of the First World War*, London 1983.
- G. F. Kennan, *Russia leaves the war*, Princeton 1956.
- G. F. Kennan, *The decision to intervene*, Princeton 1958.
- M. Kettle, *Churchill and the Archangel fiasco: November 1918–July 1919*, London 1992.

- П. Кишкилова, *България 1913: кризата във властта*, София 1998.
- К. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014.
- М. Ковач, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Zagreb 2005.
- А. Komjathy, *The crises of France's East Central European diplomacy 1933–1938*, Boulder 1976.
- В. Кошчак, „Prilog za historiju 1917. godine“, *Historijski zbornik*, 1–4 (1957), 131–136.
- Е. G. Kostrikova, „Russian support to Serbia in July 1914“, *Срби и Први светски рат 1914–1918*, Београд 2015, 221–235.
- Т. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo 1987.
- В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991.
- Г. Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза: о социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд 2002.
- Г. Кривокапић-Јовић, „Француска, Срби и Хрватско питање (1918–1921)“, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, Београд 2007, 267–281.
- В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1975.
- В. Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1 (1975), 33–97.
- В. Krizman, „Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature (oktobar – decembar 1928)“, *Historijski pregled*, 3 (1962), 176–202.
- Т. Крушевац, *Сарајево под аустро-угарском управом 1878–1908*, Сарајево 1960.
- Т. Kuljić, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, Beograd 1987.
- В. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.
- Ж. Лефевр, Ш. Путас, М. Бомон, *Историја Француске*, II, Београд 1961.
- Д. Лехович, *Белые против красных: судьба генерала Антона Деникина*, Москва 1992.
- Д. С. В. Lieven, *Russia and the origins of the First World War*, New York 1983.

W. B. Lincoln, *Passage through Armageddon: the Russians in war and revolution 1914–1918*, New York 1986.

H. R. Madol, *Ferdinand de Bulgarie: rêve de Byzance*, Paris 1933.

J. Marjanović, „The Neubacher plan and practical schemes for the establishment of a Greater Serbian Federation (1943–1944)“, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade 1977, 486–501.

M. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915: prilog povijesti borbe za Jadran 1914–1917*, Zagreb 1960.

Г. Марков, *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913*, София 1989.

Г. Марков, *Българското крушение 1913*, София 1991.

B. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982.

E. Mawdsley, *The Russian Civil War*, Edinburgh 2005.

A. J. May, *The Hapsburg Monarchy 1867–1914*, Cambridge 1951.

Д. Мекензи, *Солунски процес*, Београд 1998.

R. Meltz, *Alexis Léger dit Saint-John Perse*, Paris 2008.

R. Meltz, „La Yougoslavie d’Alexis Léger, secrétaire général du Quai d’Orsay (1933–1940)“, *Études danubiennes*, 1–2 (2007), 33–78.

С. П. Мельгунов, *Как большевики захватили власть: октябрьский переворот 1917 года*, Москва 2007.

С. П. Мельгунов, *Мартовские дни 1917 года*, Москва 2008.

С. П. Мельгунов, *На путях к дворцовому перевороту: заговоры перед революцией 1917 года*, Москва 2007.

С. П. Мельгунов, *Н. В. Чайковский в годы гражданской войны (материалы для истории русской общественности 1917–1925 г.г.)*, Париж 1929.

E. Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“, *Istorija XX veka*, 14–15 (1982), 131–172.

T. Milenković, „Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929. godine)“, *Istorija XX veka*, 11 (1970), 9–120.

N. Milovanović, *Kroz tajni arhiv Udbe*, I-II, Beograd 1986.

O. Milosavljević, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2006.

K. Милутиновић, „Јосип Смодлака као дипломат“, *Зборник Матице српске за историју*, 34 (1986), 81–124.

A. Митровић, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974.

A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969.

A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.

A. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.

С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Београд 2010.

С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године“, *Војно-историјски гласник*, 1 (2014), 203–232.

С. Мишић, *Албанија – пријатељ и противник: југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд 2009.

P. Miquel, *Poincaré*, Paris 1984.

Tch. Nikitovitch, *L'affaire du monastère de Saint-Naoum*, Paris 1927.

K. Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929*, Београд 1994.

Н. Николић, „Абацијски занат у Крагујевцу и околини у XIX и првој половини XX века“, *Гласник Етнографског музеја*, 71 (2007), 191–226.

M. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes*, I-II, Paris 1937.

R. Okey, *Taming Balkan nationalism: the Habsburg 'civilizing mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007.

С. С. Ољденбург, *Царствование императора Николая II*, С.-Петербург 1991.

- T. G. Otte, *July Crisis: the world's descent into war, summer 1914*, Cambridge 2014.
- V. Pavlović, „L'attentat de Marseille 1934: la fin symbolique d'une alliance atypique“, *La Serbie et la France: une alliance atypique*, Belgrade 2010, 575–595.
- V. Pavlović, „Dans l'ombre de Mussolini: le roi Alexandre et Barthou“, *Revue d'Europe Centrale*, 7/2 (1999), 59–80.
- V. Pavlović, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935: le rôle de la Yougoslavie“, *Balkanica*, 36 (2005), 163–201.
- С. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001.
- С. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак: Други светски рат у Југославији*, Београд 2009.
- М. Палангурски, *България в балканската политика на Русия (1899–1903)*, Велико Търново 2005.
- B. Pares, *The fall of the Russian monarchy: a study of evidence*, New York 1961.
- M. Paulová, *Jugoslavenski odbor (povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.–1918.)*, Zagreb 1925.
- S. G. Payne, *A history of fascism, 1914–1945*, Madison 1995.
- B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I-II, Beograd 1988.
- B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, I-II, Beograd 1983.
- B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
- I. Petrinović, *Ante Trumbić: politička shvaćanja i djelovanje*, Split 1991.
- M. B. Petrovich, „The Italo-Yougoslav boundary question“, *Russian diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*, New York 1963, 162–193.
- M. B. Petrovich, „Russia's role in the creation of the Yougoslav state, 1914–1918“, *The creation of Yugoslavia 1914–1918*, Santa Barbara 1980, 73–94.
- Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны*, Москва 1985.
- Ю. А. Писарев, *Образование югославского государства*, Москва 1975.

Ю. А. Писарев, „Портреты современников. Н. Г. Гартвиг – русский посланник в Сербии“, *Balkanica*, 8 (1977), 443–454.

J. A. Pisarev, „Prilog istoriji delatnosti Srpske misije u Sovjetskoj Rusiji 1917–1918.“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2/1971, 53–71.

Ю. А. Писарев, „Сараево, Июльский кризис 1914 и русская дипломатия“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат: зборник радова*, Београд 1976, 421–434.

Ю. А. Писарев, *Србија и Черногория в Первой мировой войне*, Москва 1968.

Ю. А. Писарев, *Србија на Голгофе и политика великих држава 1916 г.*, Москва 1993.

Ю. А. Писарев, „Советско-сербские отношения в период Бреста и югославянская проблема“, *Вопросы истории*, 8 (1973), 29–38.

Ю. А. Писарев, *Тайны Первой мировой войны: Россия и Сербия в 1914–1915 гг.*, Москва 1990.

Политические деятели России 1917: биографический словарь, главный редактор П. В. Волобуев, Москва 1993.

Ѓ. Роров, *Od Versaja do Danciga*, Београд 1976.

Б. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010.

Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977.

Н. Поповић, „Русофилство Николе Пашића“, *Никола Пашић: живот и дело*, Београд 1997, 233–244.

Н. Поповић, *Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921*, Београд 2005.

Н. Поповић, „Српска влада и добровољачко питање“, *Србија 1915. године: зборник радова Историјског института*, Београд 1986, 47–61.

J. M. Potts, „The loss of Bulgaria“, *Russian diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*, New York 1963, 194–234.

M. Poulain, „L’Italie, la Yougoslavie, la France et le pacte de Rome de janvier 1924, la comédie d’accord à trois“, *Balkan studies*, 2 (1975), 93–118.

Први балкански рат 1912–1913, I, Београд 1959.

М. Протић, *Радикали у Србији: идеје и покрет (1881–1903)*, Београд 1990.

A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1977.

A. Puto, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des grandes puissances 1912–1914*, Tirana 1982.

A. Rabinovič, *Boljševici dolaze na vlast: revolucija 1917. u Petrogradu*, Beograd 1982.

A. Rabinowitch, *The Bolsheviks in power: the first year of Soviet rule in Petrograd*, Bloomington 2007.

H. Ragsdale, *The Soviets, the Munich Crisis, and the coming of the World War II*, Cambridge 2004.

М. Радивојевић, „Бугарска и јужна Србија уочи Првог светског рата“, *Лесковачки зборник*, 60 (2015), 19–33.

Р. Радић, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић) 1881–1950*, Београд 2011.

М. Радојевић, *Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

М. Радојевић, „Сима Марковић против 'Обзнане' (1920–1921)“, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића*, Београд 2013, 91–115.

М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Београд 2014.

С. Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2011.

С. Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007.

A. Rappaport von Arbengau, „Rund um dem Fridjungprozeß“, *Berliner Monatshefte*, 4 (1931), 339–375.

A. Rappaport von Arbengau, „Spalajković“, *Berliner Monatshefte*, 7 (1935), 555–576.

A. Растовић, *Велика Британија и Косовски вилает 1877–1912. године*, Београд 2015.

M. Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*, Wien 2013.

- R. Rémond, *Le XXe siècle*, Paris 1996.
- R. Rémond, *La République souveraine: la vie politique en France 1878–1939*, Paris 2002.
- P. Rénouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965.
- M. Ristović, „General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944“, *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa*, Paderborn 2001, 633–687.
- A. Rossos, *Rusija i Balkan: međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908–1914*, Zagreb 1992.
- J. C. G. Röhl, *Wilhelm II: into the abyss of war and exile, 1900–1941*, Cambridge 2014.
- Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд 1978.
- A. Sedgwick, *The Third French Republic, 1870–1914*, New York 1968.
- R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav question and the Habsburg Monarchy*, London 1911.
- Б. Симић (Марсо), „Никола Хартвиг (Спољна политика Србије пред Светски Рат)“, *Nova Evropa*, XVII/8 (1928), 257–278.
- Б. Симић (Марсо), „Никола Хартвиг и Србија (Поводом дискусије о Светском Рату)“, *Nova Evropa*, XXVI/6 (1933), 239–246.
- Н. Сиrotković, „Pravni i politički aspekti procesa 'Reichspost'–Friedjung“, *Starine JAZU*, 52 (1962), 49–183.
- S. Skendi, *The Albanian national awakening 1878–1912*, Princeton 1967.
- Ђ. Слијерчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen 1978.
- С. Скоко, *Други балкански рат 1913, I-II*, Београд 1968–1975.
- A. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, München 1959.
- Ж. Спасић, *Век успона Крагујевца: прилози историји града и околине*, Крагујевац 1978.
- Ж. Спасић, *Црвени барјак у Крагујевцу 1876: прилог борби за самоуправу у Србији деветнаестог века*, Крагујевац 1976.

- Споменица Гимназије у Крагујевцу 1833–1983*, Крагујевац 1989.
- S. Sretenović, „Les ’philoseresbes’ en France au temps du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes (1918–1929)“, *Études danubiennes*, 1–2 (2007), 119–148.
- S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008.
- L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005.
- Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I-II, Beograd 1985.
- Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Beograd 1995.
- Ђ. Станковић, *Никола Пашић: прилози за биографију*, Beograd 2006.
- Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984.
- Е. Стателова, *Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на създанието*, София 1994.
- Е. Стателова, Р. Попов, В. Танкова, *История на българската дипломация 1879–1913. г.*, София 1994.
- M. D. Steinberg, *Petersburg: fin de siècle*, New Haven 2011.
- 130 година Црвеног крста Крагујевца*, Крагујевац 2006.
- T. Stojkov, „Internacija Svetozara Pribićevića“, *Istorija XX veka*, 12 (1972), 403–424.
- T. Stojkov, „O spoljnopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči Šestojanuarske diktature“, *Istorija XX veka*, 9 (1968), 293–334.
- В. Стојчев, А. Стојчев, *Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија во 1913 година*, Скопје 2011.
- А. Столић, *Ђорђе Симић – последњи српски дипломата XIX века*, Beograd 2003.
- N. Stone, *The Eastern Front 1914–1917*, London 1985.
- A. Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938: bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien 1996.
- S. Schmidt, *Frankreichs Außenpolitik in der Julikrise 1914: ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges*, München 2009.

- B. E. Schmitt, *The annexation of Bosnia 1908–1909*, New York 1970.
- V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije: uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd 1982.
- D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979.
- D. Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923.“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku: zbornik radova*, I, Beograd 1980.
- Г. Тодоровски, „Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија“, *Гласник на Институтот за национална историја*, 1 (1968), 181–204.
- J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.
- Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.
- Љ. Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*, Београд 2003.
- Dž. D. Tredvej, *Soko i orao: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005.
- N. Trišić, *Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka*, Sarajevo 1964.
- М. И. Труш, *Международная деятельность В. И. Ленина: год Великого Октября*, Москва 1980.
- L. C. F. Turner, *Origins of the First World War*, London 1970.
- L. C. F. Turner, „The Russian mobilisation in 1914“, *Journal of contemporary history*, 3/1 (1968), 65–88.
- E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, University Park 1965.
- В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.
- В. Ђоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 1939.
- В. Ђоровић, *Црна књига: патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, Београд-Сарајево 1920.
- H. Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien: zur Südslawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges*, Köln-Graz 1958.

B. M. Unterberger, *The United States, revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia*, Chapel Hill 1989.

Н. Урић, „Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 7 (2012), 191–238.

Н. Урић, „Рад Владана Ђорђевића у Бечу новембра 1912. године“, *Историјски часопис*, 29-30 (1983), 445–455.

А. И. Уткин, *Первая мировая война*, Москва 2001.

J. Favier, *Paris: deux mille ans d'histoire*, Paris 1997.

В. Федюк, *Керенский*, Москва 2009.

F. Fellner, „Austria-Hungary“, *Decisions for war 1914*, ed. Keith Wilson, London 2006, 9–25.

S. B. Fay, *The origins of the World War*, I-II, New York 1929.

O. Figes, B. Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: the language and symbols of 1917*, New Haven 1999.

V. M. Fic, *Revolutionary war for independence and the Russian question: Czechoslovak Army in Russia 1914–1918*, New Delhi 1977.

La France de 1914 à nos jours, sous la direction de J.-F. Sirinelli, Paris 2014.

R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913: prelude to the First World War*, London 2000.

Ts. Hasegawa, *The February Revolution: Petrograd, 1917*, Seattle 1981.

M. B. Hayne, *The French Foreign Office and the origins of the First World War 1898–1914*, Oxford 1993.

E. C. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*, London 1938.

P. N. Hehn, *A low dishonest decade: the great powers, Eastern Europe, and the economic origins of World War II, 1930–1941*, New York 2002.

K. Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45: die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*, Göttingen 1970.

E. J. Hobsbawm, *The age of empire 1875–1914*, New York 1989.

E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, Beograd 2002.

- J. B. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, New York 1964.
- Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988.
- В. Hrabak, „Delatnost članova udruženja 'Ujedinjenje ili smrt' u Rusiji 1915–1918. godine“, *Istorija XX veka*, 7 (1965), 187–256.
- В. Hrabak, „Jugosloveni u intervencionističkim trupama na severu Rusije 1918–1919. godine“, *Историјски гласник*, 2 (1963), 3–51.
- В. Hrabak, „Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine“, *Istorija XX veka*, 3 (1962), 277–343.
- В. Hrabak, „Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine“, *Istorija XX veka*, 9 (1968), 5–62.
- В. Hrabak, „Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917–1918. godine“, *Arhivski almanah*, 4 (1962), 107–134.
- В. Hrabak, „Rad Pašićevog pouzdanika u Rusiji, Dr Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije“, *Arhivski almanah*, 1 (1958), 127–157.
- Б. Храбак, „Русија и спасавање Србије 1915. године“, *Историјски часопис*, 23 (1976), 127–179.
- Б. Храбак, *Србија и Фебруарска револуција 1917. године*, Приштина 1978.
- The Cambridge history of the First World War*, I-III, edited by J. Winter, Cambridge 2014.
- М. Carley, *Revolution and intervention: the French Government and the Russian Civil War, 1917–1919*, Toronto 1983.
- Е. Н. Carr, *International relations between the two world wars 1919–1939*, New York 1966.
- В. Catana, *Relații diplomatice româno-sârbe 1880–1913*, Craiova 2009.
- В. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941*, Beograd 2006.
- М. Cornwall, „Serbia“, *Decisions for war 1914*, ed. Keith Wilson, London 2006, 55–96.
- Р. Ј. Crampton, *A concise history of Bulgaria*, Cambridge 1997.

- J. Chastenet, *Raymond Poincaré*, Paris 1948.
- Г. Чернявский, Л. Дубова, *Милуков*, Москва 2015.
- G. I. Ševcova, *Ruska dobrotvorna pomoć Srbiji u ratovima 1912–1917*, Beograd 2010.
- D. Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 3 (1960), 449–497.
- D. Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije: Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, I–III, Pula–Rijeka 1989.
- D. Šepić, *Supilo diplomat*, Zagreb 1961.
- N. Šehić, „Prilog proučavanju februarskih izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 7 (1967), 221–242.
- У. Шешум, „Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908: теренска организација“, *Српске студије*, 2 (2011), 239–258.
- Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009.
- S. Wank, *In the twilight of Empire: count Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912), imperial Habsburg patriot and statesman*, I, Wien 2009.
- G. Warner, *Pierre Laval and the eclipse of France*, London 1968.
- A. Wegerer, „Aus der Erinnerungen des Dr. Spalajković“, *Berliner Monatshefte*, 8 (1934), 700–706.
- A. Wegerer, „Eine 'Fabel' deutscher Historiker? Erklärungen des Dr. Spalajković zur Kriegsschuldfrage“, *Berliner Monatshefte*, 5 (1934), 409–415.
- A. Werth, *France 1940–1955*, New York 1956.
- F. Wiesner, „Serbiens Kriegswille: Bekenntnisse der belgrader 'Politika'“, *Berliner Monatshefte*, 4 (1929), 355–360.
- M Winock, *Nationalism, anti-semitism, and fascism in France*, Stanford 1998.
- F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad: die Hintergründe des Dramas von Sarajevo*, Wien 1975.

Биографија аутора

Зоран Бајин је рођен 1982. године у Београду, где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2006. године, а 2009. је завршио специјалистичке академске студије међународних односа на Факултету политичких наука у Београду. Од фебруара 2009. године запослен је у Одељењу реткости Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду. Говори енглески, француски и руски, а служи се италијанским и немачким језиком. Аутор је више научних радова и учесник неколико међународних конференција.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани _____ Зоран Бајин _____

број индекса _____ 5i070025 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Мирослав Спалајковић (1869–1951): биографија

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 3.11.2015. _____

Зоран Бајин

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Зоран Бајин _____

Број индекса _____ 5i070025 _____

Студијски програм _____ Историја _____

Наслов рада _____ Мирослав Спалајковић (1869–1951): биографија _____

Ментор _____ проф. др Мира Радојевић _____

Потписани _____ Зоран Бајин _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 3.11.2015. _____

_____ Зоран Бајин _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Мирослав Спалајковић (1869–1951): биографија

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

Потпис докторанда

У Београду, _____ 3.11.2015. _____

